

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

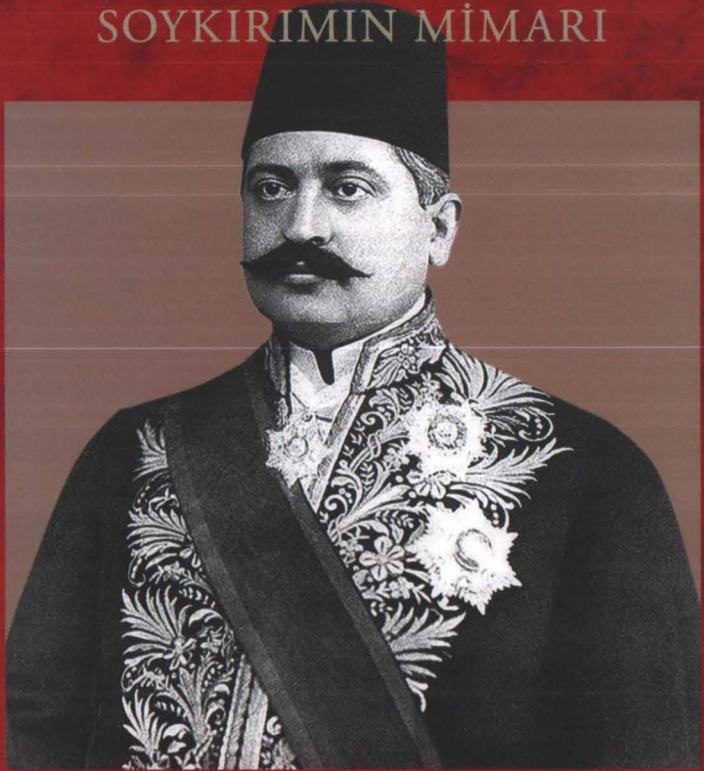

HANS-LUKAS KIESER TALAT PAŞA

HANS-LUKAS KIESER

TALAT PAŞA

İTTİHATÇILIĞIN BEYNİ VE
SOYKIRIMIN MİMARİ

HANS-LUKAS KIESER • Talat Paşa

HANS-LUKAS KIESER Osmanlı'nın son dönemleri ile Osmanlı sonrası'nın yerel, bölgesel ve küresel boyutları üzerine uzmanlaşan bir tarihçi ve Newcastle, Avustralya ve Zürih üniversitelerinde modern tarih profesörüdür. 2005'ten 2015'e kadar Basel'deki İsviçre-Türkiye Araştırmalar Derneği'ne başkanlık yapmıştır. *World War I and the End of the Ottomans* (2015), *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East* (2010), *Vorkämpfer der "neuen Türkei"* (2005, Türkçede: *Türklüğe İhtida*, 2008, İletişim Yayınları), *Turkey Beyond Nationalism* (2005), *Der verpasste Friede* (2000, Türkçede: *İskalanmış Barış*, (2005, 5. baskı 2018, İletişim Yayınları) ve *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* (2002, 3. baskı 2014) yayınları arasındadır. Halen Lozan Konferansı ve Antlaşması'nın tarihi üzerine çalışmaktadır.

Talaat Pasha. Father of Modern Turkey, Architect of Genocide

© 2018 Hans-Lukas Kieser

İletişim Yayınları 2998 • Tarih Dizisi 151

ISBN-13: 978-975-05-3062-3

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Merve Öztürk

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Talat Paşa, 1910

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212 516 12 58

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi : <https://rantey.org>

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

HANS-LUKAS KIESER

Talat Paşa

İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimarı

Talaat Pasha

Father of Modern Turkey, Architect of Genocide

ÇEVİREN *Ayten Alkan*

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	9
TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ	11
ÖNSÖZ	15
1 İSTANBUL, 1915: BİR İMPARATORLUĞA ÖNDERLİK EDEN BİR DEVRİMCİ	21
Bir davayla evli	21
“İlk bakışta, bu berrak bir zihin” (Nisan 1915).....	25
Endişeli fakat formunun zirvesinde: Suç ortaklığına doğru.....	31
Almanya'ya yaslanmak.....	36
“Halk bahçe, biz bahçevanız”	40
“Devrimci devlet adamlığı”, emperyal yönelim: Bir prototip.....	44
Osmanlı sonrası yüzyılı kat etmek	48
2 VATANPERVER İSYAN VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E KARŞI OLUŞTURULAN ŞEBEKE	53
Avrupa Türkiye'sindeki Edirne'den, 1870'ler	55
Selânik'e sürgün	58
Selânik'te ve Selânik haricinde komplocu örgütlenme	62
1908 devrimine giden yolda Talat'ın öncülüğü.....	65
Nâzım'ın ve Dr. Bahaeddin Şakir'in gölgesi altında	69

3 BİR KOMİTECI VE PARLAMENTARİZMİN GÜÇLÜKLERİ	
(1908-1911).....	75
Osmanlı baharı.....	78
Karşı-devrime karşı: Merkez Komite'nin güçlendirilmesi.....	81
Gizli siyasetten yarı-kamusal siyasete: Bir nâzır olarak Talat.....	85
Düşünceli, huzursuz, çökkün: Talat ve Osmanlı'nın geleceği krizde.....	91
Yeni bir arkadaş: Mesihçi Türkçülüğün peygamberi Ziya Gökalp.....	104

4 SAVAŞA MEYİL VE DİKTATORYAL İTC İKTİDARI	
(1911-1914).....	113
İTC'nin krizleri, düşüşü ve radikal yeniden yapılandırma.....	115
Savaş meyilli, intikamcı, yüksek riskli:	
Talat İTC'yi düştüğü yerden kaldırıyor.....	123
Darbe, Ocak 1913.....	130
İmparatorluğun kontrolü devrimcilerde.....	135
Edirne, 1913: Komite hâkimiyetindeki ilk başarı.....	140
Ermeni meselesi karşısında samimiyet sınavı.....	148
Avrupa reformlarının müzakeresine arka çıkıyor.....	153
Tuhaf bahar, 1914: Reform ve barış mı, savaş ve yıkım mı?.....	160
Rumların tehirci: Yıkıcı bir başarı.....	167

5 TOPYEKÛN SAVAŞ KUMARI,	
İÇERİDE YIKIM, TARAFLI ULUS İNŞASI	175
Avrupa savaşı: Doğu sorununun “sonu ya da intikamı” mı?.....	179
Turan'ın hatınnna, Alman vesayetiyle: Reform yerine saldırı.....	188
Doğu'yu kutuplaştırmak ve yeni bir çerçeveye oturtmak.....	194
Savaştan duyulan memnuniyet, güç temerküzü:	
Talat'ın diktatoryal idaresine doğru.....	200
Yenilgiyle çökkün, Gelibolu'yla canlı.....	208
Olağanüstü başarı: “Artık bir Ermeni sorunu yok”.....	219
Doğu'da Hristiyan karşıtı kuvvetleri idare etmek / yansıtmak.....	232
Asimilasyon, talan, imha ve ulus inşasına önderlik.....	241
Muzaffer, Nuh, ulusal baba: Görkemli ve zehirleyici.....	257
Talat, Filistin ve siyonizm.....	272

6 ZAFER VE DÜŞÜŞ, YALANLAR VE ZORLUKLARI YENME GÜCÜ	
(1917-1921 VE SONRASI).....	291
Sadrazam Talat Paşa'nın “Yeni Türkiye”si.....	295
Cürekâr devrimciler, baş devrimci Wilhelm.....	304

Sendeleyen İngiliz idaresi: Muhalefet matrisi.....	315
Emperyalizmler ütopya ve distopyayla karşılaşıyor:	
Sykes-Picot, Balfour, Brest-Litovsk.....	323
İstanbul'da inkâr içinde geçen bir yazdan Berlin'de hakikate ve istifa.....	337
Almanya'ya iltica: Mücadeleye devam.....	347
Devrimcilerin liberalizm karşıtı enternasyonalı.....	358
Ölüm ve Almanya'yla Türkiye'de ölümden sonraki hayat.....	365
Talat'ın uzun ömürlü güçlü gölgesi.....	372

SONSÖZ.....	383
--------------------	------------

KAYNAKÇA.....	387
----------------------	------------

DİZİN.....	397
-------------------	------------

İlk olarak, birçok teşekkürü ifade etmekten mutluluk duyuyorum.

Bu çalışma farklı dillerdeki birçok arşivden çıkarılmış çeşitli kaynaklardan beslendi. Serhat Bozkurt, Dikran Kaligian, Martina Narman-Berli, Raymond Kévorkian, Mehmet Polatel, Ozan Özavcı, Thomas Schmutz ve Vahé Tachjian'ın araştırma asistanları olarak mükemmelen üstlendikleri rol, Osmanlı, Ermeni, Alman, Avusturya, İngiliz ve İsrail arşivlerinden elde ettiğim verileri verimli bir şekilde işlememi mümkün kıldı.

Çalışmanın başlardaki aşamalarında, İstanbul'daki Anadolu Kültür Vakfı'ndan Osman Kavala'nın desteği, araştırmaya başarılı bir başlangıç yapabilmemde kritik önem taşıdı. (Olağanüstü bir arkadaş ve hayırsever olan Kavala, 2017'nin sonlarına tekabül eden bugünlerde, Erdoğan'ın Türkiye'sinde, herhangi bir gerekçe gösterilmeksizin tutuklu bulunuyor.) Daha sonraki aşamalarda, Avustralya Araştırma Kurulu'nun desteklediği bir araştırmacı olarak, Avustralya-Newcastle Üniversitesi Şiddetin Tarihi Merkezi'nde, araştırmam için sunulan cömert imkânlarla sahip oldum ve Newcastle'daki tarihçilerin sunduğu cömert, dinamik çevreden faydalanarak *Talat Paşa* çalışmamın ayrıntılarına indim.

Bu analizin biçimlendiği uzun yıllar zarfında, seminerlerimde öğrencilerimin, konuşmalarımda dinleyicilerin ve katıldığım konferanslarda katılımcıların tartışmalarından yararlandım. Basel ve özellikle de Zürih üniversitelerinde, meslektaşlarımla birlikte, "Osmanlı tufanı" (Osmanlı İmparatorluğu'nun, Talat Paşa'nın da müstesna bir role sahip olduğu, belirleyici önemdeki son on yılı) hakkında birçok atölye ve konferans düzenledim. Bu ortak çalışmalar büyük ölçüde İsviçre Ulusal Araştırma Kurumu, kıs-

men de Newcastle Üniversitesi tarafından desteklendi. On beş yıldan fazla bir süre boyunca ders verdiğim Zürih Üniversitesi'nin Tarih Bölümü'nde görev yapan destekleyici ekibe, bilhassa Fatima Leine ve Barbara Welter Thaler'e, ayrıca Basel Üniversitesi Orta Doğu Çalışmaları Müdürü Maurus Reinkowski'ye teşekkür ederim.

Princeton Üniversitesi Press'in isimlerini bilmediğim hakemlerinden gelen zenginleştirici değerlendirmelerinin yanı sıra, tarihçi meslektaşım Margaret L. Anderson, Newcastle'daki Şiddetin Tarihi Merkezi Müdürü Philip Dwyer, Ermeni Soykırımı çalışmalarının Türkiye'deki öncüsü ve yardımsever arkadaşım Taner Akçam, doktora öğrencim Thomas Schmutz, felsefeden meslektaşım Markus Stepanians (Bern Üniversitesi), Ronald G. Suny, Ümit Kurt ve Johannes Houwink ten Cate'in görüşlerinden faydalandım. Princeton Üniversitesi Press'te harika bir ekiple ve son derece destekleyici bir editör olan Brigitta van Rheinberg'le çalışma ayrışma ayrıcalığına sahip oldum. Kartografım Shane Kelley'e, redaktörüm Cathy Slovensky'ye, yapım editörüm Mark Bellis'e ve yardımcı editör Amanda Peery'ye içtenlikle teşekkür ederim.

Bu kitabı, Türkiye'deki siyasi örüntülerden etkilense de bu etkiler karşısında direncini yitirmeyenlere adıyorum. Söz konusu örüntülerin izi geriye doğru, 20. yüzyıldaki ilk tek parti rejiminin itici gücü ve mimarı olan Talat Paşa'ya kadar sürülebilir.

Bu kitabı ikinci olarak da aileme adıyorum. Eşim ve oğullarım, talepkâr bir tarihsel araştırmaya gömülmenin ancak gündelik hayata, bugüne ve geleceğe gereken özeni göstermekle mümkün olacağını bana anımsattılar.

Bu çalışmanın iyi bir biçimde nihayete ermesine katkıda bulunan ve beni destekleyen herkese en kalpten şükranlarımı sunuyorum.

Talat Paşa'ya dair bir siyasi özgeçmiş kaleme almak, şu ya da bu vakayla ilgili fikirlerin yer yer farklılaşabileceği bir mesele üzerinde çalışmaktan çok daha fazlasıdır. Talat'ın ve dava arkadaşlarının izleyen bir sonraki yüz yıl boyunca Türkiye'nin takip edeceği rotayı nasıl belirledikleri buradaki tartışmanın bel kemiğini oluşturmaktadır. İşte bu noktada, yani Türkiye'de Talat'ın ve mirasının değerlendirilmesi hususunda, insanlar esastan farklı yönlerde hareket etmekte ve siyasi zihniyetleri de bu istikametlerle uyumlu olarak kendini açık etmektedir.

Talat, İttihat ve Terakki'nin azametli parti lideri ve Balkan Savaşları sırasında kurulan diktatoryal tek parti rejiminin önde gelen nâzırıydı. Bu vaziyet beş yıl öncesiyle, yani görelî olarak demokratik bir hareketliliğin yaşandığı 1908'le keskin bir tezat oluşturmaktaydı. Nitekim o tarihte, anayasal idarenin inşası için, Osmanlı Türkiye'sinin çeşitli etnik ve dinî gruplarının işbirliği, bilhassa da Türklerle Ermeniler arasında ittifak ilan edilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yarısında, kudretli dahiliye nâzırın takipçilerinin nezinde Anadolu'daki Ermeni mevcudiyetini ve failligini başarıyla imha eden kişi mertebesine yükseldi. İkinci yarıdaysa sadrazamlık makamına yükseldi ve birkaç yıl sonra Atatürk'ün daha radikal bir biçimde hayata geçireceği reformlara girişti.

Talat Paşa, imparatorluk Türkiye'sinin yenilgisini müteakip, İstanbul'daki Osmanlı sonrası adaletten kaçıp Türkiye'nin sabık müttefiki Almanya'ya, dostlarının arasına sığındı. Mart 1921'de Berlin'de intikamcı bir Ermeni tarafından öldürüldü. Gerek partiden dava arkadaşları, gerek genel olarak Almanya, İstanbul ve Ankara'daki ulusalcılar, müteveffanın devlete ve millete

olağanüstü sadakatini sitayişle andılar Enver Paşa ya da Bahaeddin Şakir gibi diğer İttihatçı üst-düzey liderlerin aksine, Talat, Kemal Atatürk ve diğer cumhuriyetçi seçkinler tarafından, hemen hemen hiçbir zaman reddedilmedi. Bilakis, birçokları, cumhuriyetin büyük ölçüde Talat'ın omuzları üzerinde yükseldiğinin pekâlâ ayırdındaydı.

Bu kitabın öne sürdüğü üzere, Talat, Anadolu'da Türk ulus-devleti haline gelecek oluşumu inşa eden ilk kişiydi. Nihai kurucu Kemal Atatürk, kadro ve merkezî kavramlar söz konusu olduğunda, alenen onun siyasi mirasçısıydı. Kemal Atatürk, artık sürdürülebilir olmayan imparatorluk milliyetçiliğini ve emperyal İslâm anlayışını terk etmiş olmakla beraber, bir yandan sarsıntılı, bir yandan da kataliz niteliği taşıyan savaş yılları zarfında Talat'ın halihazırda büyük ölçüde halletmiş olduğu bir meseleyi nihayete erdirdi: Anadolu'yu gerek nüfus açısından, gerekse iktisadi ve siyasi açıdan son derece merkezileşmiş bir *Türk Yurdu*, tartışmasız bir Türk-Müslüman hâkimiyetinin mekânı haline getirmek. 1918'e kadar Talat'ın partisinin bir mensubu olan Kemal Paşa'nın Talat'la tanışıklığı yakındandı; Almanya sürgünündeki eski sadrazam ortak ulusal davanın eylemcilerinden biri haline geldikten sonra kendisiyle kapsamlı olarak yazıştı da. 1908 devriminden önceki yıllarda Talat Bey, Selânik'te etkili bir *komitacı* olarak faaliyetlerde bulunmuş, maharetle şebekeler oluşturmuştu.

Talat'ın büyük bir devlet adamı, bir Türk vatanperveri ve ortak ulusal eserin bir öncüsü olduğuna dair siyasi seçkinlerin olumlu fikir birliği, Atatürk'ün ölümünün ardından yoğunlaştı. Naaşı, 1943'te, İnönü ve Hitler hükümetlerinin ortak girişimiyle, Berlin'den İstanbul'a gururla taşınıp Abide-i Hürriyet Anıtı'nın yakınına gömüldü: Böylece, Kemalistlerle eski İttihatçılar ayan beyan yan yana getiriliyordu. Bunun öncesinde iki grup arasındaki devamlılığın üstü büyük ölçüde kapatılagelmişti. Talat Paşa'nın anıları, cenazesinin ülkeye geri getirilmesi ve vatanperver mirasının tezahüratla ilan edilmesinden hemen sonra, 1910'larda Talat'a yakından ahabplık ve sözcülük etmiş olan Hüseyin Cahid Yalçın tarafından yayımlandı. O vakit bu vakit, onun ve diğer İttihatçıların anıları Türkiye'de düzenli olarak yayımlanmaya ve geniş kesimler tarafından okunmaya devam ediyor. Dolayısıyla, Talat bahsinde, sadece 1910'ların önde gelen bir siyasetçisinden değil, aynı zamanda Türkiye'nin tarihî-siyasi kültüründe varlığını sürdüren, şekillendiren bir mirastan söz ediyoruz.

İlginçtir ki, yaklaşık bir yüz yıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun son demlerindeki en güçlü figürü ele alan, uluslararası bilimsel standartlara uygun tek bir biyografi dahi yoktu. Bu yeni biyografi, *komitacı*, parti lideri ve nazır Talat'ın Türkiye'yi nasıl derinden şekillendirdiğini ve bunu kendi tarihsel bağlamında hangi suretlerde gerçekleştirdiğini belgelendiriyor. Bu-

nunla beraber, o ve takipçilerinin Anadolu'yu bir *Türk Yurdu*'na dönüştürmekteki muvaffakiyetleri, ziyadesiyle sorunlu bir mirasla gölgelenmeye devam ediyor: Soykırım, inkâr, hukukun suistimali ve kamusal tarihin çarpıtılması. Varlığını kuşaklar boyunca sürdüren bu gölge, Osmanlı sonrası Türkiye'de demokrasinin ve anayasal idarenin köklenmesine engel teşkil etti. Partizan, şahıs merkezli otoriter yapılar, bu yapıların serpilmesine el veren krizlerle el ele var oldu. Halefi olan liderler, "Talatlar"dan miras alınan örüntülere bağımlı kaldılar: Millî-dinî pathosa ve hasımların komplocu tasvirine hamaset ve bir azamet retoriği eşlik edegeldi.

Elinizdeki kitap, 2018'de Princeton University Press tarafından yayımlanan orijinal versiyonun çok az genişletilmiş ve gözden geçirilmiş tercümesi. Tarihyazımında hakikat ölçütü titiz, berrak ve eleştirel bir yaklaşımı gerektirir. Kaynak, tutarlılık ve kanıt mecburiyeti epey hacimli, sağlamca belgelendirilmiş bir çalışmayı işaret eder. Böylesi bir kitap, hem çevirmen hem de yayınevi açısından kayda değer bir gayret anlamına gelir. Bu sebeple, yetenekli çevirmen Ayten Alkan'a ve nitelikli cesur yayınevi İletişim'e kalpten gelen teşekkürlerimi sunarım. İletişim, daha önce de kitaplarımı yayımladı: *Iskalanmış Barış* (2005) ve *Türklüğe İhtida* (2008). 2000'lerin başlarında bu konuyu düşünmeye başlamış olsam da birçok faktör beni bir Talat biyografisi kaleme almaktan alıkoymuştu. İnsanlığın karanlık veçheleriyle yüzleşmek tüketici bir iş. Her koşulda, aydınlık, barışçıl ve müreffeh taraflarıyla ilgilenmeye daha meyilliyiz: Uzun vadede bir devlet idaresinin nasıl serpildiğiyle. Aynı zamanda, *Iskalanmış Barış*'ta da olduğu gibi, hâkim grupların ve metropollerin ötesindeki insani karşılaşmalar ve deneyimleri araştırmaya meraklı oldum.

Bununla beraber, Osmanlı sonrası devlet idaresinin inşası üzerine araştırma yapmak, bölgesel güçlerle etkileşim içindeki merkezî oyuncuların dikkatle incelenmesini de içermelidir. Aynı ayrı oyuncuların kırılma noktalarını saptamak kritik önem taşır: Aktörler, belirleyici anlarda, zekice kotarılmış barışçıl reformlara götürebilecek zahmetli müzakerelerden kaçınmak için neden ve nasıl şiddete ve savaşa kucak açmışlardır? Her üç kitabım da 19. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar kamusal şiddetin ve siyasi baskının devamlılığını, etkili, eşitlikçi ve hukuk temelli toplumsal sözleşmeler üzerinde uzlaşma başarısızlığının bir neticesi olarak görmektedir. Bununla beraber, kitaplarım, temel modern sosyal uzlaşıları müzakere etmenin hiçbir yerde Doğu Akdeniz coğrafyasında olduğu denli zorluklarla dolu olmadığını da kabul eder: Burada, etno-dinsel seferberlik hâlâ siyaseti belirlemekte ve tarihsel hak iddiaları, tek tanrılı dinlerin eskatolojik kehanetleriyle buluşmaktadır.

Tarihî araştırma, bir insan bilimleri disiplini. Bu itibarla, doğruluk ile sağlamca belgelendirilmiş, metotlu bir tarihyazımına bağlı kalmalıdır. İnsan onurunu ilgilendiren değerleri, mesleğin icrasına kurban edemez, olsa olsa

bu değerleri mesleğin parçası kılar. Entelektüel ve manevi açılardan, kendini ve anlatısını, imparatorluk, ulus, ırk, din ya da herhangi bir ideoloji gibi sö-zûmona daha üstün güçlere tabi kılmayı reddeder. Böylelikle para, güç ya da fikirlerin hizmetinde olan bir tarihyazımıyla zıtlık içindedir. Tarihçilerin sunabilecekleri en iyi şey; üzerinde derinlemesine düşünülmüş, itinalı, sarıh, eleştirel, soyut düşüncelerle değil insanlardan edinilmiş bilgilerle güçlendirilen bir anlatıya kavuşturulmuş araştırmadır. Tarihçiler yargıç değildir. Bununla beraber, –mahkemeler ve diplomasi de dahil olmak üzere kurumların geçiş dönemi kararlarınca gayri-adilane bir biçimde kapatılmış ya da reddedilmiş olabilecek– ikna edici düşünce, hakikat ve gerçeklik alanları açarlar. Tarihçiler ancak cansiperane bir biçimde işlerini yaptıktan sonradır ki, İbn-i Haldun’la birlikte, “Allah bilir, siz bilemezsiniz,” diyebilirler.

Mehmed Talat (1874-1921) kimdi ve neden onu Türk ulus-devletinin Kemal Atatürk'ten de önceki, ilk kurucusu olarak görmeliyiz?

Osmanlı İmparatorluğu'nun son güçlü baş veziri olan Talat, aynı zamanda, bir yeraltı örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (ITC) başını çeken bir partizandı. Faaliyetlerini ITC'nin gizli Merkez Komitesi aracılığıyla sürdürdü. Bunu yukarıdan aşağıya değil, imparatorluk vilayetlerindeki işbirlikçi ajanlar ile parti ve devlet mensuplarının oluşturduğu ağlar aracılığıyla, canlı bir aktarma merkezi rolü üstlenerek yaptı. Komite ve vilayetlerdeki güçlerle müttefik olarak 1915 soykırımının mimarlığını yapan Talat, imparatorluğun diğer Türk-olmayan kesimleriyle birlikte Küçük Asya'nın nüfus mühendisliğine öncülük yaparken, modernist-ulusalcı reformlara da önayak oldu.

Böylelikle Osmanlı sonrası Türk ulusalcı politikasının kurucu babası haline geldi. Merkez Komitesi'nin etkili ismi ve arkadaşı Ziya Gökalp tarafından çerçevesi çizilen yeni mesihçi milliyetçiliğin (Turancılık olarak da adlandırılan Müslüman Pantürkizmi) unsurlarını işlevselleştirmek suretiyle Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı boyunca gücü tahkim etti. Gökalp'in açıkça emperyal ve siyaseten Müslüman olan 1910'lardaki milliyetçiliği, daha sonra Kemalistler ve –Gökalp'in manevi çocuğu olan– Atatürk tarafından uyarlanan çeşitlemesiyle karşılıklı arz ediyordu.

Talat, 19. yüzyıl sonlarının insanlık için yeni bir geleceğe inanmaya başlayan, derinlemesine çözümlemelerinde ve yöntemlerinde olduğu kadar gelecek öngörüsünde de yanılan sosyalist devrimcilerinden değil, imparatorluk ve ulusu saplantı haline getirmiş, 20. yüzyıl Avrupa'sında tasavvur edilen

aşırı sağda temel referanslarını bulan bir devrimciydi. 1915 yılında Osmanlı sosyal dokusunun nihai imhasına bu ruhla öncülük yaptı. Emperyal hedeflerinin önüne geçilmiş olsa da Küçük Asya'da sınırsız bir Türk egemenliğinin ve Türk ulusal yurdunun tesisine giden yolu hazırlamıştı. Bu kitap, 1910'lar boyunca üçlü bir Jön Türk erki varsayan ve daha geniş bir Avrupa coğrafyası içindeki Osmanlı aktörlerini marjinalleştiren geleneksel bakış açısını tasahhif ediyor. Bu aktörlere failliklerini teslim ediyor, 1910'ların başlarındaki Osmanlı başkenti İstanbul'unu bir diplomatik üs olarak yeniden inşa ediyor ve Talat'ın politikasının uzun erimli etkilerine ışık tutuyor. Winston Churchill'in yaşıtı ve 1910'dan itibaren de tanıştığı Talat, Britanya İmparatorluğu'yla mücadele içinde geçen bir karşılıklı meydan okuma sürecindeki Türk-İslâm gücünü temsil ediyordu.

Siyasî düşünce ile yönetme tarzlarının öne çıkan örüntülerinde olduğu kadar Türkiye'de ve Türkiye dışında pek çok caddenin, okulun ve caminin isminde Talat'ın mirası varlığını duyurmakla beraber, bugüne değin akademik bir biyografisi hazırlanmadı.¹ Talat Paşa, modern 20. yüzyıl Ortadoğu'sunun mükemmel bir "politik hayvan" örneği idi. Bugünün Türkiye'sindeki hayranlarının gözünde ve 20. yüzyıl boyunca, büyük bir devlet adamı, becerikli bir devrimci, ileri görüşlü bir kurucu babaydı. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı'ndan sağ çıkan Osmanlı Hristiyanları için, her şeyden önce, büyük bir yıkım, mülksüzleştirme ve imhanın örgütleyicisiydi. Bu, kısmen Kürtler için de geçerlidir. Kemal Atatürk "Talat'ın sorumluluğundaydı."²

Osmanlı İmparatorluğu ile başkenti İstanbul'a içeriden bir bakış sunan bu biyografi, Mehmed Talat'ı, 20. yüzyıl tarihinin, gelecek on yılların akışını belirleyen çok önemli bir siyasi figür olarak ortaya koyuyor. O, Osmanlı İmparatorluğu'nun son güçlü lideriydi. Talat ve arkadaşları, devleti ve toplumu içeriden ve dehşet verici bir biçimde devrime tabi tuttular ve böylelikle, o zamana değin çok-dinlilik esasında varlığını devam ettirmiş siyaset ve toplumsal hayata ilişkin Osmanlı geleneğini büyük ölçüde kesintiye uğrattılar. Küçük Asya'nın (Anadolu), Irak ve Lübnan ile Filistin de içinde olmak üzere Suriye'nin hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olduğu 1910'ların Or-

1 Batı dillerindeyse hiçbir biyografiye rastlanmıyor. Türkçede yayımlanmış iki biyografi ilginç kavrayışlar sunsa da eleştirel mesafeden ve zarurî kaynak çeşitliliğinden yoksun: Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa, 1874-1921: Siyasi hayatı ve icraatı* (Ankara: TTK, 2005); Tevfik Çandar, *Talat Paşa: Bir örgüt ustasının yaşam öyküsü* (İstanbul: İmge, 2001 [1983]). Bunlardan ikincisi, "İTC şebekesinin şefi"nin cazibesine kapılanları yansıtır ve kaynaklara herhangi bir atıfta bulunmuyor. İlki, Osmanlı kaynaklarına verdiği referanslarla güvenilir bilgiler sunmakla beraber, ziyadesiyle devlet-merkezli. Bilhassa 1913-1918 yıllarına dair farklı bakış açılarına yer vermiyor.

2 Ernst Jäckh, *Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, and Tomorrow* (New York: Farrar & Rinehart, 1944, s. 90) [*Yükselen Hilal: Bir Millet'in Yeniden Doğuşu, Türkiye'nin Dünü, Bugünü, Yarını*, çev. Perihan Kutunmaz, *Temel Yayınları* (İstanbul: 1999)].

tadoğu'sunun en etkili yöneticisi olan Talat, 20. yüzyılın ilk tek-parti tecrübesine de öncülük etti.

Şekli olarak hâlâ bir halife sultan tarafından yönetilen, tehdit altındaki bir devletin dizginlerini eline aldı. Kendi halinde, bir başına duran bir diktatör değildi, kadir-i mutlak da değildi: Talat, devleti, İslâm'ı ve Türkleri korumaya sadakatle adanmış komplocu bir komitenin içinde faaliyet gösteriyordu. İletişimi idare etmekte, hizipler arasında denge kurmakta, kendisi sivil olmakla beraber genç subaylarla iyi geçinmekte başarılıydı.

Jön Türk önderliğini devamlılığa sahip bir üçler erki olarak gören yerleşik bakış açısına karşı duran bu çalışma, söz konusu niteliği 1913-1914 döneminin geçici bir gruplaşması olarak değerlendiriyor (bkz. Dördüncü Bölüm, "Reformların Müzakeresi" başlığı). Bu tarihlerden sonra Talat hem iç hem dış politikada eşitler arasında birinci olmaktan daha fazlasıydı, dolayısıyla siyaseten Enver Paşa'nın üzerindeydi (bkz. aynı yer). Bu hususla ilgili akıl karışıklığı, rejimin mimarisinin ve Türkiye Cumhuriyeti'ne yol veren kritik kararların gözden kaçırılmasına sebep olur.³

Jön Türklerin iktidar örgütlenmesi olan ITC, 1908 Jön Türk Devrimi'nin ardından sultanı yönlendirdi ve onu temsilî bir figür haline getirdi. Talat'ın öncülüğündeki Cemiyet 1913'te bir tek parti rejimi kurdu ve eş zamanlı olarak, Türkiye'nin yabancı etkilerden kurtulması için ulusal kurtuluş mücadelesi olarak gördüğü süreci başlattı. Buradan sarıh bir ulusal kurtuluş anlatısı doğdu. Dolayısıyla ITC, 1910'lar boyunca sosyo-politik hiyerarşilere yaklaşımında emperyal ruhu devam ettirse de Osmanlı sonrası ulus-devletinin, modern diktatoryal örüntülerle ve sultanlığın-halifeliliğin önemini kaybetmesiyle dikkat çeken ilk kurucu dönemini başlattı. Bu, 1924'ün başlarında sul-

3 Konuyla ilgili bir kavrayış sunabilecek olan kaynaklar; yayımlanmış günlükler, yakın zamanda kullanıma açılmış Osmanlı devlet belgeleri ve -Alman belgeleri en önemlisi olmak üzere- dışişleri bakanlıklarıyla başka yerlerden erişilebilecek olan yabancı belgelerdir. Mevcut literatür Talat'ı olsa olsa eşitler arasında birinci olarak resmeder. 1908-1914 döneminin ITC'siyle ilgili başvuru kaynağı için bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Londra: Hurst, 2010 [1. baskı 1969]). 1908'den önceki dönemle ilgili olarak bkz. M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995) ve *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001). İttihatçıların (ITC mensuplarının) ve Kemalistlerin devamlılığı ve belli veçheleri üzerine çalışmalar için bkz. Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden: Brill, 1984) [Millî Mücadelede İttihatçılık, çev. Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003]; *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2010) ve "Young Turk Decision - Making Patterns," Conseil scientifique pour l'étude du génocide des Arméniens, *Le génocide des Arméniens* (Paris: Armand Colin, 2015), s. 15-32. Türk dış politikası üzerine yakın zamanda yayımlanmış itibarlı bir çalışma, Enver Paşa'nın siyasi önder olduğunu ileri sürmektedir; bkz. William Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774* (Londra: Routledge, 2013), s. 24-30 [Türk Dış Politikası 1774-2000, çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2003].

tanlık-halifelik ilga edildikten sonraki Kemalist halefler için dahi doğrudur.

Bu sebeple, elinizdeki çalışma, Cemiyet'in zihniyetini, Cemiyet politikası Osmanlı sosyal dokusunu, dolayısıyla imparatorluğu ortadan kaldırmış olmasına rağmen, "imparatorluğa taraf" ve gerçek demokrasinin önünde esaslı bir engel olarak görmektedir. Aynı doğrultuda, Talat, radikal bir ulusçuluğa yaslanan Osmanlı sonrası Türkiye'nin doğrudan doğruya atası haline gelmiştir. Önemli bir husus, Atatürk'ün selevi Talat'ın, siyasi İslâm'ın gücüne yaslanmaya devam etmiş, Kemalistler için dinsel hegemonyanın dönüşünü devamlı bir tehdit haline getirmiş olmasıdır. Bu tehdit, Kemalizm sonrası dönemde neredeyse kaçınılmazlaşmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ndeki toplum tarihi ve siyasi kültür Talat'ın mirasını reddetmedi, bunun yerine, Atatürk'ün yaşam süresi boyunca devam eden bir sessizliğin ardından, 1940'lar da resmî olarak baş üstünde tuttu.

Talat, dava arkadaşlarıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı ve cihat açmazına sürükledi. İşin aslı, bütün savaşı cihat olarak görüyordu.⁴ Küçük Asya'yı bir Türk ulusal yurduna, güncel bir sloganın dilendirdiği gibi, "Türklerin olan bir Türkiye"ye dönüştürmeye başladı. Birinci Dünya Savaşı kaybedildikten ve Cemiyet de çözüldükten sonra, bilgi alan Almanlar yerinde bir tespitle, daha kısa ömürlü diğer ITC figürlerinden farklı olarak, Talat'ın "kolayca ortadan kaybolmayacak kadar güçlü" olduğunu öne sürdüler.⁵ Talat'ın gölgesi Türk ulus-devletinin, günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu tarihinde yeniden ortaya çıkmakla ve bu tarihe yerleşmekle kalmadı; bu gölge aynı zamanda Doğu ile Batı, Osmanlı-Müslüman ile Hristiyan güçleri ve gelenekleri arasındaki modern karşılaşmalar da da varlığını devam ettiriyor. Söz konusu güncel kutuplaşma, Birinci Dünya Savaşı'na dair alternatif bir kavrayışın da esasını oluşturuyor. Bu kavrayış merkez olarak İstanbul'u alıyor ve Gelibolu'da Batı'ya karşı kazanılmış zafeirin altını çiziyor.

Osmanlı başkenti bizzat savaşın bir merkezini, sebebini, etmenini oluşturur ve varlığının son on yılı zarfında Osmanlı Devleti'nin gidişatını belirlemede en fazla etkiye sahip, bu varlığa en fazla adanmış ve bu devletle en fazla özdeşleşen adam Talat'tır. Bütün kritik karar alma süreçlerine katılmıştır. O ve çevresi, etraflarındaki güçleri, zamanın ruhunu ve çağdaş iktidar sistemlerini yansıtmışlardır. Halihazırda harekete geçmiş bulunan Osmanlı kırılmasına Avrupa'yı eklemlenerek, 1910'lardaki daha büyük Avrupa'nın ya da bu

4 Mustafa Aksakal, "The Ottoman Proclamation of Jihad", Erik-Jan Zürcher, ed., *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"* (Leiden: Leiden University Press, 2016), s. 64 [Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat ve İslâm, çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019].

5 Emil Ludwig, "Talaat und Enver", *Vossische Zeitung*, 26 Ekim 1918, Politisches Archiv Auswärtiges Amt (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi), PA-AA/R/13904.1

kitabın terminolojisiyle “daha geniş Avrupa”nın (Avrupa, Rusya ve Osmanlı dünyası) nihai yıkımını öngörmüş ve biçimlendirmişlerdir.

Talat’ın dönemi, yani Osmanlı Devleti’nin II. Meşrutiyet dönemi, bu dönemin aktör ve pozisyonlarıyla açık ve örtük özdeşleşmelerin siyasi kültürdeki sürekliliği sebebiyle, en azından toplum tarihi söz konusu olduğunda, “tarihselleştirilememe”ye devam etmektedir.⁶ Dolayısıyla, kapsamlı bir tarihselleştirmeyi amaçlayan girişimler, sağlıklı bir mesafeden bakabilmek ve Türkiye’de olduğu kadar Türkiye’yle de yeni bir gelecek tahayyülüne sahip olabilmek için önem taşımaktadır. Talat’ın anılarının 1946’daki ilk baskısının önsözü, Talat, “Türk tarihinin yetiştirdiği nadir devlet adamlarından biridir. Osmanlı sadrâzamları arasında memleket severliği, dürüstlüğü, zekâsı ve çalışmasile kendisine cidden yüksek bir mevki temin etmiş olan bu Türk büyüğü, ne yazık ki o kadar sevdiği memleketinin bugünkü feyizli ve yüksek seviyesini göremeden gözlerini bu fâni dünyaya yumdu...” diye yazar.⁷ Talat’ın anıları bugüne değin birçok defa yeniden basıldı. Bunların hepsi aynı ruhu taşımaktadır. Bu durum, Türk devleti ve politikası da dahil olmak üzere pek çok kesimin, Talat’ın büyüğü ve gölgesi altında kaldığını gösterir. 1981 yılında geçen çarpıcı bir anekdot vardır: 1950-1960 arasında Türkiye’nin cumhurbaşkanı olan Celâl Bayar, Talat’ın eşi Hayriye hanımı görmeye gittiğinde kendisine karşı olağanüstü bir hürmetle davranır. Sebebini soranlara, “çünkü şefimin hanımıdır,” diye yanıt verir.⁸

Bu kitabın Birinci Bölümü, Talat’ın Birinci Dünya Savaşı’nın ilk yılında gerçekleştirdiği en dikkat çekici faaliyetleriyle açılıyor. Daha sonraki bölümlerde (bkz. İkinci-Altıncı bölümler) ayrıntılarıyla incelenecek derinlemesine analiz ve belgelere de zaman zaman atıfta bulunan bu bölüm, Talat’ın biyografisinin başlıca unsurlarına da bir giriş niteliği taşıyor. İki bölüm dışında (bkz. Üçüncü Bölüm’ün “Yeni Bir Arkadaş” başlığı ve Beşinci Bölüm’ün “Talat, Filistin ve Siyonizm” başlığı), bölümler genellikle kronolojik çizgiyi izliyor. Araştırma ve tarihyazımına dair konuların tartışılması bütün bir anlatı ve son notlara yayılmış durumda.

6 Zafer Toprak, *Türkiye’de ekonomi ve toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve devletçilik* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1995), s. vii.

7 *Talat Paşa’nın hatıraları*, ed. Yalçın ve Bolayır (İstanbul: Güven, 1946), s. 5-8.

8 Osmanlı sonrası Türkiye’yi oluşturan kadrolardan çoğu gibi, Celâl Bayar da Talat’ın partisinin sadık bir mensubuydu ve esasen de öyle kalmaya devam etti. Ümit Kurt, “Kurucu baba: Modern Türkiye’nin mi yoksa İttihatçıların mı babası?”, *Birikim*, Eylül 2019, s. 65.

İSTANBUL, 1915: BİR İMPARATORLUĞA ÖNDERLİK EDEN BİR DEVRİMCİ

1915 baharı. Dahiliye Nâzırı Talat Bey'in, Osmanlı başkenti İstanbul'un ya da o vakitler hâlâ tarihî ismiyle, Konstantinopolis olarak anılan şehrin Avrupa yakasındaki tarihî yarımada bulunan, hükümetin idare merkezindeki, yani Bâb-ı Âli olarak bilinen binadaki odasına yaklaşılm.

Bir davayla evli

Talat iri yarıydı, ama şişman değildi; geniş yüzlü, siyah gözlü, kalın kaşlı ve siyah saçlı (bu saçlar 1918'de grileşecekti), geniş omuzlu, uzun boylu bir adamdı. Hem fiziksel hem de zihinsel olarak etkileyici bir figürdü. Odası geniş ve görece aydınlıktı, çalışma masasının üzerindeki birden fazla telefon bilhassa dikkat çekiciydi. Zaman zaman da emirlerini evindeki çalışma makamında bulunan telgraf vasıtasıyla verirdi. Hayriye Hanım'la evliydi, çocukları yoktu (doktorundan bir çocuğa babalık edemeyeceğini öğrenmişti; bkz. Üçüncü Bölüm, "Düşünceli, Huzursuz, Çökkün" başlığı). Lakin o daha ziyade, davasıyla sembolik bir evlilik –ya da tutkulu bir metres hayatı– yaşıyordu: Türkiye'yi yeniden kudret sahibi kılmak! Bir parça kafa karışıklığına yol açacak bir şekilde, kendisini Türk soylu bir Müslüman olarak tanıtıyordu, o, "imparatorluğun oğlu" ve vatanperver bir devrimciydi. 1915'in sonlarında Almanlara, "eski kudretimizi, eski tesirimizi yeniden kazanmalıyız," diyecekti.¹ O ve arkadaşları, kendi ifadeleriyle, "büyük bir ulusal ide-

1 Max Grunwald, "Gespräch mit Talaat Bey", *Vossische Zeitung*, 28 Aralık 1915. Kendini bu katmerli ortaya koyuş, Talat'ın, Almanya'ya gidişinden sonra yazmaya başladığı ve 1919'un sonlarında tamamladığı anılarında da mevcuttur. Esasında, Talat'ın politikalarına yönelik bir savun-
Ucretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

al" peşindeydiler. Bu ideal, Marx'ın ilham kaynağı olduğu sosyalizmden ya da Auguste Comte'un vaz ettiği biçimiyle evrensel pozitivizmden değil, Osmanlı'nın emperyal görkeminden ve çağdaş etno-dinsel ulusçuluktan besleniyordu.

Dolayısıyla, modern devrimleri kuramsallaştıranlar Talat'ı, emperyal yönelimli sağcı bir devrimci (ya da daha ziyade, değer-esaslı bir sağ duruştan ayırt edilmek üzere ve bu çalışmanın terminolojisi çerçevesinde sadece "devrimci") olarak pekâlâ tanımlayabilirler. Buna karşılık, psikologlar onun iktidar bağımlısı olduğunu söyleyebilirler – belki de bu, çocuklara ve bir aileye sahip olmamanın telafisidir. 1921 yılında Berlin'de öldürülmeden sadece birkaç gün önce iktidarın, "kendisinin tanışıklık edindiği en gözde şey" olduğunu itiraf edecek ve "iyi bir şeyin çok fazlasına sahip olmak mümkün," diye ekleyecekti.² Aşağıdan adım adım iktidara tırmanan tek baş vezirdi; yıkıcı muhalefetin bir parçasıydı, meclisin daimî mensubu haline geldi ve farklı kabinelerde nâzırlık yaptı. Mehmed Talat, baş vezirliğe "Paşa" unvanıyla ancak 1917'de terfi etmiş olsa da 1913 yazından itibaren hükümetin fiilî başıydı. Bundan önce sadece "Bey"di.

Hâkimiyetini, asıl olarak komplocu bir parti örgütlenmesi olan ve Merkez Komite tarafından idare edilen İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) içindeki güçlü konumuna borçluydu. Cemiyet'in genel merkezi, bir yanda Bâb-ı Âli'ye, öbür yanda Aya Sofya katedrali (1453'te Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethedilmesiyle camiye dönüştürülmüştü) ile Sultanahmet Camii'ne birkaç dakikalık yürüme mesafesinde bulunan Nur-i Osmaniye mahallesindeydi. Merkez, aynı zamanda, Talat'ın eşiyle birlikte yaşadığı, Yerebatan mahallesindeki evin bitişiğindeydi. Komiteci (ya da komitacı), komplocu bir devrimci komitenin mensubuna verilen addı. İTC, başlangıçta Osmanlı tarihinin son sultanı olan II. Abdülhamid'e karşı bir muhalif güç olan Jön Türk hareketinin içindeki en önemli teşkilattı. Talat'ın davası Merkez Komite'nin davasıydı ve o, başka bir şey değilse de "halkın", Türk ulusunun ve İslâm'ın davasını devam ettirdi.³

ma niteliği taşıyan bu anıların orijinal el yazmaları bugüne kalmamıştır. 1921'in sonlarında *Yeni Şark* gazetesinde kısmen yayımlanan el yazmaları, orijinal ifadelere dair bir fikir sağlar; daha sonraki yayınlar büyük ölçüde farklı ifadelerle değiştirilmiştir (ancak daha sonra yeniden orijinal haliyle basılacaktır: Talat Paşa, *Hatıralarım ve müdafaa* [İstanbul: Kaynak, 2008], s. 34). 1921'de yayımlanan versiyonun Amerikan baskısı güvenilir olmaktan çok uzaktır (Talat Pasha, "Posthumous Memoirs of Talaat Pasha", *New York Times Current History* 15, no. 2 [Kasım 1921]).

2 Aubrey Herbert, *Talaat Pasha*, daktilo baskı, Somerset Heritage Center, DD.DRU 56, 5-6.

3 İTC'nin 1910'lardaki siyasi tarihinin görünüşleri için bkz. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building*. Çağdaş askeri pratikler bağlamında komite (İTC ve Ermeni komiteleri) aktivizmine dair bir inceleme –ayaklanma ve karşı-ayaklanma– için bkz. Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency* (New York: Palgrave Macmillan, 2013) [Os-

1913'te yaptıkları darbenin ardından İTC Merkez Komitesi, siyasete ve nezaretlerin tahsisine tek başına karar verdi. Komite 1908'de Jön Türk Devrimi'ni yaptığında (bkz. İkinci Bölüm, "Talat'ın Öncülüğü" ve "Gölgesi Altında" başlıkları; Üçüncü Bölüm, "Osmanlı Baharı" başlığı), siyaseti ancak kısmen kontrol edebiliyordu. Sultan II. Abdülhamid'in müstebit idaresinin sonrasında Jön Türklerin idaresi demokrasiye daha yatkın görülebilirdi. İTC o vakitler başlıca Ermeni partisi olan Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) ile ittifaka dahi gitti. Şu durumda, kamuya açık veçhesiyle, her iki grup da ortak bir hedef gütmektedir: Anayasal bir idare tesis etmek.⁴ Merkez Komite mensubiyeti uzun süredir devam eden ve tecrübeli bir idareci olan Talat, iktidarı tek elde toplamak, politikaları uygulamaya geçirmek ve faaliyetleri örgütlemek için bu şebekelerden yararlandı. 1913 darbesini asıl olarak hazırlayan oydu; aynı şey, yine 1913'te, İkinci Balkan Savaşı sırasında Edirne'nin yeniden ele geçirilmesi için de geçerlidir. Bu sonuncusu, vatanperverler arasında Talat'ın ve İTC'nin büyük saygınlık kazanmasını sağlamıştır.

Edirne'deki (Osmanlı'nın Rumeli'deki eski başkenti) çocukluğundan itibaren, Talat'ın Selimiye Camii'ne duygusal bir bağı vardı (bkz. İkinci Bölüm, "Edirne'den" başlığı). 16. yüzyıl sonlarında caminin banisi olan Sultan II. Selim ("Sarhoş Selim") imparatorluğun gerileme döneminin temsilcisi olarak görülse de bu cami, geçmiş görkemi yansıtıyordu. Bununla beraber büyükbabası ve adaşı I. Selim (Yavuz), Türkler için önemli bir rol modeli oluşturmuş ve partinin bir tür koruyucu piri mertebesinde görülmüştür. Benzeri bir biçimde, çoğu Balkan kökenli olan Jön Türkler, büyük ölçüde Hristiyan kalmış bir coğrafyada, kendilerini, "Evlad-ı Fatihan" olarak görüyorlardı.⁵ 16.

manlılar ve Ermeniler: Bir İsyan ve Karşı Harekatın Tarihi, çev. İbrahim Türkmen, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015]. Coğrafi olarak Marmara bölgesiyle sınırlı olmakla beraber, İTC'nin silahlı çetelerinin ve toplumsal meselelerin iç yüzünü anlayabilmek için daha fazla imkân sunan bir çalışma için, bkz. Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-23* (Oxford: Oxford University Press, 2009) [Dertli Sahiller, Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1912-1923, çev. Melike Neva Şellaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015]. Osmanlı dünyasının son dönemlerine yaklaşım için, bkz. Efraim Karsh ve Inari Karsh, *Empires of Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789-1923* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999): Osmanlı'nın son dönem aktörlerine dair periferik, madun ve pasif anlatıları terk etmesi açısından elinizdeki biyografiyle mutabıktır fakat Osmanlı'ya dair kavrayışında noksanlıklar mevcuttur.

- 4 Dikran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick: Transaction, 2012); Bedross Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2014) [Parçalanmış Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016].
- 5 Bkz. İTC mensubu Emmanuil Emmanuilidis'in yüksek bir kavrayış sunan anıları, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları* (İstanbul: Belge, 1914), s. 100 (orijinali: Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [Αθήνα: Τυπογραφείο Γ.Ν. Καλλέργη, 1924]) ve İhsan S. Balkaya, Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943) (Ankara: İTK), s. 60

yüzyıl başlarında atalarının Batı Anadolu ve Balkanlar'ı fethinin ardından I. Selim, Doğu Anadolu, Suriye ve Mısır'ı fethetmekle kalmamış, o dönem iç düşmanlar olarak görülen Kızılbaşlara (bugün genel olarak Aleviler diye bilinirler) karşı da savaş başlatmıştır.

Aleviler kendilerini ortodoks Sünni İslâm'la ya da emperyal İslâm'la özdeşleştirmezler, daha ziyade modern öncesi Şii İran'a yakınlık duyarlar ve aynı zamanda erken dönem Osmanlı dünyasında köklü bir dinî şebeke olan Bektaşî heterodoksisiyle bağlantıları vardır.⁶ Buna karşılık Talat'ın ulusu, Osmanlı Devleti'ne tabi Türkçe konuşan Müslümanlarla bir ve aynıdır. Fakat öte yandan, Talat'ın siyasi kökleri I. Selim'in kazanımlarına yaslanan Osmanlı iktidar örgütlenmesine uzansa da Bektaşilik Talat için bile bir rol oynamıştır, zira Bektaşî tekkeleri, Abdülhamid idaresinin muhalifleri için güvenli bir niş sunmuş ve Sultan'ın arzuladığı Sünni ortodoksiden çok daha liberal bir ruhun serpilmesine imkân tanımıştır. 1910'ların başlarında Türk ulusalcılığının tırmanışa geçmesinin ardından, birkaç İTC entelektüeli Alevi ve Bektaşîleri asimile etmeyi denemişti: Dil, örf ve âdetler söz konusu olduğunda Türklüğün gerçek taşıyıcıları olduklarını, kendilerini çevreleyen Kürt aşiretlerin asimilasyonuna ve Arap-Fars etkisindeki imparatorluk kültürüne direnmiş olduklarını ileri sürmüşlerdi. Fakat İTC'nin Alevilikle bu başarılı sayılabilecek flörtü, muhafazakâr Sünni Müslümanlar nezdinde skandala yol açacaktır.⁷

Savaş ve ulus için savaşmaya yönelik vatanperver çağrı, kriz zamanlarında siyasi bir teklif niteliği taşır, yeter ki bu çağrıya yeterince insan mukabele etsin. Talat, Eylül 1912'de Balkan Savaşları'nın arifesinde yaşanan derin bir İTC krizi sırasında, 1913'te Edirne'nin yeniden fethinde ve yine Temmuz 1914'te (bkz. Dördüncü ve Beşinci bölümler) bu manevrayı başarılı bir şekilde uyguladı. Daha sonra Talat etrafındaki küçük bir grup, Avrupa'nın Temmuz krizini* Almanya'ya yaklaşmak ve nihayetinde (önceki aylar ve yıllar boyunca denenmiş birçok başarısız girişimin ardından) Büyük Avrupa gü-

6 Bu konuda daha fazla bilgi için, bkz. Krisztina Kehl, *Die Kizilbaş/Aleviten: Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien* (Berlin: Klaus Schwarz, 1988) [*Kızılbaşlar/Aleviler: Anadolu'daki Ezoterik İnanç Topluluğu Hakkında Araştırma*, çev. Oktay Degirmenci, Bilge Ege Aybudak, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017] ve Markus Dressler, *Writing Religion: The Making of Turkish Alevi Islam* (New York: Oxford University Press, 2013) [*Türk Aleviliğinin İnşası: Oryantalizm, Tarihçilik, Milliyetçilik ve Din Yazımı*, çev. Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016].

7 Baha Said, "Türkiye'de Alevî zümreleri: Tekke Alevliği - İçtimaî Alevîlik", *Türk Yurdu*, Eylül 1926 (düzenlenmiş yeniden basımı, Ankara: Tutıbay, 1999, xi, s. 105); Dressler, *Writing Religion*, s. 137-140.

(*) Sırp milliyetçisi Gavrilo Princip'in 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı Franz Ferdinand ile eşini Saraybosna'da öldürmesinin ardından, Temmuz ayında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a bir ultimatom verir. Avrupa'da devletler arasındaki ilişkiler, bunu mütakip daha da gerginleşir ve giderek diplomatik bir krize dönüşür. Bu kriz, doruk noktasına, birbiri ardına gelen savaş ilanlarıyla ulaşacaktır. Çn.

cüyle bir ittifak tesis etmek için bir fırsat olarak kullanmaya karar verdi. Talat, sonuçları ağır, riskleri yüksek olmasına rağmen savaşı oyunun kurallarını değiştirecek bir imkân olarak memnuniyetle karşıladı.

2 Ağustos 1914 tarihli gizli anlaşma, Türkiye'nin aktif savaşa girmesini gerektiriyordu. Bu tarihten itibaren, muhteris bir dünya savaşı ajandası siyasete hâkim oldu. 1908 devriminin ikonik askerî kahramanlarından olan, Almanca da bilen Harbiye Nâzırı Enver Paşa, bu gizli görüşmelerin elebaşı gibi görünmekle beraber, ipi çeken Talat oldu. Gelenekselleşmiş kavrayışın aksine, ITC'nin kötü bir şöhrete sahip paramiliter kuvvetlerine Enver'den daha az hükmediyor değildi. Bu "Özel Teşkilat", Kafkasya'ya yönelik bir fetih planı hazırladı ve Ağustos 1914'ten itibaren de bu coğrafyaya baskınlar düzenledi. Talat, aynı zamanda, Ekim 1914'te, Rusya'yla açık bir savaşı kışkırtmak üzere Karadeniz'e bir saldırının başlatılması teklifinin Alman müttefik gücüne götürülmesinde de merkezî bir role sahipti. Ancak o zaman dünya Türk-Alman ittifakından emin oldu. Talat, 1919'da yazdığı anılarında, bu planlı saldırılardan haberdar olmadığını öne sürmek suretiyle okuyucuyu yanlış bilgilendirir. Yenilgiden sonra yazdıkları, sürgünde devam eden siyasi mücadelesine dönük bir savunma işlevi görmüştür (bkz. Altıncı Bölüm).⁸

"İlk bakışta, bu berrak bir zihin" (Nisan 1915)

1915 Nisan'ının ortalarında, Dahiliye Nezareti'ndeki çalışma masasının arkasında, enerjisi, iradesi ve kendini yetiştirmiş bir adamın dikkat çekici aurasıyla, henüz teşrif etmiş Alman ziyaretçisi gazeteci Emil Ludwig'i etkileyen kırk bir yaşında bir adam duruyordu.⁹ Talat son derece hareketli, ve görünüşe bakılırsa aynı zamanda arkadaşça ve cana yakındı. Ludwig'le sohbetini sürdürürken belgeleri imzalıyor, telefon görüşmeleri yapıyordu. Odaya zaman zaman sekreterler girip çıkıyordu. Talat'ın stres altındayken bile gülümsemesi ve letafeti meşhurdu. Talat'la henüz ilk görüşmesinin ardından Ludwig (kısa bir süre sonra güçlü siyasetçilerin biyografi yazarı olarak üne kavuşacaktı) bu adama dair keskin bir görüşe sahip olacaktı: "İlk bakışta, bu berrak bir zihin. Ne var ki bunun arkasında, içinde taşıdığı zincirlere bağlanmış şeytanî bir mizaç mevcut."

Talat'la ancak birkaç kez karşılaşmış bir İngiliz vekil, 1921'de baş vezirin Berlin'de öldürülmesinden kısa bir süre sonra, "Sadece korkusuz bir adam

8 Talat, *Hatıralarım*, s. 37. Karş. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914* (New York: Cambridge University Press, 2008), s. 153-182 [*Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018] ve Zürcher'in, ikincil literatüre yaslanmakla beraber yüksek bir kavrayışa sahip karşılaştırmalı analizi, "Young Turk Decision Making Patterns".

9 Emil Ludwig, "Zwei Audienzen", *Berliner Tageblatt*, no. 201 (21 Nisan 1915).

olduğunu biliyordum ve benim gibi, onu ancak yüzeysel bir biçimde tanıyan biri bile onun müstesna bir albeniye sahip, nazik bir adam olduğunu düşünürdüm,” diye yazacaktı.¹⁰ Siyasî hedeflerinin hizmetindeyken etkileşimlerde bulunan Talat, sık sık, halledilmemiş meselelere ilişkin soğukkanlılıkla şakalar yapar ya da iktidarının keyfini çıkararak zaman zaman İTC'den arkadaşları ya da nâzırlarla alay ederdi.¹¹ Avrupalı diplomatlar da dahil olmak üzere insanların psikolojik zafiyetlerini hemen fark etmek gibi bir yeteneğe sahip olsa da İTC'nin, 1912'nin sonlarından itibaren önderliğini yaptığı siyaset yuvasının evreni ötesinde pek az şey bilirdi. Toplantılarda neşeli ve sosyaldi, kişiliği vaziyete hükmederdi.

Gerçekteyse, gülüşünün ardında, 20. yüzyılın en canavarca siyasi eylemlerinden biri olarak nitelenecek süreci planlayan, inşa eden ve yürürlüğe koyan bir beyin bulunmaktaydı: Osmanlı Ermenilerinin ortadan kaldırılması. Başka pek çok kişi de Talat'ın cazibesine ve kendisini ziyarete gelen insanları eğlendirme kabiliyetine işaret etmiştir. Bu cazibeyi zaman zaman melankoliyle harmanlardı: Can çekişmekte olan bir imparatorluğa liderlik eden bir adamın melankolisi. Bu da özellikle Almanlar nezdinde sempati kazanmasını ve huzurunda bulunan öfkeli arkadaşların sakinleşmesini sağlardı. Talat için keder, bir silah işlevi görüyordu. Bunun yanı sıra, duygusal bir insandı ve bir asker mezarlığındaki bir törende ya da Sultan V. Mehmed'in ölümünden sonra olduğu gibi, zaman zaman ağlardı.¹² Zeki ve uzak görüşlü olmaktan ziyade kurnaz olduğu söylenebilirdi. Farklı insan ve gruplar arasında ağ oluşturabilen birinin duygusal ve sosyal niteliklerine, iktidara yönelik kuvvetli bir insiyaka ve kinciliğe meyleden mükemmel bir hafızaya sahipti. Ludwig'in *Berliner Tageblatt*'ta (Berlin Daily) yayımlanacak pohpohlayıcı metnini yönlendirmek üzere, “Savaşa neden girdik?” biçiminde retorik bir soru sormuş ve kendi sorduğu soruyu, İTC'nin sürekli olarak yinelediği şu sözlerle yanıtlamıştı: “Bağımsızlığımızı yeniden tesis etmek zorundaydık ve bunu en iyi şekilde Almanların tarafında olarak başaracağımızdan emindik.”

Wilhelm Almanya'sı, öbür büyük Alman iktidarlarıyla karşılaştırıldığında Türkiye'ye siyaseten ve kültürel olarak daha fazla yakınlık gösteriyordu.¹³ Almanya, savaş sırasında, Türkiye'nin radikal eylem adamları ve yıkıcı iç po-

10 Herbert, *Talaat Pasha* (basımından önceki ayrı bası). Talat'ın çevresinde pek saygınlığı olmasa da Herbert Aubrey, “Türklerin dostu” olarak bilinirdi. 23 Şubat 1913 başlığı altına yazılanlar, Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi* (Ankara: TTK, 2014-2015; bundan böyle “Cavid'in günlüğü”), 1: 586; karş. 3 Ocak 1914 başlığı altına yazılanlar, 2: 434.

11 Cavid'le ilgili bir örnek için, bkz. Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 275.

12 Ali F. Türkogeldi, *Görüp işittiklerim* (Ankara: TTK, 2010 [1949]), s. 124, 138, 143.

13 O dönemin insanları bunu zaman zaman *Türkenfieber* (Türk ateşi) olarak adlandırırlardı. Yakın zamanlarda Stefan Ihrig ilgili konuyu şurada araştırmıştır: *Atatürk in the Nazi Imagination* (Cambridge MA: Harvard University Press, 2014) [*Naziler ve Atatürk*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015].

litikası karşısında, zaman zaman da bunlardan büyülenererek, “bırakınız yap-sınlar” yaklaşımını benimsemeye hazırdı. Almanya’nın Osmanlı Türkiye’si-nin yeniden güçlenmesinde çıkarının bulunması ve müttefikinin iç politika-larına müdahaleden kaçınması, Talat’ın tasarladıkları açısından temel önem-deydi. Bu, Ermeni yurttaşlarına karşı “mevcudiyet kavgası” olarak adlandır-dığı girişimde tam yetkiye sahip olabilmesi için bilhassa gerekiyordu.¹⁴ Sosyal Darwinizm –“en güçlü’nün hayatta kalması” gibi Darwinist nosyonların yo-rumlanması ve insan toplumuna uyarlanmasıyla ortaya çıkmış, ölümcül bir “hayatta kalma mücadelesi”ne olan inanç– genel olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında, özel olarak da İTC mensupları için çok önemli bir rol oynamıştır.

Talat, 24 Nisan 1915’te il valilerine genelgeler, Osmanlı ordusunun ikin-ci kumandanı (sembolik kumandan sultandı) Enver’e de uzun bir telgraf gönderdi. Talat, bu metinlerde mevcut dahili vaziyeti genel bir Ermeni isya-nı olarak tanımlıyordu. Türkiye’nin savaşı kaybetmesi riskinin vuku bulma-sı durumunda Doğu Anadolu’da Rusya’nın arka çıkacağı bir Ermeni özerkli-ği heyulasına atıfta bulunuyordu. Ne söz konusu genelgeler ne de anıları Ta-lat’ın ve arkadaşlarının, Ağustos 1914’te savaş için bir hazırlık yapmış olduk-larından ya da bir savaş başlattıklarından söz eder (bkz. Beşinci Bölüm).¹⁵ Amaçları neydi? Türkiye’nin gücünü ve tam egemenliğini yeniden tesis et-mek, kriz içindeki Kürt-Ermeni doğu vilayetlerinde uluslararası topluluğun gözetimindeki reformları feshetmek ve Kafkaslar’da ve ötesinde on yıllar ön-ce kaybedilmiş toprakları yeniden fethetmek.

19. yüzyılın ortalarından itibaren doğu vilayetlerindeki huzursuzluğa, gü-venlik ve adalet boşluğu eşlik etmekteydi. Diplomatik düzlemde mesele “Er-meni Sorunu” olarak niteleniyor ve modern “Doğu Sorunu”nun esaslı bir bi-leşeni olarak görülüyordu: Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği –ki Yakın Doğu’nun geleceği anlamına geliyordu– nasıl olabilirdi ya da nasıl olmalıydı ve Avrupa bu bahiste ne yapmalıydı?¹⁶ Bu soruya verilebilecek herhangi bir kolay cevabın önündeki başlıca tökezletici engel Osmanlı gayrimüslim-

14 Haziran 1915’te dava arkadaşı Halil’e (Menteşe) (Halil Mentese, *Osmanlı Mebusan Meclisi Rei-si Halil Mentese’nin anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986, s. 216), Birinci Dünya Savaşı’na da-ir ilk genel tarih çalışmalarından biri dikkat çekici bir biçimde sosyal Darwinizmin açıklayıcı paradigmasını kullanır (Samuel Zurlinden, *Der Weltkrieg: Vorläufige Orientierung von einem schweizerischen Standpunkt aus*, 3 cilt. [Zürich: Orell Füssli, 1917-1919]).

15 Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918, der. T. C. Genelkurmay Başkanlığı (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005), 1: 424-425 (Askeri Arşiv ATASE’den alınmış Osmanlı kay-naklarının bir derlemesi); Taner Akçam, *The Young Turks’ Crime against Humanity: The Arme-nian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012), s. 186-187. Büyük ölçüde Osmanlı belgelerine dayanan Akçam’ın bu yakın za-manlı çalışması, Ermeni soykırımına dair sağlam bir kavrayış sunar.

16 Karş. Matthew S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923* (New York: St. Martin’s Press, 1966) [*Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010].

lerinin eşitlik talebidir. Bu talep, bilhassa gayrimüslimlerin hâlâ zimmi olarak görüldükleri Doğu Anadolu'da yerel beyler ve Sünni liderlerin sert muhalefetiyle karşılanıyordu. Onların, devlet ve toplum düzeyinde Müslüman hegemonyasına saygı göstermeleri gerektiği düşünülüyordu. Reform talebini en yüksek sesle dile getiren grup olan Ermeniler, kendilerine hükmetme arzusundaki Hristiyan güçlerin ajanları olmakla itham ediliyordu. Genç Ermeni eylemciler, devrimci sosyal değişime ilişkin fikirleri yayıyor, yabancıların desteğini sağlamaya çalışıyor ve öz savunma taktikleri geliştirmeye başlıyordu. Devlet yetkililerinin ya da yerel eşrafın çevirdiği entrikaların bir parçası olarak camilerde örgütlenen çeteler 1895'te, çoğu erkek olan 100.000 Ermeni'yi ve Nisan 1909'da da kabaca 20.000 Ermeni'yi katletmişti. Çeşitli devlet adamlarının İslâmcı söylemi, 1970'lerdeki dürüst ama yalnız bir Kürt tarihçinin bize anımsattığı gibi, Müslümanların gâvurları kitlesel olarak öldürmelerini açıkça teşvik etmiş ve katliamı ümmete karşı bir mesuliyet olarak tarif etmişti.¹⁷

Periferiyle beraber çöküp gitmenin önüne geçmek için devlet şiddet yönelimli gerici güçlerle iş birliğine gitmeli ya da bu güçleri hâkimiyeti altına almalıydı. Buna karşılık, Büyük Güçler uygulanabilir bir ortak paydaya sahip değillerdi ve eyleme geçemediler. Sadece emperyalist rekabet dolayısıyla değil, aynı zamanda devletin çökeceği korkusuyla da felç olmuş gibiydiler. Bu ikincisi, tehlikeli jeo-stratejik çatışmalara yol açabilir ve onların iktisadi yatırımlarıyla çıkarlarını ciddi biçimde etkileyebilirdi. Sultan II. Abdülhamid idaresindeki Osmanlı diplomasisi bu durumu kullandı ve devlet içride kitlesel suçları kovuşturmadı. Abdülhamid, yurtdışındaki yankılarını olmasa da bu suçların kendisini hoş görüyordu.¹⁸ Birinci Dünya Savaşı sırasında vaziyet daha da kötüleşti. Hükümet Şubat 1914'te Doğu Anadolu için bir ıslahat planını imzalamış olmakla beraber, savaş ve Almanların muvafakati Talat'ın bu planı askıya almasını sağladı. 1914 sonunda da plan bütünüyle terk edildi.

Talat, yakın zamandaki Makedonya örneğinin gösterdiği üzere, reformların nihayetinde bölgenin özerkliği ve muhtemeldir ki toprak kaybıyla sonuçlanacağına kendini ikna etmişti. (Halbuki Makedonya örneğinde, yönetimdeki uzun süreli zafiyetler kadar Talat'ın 1912 sonbaharındaki maksatlı savaş çıkırtkanlığı da rol oynamıştı.) 1912-1913'te Rumeli Türkiye'sinin nere-

17 Kemal M. Ahmed, *Birinci dünya savaşı yıllarında Kürdistan* (Ankara: Berhem, 1992; 1. Kürtçe baskı Bağdat, 1975), s. 62-64, 86.

18 Abdülhamid'in güncellenmiş bir biyografisi için bkz. François Georgeon, *Abdülhamid II: Le sultan calife* (Paris: Fayard, 2003), s. 356-361 [*Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012]. Abdülhamid'in saltanatına dair konuyla ilgili ve Osmanlı kaynaklarına dayanan bilgiler için, bkz. Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I. B. Tauris, 1998).

deyse tamamının kaybedilmesi, Talat ve arkadaşlarını, yeni ortaya çıkmakta olan Türk ulusalcılığının radikal partizanları haline getirmişti. Bu yeni akım Osmanlı'nın çok-milletli bir arada yaşamına yönelik bütün inançları kapı dışarı etti, Küçük Asya'nın bir "Türk Yurdu" olduğunu iddia etti ve eş zamanlı olarak, Ziya Gökalp'in yayılmacı "Turan" görüşünü saplantı haline getirdi. Osmanlı Hristiyanlarının değil, Türk olmayan Müslümanların, özellikle de Kürtlerin başarılı bir biçimde asimile edilmesi görevini üstlendi. Emperyal restorasyon ve yayılmaya ek olarak toplumsal dönüşüme yönelik böyle si muhteris hedeflere, ancak savaş vasıtasıyla ulaşılabilirdi. Ağustos 1914'ten itibaren, Kafkaslar üzerinden Turan'ı hedefleyen fetih hayalleri genç seçkinler, en çok da subaylar arasında ziyadesiyle popülerdi. Bu hayaller, 1914'ün sonlarında felaketle dolu bir hüsrarla sonuçlandıysa da Çar Rusya'sının 1917'de yıkılmasıyla beraber yeniden canlandı.

Talat, 24 Nisan 1915'te, Ermeni sorununu kökünden kazımaya karar verdi. Öncesinde İTC'den arkadaşlarıyla toplanmış, haftalar öncesinden Doğu'daki radikal genç valilerin önerilerini almıştı (bkz. Beşinci Bölüm). 1908 anayasal devriminin ardından Ermenilere oldukça açık olmuş olmasına rağmen, şimdi onlardan hem fanatik bir biçimde nefret ediyor hem de korkuyordu: Onlar, kişisel heveslerinin ve Türklerin bundan böyle Osmanlı anayasal ilkeleriyle bir bağı kalmayan geleceğinin önünde engeldi. Genelgesinde, önde gelen Ermenilerin tutuklanmasını emretti. İşin aslı, siyasi bir projeye sahip bütün gayrimüslim gruplardan, yanı sıra Siyonistlerden de şüpheleniyordu. Aynı günün akşamı, ABD büyükelçisi Henry Morgenthau'yla bulunduğu yemek sırasında, "onların [Siyonistler] sinsi olduğu" kanısına vardığını dile getirdi: Onlardan kurtulmak, [İTC yöneticilerinin] göreviydi. Alman Büyükelçisi Hans von Wangenheim, üç gün sonra Morgenthau'ya, "Siyonistlere yardım edeceğini, ama Ermenilere etmeyeceğini" söyledi.¹⁹ Gerçekten de Almanya, Yahudileri koruyor, Ermenileri korumuyordu. Talat, 24 Nisan 1915 tarihindeki talimatlarıyla, eski dava arkadaşlarını dahi soruşturma, işkence ve dahası pek çok vakada cinayetlere teslim etti. Nezaretine bağlı güvenlik güçleri, yakalananların öldürülmesinden evvel, onları yaygın bir Ermeni komplosu olduğuna dair itirafta bulunmaya zorluyordu.²⁰ İşin aslı, or-

19 Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-16*, der. Ara Sarafian (Princeton, NJ: Gomidas Institute, 2004; bundan böyle, "Morgenthau'nun günlüğü"), 24 Nisan 1915, 215; 27 Nisan 1915, 217. Morgenthau, 1914-1916 İstanbul'unda, düzenli olarak bilgilendirilen uluslararası bir gözlemci ve aktördü. Yazışmaları ve günlüğü yol gösterici ve ağırlıklı olarak da amaca uygun kaynaklar niteliğindedir.

20 Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri, 1: 235-81. Bugün birçok Osmanlı kaynağı, Arapça orijinallerinin Latince suretleri halinde basılı olarak ya da internet ortamında mevcuttur. Bu dip-

tada bir komplotu yoktu. Fakat Talat'ın 1915 baharında yayılan hesaplı komplot teorisine göre, vardı.

Şimdi kurbanı dönüşen pek çok eski siyasi yoldaş, Talat'ın kendilerine zulmeden birine dönüşmüş olmasına inanamıyordu. Mahkemeye çıkarlar ve ardından ölüme giderlerken, yardım istedikleri yine Talat'tı.²¹ Uluslararası arenada da tanınırlığa sahip Osmanlı bağımsız mebusu, avukat ve yazar, Talat'ın kıdemli siyasi yoldaşı Krikor Zohrab, 24 Nisan 1915 Cumartesi gecesi olan tutuklamalardan hariç tutulmuştu. Ermeni patriği ve iki temsilciyle pazar sabahı Talat'ı ziyaret etti, tutsakları serbest bırakmasında ısrar etti, ama Talat bu konuda esnek görünmüyordu: "Lafzen, yazılı surette ya da fiilleriyle, Ermenistan'ın inşası için çalışmış olan ya da bir gün bu maksatla çalışabilecek olan herkes devletin düşmanı addedilir."²² Zohrab, bir gün sonra Talat'a bir memorandum gönderdi; tutuklananların serbest bırakılacağına dair başlangıçtaki beyanın doğru olmadığından, tutsak olanlara dair hiçbir haber alınmadığından yakınıyordu.²³

Merkez Komite'den arkadaşı ve Türk ulusalcılığının çok etkili bir fikir babası olan Ziya Gökalp gibi Talat da devlet-merkezli bir Müslüman Türkçülüğü benimsiyor, toplumsal sözleşme fikrini reddediyor, bölgesel olarak kök salacak bir demokrasiyi kabul etmiyordu. Bunun yerine her iki adam da tekçi, otoriteryen bir merkezîyetçilikten yana tavır almıştı. Gökalp'in, "idealizm" (Gökalp'in çılgır açıcı terimi mefkûreden türeyen mefkûrecilik) olarak bilinen modernleştirici ideolojisi, sahip olduğu hünerlerle aslında siyasi mesihçiliktir. 20. yüzyılın Ermeni araştırmacıları²⁴ bir yana konacak olursa

notta anılan kaynak, Osmanlı ordusu kaynaklarının sekiz ciltlik bir derlemesidir. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler üzerine Osmanlı devlet kaynaklarından bir seçkiye, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin (BOA) sitesinden erişilebilir: <http://www.devletarsivleri.gov.tr/1915-olaylari>. Ankara'daki askeri arşivlere (Askari Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi) erişim kısıtlı olup hangi belgelerin seçilip yayımlanacağı arşivin takdir yetkisindedir. BOA daha liberaldir; yine de hassas içerikli belgelere erişimin ne denli mümkün olduğu hususu belirsizdir.

21 Grigoris Balakian'ın ilk elden tanıklığı çeşitli örnekler sunar: Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918* (New York: Vintage Books, 2009). İlk Amerikan baskısında Talat'ın anılarının çarpıtılma düzeyiyle (bkz. sn. 1) karşılaştırılmazsa da Balakian'ın *Armenian Golgotha*'sının bu baskısı da sorunludur, zira duygulanımlar ve dine özgün yerlerini tahsis etmek yerine, bir anı kitabını yine Amerikan kamuoyunun varsayılan beklentilerine uyarlar. Çevirmenin iddiasına göre okuyucuyu "yorumlarda bulunan ve nasihatler veren paragraflar"dan sakınmak üzere yapılmış belirsiz kesintiler vardır (Balakian, *Armenian Golgotha*, s. xxviii-xxix).

22 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I.B. Tauris, 2011), s. 252-253'te alıntılanmaktadır [Ermeni Soykırımı, çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015]. Bu, bugüne değin Ermeni soykırımı hakkında yazılmış en kapsamlı tarih kitabıdır; ağırlıklı olarak Ermeni kaynaklarına yaslanmaktadır, ama çok sayıda başka kaynaktan da yararlanır.

23 Krikor Zohrab, *Collected Works*, der. Albert Sharurian (Erivan, 2003), 6: 312 (Ermenice).

24 Bu sinerjiyi derinlemesine inceleyen bir Ermeni araştırmacı Stephan Astourian'dır: "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide: From Prejudice to Racist Nationalism", Richard

tarihçiler tarafından eksik değerlendirilen ve neredeyse göz ardı edilen Talat-Gökalp ittifakı, geç Osmanlı Ortadoğusu'nun bir kırılma niteliğini taşıyan parçalanışında çok önemli bir rol oynamıştır. Avrupa'yı, özellikle de Gökalp'in Türk ulusalcılığının dâhi kurucusu ve büyük bir tarihsel figür olarak yüceltildiği Almanya'yı etkilemiştir. Osmanlı'da kırılmanın yaşandığı dönemde radikal parti siyaseti, dönüştürücü siyasi düşünce (Gökalp) ve pratikle (Talat) kaynaşmıştır. Böylelikle, devlet ve ulusun, daha mütevazı fakat Osmanlı anayasacılığı esasında rızaya dayalı, çoğulcu bir yeniden inşasına ait zayıf tohumlar tamamen yok edilmiştir. İki savaş arası dönemin başlarında Alman oryantalistler, Gökalp'in hem İslâmî reform akımlarındaki etkisine hem de aynı zamanda, “büyük sonsuz ülke Turan' ... idealiyle sarhoş olmuş” coşkulu bir Türk oluşuna işaret etmişlerdir. Oryantalistler Türkologlara dönüşecek ve çoğu, İslâm ile Türklük üzerine kurulu ulusalcılığı olumlu bir yaklaşımla selamlayacak, böylece Avrupa'daki Osmanlı Türkoloji'sine bugüne değin en önemli katkıları sunmuş olanları, Ermenileri, kendi disiplinlerinden dışlayacaklardır. Gökalp, yerinde bir teşhisle, Türk ulusalcılığının fikir babası olarak tanımlanıyor, “son savaş sırasında kendisini başarıyla kanıtlamış” olan bir “popüler felsefe”nin üstadı olarak yüceltiliyordu.²⁵

Endişeli fakat formunun zirvesinde:

Suç ortaklığına doğru

27 Mayıs 1915'te, Emil Ludwig Talat'ı ikinci defa ziyaret etti.²⁶ Talat'ın ruh hali mükemmel görünüyordu. Bundan iki buçuk ay önce vaziyet epey farklı olsa da İstanbul'a yapılan bir saldırıyı –Churchill'in 18 Mart'ta Çanakkale Boğazı'nda giriştiği denizcilik harekâtı– bozguna uğratan ilk Osmanlı zaferi, 1914-1915 kışı boyunca Kafkaslar'da, Kuzey İran'da, Güney Irak'ta ve Süveyş kanalında ağır yenilgilere uğramış bir yönetimin moralini büyük ölçüde yükseltmişti. İtilaf devletlerinin ve tarafsızların basını o sıralar, ulus-

G. Hovannisian, der., *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide* (Detroit: Wayne State University Press, 1998), s. 23-50.

25 Mustafa Nermi, “Türkismus und Kant”, *Nord und Süd: Eine deutsche Monatsschrift* 173 (1920): s. 169-172; August Fischer, *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei: Türkische Stimmen verdeutscht* (Leipzig: Harrassowitz, 1922), s. 5-7. Richard Hartmann, “Ziya Gökalp's Grundlagen des türkischen Nationalismus”, *Orientalistische Literaturzeitung* 28 (1925), s. 578-610 (alıntı s. 610'dandır); Marie Bossaert, “La part arménienne des études turques”, *European Journal of Turkish Studies* 24 (2017), <http://ejts.revues.org/5525>. Gökalp üzerine hâlâ aydınlatıcı olan bir çalışma için bkz. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (Londra: Harvill, 1950) [*Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. A. Gökçe Bozkurt, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010].

26 Emil Ludwig, “Unterredung mit Talaat Bei, dem Minister des Inneren”, *Berliner Tageblatt*, no. 268 (28 Mayıs 1915).

lararası topluluk korumasında bir Ermeni özerkliğine dönük müdafaalarını yüksek sesle dile getiriyorlardı.²⁷ İtilaf devletlerine karşı 18 Mart 1915'te kazanılan zafer, ITC "kardeşleri"ne (birbirlerine böyle hitap ediyorlardı) yeni bir özgüven sağlamakla kalmadı, Enver Paşa'nın yakın arkadaşı Avusturyalı General Joseph Pomiankowski'nin ifade ettiği gibi, kibirli ve sert bir şovenizme yol açtı.²⁸

Şovenizm, ardından gözüpeklikle birleşti. Başkentteki ve doğu vilayetlerindeki ITC radikallerinin kararlılığı billurlaştı; Ermeni varlığını ortadan kaldırmak suretiyle Ermeni sorununa bir son vermek için uygun anın bu olduğuna karar verdiler. Talat, Rusya'ya karşı doğu cephesiyle ilgili bazı güvenlik argümanları öne sürdü. Bununla beraber, muharebe için öne sürülen başlıca sebep, Anadolu'yu, Ermenilerin üzerindeki hak taleplerinden "özgürleştirme" isteğiydi. İmparatorluk devrimcilerinin hem iç hem de dış cephe olarak anladığı savaşın genel stratejisi içinde Talat, içerideki muhaliflere karşı güçlü bir zafer kazanacağından emindi. Ağustos 1914'ten itibaren topyekûn savaşı, topyekûn cihat olarak anlıyordu ve bütün cephelede yürütülmesi gerektiğini düşünüyordu. ITC çetelerinin Haziran 1914'te 150.000'den fazla Osmanlı vatandaşı Ortodoks Hristiyanı (Rumlar) İzmir ve civarından yakındaki adalara ve ardından Yunanistan'a sürmesiyle zaten olağanüstü bir başarı elde etmişti. Temmuz 1915 ortalarında, "Ermenilerin kırılması hususunda, Abdülhamid'in otuz yedi yılda yapabildiğinden daha fazlasını üç ay içinde başarmış olmak" ile övünüyordu.²⁹

Mayıs 1915'te herkes Osmanlı başkenti için verilen mücadeleyle meşguldü. Kitleli tutuklamaların başlamasından sadece birkaç saat sonra, 25 Nisan 1915'in sabahında, İtilaf devletleri Gelibolu'yu istila etmeye başlamıştı. Osmanlı ordusu başarılı bir biçimde direnirken, İtilaf güçlerinin püskürtülmesine Alman komutanlar liderlik etmiş, Alman uzmanlar ile denizaltılar da destek olmuştu. Ludwig'e verdiği bir mülakatta Talat sonuna kadar kendinden emin görünüyordu: "Hiç kimse Çanakkale Boğazı'nı geçemeyecek." İtalya'nın savaşa girme ihtimalinden ya da Balkanlar'da savaşın patlak vermesinden korkmuyordu. Sadece Rumlara karşı değil, Ermenilere karşı da "dahili savaşı"ni kazanacağından emin hissediyordu. Dahiliye Nezareti'nin 250.000'den fazla Müslüman muhacirin Rumların sürüldüğü yerlere nasıl yerleştirildiğini ayrıntılarıyla anlatan bir mektubu 16 Mayıs'ta baş vezi-

27 "Glanures", *Journal de Genève*, 9 Ocak 1915, baş sayfa.

28 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges* (Zürich: Amalthea-Verlag, 1927), s. 154-162 [Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: 1914-1918 I. Dünya Savaşı, çev. Kemal Turan, Kayihan Yayınları, İstanbul, 2014]. Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na dair makul ve önemli bilgiler sunan bir çalışmadır. Ayrıcalıklı bir gözlemci tarafından kaleme alınmıştır.

29 Morgenthau'nun günlüğü, 18 Temmuz 1915, s. 279. <https://rantey.org>

re göndermişti. Talat, titiz istatistiki hesaplarını içeren defterinin de kanıtlayacağı üzere, öncü bir nüfus mühendisi haline geliyordu.³⁰

Talat, Karl Helfferich'in Birinci Dünya Savaşı'nın nasıl patlak verdiğine dair yaptığı analizin Osmanlıca tercümesine yazdığı girişte açıkça kendini gösterdiği üzere, dünya tarihiyle ilgili olarak da olağanüstü bir özgüven sergiliyordu. 14 Mayıs 1915 tarihli bu metinde Osmanlı lideri, akademik tedrisattan geçmiş, Alman *Weltpolitik*'in* keskin dilli savunucusu ve Alman aşırı sağının gelecekteki öncülerinden biri olacak Helfferich'in çağdaş tarihe dair görüşleriyle tamamen özdeşleşmiş görünmektedir. Hazine sekreteri Helfferich, Talat'ın işine gelecek biçimde ve aşikâr bir kesinlikle savaş için Rusya'yı suçluyor, Fransa ve Britanya'yı suç ortağı ilan ediyordu; İttifak güçlerse olsa olsa İtilaf devletlerinin saldırılarına karşı kendilerini savunmuşlardı. Talat, "Bu surette, kimlerin mesul olduğu açıkça belli olmaktadır; kanaatimce bundan böyle tarih yazımının üstleneceği fazladan bir vazife dahi kalmamıştır," sonucuna varıyordu. İki yıl sonra Baş Vezir Talat, Helfferich'in Berlin'deki evinde verilen bir resepsiyona katıldı.³¹ Anadolu Demiryolları'nın eski müdürü, şimdinin Deutsche Bank'ının yönetim kurulu başkanı Helfferich ile gazeteci Paul Weitz'in ITC'yi ikna etmek için propagandaya giriştikleri, Helfferich'in kelimeleriyle, "bahşiş" verdikleri ve "sınırsız teklifler"de bulundukları 1908 sonrasında bu yana, Talat ve Helfferich birbirlerini iyi tanıyorlardı. ITC başlangıçta, Almanya'nın Sultan II. Abdülhamid'e kur yapması sebebiyle geride durmuştu.³²

Ermeni seçkinlerine yapılan saldırının ardından Talat, asıl planı hazırladı: Bütün bir Ermeni halkını Suriye'nin çöllerine göndermek. Ludwig'in ikinci ziyaretinden önceki gün Talat, kendisi de bir ITC mensubu olmakla beraber Talat ve Enver'den daha az nüfuz sahibi olan Baş Vezir Said Halim'e uzun bir mektup göndermişti. 26 Mayıs 1915 tarihli bu mektup, Ermenilerin tahliyesini, Osmanlı Devleti için hayati bir soruna kapsamlı ve kesin bir çözüm olarak sunar. Upuzun cümleler bir hayli çetrefil olsa da taşıdıkları otoriter ifade, Talat'ın, yerinden edilen insanların yeniden iskânını ve temel haklarının

30 16 Mayıs 1915 tarihli Tahrirat, BOA BEO, 326465, Ahmet Efiloglu, "İttihat ve Terakki azınlıklar politikası", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007, s. 106'da alıntılanmıştır. Talat'ın defteri: *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrakesi*, der. Murat Bardakçı (İstanbul: Everest, 2008).

(*) Alman İmparatoru II. Wilhelm döneminde 1890'lardan itibaren Alman İmparatorluğu tarafından benimsenen emperyalist politika – ç.n.

31 Talat, "Mukaddime", Karl Helfferich, *Harb-i Umûmî'nin menseileri* (İstanbul: Fratelli Hayim Matbaası, 1915), s. 8. Talat'ın, daha sonra da Atatürk'ün çalışma arkadaşı olan Reşid S. Atabini tarafından tercüme edilmiştir. Orijinal metnin başlığı: *Die Entstehung des Weltkriegs im Lichte der Veröffentlichungen der Dreiverbandmächte* (Berlin: Georg Stilke, 1915). Berlin'de 27 Nisan 1917'de düzenlenen resepsiyon: Österreichisches Staatsarchiv, K. und k. Ministerium des Äusseren, Departement 5, Zeitungssarchiv, Karton 86, Akte 3.

32 John G. Williamson, *Karl Helfferich, 1872-1924: Economist, Financier, Politician* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971), s. 89-96.

korunmasını, savaş alanlarından sınırlı tahliyeyi öngörür gibi görünse bile (daha sonra bütün ülke sathında Ermenilerin tehcirini hedefleyecektir), Osmanlı anayasası ve kanunlarını ihlal eden bir projeyi hayata geçirme gayesi açısından şüpheye yer bırakmaz.³³

Enver ve Talat'ın girişimiyle bakanlar kurulu 27 Mayıs'ta, orduya "bütün muhalif hareketleri bastırma" ve şüphe durumunda "köy ve kasaba halklarını tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân ettirme" izni veren bir geçici kanun yayımlar.³⁴ Mayıstaki çok daha ayrıntılı bir kararnameden farklı olarak, Ermenileri ismen anmaz. Bu kararnamede Talat'ın izlerini taşımakta, 26 Mayıs tarihli mektubundan bir bütün olarak alınmış paragrafları yinelemektedir.³⁵ Osmanlı hükümeti mensuplarını, "insanlığa karşı suçlar" dan (terim ilk kez yüksek siyasette kullanılmaktadır) dolayı şahsi olarak sorumlu tutulacakları hususunda ikaz eden, 24 Mayıs 1915 tarihli İtilaf devletleri bildirgesine aykırı hareket etmektedir.³⁶ Talat bu uluslararası ihtar, sorumluluğu bütün kabineye yaymak suretiyle yanıt verir ve böylelikle temel bir suç ortaklığı inşa eder.

Talat çoğunlukla arkadaşlarını haberdar etmeksizin, resmî üstlerinin ve yahut bir bütün olarak kabinenin rızasını almaksızın ve mevzubahis fiil henüz yasalar nezdinde bir suç olarak tarif edilmeden evvel harekete geçerdi. 18 ve 23 Mayıs tarihlerinde, Erzurum, Van ve Bitlis valilerine –Şubat 1914'te kabul edilen ıslahat planında kapsanan üç il– Ermeni nüfusu güneye doğru sürmeleri talimatını halihazırda vermişti. Valileri, aynı zamanda, kaybedilen Balkan vilayetlerinden gelen Müslüman muhacirlerin, Ermenilerin "terk ettiği" evlere yeniden iskânı doğrultusunda bilgilendirmişti.³⁷ Bunun sonucu

33 Talat'tan (Dahiliye Vekâleti İskân-ı Aşâir ve Muhâcirtin Müdiriyeti) baş vezire, 26 Mayıs 1915, BOA BEO, 4357-326758.

34 1 Haziran 1915'te resmî gazetede (*Takvim-i Vekayi*) yayımlanan "Tehcir Kanunu"; Fransızca olarak 2 Haziran'da *La Turquie*'de, Arthur Beylerian, der., *Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918): Recueil de documents* (Paris: Publications de la Sorbonne, 1983), s. 40-41'de yeniden basılmıştır.

35 *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*, der. Directorate of Ottoman Archives (Ankara, 1995), s. 34-35.

36 Güncel İngilizce versiyonuna şuradan erişilebilir: *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, der. Ara Sarafian (Londra: Gomidas, 2004), s. 29. Talat'ın bu bildirgeye yönelik tepkisi için bkz. Yusuf H. Bayur, *Türk inkılabı tarihi* (Ankara: TTK, 1991), kısım 3, 3: 39. Bayur'un (1891-1980) çalışması, profesyonel Kemalist tarihyazımına dair fikir veren bir örnek olmakla beraber, zamanın sosyal Darwinist ruhunun da etkisindedir ve yazarın kendi etnolulusuna dair mutlak bir bakış açısı sunar. Dolayısıyla Bayur'un çalışması, ulusal tarihyazımına dair Talat'ın zihninde önceden canlanmış Ermeni karşıtı yaklaşımın önünde saygıyla eğilir, fakat Talat'la ilgili olarak yine de eleştirel bir tavır benimser ve Talat'ın 1915 baharında aldığı kararların yurtiçi ve yurtdışındaki vahim ağırlığının farkındandır. Hukukî terimle ilgili olarak, bkz. Daniel M. Segesser, "Die historischen Wurzel des Begriffs 'Verbrechen gegen die Menschlichkeit'", *Jahrbuch der Juristischen Zeitgeschichte* 8 (2006-7), s. 75-101.

37 *Armenians in Ottoman Documents*, s. 36-37. Arsivi - <https://rantey.org>

olarak, üç ay boyunca, Doğu'dan başlayarak, Ermeni kadın, çocuk ve erkek (askere çağrılmamış olanlar) kabileleri Küçük Asya boyunca sürüklendiler. Mahrumiyet, gasp, kadın ve çocuklara, kız ve oğlan çocuklarına yönelik tecavüz olaylarına maruz kaldılar. Doğudaki çoğu erkek, henüz yola çıkmadan öldürülmüştü. Ermenilerin varlıklarına yönelik geniş kapsamlı talandan devlet maddi olarak fayda sağladı, ama aynı zamanda eşraf, çok sayıda komşu ve rastgele hırsızlar da vaziyetten istifade etti. Suç, ülke sathında zalimleşen bir rejimin yolsuzlaşmasıyla bir aradaydı.

O perşembe, 27 Mayıs 1915'te, Ludwig Talat'ın odasından ayrılırken, yirmi civarında çalışanı secdeye varmış halde gördü. Talat, vakit namazına zamanı olmadığı için nadiren katılır, ama cuma namazlarına iştirak ederdi. Karısına göre, her sabah Fetih'i, Kur'an'ın kırk sekizinci suresini okurdu. Çok ayrıntılı olmasa da çeşitli mektuplarında mütedeyyin retorikinin unsurlarına rastlanır. Kendisi de İTC Merkez Komitesi'nin mensubu olan Şeyhülislâm Mustafa Hayri'yle tartışmalarında, iyi bir Müslüman olduğu hususunda ısrarlıdır. 14 Kasım 1914'te, Hayri tarafından yazılmış, cihat ilan eden fetvayı okuyan görevlinin elini sıkan ilk insandır. Nisan 1909'da Abdülhamid'i tahttan indirmek için bir fetvayı tehdit yoluyla çıkarttığı anda bile, İslâm'la hem kendini özdeşleştirmiş hem de iktidarını tahkim etmek adına İslâm'ı kullanmıştır (bkz. Üçüncü Bölüm).³⁸

Hayri, Talat'ın radikalizmi ve kabalığından hoşnut değildi, fakat benzeri hislere sahip az sayıdaki İTC mensubu gibi o da Talat'la ciddi bir biçimde karşı karşıya gelmeye ne muktedir ne de istekliydi. Hayri'den farklı olarak Talat, istikrarsız devletin kurtuluşunu, reforma tabi tutulmuş bir Müslüman birliğinde görmüyordu. Gökalp'in fikirlerinin vaz ettiği gibi, devleti ve toplumu eş zamanlı olarak dönüştürmeyi tercih ediyordu. Merkez Komite içinde Hayri, Gökalp'i Türkçülüğü İslâm'ın önünde tutmakla suçluyor ve hasmının kendisinden daha fazla etkiye sahip olmasından dolayı da içerliyordu.³⁹ Gökalp'in bakış açısına göre, liderler toplumun kötü unsurlarını çekip almalı ve yerlerine yenilerini koymalıydılar. Yenilenmiş toplum Batı'nın ilmini ve medeniyetini iktisap ettiğinde, İslâm'ın ve Türk ırkıyla kültürünün üstünlüğünü hayata geçirmiş olmakla kalmayacak, aynı zamanda bölünmez bir bütün, Gökalp'in kelimeleriyle, "Her ferdeinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir... Hududunda evlatları seve seve can verir" bir ülke haline gelecektir.⁴⁰

38 4 Şubat 1917 başlığı altına yazılanlar, Mustafa Hayri'nin günlüğü, *Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Mesrutiyet: Büyük Harp ve Mütareke günlükleri (1909-1922)*, der. Ali Suat Ürgüplü (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2015), s. 394; bundan böyle, "Hayri'nin günlüğü" (İTC Merkez Komitesi'ne ve temel çatışmalara dair fikir veren önemli bir kaynaktır). Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 116.

39 Hayri'nin günlüğü, 372, 29 Nisan 1917; Tanin, 15 Kasım 1914.

40 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'den önce İttihat ve Terakki neydi?* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), s. 100.

Gökalp “Turan” adında bir mesihi ilan eder. Bu mesih, bir insana değil, Kafkaslar boyunca fethedilecek, ziyadesiyle etkileyici bir mit olan “devasa ve sonsuz bir baba yurdu”na karşılık gelir. Birinci Dünya Savaşı’nın ilk aylarında, Turan fikri genç, “idealist” ITC subaylarını Kafkaslar ve ötesinin pan-Türkçü ilhakı doğrultusunda harekete geçirmiştir. Türk Müslümanları Rusya’nın boyunduruğundan kurtarmanın misyonları olduğunu düşünmüşlerdir. Gökalp çeşitli şiirlerinde cihadı ve Ağustos 1914 başlarında da kehanetini ilan etmiştir: “Düşmanın ülkesi viran olacak / Türkiye büyüüp Turan olacak!”⁴¹ Her şey çok hızlı gelişti ve yüce Turan, Ocak 1915’te Enver’in Kafkasya saldırısının Sarıkamış’ta yol açtığı felaketin ardından hüsrana uğramış bir canavara dönüştü. Bununla beraber, “Turan’a giden yol” Talat’ın astlarının telgrafları da dahil olmak üzere, davetkâr ve mevcut olmaya devam etti.⁴²

Almanya’ya yaslanmak

Hukukçu Raphael Lemkin ilk kez kullanmazdan evvel “soykırım” terimi mevcut değildi. Lemkin’in yıllar süren kampanyasının ardından, “soykırım”, Birleşmiş Milletler’in yasal lügatine 9 Aralık 1948 tarihli Genel Kurul’la, 260 sayılı karar (Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi) olarak girdi. Lemkin’in savaş suçlularının kovuşturulması için yasal bir araç arayışına başlangıçta yön veren ilham kaynağı, Talat’ın, Osmanlı İmparatorluğu’nun bozguncu liderinin faaliyetleriydi: Talat, soykırımı, ona kalkışmak suretiyle öngörmüştü. Talat, Ermeni soykırımını, Anadolu’da bütünleşik bir Türk-Müslüman mevcudiyeti ve politikası tesis etmek için kullandı. Lemkin, Talat’a dair önemli bilgileri, suikastçısı Soghomon Tehlirian’ın Berlin’de 1921 yılındaki duruşmalarını izlerken edindi (Tehlirian suçlu bulunmadı ve salıverildi). Alman arkadaşlarının desteğini alan ve savaş yenilgisinin ardından Anadolu’daki ulusalcı mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemal’le (Atatürk) eşgüdüm içinde bulunan Talat, Osmanlı’nın savaş sonrasın-

vi, 2006), s. 370; Ziya Gökalp, “Kızılma”, *Türk Yurdu*, 2: 31 (23 Ocak 1913) (Ankara: Tutubay, 1999), 2: 115-20. Alakalı bir yorum için bkz. Ugur Ü. Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2012), s. 35. [Modern Türkiye’nin İnşası *Doğu Anadolu’da Ulus, Devlet ve Şiddet* (1913-1950), çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016] Ziya Gökalp, “İslamiyet ve asrî medeniyet”, *İslâm Mecmuası*, s. 51-52 (1917, İngilizce), Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp* (New York: Columbia University Press, 1959), s. 214-223.

41 Birgen, *İttihat ve Terakki’de on sene*, s. 382. Gazeteci Munittin Birgen 1910’larda Gökalp’in müridiydi.

42 Örneğin, bkz. Erzurum Valisi Tahsin adına Vali Yardımcısı Cemal’den Dahiliye Nezareti’ne, 26 Ağustos 1915, BOA DH, SEP, 6, 485-476.

da savaş suçlarına yönelik kovuşturmasından kaçarak geldiği Avrupa'da tahriklerine devam etti (bkz. Altıncı Bölüm).⁴³

“Toplumu kötü unsurlarından arındırma”dan, yani damgalanmış bir halkı ortadan kaldırmadan evvel, 1915 baharında, üstesinden gelinmesi gereken kritik bir engel, olası bir Alman müdahalesiydi. Girişilen iş geri döndürülemez bir noktaya gelene değin, İttifak'ın uğrayabileceği olası şoklar yatıştırılmalıydı. İttifakın askeri mantığına göre Almanya, olanları inkâr etme ya da önemsizleştirmeye var gücüyle yatırım yapmıştı. Talat, 31 Mayıs 1915'te, ayrıntılı tehcir kararının bir gün ertesinde, Enver'i Alman Büyükelçisi Wangenheim'a gönderdi. Enver, sadece Alman basını ve sarayının, Almanca bilen gözdesi değildi; aynı zamanda, Türkçe bilen, sık sık konuşmalar yapan, Wangenheim'ın danışmanı ve eleştirmeni, tavizsiz bir Türk aşığı olan subay Hans Humann'ın yakın arkadaşıydı. Enver, son derece kibar bir biçimde ve mevzu çok önemsizmişçesine, “ayaklanma merkezlerinden birkaç huzur bozucu ailenin tahliyesi” projesi için anlayış ve destek rica etti. Birkaç Ermeni okulu ve gazetesi de kapatılacaktı, zira Almanya ve Almanların *Weltgeltung*'a* (küresel statü) yönelik emelleri açısından önem taşıyan Türkiye'nin varlığı tehlikede idi. Wangenheim kabul etti.⁴⁴

Bir zamanlar Talat'la arasının çok iyi olduğu düşünülen Meclis mensubu Krikor Zohrab, 1 Haziran 1915'te, Talat ile Merkez Komite üyesi, ITC genel sekreteri Mithat Şükrü'den (Bleda), tutuklamalar ve Ermeni karşıtı politikaya dair son bir kez bir açıklama talep etti.⁴⁵ Talat sert bir karşılık vererek, hiç kimseye herhangi bir şeyin hesabını vermek zorunda olmadığını söyledi. Zohrab, “Fakat bana, Ermeni vekil statüsünde olan birine,” diye ısrar etti. Temel insani normlardan kendini azade kılmış bir iktidar sahibine yöneltilen bu karşılık, hâlâ Osmanlı anayasal dönemine bağlı bir kişiliğe delalet etmek-

43 Soykırım ve Lemkin hakkında tarihsel ve biyografik açıdan fikir edinmek için bkz. Dominik J. Schaller ve Jürgen Zimmerer, der., *The Origins of Genocide: Raphael Lemkin as a Historian of Mass Violence* (Londra: Routledge, 2009); Raphael Lemkin, *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*, der. Donna-Lee Frieze (New Haven: Yale University Press, 2013). İstanbul mahkemeleri için, bkz. Vahakn Dadrian ve Taner Akçam, *Judgement at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York: Berghahn, 2011).

(*) Almanya'nın zamanın sanayileşmiş iki büyük gücü olan ABD ve Büyük Britanya'yla aynı güçte bir dünya imparatorluğu olma iradesi – ç.n.

44 Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'e (Dışişleri Bakanlığı), Berlin, 31 Mayıs 1915, PA-AA/R 14086. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin vaziyetine ilişkin birçok Alman belgesine internet ortamında erişilebilir, der. Wolfgang Gust, <http://www.armenocide.de>. Özellikle belirtilmediği durumlarda, belge atıfları bu internet yayınındandır. Wangenheim'la ilgili olarak, bkz. H. Kieser, “Botschafter Wangenheim und das jungtürkische Komitee”, Rolf Hosfeld ve Christin Pschichholz, der., *Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern* (Göttingen: Wallstein, 2017), s. 131-148.

45 Bleda, Mithat Şükrü'nün soyadıdır. Türkiye'de, 1934 yılında çıkarılan Soyadı Kanunu'ndan bu yana soyadı kullanılmaktadır.

teydi. Oysa bu dönem, Osmanlı toplumunun kendisi gibi, geri dönülmezce-
sine sona gelmekteydi. Zohrab bir gün sonra Talat'ın emriyle tutuklandı, gö-
rünürde Diyarbakır'a, askerî mahkemeye gönderilmekteyse de yolda ITC'nin
katilleri tarafından zalim bir suikasta kurban gitti. Zahrab, Konya'daki Bağdat
Otel'i'nden yola çıkışında Talat'a uzun ve dokunaklı ama onurlu ve iyice öl-
çülüp tartılmış bir mektup gönderdi. Bu mektup, sağlam bir maneviyatı olan
bir adamın, sıra dışı bir Ermeni yazarın, muhtemeldir ki Meclis'teki en iyi Os-
manlıca konuşan hatibin ve iktidar için öldürmeye istekli olmak yerine yaşa-
mak isteyen birinin nişanesi olarak bugüne değin ulaştı.

Haziran ortasında, başkentin göbeğinde Ermeni karşıtı bir güç gösterisi
sergileyen ITC rejimi, göstermelik duruşmaların ardından, Sosyal Demokrat
Hınçak Partisi'nin yirmi mensubunu Beyazıt Meydanı'nda idam etti.⁴⁶

Wangenheim, Enver'in talebine çabucak gösterdiği rızadan dolayı çok kısa
bir süre içinde pişman olacaktı; ne var ki Talat, tehcir amacıyla gerekli idari
mekanizmayı harekete geçirmek için ihtiyaç duyduğu zamanı kazanmış-
tı. Ermenilerin topluca hedef alınması, her yerde olmasa da toplumun geniş
kesimlerinde bulunan Hristiyan karşıtı nefret ve tamahı açığa çıkarmış ve
kışkırtmıştı. Ücra yerlerde yaşayan Ezidiler ve Alevilerin yanı sıra çeşitli yer-
leşimlerden bireyler, kimi Ermenileri korumalarına almışlardı. 10 Haziran
1915'te, Musul'daki Alman yardımcı konsolosu, Wangenheim'a, komşu Di-
yarbakır vilayetinden tehcir edilenlere dair korkunç katliamları haber veri-
yordu. Dicle nehri üzerinde çok sayıda ceset ve kesilmiş vücut parçaları yü-
züyordu.⁴⁷ Wangenheim Talat'ı derhal sorguya çekti. Talat, "Sizin için daha
sağlam bir müttefik olabilmek adına kendimizi Ermenilerden özgürleştiriyor-
ruz, dahili bir düşmanın yarattığı zafiyetten kurtuluyoruz," diye yanıt vere-
cekti. Humann bu ifadeyi aktardığı yerde, aynı sayfada, kendi fikrini de ek-
ler: "Ermeniler, Rusya'yla birlikte giriştikleri komplo yüzünden kaba bir bi-
çimde ortadan kaldırıldılar. Bu kalpsizce, ama faydalı."⁴⁸

Humann, Almanların Türkiye'deki soykırıma dair tecrübesi ve algısında,
popüler tarihin üzerinde durduğundan çok daha fazla etkisi olmuş, yok edi-
ci bir Nasyonal Sosyalizmin habercisi gibidir.⁴⁹ Bir anti-Semit ve anti-Levan-

46 Krikor Zohrap, *Collected Works*, 4: 291-296; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 533-534. Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan Osmanlı Türkçesindeki sözcüklerin yaklaşık olarak % 90'ı Arapça ile Farsçadan alınmıştır. Belli gramer kuralları açısından bugünün Türkçesinden de farklıdır. Hınçak duruşmaları ile ilgili olarak, bkz. Kadir Akin, *Ermeni Devrimci Paramaz - Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım* (Ankara: Dipnot, 2015), s. 189-220.

47 Holstein'dan Botschaft Konstantinopel'e, PA-AA BoKon 169 (<http://www.armenocide.de>).

48 15 Haziran 1915, tıpkıbasım ve alıntı: Jürgen Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord: Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier* (Berlin: Ch. Links Verlag, 2015), s. 197.

49 Bu konuyla ilgili olarak, bkz. Stefan Ihrig, *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016); Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, der *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* (Zürich: Chronos, 2002).

ten olan Humann, kudret sahibi arkadaşı Enver'in "idealizm"i, hırsı ve yön-temleriyle kendini özdeşleştirmiştir. Wilhelm dönemi seçkinleri, sistematik olarak yeniden güçlenmiş bir Türkiye'nin, Avrupa ve Batı Asya'da Alman hegemonyasının ve nihayetinde de Alman küresel iktidarının kapısını açacağı fikrini büyük ölçüde benimsiyorlardı. Humann, kariyerinde tırmanmak için sahip olduğu ilişkileri kullandı, Alman ve Türk gücüne dair mitlerin üretiliminde rol aldı. İyi eğitilmiş ve kozmopolit bir aileden gelmekle beraber, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, ulusal gücün hizmetine koşula-cak merhametsiz bir enerji ve iradenin hayranıydı. İmhanın boyutlarını şimdi anlayan Büyükelçi Wangenheim, "siyasi çıkarlarımızın aleyhine olacak biçimde, [Ermenilere edilen muamelenin] yasını tutmak"la, Humann'ın sınırlarını bozuyordu. Sosyal Darwinist anlayışta kültür ile doğa arasındaki çelişki çağdaş Alman seçkinlerinin çoğuna hâkimdi. Bir Türkiye uzmanı ve aynı zamanda Ermenilerin de dostu olan Johannes Lepsius, diğer tarafta duruyordu.⁵⁰

Hemen sonrasında, Wilhelm İmparatorluğu'nun İstanbul'daki temsilcisi olan ve kendini Talat'a üstün görmek için sebepleri bulunan Wangenheim, bir çöküntü yaşadı. Nihayetinde kendini Talat'ın politikasının kaçınılmazlığına ikna etmeye çalışmasının ve dahası Siyonist Alfred Nossig'in çevresinin önerilerinden ilham alıp tehcir edilen Ermenilerin yerine Polonya'dan getirilecek Yahudilerin yerleştirilmesini önermesinin ardından, Ekim ayında yaşadığı inmeler Wangenheim'i öldürdü. Bununla beraber, sınırlı tahliyelerden daha fazlasına hiçbir zaman rıza göstermemişti; dolayısıyla, Alman diplomasisi ilke olarak hayatta kalan Ermenilerin dönmesi ve mallarının iadesi düşüncesine sadık kaldı.⁵¹ Başlangıçta kendi iradesine aykırı olsa bile, Wangenheim Türk-Alman savaş ittifakını bizzat kendi projesine dönüştürdü. Bu; ivedilik ihtiyacı, acil durum ve kumar ürünü olan bir projeydi. Temmuz 1914 ortalarından sonra Cemiyet, Almanya'ya, Türkiye'nin kendi tarafında olması ihtimalini tez elden sundu. Temmuz sonlarında savaş bir gerçeklik değil, hâlâ sadece bir ihtimal olsa da bu teklif Alman savaş psikolojisini ve Almanya'nın gelecek için yaptığı planları biçimlendirdi. Her iki hükümet de karşılıklı savaş kumarında bundan böyle birbirine yaslanacaktı. Bunun ardından Wangenheim, İTC'nin eylem adamlarıyla flört etmişti, ama "yüksek"

50 Çağdaş tarihin bu Hristiyan ve hümaniteryen aktivist ve tarihçisiyle ilgili olarak bkz. Rolf Hosfeld, der., *Johannes Lepsius - Eine deutsche Ausnahme: Der Völkermord an den Armeniern, Humanitarismus und Menschenrechte* (Göttingen: Wallstein, 2013); Hans-Lukas Kieser, "Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian Activist and Historian of *Völkermord*: An Approach to a German Biography (1858-1926)", Anna Briskina-Müller, Armeniuh Drost-Abgajan ve Axel Meissner, der., *Logos im Dialogos: Auf der Suche nach der Orthodoxie; Gedenkschrift für Hermann Goltz (1946-2010)* (Münster: Lit, 2011), s. 209-229.

51 Morgenthau'nun günlüğü, 7 Ekim 1915, s. 351. Aynı zamanda bkz. Beşinci Bölüm, "Asimilasyon, Talan, İmha" ve "Talat, Filistin ve Siyonizm" başlıkları.

stratejik sebeplerle; 1914 sonlarından itibaren Ermeni tarafından gelen yar-
dım çığıklarını ve ikazları kulak arkası etti. 24 Mayıs 1915 tarihli İtilaf dev-
letleri bildirgesine Osmanlı'nın mahcup yanıtının taslağı bizzat kendi maka-
mınca yazıldı. İnkâra yönelik ortak gayretler Ağustos 1915'te yoğunlaştı ve
1918'e kadar devam etti. Alman siyasetinin 1915'teki fiili, resmî olarak is-
miyle anabilecek olgunluğa erişmesi 2016 yılını bulacaktı.⁵²

Talat'ın Türkiye'si, politik strateji bağlamında avantajlıydı, zira Alman-
ya'nın Avrupa'da hâkimiyet arzusu ve *Weltgeltungu* belirsiz kavramlara yas-
lanmaya devam ediyordu. Etki alanı Osmanlı dünyasına ve ötesine ulaş-
acak bir Alman Orta Avrupa fikrini el üstünde tutuyordu. Ancak Çar Rus-
ya'sının çökmesinin ardındandır ki dikkatini yeniden Doğu Avrupa'ya çe-
virdi. Buna tezat, henüz Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinden itibaren, Talat
somut ve asgari bir hedefe sahipti: İTC iktidarının muhafazası ve en azın-
dan güvenli bir Türk-Müslüman yurdu haline gelecek olan Anadolu'da ulu-
sal egemenliğin tesisi. Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisine rağmen Tür-
kiye bu hedefe Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ulaşacak, Batı diplomasisi-
ne meydan okuyacak ve bu sebeple eski ve kıdemli ortağı tarafından kıska-
nılacaktı.⁵³ Talat'ın eski danışmanlarından ve basındaki sözcülerinden biri
olan Muhittin Birgen (1885-1959), 1930'larda, "Eğer Türk olarak ölen Ta-
lat, bugün başını kaldırıp da Türkiye'yi bir görebilseydi bu mukadderat fır-
tınası içinde henüz genç yaşta iken düşmüş olmasından dolayı hiç teessüf
duymazdı!" diye yazacaktı. Birgen'e göre Talat, Osmanlı kimliğinden mo-
dern Türk ve Müslüman kimliğine geçişin bütün belirleyici hamlelerinin
üstesinden gelmiş, böylece yeniden tesis edilen Türk egemenliğinin ön ko-
şulunu yerine getirmişti.⁵⁴

"Halk bahçe, biz bahçıvanız"

Talat, Ludwig'in 18 Ağustos 1915'teki üçüncü ziyaretinde kendisine Erme-
nilere yönelik zulmün ekonomiye zarar verip vermeyeceğini sorması üzeri-
ne kasvetli bir havaya büründü. "Evet, bir parça," diye yanıtladı: "Fakat bo-
şalan yerlere hızla Türkleri yerleştireceğiz." Ardından, yaygın bir komplo-
nun kanıtları hakkında konuştu. "Biz zalim değiliz, sadece enerjimiz," dedi.⁵⁵
(Her zaman olduğu gibi, 20. yüzyıl başlarında eğitim, kültür ve diplomasi-

52 "Antrag zum Völkermord an Armeniern beschlossen", <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2016/kw22-de-armenier/423826>.

53 Atatürk ve Türk ulusal devriminin yüksek cazibesıyla ilgili olarak, bkz. Ihrig, *Atatürk in the Na-
zi Imagination*.

54 Birgen, *İttikat ve Terakki'de on sene*, s. 164.

55 "Eine Unterredung mit Talat Bey", *Berliner Tageblatt*, 21 Ağustos 1915.

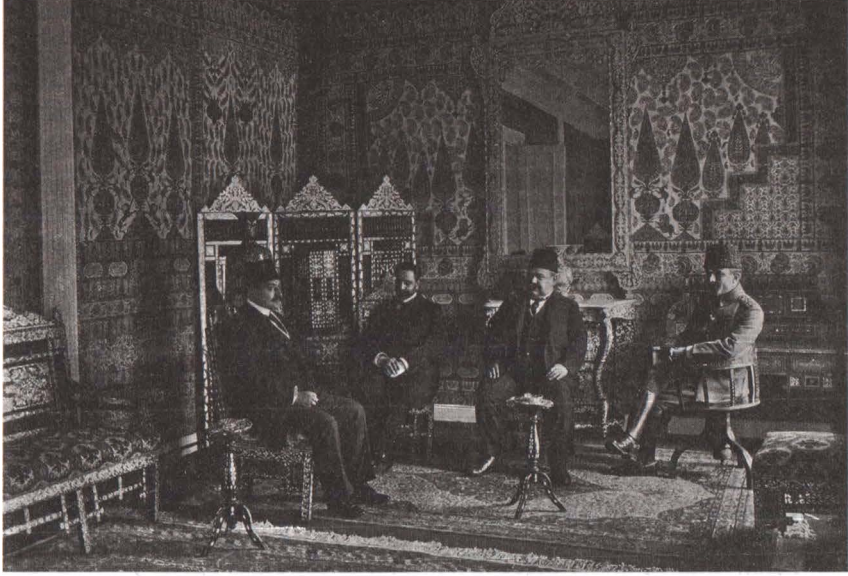
nin küresel dili olan Fransızca'yı kullanarak konuşuyorlardı; bu dil Osmanlı dünyasının son demlerinde de aynı statüye sahipti.) İşin aslı, gelinen noktada Küçük Asya en eğitilmiş, sanayi alanında en faal ve tarımsal olarak en üretken nüfusunu kaybetmişti. Gökalp, savaştan önce, "Halk bahçe, biz bahçıvanız," demişti. Geriye dönüp bakıldığında, Mithat Şükrü'nün de imha sürecini, Ermenilerin sözde bulaşıcı zihinsel hastalığıyla meşrulaştırdığı görülür. Askerî doktor, Diyarbakır valisi ve Talat'ın doğrudan astı olan Mehmed Reşid gibi başka bazıları da Ermenileri yok edilmesi gereken haydutlara ve mikroplara benzetmişlerdir.⁵⁶

Talat radikallerin ve yozlaşmış astlarının yükselmesini sağlıyor, zulme uğrayan insanlara yardım edecek cüreti gösteren ya da emirlerine uymayan idarecilerinse ya yerlerini değiştiriyor ya da rütbelerini düşürüyordu. Politikalarını hayata geçirebilmek için bu astlara sırtını yaslamak durumundaydı, buna rağmen kendisi için çizdiği imaj, namuslu bir vatanperverdi. Bunun aksine, kimi valiler, eşraf ve Müslüman önderleri insanlıklarını korudu, aralarından bazıları da bu uğurda hayatını kaybetti. Fakat toplamın içinde ancak küçük bir azınlık oluşturmuyorlardı.⁵⁷ Merkez Komite içindeki aşırılıkçı mensupların, özellikle askerî doktorlar Selânikli Nâzım ile Bahaeddin Şakir'in kontrolü ele geçirmelerine izin verdi. On yıldır yakın arkadaşı olan Mehmed Cavid, Avrupa'da geçirdiği birkaç ayın ardından Ağustos 1915'te İstanbul'a döndüğünde, "Osmanlı tarihi en kurûn-ı vüsta [Orta Çağ] zamanlarında bile böyle azîm bir cinayete ve geniş mikyasta bir zulme sahifelerini açmamıştı," der. Bundan dolayı dehşete düşmüştür. Günlüğünde, "bütün bir kavmin mevcûdiyet-i siyaset değil, mevcûdiyet-i hayatini imhaya kalkabildiniz," diyerek Cemiyet'i sessizce suçlar.⁵⁸ Cavid, dava arkadaşının hâkimiyetine karşı, bu itirafın ötesinde bir tepki geliştirebilecek kabiliyete sahip değildi. Üstelik aynı zamanda, hakikatin tamamını da bilmiyordu, zira bütün entrikanın nüvesi ve mimarı olan Talat oldukça ketumdur. Ermenilerin ortalığı toz duman edercesine yok edilmesinin "ulus"un yararına olduğu iddia ediliyordu. Bu kıyım, Talat'ın konumunu güçlendirdi, saygınlığını artırdı. Bundan böyle baba yurdunun kurtarıcısı, "geleceğin adamı", hatta peygamber olarak görüldü. Gökalp, ITC gazetesi *Tanin*'de 14 Eylül 1915'te, "Sen Nuh'sun / Sen olmasan öksüz kalır bu millet" diye methiye düzecekti. Bunun tersine, Churchill, Çanakkale Boğazı'nı İstanbul'u almak için zorlayarak müthiş bir başarısızlığa uğramış

56 Şurada alıntılanmakta ve tartışılmaktadır: Hans-Lukas Kieser, "Dr. Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor", Kieser ve Schaller, *Völkermord*, s. 262 ve 270.

57 Burçin Gerçek, *Report on Turks Who Reached-Out to Armenians in 1915*, International Raoul Wallenberg Foundation, 2015'te internet ortamında yayımlanmıştır, <http://www.raoulwallenberg.net/wp-content/filesmfl/1435335304ReportTurkishrescuerscomplete.pdf>.

58 Cavid'in günlüğü, 3, 135-36. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Henüz baş vezir değil, ama parti ve hükümetin patronu olduğu dönemde, 1915 yazı sonlarında Talat, Alfred Nossig ve Halil ve Enver Paşalarla (Alfred Nossig, *Die Türkei und ihre Führer*'den [Halle: Otto Hendel, 1916]).

ve amirallikten (Kraliyet Deniz Kuvvetleri başkanlığı) istifa etmişti. 1915 Ağustos'unun ortasında resim yaparken bir arkadaşına, "Bu ellerde boyadan çok kan var... Binlerce adam öldü. Bunun küçük bir iş olacağını düşünüyorduk ve eğer doğru bir şekilde yürütülmüş olsaydı öyle olabilirdi de," diyecekti. Arkadaşı, yıkıcı yenilgisinin ardından Churchill'in delirebileceğinden korkuyordu.⁵⁹

Berlin'deki siyasi seçkinler ile Alman basını ve kamuoyunun, çoğunlukçu sosyalistlerden liberallere ve askerlere kadar geniş bir kesimi de Talat'ı hayranlık uyandıran olmasa bile saygın bir lider, ama her koşulda, "Türkiye'nin en ilginç ve en önemli devlet adamı" olarak görüyordu. 1915'ten itibaren Talat'ı göklere çıkaran yazılar Alman basınında yer almaya başladı. Fakat Ludwig Talat'ı 1916 başlarında birkaç kez ziyaret ettiğinde, henüz Avrupa'ya dönmeden evvel kaleme aldığı metinler hâlâ bilindik propaganda cümlelerini yinelese de iki ülke arasındaki karşılıklı yarara dayalı iş birliğine olan inancı buharlaşıp gitti. Talat'ın hükümrancılığı altında geçirdiği bir yılın ar-

59 Warren Dockter, *Churchill and the Islamic World* (Londra: I. B. Tauris, 2015), s. 83 (İngiliz arşivlerine dayanması dolayısıyla çok yol gösterici bir çalışmadır, ama zaman zaman doğru olmayan bilgiler aktarmaktadır, çünkü Osmanlı'ya dair kavrayışında noksanlıklar mevcuttur).

dından Ludwig yabancılaşmıştı. Her iki ülkede devletin ve toplumun temel-lerini "tamamen farklı" buluyordu. Okuyucuları, "gerçekleşemeyecek beklentiler hususunda dikkatli" olmaları hususunda ikaz ediyordu: Bu beklentiler, "kendi evinin efendisi haline gelsin diye bir ulusa [Türk ulusu] iktidarı tahkim etmesi için yardım etme nedenlerimizle çelişebilir"di.⁶⁰ Ancak 1918 yazındadır ki şansölye, Cavid ve Talat'a, Maliye Nâzırı Cavid'in aktardığına göre, "bize verdikleri paraların Hristiyanları imhaya kullanıldığını görmekte müteessir olduğu"nu iletcekti.⁶¹

Talat'ın cazibesıyla karşı karşıya kalan birçok Alman, Wilhelm dönemi-ne özgü bir oryantalizmle harmanlanmış şizofrenik tavırlar sergiliyor, sonuç olarak da yenilgiyi kabul eden bir maneviyat şekli ortaya koyuyorlardı. 1917'den itibaren Almanya'nın İstanbul büyükelçisi ve görünüşe göre dürüst bir liberal olan Kont Johann Heinrich Bernstorff –daha sonra Weimar Cumhuriyeti'nde Alman Demokrat Partisi'nin vekili olarak görev yapacaktır–, buna tipik bir örnektir. 1936'da İsviçre'de sürgündeyken, olayların iç yüzünü anlamak için önemli bilgiler ve öğretici görüşler sunan, ama analitik nüfuz ve dürüstlükten yana zayıf olan anılarını yayımlamıştır. "Şüphecilikle hafif bir sinizmin zarif bir bileşimi [Talat'ın] bir bütünlüğe sahip etkileyici kişiliğinin büyümesini artırıyor," diye ileri sürer ve ekler: Talat'a "saygı duymayı ve onu sevmeyi" öğrenmiştir. Bununla beraber, aynı paragrafta, Talat'ın "Türk günahı"ndaki (Bu, Bernstorff'un Ermenilere karşı işlenen suç için kullandığı terimdir) suç ortaklığının altını çizer ve onun, kendisine Ermenilere dair bir soru yönelttiğinde, "Ne istiyorsun? Sorun bitti. Artık Ermeniler yok," dediğini aktarır. Dönemin yazışmaları, Büyükelçi Bernstorff'un gerçeklerle propagandaya dönük yalanları birbirinden ayırmadığını gösterir; bu sebeple, kolayca benimsenebilen kalıp yargılara kapılarak kurbanları suçlayabilmektedir. Bu veçhenin üstü anılarında bir hayli kapalıdır.⁶²

60 "Die Erstarkung der Türkei", *Berliner Tageblatt*, 11 Şubat 1916, Ludwig tarafından akşam baskısı; aynı zamanda bkz. "Talaat Bey über die deutsch-türkischen Zukunftsbeziehungen", *Berliner Tageblatt*, 19 Ocak 1916, akşam baskısı; "Unterredung mit Talaat Bey", *Vossische Zeitung*, 18 Şubat 1916; M. Grunewald, "Gespräch mit Talaat Bey", *Vossische Zeitung*, 28 Aralık 1915; H. Behle, "Berlin-Konstantinopel", *Berner Tagblatt* (t.y.; Mayıs 1916 sonlarında Talat'la yapılmış bir söyleşiye kupür olarak yer verir, Jäckh Papers, Yale University Library). Emil Ludwig, doğduğunda Cohn'ı ismini taşır, Dışişleri Bakanı Walther Rathenau'nun suikasta kurban gitmesinin ardından Almanya'dan 1922'de ayrılır ve İsviçre'ye göç eder. 1933 yılında Naziler kitaplarını yakatığında, Alman kurumlarının 1915-1916'da düşünmüş olduğu kadar güçlü ve farklı olmadığını anlamıştır.

61 Cavid'in günlüğü, 3: 524, 31 Temmuz 1918.

62 Johann H. Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe* (Zürich: Polygraphischer Verlag, 1936), s. 126-127. Bernstorff'tan Şansölye Hertling'e, 6 Nisan 1918, PA-AA/N 1097, cilt 14, no. 102. Alman vekillerin hazırlamış olduğu kahredici bir durum tespit raporuna tepki olarak hazırlanmış uzun bir rapordur. Bernstorff bu karşı-raporda soykırımı olduğundan küçük gösterip Talat ile Enver'i över. Kaynak için Margaret L. Anderson'a teşekkür ederim.

“Devrimci devlet adamlığı”, emperyal yönelim: Bir prototip

Tarihsel olarak, tutarlılıkları anlamının ve kanıtlar hususunda açık olmanın zamanı. Talat gerçek bir öncü olarak görülmeli. 20. yüzyılın ilk tek-parti tecrübesine ve emperyal komitecilğe (bir imparatorluğu yöneten bir devrimci komitenin siyaseti) önyak oldu. Radikal etnik ulusalcılıkla hemhal, şiddet yüklü bir nüfus mühendisliğinin öncülüğünü yaptı ve bu amaçla cihadı nasıl kullanacağına hâkimdi. Kararlı bir biçimde, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında Balkanlar’da bulunan, Bulgar ve “Sırp hayaletler”in etkisi altındaki, siyaseten hevesli genç adamlardan daha ileri gitti.⁶³ Birinci Dünya Savaşı’na ilişkin etraflı tarihyazımı, 1910’ların Osmanlı’sının dinamizmini dahil etmediği sürece Avrupa-merkezli olmaya devam edecektir, zira bu yılların İstanbul’u uluslararası bir merkez, daha geniş Avrupa’ya hâkim olacak sorunların, fikirlerin ve siyasi örüntülerin proaktif aynasıdır.

Talat’ın siyasi biyografisi, soykırımı, yurt dışında topyekûn savaşın ziya-desiyle asimetrik bir çeşitlemesi, uluslararası arenadaki zafiyeti “telafi” eden bir girişim olarak anladığına işaret eder.⁶⁴ Talat’ın dehşet verici ve yıkıcı politikasının evveliyatındaki önemli bir faktör, Osmanlı’nın toprak, güç ve egemenlik kaybıdır. Bu, neredeyse 18. yüzyılın sonlarından başlayarak devam etmiştir. İmparatorluğun etki alanının daralması, çoğu Balkanlar ve Kafkaslar’dan olmak üzere, zulme uğramış ya da başta Rusya olmak üzere Müslüman olmayan idarelerin boyunduruğu altına girmiş yüz binlerce muhacirin gelmesiyle sonuçlanmıştır. Eski Osmanlı tebaasının 1912-1913’te çıkardığı Balkan Savaşları’ndaki yenilgi ve kayıp, Osmanlı siyasi çevrelerinde derhal zehirleyici bir etkide bulunmuştur. “Evlad-ı Fatihan”, komplo teorilerinin eşlik ettiği saldırgan bir mağduriyet ve intikam propagandasıyla karşılık vermiştir.

Devletin kendisi –memurları ve liderleri– 16. yüzyıldan itibaren Sünni Müslüman olmakla beraber, Osmanlı toplumu, Ortaçağ’ın sonlarından başlayarak, çok-etnili ve çok-kültürlüydü. İmparatorluğun neresinde yaşarlarsa

63 “Sırp Hayaletler” (Serbian Ghosts) şu kitabın ilk bölümünün başlığıdır: Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (Londra: Penguin, 2012) [*Uyurgezerler: Avrupa 1914’te Savaşa Nasıl Girdi?*, çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2017]. Birinci Dünya Savaşı’na dair yenilikçi bir yaklaşım sunan bu çalışma, Balkanlar’a hak ettiği yeri tam olarak verir, ama İstanbul’daki siyasi merkezi ele alırken yetersizdir. Oysa, Temmuz-Ağustos 1914’teki Alman-Osmanlı failligini açık bir biçimde aydınlatılabilmek için bu gereklidir.

64 Karş. Hans-Lukas Kieser, “The Ottoman Road to Total War”, Kerem Öktem ve Maurus Reinowski, der., *World War I and the End of the Ottomans: From the Balkan Wars to the Armenian Genocide* (Londra: I.B. Tauris, 2015), s. 29-53 ve Kieser, “The Destruction of Ottoman Armenians: A Narrative of a General History of Violence”, *Studies in Ethnicity and Nationalism* 14, no. 3 (Aralık 2014), s. 500-515.

Talat 1918 başlarında, Brest-Litovsk'taki otelinde, gücünün zirvesinde
(Wienbibliothek im Rathaus, Tagblattarchiv).

yaşasınlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler, sivil, kültürel, eğitsel işlerinde ve aile hukukunda özerklikten faydalanırlar, buna karşılık devlet işlerine dair pek az söz hakkına sahip olurlardı. Hiyerarşik Osmanlı dokusu, modern çağda, Batılı eşitlik ve ulusalcılık fikirleriyle tanıştığında, derin bir bunalımla karşı karşıya kaldı. 19. yüzyıl ortalarında, Birleşik Devletler'de hâla köleliğin oldu-

ğu ve Avrupalıların kendi ülkelerini ve sömürgelerini çok eşitsiz bir biçimde yönettikleri bir çağda, Osmanlı ıslahatçıları eşitlikçi Osmanlı çoğulculuğu ilkesini uygulamaya koydular. Ne var ki Balkanlar'da ulusal ayrılıkçılık hareketlerinin baş göstermesi, en nihayetinde de bu toprakların kaybedilmesiyle, eşitlikçi çoğulculuğu vaz eden anayasal ilke, başlarda bu ilkeyi destekleyen kimilerine bile ütopya görünmeye başladı.

Talat, bu ilkenin yerine, Türk-Müslüman hâkimiyetini garantiye almak ve imparatorluk idaresinin esasını korumak üzere, Hristiyanları dışlayan homojen bir Türk-Müslüman "birliği"ni yegledi. Dolayısıyla, zor ve kitlesel şiddet yoluyla Küçük Asya'yı Müslüman Türklerin ulusal yurduna dönüştürebilmek uğruna, modern bir toplumsal sözleşmenin esasını oluşturan 1908 anayasasının ilkelerini koruyamadı ya da bu ilkeleri terk etmeye istekliydi. İTC'nin halefleri, Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra dahi bu asgari hedefi başarıyla gözetmeye devam ettiler. Bu, Talat'ın politikasının doruk noktası sayesindeydi: Küçük Asya Ermenilerinin 1915-1916'da ortadan kaldırılması ve bu sürecin, Talat'ın ölümünden sonra, 1923 Lozan Antlaşması'nın getirdiği mecburî nüfus mübadelesiyle tamamlanması. Şu durumda uluslararası diplomasi, hem Osmanlı Rum Ortodoks Hristiyanlarına yönelik önceki sürgünleri hem de üstü örtük olarak 1915-1916 soykırımını onaylamıştı. Bu, Talat'ı güçlendirdi.

Bu arka plan dikkate alındığında, Talat radikal bir ulusalcı ve emperyal yönelimli bir devrimci olarak nitelenebilir, Birinci Dünya Savaşı sırasında izlediği politika da sonraki yıllarda Orta Avrupa'da çok daha radikalleşmiş örnekleri görülecek politikaların habercisi olarak anlaşılabilir. Bu türden bir aşırı şiddeti, 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın sömürgeleştirici teşebbüslerinde görülen şiddetten ayırt eden unsur, güç kullanımı ve bunun kısmen ussal bir neticeye ulaşmış olması değildir. Ayrımına damgasını vuran faktör, kaygan bir emperyal mitolojinin sürece dahil olmuş olmasıdır. Failler, devlet ve toplumlarının haricinde ve dahilinde Darwinist bir topyekûn savaşa, cihada girişmişlerdir. Uyguladıkları şiddetin büyük ölçüde kinci olan karakteri, birikmiş bir mağduriyet hissinin ve etno-dinsel üstünlüğe dair telafi edici mitlerin toprağında yeşermiştir. Bu mitler, İslâmcılık ile 20. yüzyıl başlarının asıl olarak Gökâlp tarafından yayılan Pantürkizmi de kapsayan yeni "Türkçülüğe" yedirilmiştir.

1917'de daha dikkat çekici bir diktatör haline gelmesiyle beraber, Talat'ın üniformalı ya da üniformasız görünürlüğü görelî olarak azalmıştır. Önceden Merkez Komite'nin hâkim kurumsal kültüyen, şimdi bunun üstüne, diğer kabiliyetli İTC mensuplarıyla çevrelenmiş, peygamber benzeri, popüler ve dâhi bir lider portresi çizen ve dikkatle idare edilen bir kamusal imaja bürünmüştür. (Geleneksel yaklaşım, genel olarak sadece 1912 öncesi dön-

min bu kurumsal kültüne vurgu yapar.) Fakat Talat etrafında, kendisini izleyen Avrupalı diktatörlerle karşılaştırılabilecek bir kişi kültü mevcut değildir. Bununla beraber, geniş Avrupa'nın tarihsel alanında Talat, aşırılıklar çağıının ve diktatörler Avrupa'sının açılışını yapmaktadır.⁶⁵ Birçok insanın onu hoş ve cana yakın bir kişi, dahası zamanının müstesna bir devlet adamı olarak tanımlamış olması, zamanın ruhuna dair çarpıcı bir göstergedir. Talat'a başarılı bir şekilde yaklaşabilmek için, bir çalışmanın, ulusalcıların, İslâmcıların, çağdaş Almanların ya da Batı karşıtı anti-emperyalistlerin onunla özdeşleşen anlatılarının ötesine geçmesi ve niteliklerini eksik tanımlamaktan da kaçınması gerekir.

Aynı dönemin insanları olan Churchill ve Talat birbirlerini iyi tanıyorlardı. Biri sadece birkaç yıl, diğeri de birkaç on yıl daha varlığını devam ettirecek olan iki imparatorluğa tutkuyla adanmışlardı. Emperyal yönelim, bu çalışmada ele alınan sarsıntılı on yılın bir vechesi ve onun kritik bir unsuru olup Osmanlı, Alman, Fransız, Rus ve İngiliz siyasetlerinin tamamı için geçerlidir. Bununla beraber, Britanya hâlâ liberal bir dünya görüşünü ve bireyin haklarını temsil ederken, Talat'ın Türkiye'si bireyi ortadan kaldıran yeni bir aşırılıklar çağıının şablonunu çizmiştir. Talat ve ondan sonra gelen iliberal liderler, bütün toplumu kapsayan ve "halk"larının, "ulus"larının, "sınıf"larının ya da İTC söz konusu olduğunda "İslâm"ın soyut mağduriyetine yaslanan bir uğurda hareket etmişlerdir.

Talat'ın sahneden çekilmesinin ardından, Lenin, Stalin, Mussolini ve Hitler imparatorluklara liderlik yaptılar. Hepsi de "halk", "işçi sınıfı" gibi dahili bir çokluğun desteğini aldığı ve içerideki ajanlara yakınlık duyan ya da bunlarla ittifak içinde bulunan yabancı siyasi, ekonomik ve askerî güçlerin amansız sömürsüyle mücadele ettiği iddiasındaydı. Sürgüne tabi tutulan dahili kesimlere yönelik sistematik zulmü böyle meşrulaştırıyorlardı. Sürgün, kökleri derinlere gitse de somut bağlamlarda gerçekleşir: Hitler Birinci Dünya Savaşı'nın ardından neredeyse mutlak bir biçimde Yahudilerden nefret etmeye başladı, Talat Birinci Balkan Savaşı'nın ardından önde gelen bir siyasi Ermeni düşmanı haline geldi. Sanayi proletaryasının uğradığı sömürü, Kafkas Müslümanlarının ve eski Osmanlı tebaası Müslümanların mağduriyeti, Almanya ve İtalya'da Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşan sefalet sadece retorik değil, gerçektir. "Kurtarıcılar", toplumdaki sorunlara kolay açıklamalar getirmek ve iktidarı hızla ve acımasızca ellerinde toplamak için, damgalanmış günah keçilerini kullanmak suretiyle bu gerçekliklere yanıt veriyordu.

65 Terimler Eric Hobsbawm (*Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991* [Londra: Michael Joseph, 1995]) [Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı, çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul, 2006] ile Elizabeth Wiskemann'dan (*Europe of the Dictators, 1919-1945* [Glasgow: Fontana, 1965]) esinlenmiştir.

Avrupa'nın güzel çağında (*belle époque*) doğmuş Osmanlı devrimcileri, pek fazla modern ve rızaya dayalı bir toplumsal sözleşme arayışında olmadılar. Onlar için, ideoloji, sadakat ve komplo teorilerine dayalı bir komitenin mantığı, iç işlerde kanunun ve ussallığın önündeydi. Savaş ve soykırımla bir araya gelen bu tavır, Osmanlı dünyasında yaygın bir parçalanışa yol açtı. Atatürk'ün 1920'lerdeki "devrim"i, bundan bir kopuşu temsil etmek bir yana, seleflerinin attığı yıkıcı temeller üzerinde inşa olacaktı. Bu sebeple, parti lideri ve nâzır Talat'ı, Osmanlı sonrası dünyanın proto-tipik bir devrimcisi olarak kavrayabiliriz: Mirası sadece Türkiye'de değil, aynı zamanda örneğin Irak'ın ve Suriye'nin Baas partilerinde de izlenebilecek partizan bir devlet adamı. Bir komitenin liderlik ettiği bir imparatorluk ile herhangi bir dinî ya da etnik grubun üstünlüğü iddiasından imtina eden, işlerliğe sahip demokratik devletler arasındaki uçurum hâlâ kapanmış değildir.

Osmanlı sonrası yüzyılı kat etmek

Başında Talat'ın olduğu dönemde Dahiliye Nezareti'nde çalışmış yüksek rütbeli bir memur olan Hamid Kapancızâde, şöyle yazar: "[A]rtık iş isten geçmiş kudret elden gitmiş, memleket çöküntüye yüz tutmuştu. Paşanın [Sadrazam Talat, 1917-1918] bir gün yeis ve acz içinde ağladığına şahit oldum. Fakat bu gözyaşları beni müteessir etmedi. Çünkü muhtelif tarihlerde vaki olan cüretli şikâyet ve ihtarlarıma, [partideki] adamlarının riya ve yaltaklanmaları tercih edilmişti. Takip edilen yolun ise bir başka neticeye çıkması ihtimali yoktu." Talat'ın hükûmeti, "[h]arbi milletin hayatına tercih" etmişti.⁶⁶

Kemalistler, Atatürk'ün Talat ve İTC'nin eksikliklerini giderdiğine inandı. Ne var ki, Kemal Atatürk, selefi olarak Talat'ı büyük ölçüde tasdik ediyor ve bunu sadece fiilî durumun gereği olarak yapmıyordu: 1919-1920 yıllarında, Talat sığındığı Berlin'den Türkiye'nin itilaf karşıtı kışkırtmalarına önderlik ederken, aralarında onaylayıcı yazışmalar geçmişti (bkz. Altıncı Bölüm). Dolayısıyla Atatürk, önemli ölçüde kendinden önceki mirasın takipçisi oldu ve bu mirasın mantığına uydu. Başlangıçtaki muhaliflerden olan Hamid'le değilse bile Talat'ın kadrosuyla, genç valilerle ve Talat'ın "ekibi"nden sadık parti mensuplarıyla çalıştı. Bu camia, gayet kusursuz bir şekilde, iktidarın İstanbul'dan Ankara'ya geçişini sağladı ve böylelikle, yönetim örüntülerini, pratiklerini ve ilkelerini ülke sathında ve kuşaklar boyunca devam et-

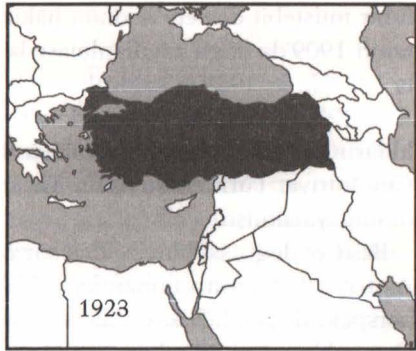
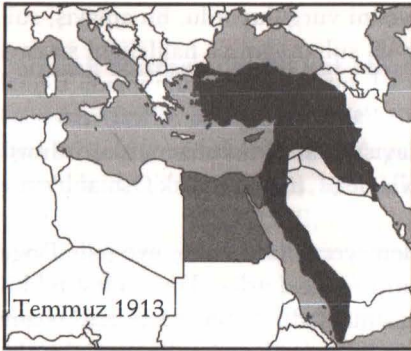
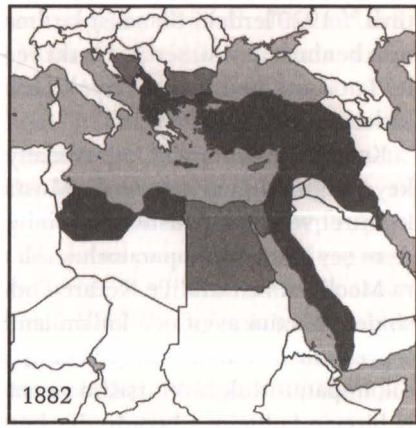
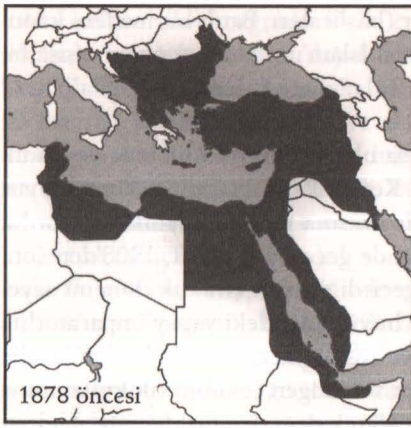
66 Kapancızâde Hamit, *Bir Millî Mücadele valisi ve anıları: Kapancızâde Hamit Bey*, der. Halit Eken (İstanbul: Yeditepe, 2008), s. 493-498. Devlete kendini adanmış saygın ve yetenekli bir memur olan Hamid'in de "nankör [Ermeni] millet"inden bahsederken, emperyal yönelimli bir dil kullanmış olması şaşırtıcı değildir.

tirdi.⁶⁷ 1920'lerdeki Kemalist kırılmalar (başlıcaları; Batılı bir medeni kanunun benimsenmesi, şeriatın terki ve siyasi İslâm'ın reddidir) önem taşısa bile, Türkiye Cumhuriyeti büyük ölçüde Talat'ın attığı zemin ve Gökalp'in fikirleri üzerine kurulmuştur.

Kemalist Ankara, ITC'nin Almanya'yla olan emperyal ittifakına ve bu ükeye bağımlılığına son verdi. Mustafa Kemal Paşa, ITC'nin İslâmcılığıyla, kültürel ve siyasi Müslüman kimliğiyle arasına mesafe koymak istiyordu. Aynı şey Osmanlı imparatorluk dili için de geçerliydi. Talat, 1908'den sonra Meclis'te ve Dahiliye Nezareti'nde geçirdiği uzun çıraklık dönemi sayesinde, yönetim aygıtında kullanılan bu büyük ölçüdeki yapay imparatorluk lehçesinin üstadıydı. Sarayda gelişen ve resmî yazışmalarda kullanılan bu dil, imparatorluk hiyerarşisini yansıtıyor ve edilgen çekimin sık kullanımıyla bireyin faillliğini siliyordu. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, kudretli bir müstebit devleti ve onun hâkimiyetini vurguluyordu. Bu anlayış, sultanın 1909'da fiilen zayıflatılmasıyla ya da sultanlığın ve halifelğin sırasıyla 1922'de ve 1924'te kaldırılmasıyla esaslı bir değişikliğe uğramadı. Kemal Atatürk'ün 1920'lere ait temel metinleri hâlâ, onun insan dilleri ve uygarlıklarının Türk kökenlerine inancı dolayısıyla sorunlu olan "arılaştırılmış" Cumhuriyet Türkçesi ya da Öz Türkçeyle değil, imparatorluk Osmanlı'sının dilinde yazılmıştır.

Basit ve doğrusal bir çizgiden söz edilemeyecek olsa da bu biyografi, Doğu Akdeniz'de bugün yaşanan karışıklıkların tarihsel arka planını eleştirel bir perspektifle açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. "Osmanlı tufanı" terimi Osmanlı'nın son on yılına yeni bir yaklaşım sunmak ve bu dönemi, aktörleriyle birlikte, geniş Avrupa tarihinin çeperinden alıp kesin olarak merkezine yerleştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nun son başat aktörünü, onun belirleyici iş birliklerini, Osmanlı'nın başkenti İstanbul'un geniş Avrupa'nın (ya da okyanus ötesinden görüldüğü biçimiyle "Eski Dünya"nın) yıkımındaki merkezî konumunu analiz etmektedir. Pek az dikkatleri çekmiş olsa da Avrupa'nın güzel çağının son demlerini belirleyen etmenlerden olan, Osmanlı'daki çığır açıcı gelişmeleri odağına almaktadır. Birinci Dünya Savaşı, İstanbul ve İstanbul'daki önde gelen radikal aktörler tarafından benimsenen politik yeğlemeler açısından tetkik edildiğinde, tarihsel perspektif büyük ölçüde değişir. Dönemin Almanları Osmanlı başkentinin "Avrupa politikasının kaynayan kazanı" olduğunu ve "orada-

67 Atatürk'ün yakın zamanlı biyografileri birçok açıdan yol gösterici ve yenilikçi olsa da bu boyutta pek az eğilirler. Bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011); Klaus Kreiser, *Atatürk: Eine Biographie* (Münih: C. H. Beck, 2014) [*Atatürk Bir Biyografi*, çev. Dilek Zaptıoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010]; Andrew Mango, *Atatürk* (Londra: John Murray, 1999) [*Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev. Füsün Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010].

- Osmanlı İmparatorluğu
- Sadece formel olarak Osmanlı toprağı olan yerler

1878'den önce; 1878'den sonra, 1913-1914'te (Mısır, 1878'den itibaren Büyük Britanya tarafından idare edilmiştir, fakat Kasım 1914'e kadar hâlâ Osmanlı toprağıdır; Libya 1911'de İtalya tarafından işgal edilmiştir) ve 1923'te Osmanlı İmparatorluğu (1939 yılında, Kuzeybatı Suriye'de bulunan Antakya ve İskenderun bölgesi Türkiye'ye katılmıştır).

ki herhangi bir Avrupa güç dengesi değişiminin Büyük Güçler'in ilişkilerini etkilediğini" gayet iyi biliyorlardı.⁶⁸

Bu çalışma konuyla ilgili tarihsel bağlamı, Talat'ın biyografisine dair temel noktaları ve katmanları aydınlattığı ölçüde irdeliyor, entrika ve hiziple-ri daha geniş bir bağlamda rol oynuyorlarsa ele alıyor ve ansiklopedik bilgi-

68 Carl Mühlmann, *Deutschland und die Türkei 1913-1914* (Berlin: Walther Rothschild, 1929), s. 6. Bir Alman subayı olan Mühlmann, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde ve savaş sırasında İstanbul'da bulunmuştu.

yi, anekdotları ya da İTC'nin iç meselelerine dair epik analizleri dışarıda bırakıyor. Talat'ın ve İTC'nin, 1912'de başlayan son ve en az araştırılmış dönemi ayrıcalıklı bir yere koyuyor. 1912, Talat'ın, partiye en alt seviyesinden nüfuz etmesinden sonra, Balkan Savaşları'nın arifesinde liderliğine yükseldiği yıl.⁶⁹ Sağlam olmayan bir zeminde "yeni Türkiye"nin yıkıcı mimarı olarak ortaya çıktı; dolayısıyla bu kitapta, Talat'ın komutasındaki yıkım ve imhaya hak ettikleri yer verilmektedir. Talat'ın ardında bıraktığı, anılarını da kapsayan belgeler, İTC'nin üst düzey "politik hayvan"ı için Ermenilerin imhasının kritik önemde olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Alman Büyükelçi Paul Wolff-Metternich'in kelimeleriyle, "Ermenilerin uğradığı zulmün arkasındaki beyin ve ruh"un bilgisine nüfuz etmek, bu soykırımla ilgili hakikatin maskesini düşürmek için zorunludur. Savaş, Talat'ın üzerinde yetiştirdiği topraktı. O ve dava arkadaşları, 1912 sonbaharından başlayarak, savaşı siyasetlerinin başlıca aygıtı olarak benimsediler.

Talat'ın eksiksiz politik biyografisi üzerine kafa yormanın, bu biyografiyi, ölümünden sonrası da dahil olmak üzere, anlamının ve 1910'lardaki İTC iktidarına dair şimdiye değin üretilmiş analizlerin parçalı ve yetersiz doğasının üstesinden gelmenin zamanıdır. 1910'lara ve Birinci Dünya Savaşı'yla ötesine dair, Avrupa-merkezli olmayan bir kavrayış geliştirmenin, Osmanlı tufanını daha geniş Avrupa'nın içine yerleştirmenin zamanıdır. Neden birçok kuşaktan diplomatın, 1923 Lozan Yakın Doğu Antlaşması'nın Osmanlı'nın sorunlarını çözdüğüne inandığını anlamalıyız. Bu antlaşma, Talat'ın mirasını teyit etmekle beraber, açıktır ki bunu yapıcı bir biçimde gerçekleştirilmiştir. İlgili bütün taraflarca değil, Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupalı galipleri ile Küçük Asya için verilen savaşın Türk galipleri tarafından nihayete erdirilen Lozan Barışı, otoriteriyen bir iktidarı ve nüfusun din esasında ayrışmasını tasdik etmiştir. Osmanlı sonrası dünya açısından yeni bir sayfayı açar gibi görünse de Talat'ın yönetim usullerinin şablon ve ilkelerini devam ettirmiş; hatta bunları, Türkiye'nin uzağındaki coğrafyalarda yasal olmayan zeminlerdeki radikal "çözümler" için cazip bir paradigmanın bileşenleri haline getirmiştir.

69 Talat ve İTC içinde sahip olduğu rol üzerine yakın zamanlı kaynak literatürü, 1912'den önceki dönem söz konusu olduğunda göreceli olarak zengindir; karşı. Ahmad, *Young Turks ve Hanioglu, Young Turks in Opposition ve Preparation for a Revolution*.

VATANPERVER İSYAN VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E KARŞI OLUŞTURULAN ŞEBEKE

Talat'ın içine doğduğu vaziyete baş kaldırmasında birçok faktör etkili olmuştu. 1874 yılında Edirne'de, daha sonra ITC mensubu ve Kemalistler haline gelecek diğer pek çokları gibi, daralan bir Avrupa Türkiye'sinde doğdu: 19. yüzyıl sonunda, Avrupa'da bir çağın ve bir uygarlığın neredeyse sonuna geldiği hissinin yayıldığı bir dönemde (*fin de siècle*) dünyaya gelmiş, politikleşmiş bir erkek kuşağını temsil ediyorlardı. Söz konusu grup, Osmanlı Makedonya'sının 1913'te kaybedilmesi ve devletteki çürüme sebebiyle, neredeyse tamamen, yurdunu ve huzurunu kaybetmiş, güvenli olmayan bir geleceğin içinde yeni oluşumlar peşindeki Müslüman devlet memurlarından oluşuyordu. Birçoğunun babası erken yaşlarda ölmüştü: Hem fiziken hem mecazen. Makedonya'daki kaybettiği toprakları geri isteyen Bulgar, Sırp ve Yunan komitelerin devrimci mensupları (komiteci) bu grubu vatanperverlikleri ve gözüpek aktivizmleri ile etkiliyordu. Osmanlı sonrasının genç ulus-devletleri, bilhassa Bulgaristan, kendinden emin görünüyor ve imrenilecek bir siyasi model sunuyordu.

Osmanlı muhalif parti mensuplarının geniş anlamda adlandırıldığı biçimiyle Jön Türkler, kendilerini Sultan-Halife II. Abdülhamid ile özdeşleştirmiyorlardı. Abdülhamid'i olumsuz anlamda saplantı haline getirmişlerdi; onun idare etme sistemine ve Avrupa karşısındaki iddiasız, ustalıklı tavrına işaret eden Hamidciliği hakir görüyorlardı. Onlara göre Abdülhamid bir despot, bağınaz, korkak ve hepsinden öte, Osmanlı gücünü ve onurunu yeniden tesis etme yeterliliği olmayan bir idareciydi. Aynı şey, Ziya Gökalp'in büyüdüğü yer ve Avrupa Türkiye'sinin doğudaki karşılığı olan Diyarbakır'ın isyancı gençleri için de geçerliydi. Gökalp, 1909'dan sonra ITC Merkez Komitesi

tesî'nin ideolojik üstadı ve Talat'ın arkadaşı oldu. 1910'ların başlarında, Gökaltın'ın Turan öğretisi, emperyal ama akli karışık isyancılardan oluşan kuşak için yeni bir vatanperver ideali seslendirecekti. 1908'den önce Abdülhamid'e karşı muhalefetin temel hedefleri, modern bir anayasal yönetimin yanı sıra, gücün ve vatanperver gururun ihyasıydı. Hâlâ ideolojik coşkunluktan uzak olmakla beraber, "hürriyet", "memleket" ve devletin "kurtuluşu" kavramları etrafında billurlaşmıştı.

Edirne'de bir genç olduğu dönemde Talat, vatanperver söylem ve darbecilikle ziyadesiyle özdeşleşmişti. Bu sebeple tutuklanıp Selânik'e sürülmüş, burada bir yeraltı örgütçüsü olarak sivrilmişti. İmparatorluğu Hamidcilikten korumak adına kan dökmeye hazır bir Müslüman komiteci kimliği edindi. Jön Türk Devrimi'nden önce, manidar orijinal ismi (İslâmî) Hilâl Cemiyeti olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında başı çekiyordu. Selânik'te önemli ve etkileyici bir cemiyet mensubu olmakla beraber, Talat, Dr. Bahaeddin Şakir'in sürgünde muhalefeti yeniden örgütlediği Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin (TİC) gölgesindeydi. Bu iki cemiyet 1907 yılında birleştiler. Temmuz 1908'deki Jön Türk Devrimi'nin ardından, eski İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ismini benimsediler.

Osmanlı İmparatorluğu; Rusya, İtalya ve Almanya'dan çok önce radikal bir devrimin bayraktarlığını yapıyordu. Savaş arası dönemde, "Türk usulü bir totaliteryanizm"le sonuçlanacak¹ bu devrime, 20. yüzyılın başlarında, devlete muhalif olan aktörler önayak olmuştu. Bu aktörler, daha sonra, devletin dizginlerini ele geçireceklerdi. Bu vakada Talat başat aktördü. Faaliyetlerine 1908'den önceki on yılda başlamış, Birinci Dünya Savaşı sırasında kariyerinin zirvesine tırmanmış ve Osmanlı'nın yenilgisiyle beraber siyasi olarak düşüşe geçmişti. Söz konusu yenilginin ardından liderlik Mustafa Kemal'e (Atatürk) geçecek, Türkiye Küçük Asya ve Edirne topraklarından ibaret kalacaktı. Temmuz 1908'den önceki aylarda Talat'ın darbeci örgütlenmesinin en başarılı olduğu üç il Selânik, Manastır ve Kosova'ydı. Bu üç ilde Avrupa güçleri gözlemci olarak bulunuyordu; zira uluslararası gözlemcilik, Osmanlı Avrupa'sının diğer vilayetlerinde aktif olan Hamidci baskının etkisini azaltıyordu.

Sultan'a karşı iç çatışmadan galip çıkabilmek için, komplocuların Avrupa'nın mevcudiyetine ve sempatisine ihtiyacı vardı. Avrupa ve Osmanlı gayrimüslimlerine verdikleri liberal mesajlar, sağlam bir temelden ve samimiyetten büyük ölçüde yoksundu. Daha da fenası, Osmanlı muhalif partilerinin 1907 Aralık'ının sonlarında düzenledikleri kurultayda, Prens Sabahaddin, Jön Türk hareketi içindeki başlıca ve hakiki liberal ses, kendini şunu belirtmek durumunda hissediyordu: "Ecnebi devletlerin dahili işlerimize

1 Karş. Hanioglu, Atatürk, s. 192.

karışmaları her zaman reddedilmiş olmakla beraber, memleketimizde ecnebi müdahalesi olmadan ıslahat yapılabileceğini tasdik edemeyiz. Biz ancak ecnebi devletlerden çekinerek bizimle beraber yaşayan Hristiyanları muhafaza edebildik. Ecnebi devletlerden korkmasaydık bütün Hristiyanları, bilhassa Ermenileri, tek bir kişi bırakmayıncaya kadar katleddik.”²

Avrupa Türkiye’sindeki Edirne’den, 1870’ler

Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyıl sonlarından itibaren istikrarsız bir mevcudiyet gösterdi.³ Çağdaşları, belli noktalarda, bu imparatorluğun sonunun yakın olduğuna inanmakta haklı sebeplere sahipti. Özellikle, genişleyen Rusya İmparatorluğu büyük bir hasımdı ve öyle de kaldı. Avrupa diplomasisi içinde faal olanlar, Osmanlı geleceğinin ucu açık meselesine “Doğu Sorunu” diye atıfta bulunuyorlardı. Bu karmaşık sorunun yükselişi, Batı’nın moderniteye ve küresel sömürüye doğru yürüyüşüyle koşutluk arz ediyordu. Diplomasi ikna edici ve kapsamlı bir çözüm geliştiremeyince, Avrupalı güçler Birinci Dünya Savaşı’na kadar mevcut durumun devamından yana tavır almayı yeğledi. Osmanlı’nın ıslahata tabi tutulması yönündeki talepler de varlığını sürdürüyordu. Çoğunlukla Hristiyanların yaşadığı Osmanlı Balkanları’nda (Avrupa Türkiye’si), genellikle ayrılmayı desteklediler. Bu süreç, 1820’lerde Yunanistan’la başladı.

İmparatorluk; katı bir biçimde baba-soylu, çok-eşli, modern öncesi bir monarşiydi. Sultanın cariyeleri kölelerden oluşurdu. Bu sistem, 17. yüzyıla kadar, devlet aklı gereği, tahta çıkamayan erkek kardeşlerin ya da üvey erkek kardeşlerin katline izin verdi. Herhangi bir imparatorluk gibi sultanın imparatorluğu da fetihlere yaslanmaktaydı. Daha erken zamanlarda (14. yüzyıl), Bizans’ın Hristiyan topraklarının bağdaştırmacı (senkretist/Bektaşî) entegrasyonu sayesinde de genişledi ve bu kısmen barışçıl biçimde gerçekleşti. Bu usul, Adrianople Osmanlı başkenti (1363-1453) ilan edilip Edirne adını aldıktan önce ve sonraki dönem için, bilhassa Balkanlar’da geçerlilik taşı-

-
- 2 Bahaeddin Şakir Bey’in bıraktığı vesikalara göre İttihat ve Terakki (Ankara, 2001 [1934]), s. 434’te alınlanmaktadır.
 - 3 Osmanlı İmparatorluğu’na ilişkin öğretici ve kavrayışçı derin genel bir İngilizce kaynak için bkz. Caroline Finkel, *Osman’s Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923* (New York: Basic Books, 2005) [Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300-1923, çev. Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007]. “Son uzun Osmanlı yüzyılı”na (18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar olan döneme) odaklanan ve büyük ölçüde Osmanlı kaynaklarına yaslanan bir çalışma için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008). Analitik gücü benzersiz olan ve 13. yüzyıldan günümüze kadar gelen dönemi ele alan bir çalışma için bkz. Hamit Bozarslan, *Histoire de la Turquie: De l’Empire à nos jours* (Paris: Tallandier, 2013) [Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015].

yordu. 16. yüzyıldan itibaren sultanlık, devlet aygıtında Sünni İslâm'dan yana karar kıldı. Bundan böyle dinî hiyerarşi, siyaseti ve devleti belirleyecek ve Sünni olmayanları büyük ölçüde dışlayacaktı.

Öte yandan, ikincil konumda bulunmakla beraber Hristiyanlar ve Yahudiler, öz-örgütlü topluluklar (millet) olarak, yüksek bir özerklik düzeyinden yararlanırlardı. Bu, modern öncesi Avrupa'da zulme uğrayan dinî azınlıklar için Osmanlı coğrafyasını zaman zaman cazip kılmıştı. 18. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar, İstanbul'daki Fener Rum yetkilileri yönetimde önemli konumlarda bulundular, ama yine de modern öncesi kurtuluşçu tarihsel çerçevede kalmaya, bir başka deyişle, "günahlarımız yüzünden Tanrı'nın bizi tabi kıldığı" Osmanlı'ya hizmet etmeye devam ettiler. Örneğin, Osmanlı birliğine ve hanedanına benzeri bir muhafazakâr Hristiyan hizmet anlayışının daha sonraki yıllardaki temsilcilerinden olan Stephanos Vogorides (1780-1859), hayatının sonlarında, "şeriat" ve "bize [doğu Hristiyanları] şeriat tarafından tanınan [koruyucu] ayrıcalıklara" sığınmış olduğunu yazar.⁴ Avusturya ve Rusya'daki çağdaş çok-etnili imparatorlukların aksine, Osmanlı Devleti, eşitliği dışlayan belli bir tektanrıcılık üzerine kurulu doğasını sürdürmüştür. 1908 Jön Türk Devrimi'ne rağmen, bu köklü nitelik hâkimiyetini devam ettirmiş ve bu kitabın ITC'nin ve Talat'ın "emperyal yönetimi" olarak isimlendirdiği veçheyi bilhassa keskinleştiren unsur olmuştur.

Rusya ve Avusturya'dakinden farklı olarak, Tanzimat'tan bu yana modern mecburi askerlik hizmeti, gayrimüslimleri hâlâ dışlıyordu; ancak 1909'dan sonra, orduya ilke olarak entegre edildiler (ve bu entegrasyon istisnai değildi, örneğin sadece denizcilik hizmetleri ya da tıbbî hizmetlerle sınırlı değildi).⁵ 19. yüzyılda, küresel dinamiklerden kayda değer bir biçimde dışlanmaları dinî esasta varlığını devam ettiren eşitsizliğe eklenince, Osmanlı'nın siyasi vaziyeti sürdürülebilirlikten giderek uzaklaştı. Sultan ve kimi Osmanlı seçkinleri, 18. yüzyıl sonlarında Rusya'nın fetihleri ve Napoléon Bonaparte'ın Levant'ı istila etmesini müteakip çöküşün önüne geçmek adına sert reformların gerekliliğini savundular. Eşitlik fikrinin Müslümanlarca reddedilmesi, nihayetinde, Müslüman-Osmanlı jeopolitik mağduriyet hissiyle bütünleşti. Kökenini bereketli 16. yüzyılda bulan, yabancılara vergiler ve adli takibatlar bahsinde ayrıcalıklar sağlayan Osmanlı kapitülasyonları gerek söz konusu his gerekse Osmanlı gayrimüslimlerine yönelik hınç için sağlam bir sebep sunuyordu. 19. yüzyıldan itibaren, kayda değer sayıda Osman-

4 Christine M. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (Berkeley: University of California Press, 2011), s. 1 ve 165.

5 Elke Hartmann, *Die Reichweite des Staates: Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit im Osmanischen Reich 1869-1910* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2016, s. 96); 1855 ve 1870 tarihli görevlendirmelere dair açık kanunlar s. 61'de alıntılanmaktadır.

lı gayrimüslimi Avrupa yurttaşlığı elde edip söz konusu ayrıcalıklardan istifade etmeye, yurttaş oldukları Müslümanlardan daha geniş bir hareket alanına sahip olmaya başladı.

Tanzimat döneminin (1839-1876), Avrupa'nın, en çok da Britanya'nın baskısıyla hayata geçmiş olan eşitlikçi reformları, çok sayıda Hristiyan, özellikle de Ermeni devlette istihdam edilebilme hakkına kavuşmuş olsa da büyük ölçüde kâğıt üzerinde kaldı. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, kurumsallaşmış milletler sistemini de bünyesine katacak biçimde sağlam bir Osmanlı çoğulculuğunun anayasal eşitlikle tamamlanması fikri, 1876 yılında ilk Osmanlı anayasası ilan edildiğinde dahi başarılamamış bir ütopya olarak kaldı. Sultan Abdülhamid (h. 1876-1909) 1878 yılında bu anayasayı askıya aldı. Bir anayasanın kabul edilmesine, diplomatik baskılardan kurtulmak adına rıza göstermişti.

Hem Osmanlı hem de Avrupa tarihinde 1870'ler; modern çağın evrensel, etnodinsel-üstü kategorilerine olan inancın kaybedildiği, bunun sonucu olarak da etnik ulusçuluğun, İslâmcılığın, anti-Semitizmin, sosyal Darwinizmin ve genel olarak ırk kategorisinin yükselişe geçtiği bir dönüm noktasını oluşturuyordu. Balkanlar ve Kafkaslar'daki savaşlar, toprak kaybı, devletin iflası, açlık ve Avrupa müdahalesi Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsıyordu. Balkanlar'daki kötü idare ve zulüm diplomatik baskıyı artırdı. 1877-1878'in onur kırıcı Rus-Türk Savaşı sırasında, Rus taburları neredeyse Osmanlı başkenti İstanbul'a kadar ilerlediler. Yüz binlerce muhacir geldi. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Austen Henry Layard, "Rusların ilerleyişini izleyenlerin, onların açık hedeflerinin işgal ettikleri vilayetlerden Türk ırkını sürmek ve yerlerine Slav ırkını yerleştirmek olduğundan pek az şüpheleri olmuştur," diye yazıyordu.⁶

1878 Berlin Kongresi Rus zaferini kısmen geçersiz kıldı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu yine de Balkanlar'ın önemli bir bölümünün bağımsızlaşarak ayrılmasını (Sırbistan, Karadağ), özerkleşmesini (Bulgaristan) ya da yabancı idareye teslim edilmesini (Bosna-Hersek) sineye çekmek durumundaydı. Güneybatı Kafkasya'da Batum, Kars ve Ardahan vilayetlerinin tamamını kaybetti. Osmanlı İmparatorluğu, aynı zamanda tam din özgürlüğünü güvenceye alıyor ve "Ermenilerin yaşadığı vilayetlerdeki mahalli ihtiyaçların gerektirdiği iyileştirme ve reformları daha fazla geciktirmeksizin hayata geçirme[yi] ve Ermenilerin Kürtlerle Çerkezlerle karşı güvenliğini sağlama[yı]" kabul ediyordu (md. 61-62). Bu taahhütler, Rumeli Türkiye'sini ilgilendiren şartlarla kıyaslandığında epey belirsizdi.

6 İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'dan İngiliz Dışişleri Bakanı Earl of Derby'ye, 21 Ocak 1878, İngiltere Dışişleri Bakanlığı FO 424/67, Bilal Şimsir, *Emigrations turques des Balkans*, cilt 1, *Un exode turc* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968), s. 283'te alıntılanmaktadır.

1876 anayasası Tanzimat'ın doruk noktasını temsil ediyordu. Anayasanın askıya alınması da Abdülhamid'in otoriteryen yönetimine dönülmesinin ve toprakları daralmış imparatorluğun yeniden İslâmcılığa yönelmesinin dönüm noktası oldu. Şayet Abdülhamid reform taleplerini kurnazca engelledi ve muvakkat katliamlara "izin" verdiyse, bunu büyük ölçüde, haklı sebeplerle dayanan korku sayesinde yaptı. Başarısızlığa uğramış kaotik bir devletle yüz yüze olduğu koşullarda, her an bu korkuya oynadı. Bölgesel güçlerle girdiği ittifak ve onların eşitlik karşıtı –hatta zaman zaman katliamcı– duruşlarından istifade edip çevirdiği entrikalar sayesinde riskten kaçındı. Genç sultan, Bâbüali ve muhteşem Dolmabahçe Sarayı yerine, Beşiktaş'taki korunaklı, münzevi Yıldız Sarayı'nı imparatorluğun yeni iktidar merkezi haline getirdi ve buradan tek başına hükmetti.

Talat 1874'te Edirne'de orta sınıf bir aileye doğmuştu. Babası Ahmed Vasıf, bugünkü Bulgaristan'ın güneydoğu köşesinde bir köyden gelmişti (burası 1878'de Bulgaristan'a bırakılacaktı). Vasıf kadıydı, bir başka deyişle, şeyhülislâma tabi dinî idarede çalışan bir memurdu. Talat, annesi-babası ve iki kız kardeşi Edirne'den İstanbul'a ilerleyen Rus ordusundan 1877'de kaçmış, bir yıl sonra geri dönmüşlerdi.

Talat askerî rüştiyeye, yani yaklaşık olarak on altı yaşına kadar Edirne'de okula gitti. Buradan bir diploma edinemedi ayrıldı, çünkü öğretmenlerinden birini, bir subayı darp etti ve bu sebeple kovuldu. Babası, Talat on bir yaşındayken ölmüştü, aile maddi olarak zor durumda kalmıştı, Talat ailedeki tek erkekti. 1891'den itibaren posta idaresinde kâtiplik ve Alliance Israélite okulunda Türkçe öğretmenliği yaparak, ailesinin geçimine katkıda bulundu. Aynı okulda Fransızca öğrendi.⁷ Bulgar ve Yunan militanlarla tanıştığı hapis-hanede ve ardından Yanya doğumlu eşi Hayriye Hanım'dan Yunanca da öğrenecekti. Bir miktar Bulgarca ve Yahudi İspanyolcası da öğrenmiş olabilir.⁸

Selânik'e sürgün

Henüz yirmilerine gelmemiş genç Talat, Abdülhamid'e karşı devrimci, vatanperver söylemlerin derin etkisi altında kalmıştı. Bunları kayınbiraderi İsmail Yürükoğlu'ndan (ya da Yürükov) işitiyordu. Yürükoğlu, Türkçe ve Bulgarca konuşan bir gazeteci ve eylemciydi; saray tarafından yıkıcı olarak nitelendirilen ve yasaklanan yazın kaynaklarını temin edebiliyordu. Edirne'de

7 6 Temmuz 1909'da Büyükelçi Lowther, Dışişleri Bakanı Grey'e, "İdare edecek kadar iyi Fransızca konuşuyor" diye rapor ediyor (Londra'yı Ziyaret ve Ermeni Katliamları, 1909), s. 4-5.

8 Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 273; Babacan, *Talat*, s. 38; "Lebensgeschichte Talat Bej", Jäckh Papers, Yale University Library; İbnülemin M. İnâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul: İş Bankası, 2013 [1950]), s. 1333; *Die Welt*, 4 Temmuz 1913, s. 856. Talat'ın babasının ölüm yılı gibi kimi veriler çelişmektedir.

Ismail Yürükoğlu ve Arnavut hoca Hâfız İbrahim Efendi etrafında, daha çok düşük rütbeli sivil ve askerî memurlardan oluşan özerk, komplocu bir grup toplanmıştı ve grup üyeleri arasında ITC'nin yayınları dolaşıyordu. Bu çevre, 1896 yazında polis tarafından fark edilip dağıtıldı. Aktif üyelerden olan Talat da tutuklananlar arasındaydı. Daha üst seviyeden okulların mezunları olan muhaliflerden farklı olarak, Osmanlı Libya'sına sürülmeyip özel bir düşmanın ardından hapse kondular.

1889'da, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencisi olan beş genç, kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti (ITC) adını alacak olan ve üye tabanı hızla genişleyen İttihad-ı Osmani'yi kurdu. Cemiyet, örgütsel anlamda zayıf kalmasına ve üyeleri bütünüyle deneyimsiz olmasına rağmen, kısa bir süre içinde ve özellikle devletin yüksek öğrenim okullarında okuyan asi erkek öğrenciler için merak uyandıran bir efsaneye dönüştü. 1890'ların ortalarına gelindiğinde, Abdülhamid, hareketi bastırmaya mecbur hissetti ve cemiyetin mensuplarıyla taraftarlarının çoğu yurtdışına, İsviçre ya da Fransa'ya kaçtı.

ITC'nin ilk dönem mensupları, güçlü bir "büyük despotik Şeytan" vizyonuna sahipti; dahili bir musibete karşı kanlı bir devrimle mücadele edilmeliydi. Bu aşamada, nefret ve hıncı neredeyse bütünüyle saraya ve Abdülhamid'in temsilcilerine, gözdelelerine ve bütün ülkedeki casuslarına yöneltilti. ITC'nin kurucularından olan Dr. Mehmed Reşid (daha sonra, 1897'de, o da hapsedilecektir), "Biz dâhilde vatanımıza musallat olanlara ilân-ı harb ettik; galib geleceğimizden eminiz. Memleketimizi harâb edenlerden, köylerimizi soyanlardan, dinimizi, milletimizi düşmanlara tahkir ettirenlerden, yıktıkları evlerin, harâb ettikleri köylerin, çaldıkları hazinelerin hesabını istiyoruz," diye feryat etmişti. "Osmanlı unsuru azalıyor. Osmanlı memleketi taksim edile edile elden çıkıyor. Biz bunları gördük, bu hallerle sebep olanları öğrendik, bu fenalıkları ortadan kaldırmak için o müstebitlere, o sefihlere, o vatan düşmanlarına ilân-ı harb ettik. Galib geleceğimizden eminiz."⁹

Talat, temeldeki, saldırgan bir tutuma dönüşen bu incinmişlik hissini paylaşıyordu. Şubat 1898'de tahliye edildi ve ardından Selânik'e sürgüne yollandı. Belediye, önce, herhangi bir görevi olmaksızın Talat'a maaş ödedi. Talat ardından, Temmuz 1898'de postacı oldu ve nihayetinde de Nisan 1903'te posta idaresi müdüriyetinde baş kâtipliğe yükseltildi. Annesiyle kız kardeşlerini Selânik'e getirdi ve ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşan, kentsel ni-

9 Mehmed Reşid [Şahingiray], *Hayatı ve Hâtıraları*, der. N. Bilgi (İzmir: Akademi Kitabevi, 1997), s. 60-61. Karş. Hans-Lukas Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder: Dr. Mehmed Reşid (1873-1919)", Ronald G. Suny, der. Fatma M. Göcek ve Norman Naimark, *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2011), s. 126-149 [Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler, çev. Akın Emre Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015].

telik taşıyan Kule Kahveleri semtinde ufak bir evde birlikte yaşadılar.¹⁰ Yunanistan tarafından 1912 yılında fethedilmeden önceki geç dönem Osmanlı Selânik'i, imparatorluğun canlı bir liman şehri ve önemli bir garnizonun yerleşkesi olup 100.000 kadar nüfusa sahipti. Demiryoluyla İstanbul, Belgrad ve Viyana'ya doğrudan doğruya bağlanıyor, ama güneydeki Atina'ya henüz doğrudan bağlantısı bulunmuyordu. Bu çok-etnili, çok-dillli şehrin en büyük nüfus grubunu (yarı ya da yarıdan fazla) Sefarad Yahudileri oluşturmaktaydı.¹¹

Talat, Selânik'te, ihtilalci tanıdıklarıyla yeniden görüşmeye başladı, onlarla tartışıyor ve devrimi hayal ediyordu. 1901 yılında, İsmail Yürükoğlu üzerinden, Paris'te sürgündeki muhalefetin başı Ahmed Rıza'yla yazışmaya başladı. Nisan 1902'de, Rumeli Türkiye'sinde yeni ve güçlü bir ihtilalci şebekenin kurulması meselesi kendisine sorulunca, açık sözlülükle, "Bugün için güçlü bir şebekeyi aklınızdan çıkarın; sorunsuzca işleyecek zayıf bir şube oluşturmak bile tasavvur edilemez," yanıtını verecekti. Kayınbiraderi İsmail Yürükov'u, potansiyel bir eylemci olarak anıyordu. İşin garip yanı, Yıldız Sarayı'nın 1905 yılına ait bir belgesinde Yürükov, iktidarın ajanı olarak anılmaktadır. Saray işbirlikçisi haline gelen pek çok erken dönem eylemcisinden söz edilebilir. 1908 devriminden önce Talat'ın bu durumun farkında olup olmadığını bilmiyoruz. Casusların listeleri bu tarihte ele geçirildi ve İTC tarafından, hasımlarına yönelik siyasi araç olarak kullanıldı.¹²

Talat, üç yıl boyunca Selânik Hukuk Mektebi'nde dersler aldı ve böylelikle, vaktiyle akamete uğramış olan eğitimini telafi etti. Burada, iktisat hoca-sı Mehmed Cavid'le tanıştı; Mehmed Cavid, Talat'tan bir yaş gençti ve dön-meydi (görünüşte bütünüyle Sünni Müslüman olup aslen Sabetaycı gele-neğine bağlı olan "gizli-Yahudi").¹³ Talat'ın etrafında toplanmaya başlayan grup sık sık Selânik rıhtımına bakan Yonyo Bar'da ve zaman zaman da Beş Çınar Bahçesi'nde bir araya geliyordu. Dahası, Talat 1903'te, tıpkı diğer Jön Türk komplocuları gibi, Selânik Özgür Masonlar locası Makedonya Mahfili'nin üyesi oldu. Kısa bir süre içinde yabancı etkilerden azade "İslâmi bir lo-

10 Mustafa Ragıp (Esatlı), *Meşrutiyet'ten önce Manastır'da patlayan tabanca* (İstanbul: Bengi, 2007 [1935]), s. 47-49; Babacan, *Talat*, s. 45-47; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi, 1979), s. 20.

11 Meropi Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912: Une ville ottomane à l'âge des Réformes* (Leiden: E. J. Brill, 1997) [*Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selânik (1830-1912)*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010].

12 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 88 ve 361, mektup için, s. 74-75 (Talat'tan Ahmed Rıza'ya, 16 Nisan 1902).

13 Marc D. Baer, *Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turkish Jewish Converts* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2010), s. 60 [*Selânikli Dönmeler: Yahudi Dönmeler, Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler*, çev. Sevinç Kayır, Doğan Kitap, İstanbul, 2016]; Ali Münif Bey'in *hâtıraları*, der. Taha Toros (İstanbul: İsis, 1996, s. 91).

ca” kurma fikrine sahip oldu. Bektaşî tekkeleri gibi Mason locaları da erkeklerin, casuslardan uzakta özgürce konuşabildikleri yerlerdi.¹⁴

Ağustos 1903’ün sonlarına doğru, Selânik’teki İngiliz Konsolosluğu’na bağlı olarak çalışan genç bir diplomat olan Robert Graves, “ölkelerini tehdit eden güçlükler karşısında kendilerini çaresiz hisseden ve izleyecekleri yol-yordam hususunda tavsiye almak isteyen kimi Türk vatanperverlere bir mülakat lûtfetme[si] yönünde gizemli bir rica” aldı: “Bu ricanın samimiyyetine, benden taviz talep eden bir tuzak olmadığına kanaat getirdikten sonra bu insanlarla gizlice buluşmayı kabul ettim.” Talat, Mustafa Rahmi (Arslan), Ahmed Cemal (Paşa), Hacı Âdil ve Dönme Cavid onunla buluştular. “Sultan Abdülhamid’in kötü idaresinin sevgili ölkelerini mahvolmanın eşiğine getirmiş olduğu”ndan emin bir halde, “onun otoritesine karşı bir isyanın başını çekeceklerini ileri sürdüler ve bana, insanları peşlerinden sürüklemeye başarılı olma şanslarını artırmak ve tedbiren bir miktar yabancı onayı ve desteği almak için ne yapmaları gerektiğini sordular”.¹⁵

Bu isyancı adayların ordu, polis ve hükûmette örgütlü desteğe sahip olmadıklarını dürüstçe itiraf etmeleri üzerine Graves, kötü zamanlanmış bir isyandan kaçınmaları tavsiyesinde bulundu. Bu buluşma, Ağustos-Eylül 1903’teki Ilinden-Preobrazhenie Ayaklanması sırasında gerçekleşti. Söz konusu ayaklanma muhalifleri iki bakımdan etkiledi: Aralarındaki subaylar isyanın sert bir biçimde bastırılmasına karışmıştı ve hepsi de düşmanları olan İç Makedon Devrimci Örgütü (IMRO) mensuplarının adanmışlık ve ideallerinden çok etkilenmişti. Çoğu Bulgar Hristiyanlarından oluşan örgüt militanları Makedon özerkliği için mücadele vermekteydi. Bu deneyim, genç subayları “esaslı bir devrim”i arzulamaya yöneltti ve onları Abdülhamid’e karşı daha da hiddetlendirdi. Bununla beraber, uzun vadede baskın nitelik taşıyan ve İTC kimliğinin popüler damarını oluşturan unsur, incinmiş Osmanlı-Müslüman gururunun yabancı diplomatik müdahaleye karşı duyulan bir hınçla harmanlanmasıydı. Diplomasi, Osmanlı’nın zafiyetini ve zulmünü sonuna kadar teşhir etmekle kalmıyor, Osmanlı hâkimiyetini de kısıtlıyordu. 2 Ekim 1903 tarihli Mürzsteg Antlaşması, aslen ortak bir Rusya-Avusturya memorandumu olup Ilinden Ayaklanması’nın neticelerinden biriydi. Abdülhamid 25 Kasım’da bu antlaşmayı istemeyerek kabul etti. Antlaşma, daha iyi ve daha güçlü bir bölge idaresine yönelik reformları, bu reformların ulusla-

14 Bleda, *İmperatörlüğün Çöküşü*, s. 20-21; Tefik Çandar, *Talat Paşa: Bir örgüt ustasının yaşamöyküsü* (İstanbul: İmge, 2001), s. 65; M. Şükrü Hanioglu, “Talat Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İslâmî Araştırma Merkezi [ISAM], 1988-2013), 39: 502-503; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 75 ve 151; Ahmet B. Kuran, *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul: Kaynak, 2000 [1945]), s. 313.

15 Robert Graves, *Storm Centers of the Near East: Personal Memories, 1879-1929* (Londra: Hutchinson, 1933), s. 200-201.

rarası topluluk tarafından izlenmesini ve Hristiyanların daha eşit bir biçimde içerilmesini öngörüyordu.

Selânik'te ve Selânik haricinde komplocu örgütlenme

Jön Türkler alanındaki önde gelen bilim insanlarından olan Şükrü Hanioglu'nun ifade ettiği üzere, Selânik muhaliflerinin, "parçalanmış haldeki faaliyetlerini örgütlü bir çabaya dönüştürmeleri" üç yılı aldı.¹⁶ Uluslararası bağlam burada da bir rol oynadı. Avrupa kuvvetleri, Limni ve Midilli adaları yakınlarında onur kırıcı bir denizcilik gösterisi yaptıktan sonra, 1905 yılının sonunda, Abdülhamid Makedonya maliyesinin uluslararası gözetimini kabul etmeye zorlandı.¹⁷ Vatanperver muhalifler, 7 Eylül 1906'da kuralları sadece Müslümanların mensubiyetini kabule açık olan, dönmeleri dahi dışlayan Hilâl Cemiyeti'ni kurdular. Yüzbaşı Ömer Naci, Talat ve tanınmış bir Selânikli ailenin mensubu olan Mustafa Rahmi gibi kimi genç subaylar ile Rahmi'nin kayınbiraderi, Mekteb-i Mülkiye mezunu Dr. Mithat Şükrü (Bleda) (1910'larda İTC genel sekreterliği yapacaktır), kurucular arasındaydı. Ahmet Rıza'nın sürgündeki adamlarının aksine Selânik'teki bu grup başından itibaren Müslüman birliğini ideolojik olarak merkezine aldı. İşte bu, Talat'ın çevresiydi. Bu ekip, en yüksek tesirine 1908 devrimi sırasında ulaşacak ve nihayetinde İTC'nin diktatoryal iktidarına giden yolu döşeyecekti.

18 Eylül 1906'da Mithat Şükrü'nün evinde yapılan ikinci toplantıda örgütün ismi Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olarak değiştirildi ve üyeliğe getirilmiş olan kısıtlama kaldırıldı. Talat, Rahmi ve subay İsmail Canbolad (Canbulat), Cemiyet'in yürütme kuruluna seçildiler. Cemiyet'in içindeki ve etrafındaki askerlerin çoğuyla karşılaştırıldığında Talat; cazibesi, gözûpekliliği ve davaya adanmışlığı ile doğal bir otorite konumundaydı. Mithat Şükrü, "Talat hepimizden daha cesur, daha atak, dünyaya metelik vermeyen bir karaktere sahipti," diye yazar.¹⁸

Genç yüzbaşı ve geleceğin Atatürk'ü Mustafa Kemal'in de ufak bir rolü vardı. 1905 yılında Şam'da dört kişiden oluşan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kuran ve yola Selânik'te devam etmeye istekli olan Mustafa Kemal, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunun kolaylaşmasına yardımcı oldu. Kemal, Talat'ı, 1906 yılı başlarında hiç değilse ismen tanıyor olmalıdır. Şam'da sür-

16 M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 212.

17 Anderson, *The Eastern Question*, s. 272.

18 Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 21; karş. Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 29.

gün olarak nitelediği görevinden birkaç aylığına gizlice geldiği memleketi Selânik'te, ihtilalci örgütlenmeye katılmakta istekliydi. Bununla beraber örgütlenmenin çeperlerinde kaldı ve önderlikten dışlandı. Farkında olarak ya da olmayarak, rakibi olmayan lider konumunda bulunacağı başka bir geleceğin hazırlıklarını yaptı. 1906 yılında Makedonya'daki diğer subaylar, Mustafa Kemal'le karşılaştırıldığında daha güçlü konumlardaydılar. Aralarında, her ikisi de yeni cemiyetin ilk mensuplarından olan binbaşı İsmail Enver ile Enver'in amcası yüzbaşı Halil (Kut) da bulunmaktaydı.

Mustafa Kemal, bütün yabancı tesirlere kökten karşıydı. 1905 yılında bir Rus ordusunu yenmiş Japonya'ya karşı esaslı bir hayranlık besliyordu. Birçokları bu askerî zaferi, Hanioglu'nun sözcükleriyle, kudreti ve üstünlüğüne derinden hınç duydukları Batı karşısında "yerli modernleşmenin zaferi" olarak kutladı. Hiç şüphesiz, cemiyetin ilk isminde belirgin olan İslâmî çağrışımlarla başı hoş değildi. Örneğin Ömer Naci, kendini, "cihadın bir askeri" olarak görüyor ve Bahaeddin Şakir ile pek çok başka mensup gibi İslâmîci broşürler kaleme alıyordu. Mustafa Kemal aynı zamanda etno-ulusun ve bu hedefi hayata geçirmek üzere yapılacak radikal demografik değişimlerin ilk üstatlarından biri olarak kendini ortaya koyuyor, 1907 yılında, "bir Türk devletinin yükselişi"ni sağlayacak "nüfus değişimleri" öneriyordu.¹⁹

Gelişmeye başlayan cemiyete yeni bir üyenin kabulü, komplocu topluluğa tam sadakati teşvik etsin diye, komitecilikle İslâm'ın simgelerini harmanlayan, etkileyici bir gizli törenle oluyordu. Talat ve ötekiler, bu törenin yöneticileri olarak görev alıyorlardı. Bu tören farklılıklar gösterebilse de biz cemiyetin Eylül 1907'den sonraki iç düzenlemelerini biliyoruz. Bu kurallara ve çeşitli anılara göre söz konusu tören; Masonik bir locaya kabulü, Ku Klux Klan'ın kostümlü kabul ayinlerini ya da bugünün "İslâmî devlet" törenlerini çağırıyordu. Kırmızı bir pelerin takmış olan aday, gözleri bağlanmış olarak cemiyet üyesi Mithat Şükrü'nün evindeki bir odaya getiriliyordu. Törenin maske takmış yöneticisi cemiyetin ideallerini ve bu ideallere ihanetin ölüm anlamına geleceğini adaya vaz ediyordu. Bunun ardından göz bağı çıkarılan aday, törenin, kendileri de kırmızı cüppeler kuşanmış olan maskeli üstatlarını görebiliyordu. Bir eli Kur'an'da, diğeri silahta olan aday, sadakat yeminini ediyordu. Aday bir Hristiyanısa İncil, Yahudiye Tevrat üzerine yemin ediyordu. Aday eve girerken hilâl parolasını kullanmak durumundaydı. Topluluğun mensuplarının birbirlerini tanımaları gereken durumlarda aynı kelime başka kelimelerle birlikte parola olarak kullanılırdı. Önderlik konumundaki erkekler haricinde, üyelikler gizli kalırdı. Aynı yarı-dinsel damarın bir neticesi olarak, daha Temmuz 1908'den önce,

19 Hanioglu, *Atatürk*, s. 37-39; Andrew Mango, *Atatürk* (Londra: John Murray, 1999), s. 61-71.

Selânik'teki cemiyet, kendini, "Cemiyet-i mukaddese" ve "Kâbe-i hürriyet" olarak niteliyordu.²⁰

Cemiyet hızla yeni üyeler kazandı ve Manastır vilayetinde bir şube açtı. Fakat hâlâ ne etkisi bölge sınırlarını aşan ne de korku salan bir ihtilalci örgüttü. Talat, kuvvetle muhtemeldir ki, Nâzım'a, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin (TİC, 1908'de İTC olarak yeniden adlandırılmadan önceki hali) birleşmesini öneren bir mektup gönderdi. Bahar 1907'de Ömer Naci'nin Paris'e uçuşu ve TİC'e katılması, bir yakınlaşmaya katkıda bulundu. Nihayetinde 1907 yazında TİC, Nâzım'ı, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti liderleriyle bir anlaşmaya varması için Selânik'e gönderdi. Her ikisi de Mekteb-i Şahane-i Tıbbiye mezunu olan Bahaeddin Şakir ile Nâzım, 1890'ların İTC'sinden türemiş sürgündeki TİC'e hâkimdi. Saygın otorite Ahmed Rıza'nın müridi olan Şakir, İstanbul'dan kaçmasının ardından, 1905 sonbaharından itibaren, yeni, daha eylemci, daha az entelektüel TİC'i inşa etmişti. İki cemiyet TİC adı altında 27 Eylül 1907'de birleşti; harici merkezleri Paris'te, dahili merkezleri Selânik'teydi. Talat, binbaşı İsmail Enver (daha sonra Paşa olacak), yüzbaşı İsmail Canbolad, yardımcı binbaşı Hafız Hakkı (daha sonra Paşa olacak) ve avukat Manyasizâde Refik dahili merkezin başındaydı. TİC'in ortak sözcülüğünü Türkçe olarak *Şûrayı Ümmet*, Fransızca olarak da *Mechveret* (Meşveret - danışma) *Supplément Français* yapıyordu.²¹

Bu birleşme şahsen Talat için siyasi bir başarıydı. Ne var ki, iki ay sonra işini kaybetti ve Anadolu'ya gönderilmek istendi. Osmanlı'nın Selânik'teki Rumeli Türkiye'si genel müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa da saray da Talat'ın rolünün az çok ayırdındaydı. Daha sonra dahiliye nâzırlığı ve baş vezirlik de yapacak olan Hüseyin Hilmi, Selânik, Kosova ve Manastır vilayetlerinin gözetiminden sorumluydu. Bununla beraber, TİC dahili merkezinin baş aktörü kendi gücünü gayet iyi biliyordu. Dolayısıyla, Talat bir görüşme talep edip Paşa'yı olası kötü sonuçlarla tehdit ettikten sonra, sarayın temsilcisi bu yer değişikliğini uygulayamadı. Mithat Şükrü, işsiz arkadaşına kendi görevini önerdi. Bu, Selânik'teki özel bir okulun müdüriyetiydi. Okul, Temmuz 1908'den sonra, İTC'nin adını alacaktı.²²

Anadolu'nun epey batısında yer alan Makedonya ile sürgündeki muhalefet, TİC'de yüksek bir temsiliyete sahipti. Buna karşılık Anadolu, özellikle de

20 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 218, 279; Bleda, *Imperatorluğun Çöküşü*, s. 22-23; Çavdar, *Talat*, s. 70-73; İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu ve 1/1 no'lu İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları* (İstanbul: Arba, 1987 [1939]), s. 173, 185.

21 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 130-141, 213-229. Ragib, *Meşrutiyet'ten önce*, s. 35'e göre, Talat, Hafız Hakkı ve Manyasizâde Refik'in yanındaki mensuplar Mithat Şükrü, Cemal (daha sonra Paşa olacak) ve Mustafa Rahmi'ydi.

22 Bleda, *Imperatorluğun Çöküşü*, s. 40-41; Ragib, *Meşrutiyet'ten önce*, s. 52-54.

doğu vilayetleri örgütü içinde zayıf bir yer tutuyordu. Talat, TİC harici merkezi mensubu Ömer Naci'nin yapacağı bir yolculuk sayesinde, Doğu Anadolu ve Ermenilerle bağlantı kurulabilir ve "Ondan sonra oraları dahi artık Rume- li halini alır" diye umdu.²³ Aralık 1907 sonunda Paris'te düzenlenen ve TİC ile Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (ARF) ittifak yapmak hususunda görüş birliğine vardığı Osmanlı muhalif partilerinin ikinci kongresi bile, TİC'in doğu vilayetlerinde bir tabandan yoksun olduğu gerçeğini değiştirmeye yetmedi. Prens Sabahaddin ile Hristiyanlar arasındaki esaslı güven sayesinde, Sabahaddin'in örgütü burada çok daha iyi bağlantılar kuracaktı.²⁴

ARF ile İTC arasında başından itibaren belli konularda anlaşmazlık mevcuttu. Eylemci yeniden örgütlenmenin itici güçleri olan Dr. Nâzım ile Dr. Şakir'in büyük ölçüde ARF ve IMRO yapılarına öykünmelerine ve aynı zamanda fedailerden oluşan kollar oluşturmalarına rağmen, ARF ortaklığın daha zayıf tarafını oluşturuyordu ve bu gerçeklik değişmedi. 1907 sonbaharından itibaren, Hristiyan gerillalara karşı koymak için Makedonya'da Müslüman birlikler oluşturdular. Genel olarak Müslüman dayanışmasına yaslanan bu birlikler, Müslüman Arnavutlarla da ittifak içindeydi. Kaleme aldıkları mektuplarda başarıya ulaşan şiddet eylemlerini ve üstün olduğunu iddia ettikleri Türk cesaretini yüceltiyorlardı; 15 Mart 1908 tarihli bir mektupta Şûra-yı Ümmet, açıkça "biz [Müslümanlar] bu toprakların [Makedonya] hakimleriyiz," diye ifade ediyordu.²⁵

1908 devrimine giden yolda Talat'ın öncülüğü

Talat ihtilalci Makedonya coğrafyasında sağlam bir yer edinmişti ve subaylarla güçlü bağlantıları vardı. Osmanlı'nın son dönemlerinin un ufak olma- ya yüz tutmuş zemini üzerinde sağlam güç ilişkileri inşa edebilme becerisine sahipti. İdarenin nasıl işlediğini, gerek alt gerek üst düzey memurların nasıl davranacaklarını, nasıl tepki vereceklerini biliyordu. Paris'e geri dönmeyen Nâzım'ın bir dereceye kadar gölgesinde kalsa bile, Makedonya'daki komplocu örgütlenmenin rakipsiz mühendisi ve gayriresmî lideriydi, yazışmaları etkin olarak yürütüyor, örgütün bağlantılarını sağlıyordu. Selânik'te gizlenen Nâzım'ın 1907 yazında bir çocukluk arkadaşı tarafından fark edilmesi örneğinde olduğu gibi, riskli durumlarda proaktif bir tavır alabileceğini kanıtla-

23 Bahaeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre, s. 412.

24 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 109-114.

25 Bahaeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre, s. 443-444, 467-468, 483; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, 222-223, 240-241; M. Şükrü Hanioglu, "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *The Cambridge History of Turkey*, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 4: 64 [Türkiye Tarihi 1839-2010, 4. cilt, çev. Zühal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011].

muştu. Arkadaşının evine gitti, silah çekti ve herhangi birine Nâzım'dan bahsetmesi durumunda onu öldürmekle tehdit etti.²⁶

Talat ve dahili merkezin içinde ve etrafında yer alanlar, birleşmeyle beraber TİC'in kendilerine yüklemiş olduğu beklentileri karşılayabilmek için hevesle ve çok sıkı çalıştılar. Makedonya ve Arnavutluk'un pek çok şehrinde ve kasabasında şubeler açmayı başardılar. Dahası Talat, başkentteki desteği güçlendirmek için İstanbul'a bir seyahat düzenlemeyi göze aldı.²⁷ 12 Mart 1908'de Paris'e, "Edirne taraflarındaki teşkilatımız pek memnuniyete şayan bir devreye girmiştir" diye yazdı: "Bize kalırsa iki aya kadar Rumeli taraflarındaki teşkilat her türlü ümidin fevkinde bir kemal mertebesine vassıl olacaktır." Talat, 1908 baharında, sert bir darbe indirmeye hazır hissediyordu.²⁸

Gerek güvenlik güçlerinin artan gözetimi, baskısı ve tutuklamaları, gerekse uluslararası vaziyet sebebiyle, 1908 baharında TİC'in genel halet-i ruhiyesi savaşı değilse bile saldırgandı. Makedonya'da bir dizi kanunsuz vakayla karşı karşıya kalan Avrupalı güçler, 1907'nin sonlarından itibaren yargıda reform, uluslararası bir jandarma teşkilatının oluşumu ve Osmanlı güvenlik güçlerinin küçültülmesi için baskıda bulunmuştu. Bu, Makedonya için özel bir statüyle, muhtemeldir ki özerklikle neticelenecekti. Paris'teki şahinler için bu, kıyamete denkti; iyilerle kötüler arasındaki son bir savaşla belirlenecek bir "Türkler olarak var olma ya da olmama" sorunuydu. 16 Mart 1908'de Talat'a şöyle yazdılar: "Makedonya'nın bağımsızlığı Osmanlı İmparatorluğu'nun yarısının kaybedilmesi ve bu itibarla tamamen ortadan kalkması anlamına gelir... Makedonya Sorunu, Türklerin Varoluş Sorunu olduğuna göre, Makedonya, Rumeli'yi kaybetmektense büyük bir savaşı göze almanın ciddi bir hükümet için tercih edilir olması gerektiğini varsayıyoruz. Yazık! Bu mundar hükümetten ne bekleyebiliriz ki?"²⁹

Abdülhamid'in çöküşüne sebep olan, "kırk ya da elli bin Avrupalıyı öldürecek bir savaş"ı yürütmeye hazır olmamasıydı. İşin aslı, Paris'teki heyecanlı ve ateşli bir retorik kullanan ihtilalci eylemcilere dönüşmüş askerî doktorlarla karşılaştırıldığında Talat, daha gerçekçiydi. TİC, Abdülhamid'e bağlı yetkilileri, Makedonya'daki reformlar bahsinde Avrupa'ya verilecek herhangi bir tavizin bir ihtilale zemin hazırlayacağı hususunda ikaz etti. Mayıs 1908'de, dahili ve harici TİC merkezleri, Makedonya'daki Avrupalı dip-

26 Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 26-27.

27 A.g.e., s. 44; Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, kısım 1, 1: 438; Ziya Şakir (Soku), *Yakın tarihin üç büyük adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar* (İstanbul: Kaktüs, 2010 [1943]), s. 21-23.

28 Bahaeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre İttihat ve Terakki (Ankara: 2001 [1934]), s. 435-436.

29 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 236.

lomatlara arz edilecek bir bildiri üzerinde görüş birliğine vardılar. Bu bildiri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (TİC'den farklı olarak bu isim iyi biliniyordu), gerek Makedonya'daki gerekse başka yerlerdeki "mukaddes millî menfaatler"ine yönelik bütün yabancı müdahaleleri bertaraf etmek istediğini açıkça beyan ediyordu. Aynı zamanda, despotizm aleyhine, anayasal hükümet ve eşitlik lehine samimi taahhüdünü vurguluyor ve Avrupalı kulaklara hitap edecek bir belagat gösteriyordu.³⁰ TİC, Abdülhamid'e karşı mücadelesinde Avrupaî referansları ustalıkla kullandı – ve suiistimal etti.

Somut eylemi harekete geçiren önemli bir gelişme, İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nicholas'nın Haziran 1908'de Estonya'nın başkenti Reval'de* görüşmesiydi. Özel olarak TİC mensupları ve bilhassa Talat, genel olarak da Osmanlı kamuoyu, Büyük Güçler'in, Makedonya Sorunu'nu çözecek reformlar kisvesi altında şimdi Rumeli Türkiye'sini bölebileceğinden endişeliydi.³¹ Talat, çok geçmeden, saraya sadakatiyle bilinen ve TİC şebekelerine karşı sarayın etkin bir casusu olan Selânik garnizon kumandanı Ömer Nâzım'a yönelik bir suikast komplosuna önyak oldu. Küçük bir grup içinde planı tartışıp Mithat Şükrü'nün, Komutan Nâzım'ın kayınbiraderi (eşi, Enver'in kız kardeşiydi) Enver'le temasa geçmesi konusunda görüş birliğine vardılar. Enver, bu cinayetin gerekli olduğu fikrinde mutabıktı ve aktif olarak rol almaya hazırды. Talat, Selânik'teki dahili merkez adına, cinayeti işlemek üzere genç bir fedaiyi törenle üyeliğe kabul etti. 11 Haziran 1908'de, Kral Edward'ın Reval ziyareti sırasında, plan hayata geçirildi.³²

Haziran sonlarında başkentteki yetkililer önünde hesap vermeye çağırılmış olmasına rağmen Enver, dahili merkezin emri üzerine, erkekleri gerilla faaliyetine hazırlamaya başlamak için, Tikveş'in dağlık bölgesine gitti. Nâzım öldürülmemiş, sadece yaralanmış olsa da kendi evindeki cüretkâr saldırı Hamidci yapıyı terörize edip Makedonya'daki resmî görevlilere yönelik başarılı suikastlar da dahil olmak üzere bir dizi şiddet yüklü eylemin zeminini hazırladı. Kartopu etkisi herkesten çok genç subaylar arasında yankısını buldu; zira yüksek rütbeli subaylar ve önde gelenler, eli kulağında TİC hâkimiyeti altında zarar görmeden mevcudiyetlerini devam ettirmek istiyorlarsa, pasif kalmalı ya da uyumlu olmalıydılar. Dahili merkez tarafından gönderilen tehditkâr bir mektup, Selânik'teki Üçüncü Ordu Komutanı Müşir (mareşal) Hayri Paşa'nın pasif işbirliği içinde olmasını güvenceye aldı.³³

30 A.g.e., s. 265-266; M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23: 480.

(*) Tallinn'in eski adı – ç.n.

31 Georgeon, *Abdulhamid II*, s. 397-398; Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 47.

32 Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 34-40; Ragıp, *Meşrutiyet'ten önce*, s. 54-69.

33 Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 49.

7 Temmuz 1908'de genç bir TİC subayı, Abdülhamid tarafından ayaklanmayı bastırmak üzere son bir hamle olarak Manastır vilayetine gönderilmiş ünlü Şemsi Paşa'yı öldürdü. Hamidci yapı için bu şokun ardından TİC, Makedonya'daki askerî gücü büyük ölçüde –Temmuz sonu itibarıyla gerekirse Osmanlı başkenti ve sarayına yönelik bir saldırı gerçekleştirmeye yetecek kadar– kontrolü altında bulundurdu. 21 Temmuz'da Selânik'teki merkez, bütün şubelerine, şayet saray 23 Temmuz'a kadar anayasayı yeniden yürürlüğe sokmazsa, İstanbul'a bir askerî yürüyüş hazırlığı içinde olmaları emrini verdi. Merkez ve şubeleri genel müfettişe, baş vezire ve saraya bu ültimatomu içerir telgraflar gönderdiler.³⁴ Eylemlerin itici gücü olan Talat, Makedonya ve Arnavutluk'taki şubelerde 1908 yazının başlarında harekete geçen ve hızla tırmanan dinamiklere tam olarak hâkim değildi. Niyazi ve Enver gibi isyan eden subaylar daha görünürdü.

Güç dengesine nihai olarak ordu karar vermiş olabilir. TİC, popüler ayaklanma değil, askerî eylem ve seçkinli ihtilal üzerinde karar kılmıştı. Talat sadece 1912'de ziyadesiyle popülist oldu (bkz. Dördüncü Bölüm). Yüzbaşı Mustafa Kemal'le ilgili olarak daha önce değinildiği gibi, Harbiye'den 1900'lerde mezun olmuş, mücadeleci, hevesli subaylardan oluşan bir ekip vatanperver faaliyetin ön cephelelerinde olmaya can atıyordu. Bununla beraber, Jön Türk Devrimi'nden önceki ve sonraki belirleyici aylarda siyasi ön planda daimi olarak bulunan, subaylar değil, Talat'tı. Edirne'deki ilk komplocu günlerinden bu yana, başka pek çoklarıyla karşılaştırıldığında, genç subayları kendi davası ve Cemiyet'in davası için nasıl harekete geçireceğini ve kullanacağını daha iyi öğrenmişti ve biliyordu.

Sultan, 23 Temmuz'da, kendisinden talep edildiği gibi, anayasanın yeniden yürürlüğe girdiğini ilan etti. TİC, şimdiki adıyla İTC, muhteşem bir zafer kazanmıştı. Talat, bu zaferin önde gelen mimarlarından biri olmakla kalmamış, aynı zamanda imparatorluk genelindeki coşkunun en belirgin olduğu yer olan Selânik metropolünde bizzat mevcudiyetini göstermişti. Selânik'teki liderler bundan böyle sadece dahili merkezi temsil etmiyordu, aynı zamanda İTC'nin yeni Merkez Komitesi'nin bizzat nüvesini oluşturuyorlardı. Sultandan, Selânik'in mükemmel bir yerinde, Beyazkule yakınlarında bir konağı hediye olarak talep ettiler. Temmuz sonlarına doğru, keyifle buraya yerleştiler.³⁵

Selânikli bir Yahudi, geriye dönüp baktığında bu süreci şöyle anlatır:

Anayasal hakların zorba Hamid'den söke söke alınmış olduğu haberinin gelmesiyle duyulan taşkın sevincin, ülke tarihindeki herhangi bir duygu gös-

34 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 266-278.

35 Bleda, *Imparatorluğun Çöküşü*, s. 52.

terisiyle benzerliği yoktu. D n ziyadesiyle içe kapanık, birbirine karşı kasvet yüklü bir şüphecilik içinde olan halklar, yüz yıllar boyunca husumet ve amansız bir nefreti b y tm   olan milletler, kendilerini birdenbire öylesine doğal karşılıklı sevgi ve iyi niyet gösterilerine bıraktılar ki buna tanıklık etmesi muhtemel hayretler içindeki bir Batılı kendini şaşkınlığa düşmekten alıkoymazdı. Rumlar, Bulgarlar, Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Arnavutlar kelimenin gerçek manasıyla birbirinin kollarına atılmış, sevinç göz yaşlarıyla birbirini kucaklıyor ve birbirine “Kardeşim” diye hitap ediyordu... Her gün, neredeyse her saat, zafer sarho u gösterilerin yapıldığı,  arkuların söylendiği  atafatlı kutlamalar vardı.³⁶

Nâzım'ın ve Dr. Bahaeddin  akir'in gölgesi altında

Talat, Nâzım ve  akir J n Türk Devrimi'nin beyniydi. Her   c n n de köke-ni Balkanlar'daydı. Nâzım Talat'tan dört,  akir de bir ya  büyüktü; her ikisi de eğitim, saygınlık ve uluslararası hareketlilik bakımlarından Talat'tan daha üstündü. Sürgünde muhalefetin liderleri olmaları sayesinde, pek çok yerde devrimci   hrete sahiptiler. Dahası  akir, Paris'e kaçtığından bu yana yönettiği   ra-yı  mmet vasıtasıyla TIC/ITC yayıncılığına hükmediyordu. Do-layısıyla, bu eylemci askerî doktorların ya da –daha önceleri tanımlandıkları biçimiyle– * minences grisesin*,* Talat üzerinde sağlam ve yer yer buyurgan bir etkileri olduğunu farz etmek durumundayız.³⁷ 1912-1913'te g   denge-si açıkça Talat lehine deği mi  olsa da bu iki politik doktor, Merkez Komite'de etkili olmaya devam etti. Söz konusu etki, bilhassa 1915'in Ermeni karşıtı siyaseti için geçerlidir.

Talat'ın başkalarına olan bağımlılığı ideoloji bahsinde de kendini gösterir, zira ne o ne de ITC esaslı bir siyasi felsefeye sahipti. Bununla beraber, 1910 yılında hem ITC hem de daha geniş Türkçülük hareketi için Gökalp, önde gelen bir entelektüel olarak etkili olmaya ba ladığı gibi, Talat'ın da yakın ve hatır sahibi bir arkadaşı haline geldi (bkz.   c nc  Bölüm). Talat için cemiyet, eylemci g   temerküzünün bir odağı olmakla kalmıyor, entelektüel sos-yalle me için bir vesile işlevi de görüyordu. Cemiyet içindeki ve etrafındaki güçleri ve söylemleri hem yönetiyor hem de yansıtıyor, bütün bunlar aracılığıyla kendini geliştiriyor ve etki ediyordu. Talat'ın başkalarına bağımlılığı

36 Leon Sciaky, *Farewell to Salonica: City at the Crossroads* (Philadelphia: Paul Dry Books, 2003), s. 224-225 [*Elveda Selânik*,  ev.  nsal Eri , Osman  etin Deniztekin, Varlık Yayınları, İstanbul, 2006].

(*) Resmî bir görevi olmamakla birlikte idareciler ya da karar alıcılar üzerinde etkide bulunma gücüne sahip olan kimseler –  .n.

37 Yusuf H. Bayur'un *Türk inkılabı tarihi* (Ankara: TTK, 1991), kısım 1, 1: 241'deki sözleriyle, “Cemiyetin görünmeyen ve örtülü kalan yöneltici kuvvetleri”.

dolayısıyla *éminences grises*e daha yakından bir bakış gereklidir. Bu seçkin-
ci ve aşırı politikleşmiş iki askerî doktor, Hanioglu'nun ikna edici analizine
göre, Müslüman kimliğini gururla sergileyen erken dönem Türkçülüğünün
temsilcileriydi. Batı Avrupa'daki benzer eğitime sahip pek çok politikleşmiş
çağdaşları gibi, bilimciliğe inanıyor, sosyal Darwinizme kuvvetli bağlar du-
yuyorlar; ama aynı zamanda, İslâmî belâgati de derinden benimsiyorlardı.³⁸
Siyasî dilleri sloganvari, mübalağalı, tahrik edici, manişist ve yineleyiciydi.
Şakir, Kafkaslar'daki Müslümanlara hitap ettiği bir mektubunda şöyle yazar:
"Zavallı Müslüman milleti artık uyanmayacak ve selametini düşünmeyecek
olursa dünyada ve ahirette ebediyen bednam kalacaktır. Memleketimizin ne-
resine bakılsa orada ah ve eninden [acıdan], açlıktan, yoksulluktan başka bir
şey görülüyor. Bütün dünya bütün milletler şimendifer süratiyle ilerleyip
yükseliyor. Halbuki biz yerimizden kıvıldamak, boynumuzdaki esaret zin-
cirini kırmak istemiyoruz. Bizim başka milletlerden nemiz eksiktir? O zin-
ciri kıracağımız yerde zalimlere secde, hainlere kölelik, cellatlara yardımcılık
ediyoruz. Mülk ve millet, din ve devlet mahvoluyor. İslamiyet elden gi-
diyor... Yalnız yetişir ki biraz onların [Lazistan Müslümanlarının] gözlerini
açalım, kanlarını oynatalım ve onlara dost budur, düşman odur diyelim. O
vakit bu arslanların önünde dünyalar duramaz... 'Haydi ey Müslümanlar,
haydi ey mertoğlu mertler gün bugündür. Milletimizin namını, vatanın
şanını yükseltelim. Bütün dünya bize kansız diyor, cahil diyor, kansız ve ca-
hil olmadığımızı dünyaya ispat edelim' diyerek onları kükremitmiş arslanlar gi-
bi her tarafa saldıralım." Kasım 1906'da yine Kafkaslar'daki Müslümanlara
yazdığı bir başka mektupta Şakir Ermenileri "İslâm düşmanı hainler" ola-
rak niteler.³⁹

TİC önderleri eylemci bir İslâmî birliğe büyük önem atfediyor, Müslü-
manlarla her yerde bağlantı kuruyorlardı. Yine, özellikle Şakir, "Osmanlı'nın
büyüklüğü"nü "bütün Müslümanların kurtuluşunun başlangıç noktası" ola-
rak görüyordu. Türklerin önderlik edeceği ümmetçiliğe (Pan-İslâmizm) ina-
nıyor, Batı'nın Müslüman iktidarını ortadan kaldıracağı endişesini defaatle
dile getiriyor ve "bütün Müslümanlar şu andan itibaren birleşecek ve boyun-
larındaki kölelik zincirlerini kıracaklardır," demek suretiyle *Komünist Ma-
nifesto*'nun ifadelerini uyarlıyordu. Türk önderliğine ve Osmanlı mitlerine
yaptığı atıflar bir yana konacak olursa (yine, Birinci Dünya Savaşı'ndaki ye-
nilgiyi takiben, eski İTC'nin önyak olduğu İslâmcı Enternasyonal'e hâkim-
dir) (bkz. Altıncı Bölüm, "Devrimcilerin Liberalizm Karşısı Enternasyonal")

38 Bu türden bir bilimciliği kanıtlayan bir özet için bkz. Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, s. 48-67.

39 *Bahâeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre*, s. 370-371; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 158-160, 174 (Kasım 1906 tarihli mektup), 180.

başlığı), Şakir'in, pek çok yerde karşımıza çıkan ikinci ve vahiysel söylemi, 21. yüzyıl başlarının radikal İslâmcılarının söylemleriyle benzerlik gösterir. Bunun bir örneğine, Temmuz 1907 tarihli bir broşürde rastlanır: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Ey Türk evlâtları!... [Her şey] alev alev yanmakta... Yetişin, kahramanlar! İntikamımızı alarak [Müslüman] milletimizi müreffeh kılalım! Allah Hakikati Söyleyendir."⁴⁰

Bu kitap söz konusu askerî doktorları Talat'la aynı doğrultuda, yani emperyal yönelimli devrimciler olarak görmektedir, dolayısıyla toplumsal açıdan muhafazakâr olmaları şaşırtıcı değildir. İktidar, güç paylaşımı, toplumsal düzen ve özellikle toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair yeni devrimci usuller ve bölgesel özerklikleri de içerecek, imparatorluğun ötesinde bir gelecek fikri onları korkutuyordu. Buna mukabil, Prens Sabahaddin ve onun Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, ciddi anlamda reforma tabi tutulmuş bir imparatorlukta böylesi bir gelecek tahayyülünü savunuyordu. Bu savunuyu, ARF ve gayrimüslim ya da Türk olmayan kesimlerin diğer temsilcileriyle ittifak içinde sürdürüyorlardı. Bu ittifak, Aralık 1907'de Paris'te düzenlenen Osmanlı muhalif partileri ikinci kongresinde belirgindi.⁴¹ Şakir'e göre Sabahaddin, Osmanlı Hristiyanlarının desteklediği bir hain ve "Osmanlı iktidar örgütlenmesinin muhribi"ydi. Sabahaddin'i Osmanlı egemenlik alanının bölünmesini, sultanlıkla halifelğin ayrılmasını önermekle, dolayısıyla kamuoyunu zehirlemekle suçladı: "... işi hürriyetperverliğe dökerek vasi adem-i merkezîyetlerle Memalik-i Osmaniye'nin taksimi esasını telkin ve hilafetin hükümetten ayrılmasını alenen ilana kıyam eden Prens Sabahaddin Bey gibi teşkilat-ı Osmaniye'nin yıkıcısı ve Efendimizin düşmanı hainler, muhalif anasırı Hristiyaniyeden aldıkları muavenet sayesinde neşriyat ve telkinada halkın fikrini zehirlemekte ve muhtelif anasır-ı Osmaniye arasına nifak tohumu saçmaktadır." Alman Siyonist Max Nordau'ya da 1908 devrimini hemen müteakip ortaya çıkan yeni bakış açılarıyla ilgili olarak yaptığı bir mülakat sırasında Nâzım tarafından benzeri bir yanıt verildi: "Prens Sabahaddin ölüdür ...; adem-i merkezîyet ile muhtar milletler ve vilayetler programı terk edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezileşmeyi, iktidar üzerinde Türk inhisarını [tekeline] arzulamaktadır... Birleşik bir Türk millî devletini istemektedir." Nâzım, 1907 yazında arkadaşı Şakir'e, "Türk ırkı, [yüzlerce yıllık hâkimiyetinin yaslandığı] üstün nitelikleri dolayısıyla, en kuvvetlinin hayatta kalması nazariyesini ispatladı" diye yazmıştı.⁴²

40 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 185-186'da alıntılanmaktadır.

41 Hamit Bozarslan, "Le Prince Sabahaddin (1879-1948)", *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 52, 3 (2002): 287-301. Karş. Cengiz Aktar, *Ademimerkezîyet elkitabı* (İstanbul: İletişim, 2014), s. 9-33.

42 Alıntılar *Bahâeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre*, s. 350 ve Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 260, 297'den.

Sabahaddin'in gayrimüslim arkadaşları anayasal yönetim istiyorlardı; çünkü anayasal bir çerçeve, siyasi hayatta eşitler olarak rol almalarını mümkün kılacaktı. Buna mukabil, ITC önderleri, despotik bir Şeytan olarak adlandırdıkları Abdülhamid'e karşı ayaklanmış olsalar bile, Abdülhamid'e benzer bir şekilde kendilerini imparatorluk geçmişine, geleneğine, İslâm'a ve hepsinden öte, devlet gücünün yeniden tesis edilmesi hedefine bağlı hissediyorlardı. Osmanlı'nın son dönemlerindeki o meşum "devleti nasıl kurtarmalı" sorusunu sorduklarında, aslında, "parçası olduğumuz yönetici sınıfı nasıl kurtarmalı" diye soruyorlardı ve böylelikle, ümmetçiliğin bir kavramı olan millet-i hâkimeyi, seçkinci ve sağcı bir dünya görüşüne dönüştürüyorlardı. Bu anlamda, anayasaya ve Meclis'e yeniden işlerlik kazandırılması, her şeyden önce devleti yeniden güçlendirmeliydi. Dolayısıyla, Nâzım ve Şakir'in Ermenilerle iş birliği arayışı olsa olsa bir taktik ittifak arayışıydı. Gayrimüslimlerin eylemciliğine hayranlık dolu ve hummalı bir biçimde öykünüşleri, haset, iktidarı paylaşmaya isteksizlik ve Anadolu, özellikle de Doğu Anadolu tarihine ve toplumuna dair cehaletle hemhal olmuştu. 20. yüzyıl başlarında Müslümanların hüsrana dolu bir azınlık haline geldiği Balkanlar'dan çıkmışlardı ve başkaca Osmanlı meselelerine, Makedon gözlükleriyle, gururlu Balkan Türkleri (Evlâd-ı Fatihan) olarak bakıyorlardı.⁴³

Bu iki politikleşmiş doktorun dış politikaya ilişkin görüşleri, *Şûra-yı Ümmet*'te ve şahsi yazışmalarda ifadesini bulduğu biçimiyle, başat konumdaki Türk milliyetçisi ve ümmetçi referanslarıyla ilişkili olan Batı karşıtı öfkelerini yansıtıyordu. İmparatorluğu kendileri için sağlama almayı isteyen bu iki erkeğin söz konusu anti-emperyalizmleri en çok, 1907'nin Üçlü İtilaf Devletleri olan üç büyük güce, Büyük Britanya, Rusya ve Fransa'ya yöneliyordu. Talat, Abdülhamid'e karşı ortak muhalefet içinde gözüpek ajanlar ve esaslı devrimciler olarak gördüğü Ermeni yoldaşlara karşı bir miktar hakiki hayranlık besler görünürken, Nâzım ve Şakir, –başında ortak bir hasım olan Abdülhamid bulunsa bile– İslâmî iktidarı hedef alan gayrimüslim "eşkıyalar"ın küstahlığına karşı güçlü bir kin beslemekteydi. ITC önderleri, genel olarak –Ahmed Rıza da dahil olmak üzere– Ermeni hak ve talepleri bahsindeki Avrupalı destek karşısında kızgınlık duyuyor ve 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin feshedilmesini arzu ediyorlardı.⁴⁴ Avrupa'nın söz konusu desteği, 1913'ten itibaren Talat'ın siyasi hayatının başlıca meselelerinden birini oluşturacaktır.

43 Dikran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 2-3. Doğu Anadolu'da genel olarak çıkarılan bir fırsat olan Osmanlı barışı ile ilgili olarak karşı. Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu vilayetlerinde misyonerlik, etnik kimlik ve devlet 1839-1938* (İstanbul: İletişim, 2013).

44 Hasan Ünal, "Young Turk Assessment of International Politics, 1906-1909", *Middle Eastern Studies* 32 (1996), s. 30-44.

İTC'nin dış politikaya ilişkin 1908 öncesindeki görüşleri, kökleşmiş tavırlarına önemli ölçüde ışık tutuyor ve İTC temsilcilerinin 1908 sonrasında Avrupa'ya yönelik kimi ifade ve girişimlerini, özellikle de kendilerine atfedilen İngiliz hayranlığını bir çerçeveye oturtup görelileştiriyordu. İngiliz hayranlığı, tam tersine, İTC'nin görüşlerine yön verenlerin Prens Sabahaddin ve ekibiyle ilgili olarak kızgınlık duydukları şeydi. Sabahaddin, imparatorluğa dair çoğulcu ve federalist bakış açısı, dinsel ve etnik aidiyeti ne olursa olsun modern bireysel sorumluluğa ve özel girişime duyduğu inanç dolayısıyla, İngiliz yanlısı bakış açısını hiç gizlemiyordu. Makedonyalı politik doktorların, Nâzım ve Şakir'in nihai hedefi yüzlerce yıllık bir imparatorluğu kurtarmak, özellikle de bu imparatorluğun 1878 itibarıyla Balkanlar'daki toprak bütünlüğünü, yanı sıra Osmanlı Müslümanı olmanın getirdiği yararları ve benlik duygusunu korumaktı. Daha 1908'den önceki yıllarda Türk-Müslüman üstünlükçüleri gibi davranıyorlar, Türklerin diğer bütün Osmanlı kesimlerine üstünlüğünü iddia ediyorlardı. "Damarlarında Türk kanı olan bir şahıs" Şakir, Ömer Naci'ye, "Altı yüz senelik tarihimizde şan ve şerefine bize bıraktığı şecaate ne bir Ermeni ne de bir diğeri, varis olabilir" diye yazıyordu.⁴⁵ Şûra-yı Ümmet, 1907 Paris Kongresi'nin ARF delegesi Khachatur Malumian'ı, insanlığın tek bir millet olduğuna ve yurdunun da tek bir yer, dünya olduğuna inanan hayalperest bir sosyalist kozmopolit olarak hafife alıyordu.⁴⁶

Sahip olduğu öğretiyi devrimci şiddeti kucaklasa bile insanlığın küresel sosyalist devrimine olan inançla, endişeli emperyal seçkinler adına konuşan politik doktorların ateşli, panik halindeki ve zaman zaman da histerik eylemcilikleri arasında bir ayrışma mevcuttu. Bu politik doktorlar, 1908 devrimine hazırlık yaparken, yeni ve eşitlikçi bir zemin sunacak bir Osmanlı toplumuna dair yapıcı bir projeden ziyade, kayıp korkusuyla besleniyorlardı. Bununla beraber, daha derin bir analiz, radikal ölçüde yeni toplumsal ilişkilere inananların kutsadığı devrimci şiddetle, üstünlük iddiasıyla hemhal tepkisel korku arasındaki bağlantıları açıklığa kavuşturur. Talat, Nâzım ve Şakir'e göre daha pragmatik ve esnek, Ziya Gökalp'le –kritik önemdeki– tanışmasına kadar da görelilik olarak mütevazı ve açık fikirli olmakla beraber, açıkça aynı düşünce ve eylem çizgisinde yer alıyordu.

45 Bahaeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre, s. 483; karş. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 207.

46 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 207-208; Şakir'in 28 Mart 1908 tarihli mektubu s. 207'de alıntılanmaktadır.

BİR KOMİTECI VE PARLAMENTARİZMİN GÜÇLÜKLERİ (1908-1911)

Talat, Jön Türk hareketinin eylemci yeniden örgütlenmesi içinde önemli bir konum edinmeyi başardı. 1906'da kurulup Eylül 1907'de sürgündeki muhalefetle birleşecek Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin aslı örgütleyicisi, dolayısıyla devrime giden yolun ana sahnesi olan Makedonya'daki dinamik ayaklanmanın gayriresmî başıydı. Temmuz 1908'de eylemciler iradelerini Sultan II. Abdülhamid'e dayatmak suretiyle görkemli bir başarıya imza attılar. Ne var ki bu başarının neticesi, daha geniş bir kamuoyunu ya da sivil toplumu kapsayan demokratik bir mücadele değil, ordu içindeki güç mücadelesi ve Hamidci rejimin temsilcilerine yönelik şantajlar oldu.

Yöntem komitecilikti: Merkez Komite mensupları, bir hayli disiplinli "Mukaddes Komite" tarafından kontrol edilen güvenilir komplocu şebekeler aracılığıyla hareket ediyordu. İttihatçılığ, yani imparatorluğu yeniden güçlendirip modern, merkezîyetçi ve tekçi hale getirme iradesini temsil ediyorlardı. İdeolojik olarak, Türkçülük, İslâmcılık ve sosyal Darwinizmin bir karışımını işe koyuyorlardı. Bu gibi özellikleriyle İttihatçılar, Gökalt'ın bile önce, sağcı devrimcilerdi, etno-dinselliği sınıf mücadelesiyle resmen harmanlamaya başladıkları 1913'ten sonra da açıkça böyle kalmaya devam ettiler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'den 1918'e kadar, Jön Türk hareketinin en güçlü siyasi örgütlenmesi oldu. 1909 sonu itibarıyla 360 şubeye, 850.000'den fazla üyeye, parlamentoda çoğunluğa ve hükümet üzerinde etkide bulunan nazırlara sahipti.¹ Birçok İTC mensubu, "Mukaddes Komite"ye yarı-dinsel bir bağlılık besliyordu. Sayıları en çok yirmiyi bulan Mer-

1 Bahaeddin Şakir, *Şûra-yı Ümmet*'te yazıyor. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 288'de alıntılanmaktadır.

kez Komite üyeleri,² 1908'den önceki gizliliği sürdürdü ve Osmanlı başkan-
tindeki diplomatlar da dahil olmak üzere dışarıyı için komiteyi bir kara ku-
tu haline getirdi. Yine de (halihazırda) belli şahsiyetlerin ağırlığı duyumsan-
maktaydı: Talat, Nâzım ve Şakir, Jön Türk devriminin ve iktidar anlamında
mirasçılarının beyniydi.

Bununla beraber 1908 devriminin nihai ve en etkili varisi Talat olacaktı.
ITC'nin 1913'ten sonraki tek-parti rejimi içinde, daimi üyesi olduğu Merkez
Komite'nin ve 1909 yazında yeni maliye nâzırı olan Cavid'le beraber ilk nâ-
zırı haline geldiği hükümetin gücünü elinde toplamak suretiyle yeni bir etki
alanı elde etti. Yine de 1912 baharında, Merkez Komite üyesi ve Talat'tan on
yedi yaş büyük olan Mustafa Hayri, Talat'ı dürüst, kolayca kandırılabilir ve
"çok naif bir oğlan" olarak niteliyordu: Komite üyeleri içinde en çok güven-
diği, Talat'tı.³ ITC'nin diğer (önemsizleşmiş) yaşlı figürleri, daha o zaman,
Talat'ın muhteşem bir tebessümle bir şeyler söyleme ama söylediğinden baş-
ka şeyler yapma "yeteneği"ni tecrübe etmişlerdi.⁴ Hayri epey toz pembe bir
kişilik resmi sunsa da Talat'ın hâlâ yaş, eğitim ve saygınlık itibarıyla Şakir,
Nâzım, Ahmed Rıza ve komite içindeki ya da dışındaki bir dizi başka şahsi-
yetin büyük ölçüde gölgesinde kaldığı bir gerçektir. Mebus ve ardından nâzır
olan Talat, henüz komitenin belirleyici siyasetçisi ya da dayatmacı efendisi
konumunda değildi. Bununla beraber, Osmanlı borçlarının uluslararası yö-
netiminin bir kuruluşu olan Tütün Rejisi'nin deneyimli idarecisi Louis Ram-
bert gibi ciddi gözlemcilere göre, 1909 Ekim'inde Talat halihazırda, "İttihat
ve Terakki Cemiyeti'nin ve Jön Türklerin tanınmış başı"ydı.⁵

ITC için özellikle kritik bir zaman dilimi olan Temmuz 1912'de, Talat'ın
ilk nâzırlığından bu yana olan dönemi değerlendiren Hayri, Talat'a, "Senin
her şeye müdahale ederek gece gündüz çalışman ve asli vazifenden hariç
işlere karışmanın vatanperverliğinden olduğuna hiç şüphe etmem. Lakin
mantıki ve makul değildir," diye tavsiyede bulunuyordu.⁶ Su katılmadık bir
komiteci, tecrübesiz, kendi başına bir yerlere gelmiş bir siyasetçi, 1908'den
sonra parlamentarizmin ve anayasal rejimin güçlüklerine muvaffak olma gi-
rişiminde bulunuyordu. Diğer ITC önderleriyle karşılaştırıldığında, meclis-

2 Hayri'nin günlüğü, s. 184-185.

3 A.g.e., s. 82.

4 *Mftzancı Murad Bey'in II: Meşrutiyet dönemi hatıraları* (İstanbul: Marifet, 1977), s. 214. Karş. Te-
mo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu*, s. 222, 224-225.

5 Louis Rambert'in günlüğü, Musée du Vieux Montreux, Montreux, cilt 35, 26 Ekim 1909. Re-
ji Şirketi, 1870'lerde Osmanlı Devleti'nin iflasının ardından, Osmanlı Düyûn-ı Umûmiyesi'nin
bir bileşeni olarak kurulmuştu. Osmanlı tütün üretimi üzerinde tekel gücüne sahipti. Bir hu-
kukçu, kanton lideri, federal bir siyasetçi ve ardından bir demiryolları idarecisi olan Rambert
(1839-1919), İstanbul'daki Osmanlı ve Avrupa hizmetlerinde yönetici olmak üzere İsviçre'den
1891'de ayrılmıştı.

6 Hayri'nin günlüğü, s. 125.

te de hükümette de daha ön planda görünüyordu. 1909-1911 arasında dahiliye nâzırı olarak önemli deneyimler elde etmiş olsa da hevesli ve coşkulu bir halde, kendi başına çok fazlasını başarmak istiyordu. Parlamenter sistem, Talat ve ihtirasları için pek çok sınırlama getirmekteydi. Buna karşın, 1913'te yine dahiliye nâzırı ve bu defa, dinamik bir şekilde serpilen tek-parti diktatörlüğünde bir kudret simsarı haline gelip olabileceğinin en iyisi olmaya başladı.

Talat, 1910-1911 itibarıyla, tayin edici bir şahsi bunalımın içinden geçmişti. Bu bunalım, 1912 sonbaharında çözülmeye yakın bir hale gelmesinden evvel ITC'yi çarpan genel bir bunalımla aynı zamana denk düşmüştü. Nisan 1909'daki karşı-devrimin ardından, olağanüstü halin devam ettiği Osmanlı başkentinde nâzır olarak sorumluluk üstlenmişti. Popülist İslâmî ayaklanmayla bir kez yüzleşen genç nâzır bocaladı ve anayasal eşitlik, basın özgürlüğü, il idarelerinde adalet ilkelerini hayata geçirmede başarısız oldu. Aynı başarısızlık, Arnavutluk ve Yemen'deki özerklik hareketleriyle ve bilhassa, cezalandırılmamış suçların Nisan 1909 Adana katliamlarıyla yükselişe geçen ürkütücü Hamidci mirasıyla baş etme biçimi için de geçerliydi. Bununla beraber, Nâzım ve Şakir'in gözünde genç nâzır, özerklik taleplerini bastırmak için yeterli kararlılıktan yoksundu.

1908'den önceki dönemde Talat üzerinde Nâzım ve Şakir'in etkisi öne çıkarken, 1909 yılı sonlarından itibaren, Merkez Komite'nin yeni Diyarbakırlı mensubu Ziya Gökalp komitenin etkilenmeye açık yoldaşları üzerinde Türkçü tesirlerini giderek artan biçimde bıraktı.⁷ İktidar örgütlenmesi bahsinde bir pragmatist olsa da Talat'ın bir dünya görüşüne ve bunun temel referanslarına ihtiyacı vardı. Her ikisi de İslâmcı, Türkçü, devlet-merkezli ve asıl olarak imparatorluk merkezli referanslara uysalar da Şakir'in ikinci risaleciliğiyle karşılaştırıldığında Gökalp'in fikirleri daha mülhem, yaratıcı ve coşkuluydu. Gökalp'in fikirleri, çoğunlukla muğlak olsa bile, Hayri'nin reforma tabi tutulmuş bir İslâmî birliğe odaklanmasının ya da programatik bir ideolojiden yoksun bir risaleciliğin tersine, geniş kapsamlı devrimci değişim öneriyordu.

1908 sonrası parlamentarizmiyle yaşadığı sorunlu tecrübeleri müteakip demokrasi için ümidini terk etmesiyle beraber, Talat'ın esasen komite içindeki dinamiklerden kaynaklanan istikrarsız siyasi üslubu öne çıktı. Bundan böyle imparatorluk idaresine demir yumrukla hükmedecekti. O ve arkadaşları anayasayı hayata geçirmekte başarısız oldular, zira kriz halindeyken bi-

7 Heyd, *Ziya Gökalp*, s. 31. Gökalp'in Merkez Komite mensubiyetinin başlangıcıyla ilgili farklı bilgiler mevcuttur; Heyd ve arkadaşları 1909 sonbaharına işaret ederken, 1912'de komite üyesi olduğu Hayri'nin günlüğünde doğrulanmaktadır (s. 184). Her koşulda, 1909 sonbaharından itibaren, Talat ve Selânik'teki diğer başlıca ITC önderleriyle yakın bağlantı içindeydi.

rincil arzuları imparatorluktu ve bu, kurucu mitleri dokunulmaksızın varlığını devam ettiren ihya edilmiş bir devlet, dolayısıyla Osmanlı geleneğindeki Müslüman Türkler tarafından hükmedilen emperyal bir devlet anlamına geliyordu. Eşitlikçi demokrasinin esasları ve faydalarıyla aşinalık kurmalarını mümkün kılacak bir fırsatla neredeyse hiç karşılaşmadılar, ne de bunun için tam olarak istekliydiler. Bu çalışma, Gökaltın, Talat'ın komiteciliğiyle bir araya gelen siyasi düşünce tarzı ve ikna edici söyleminin 20. yüzyılın ilk yarısına kılavuzluk etmede rüşünü ispatlayacağını öne sürmektedir. Daha geniş Avrupa'da modern bir sağcı devrim için ve dolayısıyla hem modern-öncesi emperyal mitlerle hem de radikal milliyetçiliğin modernleşmeci vaatleriyle çevrelenmiş seçkinler için artık sahne hazırıldı.

Osmanlı baharı

Talat'ın 1908 baharında İstanbul'a yaptığı gizli ziyaret hayal kırıklığı yaratmıştı, çünkü burada bir isyan örgütlenme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Başkentteki herkes saraydan ve sarayın polisinden korkuyordu. Ağustos 1908 başlarında ikinci defa ve bu kez Rahmi, Cavid ve Binbaşı Ahmed Cermal'le beraber İstanbul'a geldiğinde, ekip iktidara sahipti fakat yine de bunu tatbik etmeleri gerekiyordu. Başka türlü, söz konusu iktidarı, akla gelebilecek her türlü hileye müsait bir sultana bırakmaları ve böylece heba etmeleri anlamına gelecekti. Abdülhamid, daha anayasanın ilanını müteakip ilk haftada, başkentte, kötü danışmanlar tarafından yanlış bilgilendirilen yüce gönüllü bir hükümdar rolünü oynamayı becermişti. İçinde bulunulan zamanın bunu yapmaya müsait olduğunu ağırbaşlılıkla duyurduktan sonra, 1876'daki "anayasası"nı yeniden yürürlüğe soktu. Kifayetsiz yüksek idarecilerin üslubunu takınarak, eski rejimindeki kusurların bütün suçunu astlarına havale etti.⁸

Talat, sultanla karşılaşmalarına dair, "Herif bizden ziyade hürriyete taraftar olmuş," diyecekti: "Bize karşı bir padişah kibir ve azametini asla göstermedi. En yakın arkadaş gibi, hem de kendini bir düziye küçük göstererek bizimle görüştü."⁹ Sultan, en önemli nâzırların atanması yetkisini kendisine bırakan 1 Ağustos 1908 tarihli imparatorluk kararnamesini, ITC'den gelen kuvvetli baskı altında geri çekti. Artık, ITC'nin kabul ettiği ya da önerdiği isimleri atamak durumundaydı. Sultanın mali danışmanlığını da yapan Louis Rambert, günlüğünde, "Eski tilki bir eldiven gibi esnek hale geldi" diye yazar. İstanbul'daki Batılı topluluğun ruh halini yansıtacak biçimde, "Şimdiye

8 Yusuf H. Bayur, *Türk inkılabı tarihi* (Ankara: TTK, 1991), kısım 2, 1: 69; Georgeon, *Abdulhamid II*, s. 404-407.

9 Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İstanbul: YKY, 2014), s. 232-233.

kadar [devrimci] hareketi destekleyenlerin hiç hata yapmadıklarını kabul etmek zorundayız. Gelecek için ziyadesiyle umutlu olabiliriz” diye ekler. Bununla beraber, aynı zamanda, “anayasal dönemin ilk günlerinden itibaren, insiyaki, kavrayışsız bir milliyetçili[ğin], [Düyun-u Umumiye İdaresi ve Tütün Rejisi de dahil olmak üzere] yabancı idarelere musallat olduğunu” hissetmektedir. Söz konusu milliyetçiliğin propagandasını yapanlar, bu ve diğer (kısmen) yabancı kuruluşları, “ancak yabancıların kârı için halkın kanını emmek”le suçlamaktadır.¹⁰

Nâzırların görevini üstlenecek ehil siyasetçilerden yoksun olan İTC, meclis yeniden oluşturulana kadar hükümet üzerinde herhangi bir doğrudan etkide bulunamadı. Böylelikle, 1909 baharına kadar, üç merkez rekabet içinde oldu: Saray, Bâbüalî ve Selânik'teki, şimdi imparatorluk çapında bir parti örgütlenmesine kumanda eden Merkez Komite. Yeni sadrazam Kâmil Paşa, iktidarı saraydan Bâbüalî'deki hükûmetine iade etmek hususunda hevesli ve istekliydi. Kendini bir liberal olarak sunuyor ve böyle de görülüyordu. Nezaretlerin otoritesini yeniden tesis edip il idarelerinin saray yerine Bâbüalî'yle iletişim içinde olmalarını sağladı. Hamidci il valilerinin ve kaymakamların yanı sıra büyükelçilerin değiştirilmesi ve yenilenmesi yirmi ayı aldı. Sabahaddin'in ekibi, Eylül 1908'de bir liberal parti kurdu (Osmanlı Ahrar Fırkası). Birçok gazetecinin desteğini alan parti, Merkez Komite'nin devam eden gizliliğini ve müdahalelerini eleştirdi, bunun bir başka despotizme yol açacağını dile getirdi.¹¹

Ekim 1908 başlarında, diplomatik başarısızlıklar Osmanlı baharını ve bundan duyulan kıvancı ciddi anlamda tehdit etmekteydi. Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti, Avusturya Bosna-Hersek'i bünyesine kattı ve Girit Yunanistan'la birleştiğini duyurdu. Avrupalı güçler, Berlin Antlaşması'na yönelik bu ihlallere tepkisiz kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun mülkü olan söz konusu toprakların statüsü bu noktada sadece göstermelik olsa da bu gelişmeler, bir Osmanlı anayasal rejimi hayalinin, gerçekleşecek olsa bile ancak daralmış bir Osmanlı coğrafyasında hayata geçebileceğini buz gibi göstermişti. Daha fazla parçalanmaya karşı mücadeleyi kendisine bayrak yapmış İTC, bu daralmayla başa çıkamadı. Avusturya mallarına yönelik bir boykotla, dolayısıyla nüfusu politikleştirerek tepki verdi ve daha sonraki gelişmelerin de göstereceği gibi, yabancı düşmanı hayaletleri yeniden iş başına çağırdı. Talat, başından bu yana bu ilk Avrupa karşıtı boykot zincirine müdahildi. Berlin Antlaşması'nın garantör güçlerinin, Balkanlar'dan gelen ihlaller karşısındaki pasifliği karşısında öfke duyuyordu. 1919 müdafaasında defa-

10 Rambert'in günlüğü, cilt 31, 28 Ağustos 1908 ve cilt 39, 24 Nisan 1911.

11 Kuran, *İnkılap tarihimiz*, s. 326-330; Babacan, *Mehmed Talât*, s. 35; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 408-415.

atle kendini göstereceği üzere, bu ve benzeri vakaları uluslararası kurallara karşı birer argüman olarak gösterdi.¹²

Bahsi geçen kopuş ve birleşmelerin yarattığı hareketlenme yayıldı ve Ekim 1908'deki Ramazan ayındaki İslâmcı ayaklanmalar da bu hareketlenmeye katıldı. Talat, 7 Ekim'de, bir vaiz olan Kôr Ali'nin Yıldız Sarayı'na doğru önderlik ettiği kalabalığın içinde gözlemci olarak bulunuyordu. Şeriat talebinde bulunan vaiz anayasayı, sinema salonlarını, tiyatroyu ve Müslüman kadınların sokaktaki varlığını reddediyordu. Pencerelerden birine çıkan sultana, "Sultanım, biz bir çoban istiyoruz. Bir sürü çobansız olamaz," diye seslendi. Sultan, kimsenin endişelenmemesi gerektiği, zira şeriatın gereklerinin uygulanacağı yanıtını verdi. Ne var ki ITC, Kôr Ali'nin tutuklanması yönünde baskıda bulundu ve vaiz birkaç hafta sonra idam edildi. Sultanın gerici güçleri kullandığı yönündeki şüpheler dolayısıyla komite, sadık askerî birimleri Selânik'ten başkente taşıdı. Askerî birimler içindeki, çekirdekten yetiştirme subaylarla askerî okuldan çıkma ve ITC'ye sadık genç erkekler arasındaki gerilim, birimler arasındaki gerilimin üstüne ekleniyordu.

Ekim 1908 ortalarında, Müslüman bir kalabalık bütün şehri kat edip Beşiktaş'ta bir karakola girmek için zor kullandı, Hristiyan olmak isteyen Müslüman bir kızın Rum sevgilisini linç etti ve kızı yaraladı. Ahmed Midhat gibi aydın yorumcular, bu suçun siyasal-dinsel boyutuna dikkat çektiler.¹³ Bundan böyle ve bilhassa Nisan 1909'daki karşı-devrimden sonra, irtica ve mürteciler Türk tarihinin başlıca meselelerinden biri olacaktı. ITC ve yaslandığı ordu, radikal İslâmcı güçlere karşı sert ve aşırı reaksiyonlarla bu güçleri siyasi alanda kullanmak arasında salındı. Toplum ve Sünni olmayanlara karşı suçlar söz konusu olduğunda, kibir, korku ve bırakınız yapsınlar arasında gidip geldi. Bu bakımdan, Talat da içinde olmak üzere ITC, büyük ölçüde, kendisini kurtaramadığı kuvvetlerle etkileşim kapanına kısılmış kaldı; zira dinî anlamlar taşıyan emperyal referansları ve bu referanslar üzerine kurulu bir kimliği bu kuvvetlerle paylaşıyordu. Daha sonra gelen ve imparatorluğun ihyasından feragat eden ve iktidarı yeni merkezi Ankara'da toplayan Kemalizm bile bundan özgürleşmede başarılı olamadı: Gücü yetersiz kaldığı için değil, söz konusu bilinçdışı referansların ötesinde, daha geniş bir zeminde müzakere edilip üzerinde uzlaşmış bir toplumsal sözleşmeden yoksun olduğu için.

Yirmi beş yaşından büyük olan ve dolaysız vergi ödeyen bütün erkek Os-

12 Talat, *Hatıralarım ve Müdafaa*, s. 27; Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (London: I. B. Tauris, 2014), s. 41-42.

13 Noémi Lévy, *Ordre et désordres dans l'Istanbul ottomane, 1879-1909: De l'état au quartier* (Paris: Karthala, 2013), s. 118-119; Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, kısım 2, 1: 125-126 [*Osmanlı İstanbul'u'nda Asayiş 1879-1909*, çev. Serra Akyüz Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017].

manlı yurttaşları 1908 sonbaharındaki meclis seçimine katılabildi. Söz konusu seçim, yeni bir döneme yönelik şevki canlandırmış ve bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yolunda gitmişti. ITC olağanüstü bir çoğunluk elde ederek seçimin galibi oldu. 17 Aralık'ta, aralarında Edirne mebusu Talat'ın da bulunduğu 266 vekil, Abdülhamid'in de isteksizce bulunduğu meclis açılışını yaptı. Abdülhamid'in sekreteri, sultanın anayasanın müellifi ve garantörü olarak resmedildiği bir imparatorluk hitabesi okudu. Birkaç gün sonra, Ahmed Rıza meclis başkanı, Talat da başkan yardımcısı olarak seçildi.

En üst seviyedeki resmî ama güvenden yoksun dostluk, birkaç gün sonra Yıldız Sarayı'nda, –muhaletteki Jön Türklerin deyişiyle– “büyük despot”un makamında verilen bir resepsiyon sırasında da devam etti. Sultanın sağında sadrazam Kâmil Paşa, solunda da Ahmed Rıza ve Talat oturuyordu. Rıza, methiyeyle, sultanın ve milletin aynı masada bir araya gelmesinin, kendisi ve Levant'ın diğer hakları için, İslâm'ın doğuşundan bu yana “en kutlu an” olduğunu ifade etti.¹⁴ Rambert'e göre, Rıza “iyi niyetlerle dolu, liberalizmin genel fikirlerine ve halkın egemenliğine bağlı, ama hükümet etmenin pratik gerekliliklerinden yoksun bir adam”dı. Rıza'yla, meclisin Tütün Rejisi'ne karşı olumsuz tavrını tartışmak ve ITC'nin mali uzmanı Cavid'le bağlantı kurmak için görüşmüştü.¹⁵

Karşı-devrime karşı: Merkez Komite'nin güçlendirilmesi

ITC meclise hâkim oldu ve hükümet üzerinde baskı uyguladı. Talat hem bir mebus hem de bir Merkez Komite üyesi olarak, başı çeker konumdaydı. Kâmil Paşa, ITC'nin örtük iktidarına karşı hükümetin yetki alanlarını tesis etmek üzere harbiye ve bahriye nâzırlıklarını değiştirip Selânik'ten gelmiş birlikleri geri gönderince, 12 Şubat 1909'da güven oylamasını kaybetti. Kâmil Paşa'nın yerini, Makedonya eski genel müfettişi ve dönemin ITC dostu Hüseyin Hilmi Paşa aldı. Artık komitenin hükümet üzerindeki kontrolü daha da sıkıydı ve gerek İslâmcılardan gerek liberallerden gelen eleştiriler yoğunlaştı. Kâmil, yerinde bir tespitle bir İngiliz hayranı olarak görüldüğü için, İngiliz diplomasisi yaşanan değişimlerden rahatsızdı. Talat, Rıza ve Cavid, Nisan başlarında bir ITC kabinesinin oluşumu fikrini değerlendirmeye başladılar.¹⁶

Sesi en gür çıkan liberal eleştirmenlerden, *Serbesti* gazetesi yazarı Hasan Fehmi, 6 Nisan 1909'da önce tehdit edildi, ardından –büyük ihtimalle bir ITC fedaisi tarafından– öldürüldü. 8 Nisan'daki cenaze töreni, adalet talep eden yaklaşık kırk bin kişilik bir kalabalığa dönüştü. Bununla beraber en gö-

14 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 416-419; Babacan, *Talat*, s. 54-57; Kuran, *İnkılap tarihimiz*, s. 327.

15 Rambert'in günlüğü, cilt 33, 17 Mart 1909.

16 Cavid'in günlüğü, 1: 34, 12 Nisan 1909.

rûnür muhalefet, *Volkan* gazetesinin ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin kurucusu Nakşibendi şeyhi Vahdetî tarafından örgütlenendi. Muhammed'in 3 Nisan 1909'daki doğum yıldönümünde, "Allahsız rejim"i kınayan Vahdetî'yi dinlemek üzere, yeşil bayraklı devasa bir kalabalık toplandı.

Arka planda bu hareketlenmeler ve ordudaki gerilimler varken, İstanbul'da alt kademelerde görevli olan kimi asker ve subaylar 12-13 Nisan gecesi ayaklanıp meclisi işgal etti, kısa bir süre içinde de bütün İstanbul'u kontrol altına aldı. Medrese öğrencileri de şeriatın eksiksizce uygulanması talebiyle bu gruba katıldı. Rambert, 13 Nisan'da, "Saat 8 sıralarında ... dükkânlar alelacele kapanır. Dehşete düşmüş bir kalabalık Taksim'e doğru kaçır. Kimi örneklerini gördüğüm Ermeni katliamları sırasında olduğu gibi, ortalığa panik hâkimdir" diye not eder.¹⁷ İsyancılar birçok insanı öldürür, önde gelen İTC mensuplarının da –başta Talat ve Ahmed Rıza olmak üzere– peşine düşerler. ARF lideri Aknuni, Talat'ı evinde saklar, bir başka Ermeni ayısını Nâzım için yapar; bundan önce Rıza'yla birlikte başka bir yerde saklanmışlardır.¹⁸

Karışıklığa rağmen elli kadar vekil mecliste toplandı; isyancılardan genç bir temsilci Ahmed Rıza, Talat, Cavid, Rahmi ve İTC gazetesi *Tanin*'den Hüseyin Cahid'in imparatorluktan sürülmelerini talep etti. Suriye vekili Emir Muhammed Arslan'la Club de Constantinople'de [Konstantinopolis Kulübü] yaptığı kahvaltının ardından Rambert, Arslan'ın Cahid'le karıştırıldığı için sokak ortasında süngülendiğini öğrendi. Bir grup İTC yayın organları *Şura-yı Ümmet* ile *Tanin*'in yazıhanelerini dağıttı. Bu komploya doğrudan doğruya bulaşmamış olsa bile Abdülhamid'in keyfi yerine geldi, yeniden eski haline dönmeye hazır. Sadrazam Hüseyin Hilmi görevinden çekildi, Abdülhamid, yerine Ahmed Tevfik'i atadı. 15 Nisan 1909'da, "Allah'a şükür, İmparatorluğumuz Müslüman bir İmparatorluk, ebedî ve ulu şeriata bundan böyle daha mükemmelen riayet edilmesini emreden bir padişahlık fermanı ilân edilmiştir," diyerek isyancılar için af ilan etti.¹⁹

İTC başkentteki gücünü kaybetmişti. Başlangıçta Osmanlı Ahrar Fırkası'nın liberal önderleri tarafından da fişteklenmiş olsa bile isyan, liberallerle zarar veren aşırılıklarla sahne buldu. Vahdetî'nin, "Halife-i İslâm Abdülhamid Han Hazretlerine Açık Mektub"da önerdiği gibi, kabine eski rejimin adamlarıyla doldu.²⁰ *Volkan*'da yazdığı yazıda Vahdetî coşkuluydu, cihada,

17 Rambert'in günlüğü, 13 Nisan 1909, Salı akşamı, cilt 33, basın kupürü de dahil. Rambert, Ağustos 1896 sonlarında İstanbul'da vuku bulan katliamlara atfta bulunmaktadır.

18 Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 100; Ahmed Rıza, *Ahmed Rıza Bey'in Anıları* (İstanbul: Arba, 1988), s. 37.

19 Rambert'in günlüğü, 14 ve 16 Nisan 1909, cilt 33, basın kupürü de dahil.

20 "Halife-i İslâm Abdülhamid Han Hazretlerine", *Volkan*, 23 Rebîülevvel 1327 (14 Nisan), ön sayfa, M. E. Düzdağ (İstanbul: İz, 1992), s. 505'te tercüme edilip derlenmiştir.

askerlerin cesaretine ve nihayet başarıya ulaşan “inkılâb-ı meşru”ya methiye-ler düzüyordu. Söz konusu “inkılâp”, bir anayasa ve meclis olsa da olmasa da şeriatı merkeze yerleştirmişti. “Meâl-i İslâmiyye ile medeniyet-i garbiyye mezc edilecek ve öyle bir hûlâsa meydana gelecek ki, ümm-i dünya hayrete düşecek” diye söz veriyordu.²¹ Yazık ki, şiddet bu büyüleyici ütopyayı hızla boşa çıkardı. Valiler, ordudaki subaylar ve ITC Adana şubesinin mensupları da dahil olmak üzere Ermeni karşıtı önderler, başkentten gelen işaretleri, Hristiyanların –yine 1908’i müteakip daha görünürleşen– atikliğini ve yumuşak gücünü kırmak ve Ermeni mallarını yağmalamak üzere, 1895 katliamlarını yeniden sahneye koymanın bir fırsatı olarak değerlendirdiler. 14 Nisan 1909’dan sonraki iki hafta içinde, Müslüman gürhunun uyguladığı şiddet, yaklaşık yirmi bin Ermeni’nin öldürülmesi ve kentsel alanların tamamının tahribiyle sonuçlandı. Toplumsal haset, eşitliğin reddi, Ermenilerin yeni siyasi görünürlüğü faktörlerinin tamamı bu korkunç nefret ve yıkımda rol oynadı.²² Adana’ya gönderilen askerî birliklerden bazıları, anayasanın gerekleri olan kanunları uygulamak ve asayiş sağlamaya yerine, saldırgan güruhla bir araya geldi. Reji idaresi direktörü “Adana’dan korkunç haberler geliyor” diye rapor ediyordu: “Fabrikamızın personeli Mersin’e kaçmak zorunda kalınca, binamızı koruyan askerler oradaki bütün Ermenileri öldürdü.”²³ Diyarbakır, Urfa, Mamuretülaziz [Elazığ], Erzurum ve Erzincan’da benzer sahnelerin yaşanmasını, anayasaya sadık yürekli kamu görevlileri engelledi. Buna rağmen Erzincan’daki vaziyet de şiddet doluydu. Garnizondaki askerler sancaklarına Kur’an bağlayıp şehre girdiler, Ermenilerin bertaraf edilmesini ve şeriatın yürürlüğe sokulmasını talep ettiler.²⁴ İmhacı İslâmcılık, 1890’ların katliamlarından bu yana, toplumun faal kesimlerine nüfuz etmişti.

*

Talat İstanbul’da saklandığı yerden, 16 Nisan 1909’da, yeni kabinenin oluşturulduğu gün ayrıldı. İstanbul’daki meclisten bir bahaneyle izin istedi ve ITC iktidarını yeniden tesis etmek üzere İstanbul yakınındaki Ayastefanos’a (Yeşilköy) gitti. Millet ve yüce anayasa adına savaşkan bildirgeler hazırlayan ve bunu yaparken bütün isyancıları aşağılayıcı bir biçimde ancak kendilerine hizmet eden casuslar ve dini kötüyü kullanan caniler ola-

-
- 21 “İnkılâb-ı Şer’î”, *Volkan*, 24 Rebülevvel 1327 (15 Nisan), ön sayfa, M. E. Düzdag (İstanbul: İz, 1992), s. 510’da tercüme edilip derlenmiştir.
- 22 Bir Ermeni’nin çarpıcı anlatımı için bkz. Zabel Yesayan, *Yıkıntılar Arasında*, Aras Yayıncılık, 2014.
- 23 Rambert’in günlüğü, cilt 34, 6 Mayıs 1909.
- 24 Celâl Bayar, *Ben de yazdım: Millî mücadelede gidiş* (İstanbul: Sabah kitapları, 1997), 8: 119-120; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 71-96.

rak tasvir eden bir komisyona başkanlık ediyordu. 22 Nisan'da Meclis-i Milli 266 vekilden Talat'ı takip eden 100'ünün katılımıyla Ayastefanos'ta toplandı. Abdülhamid'in yerine kardeşi Mehmed Reşad'ı geçirirken, yeni sadrazama Abdülhamid'in sultanlığının güvencede olduğu ve başkentin işgal edilmeyeceğine dair yanıltıcı telgraflar göndermeyi ihmal etmedi. ARF'nin manevi desteğinden memnundu, ama başkente yapılan yürüyüşe faal katılımını istemedi.²⁵

İhtilalci örgütlenmesi, ulusal söylemi ve liberalizm karşıtı tavrıyla bu meclis, 1920'nin Ankara'sındaki karşı-meclisin habercisiydi. Başkalarıyla birlikte hareket etse de Talat'ın Ayastefanos'taki asli önder olduğunu ve Abdülhamid'in azledilmesinde kararlılık gösterdiğini belirtmek yerinde olacaktır. Asıl hedef kanun ve nizam ile beraber anayasal düzenin tesisi değil, İTC iktidarının yeniden ele geçirilmesi ve güçlendirilmesiydi. Ayastefanos ekibi, bir yanda İTC yönetimine getirilen liberal eleştirilerle nüfusun makul talepleri, öbür yanda da çete şiddeti, demagojik yöntemler ile karmaşadan kârlı çıkarlar arasında bir ayırım yapmıyordu. Aynı doğrultuda, 17 Nisan 1909 itibarıyla büyük ölçüde yerlerine dönmüş bulunan isyancılardan gelen bir af talebini reddetti. Önde gelen bağımsız bir Ermeni vekil ve İstanbullu bir hukukçu olan Krikor Zohrab, olası bir katliamın önüne geçmek ve müzakere edilmiş bir çözüm önerisi hazırlamak üzere İstanbul'dan Ayastefanos'a giden bir delegasyona başkanlık etmişti.²⁶

23 Nisan 1909'da Ayastefanos'ta toplanmış olan Mahmud Şevket komutasındaki Harekât Ordusu, Şevket'in, aralarında --daha sonra 1920 karşı-hükümetinin liderliğini yapacak olan-- Mustafa Kemal'in de bulunduğu subaylarıyla birlikte İstanbul'a yürüyüşe geçti. Ordu vaziyeti hızla kontrol altına aldı ve Temmuz 1912'ye kadar devam edecek, bu tarihte de ivedilikle 1918'e kadar uzatılacak olağanüstü hali ilan etti. Başkentin yeniden ele geçirilmesi dört yüz askerin ölümüyle sonuçlandı. Alelacele görülen mahkemeler neticesinde belirsiz ama çok sayıda insan halka açık alanlarda infaz edildi. Vahdeti, İstanbul'dan 18 Nisan'da kaçmıştı; ancak Temmuz ayında infaz edildi.²⁷ Rambert, 3 Mayıs'ta, "Sokaklarda meşum bir sessizlik hüküm sürüyor" diye yazıyor ve "genel bir huzursuzluk"un olduğunu belirtiyordu: "Mahkûm edilen pek çok insan gece vuruldu ... idamlar birkaç gündür devam ediyor."²⁸

25 Mahir S. Pekmen, *31 Mart hatıraları: İsyan günlerinde bir muhalif* (Ankara: TTK, 2011), s. 172-198.

26 Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 72; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki* (İstanbul: Simge, 2001 [1980]), s. 196-198.

27 Geogon, *Abdulhamid*, s. 420-421.

28 Rambert'in günlüğü, cilt 34.

Gizli siyasetten yarı-kamusal siyasete: Bir nâzır olarak Talat

Talat, Ayastefanos'taki toplantının gayriresmî lideriydi. 7 Nisan 1909'daki, Abdülhamid'in azledildiği, sultanın eski sadrazamı Said Paşa başkanlığında toplanan meclisin kapanış oturumunu o yönlendirdi. Harekât Ordusu önceki günlerde Yıldız Sarayı'nı ele geçirmişti. Talat, şimdi Abdülhamid'i siyasetten ebediyen silmek istiyordu, ama hem meclisin hem de hastalık mazeretiyle toplantıya katılmayan şeyhülislâm Sahip Molla'nın sergilediği direncin üstesinden gelmesi lazımdı. Molla'nın fetvası her halükârda şarttı. Bir toplantı çağrısında bulundu, böylece Molla'yı yüz yüze zorlayabilecekti; neticede Talat ve bir delegasyon, azil ya da çekilme fetvasını koparabildi, meclis bu fetvaya dayanarak azil kararını aldı. Talat, Said'e ITC Merkez Komitesi'nin Abdülhamid'in Selânik'e sürülmesini istediği bilgisini ilette. Abdülhamid eşleri, kızları ve birkaç hizmetçisiyle 28 Nisan'da Selânik'e vardı.²⁹

Darbeciler Hilmi'nin görevden alınmasını istemişler, Abdülhamid de Tevfik'e bu görevi devralması hususunda ısrar etmişti. Ne var ki Hilmi'nin kabinesi ITC'nin arzularına karşılık veremedi, bu sebeple Talat, Hilmi'yi istifaya "ikna etti".³⁰ Dahiliye Nâzırı Ferid Paşa da dahil olmak üzere nâzırların çoğu Hüseyin Hilmi'nin yeni kabinesinde görevi başında kalmış olsa da elleri kolları bağlıydı. Rambert'in yakın tanışı olan Ferid, İsviçreli arkadaşından, yeni sultanın vekillere hitaben okunacak konuşmasını da kabine programını izah eden konuşmayı da yazmasını istedi. Rambert ITC ve hükümet arasında devam eden büyük anlaşmazlıkların farkındaydı ve bu vaziyeti talihsiz buluyordu. Dahası, baskı uygulanması, "basının susturulması, grevlerin bastırılması, derneklerin istismarının ve özgürlüğünün bastırılması" yönünde genel bir irade mevcuttu. Fakat kabine aynı zamanda, "hükümetin, gündemdeki işlere ve memurların atanmasına yönelik ITC müdahalesinden korunması"nı istiyordu. Mahmud Şevket'in olağanüstü halinin "kaçınılmaz bir netice olarak ortaya çıkması" örneğinin işaret ettiği üzere, isyan sırasındaki güçsüz kabine ve meclis, bundan böyle geçerli olacak "diktatörlüğü" belirledi.³¹

Merkez Komite, Nisan'daki travmatik darbenin bir neticesi olarak, kontrol ve etki gücünü artırmak istedi. Bununla beraber, gayriresmî yöneticiler, yüksek ihtimalle nüfuzlarını kaybetmekten korktukları için, "genç adamlar"ın

29 Türk geldi, *Görüp işittiklerim*, s. 36-37; Babacan, *Talat*, s. 61-63; Georjeon, *Abdulhamid*, s. 424-425.

30 Türk geldi, *Görüp işittiklerim*, s. 40-41; Babacan, *Talat*, s. 64-65.

31 Rambert'in günlüğü, cilt 34, 12 ve 19 Mayıs 1909. Sadrazam sultanın konuşmasını 20 Mayıs'ta sultanın huzurunda okumuştur; karşı. Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 24.

(Cavid ve Talat) nâzır olmasını istemedi.³² Bunun yerine adamlarını nâzır danışmanı olarak araya sokmayı tercih ettiler, fakat bu fikrin uygulanmasında kabine ve meclisten çok fazla dirençle karşılaştılar. Mali uzman olarak halen bir saygınlığı olan Cavid, “tamamen kabiliyetsiz” Maliye Nâzır Mehmed Rifat’a yardım edecekti. Haziran ayında ilk ITC nâzır olarak Mehmed Rifat’ın yerini aldı.³³ Komite sahnenin ardından Talat ve “pusulalar” vasıtasıyla baskıda bulunmaya devam etti. Rambert’in, baskılardan dolayı istifa eden Ferid’den öğrendiğine göre, “Bakanlar Kurulu’nda her şey küçük, gizemli pusulalar vasıtasıyla yapılıyor”du; “Hilmi Paşa devamlı komitenin özel bir görevlisiyle konuşmak üzere dışarı çağırılıyor. Her an gizli yönergeler ya da telgraflar alıyor”.³⁴ Ağustos 1909’da, Ferid’in görevini Talat devraldı.

Talat, görevine başlamadan önce, 1908 devrimini müteakip İngiliz Parlamentosu’ndan gelen bir davet sayesinde, ilk uluslararası deneyimini yaşadı. Westminster’daki toplantılara katılan on yedi kişilik bir meclis delegasyonuna başkanlık etti, İngiliz Başbakan Lord Curzon ve Dışişleri Bakanı Edward Grey’le görüşmeler yaptı, bazı şehirleri ziyaret etti. İngiliz Siyonist Federasyonu Onursal Başkanı Sir Francis Montefiors, Osmanlı delegasyonu adına bir öğle yemeği daveti verdi. Delegasyonda Talat’ın yanı sıra, Dr. Rıza Tevfik, Nissim Mazliyah ve Ruhi el Halidi (Kudüs’ten bir Arap mebus) vardı. Hem Tevfik hem de Talat, “Siyonizmin siyasi emellerinin Türk İmparatorluğu’nda onay görmesinin muhtemel olmadığı” yönündeki ikazlarını iletiler.³⁵ Talat Osmanlı Parlamentosu’ndaki siyasi arkadaşlarına bütün haberleri telgrafla ilettiler. Bu telgraflarda, Londra’daki resepsiyon önemli bir tanıma emaresi olarak görülüyordu. İstanbul basını, “En genç meclisin vekilleri, en eski meclise ziyaretlerinde olağanüstü bir sıcaklıkla karşılandılar... Bu dostluğun ne denli büyük olduğunu görmek için, tarihin sayfalarını derinlemesine araştırmaya hiç gerek yok; biliyoruz ki fiiliyatta bir darbimesel bizimle: ‘Türk’ün en iyi dostu İngilizlerdir’” diye yazdı.³⁶ Nisan 1909’daki ayaklanmayı İngilizlerin teşvik etmiş olması muhtemel olmasına rağmen, ITC önderleri Büyük Britanya’nın dostluğuna –en azından görünürde– yönelik umut taşıyordu; zira Almanya’yı eski rejimin dostu olarak tanımışlardı. Bu sebeple Talat, Almanya’ya bir ziyarette bulunması yönünde Büyük Britanya’dayken aldığı

32 Cavid’in günlüğü, 1: 44, 30 Nisan 1909.

33 Rambert’in günlüğü, cilt 34, 6 Mayıs; Cavid’in günlüğü, 1: 47-48, 5-7 Mayıs 1909; Babacan, *Talat*, s. 65-67.

34 Rambert’in günlüğü, cilt 35, 22 Ağustos 1909.

35 *Jewish Chronicle*, 23 Temmuz 1909, N. J. Mandel, “Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine: 1882-1914”, doktora tezi (Oxford: St. Antony’s College, 1965), s. 192’de alıntılanmıştır.

36 *Yeni Gazete*, 21 Temmuz 1909, FO 371/778’de alıntılanmıştır (Londra’ya Ziyaret ve Ermeni Katliamları, 1909), s. 16.

bir daveti, delegasyonun yorgunluğuna dair ifadelere sığınarak, resmen kabul etmedi. Yine de Londra'dan dönüşte Berlin ve Viyana'yı ziyaret etti, zira ITC'nin İstanbul'daki Alman temsilcilerle ilişkileri halihazırda iyi bir başlangıç yapmıştı (bkz. bu bölümdeki "Düşünceli, Huzursuz, Çökkün" başlığı). Ağustos başlarında Avrupa'dan resmen atanmış bir nâzır olarak döndüğünde, ITC'ye yakın bütün çevrelerde kayda değer bir rağbet gördü. Ciddi gözlemcilere göre bundan böyle siyaseten "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Jön Türklerin muteber lideri"ydi.³⁷

Yeni nâzırın ilk sıcak meselesi olan Nisan'daki Adana katliamları, Avrupa'da bulunduğu sırada mecliste görüşülmüş ve halledilmişti. ARF-ITC partiler-arası komisyonunun bir üyesi olan Talat gelişmelerden sürekli olarak haberdar edilmiş ve muhtemeldir ki telgraflar vasıtasıyla başat bir rol oynamıştı.³⁸ Eski dahiliye nâzırın Mayıs ayında Adana'ya bir araştırma komisyonu göndermişti. ITC'dekiler de dahil olmak üzere hükümet ve vekillerin çoğu, Nisan'dan Temmuz'a kadar Hamidci bakış açısından katliamı yorumlama eğiliminde oldular. Bu, kendisi de bizzat bu kitlesel suçta katılmış bulunan Adana Valisi Mehmed Cevad'ın raporunu geçerli kabul ettikleri anlamına geliyordu. Vali, Ermeni provokasyonuna dair örnekler toplamış, en önemlisi de yetkilileri bütünüyle temize çıkarmıştı. Ne var ki, temel gerçekler Temmuz ayında inkâr edilemez hale geldi; kabine bu noktada bir sonuca vardı ve Cevad da dahil olmak üzere başı çeken Müslüman faillerin tutuklanması emrini verdi. Yine de çok sayıda vekil açık bir tartışmanın önünü kesmişti ve bunun bir sebebi, Nisan karmaşasının ardından toplumsal bir tepkiyle karşılaşmaktan korkmalarıydı.³⁹

Dolayısıyla, Talat'ın nâzır olarak göreve başlamasıyla beraber, ITC, ARF ve Zohrab'ın da dahil olduğu başka temsilciler, sahne arkası bir düzenleme vasıtasıyla faaliyette bulunuyorlardı. ITC'nin nüfuz sahibi mensubu Ahmed Cemal yeni Adana valisi olarak atandı; hükümet Ermeni provokasyonu argümanını kamusal olarak reddetti ve gerek kurbanlara yardım etmek gerekse yeniden inşa çalışmaları için kayda değer bir kaynak tahsis edildi. Öyle görünüyor ki, cemaatlerinden ikaz sesleri yükselse de başkaca seçenekten yoksun olan Ermeniler, ITC il şubeleri Nisan ayında Ermeni karşıtı gericilerle açıkça iş birliği yapmış ve ITC vekilleri Hamidci gözlüklerini çıkarmada bir hayli yavaş ve isteksiz davranmış olmasına rağmen, anayasal umutlarını ITC'ye şimdi daha da fazla bağlamışlardı. Meclis, bütününe bakıldı-

37 Rambert'in günlüğü, cilt 35, 26 Ekim 1909; Babacan, *Talat*, s. 67-68; "Lebensgeschichte Talaat Bej", Jäckh Papers, Yale University Library; Miquel to Auswärtiges Amt, 14 Ağustos 1909, PAA/R 13796.

38 Dikran M. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick: Transaction, 2012), s. 82-84.

39 Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 97-117.

Fotoğraf üzerinde Enver Bey'in, 1909-1911 arasında askerî ataşe olarak görev yaptığı Berlin'deki Almanlara hitaben yazısıyla, "Türkiye'deki ortağım dahiliye nazırı Talat Bey". (Hauptstaatsarchiv Stuttgart).

ğında, söz konusu kitlesel suç üzerinde mutabık kalamamıştı. Bunun tek sebebi 1890'ların daha da geniş kapsamlı suçlarının, malların ve toprakların iadesi de dahil olmak üzere hâlâ tanınmamış ve temize çekilmemiş olması değildi. Müslüman failler aleyhine ifadelerde bulunmaktan imtina etmenin yanı sıra yerleşik inkâr örüntüleri kamusal alana hâkim olmaya devam etmekle kalmıyor, meseleyi ele alan meclis komisyonunu oluşturan ITC mensuplarının da ayırt edici özelliklerini oluştuyordu. Komisyonun Ermeni üyesi Agop Babikyan'ın raporuna göre, katliamın sorumlularından biri olan bir eski müftü, "oraya buraya gidip hürriyet ve anayasanın şeriata karşı olan Hıristiyanların icadı olduğunu söylüyor"du; "böylece, halkı tahrik etmeye ve onları Hıristiyanlara ve Anaya-

sa'ya karşı doldurmaya" başlamıştı, ama bu raporun üstü kapatıldı.⁴⁰ Talat'ın yakın arkadaşı ve 1909'dan 1918'e kadar da çalışma arkadaşı olan Ali Münif (Yeğenağa), raporunda, failleri görünmezleştiren, yatıştırıcı bir dil kullanıyordu. Anıları da daha 1909'da Ermenileri bütün haklarıyla hemşeri ve vatanşas olarak görmediğinin bir kanıtıdır.⁴¹

Aynı şey, Talat'ın 1919'daki geçmişi değerlendiren savunması için de geçerlidir. Talat burada Babikyan'ın işaret ettiği başlıca noktaları göz ardı ederken, ona Ermeni provokasyonunu ispat etmek saikiyle atıfta bulunur. Berlin'deki amansız sürgünü sırasında Talat'ın komplocu düşünüşü, Ermenilerin Avrupa'nın desteğiyle bir Ermeni özerkliği tesis etmek üzere katliamı kışkırtmayı istemiş olduklarını öne sürecek denli ileri gider. Talat 1909 yı-

40 Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 101'de alıntılanmıştır.

41 Taha Toros, der., *Ali Münif Bey'in hatıraları* (İstanbul: İsis, 1996), s. 51-56.

linda Ermenilere karşı görece açık olmuştur, ama yine de hakikatle yüzleşmeye, Babikyan'ın raporunu yayımlamaya, dolayısıyla hakikatlere yaslanan bir anayasa yapmaya hazır değildir.⁴² Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, meclisin Adana katliamını ele alışı, tecavüzü suç olarak kabul etmek yerine kurbanın provokasyonunun altını çizen, ziyadesiyle tanıdık şovenist bir tavrı çağrıştırır.

İTC ve ARF, 20 Ağustos 1909'da, "meşrutiyeti takviye ve halkın terbiye-i fikriyesini en metin esaslar üzerine bina etmek" ve "Vatan-i mukaddes-i Osmaniye-i taksim ve tefrikten masun bulundurmak" için yeniden teyit edilmiş bir iş birliğinin koşulları üzerinde bir mutabakatı sonuçlandırdı.⁴³ "31 Mart vakayii, Adana fecayiini bir dersi ikaz üzere telâkki ederek" ve anayasayı gerici hareketlere karşı savunmak üzere "el ele ver[diler]". En dikkat çeken de Ermenilerin ısrarıyla, "tevs-i mezuniyet-i vilâyat [illerin idaresinde yetki genişliği]" üzerinde uzlaşmaya varmalarıydı. Bu, İTC aslında merkezîyetçiliği içselleştirmiş olsa bile, Sabahaddin'in yaklaşımına göre -kâğıt üzerinde- daha fazla bölgecilik anlamına geliyordu.

20 Ağustos mutabakatı 1890'larda el konan toprakların iadesine dair bir ibare taşımıyordu. Ermeni Sorunu'nun bu önemli meselesi Talat'ın nâzırlığını da zorlayan bir unsurdu. Talat bu meseleyi idari önlemlerle çözeceği sözünü verdi, böylelikle gayrimüslimlerin aleyhine olacak uzun ve sonucu belirsiz adli duruşmalara gerek olmayacaktı.

1909'un yaz sonu ve sonbaharında siyaseten olumlu bir başlangıca kismen de olsa imza atılmıştı. İTC ilk defa kendi nâzırlarına sahipti. Gerek ulusal gerekse uluslararası düzlemde olumlu bir imajları vardı. Bu nâzırlardan biri olan Talat, birçok insanın gözünde sadrazam olmak için gerekli her şeye halihazırda sahipti. Bir Fransız gazeteci şöyle yazıyordu: "Dahiliye Nâzırı Talat Bey ... hayal edilebilecek en sempatik insanlardan biri. Yüzü en kusursuz sadakati yansıtıyor. Kelimenin tam anlamıyla yiğit bir adam. Fakat aynı zamanda Türk siyasetinin yeni mensupları arasındaki en kayda değer kişiler arasında, öyle ki daha şimdiden geleceğin sadrazamı olarak anılıyor."⁴⁴

Talat, Cavid ve Bedros Hallaçyan (bayındırlık nâzırı), Ramazan Bayramı'nda üst düzey yöneticilerin geleneksel olarak yaptıkları gibi itaatkâr ziyaretçileri kabul etmek yerine, vilayetlerde "halkla temas etmek" üzere 14 Ekim 1909'da başkentten ayrıldılar. Edouard Huguenin Paşa (1856-1926) da onlara eşlik ediyordu. Anadolu Demiryolları'nın bu İsviçre doğumlu,

42 Talat, *Hatıralarım ve Müdafaa*, s. 25-26.

43 3 Eylül 1909'da *Tanin*'de yayımlanmış, Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*'nde yer verilmiştir (Ankara: Yeni Matbaa), s. 584-585. Karş. Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 47-49.

44 Jean Rodés, "Déclarations du grand-vizir et du ministre de l'intérieur sur la politique générale", *Le Temps*, 27 Eylül 1909.

Türkçe konuşan müdürü, pek çok bölgesinde çalışmış olduğu için Anadolu'yu diğer üst düzey memurlardan da Makedonyalı ITC liderlerinden de daha iyi tanıyordu. Huguenin'in kadim ahabası olan ve kendisiyle neredeyse her gün İstanbul'un Avrupa yakasının kalbi konumundaki Pera'da buluşan Rambert, "Bu beyler bizzat halkla ve vilayetlerin sorunlarıyla karşılaşmak suretiyle hem saygınlık hem de ülkeye dair bilgi bahsinde kazanılacak ne çok şey olduğunu fark edecekler. Bu bir hiç gibi görünse de idarenin alışkanlıkları babında bir devrimdir. Pek çok memnunum" diye yazıyordu. Rambert, sultanın İzmit ve Bursa'ya Ekim 1909 sonlarında yaptığı seyahatle ilgili olarak da benzer yorumda bulunuyordu.⁴⁵ Rambert, özel bir resmî görüşmeyi müteakip V. Mehmed'i şen, iyi huylu ve arkadaş canlısı olarak tasvir ediyordu. Fakat artık yetkileri azaltılmış olan sultanlık makamı, bütün mühim işlerde komitenin talimatlarına uymak durumundaydı.⁴⁶

Rambert ve Huguenin 1909'un Aralık ayı ortaları itibarıyla hâlâ, Hilmi, Cavid, Talat ve Hallaçyan ekibinin sağlam ve güvenilir olduğu izlenimine sahiptiler: Mensubu oldukları hükümet epeyce otoriteryendi, ama halkın çoğunluğunun gözünde, kaçınılmaz olarak böyleydi. ITC'li siyasetçiler arasında, aynı zamanda, "gösteriş karşısında çok demokratik bir horgörü" gözlemliyorlar, ama şüpheli bir yaklaşımla bunun büyük ihtimalle devamlılık arz etmeyeceğini öngörüyorlardı.⁴⁷ Bu açıdan bakıldığında, onlara göre "despotik bir örgütlenme" olan ITC'yi aynı zamanda ciddi anlamda sorguluyorlardı. Fakat yine de çalkantılı koşullar belli bir zaman aralığı için belki de bu niteliği gerektirmekteydi. ITC siyaseti, azınlıklara bir sosyal mevki tanımıyor, dengeleyici mekanizmalardan da yoksun bulunuyordu; dolayısıyla, mantık sahibi herhangi bir değerlendirmeye göre demokratik bir oluşum olarak varlığını devam ettiremezdi. ITC 1909 Kurultayı'nda daha şeffaf olmaya, meclisteki parti grubunu komiteden ayırtırmaya ve üyelğe kabuldeki gizli törenden vazgeçmeye karar vermiş olsa da hakikatte bu kararlarda ilerleme kaydedilemedi.

ITC'nin mecliste ve kabinede sergilediği tavır, Merkez Komite'de devam eden yaklaşım ve pratikleri yansıtıyordu. ITC'li vekiller, dahili parti toplantıları haricinde, "şahsi görüşlerinden bütünüyle feragat etmek durumunda"ydılar. Rambert, ITC'nin ziyadesiyle disiplinli bir Kamu Selameti Komitesi (Fransız Devrimi'nden tanıdık olan *association de salut public*) haline geldiği kanaatine varmıştı. Nâzım ve Şakir, hâlâ devrimci zamanlardan geçilmekte olduğu ve hükümetin komite tarafından kontrol edilmesi gerektiği hususunda ısrarcıydı. Tam tersine, 1909 sonları itibarıyla öyle gö-

45 Rambert'in günlüğü, cilt 35, 14, 15 ve 28 Ekim 1909.

46 A.g.e., cilt 37, 17 Nisan 1910.

47 A.g.e., cilt 36, 23 Mart 1910.

rünüyor ki Talat, komitenin örtük denetiminin olmadığı, daha şeffaf bir hükümet siyasetine geçmeye istekliydi. Merkez Komite'de, "Devlet içinde devlet olamaz!" diye bağırıldığı söyleniyordu. Açık ki gayriresmî önderlerin istediği bu değildi, aksi halde sadece ve sadece komiteye bağlı olan iktidarlarnı kaybederlerdi.⁴⁸

Düşünceli, huzursuz, çökkün: Talat ve Osmanlı'nın geleceği krizde

Ne yazık ki 1909 sonlarında genel siyasi halet-i ruhiye değişti. Temmuz 1908'den bu yana kayda değer hiçbir şey başarılamamıştı. Çözülmemiş sorunlar birikti ve bu, "söz konusu sorunları nasıl ele alacağını ve çözeceğini bilmeyen adamların kararsızlığı"nın bir ispatıydı. "Genç adamların, mesuliyeti eski rejimde bir rol üstlenmiş herkese yıkmak yönünde bir temayülü var," diyen Rambert'e göre sadrazamla ITC temsilcileri arasındaki uyumsuzluğun bir neticesi olarak 31 Aralık 1909'da Sadrazam Hilmi Paşa'nın görevden çekilmesinden sonra Osmanlı siyaseti durgunlaşmıştı. Komite, Abdülhamid zamanında da yüksek düzeyde memuriyet görevinde bulunmuş, iktisat ve kültür nâzırı Gabriel Noradunkyan'ı görevden alması için Hilmi'ye baskı yapmıştı. Rambert detaylara hâkimdi, zira gerek Hilmi'yle gerekse Hilmi'nin halefi İbrahim Hakkı Paşa'yla uzun sohbetleri oldu. Dayandığı kaynaklara göre, vilayetlere münasip olmayan atamalarda bulunduğu ve fazla yumuşak başlı olduğu için eleştirilerde bulunan komite, Talat'ı da görevden çekmeyi görüşmüştü.⁴⁹

Gerek hükümet gerekse Talat için önemli bir sınav Arnavutluk'taki huzursuzluk oldu. Kuvvetli bir Arnavutçu hareket, yazılı Arnavutçada Latin alfabesini kullanmaya başlamak istiyor, ITC'nin siyaset ve kültür alanlarındaki merkezîyetçi ideolojisine karşı hınç besliyordu. Arnavutçuluğa karşı propaganda İslâm'ı, Osmanlıcılığı ve imparatorluğa sadık Arnavut vatanperverliğini bir araya getirdi. ITC Arap alfabesini (ya da Arnavutlara göre "Türk alfabesi")ni kullanmaya devam etmeyi tercih ediyor ve Arapça harflerle yazılan Osmanlı dilinin İslâmî niteliği baskın bir imparatorluktaki hegemonyasını devam ettirip güçlendirmeyi amaçlıyordu. Arnavutlar Latin harflerini seçerlerse kendilerini İstanbul'dan uzaklaştırmış olacaktı. Sünni Müslümanlar da dahil olmak üzere bütün nüfus grupları Arnavutçu hareket içinde temsile sahip olmakla beraber, hareket Bektaşiler ve Hristiyanlar açısın-

48 Soku, *Yakın tarihin üç büyük adamı*, s. 29; Rambert'in günlüğü, cilt 36, 13 Aralık 1909; karş. Hanioglu, "The Second Constitutional Period", s. 74-75; M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23: 482.

49 Rambert'in günlüğü, cilt 36, 31 Aralık 1909; 13 ve 30 Ocak 1910.

dan bilhassa önem taşımaktaydı. Arnavutçu liderlerin tutuklanmasını müteakip 1910 baharında yaşanan bir genel ayaklanma Talat'ı korkuttu. Demokrasiyi tesis etmekten uzak olan ITC, iktidarını sürdürebilmek için yerel eşraf ve ulemaya ya da diğer İslâmî şebekelere sırtını yaslamak durumundaydı.

Talat halkı yatıştırmak için güç kullanmak konusunda mütereddit olsa da Osmanlı dahilinde özerklikler tesis edilmesi hususundaki olumsuz fikirlerini esasen paylaştığı komitenin gayriresmî önderleri tarafından paylandı. Talat teslim bayrağını çekti ve Arnavutluk'un özerklik yanlısı eğilimleri karşısındaki ITC siyaseti bundan böyle sert oldu: Arnavut toplumunda daha fazla ayrışma yaratmak üzere geniş kapsamlı baskı uygulandı, saldırgan kompolar düzenlendi, propaganda yapıldı ve bunlar için ordu kullanıldı. Merkez Komite üyesi değil ama ITC'nin adamı olan, Arnavut kökenli kıdemli kamu görevlisi General Ahmed İzzet Paşa, keskin bir şekilde bu politika-ya karşı durduğu için Yemen'e gönderildi. Oysa bu çalışmanın terminolojisine göre –tam anlamıyla emperyal yönelimli– Ahmed İzzet Paşa'nın meşrebi paternalistik ödevler ve Müslüman ahlâkından yanaydı (benzer başka vakalarda da olduğu gibi, örneğin Mustafa Hayri). “Bu konuda defalarca Talât Bey'in dikkatini çekmek ve Avrupa'da çeşitli grupların bunlarla kıyaslanmayacak derecede birbirine zıt olan siyasi düşüncelerin yeni düşmanlıklara dönüşmediğini ve Makyavelci politikadan fayda yerine zarar geleceğini açıklamak istedim.”⁵⁰

İmparatorluk Birinci Balkan Savaşı sırasında, 1912'de Arnavutluk'u kaybetti. Bir başka önemli sınav, daha sonra da değineceğim Doğu Anadolu'daki toprak sorunuydu. Anadolu imparatorluğun kurulmuş olduğu yerd. Arnavutluk, Filistin ve Yemen'den farklı olarak, Osmanlı'nın geleceği açısından hayati öneme sahipti. Yemen'deki ayaklanma 1904'te başlamıştı. Ekim 1911'de Kuzey Yemen'de İmam Yahya'ya özerk Zeydi-Şii idaresi teslim edilmişti. Daha 1909 yazındaki nezaret görevinin başlarından itibaren Talat, Yemen örneğinde, bütün özerklik planlarını askıya almış, Eylül ayında da ayaklanmayı bastırmak üzere on iki tabur askeri Yemen'e yollamış, ne var ki istenen başarı elde edilememişti.⁵¹

Talat, Filistin'le ilgili olarak, Arap vekillerin ve Siyonistlerin ciddi baskısı altındaydı. Siyonistler Filistin'e göçün serbestleşmesini, Araplar da kit-

50 Ahmed İzzet (Furgaç), *Feryadım* (İstanbul: Timaş, 2017), 1: 99-100; İzzet Paşa'nın Kemalist rejim tarafından açıkça dışlandığı 1920'lerde yazılmış bu anılar zengin bir içeriğe sahiptir. Karş. Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation musulmane en Europe* (Paris: Karthala, 2007), s. 611-705 [Arnavut Miliyetçiliğinin Kökenleri: Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Olan Bir Ulusun Doğuşu, çev. Ali Berktaş, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013]; Soku, *Yakın tarihin üç büyük adamı*, s. 29.

51 Karş. Thomas Kühn, *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919* (Leiden: Brill, 2011), s. 237-239.

İsrailli Yahudi göçünün ve toprakların el değiştirmesinin engellenmesini istiyordu. Talat, Abdülhamid'in Siyonizm karşıtı kısıtlamalarını yenileme kararı aldı. 1908'i müteakip dilekçelerde bir artış yaşanmıştı: Çoğu okuma yazma bilmeyen yerel halk, arzuhalciler aracılığıyla bu dilekçelerde sesini duyurabiliyordu. Sert üslupla ve çoğunlukla Dahiliye Nezareti'ne hitaben yazılmış dilekçeler, imparatorluğun, devlet içinde devlet yaratan Siyonist faaliyetleri görmezden geldiğine dair hayal kırıklığını ifade ediyordu. Üst düzey temsilciler olmasa bile bir grup Siyonist, böyle bir hedefe sahip olduklarını ilan etmişti.⁵²

Çağdaşlarının sadece geçmişi değerlendiren bir bakış açısıyla değil, aynı zamanda ileri görüşlü bir perspektifle ortaya koyduğu akıl, imparatorluğun esasında inkâr edilemezcesine aşırı gerilime teslim olduğuna işaret ediyordu. Ne var ki, İTC'nin aşırı vatanperver, aşırı politikleşmiş ve devlet merkezli adamları, imparatorluğun merkezîyetçi ve tekçi bir oluşum olarak kurtulacağı dogmasına gömüldüler. Tümgeneral Imhoff Paşa (Heinrich K. A. Imhoff), başka türlü bir sürecin hikmetini vaz eden deneyimlere rağmen, acemi nâzır Talat'ın, "Türkiye'ye sıkı bir biçimde merkezileşmiş, törpüleyici bir yönetim sunma planını inatla sürdürdüğü"nü önemle belirtir.⁵³ 1912'ye kadar Merkez Komite'nin stratejik liderleri olan Nâzım ve Şakir, gerçekçi ve ileri görüşlü öncelikler oluşturmak hususundaki yeteneksizliklerini ortaya koymak suretiyle, denetimleri altında tuttukları genç İTC nâzırlarının eylem sahasını da daralttılar. Emperyal yönelimli bu radikal aktivistler, Ermenilerle ortaklığı reddederken, imparatorluğun genel olarak daralmasına yol açacak bir bölgeselleşmenin gerekliliğini değerlendirmeye alma fikrini de horgördüler. Daraltılmış bir Osmanlı egemenlik sahasında yeni hükümet etme biçimlerine barışçıl bir biçimde geçiş, vatanperver dogmalardansa dirayet yön verebilirdi. Böylesi bir idarenin çekirdeğini açtık ki Anadolu oluşturacaktı.

Alman Büyükelçi Adolf Marschall von Bieberstein, 1910 başlarında Rambert'le yaptığı bir görüşme sırasında keskin bir şekilde, esaslı "bilinmedik aciziyeti" yüzünden Talat'ı yetersiz bulurken adil davranmıyordu. Zira yıkımla dolu bir gelecektense sürdürülebilir bir geleceğin tesis edilmesi bahsinde başarısızlığın başını çekenler, sahnenin ardındaki liderler, yani kendini be-

52 Yuval Ben-Bassat, "Palestine's Population and the Question of Ottomanism during the Last Decade of Ottoman Rule", *World War I and the End of the Ottomans: From the Balkan Wars to the Armenian Genocide*, Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem ve Maurus Reinkowski, der. (Londra: I. B. Tauris, 2015), s. 153; Mandel, *Turks, Arabs and Jewish Immigration*, s. 209-210.

53 *Neue Freie Presse*, 14 Ağustos 1912.

genmiş gayriresmî liderlerdi.⁵⁴ Ludwig'in 1915'te bahsini ettiği örgütsel deha ve enerjiyi, Talat'ın daha 1910 yılında doğu vilayetlerinde yapıcı bir şekilde işe koşmuş olduğunu hayal edelim. ITC valisi Celâl'in de doğruladığı üzere, anayasal idareyle uyumlu koşulları hayata geçirmek için gerçekçi bir şans olurdu. Ne var ki, bu öncelik 1910-1911'den sonra cazibesini yitirdi. Anayasal bir ufuk görmeye çalışan Talat, o vakte kadar, esaslı bir reform fikrine başka pek çoklarıyla karşılaştırıldığında daha açıktı.

Bununla beraber, adli işlerde yolsuzluklara ve siyasi suikastlara alışkın olan Talat'ın, evveliyatında da esaslı bir ıslahatın gerektirdiği karakter ve cesareten büyük ihtimalle yoksun olduğunu ifade etmekten kaçınmak da olanaklı değil.⁵⁵ Nâzım ve Şakir'in sosyal Darwinist ve araçsallaştırıcı bir biçimde İslâmcı etkisi Talat'ın yetersiz bir tedrisattan geçmiş zihninde halihazırda kendini gösteriyordu. Bu etkiler Talat'ın politikasını, faaliyette bulunma erki anlamında kendini özgürleştirdiği 1912'den sonra da belirlemeye devam etti. Nâzım ve Şakir'e kısmen tezat oluşturacak biçimde, terakkiye giden yolda, ihya edilmiş ya da daha da genişleyecek bir imparatorluğa dair gerçekçi olmayan hedefler gütmeye daha az hevesliydi. Sekteryen bir doğaya sahip gayriresmî liderlerle karşılaştırıldığında daha az zalim, daha samimi bir görüntü sunuyordu.⁵⁶ Talat daha neşeli görünüyordu ve bu sebeple rağbet görüyordu. Örneğin, ITC ve imparatorlukla ateşli ve aşırı bir özdeşleşmeye giren Nâzım, aslını reddedip dönme kökenini bastırmaya hevesliydi. Bu tavrı, çağdaşı olan Rusya'daki devrimci sosyalizmin önderlerinden Lev Troçki'nin Yahudiliğiyle baş edemeyen, dahası bunu değersizleştiren tavrıyla kıyaslanabilir.⁵⁷

Nâzırlığına dair esaslı güçlükler, komite içinden yükselen rahatsızlık ve kifayetsiz basın, Talat'ın 1910'ların başlarında harekete geçen derin bunalımına katkıda bulundu. Önceden sakin ve neşeli olarak tanınan Talat, durmaksızın artan bir huzursuzluk sergiliyor, bu huzursuzluğun etkisi meclisleyken de görülüyordu. Yeni kaygılı hali, farklı durumlarda rahatsız edici, anayasaya aykırı ifadeler sarf etmesine sebep oluyor, bu da hem siyasi kariyerine hem de Osmanlı'nın geleceğine gölge düşürüyordu. Kasım 1910'da Selânik'te düzenlenen ITC Kurultayı sırasında iç işleri ve mali işler hırsla tartışıldı, nâzırlar eleştirildi; buna mukabil genç ITC nâzırlarının tepkisi pek de özgüven sahibi bir yerden olmadı. 28 Ağustos 1910'da Manastır'da yapılan ITC toplantısında Talat'ın yaptığı konuşma, anayasal ideallere olan güvenini

54 Rambert'in günlüğü, cilt 36, 30 Ocak 1910.

55 1910 yılı başlarında Talat'ın arkadaşı Tahsin tarafından kayda geçilen bir siyasi suikast için bkz. Tahsin Uzer, *Makedonya eşkiyalık tarihi ve son Osmanlı yönetimi* (Ankara: TTK, 1999 [1920]), s. 304-305.

56 Defaatle dile getirdiği üzere bu Muhittin Birgen'in izlenimidir (*İttihat ve Terakki'de on sene*).

57 Bu karşılaştırma için bkz. Baer, *Jewish Converts*, s. 109.

vaktinden evvel kaybettiğini ve “İmparatorluğu Osmanlılaştırma vazifemizde muvafık olana kadar eşitlik sorunu mevzubahis olamaz,” biçiminde dile gelen vahim bakış açısını kanıtlar.⁵⁸

Bu ifade, işbirliğini belirsiz bir gelecekle aynı zemine çekmekle kalmadı, böylesi bir işbirliğinin, kendisinden önce gelecek ve Türkleşmeyle harmanlanmış bir millî-emperyal Osmanlılaşmaya yaslanmasını da şart koştu (“Osmanlılaşma” şimdi yeni, merkeziyetçi ve Türkçü bir anlam kazanıyordu). Eşitlikçilik karşıtı bu yeniden ayarlamaya koşut olarak Talat vilayetlerdeki ITC şubelerini de yeniden örgütlüyordu. Kurallara ve anayasanın ruhuna sadakat bundan böyle ya çok az anlam taşıyor ya da hiçbir anlam taşımıyor; iktidarı korumak ve tahkim etmek için, ITC’yle işbirliğine gitmeye hazır yerel Müslüman eşrafın cemiyetin saflarına nasıl kazanılabileceğine bakılıyor. Talat’ın 1919 savunmasına inanacak olursak, Ağustos 1910 sonlarında Kopenhag’da düzenlenen Uluslararası Sosyalist Kongre’ye sunulan bir ARF memorandumu, Ermenilerin öz-savunma ve örgütlenmeye dönük iradeleri bahsinde kendisini etkilemiş, “iptidai” Osmanlı-Müslüman sadakatine rücu etmesine sebep olmuştu.⁵⁹

Talat’ın Ermenileri önemseyen bir ruhu vardı ve modern, anayasal bir Türkiye’ye giden çözüm yolunun onlarla yapılacak işbirliğinden geçtiğini gayet iyi biliyordu. Öte yandan, Talat da ITC de Ermenilerin uluslararası şebekeleleri ve lobicilik faaliyetlerinden korkuyor ve nefret ediyorlardı. Bu yöntemleri gerçekçi bir siyaset için gerekli bir kaldıraç olarak kabul edemiyorlardı. Aynı zamanda sesi yükselen İslâmî muhalefetten ve bölgesel güç sahiplerinin örgütlediği çete şiddetinden de korkuyorlardı. Bu sebeple, Talat’ın içinde, komitenin kilit önemdeki mensuplarının zihniyetini yansıtan ve eşitlikçi işbirliğine inanmayan, bunun yerine tek mümkün yurtiçi gerçekçi politika olarak yerel Müslüman güçlerin saflara kazanılmasından medet uman bir ruh daha vardı. ARF’den farklı olarak ITC, şiddete dayalı alternatifleri de benimsemektedir. 1890’ların cezasız kalmış ve unutulmayan katliamları, Osmanlı başkentinde açıktan açığa kabul edilmese bile, işbirliğindense yıkımın kuvvetli bir örüntüsü olarak kaldı. İçinden geçtiği bunalım sırasında, Talat’ın Ermenilerden kurtulma seçeneğini zaten düşünmüş olabileceği öne sürülebilir.⁶⁰

58 Rambert’in günlüğü, cilt 36, 30 Ocak 1910; cilt 38, 6 Kasım ve 4 Aralık 1910. Babacan, *Talat*, s. 71-73. Toplantı, 28 Ağustos 1910, Arthur B. Geary’den G. Lowther’e, FO 371/779; Manastır’daki Avusturya Büyükelçi Yardımcısı Zitovsky’nin Dışişleri Bakanı Ahrenthal’e sunduğu 14 Ekim 1910 tarihli raporla paralellik arz eder, yorumlarla birlikte Marschall’dan Auswärtiges Amt’e, 20 Ekim 1910, PA-AA/R 13197’de.

59 Talat, *Hatıralarım ve müdafaa*, s. 52-56. Talat, ARF’nin açıkça gıpta ettiği Sosyalist Enternasyonal mensubiyetini, “Avrupa kamuoyuna karşı iyi bir tesir yapabilmek için bir sosyalist süs” diye küçümsemiştir.

60 Danimarkalı oryantalist Johannes Østrup, 1910 sonbaharında Talat’ın kendisine, “Görüyorsunuz ki biz ve bu insanlar arasında barışçıl tarzda çözülemeyecek bir anlaşmazlık mevcut; ya on-

Talat'ın bunalımı ITC'deki genel bunalıma ve işin ilginç, "Türkiye'nin onuruna aykırı" koşulların oluşmaması için uluslararası siyasette 1910 sonbaharında Almanya'yla –Cavid'in ifadesiyle tek Avrupalı ortakla– yakınlaşmaya koşuttu. Bununla beraber söz konusu yakınlaşmanın koşulları, Jön Türk Devrimi'ni izleyen günlerden itibaren, Büyükelçi Marschall von Bieberstein tarafından faal bir biçimde hazırlanmış ve desteklenmişti. Temmuz 1910'da İstanbul'da kaldığı, diplomatlarla ve ITC lideriyle görüştüğü günlerde Churchill, "Jön Türklere karşı büyük bir sempati" duymuş ve daha o zaman Almanların "diplomasimizden kârlı çıktıkları"nı hissetmişti. Karl Helfferich ile *Frankfurter Zeitung*'un İstanbul muhabiri Paul Weitz, Helfferich'in ifadesiyle, "irticalen elde edilecek avanslar"ın yanı sıra "bahşiş" ko-parmak için, propagandaya dönük yayınlar yapmak üzere bazı düzenlemelere gitmişlerdi. Helfferich hem Deutsche Bank'ın müdür yardımcısı hem de Anadolu Demiryolları'nın –Huguenin'in yanı sıra– ikinci müdürüydü. Kozmopoliten Huguenin'den farklı olarak Helfferich, Almanların Bağdat Demiryolları'ndaki jeo-politik çıkarlarının peşindeydi. Deutsche Bank belgeleri, 1909 baharının sonlarında, ITC'ye gazetesi *Tanin* için 100.000 frank verildiğini gösteriyor. Bu hibe, Enver'in Berlin'de askerî ataşe olarak bulunduğu (Berlin'e Mart 1909'da varmış ve o andan itibaren Alman gücünün sağlam bir hayranı olmuştur) ve gazeteci Ernst Jäckh'in etkili bir Alman-Türk dostluğu propagandisti olarak kariyerine başladığı zamana denk düşüyor. Jäckh bu görevini ITC'den ahbaplarının diktatörleştiği ve radikal milliyetçiler haline geldiği 1913 yılında bile sürdürmüştür. Dönemin kimi insanların *Turkenfieber* (Türk ateşi) olarak adlandırdıkları yakınlaşmaya önemli ölçüde katkıda bulundu ve kendisi de 1914'ten itibaren, müşterek savaş yöneliminin propagandisti haline geldi. 1908'de Türkiye'ye yaptığı bir tatil seyahatinin ardından yazdığı makalelerde Jäckh, Jön Türk Devrimi'ni global kavrayışın açığa çıkması olarak değerlendirip methetmiş ve "Yükselen Bir Hilâl" kehanetinde bulunmuştu (Aynı zamanda 1911'de yayımladığı, devamında da gözden geçirilmiş yeniden baskıları yapılacak olan kitabının başlığıdır).⁶¹

lar bizi bütünüyle çokertecekler ya da biz onları ortadan kaldırmak mecburiyetinde kalacağız. Eger bir vakit bu ülkenin iktidarına gelirsem, bütün imkânlarımı Ermenileri yok etmek için kullanacağım," dediğini iddia eder. Østrup, *Erindringer* (Kopenhag: H. Hirschsprungs Forlag, 1937), s. 118, Matthias Bjørnlund, "When the cannons talk, the diplomats must be silent": A Danish Diplomat in Constantinople during the Armenian Genocide", *Genocide Studies and Prevention* 1-2 (Eylül 2006), s. 197-224'te alıntılanmıştır, s. 201.

61 Karl Helfferich, *Die deutsche Türkenpolitik* (Berlin: Vossische Buchhandlung, 1921), s. 21-23; John G. Williamson, *Karl Helfferich, 1872-1924: Economist, Financier, Politician* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971), s. 89-96; Walter Mogk, "Jäckh, Ernst", *Neue Deutsche Biographie* 10 (1974), s. 264-267; <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118711253.html#ndb-content>; Churchill alıntısı Dockter, *Churchill and the Islamic World*, s. 50'dendir.

1910 yılında Almanya, Cavid'in Paris ve Londra'dan önemli bir kredi-
yi elde edememesini fırsata çevirdi. Helfferich, 6 Kasım 1910'da Deutsche
Bank'a, "Sadece bu krediyi anlaşılmaya bağlamayı değil, aynı zamanda geri-
de asil ruhlu bir cömertlik intibai bırakmayı son derece önemli buluyorum"
diye yazdı. Böylece Almanya bir kez daha ve kayda değer bir şekilde Türki-
ye'yle dost oldu. Kasım 1910'da Rambert, Helfferich'in İstanbul'a ziyaretinin
neticesini, "Malî yardım Almanya'dan geliyor," diye yorumladı; "siyasi yö-
nelim derinden değişti". Alman *Weltpolitik*'inin (dünya siyaseti) önde gelen-
lerinden Helfferich, on yıl boyunca hem Cavid'in hem de –Cavid üzerinden
ya da doğrudan– Talat'ın çok sık görüştükleri bir ahbab haline geldi. Birinci
Dünya Savaşı sırasında Alman Hazinesi sekreteri ve şansölye yardımcısı ol-
du. Cavid'in günlüğünde kendisine, mali müzakerelere sık sık katılan, za-
man zaman da arabuluculuk yapan Huguenin'den bile daha fazla yer verilir.
Bu müzakerelerin çoğu, büyük ölçüde Deutsche Bank'ın finanse ettiği, Ana-
dolu ve Irak'ı birbirine bağlayan bir altyapı projesi olan *Bagdadbahn*'la [Bağ-
dat Demiryolları] ilgiliydi. Rambert, Huguenin ve Cavid'in yakınlarındaydı.
28 Ekim 1911'de Beyoğlu'ndaki kendi evinde olduğu gibi, zaman zaman on-
larla yemek yiyordu.

Helfferich ve Weitz da o akşamın davetlileriydi. Cavid'in günlüğünde Hel-
fferich ve Huguenin'den daha fazla bahsedilen tek kişi sadece Talat'tır.⁶²

Talat'ın bunalımının şahsi bir vechesi de vardı. 1909 yazında Osmanlı
(1913'ten itibaren Yunan) Yanya'sından Arnavut bir kız olan Hayriye'yle
evlenmişti. Hayriye de Talat gibi tanınmayan bir aileden geliyor, çoğunluk-
la da Yunanca konuşuyordu. 1911 civarında gizli saklı birtakım tıbbî tet-
kiklerden sonra, babalık yapamayacağını kabul etmek durumunda kaldı.
"Zira evli olmanın ve eve bağlılığın mekfûre vazifesini ifaya mani olabile-
ceğini," belirtmeye başladı. "Eskaza komiteci evlenmişse, çocuğu olmama-
lı," diyor, ideal ve vazifesine bütünüyle adanmış bir eylemci tavrıyla, "ko-
miteci insan geride kimseyi düşünmemelidir. Düşünürse hatvesini tered-
dütle atar," iddiasında bulunuyordu. Bu tavır, Ziya Gökalp'in vazife ve ide-
ale kendinden geçmişçesine teslimiyetiyle tam bir uyum içindeydi. Kendi-
siyle aynı yaşta olan Ali Münif'e göre, Talat çocuklara karşı sevgi besleme-
yecekmiş gibi görünmekle beraber çocuğu olanlara imrendiği izlenimi de
veriyordu.⁶³

Enver'in annesi, kızının o kadar uzakta olmasını istemediği için damadı
Cevdet'i doğudaki Bitlis vilayetine vali olarak atamaması için Temmuz 1914
ortalarında Talat'ı sıkıştırırken, onun çocuksuz oluşuna zalimce başvuruyor-
du: "Ah sizin de bir evlâdınız olsaydı ancak o zaman kalbimin ateşini anlar

62 Rambert'in günlüğü, cilt 38, 6 Kasım 1910; Cavid'in günlüğü, I: 185.

63 Ali Münif Bey'in *hâtıraları*, s. 81-82 ve 92.

idiniz! Talat oğlum, Allah için olsun beni bu derdden kurtarınız, ben sizi evlâd gibi bilirim, artık bundan fazla beni yakınyınız!"⁶⁴

Anadolu'da anayasal idare hayata geçirilseydi, başkaca topraklar kaybedilse bile 1908 devrimi boşa düşmüş olmayacaktı. ITC, komplocu bir iktidar örgütlenmesi olmanın ötesinde bir siyasi esasa sahip olsaydı, elindeki bütün araçları kanun nizamının ve eşitliğin tesis edilmesi ve Hamidci dönemin acımasız hatalarının onarılması için kullanırdı. Talat Ermeni taleplerinin makul olduğunu ve Hamidci dönemde el konulan toprakların iade edilmesi gerektiğini kabul ediyordu. Bununla birlikte, toprakların yeniden dağıtılması meselesi, ancak hükûmetin kendisini azimle bu işe adanması ve ilgili yerlerdeki Müslüman beylerle karşı karşıya gelmekten çekinmemesiyle çözülebilirdi.

Ne var ki vaziyet böyle değildi; ITC mensubu ve 1909-1911 arasında Erzurum vilayeti valisi Celâl, Erzurum'da belirleyici olan zaman aşımı hakkında daha sonra yazacaktır. Bölgedeki acımasız beylerin karşısında sağlam bir kanun nizamına ihtiyaç duyan diğer görece güçsüz nüfus kesimleriyle beraber oradaki Ermenilerin de anayasaya bilhassa sadık olduğunu biliyordu. Ne var ki, Ermemi örgütleriyle tereddütsüz işbirliği, gerekli olmasına rağmen hayata geçmedi, çünkü Talat bu yolu seçme cesaretinden yoksundu. 1912 yılının başlarında, Hristiyan çiftçilerin çoğunluğu için önem taşıyan toprak sorununun tansiyonunu azaltmak için ciddi bir parasal meblağı harcamaya dönük iradede dahi yoksundu.⁶⁵

Talat, ITC'nin ilk dahiliye nazırı olarak, hem daha iyi bir idarenin tesisinden hem de toprakların yeniden dağıtımı sorununa bir çare bulunmasından aslî olarak sorumlu figürdü. Celâl, Talat'ın ve bütün kabinenin bu işte başarısızlığa uğradığı yargısında bulunur. Kritik önemdeki alanlarda temel adaletin ve iyi yönetimin sağlanmasına yoğunlaşmak yerine tercihlerini bölgedeki şaibeli beylerden yana kullandılar. Anayasanın yalın adalet ve hakkaniyet müjdesi, sadece azınlık Hristiyanlar ve Aleviler için değil, taşradaki herkes için bir cazibeye sahipti. Önderleri gasp ve sömürüde, özellikle de 1890'ların toprak gaspında pay sahibi olan ya da kendilerine bağımlı kesimlere azınlık karşıtı ve zaman zaman da yabancı düşmanı İslâmcılıkla hükmeden nüfuzlu gruplar için vaziyet, hiç şüphesiz böyle değildi.

64 Enver'in annesi Ayşe'den Talat'a, 12 Temmuz 1914, BOA DH. KMS 63-66.

65 Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 143. Celâl 1908'de İstanbul'daki Mekteb-i Mülkiye'nin başına getirilmiş, Aralık 1911'den Temmuz 1912'ye kadar dahiliye nazırlığı yapmıştı. Celâl Bey, "Ermeni Vakayı'ı, Esbab ve Tesirâtı", *Vakii*, 10, 12, 13 Aralık 1918, Agos'taki tercümesi 30 Temmuz 2010; karş. Hans-Lukas Kieser, "Réformes ottomanes et cohabitation entre chrétiens et Kurdes (1839-1915)", *Ruralité, urbanité et violence au Kurdistan* (Études Rurales 186), 2010, s. 53; Kaligian, *Armenian Organization and Ideology*, s. 82-84.

İTC, anayasanın vaadine ve bu vadin somut bir biçimde hayata geçirilmesine yoğunlaşmak yerine, Şakir'in risaleci gelenegini izleyerek, kendisini İslâmcılık ve Osmanlı mitlerinin propagandacı bir karışımıyla bağlı saydı. Bir süre tereddüt ettikten sonra Talat da bu tavra iştirak etti. İTC, kısa bir süre sonra sahiplenmeye başlayacağı beylerle vakitlice bir yüzleşmeden geride durdu. Dahası, İTC nepotizmini devreye soktu. Alman Büyükelçi Marschall von Bieberstein, "liyakat, salahiyet ve tecrübenin artık hiçbir rolü yok, bunun yerine sadece Komite'nin lütfu geçerli," diye yakınıyordu.⁶⁶

Başkentte, Ermeniler, onlara sempatiyle yaklaşan İTC önderleri ve diğerleri hâlâ ve olanaklı durumlarda uyum ve işbirliği içindeydi. Bunun bir örneği, Adana katliamlarının üzerinden henüz bir yıl geçmemişken, 3 Mart 1910'da Ermeni hayır kuruluşları yararına Pera Palas'ta düzenlenmiş bir büyük balodur. Sadrazam ile nâzırların da katıldığı bu baloda Cavid, insanları bağışta bulunmaya yüreklendirmek için elinden geleni yapar. Fakat aynı hafta, ARF'nin İstanbul'daki önde gelen bir entelektüeli olan Adom (namı diğer Harutün Şahrigyan), Osmanlı milleti üzerine, tokat etkisi yaratan bir kitap yayımlar. Adom'a göre Osmanlıcılık "bireysel yurttaşların kolektif birliği" olup ulusal alt-birimleri asimile etmeye ya da çözmeye yönelmemelidir; açıktır ki İTC halihazırda bunu yapmaya kalkışmıştır. Ermenilerin Osmanlı milletine bakış açısının, anayasal vatanperverlikte temelini bulduğu ve "dar [görüşlü], şovenist Türk entelektüellerinin kavradığı ve arzuladığı daha büyük, daha yüce ve daha kusursuz" olduğu sonucuna varır.⁶⁷ Aynı yılın Aralık ayında yapılan meclis oturumunda sosyalist Erzurum vekili Vartkes Serengülyan, Osmanlı Türkiye'sinin dahili vaziyetinin "çok iyi hazırlanmış ve zengin" bir özetini sunar. Bu özet, umuda dair pek az emare taşımaktadır. Bununla birlikte, meşru alternatiflerin yokluğunda, kabineyi desteklemektedir.⁶⁸

1 Mart 1911'de başlayan ve 16 Mayıs'a kadar devam eden bir meclis tartışması, global tarih, tek-dinlilik ve geç dönem Osmanlı toplumunun ivedi sorunları üzerine esaslı bir Osmanlı-İçerisi tartışmanın imkânları ve sınırlılıklarına ayna tutmaktadır. Talat, İTC'yle Siyonistler arasında kredi anlaşmaları ve göç bahsinde bir gizli anlaşma bulunduğu yönündeki suçlamalara karşı çıkar. Siyonizme temas etmeksizin kısa ve savunmacı bir söylev sunar. Sadrazam Hakkı Paşa da savunmada olmakla beraber, konuyla ilgili herhangi bir tecrübe sahibi değildir. Yahudi vekiller, muhtemelen karşı karşıya gelmekten çekindikleri için, yanıt vermekten kaçınır görünmektedirler.

66 Marschall'dan Reichskanzler Bethmann Hollweg'e, Ocak 1910, PA-AA/R13796-3.

67 Bedross Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2014), s. 177-178'de alıntılanıyor.

68 Rambert'in günlüğü, cilt 36, 4 Mart 1910; cilt 38, 4 Aralık 1910.

Durum boğucudur. Emmanuel Karasu (Carasso) ve Nissim Mazliyah, Siyonistlerle herhangi bir bağlantının mevcudiyetini reddederler, Siyonizmin önemini azımsarlar ve kurnazlık göstererek, Kur'an Tevrat'tan sonra geldiğine göre, Müslümanların İsrail'in ihyasına dair kutsal kitap kehanetlerinden korkmasını gerektirecek hiçbir şey olmadığını öne sürerler. Mazliyah, 16 Mayıs'ta, bizzat konunun derinliklerine dalmaksızın, "Eğer Siyonizm hakikaten Hükümet için muzır ise sureti kat'iyyede bendeniz de Hükümet ile hemfikirim... Hükümete Tevrat'ı yaktıralım" önerisinde bulunur. Siyonizmi eleştirenler çeşitlilik arz etmektedir. Filistin vekili Ruhi el-Halidi bunlar arasındaki en bilgili kişidir. Diğerleri; özerklik ve bir Yahudi devleti saikine olduğu kadar, toprak alımı, Osmanlı yozlaşmasından istifade ve Yahudi yerleşimciler örneğinde olduğu gibi genişletilmiş yerel öz-yönetim pratiklerine dair ciddi argümanlara sahip, emperyal yönelimli Yahudi karşıtı yaklaşımların bir karışımıdır.⁶⁹

Talat, Mart 1911 başlarında nâzırlığı bıraktı. Esasında, mücbir ve sarih bir sebep olmamasına rağmen, sadece muhalefetin etkisiyle değil, kendi bunalmı dolayısıyla da bunu yapmak zorunda kaldı. "Daha fazla dayanamayacağını söylerken abartmıyor mu?" diye soracaktı Cavid. Nâzırlık görevini önce Halil (Menteşe), ardından Celâl devraldı. Halil ve Talat aynı dönemin insanıydı, ilk olarak meclis açıldığında tanışmışlardı, gelecekte de yakın işbirliği yapmaya devam ettiler. Talat istifa ettikten birkaç gün sonra komite, İTC'nin nâzırları olan Emrullah Efendi ve Bedros Hallaçyan'ın görevlerinden çekilmelerini emretti. Cavid, Hallaçyan'ın "kurban edilmesi" kararını ve kendisine Talat örneğinde olduğu gibi bizzat istifa etmesi fırsatının dahi tanınmamış olmasını buruk bir şekilde eleştirdi. Günlüğünde, bu Ermeni'nin kritik bir zamanda dışarı bırakılmasının, "bize en sadık kalan bir unsuru muğber etmek [incitmek]" olduğunu belirterek içini döker. Ne var ki Cavid, bu ve diğer benzeri meselelerde, İTC'den arkadaşlarıyla karşı karşıya gelecek cesaret ve güçten yoksundu.⁷⁰

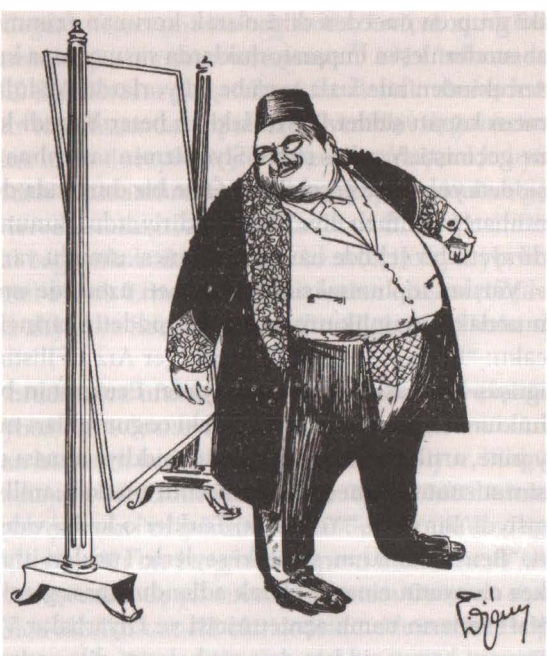
69 MMZC (Millet Meclisi Zabıt Ceridesi), birinci birleşim dönemi, 3: 331-37, 1 Mart 1911 oturumu; 3: 553-74, 16 Mayıs 1911 oturumu; "Die türkische Märzdebatte", *Die Welt: Zentralorgan der zionistischen Bewegung*, weekly, Köln, 10 Mart 1911, s. 211-214; Karş. Mandel, *Turks, Arabs and Jewish Immigration*, s. 240-246; Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 103-105 *Ün Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018); Louis Fishman, "Understanding the 1911 Ottoman Parliament Debate on Zionism in Light of the Emergence of a 'Jewish Question'", *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, Yuval Ben-Bassat ve Eyal Ginio, der. (Londra: I. B. Tauris, 2011), s. 111-119 *Ün Türklerin Filistin'i*, çev. Erkal Ünal, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016).

70 Cavid'in günlüğü, 1: 62, 7 Şubat 1911; Rambert'in günlüğü, cilt 38, 1 Mart 1911; Menteşe, *Halil Menteşe'nin anıları*, s. 250. Cavid'e dair bir değerlendirme için, bkz. Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 283.

Talat kendisini (Zohrab'la birlikte) ölüme göndermeden dört yıl önce, 16 Mayıs 1911'de, Ermeni vekil Ohannes Vartkes Serengülyan, Siyonizm üzerine tartışmanın son aşamalarına katıldı. Talat, Vartkes'in samimi ve nüfuz eden konuşmasını, sadece bir kez müdahale ederek dinledi. Dava arkadaşlarının ifade ettiği üzere Talat, Vartkes'in ilke sahibi bir sosyalist ve devrimci olarak örnek tavrına hayranlık duyuyor ve imreniyordu.⁷¹ Vartkes, başka ülkelerdeki Yahudi karşıtı ayrımcılığın sebebini, her yerde bir aylıkçı krallık kurmak

yönündeki Yahudi niyeti olup olmadığını usulen sormaya başladı. "Efendiler, ben, Ermeni bir evlât olduğum için söylüyorum. Benim başıma gelen hallerin, Yahudilerin de başına gelmesinden korkarım... Otuz sene evvel, Ermeniler içinde olanları, gasp için müracaat ettiler. Bu müracaatları hiçbir vakit, nazar-ı ehemmiyete alınmadı." Cezasız kalmış yağmacılık ve kadınlarla kızların kaçırılması, toplum üzerinde kanunun değil de gücün nasıl hüküm sürdüğünü göstermişti.

Vartkes, bunun, kötü niyetli grupların bir Ermeni krallığı inşa etmek biçiminde yorumladıkları Ermeni devrimci eylemini kışkırttığını, bundan dolayı Ermeni karşıtı nefretin bu gruplar arasında yükseldiğini sözlerine ekledi. Ermeniler, ezici bir şekilde ve Yahudilerden ya da başka herhangi bir gruptan da önce hainler olarak damgalanmışlardı. Vartkes, hassasiyeti bildiğinden dolayı, 1890'ların katliamlarına açıktan değinmedi. Oysa o katliamlar sırasında, bir fanatik tarafından babasının başının kesildiğine tanıklık etmişti. Konuşması, Yahudilerle Ermenilerin kaderini ilintilendiriyordu: Her

Talat'ın İTC'den yakın arkadaşı ve halefi Halil, 1911 başlarında, dahiliye nâzın olurken (Osmanlı hiciv dergisi Cem'den, 18 Şubat 1911, s. 9).

71 Karş. Bayar, *Ben de yazdım*, 2: 91, 2: 141; Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 143.

iki grup da önceden dinî olarak korunan (zimmi) tabi azınlıklardı; şimdiyse modernleşen imparatorluklarda yaşıyor ama kıyım tehdidini bu bağlamda öncekinden bile fazla tecrübe ediyorlardı. Abdülhamid yönetimi altında Ermeni karşıtı şiddet Rusya'daki en beter Yahudi karşıtı kıyımların bile ötesine geçmişti. Vartkes şimdi Siyonizmin tartışılma usulünü eleştirdi, zira çete şiddeti yükselişe geçebilirdi. Öyle bir durumda doğrudan doğruya hükümet muhatap alınmalı diye görüş bildiriyordu. Bununla birlikte, hâlâ hükümetin dirayetli bir şekilde harekete geçmesi umudu vardı.

Vartkes toplumsal şiddet musibeti üzerinde ısrarla durdu; Osmanlı toplumdaki gerginlik turmanırsa, bu şiddetin birinci hedefi yine Ermeniler olacaktı: "Ermeniyim çünkü, yarın eğer Arz-ı Filistin'de, yahut başka bir yerde iğtişâş [kargaşa] olursa, en ziyade, Ermeninin başını keserler." Meclise ve hükümete, her şeyi vilayetlerdeki çoğunlukları memnun etmek için yapmak yerine, artık bu şiddet hakikatini ciddiye alması çağrısında bulundu. Kendisini sorunun altını çizmeye mecbur bırakan, milliyetçilik değil, insanlık sevgisiydi. Bir vekil, "Yok, yok; Türkler o kadar vahşi değil," diye mukabele etti; "Ben söz anlarım, sen eski şeylerle Türkleri itham etmek istiyorsun." Vartkes cinayetin cinayet olarak adlandırılması gerektiği biçiminde yanıt verdi. Katliamların namı azmettiricisi ve Diyarbakır Vekili Feyzi Pirinççizâde de Ermeni karşıtı şiddete dair şüphelerini dile getirdi. Buna, şimdi dahiliye nazırı olan, Vartkes'in umutvar biçimde kendisinin bizzat tanığı olarak nitelediği Halil de katıldı: Bütününüyle baştan savmacı, dahası inkârcıydı. "Binaena-leyh, bir iki defa olmuşsa da o vukuatın failleri hükümetçe takip edilmiş, tutulmuştur." Mamuretülaziz (Elazığ) Vekili Asım, "Ahaliyi itham etme," diye ikazda bulundu. Talat da "Hükümetin yapmadığı bir şey var mı, onu söyleyiniz," diye müdahalede bulundu. Vartkes toprak sorununu dile getirdi. Asım, "Hallolunsun; burada müşterekiz," diye karşılık verdi. Vartkes, "O günü görürsek, sen bahtiyar olmazsın, fukara olursun," sözleriyle yanıtladı.⁷² Öyle bir durumda Asım, 1895'ten kârlı çıkanlardan olduğu için, epey toprak kaybederdi.

Talat'ın bunalımında kayda değer bir etmen, kendisine yönelen çatışmalı yüksek beklentilerin çeşitliliğini karşılamaktaki yetersizliği idi. Ermenilerin tarafından bakıldığında söz konusu beklenti, gerçek bir anayasal idare talebinden ibaret değildi, aynı zamanda ARF'nin (ITC'nin müttefiki) tuhaf zannıydı: Talat'ın, Merkez Komite'deki diğerleriyle kıyaslandığında, ARF'nin topluma dair solcu ideallerini daha fazla paylaştığını düşünüyorlardı. Bu bahiste, Ahmed Cernal ve Hasan Tahsin de Talat'ın yanında gibi duruyordu. ARF temsilcileri, tam tersine, Şakir, Rahmi ve Ahmed Rıza'yı ITC'nin sağ kanadı olarak görüyorlardı. ARF, 1909 yazı sonlarında, Talat'ın nazırlı-

72 MMZC, birinci birleşim dönemi, 3: 559-562.

ğını, “daha ziyade solda” değerlendirmişti. Bu bağlamda, İsviçre modeline uygun bir kanton federalizminin getirilmesini tartışmıştı.⁷³ 1911 baharında, 1910’dan bu yana ARF-ITC ilişkilerinin geliştirilmesine destek olmuş karma ARF-ITC kurulunun bir toplantısında, toprakların yeniden dağıtımı sorununun mahkemeler yerine idare düzeyinde çözülmesi kararlaştırıldı; aynı zamanda, hükümet tarafından silahlandırılacak Ermeni köy korucuları görevlendirilecekti. ITC liderleri arasında en azından Cavid ve Ömer Naci, Doğu’daki gerçekliklere sosyal bağlamlarında bakmaya hazırды; dolayısıyla büyük toprak sahipleri ile genel olarak Ermenilerle Kürtlerden oluşan çiftçiler arasındaki çelişkiyi dikkate alıyor ve her daim etno-dinsel gerginliklerin altını çizmiyorlardı.⁷⁴

Ne var ki 1911 yazında, ortak solcu ufuklara dair beslenen umut ve inanç, genel olarak da güven, kaybedildi. Komite Talat’ı, “ITC’nin tecessüm etmiş hali ve ITC’den şikâyeti olan herkesin hedefi” olarak değerlendiriyor, “özgür mason”lukla alâkası bulunmayan, “ateizmle işi olmayan iyi bir Müslüman” olarak gösterebilmek için çok çaba sarf ediyordu. Böylelikle, Avrupa’da uluslararası solun her bir ülkede ulusalcı bir *burgfriedee* (parti mütarekesi) teslim olduğu Birinci Dünya Savaşı’ndan üç yıl önce, geç dönem Osmanlı siyasal arenasındaki kırılğan solcu idealler temelli olarak çöktü. Alexander Help-hand Parvus’un, çıkarıcı bir biçimde Osmanlı’nın küçük ama özgün sosyalist çevrelerinden ITC’ye ve Türkçü örgütlenmelere yüzünü çevirmesi, uluslararası sosyalizmin yaklaşan açmazına dair güçlü bir göstergedir (Rus-Alman sosyalist Parvus 1910’dan 1915’e kadar İstanbul’da propaganda faaliyetlerini yürütmüştür; bkz. Dördüncü Bölüm, “Rumların Tehciri” başlığı). ITC içinde korku ve İslâm’ın işe koşulması galebe çalmaya başladı; ITC böylelikle Müslümanlarla yapılacak bir milliyetçi ittifaka itibar etmeye başladı ve toplumsal değişime dair idealleri, bir Türk-Müslüman işbirliği lehine gözden çıkardı.

ARF’nin Ağustos 1911’deki genel kurulu sırasında Adom, hayal kırıklığına uğramış bir biçimde, bu gelişmeyi “solcu Talat’ın benimsediği”ni ve bir özeleştirici ya da vicdan muhasebesine gitmek yerine, vilayetlerde sorun çıkması durumunda valilerin rapor ettiğini tekrarlamakla yetineceğinin işareti-ni Ermeni tarafına verdiğini belirtti.⁷⁵

73 Beşinci Genel Kurul tutanakları, oturum 37, 2 Eylül 1909, *Materials for the History of the ARF [Ermenice]* (Beyrut: Hamazkayin Press, 2010), s. vi, 78; oturum 50, 11 Eylül 1909, *a.g.e.*, s. 110.

74 İkinci Selânik Antlaşması, 26 Mart 1911 ve Batı Bürosu’nun Doğu Bürosu’na mektubu, 15 Nisan 1911, *Materials for the History of the ARF [Ermenice]* (Beyrut: Hamazkayin Press, 2010), 8: 154 ve 8: 160.

75 Alıncı Genel Kurul tutanakları, oturum 19, 29 Ağustos 1911, *Materials for the History of the ARF*, s. viii, 60’ta; Lowther’dan Grey’e, 16 Mayıs 1911, FO 371/1244 (genel yazışma), 14934.

Yeni bir arkadaş: Mesihçi Türkçülüğün peygamberi Ziya Gökalp

Tanzimat'la birlikte varlığını duyurmaya başlayan anayasal vatanperverlik, Jön Türk hareketinin kimi bileşenlerinde derin kökler salmıştı: Cavid örneğinde vaziyet apaçık buydu ve Cavid'den daha belirgin bir örnek, varoluşsal olarak anayasal idareye bel bağlayan Ermenilerdi. Öbür yandan; Talat'ın, Nâzım'ın ve Şakir'in ya da 1909 yılında Selânik'e yerleşmiş Mehmed Ziya Gökalp'in (1876-1924) toplumsallaşmaya dair fikirlerinde çok daha az yer buluyordu. Gökalp, Eylül 1909'da memleketi olan Diyarbakır'dan, ITC Diyarbakır şubesinin bir delegesi olarak ITC Kurultayı'nda yardımcı olmak üzere gelmişti. Selânik grubunun yakın bir ahababı, 1910'da da Merkez Komite mensubu oldu.⁷⁶ Kafa dengi arkadaşlıklar ve hayranlar edindi, onlarla birlikte edebî ve felsefî dergiler kurdu ve nihayet başkent İstanbul'a yerleşti. Takipçilerinden biri olan Muhittin Birgen'in ifadesiyle, modern Türkçülük esasında yeni bir düşünce okulu ya da tarikatın lideriydi. Ziya, yıllar süren ideolojik belirsizlikten sonra "İttihat ve Terakki'ye muayyen bir içtimai ve siyasi akide veren ruh oldu."⁷⁷ Gökalp'e göre, kendisi, pek hayırlı Turan ideali ni keşfetmek ve inşa etme suretiyle ideolojik bir yönelim arayan bütün bir genç kuşağa ilham kaynağı olmuştu. Bu, onları, 1908 sonrasında Osmanlıcılığa ve İslâmcılığa muhalif duran genel bir siyasal ve zihinsel çıkmazdan korumak içindi.⁷⁸ Talat, sık sık meseleleri tartıştığı Gökalp'in bir müridi olmaktan ziyade, bu yeni bilgi ağacından taze fışkınları içine çeken etkili bir güç haline geldi. Çağdaş bir Türk tarihçisinin işaret ettiği gibi, Gökalp, Talat'a aynı zamanda bir peygamber gibi hizmet etti ve onun üst akıllı haline geldi: "Ziya Gökalp'e, Talât Paşa ve Enver Paşa bir veli gibi tapıyorlar, onun her sözünü bir hikmet olarak kabul ediyorlardı." Gökalp'in kızının anılarında, babası, "Talât Paşa'nın en yakın dostu" haline gelmişti: "Paşa, arkadaşlarıyla sık, sık bize gelir ve gece geç vakitlere kadar konuşurlardı. O zaman çocuktum. Arada ben odalarına girerdim. Babamı daima ayakta bulurdum. O, mütemadiyen söyler, söylerdi. Arada dostlarının birinin veya kendisinin bir nüktesile neşelenir ve gülerdi. Çok kere de evimizde, başta Yahya Kemal olduğu halde, Köprülüzade Fuat, Ahmet Ağaoğlu, Necmettin Südlük, Ömer Seyfettin, Halim Sabit ve diğer fikir ve kalem arkadaşları toplanırlar, konuşurlar, münakaşalar yaparlardı."⁷⁹

/76 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün esasları*, der. Salim Çonoğlu (İstanbul: Ötüken, 2014; ilk baskı, Ankara, 1334 [1923]), s. 28.

/77 Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 363-364.

/78 Gökalp, *Türkçülüğün esasları*, s. 28-29.

/79 Enver H. Supolyo, *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet tarihi* (İstanbul: Güven, 1943), s. 133. 1909'da alınmıştır.

Ziya, Selânik'teki yeni evinde, Amerikan federalizmine sempati duyduğu bir 1908 Osmanlıcılığından Türkçülüğe, destansı bir Pantürkizme geçiş yaptı, güçlü bir merkez örgütlenmesine arzu duymaya başladı; bütün bunlar, Gökâlp örneğinde, esasını Müslüman üstünlüğü inancında ve Türk egemenliğinin yeni global gücünde bulacaktı. 1911 civarında kendisine, "kahraman" ya da "gökyüzünün savaşçısı" anlamına gelen Gök-Alp takma adını verdi. 1912 yılında, Merkez Komite'yle birlikte İstanbul'a taşındı. Gökâlp'in; Talat, İTC ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk ulusalcılığı da dahil olmak üzere bütün bir Türkçülük hareketi üzerinde güçlü bir entelektüel etkisi olacaktı. Bugünün Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) önde gelen figürlerinin Türk İslâmcılığı üzerinde de etkisi aşikârdır. Gökâlp'in etkisi, ortak, temel unsurları paylaşmış olsalar bile, Şakir'in ve Nâzım'ın risaleciliğinin ötesine geçmiştir. Sadece Talat'ın Merkez Komite içinde ve etrafındaki akran grubunun 1910'dan itibaren sahip oldukları kurucu entelektüel ve ideolojik çerçeve için değil, aynı zamanda doğu vilayetlerinin, reform meselesinin ve Ermeni Sorunu'nun nasıl kavrandığı açısından da önemlidir. Bunlar, Talat'ın fiili lider olduğu 1913'ten sonraki İTC politikasının başlıca unsurları haline gelmiştir. Bu sebeple, söz konusu bahsi anlayabilmek için, 1890'ların Diyarbakır'ına dönmemiz gerekiyor.

Ziya'nın 1890'larda devam ettiği Diyarbakır'daki yeni lise (idadi), despotizme karşı otoriteriyenizm ve Hamidcilik karşıtı gençlik ayaklanmasının, bedensel cezalandırmanın ve akılcılıktan uzak dinî eğitimin yuvasıydı. Vatanperverlik, devrim, bilimcilik ve millete adanma retoriği kullanılırdı. Ziya, İTC'nin kurucularından olan ve 1894 yılında geçici olarak Diyarbakır'a gönderilmiş Dr. Abdullah Cevdet'in etkisindeydi. Cevdet Diyarbakır'da bir tür ilk İTC nüvesini ya da çevresini oluşturmuştu.⁸⁰ Genç doktor, apaçık bir yön ve yeni ufuklar arayışında olan, kendisinden yedi yaş genç bu öğrenciyle arkadaş oldu. Ziya geleneksel, dinsel bir çevrede doğup büyümüşü, ama aynı zamanda, özellikle bölgedeki misyon okullarında ve Ermeni okullarında öğretilen, hastanelerde uygulama alanı bulan Batılı bilim ve ilerlemenin ayırdındaydı. Ziya'ya esin kaynağı olan önemli kişilerden biri de Rum (Yunan Ortodoks) ve ateist bir lise öğretmeniydi; Ziya'yı materyalist bir dünya görüşüyle tanıştırmıştı. Ailesinden getirdiği dünya görüşünün çökmesiyle depresyona ve karmaşaya düşen Ziya, 3 Ocak 1895'te kendisini başından vurdu, ama hayatta kaldı.⁸¹

80 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 120.

81 Selçuk A. Somel, "Melekler, vatanperverler ve ajan provokatörler: Mutlakiyet devri Diyarbakır okul gençliği, bürokrasi ve Ziya Gökâlp'in idadi öğrenciliğine ilişkin soruşturma kayıtları (1894-1895)", Sabancı Üniversitesi 2014, <http://research.sabanciuniv.edu/24852/>; Hamit Bozarslan, "M. Ziya Gökâlp", *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 315-319.

1922'deki bir retrospektifinde Ziya, bir ergen olarak yaşadığı depresif ataklarında en üstün hakikat (hakikat-i kübra) arayışının kafasını yorduşunu ve bu arayışa özgürlük, gerçeklik, insanlık ve bilimsel doğa kanunlarının insan yaşamı ve toplumu üzerindeki etkileriyle ilgili soruların eşlik ettiğini belirtir. Söz konusu üstün hakikatin kendisini millet ve hürriyet ideali (mefkûre) olarak gösterdiğini ve bunun kendisini iyileştirdiğini ifade eder.⁸² 1913 başlarında yazılan ve "Kızılma" başlığını taşıyan bir epik şiirde Gökalt, intihar konusuna geri döner, eski şahsi ıstırabını Türklüğün bütünü- nün ıstırabının bir metaforu olarak kullanır. Mevcut sınırların ötesinde cezbedici bir fetih nesnesini ifade eden eski bir Türk sembolü olan Kızılma'yı, varoluşsal kederini yaşayan Türklüğün şifası olarak yeniden yorumlar. Bu şiirde Kızılma, her şeyden öte, kültürel, eğitsel zafer, yeni ve modern bir Türk kimliğinin edinilmesi anlamına gelir – ama bundan ibaret de değildir.

Ziya Kızılma'yı açıkça Türklerin, Turan'a doğru yeni yolculuklarındaki, kendini yetiştirmiş mesihini (mehdi) temsil etmek üzere kullanır ve Turan'ı hür, "muazzam ve ebedî" bir yurt olarak resmeder. Turan nosyonu neo-emperyal bir genişlemeye işaret eder ve Gökalt'ın siyasi düşüncesini derinden ikircikli kılar. Gökalt, Turan'ı keşfetme ve inşa etme vazifesi ve büyük idealinin (mefkûre) kendi kuşağına ait olduğuna inanıyordu. Turan'la karşılaş- tırıldığında Anadolu'daki Türk Yurdu, Türklüğün geleceği için gerekli ama küçük bir önkoşuldu. Gökalt'ın 1910'ların başlarındaki sihirli ve mesih- çi nosyonları arasında "Turan", en ima yüklü terimdi. Toplumun işlenmesi ve arındırılmasını talep eden seçkin toplum mühendisliğinin etkileyici bir kavramsallaştırmalarını, yeni unsurlarla aşıyordu. "Kızılma" şiirindeki bir mısra, "Halk bahçe, biz bahçıvanız"dır. Bu ifade, 1912'den sonra Merkez Ko- mite'deki Talat tarafından da sarf edilebilirdi.⁸³

Yirmili yaşlarına henüz ulaşmamış Ziya, 1890'ların Diyarbakır'ında, onu bir yetişkin olarak anlamak istiyorsak kısaca göz atmamızı gerektiren bir çevreye aitti. O vakitler Ermeni karşıtı sağ-kanat devrimcilik, toplumsal hinc ve çete şiddeti topluma nüfuz etmiş durumdaydı. Diyarbakır'ın Hristiyan karşıtı İslâmcılığı, yeni Ermeni özgüvenine ve Ermeni gençlik arasın- daki devrimci akımlara tepki gösteriyordu. Bu İslâmcılık; Avrupa'nın, temelinin Berlin Antlaşması'nda bulan reform talepleri ve Osmanlı Hristiyan- larının Tanzimat'ın yanı sıra yeni ulus-ötesi dinamikler sayesinde ilave ola- rak elde ettikleri eylem alanı karşısında duyulan kızgınlıkla yüklüydü. 1896 Diyarbakır'ındaki Fransız konsolos yardımcısı Gustave Meyrier'in ifadesiy-

82 "Felsefi vasiyetler (2): Hocamın vasiyeti", *Küçük Mecmua* 1, 18 (15 Ekim 1922): 4.

83 "Kızılma", *Türk Yurdu*, 2: 31 (23 Ocak 1913), tercüme der. (Ankara: Tutibay, 1999), 2: 115-120; şiir "Turan", *Altın Armağan*, *Türk Yurdu*'nun eki, 1: 24, 17 Ekim 1912; tercüme der., 1: 418.

le, "Jön Türkler Yaşlı Türkleri Hristiyanların ve binaenaleyh, ülkedeki bütün kötülüklerin sebebi olarak gördükleri sultanın halli gayretine katılmaya ikna etti."⁸⁴

1893 yazında Doğu Anadolu'daki siyasi iklim, Sason'daki Ermenilerin devlet ve Kürt aşiretler tarafından çifte vergilendirilmeye direnmelerinin ardından gergindi. Devlet, gayrimüslim özneler arasında daha önce işitilmemiş bu itaatsizliğe, ordu vasıtasıyla bir katliamla karşılık verdi: Binden çok köylü öldürüldü, evleri yıkıldı. Bu, Avrupalı güçlerin 1878 Berlin Antlaşması'ndan kaynaklanan ve rafa kaldırılmış reform taleplerini hatırlamasına sebep oldu. Bununla beraber, Sultan Abdülhamid, 1895'te önerildiği haliyle ayrıntılı reform planını kabul ettiyse, gerici ayaklanmaları da bastırmak durumundaydı. Balkanlar örneğinin ardından, bütün bölgedeki olası sonuçlardan kaygı duydu ve dahası temelden ihtiyaç duyduğu Müslümanların rızasını kaybetme riskine girdi.⁸⁵

Avrupa baskısı altında ve Sason'daki kitlesel suçların ispatıyla yüz yüze bulunan Abdülhamid, 17 Ekim 1895'te reform planını kabul etmek ve imzalamak zorunda kaldı. Sonuç olarak, Doğu Anadolu'nun birçok şehrinde planlı kanlı katliamlar sahne aldı. Kasım 1895'in ilk üç gününde Diyarbakır'daki vaziyet böyleydi. Konsolos yardımcısı Meyrier'e göre, planlı katliamlar "Jön Türkler [grubundan], yirmi civarında liderden oluşan bir kesim" tarafından örgütlenmişti. Meyrier, bunlardan ancak bazılarını ismen sayar; aralarında Diyarbakır belediye başkanı, Ziya'nın dayısı ve Feyzi'nin babası Pirinççizâde Arif de vardır.⁸⁶ Selânik yerlisi ve halihazırda Mardin'deki eski görevinden dolayı fanatik bir Hristiyan karşıtı olarak tanınan Vali Enis Paşa, bu liderlerle entrika çevirmiştir. Bu Mardin mutasarrıfının Diyarbakır valiliğine atanması Ekim 1895'te protestolara sebebiyet vermiştir.

Meyrier'e göre, şehirdeki karmaşa sırasında çoğu Ermeni olan 1.191 Hristiyan öldürülmüş, 200 saldırgan da hayatını kaybetmiştir. Göreli iyi bir biçimde örgütlenmiş Diyarbakır Hristiyanları kendilerini savunmaya çalışmışlardır. Misyonerlikler 3.000, konsolosluk da 1.500 sığınmacıyı korumuştur. Bütün bir ilden, 50.000 zulme uğrayan Hristiyan, gıda ve barınak ihtiyacına düşmüş, çok sayıda kız kaçırılmış, bunlardan bir kısmı Halep'teki bir köle pazarına satılmıştır.⁸⁷ Dikkate değer bir biçimde, 1895 kitlesel şiddet olaylarına dair raporlar hakkında Nâzım ve İshâk Sükûti (Diyarbakır do-

84 Gustave Meyrier, *Les massacres de Diarbekir: Correspondance diplomatique du vice-consul de France 1894-1896* (Paris: Edition l'inventaire, 2000), s. 196, telgraf 21 Mayıs 1896.

85 Meyrier, *Les massacres de Diarbekir*, s. 55-58. Karş. Owen Robert Miller, "Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire", doktora tezi, Columbia University, New York, 2015.

86 Meyrier, *Les massacres de Diarbekir*, s. 170.

87 A.g.e., s. 130-136, 185.

gumlu bir İTC kurucusu) arasında 1901 yılında geçen bir yazışma, bu iki ismin kitlesel şiddetten değil, olsa olsa yabancı diplomatların şehirdeki etkisinden mahcubiyet duyduklarını göstermektedir.⁸⁸

Bu katliamı örgütleyenlerin saldırılara dair düşüncelerini biliyoruz, zira saldırıların gerçekleşmesinin hemen ardından, 4 Kasım 1895'te, sultana dört yüz kişi tarafından imzalanmış uzun bir telgraf göndermişlerdir. Telgraf, 16. yüzyılda Doğu Anadolu'yu fetheden I. Selim'i [Yavuz Sultan Selim] yüceltirken, tam tersine Sultan Abdülhamid'i ayan beyan zayıf bir sultan olarak küçümser. Telgrafı imzalayanlar kendilerini, Ermenilerin ve yabancı güçlerin tehdidi altındaki gerçek Osmanlı Müslümanları olarak nitelerler. Ermenilerin çevirdiği entrikaların neticesinde yabancı güçler doğu vilayetlerine burnunu sokmuş ve sultanı, bu vilayetleri imparatorluktan ayıracak reformlara imza atmaya zorlamışlardır. Telgraf, reformların uygulanması durumunda daha fazla kanın döküleceği tehdidinde bulunur ve gelecek on yıllarda da yinelenecek bir propaganda demetini işe koşar: Gayrimüslim ajanların desteklediği, vatan karşıtı yabancı komplosu; Ermeniler lehine habis reformlar; Ermenilerin entrikacılığı, ahlâksızlığı ve istismarı; yüzlerce yıllık Müslüman hoşgörüsüne (fakat kapsamlı bir imha uğruna her zaman geri çekilebilecek olan bir hoşgörü) övgü.⁸⁹

Hamidci yönetimin son yıllarında, görece daha az şiddetli olmakla beraber birkaç kargaşa daha yaşandı. Bunlara da aynı kışkırtıcı grup sebep olmuştu ve yine aralarında Pirinççizâde Arif, başka örneklerde yeğeni Ziya da vardı. Arif, geç Tanzimat döneminin yeni zenginlerinden biriydi; 1858 Arazi Kanunnamesi'ni köyler satın almak için kullanmıştı. Bizzat Ziya, Diyarbakır'ın kuzeyinde beş köye sahipti. Bu ileri gelen Müslümanlar grubu, köylerde ve şehirde kendilerini destekleyecek güçlü yöneticiler, buna mukabil itaatkâr Hristiyanlar istiyorlardı – eşit ortaklar ve muhtemeldir ki ulus-ötesi şebekelerden istifade etmek suretiyle kendilerinden daha üstün mertebeye erişecek rakipler değil.⁹⁰

1908 devriminin ardından Gökaltın İTC Diyarbakır şubesini kurdu, şubeye bundan böyle Pirinççizâde ailesi hâkim olacaktı. Bir ihtimal 1894 kadar erken bir tarihte Abdullah Cevdet'le beraber İTC mensubu olmuştu, ama 1896

⁸⁸ Bahaeddin Şakir Bey'in bıraktığı vesikalara göre, s. 159-161.

⁸⁹ Latince çeviriyazımı Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır tarihi* (Ankara: Irmak, 1998), s. 727-29'da; İngilizce tercümesi Jelle Verheij, "Diyarbakır and the Armenian Crisis of 1895", *Social Relations in Ottoman Diyarbakır, 1870-1915*, Joost Jongerden ve Jelle Verheij (Leiden: Brill, 2012), s. 124-26'da.

⁹⁰ Joost Jongerden, "Elite Encounters of a Violent Kind: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökaltın and Political Struggle in Diyarbakır at the Turn of the 20th Century", *Social Relations in Ottoman Diyarbakır*, Jongerden ve Verheij, s. 55-84; Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diyarbakır Region* (İstanbul: Bilgi University, 2014), s. 23-35 [*Diyarbakır'da Ermeni Kırımı*, çev. Aygün Güler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015]. Kaiser'in çalışması, büyük ölçüde İTC belgelerine yaslanan, doğru ve öğretici bir araştırmadır.

yılında kati olarak böyleydi. Aynı yıl İstanbul'daki Baytar Mekteb-i Âlî'sine kaydoldu ve burada Sûkûti ile tanıştı.⁹¹ 1896-1898 arasında, yani muhalefetin bastırıldığı dönemde, Talat gibi o da tutuklandı, ama daha erken bırakıldı. Çalışmalarını tamamlamadan memleketine dönüp burada ailesinin kendisi için münasip gördüğü kızla evlendi. Arif, Kasım 1908'de İTC vekili olarak seçilmişti ve 1909'daki ölümünün ardından, Ziya'nın da kuzeni olan Feyzi onun yerini aldı.

1908 devriminin ardından Ziya, bir "Osmanlı Amerikası" fikrine yatkındı: Eşitlik esasında bir araya gelen farklı etnik ve dinî grupların anayasal ve federalist erime potası. Efsanevi bir hakanın idaresinde olacak uçsuz bucaksız bir Turan fantezisinin açıkça aleyhindeydi.⁹² Ne var ki, kısa bir süre sonra, söz konusu Turan'ın başında olacak hakan fikri, yeni bir Turancı/Pantürkçü vaat içinde mehdinin yerini aldı. İşin aslı, Temmuz 1908'i müteakip kısa süreliğine beliren fırsat penceresi, Ziya kendisini Hamidci Diyarbakır'daki biçimlendirici tecrübelerinden özgürleştirmek istiyorsa, yeterli değildi. Osmanlıcı bir fasılanın ardından bu mirası kucakladı ve onu kahramanca irade, büyük hükümlerlik, vatanperver idealler ve İslâmî Türklüğü yücelten Pantürkçü ideoloji içine yerleştirip dönüştürdü.

Hakikati arayan Diyarbakırlı Ziya, 1911'den itibaren Gökâlp adını aldı ve mesiyenik bir Türkçülüğün/Turancılığın peygamberi haline geldi. Bu dönüşümü, Selânik'teki yeni sosyalleşme sürecine tekabül eder. İkna edici yetenekleri ve entelektüel bir fikir babası olarak karizması, diğerlerinin, bilhassa da daha muhafazakâr dava arkadaşı Hayri'nin önüne geçtiği Merkez Komite'de etkili olmasını sağladı. Kendisine münasip dergilerde, özellikle de Türkçü hareketin başlıca yayın organı olan *Türk Yurdu*'nda çok sayıda şiiri ve düz yazısı yayımlanan bir şair ve yazar da olan Gökâlp, 1912 itibarıyla bu hareketin manevi düzlemdeki itici gücü haline gelmişti. 1910 yılında baş gösteren İTC bunalımı sırasında hem Talat hem de Gökâlp 1908'in demokratik ütopyasından uzaklaşmışlar, yüzlerini, bundan böyle cezbedici bir İslâmî Pantürkizm tarafından beslenen sağ-kanat bir devrimciliğe çevirmişlerdi: Biri manevi baba, diğeri de bu akımın uygulayıcısı olarak. Her ikisi de kendi kendini yetiştirip eğitmiş adamlardı.

1913'ten itibaren İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji profesörü olan Gökâlp'in metinlerinde Türklerin ve Türkî halkların "uyanışı" temel bir meseledir. Bununla beraber İslâm'ın ve dinlerin normatif tarihinin aslı yerinin de

91 Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, s. 121.

92 Sabine Adatepe, "'Das osmanische Muster': Das frühe Ideal des M. Ziya (Gökâlp) anhand ausgewählter Artikel in der Wochenschrift *Peyman*", *Strukturelle Zwänge - persönliche Freiheiten: Osmanen, Türken, Muslime; Reflexionen zu gesellschaftlichen Umbrüchen: Gedenkbund zu Ehren Petra Kapperts*, Hendrik Fenz, der. (Berlin: Walter de Gruyter, 2009), s. 31-45.

altı çizilmelidir, zira Talat'ın politikası için bir çerçeve oluşturmuşlardır. Gökalp devlet, toplum ve din üzerine tezlerini desteklemek için geniş bir yelpaze yayılan çok çeşitli tarih çalışmalarını okumuştur. Başlıca tezlerinden birinin ilham kaynağı Protestanlık ve moderniteyle bağlantılı kültüralist zeitgeistti.* Gökalp, Protestanlığı, ferasetli bir biçimde, İslâmileşmiş bir Hristiyanlık olarak tasvir ediyordu. Bu, İslâm'ın en modern ve en üstün din olduğunu "kanıtlamasını" sağlıyordu. Aynı zamanda, İslâm'ın devleti laikleştirmek yerine kutsallaştırmasının geçerli sebepleri olduğunu ileri sürüyordu. Gelecek İslâm'ındı, zira hem dinin hem de devletin içerilmesi bu dinin müstesna avantajıydı. Gökalp, bu sebeple, kutsallaştırılmış bağlardan bir toplumsal sözleşme fikrini katı bir biçimde reddediyordu. Aynı bağlamda, Tanzimat'ı kıyasıya eleştirdi. Anayasal monarşiye dair Tanzimatçı fikrin, güçlü bir korporatist devlete odaklanmak yerine, gayrimüslim grupların oluşturduğu küçük demokratik birimlere öykündüğünü öne sürdü. 19. yüzyıl ortasından sonra yeniden örgütlendiği biçimiyle milletlere, seçilmiş meclisler ve patrikler liderlik ediyordu.⁹³

Gökalp'e göre bireysel haklar devlete tabiydi. "Vazife" şiirinde de bunun altını çizer: "Benim hakkım, menfaatim, arzum yok/ Vazifem var, başka şeye lüzum yok... Gözlerimi kaparım / Vazifemi yaparım."⁹⁴ Memleketi ve ilişkileri (özellikle kuzeni Feyzi) bağlamında Gökalp, 1910'larda ITC'nin Doğu Anadolu'daki proto-faşist bir ileri karakoluna dönüşecek Diyarbakır ITC şubesinin karakteri ve gelişiminde etkili karar alıcılardan biri oldu. Bununla beraber, Nisan 1909'da Doğu Anadolu'daki birçok genç ITC şubesi (aralarında Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Urfa da vardır) gerici Hristiyan karşıtı İslâmcılığa direnmiş, Adana örneğinin devamı niteliğindeki şiddet olaylarının önlenmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu durum 1912'de değişti. Bu tarihte, artık, Diyarbakır şubesi kendini Batı karşıtı İslâmcılığın ve Hristiyan karşıtı çete şiddetinin yerel mirasıyla bağlı saymakla kalmıyor, aynı zamanda devletle bağlantılı imparatorluk içi bir örgütlenmenin bir bileşenini oluşturuyordu. Bunların yanı sıra, Gökalp'in çerçevesini kurduğu haliyle İslâmi bir Pantürkizmin yeni etkilerine kendini açıyordu. Diyarbakır'ın bu oğlunun imparatorluk çapındaki şöhreti gurur kaynağıydı.

Gökalp'in Türkçülüğü ve toplumsal sözleşmeleri reddi, Kemalizmin ideolojik özünü de tanımlayacaktı. İslâm üzerindeki vurgusu, bireysel inancı

(*) Zamanın ruhu – ç.n.

93 "İslamiyet ve asrî medeniyet", *İslâm Mecmuası*, s. 51-52 (1917), İngilizcesi Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp* (New York: Columbia University Press, 1959), s. 214-223'te. Bununla beraber, Max Weber'in ilgili makalesi "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu"na hiçbir atıf bulunmamaktadır.

94 Şiir Gökalp, *Yeni hayat* (İstanbul: Yeni Mecmua, 1918), s. 1'de, Hanioglu, "The Second Constitutional Period", s. 71'de alıntılanmıştır.

teşvik etmekten ziyade, devlet, toplum ve bireylerin totaliteryen bütünleşmesi çağrısı yapan siyasi mesihçiliğe meylediyordu. Aynı temayülü, 1916-1917’de Talat ve Gökâlp’in önyak olduğı kurumsal ve yasal reformlarda da görmek mümkündür. Söz konusu reformlar, şeyhülişlâmı kabineden çıkarıp şer’i mahkemeleri, evkafı ve medreseleri adalet, evkaf ve eğitim nezaretlerine devretmek suretiyle devletin kurumsal birliğini güçlendirmeye hizmet ediyordu. Bu reform, hilafetin ilgasının ardından Kemalist Diyanet İşleri Riyaseti’nin kuruluşunun habercisiydi. Gökâlp, ilgili meclis komisyonunun bir mensubu olarak bu sürece de dahil olacaktı.⁹⁵

95 Markus Dressler, “Rereading Ziya Gökâlp: Secularism and Reform of the Islamic State in the Late Young Turk Period”, *International Journal of Middle East Studies* 47 (2015), s. 517.

SAVAŞA MEYİL VE DİKTATORYAL İTC İKTİDARI (1911-1914)

Talat'ın 1908-1911 deneyimi, sadece parlamenter hükûmete olan itimadını değil, aynı zamanda daha genel anlamda hüsnüniyetini kaybetmesine sebep olmuştu. Ama o yılımdan aslı amacı doğrultusunda, ITC'nin ifadesiyle "devleti kurtarmak", yani ITC önderliğinde dört başı mamur bir iktidar örgütlenmesini yeniden tesis etmek için çalışmaya devam etti. Talat, 1910'dan itibaren hem söylemde hem de fiiliyatta, eşitliğe, anayasal idarenin üstünlüğüne ve kanun ve nizamın bu çerçevede sağlanmasına inanmadığını ispatlamıştı. Bilakis, 1912'den itibaren, komiteciliğin halkla ilişkilerle, gençliğin ve sokaktaki ortalama insanın harekete geçirilmesiyle harmanlandığı bir siyasete odaklandı. Bu taktiğe; daha saldırgan, kayda değer bir şekilde savaşa meyilli ideoloji ve propaganda, yanı sıra da paramiliter örgütlenme eşlik ediyordu. Bu sebeple, savaşa meyil, belirleyici bir yeni yönelimdi.

Talat, böylece, makro-tarihsel fırsatları kullanmak suretiyle, kendini ve ITC'yi felç edici bir bunalımdan kurtardı. Hedeflerinin peşinden gitmesinde üç etmen merkezi bir rol üstlendi. İlki, ITC'nin 1912 yazında iktidardan düşmesi ve birinci Balkan Savaşı'ydı. Bu ikisi, Talat'a yenilenmiş, ama bu kez savaşa meyilli ve daha kamusal bir önderlik fırsatı tanıyan bir kriz oluştuyordu. İkinci etmen, Ziya Gökalp'in İslâmî Türkçülüğünün doğuşuydu. Bu; Talat'a, ITC'ye ve ITC sempatzanlarına daha cezbedici bir ideolojik temel temin etti. Üçüncü etmen, Talat'ın gayriresmî yöneticiliğin radikalizmini içselleştirmesi ve bunu şimdi cüretkâr bir siyasi kumara dönük etkili bir katalizör olarak kullanmasıydı. Artık cüretkâr eylemlere ve radikal çözümlere meyledecekti, ki böylesi 1908'den önceki dönem sırasında halihazırda hünerli olduğu bir davranma tarzıydı. Hayatının 1908-1911 arasındaki parlamenter aşamasına eşlik eden çekince ve tereddütlerinden kurtulmuştu.

Almanya'yla ortak bir kumarın tarafı olarak Birinci Dünya Savaşı'na faal katılım, Talat'ın 1914-1918 arası dönemin rakipsiz ve neredeyse dokunulmaz lideri olmasını sağlayacaktı. 1912 sonlarından başlayarak, Talat komitenin diğer üyelerinden daha birleştirici bir figür olarak öne çıkmakla kalmıyor, başkentte de daha popüler ve görünür bir lider halini alıyordu. Bu bâbda 1908 devriminin simgesel kahramanı Enver'i bile geçti. Fakat Enver yine de Talat'ın yakın ortağı olmaya devam etti: İktidarın örgütlenmesinde ve Alman temsilcilerle iletişimin sağlanmasında birlikte hareket ettiler. Kısa bir süre sonra Suriye'ye giden Ahmed Cemal Paşa da aralarındaydı.

1912 sonbaharından başlayarak, savaş, darbe ve subaylarla işbirliği Talat'ın önceki krizlerden siyasi muzaffer olarak çıkmasını sağladı. Mehmed Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi ve Mahmud Şevket Paşa gibi üst-düzey ve daha yaşlı figürlerin yanı sıra komitedeki gayriresmî yöneticilerle karşı karşıya geldiğinde yaşadığı kararsızlıkların getirdiği kısıtlamalardan artık kurtulmuştu. Talat, gençliğinden bu yana, herhangi bir otoriteyi olsa olsa isteksizce kabul etmişti. Şimdiden sonraysa, kendisini ve siyasi dilini, her zamankinden daha çok şahsında cisimlendirdiği bir komiteye kabul ettirmek istegindeydi. Kendisini, Osmanlı Müslüman milleti adına kamusal olarak hareket eden radikal ve amansız bir Osmanlı vatanperveri olarak yeniden şekillendirdi.

Dikkate değer bir biçimde, bu milliyetçi radikalizmin hizasına çekilme sürecine Siyonizmle yapılan bir mantık evliliği eşlik ediyordu. Jön Türk Devrimi'nden sonra, Berlin merkezli Siyonist örgütlenme İstanbul'da gayriresmî bir şube açmıştı. Bu şube başlangıçta umut ettiği hedeflere ulaşamamıştı; zira İTC, Filistin'deki Yahudi özerkliğini çağrıştıracak herhangi bir şeye karşı mesafeliydi. İTC'nin 1912'den sonra daha Hristiyan karşıtı hale gelen tutumu, aldatici bir şekilde ortak ufuklar vaat ediyordu. Yine de İTC'nin uluslararası Yahudi gücü varsayımı, Batılı güçlerin de arka çıkmasıyla, çalkantılı zamanlarda Siyonizme sınırlı bir eylem alanı sağladı (bkz. Beşinci Bölüm, "Talat, Filistin ve Siyonizm" başlığı).

Talat, 1912 yazından başlayarak, yeni ve soluksuz bir liderlik sürecine girdi. Bu bölümde göreceğimiz üzere, her ikisi de başka birkaç kişiyle, örneğin askerî önder Enver'le yakın işbirliği içinde hayata geçirilmiş olmakla beraber, Ocak 1913 komplosuna ve Temmuz 1913'te Edirne'nin yeniden ele geçirilmesine önderlik etti. Dahiliye nâzırı olmasına rağmen Balkan devletleriyle barış müzakerelerine ve 1913'ün ikinci yarısında doğu vilayetlerine yönelik reform mutabakatına başkanlık etti. Uluslararası diplomasi alanında bu nevi reformlara dönük çağrılarının yeniden hayat bulduğu 1912 sonlarından itibaren, Kürt-Ermeni bölgesini bir diğer "Makedonya" olarak görmüş, ne pahasına olursa olsun önüne geçilmesi gerektiğini düşünmüştü. 1915'te bu meseleyi zalimce yeniden ele almadan evvel, Haziran 1914'te Ege kıyı-

sında yaşayan Osmanlı Hristiyanlarının sürgününü planladı; böylelikle Balkanlar'dan gelen muhacirlerin yerleşmesi için alan açılmış olacaktı. Bu tedbir, darbe ve Edirne'nin yeniden ele geçirilmesi, Talat'la Enver'in Osmanlı Müslümanlarının çoğunluğu nezdinde yüksek bir popülariteye ulaşmalarını sağlayan çarpıcı başarılarıdır.

İstanbul'dan partizan olmayan bir çağdaş bakış sunan Rambert, 1913 yılını "berbat" bir dönem, "bir felaket, savaş, imha ve yıkıntılar yılı" olarak değerlendirip, "1914'ü başka türlü kılacak olan nedir?" diye sorar: "Bize bir restorasyon imkânı sunması imkânsız görünüyor... Lozan, Londra, Bükreş ve Konstantinopolis'te yapılmış bazı uluslararası anlaşmaların Balkanlar'da yarattığı vaziyet hâlâ eğreti ve feci halde kırılğan bir iskele gibi görünmekte. Bütün devletler ve bütün milletler şu ya da bu ölçüde şiddetten mustarip oldu."¹ Şimdi yetmiş beşine merdiven dayamış olan Rambert sürece şüphesizlikle yaklaşıyor, 1 Ocak 1914'te, Osmanlı'nın geleceğinin Avrupa'nın kaderinden ayrılamayacağını belirtiyordu. Birçok Avrupalının fikri bu değildi. Birinci Dünya Savaşı'na dair tarihyazımı günümüze kadar şaşırtıcı bir biçimde Avrupa merkezli kalmış, İstanbul'daki siyasi merkezi büyük ölçüde dışarıda bırakmıştır. Bununla beraber bu merkez, Almanya'nın Temmuz 1914'te savaşa giden yolunda, dolayısıyla Avrupa'nın, ondan sonrası için belirleyici olacak yıkımında temel önemdeydi.

İTC'nin krizleri, düşüşü ve radikal yeniden yapılandırma

Bahar 1911 itibarıyla Talat şahsi bir dip noktası yaşıyordu. Hasan Babacan, Talat'ın biyografisinde bu durumu etkileyici bir şekilde anlatır: "Talât Bey, Dahiliye Nazırlığından istifa ettikten sonra, artık Edirne mebusu sıfatıyla meclisteki görevine devam ediyordu. Fakat, eskiden mecliste sükuneti ve soğukkanlılığı ile bir çok meseleleri halleden ve arkadaşlarının takdirini kazanan Talât Bey artık sinirli ve daha atak tavır içerisine girmişti."² İç gerilimler ve dış saldırılar İTC'nin geleceğini tehdit ediyordu. Rambert, 1 Mart 1911'de, "İttihat ve Terakki Partisi içindeki farklılaşmalar tehlikeli bir boyuta ulaştı" diye not eder. Partinin içinde bulunduğu tehlikeyi gören Hayri de aynı ayın sonlarında, "rabbim, şu mahvoluşu barışa dönüştür, âmin," diye dua eder. Nisan ayında yeni ve açıkça muhafazakâr bir kesim (hisb-i cedid) İTC grubundan ayrılır.³

1 Rambert'in günlüğü, cilt 47, 1 Ocak 1914.

2 Babacan, *Talat*, s. 73.

3 Rambert'in günlüğü, cilt 38, 1 Mart 1911; Hayri'nin günlüğü, 30, 31 Mart 1911; André N. Mandelstam, *Le sort de l'Empire ottoman* (Lozan: Payot, 1917), s. 35.

Cavid'in Nisan 1911'de günlüğüne yazdıkları, Talat'ın başlangıçta kendisinden saklamış olduğu "mühim ve hayatı" meseleyi ayrıntılarıyla tarif etmektedir. 1908 devriminin kahramanlarından olan, İTC mensubu Albay Mehmed Sadık etrafındaki bir grup "bizim en ziyâde i'timâd ettiklerimizden birçoklarını din perdesi altında igfâl ederek gizli bir fırka teşkil eylemiş"ti. Talat, Sadık'la konuşmaya gittiğinde, yaklaşık olarak beş saat boyunca sözü edilen, "Aynı masallar, aynı hezeyânlar. Masonluk, Siyonizm, şahsiyât"tı. Sadık'ın ekibi, her şeyden önce, Cavid, Talat ve Cahid'den şüphe etmektedir.⁴ Sonuç olarak, 12 Mayıs'ta, Albay Sadık görev için Selânik'e gönderilirken, Cavid istifa etti. Ani bir kopuştan kaçınıldı, ayrılıkçıların programatik hedefleri geçici olarak kabul edildi. Fakat kriz devam etti ve İTC'nin etkisi sarsıldı. Ne var ki İTC karşısındaki muhalefet; örgütlenme, disiplin ve büyük ölçüde de ilerlemeci bir doğrultudan yoksundu. Rambert'in bakış açısına göre, çok da işe yaramayan bir tazyik; büyük büyük laflar, birbiriyle uyumsuz prensipler ve şahsi hassasiyetlere dair tartışmalarla, belagatle savuşturuluyordu. Kendisinin dilediği daha pragmatik, münevver ve daha ılımlı bir vatanperverlikti.⁵

İstanbul'daki kimi Avrupalı çevreler, askerî bir diktatörlük sayesinde gelecek bir kurtuluş beklentisindeydi. Cavid Anadolu'daki seyahatlerinden geri döndükten sonra, Eylül 1911'in ortalarında Rambert'le buluştu ve ikisi, "ülkenin her yerinde zihinlerin haddinden fazla heyecanlı" olduğu hususunda görüş birliğine vardılar. Ekim'deki meclis bileşimi başlayacağı sıralarda şiddet olayları da tehlike çanlarını çalıyordu. Cavid Doğu Anadolu'daki tehlikeli gelişmelere de dikkat çekti.⁶ Eylül 1911 sonlarında İtalya'nın Libya'ya saldırması da şimdi yeni uluslararası boyutlar kazanan tahriklerin üstüne geldi. İtalya'daki kamuoyu da haddinden fazla heyecanlıydı, zira görünüşe göre mükemmel bir yayılmacı genişleme fırsatı kapıdaydı. Fakat, Rambert'in 24 Eylül 1911'de yazdığına göre, böylesi bir işgal, apaçık, "Afrika'nın haritasını yeniden çizmek gibi bir genel politikanın gündeme alınmasına vesile olacak ve olsa olsa bir talan niteliğini taşıyacak"tı. "Ufuktaki bu yeni büyük tehdit, Türkiye'nin mücadele etmekte olduğu amansız engellerin ortasında, yeni bir dert unsuru ve güçlük getirecektir."⁷

28 Eylül gecesi saat ikide, İtalyan büyükelçisi Bâbüali'ye, "tarifi kabil olmayan bir kargaşaya yol açacak" sert bir ültimatom gönderdi. İşlerin daha faz-

4 Cavid'in günlüğü, 1: 107 ve 1: 113, 20 Nisan 1911. Sadık'ın tutkulu kişiliğine dair bir değerlendirme için bkz. Saray Başmabeyincisi Lütfi Simavi, *Son Osmanlı sarayında gördüklerim* (İstanbul: Örgün, 2004; ilk baskı, 1924), s. 135-138.

5 Rambert'in günlüğü, cilt 38, 18 Mart 1911; karşı cilt 39, 1, 5, 7, 12 Mayıs, 4 Eylül ve 4 Ekim 1911.

6 A.g.e., cilt 39, 11 Eylül 1911; Cavid'in günlüğü, 1: 156-157, 12 Eylül 1911.

7 Rambert'in günlüğü, cilt 39.

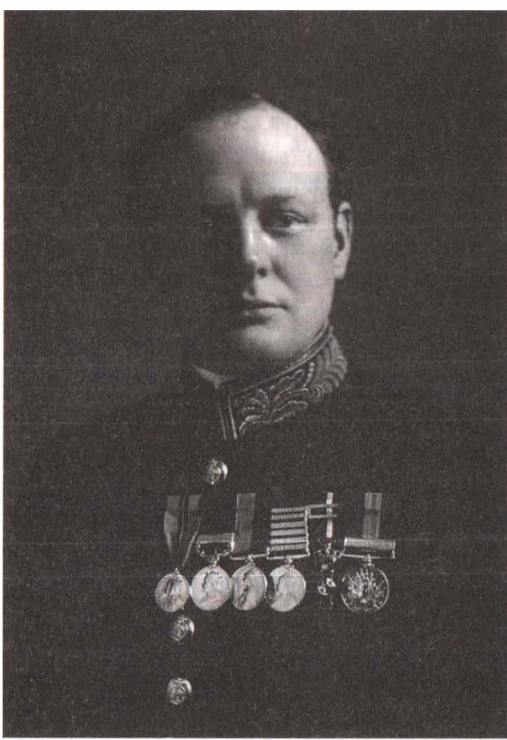
la büyümesinin önüne geçen, İstanbul'da devam eden olağanüstü hal idaresiydi. Selânik'e büyük bir umutsuzluk ve keder hâkimdi. Hararetili bir biçimde faal olan Merkez Komite, olası stratejiler üzerinde tartışıp insanlara sakin kalmalarını tavsiye eden bildirgeler yayımladı. İtalya, 29 Eylül 1911'de savaş ilan etti. Avrupa'daki insanlar, Türkiye'yle alakalı "samimi sempati"lerini ifade ettilerse de bütün Avrupa hükümetleri, "Akdeniz'deki [yeni] nüfuz alanları bölüşümüne doğrudan ya da dolaylı olarak katılmıştı". İstanbul'daki kimi vekiller, İtalyanlara karşı yirmi bin Arap savaşçıyı harekete geçirmeyi başatabilecekleri iddiasında bulundular.⁸

İşin aslı, ITC ve genç subayları, herkesten önce de Enver ve aynı zamanda Mustafa Kemal, vatanperver gerilla direnişini örgütlemek gibi zorlu bir görev tarafından harekete geçirilmişlerdi. Enver, 1909'dan bu yana askerî ataşelik yaptığı Berlin'den derhal ayrılıp komitenin Libya'da direnişi örgütlemek hususunda görüş birliğine vardığı Selânik'e geldi. Enver 1909 karşıdevrimini müteakip günlerden bu yana, V. Mehmed'in yeğeni Naciye Sultan'la nişanlıydı. Dolayısıyla Araplar arasında, halife-sultanın akrabası olma prestijine sahipti. Talat'ın aksine Enver'in kibarlık, cemiyet hayatı ve hilafete dair referanslara yatkınlığı vardı. Bu, yaptığı her şeyin öncelikle ortak vatanperver ideale hizmet ettiğine komite nezdinde bağlılıkla ahdetmesine rağmen böyleydi. Söz konusu bağlılığı doğrultusunda, ITC'nin davası uğruna kayınbiraderi Nâzım'ı kurban etmekte mahir olduğunu Haziran 1908'de göstermişti (Ömer Nâzım, komite üyesi Nâzım'la karıştırılmamalıdır).⁹

İtalyanların savaş ilan etmesinin hemen ardından Hakkı Paşa kabinesi düştü. Hakkı'nın yerine Mehmed Said Paşa geçti. Ne Talat ne de Cavid yeni kabinde yer aldı, ama arkadaşları Hayri (daha sonra Merkez Komite üyesi de olacaktır), Evkâf Bakanı olarak yeni kabindeydi. Sadrazam barış peşindeyken, ITC Libya'da silahlı direnişe gidilmesi hususunda kararlılıkla ısrar etti. Aynı zamanda, İtilaf güçlerinin, haklı dava olarak gördüğü bu direnişe arka çıkmasını istiyordu. Cavid, yeni atanmış İngiliz denizcilik bakanı, Cavid'in ve Talat'ın çağdaşı Winston Churchill'e bu amaçla bir mektup yazdı. Amerikan Kız Koleji mezunu, Jön Türk Devrimi'nin ve 1911'den sonra da Türkçülüğün sembolik kadın lideri Halide Edib, mektubu İngilizceye çevirdi. Mektup, "iki ülkemiz arasında devamlı bir ittifak"ın zamanının gelip gelmediğini soruyordu. Churchill ve Talat ilk olarak muhtemelen Talat'ın Temmuz 1909'da Londra'ya giden meclis delegasyonuna başkanlık ettiği sırada tanışmışlardı, ama Churchill Temmuz 1910'da İstanbul'a tatile gittiği sırada görüştükleri kesindi.

8 A.g.e., cilt 39, 28 Eylül, 21:00, 4 Ekim; Cavid'in günlüğü, 1: 161, 27-29 Eylül 1911.

9 Charles D. Haley, "The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire-I", *Middle Eastern Studies* 30, no. 1 (Ocak 1994): 2.

Churchill, 1911 (Kongre Kütüphanesi).

Cavid ve Talat, Churchill'e gönderilen bu mektupla, ITC'nin davasına ve İtalyan işgaline karşı isyanına sempatiyle yaklaşan yeni bir denizcilik bakanına hitap ettiklerini umut etmişlerdi. Churchill'in yanıtı, dışişleri bakanlığının talimatları doğrultusunda, nazik fakat olumsuzdu. Komite üyeleri Osmanlı Türkiye'siyle bir ittifakı ya da anlaşmayı ne İngiltere'nin ne de Almanya'nın uygun bulduğunu öğrenmiş oldu. Sonunda, bir tesselli kabilinden, 1 Kasım 1911'de yapılan bir toplantıda, Alman Büyükelçisi Marschall von Bieberstein, ITC'ye olan güveninin altını çizdi; bu, İngiliz ve Alman şüpheciligi ve husu-

metiyle tezat, ama 1910 sonbaharında Almanya'nın ITC'yle dikkat çekici yakınlaşmasıyla uyumluydu.¹⁰

Aynı zamanda Avrupalı güçler arasındaki keskin ağız birliğine işaret eden Rambert, "Bu savaş bir saplantı halini alıyor ve hiç kimse buradan nasıl çıkılacağını bilmiyor," diye gözlemliyordu. Said Paşa'nın tam vaktinde yaptığı, İtalya'ya karşı ortak diplomatik müdahale çağrısına mukabele edemediler. İtalya'yla gelecekte olması muhtemel bir ittifak ve o güne değin varlığını devam ettiren denge tehlikedeydi. "Bütün Avrupa'yı savaşa saptamak için incir çekirdeğini doldurmayacak sebepler yeterli."¹¹ İstanbul'daki Rambert'in Avrupa'ya bakış açısı Türkiye'ye dair gözlemleriyle bir araya geldiğinde, "genel bir huzursuzluk bütün zihinleri etkisi altına alıyor. Türkler kendilerini aynı anda dört bir koldan tehdit altında hissediyorlar" diye yazmasına sebep olu-

10 Cavid'in günlüğü, 1: 186, 29 Ekim 1911; 1: 190, 1: 195, 1 ve 25 Kasım 1911; Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, kısım 1, 2: 83; Dockter, *Churchill and the Islamic World*, s. 58-62; karş. Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 333.

11 Rambert'in günlüğü cilt 39, 12 Ekim; cilt 40, 15 Ekim ve 15 Kasım.

yordu. Türkler de her yerde misilleme yapmaları gerektiğine inanıyorlardı.¹²

Muhafaza etmek pek mümkün görünmese bile, Trablusgarp (Osmanlı Libya'sı), Osmanlı vatanperverliğinin ve emperyalist Avrupa'ya karşı militan direnişin, bütün ilgiyi üstünde toplayan bir sembolü haline gelmişti. Bu vaziyet ne yazık ki Cavid'in gibi parlak zekâların bile dikkatini, memlekette yapılması gereken yeterince yıpratıcı işlerden ve başlıca güçlüklerden, aynı zamanda da emperyalizmin Osmanlı versiyonuna dair temel sorulardan uzaklaştırıp kendine çekti. "Trablusgarp'ı terk etmenin [ITC açısından] büyük bir manevi çöküş" olacağından ve ITC'ye bütün Osmanlılar nezdinde zarar vereceğinden korkuyorlardı.¹³ Siyaseti emperyal hükümlerlik, şeref ve merkezî idare bağlamında tasavvur eden, çoğu Balkanlar'dan olan genç erkekler, yine erkeklerden oluşan parti çevrelerinde bu niteliklerden birini ya da diğerini teyit edip duruyorlardı. Aynı zihniyeti, artık bir ulus olarak niteledikleri ve adına konuştukları topluma da yansıtıyorlardı. ITC, başkent ve Anadolu'da anayasal bir Türkiye için verilen mücadeleyi ve bu mücadeleyle beraber anayasaya en sadık toplum kesimlerini kaybederken, vatanperver bir coşkuyla, Trablus'ta bir gerilla cephesi açtı.

1911 yazından itibaren, Albay Sadık'ın çevresi de dahil olmak üzere, bir Osmanlı-Müslüman oluşumu arzulayan muhalifler, liberal entelektüeller ve gayrimüslim grupların temsilcileri, yeni ve güçlü bir parti için çalışmalar yürüttüler. Bağımsız vekil, hukukçu, Ermeni yazar ve Cavid'in arkadaşı Krikor Zohrab bile, liberal bir ittifak için faal olarak görüşmeler yürütüyordu. Ekim

Talat, tahminen 1910: "Jön Türklerin fa'al ve azimkar Dahiliye Nazır muhterem Tal'at Bey Efendi Hazretleri" (SALT Araştırma, İstanbul).

1911 yazından itibaren, Albay Sadık'ın çevresi de dahil olmak üzere, bir Osmanlı-Müslüman oluşumu arzulayan muhalifler, liberal entelektüeller ve gayrimüslim grupların temsilcileri, yeni ve güçlü bir parti için çalışmalar yürüttüler. Bağımsız vekil, hukukçu, Ermeni yazar ve Cavid'in arkadaşı Krikor Zohrab bile, liberal bir ittifak için faal olarak görüşmeler yürütüyordu. Ekim

12 A.g.e., cilt 40, 10 Aralık.

13 Cavid'in günlüğü, I: 183, 25 Ekim 1911.

1911 ortalarında yapılan bir toplantıya Zohrab, Cavid, Talat, Halil, Hakkı, Vartkes Serengülyan ve Karekin Pastırmacıyan (namı diğer Armen Garo; son iki isim Erzurum vekiliydi) katıldı. Zohrab anayasal idarenin uygulanmasında ısrarlıydı, zira hakikatte rejim ITC'ye yaslanıp ITC lehine işlerken, gerçek bir çoğulculuktan yoksundu. ITC'nin hükümete müdahalesine bir son verilmediydi. Türk olmayan gruplar, komitenin şovenizmi karşısında giderek artan bir biçimde yabancılaşıyorlardı. Bu gruplar nezdinde kesinlikle farklı bir politika gerekliydi. Zohrab'ın önerisi, ITC'yle liberallerin işbirliği ve koalis-yona gitmesiydi, zira birçok önemli hususta anlaşıyorlardı.¹⁴

Talat, Cavid, Nâzım, Midhat Şükrü ve Hüseyinzâde Ali'nin de içinde bulunduğu komite mensupları, İstanbul Nur-u Osmaniye'deki merkezlerinde bir toplantı yaptıktan sonra Zohrab'ın önerilerini reddettiler. Akamete uğrayan ITC-liberaller işbirliği ve İtalyan işgali karşısında duyulan infial, Türk milliyetçiliğinin Türk Yurdu ve Türk Ocağı merkezlerinde örgütlenmeye başladığı zamanlara denk düşüyordu. ITC onları destekleyip onlarla özdeşleşti. Hareket yurtdışındaki öğrenciler arasında da güçlüydü. Başlıca yayın organının ve yurtdışındaki teşkilâtın da adı Türk Yurdu'ydu. İşaret ettiği doğrultu, liberallerle bir anlaşmaya gidilseydi yönelinmesi beklenebilecek doğrultudan farklıydı.¹⁵

21 Kasım 1911'de, muhalifler Hürriyet ve İtilâf Partisi'ni kurup başına Ferid Paşa'yı getirdiler. Yeni parti, 11 Aralık'taki ara seçimde İstanbul için önemli bir koltuk elde etti. Sonrası meclisteki galeyandı. Gazete yazıları da siyasi saldırılarla doluydu. ITC'liler ilk defa gelecek genel seçimi kaybetmekten korktular. Rambert, "Son bir gayret göstermek istiyorlar ... hâlâ iktidara ve taşra örgütlenmelerine sahipken ... meclisi dağıtmak ve bir an evvel seçime gitmek ..." yorumunda bulunuyordu.¹⁶ 18 Ocak 1912'de meclis dağıtıldı; 22 Ocak'ta Talat ve Cavid yeniden nâzır yapıldı. O baharda yapılacak seçimin sonuçlarını daha iyi yönetebilmek için Talat, Posta Telgraf Nâzırlığı'nı aldı. Başlangıçta dahiliye nâzırlığını yeniden kabul etmiş, ama ITC içinde buna muhalefet edilmişti. Selânik'teki eski bir posta memuru olarak Talat, zamanının iletişim teknolojisine hâkimdi ve daha sonra evine bir telgraf makinesi de almıştı.¹⁷

ITC, 1912 Şubat'ından Nisan'ına kadar devam eden usulsüz seçimlerin (sopalı seçim) zoraki galibi oldu: Muhaliflere karşı cezai önlemlerin yanı sıra

14 A.g.e., 1: 168-169 ve 1: 174, 16 ve 18 Ekim 1911.

15 Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida* (İstanbul: İletişim, 2008), s. 102-108.

16 Rambert'in günlüğü cilt 40, 12 ve 15 Aralık 1911; karş. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II, Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'ye karşı çıkanlar* (İstanbul: Dergâh, 1990), s. 48 ve 113-115.

17 Rambert'in günlüğü, cilt 40, 18 ve 23 Ocak 1912; Cavid'in günlüğü, 1: 217, 24 Aralık 1911, 18 Ocak 1912. Talat 1908'den önceki yıllarda şifreli hükümet telgrafflarını gözden geçirmeye alışkındı (Babacan, *Talat*, s. 17).

ra çete şiddeti de işe koşulmuştu. Dahası, Rum vekiller yeniden aday gösterilmedi. 18 Nisan'daki meclis oturumu başladığında, sadece 107 vekil mevcuttu. Bunun tek sebebi birçok vekilin henüz İstanbul'a gelmemiş olması değildi; aynı zamanda, tuhaf bir şekilde, seçimlerle ilgili işlemler hâlâ devam ediyordu.¹⁸ Kamusal hayat-taki İslâmî etmen ya da şeriat etmeni dolayısıyla genel hava giderek daha da boğucu bir hale gelmişti. Gerçek ITC'nin gerekse Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin, kafaları anayasadan yana çalışan temsilcileri, İslâmî gericiğin ülke için temel tehlike olduğu hususunda görüş birliğinde olmalarına rağmen, her iki taraf da İslâm'ı (diğer dinlerin benzer bir rolü yoktu) kendi faydalarına kullanmaya çalışıyordu. Bu

meseleyle baş etmek için gerekli demokratik uygulama becerisi ve işbirliğinden yoksundular, zira rekabete gömülmüş haldeydiler. Oysa Mart 1912'de muhafazakâr şeyhülislâm Abdurrahman Nesib'in çıkardığı bir fetva, hepsini birden mahcup etti, nitekim Müslüman kadınları şeriata göre belirlenecek ve "aile reisleri" ile kadınlar tarafından takibi sağlanacak bir kılık-kıyafet düzenlemesine tabi kılıyordu. Her iki taraftan da anayasaya bağlı destekçiler, toplum üzerindeki bu anayasal olmayan dayatma karşısında ortaklaşa hareket etmeyi beceremedi. Rambert, "Eğer kanun, yöneticiler ve mahkemeler giyinme alışkanlıklarına karşıacaksa, bütün medeni devletlerin ve her şeyden önce de Türkiye devletinin anayasaları tarafından güvence altına alınan bireysel özgürlük prensibi ne işe yarayacak?" diye soruyordu.¹⁹

Modern giysiler kuşanmış kadınlara, artan bir şüphecilikle yaklaşıyordu: "Şeytan git şunun üstünü başını parçala diyor." "Hey gidi günler hey." "Boyun devrilsün ... e mi?" (Cem, 18 Şubat 1911, s. 9).

18 Rambert'in günlüğü, cilt 40, 18 Şubat 1912; cilt 41, 19 Nisan ve 25 Mayıs.

19 A.g.e., cilt 41, 14 Nisan 1912; Cavid'in günlüğü, 1: 285-286, 27 Mart 1912.

İTC Zohrab'ın işbirliği çağrısını kaçırmıştı, böylece iktidar için amansız bir yarış harekete geçti. İTC ezici bir seçim zaferi elde etmiş olsa da bu uzun sürmedi. Her iki taraf da birbirine çamur atmaya devam ediyordu. Cavid, yabancıardan gelen parayı kabul edip yolsuzluk yapmakla suçlandı. Bu, Rambert'e göre, "bütünüyle hakkaniyetsizce"ydi, zira Cavid bir "para adamı" değildi.²⁰ Sadık etrafındaki subaylara karşı zamanında ve cesur önlemler almamış Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'yla Talat'ın arası gergindi. Paşanın, Temmuz başlarında, subayların siyasete müdahale etmesini yasaklayan bir kanun çıkarmış olması bu durumu değiştirmemişti. 9 Temmuz'da Talat,

saygısız bir biçimde, Mahmud'u görevden çekilmeye zorladı; böylece ordunun bir kısmını da tahkir etmiş oldu. Başkentte ve başkent dışında gerginlik tırmanıyordu. Arnavutluk'ta, 1910'dakinden daha büyük bir ayaklanma baş gösterdi. Arnavut subaylar isyan etti ve aralarından bazıları, tıpkı dört yıl öncesinde Enver Niyazi'nin yapmış olduğu gibi, Manastır vilayetinden etraftaki dağlara kaçtı.²¹

Bu ayaklanma sırasında, Haziran ayında, Sadık Halaskâr (kurtarıcı) subaylar grubunu kurdu. Sultanın sarayında önemli bir görevli olan Lûtfi Simavi'ye göre, 11 Temmuz'da Sadık kendi adlarına ve Osmanlı Meclis Başkan Halil'e hitaben bir mektup yazmış, meclisin ivedilikle dağıtılmasını talep etmişti. "[B]iz pis kanlarınızla lekelenmeyi arzu etmediğimiz için sizlere hatırlatmayı lü-

Talat'ın arkadaşı olan ve "kuvvetler dengesi"ne asılımsız Halil'e, yaşlı bir subay, "Ne günlere kaldık ey gazî Hünkâr!" diye ihtarda bulunuyor, "Ol bâbda ve katbe-i ahvâlde emr ü fermân ve lutf ü ihsân şevketlü kudretlü 'azametlü Pâdişâhumuz Efendimiz Hazretlerindir. - Öğreninceye kadar böyle kalacaksın, akşama kadar da beş yüz def'a yaz, 'aklın başına gelsin!' Arkası duvara yaşlı Halil, zamanın Osmanlı Meclisi Başkanı, 5 Ağustos'ta, yani kabinenin istifasından üç hafta sonrasında meclis dağılana kadar görevde kaldı. 5 Ağustos'tan itibaren, İTC bütün siyasi kurumlardan bütünüyle tasfiye edildi (Cem, 10 Ağustos 1912).

20 Rambert'in günlüğü, cilt 41, 24 Mayıs 1912.

21 Cavid'in günlüğü, 1: 424-430, 7-13 Temmuz 1912; Hayri'nin günlüğü, 128, 9 Temmuz 1912; karşı. 163-164, 16 Ağustos 1912; Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, kısım 1, 2: 270.

zumlu görüyoruz ki milletle beraber bütün ordunun başta gelen haklı arzularından en mühimini teşkil eden şey bugünkü Meclis-i Mebusanın... bir an evvel feshedilmesidir. Buna mani olmayacağınızı ve hatta arzularımızı derhal tahakkuk ettirmeye çalışacağınızı kırk sekiz saat içinde tebarüz etmez ve ispat etmezseniz bizler üzerimize düşen vatan vazifesini tamamıyla yerine getireceğiz. Şimdiden haber veriyoruz.” Bu, ordu içindeki güçlü bir grubun, İTC üyelerinden temizlenmiş yeni bir hükümet istedikleri anlamına geliyordu. Sadrazam Mehmed Said ve kabinesi 16 Temmuz’da istifa etti.²²

1877-1878 Rus Savaşı’nın kahramanlarından Gazi Muhtar Paşa, 21 Temmuz’da, İTC dışından temsilcilerden oluşan yeni kabineye başkanlık etme görevini kabul etti. Yeni kabine mensuplarının tamamı görece yaşlı erkeklerden oluşuyordu ve aralarından bazıları da eski Hamidci rejimin adamlarıydı. İTC, o zamana kadar, bütün hükümet gücünü kaybetmiş ve haftalar ya da sadece birkaç ay zarfında, siyaseten kıyıya itilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Komite üyeleri cezai yaptırımla karşı karşıya kalabilirdi. Cavid, “Bugün için herkeste bir korku vardı” diye yazıyordu.²³ Kaçma söylentileri yayıldı. Cavid ve Talat’ın da içinde olduğu, kamusal görünürlüğü olan figürlerin suikasta uğraması tehlikesi mevcuttu. Rambert, Hamidci rejimin bütün simalarının derhal çıkarılan talihsiz bir afla bağışlanmasının, yeni hükümetin gerici karakterini daha başında açığa vurduğundan yakınmaktaydı.²⁴

Savaşa meyilli, intikamcı, yüksek riskli: Talat İTC’yi düştüğü yerden kaldırıyor

Kriz zirvesine ulaşmadan hemen önce, Talat, Mahmud Şevket’in istifaya zorlanmasının büyük bir hata olduğunu hissetti. Diğer komite üyeleriyle de uzlaşi içinde, “biz yeniden millet içine girip kuvvet kazanmak üzere iş başından çekilmeliyiz” sonucuna vardı.²⁵ 22 Temmuz 1912’de *Sabah* gazetesinde, kendisini ulusunun refahına her zamankinden daha fazla adanmış iflah olmaz, çok esaslı bir vatanperver olarak resmettiği kısa bir makale yayımladı.

Vatanını benimsemiş, milletin sa’adet ve terakkisini en büyük emel ittiğiz etmiş olanlar hayât endişesiyle vatan ve milletinden ayrılarak Avrupaya kaçırmazlar. Hergün ve her gice vazife-i vataniyyemi ifâ ile meşgulüm. Memleket bi’l-hâssa bugün hizmete muhtâc olduğundan şuraya buraya gitmek şöyle dursun bir dakika bile merkez-i vatandan iftirâk etmeyeceğimi [ayrılmayaca-

22 Simavi, *Gördüklerim*, s. 214; Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 164-179.

23 Cavid’in günlüğü, 1: 444, 27 Temmuz 1912.

24 Rambert’in günlüğü, cilt 41, 7 Ağustos 1912; Hayri’nin günlüğü, 142-145, 25-29 Temmuz.

25 Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, cilt 2, Kısım 1: 277’de alıntılanıyor. Cavid’in günlüğü, 1: 428, 12 Temmuz 1912.

gımı] ve bu bâbdaki neşriyyât-ı garaz-kârânenin [hased ve düşmanlık içeren yayınların] kasden tertîb ve tasnî' edildiğini beyân eylerim.

Edirne Meb'ûsu, Tal'at.²⁶

Bu, Talat'ın sonuna kadar beslediği toplumsal imajı ve kendine dair algısı olmaya devam etti. 1919'daki savunmasının sonlarında, "Vatan endişesi ve ammenin selameti icap ettirdiği her halde yalnız fedakârlık tanımışımıdır. Benim kanaatime göre memlekette vatani için daha faydalı bir yer işgal etmiş olan bir kimse daha yoktur" diye yazacaktı.²⁷ Makalenin *Sabah*'ta yayımlandığı gün, Cavid de günlüğüne, "Efkâr-ı umûmiyede İttihad ve Terakkinin artık yıkılmış olduğu kana'ati var. Ve bu kana'atten büyük bir memnûniyet hissediyor" diye yazıyordu. Ertesi gün, "İttihad ve Terakki'yi istibdât ile tahkîr ediyorlar. Ne nankôr memlekette yaşıyoruz yarabbi!" diye yazdı. İTC, 5 Ağustos'ta meclisin dağıtılması ve olağanüstü halin yeniden ilan edilmesiyle beraber düştü. Dahası, komite bütününü parasız kalmıştı ve bu sebeple Hu-guenin'in yardımına başvurdu.²⁸

İTC'nin yenilgisi, ARF'nin neredeyse dört yıllık ittifakını Ağustos ortasında sonlandırmasıyla daha da bunaltıcı bir hal aldı. Fakat belli bir düzeyde ilişkilei bundan sonra da devam edecekti. ARF ve İTC Şubat 1912'de yeniden seçim ittifakına gitmek hususunda anlaştılar. Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin müttefikleriyle yaptığı gibi, açık bir orantılı temsil saptamamışlardı. İTC'nin yerli desteği göstermemesiyle, beklenen yirmi üç vekil (bu, 283'ün % 10'una tekabül eden makul bir rakamdı) yerine sadece on vekil seçilince ARF büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Hürriyet ve İtilâf ve adayları da zora dayalı seçimleri büyük ölçüde kaybedince, Ermeniler –hâlâ ehil vekillere sahip olmakla beraber– düşük temsil sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Yanı sıra, toprakların iadesi, sığınmacıların köylere dönüşünün desteklenmesi, yerel Ermeni figürler tarafından sağlanacak köy güvenliğinin hayata geçirilmesi gibi, üzerinde anlaşmaya varılmış hususlarda hiçbir ilerleme kaydedilmemişti. Dahası, Ermeni okullarına, vaat edilmiş 12.000 Türk lirası da hâlâ dağıtılmamıştı.²⁹

Halaskâr ayaklanmasını takip eden ilk günlerde, Talat da yukarıda bahsedilen kısa bildirgesini yayımlamış ve yeni düzene karşı şiddete dayalı bir müdahale örgütlemeyi de düşünmüştü. İç savaş çıkarma tehdidinde bile bulundu, ama kısa sürede bu fikrinden vazgeçti. Talat ve komite, sükûnet-

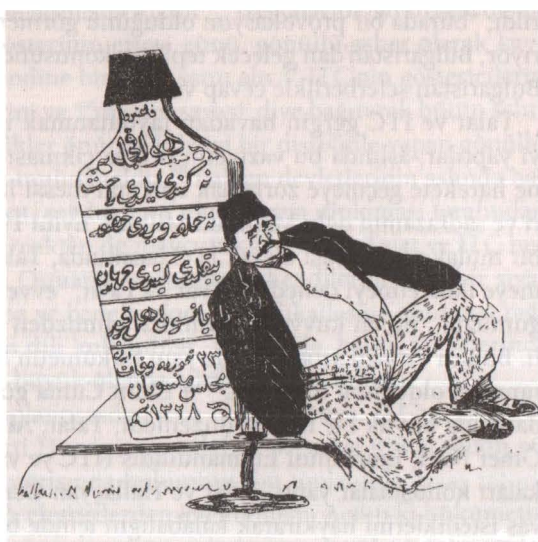
26 *Sabah*, sayı 8208, 26 Temmuz 1912, s. 2.

27 Talat, *Hatıralarım ve müdafaa*, s. 159.

28 Cavid'in günlüğü, 1: 442-443, 22-23 Temmuz 1912 ve 1: 442, 7-31 Ağustos 1912; Rambert'in günlüğü, cilt 41, 7 Ağustos 1912; Hayri'nin günlüğü, 153, 4 Ağustos 1912.

29 Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick: Transaction, 2012), s. 122-139.

le ilerlemeye karar verdiler.³⁰ Eylül 1911 başlarında ve ilk kez olarak Selânik'te değil de İstanbul'da toplanan İTC Kurultayı, 1912'de Merkez Komite'ye olağandan daha yüksek sayıda üye seçti; aralarında Talat, Cavid, Cahid, Hayri, Nâzım, Hallaçyan, Ali Münif, Ziya Gökalp ve Mithat Şükrü de vardı. Komite siyasi mücadeleye devam etmeye ve izleyen seçimler için hazırlanmaya karar verdi; protestolar karşısında sakinimli olmayacaktı. Bu durum hükümeti huzursuz etti. İTC'nin taşra teşkilatından faydalanıp geri

Görsel 11: "Hüve'l-bâki Meşrutîyyet. Ne kendi eyledi rahat. Ne halka verdi huzur. Yıkıldı gitti cihandan. Dayansun ehl-i kubur. 23 Temmuz'da [1328, 5 Ağustos 1912] vefat eden Meclis-i Mensuban 1328 [5 Ağustos 1912]" (Cem, 10 Ağustos 1912).

dönmesini engellemek için idare içinde bir tasfiye gerekiyordu ama bunu yapabilmek için de hükümetin daha fazla kararlılık göstermeye ihtiyacı vardı.³¹

Talihsiz bir rekabete tutsak olan İTC, Bulgaristan'la ve diğer Balkan ülkeleriyle tırmanan gerilimler bağlamında hükümeti bir popülizm ve vatanperver meydan okuma yarışına sürükledi. Aynı zamanda, ivedi "idari konular bütünüyle ihmal edilmişti" ve bunun neticesinde "kamuoyu bu yaşlılar hükümetinin de gençlerinkinden [Jön Türkler] daha iyi olmadığı konusunda hırsıyla şikâyet ediyordu". Mart 1912'den bu yana, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan, Osmanlı kuvvetlerini Rumeli'de yenilgiye uğratmaya muktedir bir askerî Balkan Birliği oluşturmaktaydılar; fakat Eylül 1912 sonu itibarıyla, güncel gelişmeleri yakından takip eden gözlemciler bile bu ittifağın yeterince ayırdında değildi.³² Komşularında süregiden savaş propagandası ve askerî hazırlıklar Osmanlı şuurunu rencide ediyor, Osmanlı gururunu harekete geçiriyordu. 28 Eylül'de, Rambert, hükümetin sıra dışı bir harekette bulunarak ve "aniden, Edirne'de ve Bulgaristan hududu yakınlarında büyük askerî manevralarda bulunma talimatını verdiği" hususunda uya-

30 Hayri'nin günlüğü, 171, 23 Ağustos; Bayar, *Ben de yazdım*, 2: 153.

31 Hayri'nin günlüğü, 179, 30 Ağustos 1912; Rambert'in günlüğü, cilt 42, 6 Eylül 1912.

32 Rambert'in günlüğü, cilt 42, 2 Ekim 1912.

nlđı; “burada bir provokasyon olduğunu görmemek çok g  ” sonucuna varıyor, Bulgaristan’dan gelecek tepkiler konusunda endişeleniyordu. Nitekim Bulgaristan seferberlikle cevap verdi.

Talat ve ITC gergin havadan faydalanmak için yapabilecekleri her şeyi yaptılar; aslında bu vaziyetin ortaya çıkması ve h k meti kendi aleyhine harekete geçmeye zorlamak için sıkı mesai harcamışlardı. Bahriye Nâzırı ve sadrazamın oğlu Mahmud Muhtar, Eylül 1912 sonlarında verdiği uzun bir mülakatta, hususi olarak ITC basınında, Talat’ı barış politikasına yönelmeye ikna etmeyi denedi. Ne var ki Talat, “evvel  bizim harp taraftarı oldukumuzu... bu en kuvvetli silahımızı elimizden almayacağımızı,” beyan etti. Bunun birincil sebebinin de yeni h k metin ITC’ye hakkaniyetsizce davranması olduğunu ifade etti.³³ 4 Ekim Cuma günü, ITC Sultanahmet Meydanı’nda büyük bir miting düzenledi; Talat, Ali Münif, Hallaçyan, Nâzım, Ömer Naci, Emmanuil Emmanuilidis (ITC’ye yakın bir Rum vekil) ve başkaları konuşmalar yaptı. Talat ve Hallaçyan Osmanlı bayrakları sallayıp savaş istediklerini haykırarak kalabalığın içinde bulunan çok sayıdaki Darülfünun (İstanbul  niversitesi)  ğrencisini galeyana getirdiler. Sadece savaşın millî şeref ve menfaatleri koruyabileceğini telkin ettiler. Öğrenciler Talat’ın savaş yanlısı sloganlarını yineleyip üstüne, Plovdiv’e ve Sofya’ya saldırılmasını talep ettiler.³⁴

Ertesi gün, 5 Ekim 1912’de Hüseyin Cahid, ITC sözcüsü *Tanin*’de, “milletin hayatını ve mevcudiyetini meşgul eden tek bir fiil, tek bir tasavvur vardır: harp, harp, harp” diye yazdı. Konuşma yapmaktan imtina etme sağdususunu gösteren, sadece, aslında karizmatik bir hatip olan Cavid’di: “Devlet nasıl yol alınacağı hususunda bir karara varmadığı müddetçe, ammeye açık mek nlarda konuşma yapmak münasip değildi,” diyordu. 3 Ekim’de günlüğüne yazdıkları, önüne geçilmesi g   bir “muazzam heyecan” ve bir “harp arzusu”na işaret eder. Buna rağmen, 7 Ekim’de savaşın hâlâ kaçınılabilir olduğuna inanmaktadır.³⁵

Ekim 1912 itibarıyla Talat yine, birkaç hafta öncesinde derin bunalımda olan komiteyi birleştiren figürdür. Aynı zamanda ve ilk kez olarak, bütün bir ateşli, eğitimi gençliği harekete geçiren figürdür de. Kalabalıklardan hoşla-

33 Cavid’in günlüğü, 1: 460, 19-30 Eylül 1912.

34 A.g.e., 1: 463, 4 Ekim 1912; Dr. Cemil Paşa’nın görgü tanıklığına dair muhasebesine şurada yer verilmektedir: Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerimiz-Yaptıklarımız* (İstanbul: Türkiye Yay., 1945), s. 156 (Cemil’in anlatımı biraz farklıdır, olayın cumartesi günü gerçekleştiğinden bahseder. Bu, 5 Ekim’de Dolmabahçe Sarayı önünde ikinci bir gösteri olduğuna işaret ediyor olabilir). Mustafa Rağip Esatlı, *İttihat ve Terakki tarihinde esrar perdesi* (İstanbul: Hürriyet, 1975), s. 143.

35 Cavid’in günlüğü, 1: 463, 3-4 Ekim 1912; karş. Rambert’in günlüğü, cilt 42, 7 Ekim. Hüseyin Cahid şurada alıntılanıyor: Ryan Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922* (Oxford: Oxford University Press, 2016), s. 80.

nan, coşkulu bir kıskırtıcıya dönüşmektedir.³⁶ Başkalarına iyi örnek olsun diye, 4 Ekim'deki büyük gösterinin ertesi günü, gönüllü asker olarak kaydolma hazırlığına girişip kendine bir silah satın alır.³⁷ ITC'nin göstericilerin kabileler halinde yürüyüşlerini ve “Yaşasın savaş!” diye bağırarak bütün şehri dolaşan, bunu yabancı elçilikler önünde bile iyi bir disiplinle yapan gönüllü grupları” örgütlemiş olması muhtemeldir.³⁸ Balkan devletlerinin aslında hazırlıklı olduğu savaşın ihtiyat, sağduyu ve uluslararası diplomasi tarafından önüne geçilmesi ihtimali gerçekten de mevcuttu. Ne var ki Talat ve ITC bunun aksi yolu tercih ettiler. Osmanlı toplumunda kendilerine yeni bir siyasi zemin sağlayabilmek adına ve bedeli yıkıcı bir radikalleşme olmasına rağmen, zehirli bir propaganda dili kullandılar. Böylelikle, basını ve yeterince dirençli olmayan hükümeti büyük ölçüde etkileri altına aldılar.

4 Ekim 1912'deki ITC toplantısından kısa bir süre önce, ITC'ye karşı bir hamlede bulunan rakip parti Hürriyet ve İtilâf da sebat ve itimat telkin etmek amacıyla bir toplantı çağrısında bulunmuş, bu toplantıda savaş retorikinden ve hükümete yönelik eleştirilerden kaçınılmıştı. Açıkladı ki hükümetin ITC toplantısına izin vermesi ve onun öncesinde sınırda askerî manevralar düzenlemesi akılsızcaydı. Dahası, olağanüstü hali tam olarak hayata geçirmekte de gözle görülür bir şekilde başarısız olmuştu. Ekim başlarında hâlâ vaziyeti kurtarmak için uğraşılıyor ve Avrupalı diplomatlarla iletişim içinde kalarak, Berlin Antlaşması madde 23'ün telkin ettiği reformları hayata geçirme mücadelesi veriyordu. Kötü bir üne sahip, kifayetsiz yönetim Rumeli'deki huzursuzluğun da buraya yapılan müdahalelerin de başlıca sebebiydi ve Osmanlı karşıtı bir saldırı için bahane olabilirdi. Deneyimli Hariciye Nâzırı Gabriel Noradunkyan savaşa karşıydı.³⁹

Buna karşılık ITC, Noradunkyan'ın diplomatik girişimlerini, kendisini yeğâne düzgün vatanperver güç olarak gösterip diğerlerini yabancı güçlere bağımlı olarak resmedecek biçimde suiistimal etti. Gençliğe sokağa çıkması için ilham olmakla kalmayıp onu harekete geçirdi ve örgütledi. 8 Ekim'de binlerce genç vatanperver şarkılar söyleyip “Savaş istiyoruz! Yaşasın savaş! Madde 23'ün canı cehenneme!” diye bağırarak Bâbü'lî'ye yürüdü. Nihayetinde Sadrazam Ahmed Muhtar Paşa ve oğlu Mahmud Muhtar Paşa, kalabalıkla yüzleşmek için ortaya çıktılar. Rambert'in kaydettiğine göre, bir öğrenci lideri, “millet savaş istiyor, imparatorluğun parçalanmasını ya da Makedonya'nın terk edilmesini değil,” diye bağırды. Ahmed Muhtar'ın öğrencilere hitaben yaptığı konuşmanın ve geçmişteki kahramanlıklara atıfta bulunması-

36 Bkz. “fougueux Talaat”, Rambert'in günlüğü, cilt 42, 7 Ekim.

37 Hayri'nin günlüğü, 192, 5 Ekim 1912.

38 Rambert'in günlüğü, cilt 42, 7 Ekim.

39 Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, cilt 2, Kısım 1: 393-406; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 135-136.

nın ardından kalabalık, geçmişteki zaferleri değil, şimdiki zaferleri istediğini haykırdı. Kalabalığın tezahüratları sadrazamın yeniden söz almasını engelledi.⁴⁰ Sonuç olarak, hükümet biraz daha sindirilmiş oldu. Aynı günün sabahında Karadağ Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Garip bir biçimde Karadağ'ın savaş ilanını müteakip hareketsiz geçen dokuz günün ardından, müttefikleri de savaş ilan etti.⁴¹

Osmanlı hükümeti, Balkan devletleri tarafından olduğu kadar içeriden de baskı altına alınmıştı. ITC, ordunun genişçe bir kesimi, sesi gür çıkan ve eğitilmiş bir gençlik savaş istiyor, Avrupa'nın denetim ve gözetiminde yapılması beklenen reformların müzakeresini kategorik olarak reddediyordu. Bununla beraber Osmanlı ordusu hiçbir surette hazır değildi. Ekim başlarındaki birkaç gün zarfında Bâbü'lî, savaşın eşğine taşınmış ve direnç gösteremeyip eşikten içeri kaymıştı. Bundan böyle, seferberliğe, mallara el konulmasına ve –aslında uzun bir süre önce hayata geçirilebilir olan– İtalya'yla barış sürecine hız kazandırdı. İtalya'yla 15 Ekim'de barış sağlandı. Avrupa menkul kıymetler borsası doğudaki menkul kıymetleri için paniğe girdi. Hürriyet ve İtilâf, Zohrab'ın arabuluculuğuyla, partiler arasında ittifaka gidilmesi için yeniden girişimlerde bulundu: Tehlike zamanında, siyasi görünümün arz ettiği ayrılıkların üstesinden gelinmeliydi. Ne var ki ITC, rakibini küçük gördü ve girişimlerini zafiyet ya da iç anlaşmazlık işareti olarak yorumladı.⁴² Ekim sonu gelmeden kötü askerî haberler İstanbul'a ulaştı. Sonuç olarak, Muhtar'ın kabinesi düştü ve yerine, 30 Ekim 1912'de, Kâmil Paşa başkanlığındaki yeni hükümet geçti. Hem Kâmil hem de yeni Dahiliye Nazırı Ahmed Reşid (Rey), ITC'nin mutlak hasımlarıydı.⁴³ ITC'nin ve taşradaki güç kaynaklarının dağıtılması hedefinde başarıya ulaşmak istegindeydiler. Fakat uğursuzlukla beraber gelmiş, Osmanlı'nın kısmen kendine karşı yürüttüğü ve her anlamda felaket getiren bir savaş içindeyken bu nasıl mümkün olacaktı? ITC ve topun ağzındaki Talat, yenilgi ve kayıpların bütün suçunu iktidardaki hükümete atmakta tereddüt etmedi. Yenilgi karşısında her iki tarafta da noksan olan, kendine dair dürüst bir muhakemeydi. Ahmed Reşid, anılarında, Balkan Savaşları'yla ilgili bütün suçu iki Ermeni'nin, ITC'den Hallaçyan'ın ve kabinedeki arkadaşı Noradunkyan'ın üstüne atacak kadar ileri gider.⁴⁴

Akademik bir değerlendirmeye göre “felaket getiren Balkan Savaşları'nın patlak vermesine [kati surette] katkıda bulunmuş” tantanalı bir kampanya-

40 Rambert'in günlüğü, cilt 42, 8 Ekim 1912; Cavid'in günlüğü, 1: 466, 8 Ekim 1912; Esath, *İttihat ve Terakki*, s. 147.

41 Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, Kısım 1, 2: 413.

42 Cavid'in günlüğü, 1: 468-469, 12 Ekim ve 1: 509, 10 Kasım 1912. Karş. Hayri'nin günlüğü, s. 177-178, 29 Ağustos 1912.

43 Rambert'in günlüğü, cilt 42, 4 ve 10 Ekim 1912.

44 Rey, *Gördüklerim*, s. 157.

nin ardından bir iç muhasebeye gidilmemiş olması, İTC tarafındaki bir diğer eksiklikti.⁴⁵ Daha da beteri, savaş çığırtnıklığı arsızca devam etti. Kimileri yeni ve netameli bir gelecek ihtimali üzerine kafa patlatıyordu: “Rumeli kay-bolursa İttihad-ı anâsır [İmparatorluk’taki bütün unsurların birliği] mes’ele-si ehemmiyetini kaybedeceğinden başka bir siyaset ta’kib olunacağını söy-ledim.” Bu, Anadolu’ya odaklanmış bir politika anlamına geliyordu. Kendi-si dürüst ve iyi niyetli olmakla beraber diğerleri tarafından hükmedilen bir komiteye tabi olan Cavid, öyle bir durumda Anadolu Rumlarının “pek em-niyet halinde” yaşayacağı hususundaki ısrarında dramatik bir biçimde yanı-lacaktı.⁴⁶

İki hafta içinde Osmanlı Ordusu çöktü ve Rumeli’nin çoğu kaybedildi. Kasım 1912 başı itibarıyla, Osmanlı’nın üstünlüğü, İslâmi fetih ve Osman-lı Hilâli’nin ebedî ihtişamı efsaneleri boşa düşmüştü. Savaş söyleminin tama-men çirkin ve hakikatten uzak olduğu ortaya çıktı. Rambert, “Türklerin ke-der ve kasavetine tanıklık etmek zor. İç karartıcı bir şaşkınlıkla başlarını öne eğip ... neler olduğunu kendilerine soruyorlar. Bu kötü bir rüya, bir kâbus, bir imkânsızlık,” diye kaydediyordu. Binlerce yaralı askerin yanı sıra on bin-lerce muhacir başkente vardı. Rambert, Kızıl Haç, İstanbul’da çalışan gazete-ci Max R. Kaufmann ve başka bazı arkadaşlarıyla işbirliği içinde 50.000 ya-tak temin edilmesine ve gerekli bakım hizmetlerinin sağlanmasına önayak oldu. Kolera yayıldı. Kasım ortası itibarıyla, 20.000 civarında koleralı hasta sokaklarda, meydanlarda ve cami avlularında dolanıyor ya da buralarda yatı-yordu. Sokaklarda yatıp kalkan muhacirlerin sayısı bunun katbekat üzerin-deydi. İstirap içindeki insanlara bakan Rambert, ancak, “Tanrı onları gözet-sin,” diye dua edebiliyordu.⁴⁷

8 Kasım 1912’de Reji idaresiyle ilgili bir işi Rambert’le konuştukları sıra-da Kâmil, savaşın birkaç gün içinde son bulacağına dair umutlu görünmek-teydi. Avrupalı güçler bir mütareke dayatmayı reddettikten sonra Kâmil ara-buluculuğa gidilmesi yönünde bir arayışa girmişti. Ne var ki Talat, Prens Sa-id Halim’le (yeni bir İTC duayeni) birlikte derhal itiraz etmişti. Hatta daha fazla savaş talep ettiler. Ziyaretlerinin hemen ardından gazeteler de bu çağrı-yı yineledi. Bir iç muhasebe ve gerçekçi bir yeniden yapılanmadansa yine-len savaş çığırtnıklığı ve uydurma zaferlere dair yanıltıcı hikâyeler ortalığa hâkim oldu ve bunlar hükûmete engel teşkil etti. Muhtemeldir ki asıl amaç da buydu. Gazeteler, aynı zamanda, Avrupalı güçler Berlin Antlaşması’nda

45 Hanioglu, “The Second Constitutional Period”, s. 73; Cavid’in günlüğü, 1: 478, 24 Ekim 1912.

46 Cavid’in günlüğü, 1: 512, 10 Kasım 1912.

47 Rambert’in günlüğü, cilt 42, 3-4 Kasım 1912; cilt 43, 10-17 Aralık 1912; Max Rudolf Kaufmann, “Erlebnisse in der Türkei vor 50 Jahren”, *Zeitschrift für Auslandsbeziehungen* 1962, s. 240-241 (bu kaynak için Jochen Schrader’a teşekkür ederim).

belirtilen biçimde statükoyu güvence altına almadılar diye hararetle feveran etmekteydi. Talat'ın 1919 savunması bile bu argümanı ve Berlin Antlaşması'ndan böylesine seçici bir biçimde medet umulması tavrını yansıtır.⁴⁸ Başın savaşın bütün suçunu, Balkan devletleriyle entrika çevirdiğini iddia ettiği Büyük Güçler'e havale etti ve böylelikle iç muhasebeye dönük herhangi bir imkânı bir kez daha saf dışı bıraktı.

İşin aslı, olaylar büyük bir hızla gelişmekteydi; ama bunu dikkate aldığımızda bile, gerçekten de Avrupa'nın rahatsız edici çelişkilerinden bahsedilebilirdi. "Sadece yirmi gün arayla, ikisi de resmî olan ayrı beyanlarda bulunuyor, ama bunlar birbiriyle çelişkili. Üçlü İtilaf'ın hükümetleri daha Ekim ortası itibarıyla, olumlu bir yaklaşımla –sadece basında çıkan makaleler üzerinden değil, savaşan taraflara gönderdikleri açık ihtarlar vesilesiyle– savaşın sonucu ne olursa olsun, galip olanın ek bir toprak elde etmeyeceğini beyan etmişlerdi." İstanbul'da gelişmeleri analiz edenler, şimdi Fransa'nın ve Büyük Britanya'nın bile Rumeli'nin galipler arasında bölüşülmesi hususunda uzlaştığı sonucuna varıyorlardı. Bu cihetle, Doğu Sorunu girdabına kapılacak genel bir Avrupa savaşı olasılığını ufukta görüyorlardı. "Yeni ve az tanınan bir kuvvet kendini açığa çıkardı... Türkiye'nin [Balkanlar'da] eylemsizlik kuvveti kayboldu... Avrupa siyasetindeki anlaşmazlık hali sona geldi, büyük tarihsel olaylarla karşı karşıya kalacağız." 1919 yılında Talat, dünya savaşının Balkan Savaşları'ndan doğduğunu ifade ederken, İstanbul'daki endişeli zihinlerin daha 1912 sonbaharında öngörmüş olduğu alelade bir olguyu dile getiriyordu.⁴⁹

Darbe, Ocak 1913

Kasım 1912 ortasına doğru, yeni kabine ITC üzerindeki baskısını artırdı, idare merkezlerini kapattı, başlıca önderlerini tutuklamayı gündemine aldı. Eski kabine zamanında zaten tutuklanan ama sonra bırakılan Hüseyin Cahid Avrupa'ya kaçtı. Ondan kısa bir süre sonra, Cavid bir Fransız savaş gemisine saklanıp Marsilya'ya gitti. Cavid, arkadaşı Talat'ın, ön saflarda bir asker olarak, "bütününü sadık ve vatanperver" bir biçimde hizmet ettiğine inanıyor, ama Talat'ın askerî amiri, Edirne kumandanı Şükrü Paşa için aynı şeyi düşünmüyordu. Talat'ı İstanbul'a geri göndermişti, çünkü kendi birliğinde kıskırtıcılık yaptığı zannına sahipti. Talat, bir asker olmakla beraber, bir subayın ayrıcalıklarından yararlanmıştı. 5 Kasım'dan bu yana İstanbul'da, arkasına Merkez Komite'yi alarak, hükümeti etki altına almak ve değişim telkinin-

48 Talat, *Hatıralarım ve müdafaa*, s. 28.

49 A.g.e., Rambert'in günlüğü, cilt 42, 8-9 Kasım 1912 (alıntılar buradan); Cavid'in günlüğü, 1: 471, 15 Ekim 1912.

de bulunmak amacıyla, hasım konumundaki kabinenin mensuplarını yeniden ziyaret etmeye başlamıştı. Ne var ki bundan birkaç gün sonra, faaliyetlerini gizli olarak yürütmek zorunda kaldı.

Talat bir süre Tahsin'in Arnavutköy'deki kayınbiraderinin evinde saklandı. Burada, 1915-1916'da da yakın işbirliği içinde olacak dört kişi birlikteydi: O zamanki Erzurum ve Trabzon valileri Hasan Tahsin ve Cemal Azmi, İTC sekreteri Mithat Şükrü ve Talat.⁵⁰ Her yerde tanınmış biri olsa da Talat saklanmakta başarılı oldu, zira kimi polislerin de aralarında olduğu pek çok sempatzandan destek gördü. Hükümet de kendisine dokunmamayı tercih etmiş ya da onu tutuklayacak cesareti bulamamış olabilir.⁵¹ Kuramsal olarak, o haftalarda İTC'yi sonsuza kadar ortadan kaldırabilirdi.⁵² Hayri, Halilaçyan, Karasu, Kâzım ve Abdullah Cevdet ile Süleyman Nazif gibi İTC dışından entelektüeller, Ekim sonlarında ve Kasım ayında tutuklananlar arasındaydı. Hükümet, bir barış anlaşmasına varılması halinde, örgütlü popöler protesto hareketlerinin (dini olanlar da dahil olmak üzere) önüne geçmek istiyordu.⁵³

Avusturya'yla İtalya'nın arka çıktığı Arnavutlar 28 Kasım 1912'de bağımsızlık ilan etti. 3 Aralık'ta Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan'la mütareke imzalandı. Yunanistan bu gelişmelerin dışında kaldı, çünkü Midilli, Limni ve Sakız adalarını bütünüyle ele geçirmek istiyordu. Mütarekenin ardından nihai barış görüşmelerini yapmak üzere Büyük Güçler'in elçileri ile Balkan müttefiklerin temsilcileri Londra'da toplandı.⁵⁴ Aralık sonlarında, Talat İstanbul'da yeniden serbestçe hareket edebiliyordu; yurtdışındaki arkadaşlarını geri dönmeye davet etti ve Aralık'tan itibaren, diğer seçeneklerin yanı sıra bir darbe de planladı. Başkentte kamuoyu yeniden galeyana gelmişti. Londra'daki barış görüşmeleri 16 Aralık 1912'de başladı.

Rambert, "Her cenahtan dile getirilen görüşler, Edirne'ye kimin sahip olacağı hususunda mutlak bir anlaşmazlığın altını çiziyor. Birileri, müzakerele-
rin kesintiye uğramasının yakın olduğunu, savaş halinin kaldığı yerden devam edebileceğini dile getiriyor" diye yazmaktaydı.⁵⁵ Enver savaş alanından dönmüştü. Talat, yurtdışındaki arkadaşlarına yazdığı mektuplarda, üç

50 Uzer, *Makedonya eşkiyalık tarihi*, s. 320.

51 Bu, tutuklananlar arasında bulunan Hüseyin Kâzım'ın (Kadri) fikridir (Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım* [İstanbul: İletişim, 1991]), s. 134.

52 Bu, kaymakam ve darbenin ardından Beyoğlu polis teşkilatı amiri Tahsin'in (Uzer) fikridir; bkz. Uzer, *Son Osmanlı yönetimi*, s. 320.

53 Hayri'nin günlüğü, s. 202, 5 Kasım 1912; 213-218, 21 Kasım 1912; s. 225, 29 Kasım 1912; Cavid'in günlüğü, I: 475, 20 Ekim 1912; I: 524, 14 Kasım 1912; Rambert'in günlüğü, cilt 43, 15, 17 ve 23 Kasım 1912; Babacan, *Talat*, s. 76-77.

54 Rambert'in günlüğü, cilt 43, 24 Kasım ve 6 Aralık 1912; Richard C. Hall, "Balkan Wars, 1912-1913", *1914-1918: International Encyclopedia of the First World War*.

55 Rambert'in günlüğü, cilt 43, 22 Aralık 1912.

alternatiften bahsediyordu: İlki, bu “aşağılık hükümet”i düşürecek bir ihtilal; ikincisi, vaziyeti gözlemeye devam etmek ve üçüncüsü, yeni bir kabinenin kurulması için, bilhassa Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa’nın da aralarında olacağı önde gelen şahsiyetlerle bir anlaşmaya gitmek. Aralık sonu itibarıyla Talat, eğer Nâzım ve ordu kumandanlığı Edirne’yi Bulgar ordusuna ya da adaları Yunanistan’a bırakmaktansa savaşa devam etmeye ikna edilebilirse, üçüncü alternatifi hayata geçirilebileceğine kanaat getirdi. Nâzım Paşa’yla böylesi bir uzlaşmaya varılması hususunda herkes görüş birliği içinde değildi. Cahid ile Cavid, memlekette yeni bir hayata ilham kaynağı olacak yeni, genç ve radikal bir hükümetten yanaydı. Merkez Komite’nin Avrupa’ya kaçmış üyeleri arasında bulunan (Topal) İsmail Hakkı ile Nâzım’ın yaklaşımı da benzerdi. Cavid, aynı zamanda siyasetten çekilmeyi ve yurtdışında kalmayı da düşünüyordu.⁵⁶

Talat, 17 Kasım 1912’de Yemen’den dönen Genelkurmay Başkanı Ahmed İzzet Paşa’yı da ziyaret etti. Fakat Talat ve Hacı Âdil, kendisini sadrazam yapma vaadinde bulunmuş olmalarına rağmen, Ahmed İzzet Paşa’yı bir darbe için ikna edemediler. “Bir gece de Talât Bey ile Hacı Adil Bey eve gelerek durumla ilgili görüş ve düşünce alışverişinde bulunduk ve Trakya’yı geri almak üzere bir taarruza taraftar olduğum takdirde kabineyi düşürerek beni sadrazam ve başkomutan yapacaklarını çok açık bir şekilde vaad ve ima ettiler. Fakat cevap olarak böyle delice bir girişimde başarı ihtimalinin çok az olduğunu ve barış müzakereleri sırasında bir ihtilâl hareketinin vahim sonuçlar doğuracağından, bundan kaçınılmasını ifade ve rica ettim.”⁵⁷ 23 Ocak 1913’te Bâbü’lî’nin, Avrupalı güçlerin 17 Ocak’ta gönderdiği bir kolektif notayı yanıtlamak durumunda kalmasıyla İstanbul’daki siyasi iklim daha da kötüledi. Nota, Balkanlar’a dair barış görüşmelerinin nihayete erdirildiği hakkındaydı ve Edirne’nin teslim edilmesini talep ediyordu. 22 Ocak’ta, bir ayan meclisinin (meclis dağılmıştı) desteklediği Bâbü’lî’nin ertesi gün bütün talepleri kabul edeceği hemen hemen kesindi, zira Bâbü’lî barış istiyordu. Ocak başından itibaren barış beklentisi içinde olan menkul kıymetler borsasındaki eğilim tersine döndü; böylelikle, Ekim 1912 öncesinde olduğu gibi, “endüstriyel hamleden önce asla görülmemiş [bir] sürecin” yeniden belirmesi ihtimali ortaya çıktı.⁵⁸

Bütün bunlarla beraber, Rambert, günlüğünde sıra dışı bir biçimde kişisel bir yorumda bulunur: “Balkan devletlerinin, henüz ele geçirilmemiş olsa bi-

56 Cavid’in günlüğü, 1: 537-546, 23 Aralık-1 Şubat 1913.

57 Ahmed İzzet, *Feryadım*, 1: 159. Karş. Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmed İzzet Paşa: Askerî ve siyasi hayatı* (Ankara: TTK, 1997), s. 60-65.

58 Deutsche Bank raporları, 11 Ocak ve 1 Mart 1913, OR 1322, Deutsche Bank Tarih Arşivi, Frankfurt.

le bu şehre [Edirne] sahip olma iddiasında bulunmalarını anlamak kolay. Ne var ki, Büyük Güçler'in Türkiye'yi zorlamak için birleşmiş oldukları gerçeği ne adil ne de tarafsızlık prensiplerine uyuyor. Hatta savaşın başlangıcındaki resmî beyanlara da aykırı... Bilgim dahilinde, Büyük Güçler'in tazyiki, bilhassa da Fransa'nın gaddarca hasmane tavrı karşısında fazlasıyla şaşkınlığa uğradım."⁵⁹ Arka plan buyken, yabancıların taleplerine teslim olan Osmanlı kabinesine karşı 23 Ocak 1913'te yapılan darbe, ülkede geniş bir destek görmekle kalmadı, uluslararası çevrelerde de belli bir anlayışla karşılandı.

Bilhassa bu amaç için oluşturulmuş, Merkez Komite mensupları ve başkalarından oluşan, aralarında Said Halim, Ziya Gökalp, Midhat Şükrü, Hacı Âdil, Kara Kemal, Hasan Tahsin ve Enver'in de bulunduğu bir ekiple birlikte Talat, darbeyi, Ocak başlarından itibaren faal bir biçimde hazırlamıştı. İstanbul'daki gayriresmî Siyonist temsilci Victor Jacobson'ı, İTC'nin iktidarı yeneden ele geçirmesinin şimdi mümkün olduğu hususunda bilgilendirmişti.⁶⁰ Talat, diğerlerinin, örneğin Hayri ve Mahmud Şevket'in, bir darbe yapılmasında mutabık olmayacağı ve darbenin yapılmasını tehlikeye atacağını gayet iyi hissetmişti. Darbenin başarıya ulaştırılmasında Enver belirleyiciydi. Sadece darbenin aktif olarak hayata geçirilmesiyle görevlendirilmiş değildi, aynı zamanda ekibin karar alma süreciyle ilgili ikna edici kabiliyetlere sahipti. Dahası, Bâbüalî bekçisi üzerinde nüfuzunu kullandı, harekât için ihtiyaç duyulan savaşçı subaylara önayak oldu ve sultanın yakınında, herhangi bir kabine değişikliği durumunda imzaları gereken sağlam bağlantıları vardı. Bütün bunlarla beraber, tartışmasız siyasi önder, planlayıcı ve bizzat darbe sırasındaki asıl yetkili Talat'tı.⁶¹ İTC'den genç ve sadık arkadaşı, Selânikli Hasan Tahsin'e (Uzer, 1878-1939) göre darbe, başlangıçta, bir hafta öncesi için planlanmış, ama ertelenmek durumunda kalmıştı; Tahsin, o vakte kadar, Bâbüalî önünde toplanacak yüzlerce göstericiyi örgütlemiş bulunuyordu.⁶² Birkaç İTC subayı ve başlarında Enver ve Talat, 23 Ocak'ta, öğleden sonra saat ikide Bâbüalî'ye girdiler; onları Bâbüalî'nin dış kapısında bayraklarıyla toplanmış, örgütlü bir gösterici grup takip etti.

Binanın içinde, nâzırlar görüşmeye hazırlandı. Aralarında, bir borç meselesini konuşmak üzere, bir Alman delegasyonu ile birlikte Huguenin de vardı. Harbiye Nâzırı Nâzım, bazı korumalarla beraber, davetsiz misafirlere karşı direnmeye çalıştı ama subaylardan biri olan Yakub Cemil tarafından vuruldu. Bunun ardından Talat ve Enver sadrazamın çalışma odasına gittiler. Seksen yaşındaki Kâmil Paşa karşısında Enver'in saygılı ve mütereddit dilinin ak-

59 Rambert'in günlüğü, cilt 44, 22-23 Ocak 1913.

60 Jacobson, 4 Ocak 1913, CZA, Z3-45, 00281; 6 Ocak 1913'te doğrulanmıştır, Z3-45, 00274.

61 Babacan, *Talat*, s. 78-82; Hayri'nin günlüğü, 252, 23 Ocak 1913.

62 Uzer, *Son Osmanlı yönetimi*, s. 320-321.

sine, Talat sert ve otoriteriyen kelimeler kullandı, istifasını emretti. Kâmil istifasını “cihet-i askeriye den vuku bulan teklif üzerine” diye yazdıysa da bunu “ahali tabirini de elâve ettirdiler” diye düzeltmesini sağladılar.⁶³ Talat’ı olsa olsa yüzeysel karşılaşmalardan tanıyan pek çokları, sempatik cazibesine dikkat çekmişlerdir. İşin aslı Talat, darbe sırasında ve başka bazı olaylarda da açığa çıktığı üzere, cazibe ile tehditkârlığı, cesaret ile gaddarlığı harmanlıyordu.

Binadaki delegasyondan ve aynı zamanda ilk mütercim tercüman Weber, darbe sırasında ve darbenin hemen ardından, “devlet erkini derhal ele alıp ... bütün binada mutlak bir otoriteyle” vaziyeti idare edenin Talat olduğunu kaydeder.⁶⁴ Talat, Dahiliye Nezareti’nden vilayetlere mesajlar gönderir, böylece hemen kamuoyunu ve idarenin tavrını biçimlendirmeye başlar. Onun hikâyesine göre, Kâmil Paşa hükûmeti bütün bir Edirne vilayetini, yanı sıra adaları düşmana bırakmaya karar vermiş, bunun neticesinde millet galeyana gelip hükûmet binası önünde gösteri yapmış ve kabinenin istifasını istemişti. Sirküler telgrafı, “yeni hükûmet milletin şerefini koruyacaktır” kelimeleriyle bitiyordu.⁶⁵ Weber’i ve delegasyonu bırakmadan evvel bir güç gösterisinde bulundu: “Önce diktatör Talat’a takdim edilecek ve onun tarafından incelemeye tabi tutulacaktık, ancak bundan sonra dış kapılar bize açıldı.” Bu, 23 Ocak 1913’te, akşam saat altıdan sonraydı.

Darbeden sonra Talat, sadece on yedi adamla Bâbü’lî’ye boyun eğdirmiş ve herkesi kendi iradesi etrafında toplamış olmakla böbürlendi.⁶⁶ Millet ve milletin sözümona hisleri, Talat’ın siyasi söyleminin başlıca araçlarından biri olarak kalacak ve kendisinin güç arzusunu, güçten duyduğu hazı gizleyip zorlayıcı önlemlerle demokratik olmayan, popülist politikalara meylini maskeleyecekti. Eylül 1912’den bu yana savaş için vatanperver çağırısı kendi çıkarları için kullanan Talat, şimdi aynı şeyi yineliyordu. Doğrusu, hasmı olan bir hükûmet bir yandan yurtiçinde yerleşikleşip yurtdışında da verilecek tavizleri ve barışı müzakere eder, öbür yandan da İTC’nin sonunu getirmeye çalışırken, İTC güç kaybetmiş olabilirdi.⁶⁷ Kâmil’in hükûmeti, istikrarsız olsa bile, uluslararası destekten faydalanmış ve sokakları ya da radikallerden oluşan şebekeleri değilse de geniş bir siyasi kaynak tayfını denetimi altında tutabilmişti.

Meclis mensubu Emmanuil Emmanuilidis, Talat’ın İTC içindeki hâkimiyetinin, “kendi eseri olan bir darbe”nin ardından daha da güçlendiğini ya-

63 Türkgeldi, *Görüp işittiklerim*, s. 78-79.

64 Wangenheim’den Auswärtiges Amt’e, 28 Ocak 1913, PA-AA/R 13192-5.

65 Telgrafın tamamı, Wangenheim’den Auswärtiges Amt’e, 23 Ocak 1913, PAAA/R 13192-2.

66 Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, kısım 2, 2: 270; Rey, *Gördüklerim*, s. 206; Cemal Paşa, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes* (Münih: Drei Masken Verlag, 1922), s. 7.

67 Dahiliye Nezareti; tutuklanacak, hapsedilecek ya da azledilecek İTC üyelerinin iki yüz kişilik bir listesini hazırladı (Rambert’in günlüğü, cilt 44, 9 Mart 1913).

ziyordur. “Sonrasında herkes, sonsuz bir güvenle, gerçek önder olarak ona inandı.”⁶⁸ Londra barış müzakerelerinin akamete uğraması, darbenin ilk uluslararası neticesiydi. Ocak 1913’ün başarısızlığa uğramış barışı, besbeli, vatanperver bağlamda itibar taşımıyordu. Öte yandan, aşağılayıcı ve büyük ölçüde pragmatik olsa da Ocak 1913 barışı, –yakın gelecekte Türkiye’yi bir felakete sürükleyecek– savaş isteğine bir fısıla vermişti. Bundan böyleyse, bu türden savaşa meyilli duyarlılıklar, ölümcül bir biçimde on binlerce hayatla oynayan –sözümona– vatanperver kararlılığın bir göstergesi olmaya devam etti. Talat, “Allah adına ant içerim ki 80.000 Türk şehidi Edirne’yle Çatalca [ön cephe] arasındaki toprakları örtecek olsa bile, Edirne’den vazgeçmektense yiğitçe ölümü tercih ederiz,” diyordu.⁶⁹ Osmanlı tarihindeki 1912-1913 matrisinden, hem –kısa bir süre içinde emperyal gücün dizginlerini ele alacak– radikal sağ kanat devrimci Talat hem de Türkçülüğün ve Osmanlı gururunun beslediği bir milliyetçi söylem doğdu. Birinci Dünya Savaşı sonrası Kemalizmi tarafından birkaç on yıllığına ehlileştirilecek olsa bile bu model Türkiye için günümüze kadar biçimlendirici oldu. 1912-1913’teki anlamıyla “millî onur”, siyasi kimliğin bir köşe taşı olarak kaldı. 1913 yılında, yurtiçindeki düzene yoğunlaşabilmek amacıyla, –bir barış antlaşmasının imzalanmış olması ve toprak kaybı için çıkacak– bir savaşa muhalefet etmek, kendi siyasi ölüm fermanını imzalamakla aynı anlama geliyordu. Komitenin lütfuyla göreve gelmiş yeni sadrazam Mahmud Şevket Paşa, bunu iyi biliyordu ve bu gerçeğe boyun eğdi.⁷⁰

İmparatorluğun kontrolü devrimcilerde

Şubat 1913 başlarında, “en büyük sorun” başkentte hâlâ hâkimiyetini sürdürüyordu ve darbeciler kurtuluşu yeni bir savaşta aradılar. Ondandır kısa bir süre önce, Kâmil’in kabinesi, haklı olarak entrikalarından korktuğu hasımlarına müsamaha göstermeyi bırakıp sert davranmaya başlamıştı. Şimdiyse ITC önderleri, “siyasi hasımlarını sıkıştırıp hapse atıyordu. Bu çok garip. Bu defa, herkesten önce Prens Sabahaddin’in arkadaşları ve destekçileri hedef alınıyor. Herkes sırasıyla ya bakan ya da mahpus” diye yazıyordu Rambert.⁷¹

68 Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu’nun son yılları*, s. 36. Emmanuilidis’le ilgili olarak, bkz. Vangelis Kechriotis, “On the Margins of National Historiography: The Greek İttihatçı Emmanouil Emmanouilidis: Opportunist or Ottoman Patriot?”, *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries*, Amy Singer, Christoph Neumann ve Selçuk A. Somel, der. (Londra: Routledge, 2011), s. 124-142.

69 Zeit, 28 Ocak 1913, Österreichisches Staatsarchiv, K. ve k. Ministerium des Äusseren, Departement 5, Zeitungsarchiv.

70 Karş. Rambert’in günlüğü, cilt 44, 9 Mart 1913.

71 A.g.e., 4 Şubat.

Muhafazakâr Merkez Komite üyesi Hayri, Evkaf Nezaretî'nden istifa etti. Yeni hükümet çalkantı ve ihtilalin neticesinde kurulduğuna göre, sadece "inkılab erbabı"ndan oluşmalıydı ki bunlar da sadrazamları Talat'la beraber Cavid, Cahid, İsmail Hakkı, Hacı Âdil, Enver ve Cemal'di. Hayri, devrimcilerle, İslâm ve Türklüğe ezeli bağlılık hususunda anlaşıyor, ama bunun yöntemleri, yani –kabinenin komite tarafından kontrol edilmesini de içeren– komitecilik bahsinde onlardan ayrılıyordu. Savaş için hevesli olmayı da desteklemiyordu. Bu sebeple ITC'nin dağıtılması gerektiğini düşünüyordu. "Görüşlerimi dinleyen Molla Bey [Necmeddin Molla] beni tasdik ediyordu. Talât Bey'in Hacı Âdil ile Cavid ve Cahid'in tesiri altında bulunduğu, Cavid ile Cahid'in bu milletin başına birer bela oldukları kanaati her ikimizde de hâsıl oldu. Rabbim bu memleketi muhafaza buyursun, âmin."⁷² Gerçekten de Nisan 1913 itibarıyla, hükümet hâlâ çalışmaya başlamamıştı. Örneğin Reji'yle ve kamu borçlarıyla alakalı malî meseleleri çözmek için hükümete ulaşamıyordu. "Cevap veren tek insan" henüz kabineye girmemiş olup resmî bakan Mehmed Rifat'ın arkasındaki bir gölge bakan gibi çalışan Cavid'di.

Rambert 9 Mart'ta Berlin'de Cavid'le özel olarak görüştü ve Mahmud Şevket'in darbeye ilgili bilgilendirilmiş olmadığını, Talat'la Enver'in sonrasında ona sadrazamlığı kabul etmesi için ısrar etmiş olduklarını öğrendi. ITC liderleri, savaş bahsinde, Ocak sonlarından bu yana askerî olarak direndikten sonra, "en azından millî onuru" korumak adına, düşmanlara "birkaç sert ders" verebileceklerinden umutluydular. Psikolojik olarak da Balkan müttefiklerinin Rumeli'nin ganimetlerini barışçıl bir biçimde bölüşmeyi beceremeyecekleri hususunda yeterince öngörü sahibiydiler. "Küçük devletler barbarca birbirine karşı savaş başlatacak ve bu, Türkiye'nin kendi müttefiklerini seçip biri ya da öteki üzerine kararlı bir biçimde çullanacağı vakte karşılık gelecek." Esasen abartılı bir umut taşısa da bu, 30 Mayıs 1913'teki Londra barış antlaşmasından kısa bir süre sonra, Haziran sonlarında başlayan İkinci Balkan Savaşı'nın isabetli bir öngörüsüydü. Rambert bu savaş manzarasından dolayı zaten bezgindi, ama Napoléon karşısında verilen ulusal kurbanların anısına Berlin'de düzenlenen devasa bir askerî geçit törenine tanıklık ettiğinde ve üç yıllık askerliği zorunlu hale getiren bir Fransız projesinden haberdar olduğunda daha da karamsarlaştı. "[Bu] medeniyetin yabanılığa geri[lemesidir]. Gençliğin çalışmalarını, mesleki eğitimini, hayatını sekteye uğratacak ... bu [gerileme], benim isyan etmeme sebep olan menfur bir vaziyettir."⁷³

İç ve dış gerilimler Talat'ın siyasi üslubunu tanzim etti. Mahmud Şevket'in kabinesine girmede ama sahne arkasından tahriklerine devam ederek, kabi-

72 Hayri'nin günlüğü, s. 257, 9 Şubat 1913; s. 273-274, 6 Mart 1913; s. 284-285, 1 Nisan 1913.

73 Rambert'in günlüğü, cilt 44, 3, 7, 9 ve 10 Mart 1913.

nenin ve Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa'nın savaşa devam etmesinde ısrarcı oldu. İpleri elinde tutanın Talat olduğuna ikna olan İzzet Paşa hem yeni sadrazamla hem de Talat'la önemli konularda iletişim içinde oldu.⁷⁴ Savaşa yönelik baskıda bulunmak, 26 Mart'ta Edirne'nin düşmesiyle daha da zor hale geldi ve devam eden savaş, imparatorluk bünyesindeki pek çok yerde fazlasıyla ihtiyaç duyulan kaynakları silip süpürdü. Talat, bağlantıya geçmekten hiç çekinmeksizin ve yorulmaksızın bir şebeke oluşturmaya çalıştı. Liberal vekil ve Hürriyet ve İtilâf'ın liderlerinden Lutfi Fikri'ye bile, hükûmette girmesi için davette bulundu. Fikri, "aşırılıkçılar"dan temizlenmesi durumunda bir "müdafaa-i milliye" kabinesine girmeye hazırdı. Komite üyelerini Fransız Devrimi'nin Jakobenleriyle karşılaştırıyor ve Talat'ın hamasi vecizesi "Ben Ayasofya'da asılmayı göze aldım"la acı acı dalga geçiyordu, çünkü Talat aynısını bütün ülkeden beklemekteydi.

Mayıs sonunda, Talat'ın kendisine ve Sabahaddin'e yaklaşımının olsa olsa liberal muhalifleri hükûmet sorumluluğunu paylaşmaya isteksiz göstermeye yaradığı sonucuna vardı: "Anlaşıyor Talât bu sefer de bize hüsnüniyetle gelmemiş, sırf bizi lekelemek için gelmiş!.. Çok ayıp şeyler vesselam!.. Hep komitacılık beyhude rahatsızlıklar!.. Katl ile başlayan hiçbir hükûmet payidar olamaz."⁷⁵

Eski bir Osmanlı Rum vekil, kendisine Birinci Balkan Savaşı'nın ardından büyük rağbet gören Yunan Başbakanı Venizelos hakkında bir soru yöneltildiğinde, onun "Bizim Talât gibi komiteci" olduğu, bir eylemin başarıya ulaşması ya da başarısızlığa uğraması nispetinde ayağa kalkıp düştüğü yanıtını vermişti. Bununla birlikte Venizelos, Talat'tan daha demokratikti ve iktidara bir cinayet vesilesiyle gelmemiştir.⁷⁶ Zamanın Yunanistan'ında insanlar seslerini kargaşa zamanlarında bile yükseltebiliyorlardı. Aynı şey Talat'ın Türkiye'sinde geçerli değildi. 1913 yılında, darbe sonrası rejim, selefinden çok daha katı bir olağanüstü hal idaresi uygulamaktaydı. Olası bir ayaklanma karşısında duyduğu korku, rejimi, gerçek ya da tahayyüli bütün hasımlarına karşı acımasız kılıyordu. Basın üzerindeki sansür gaddarcaydı. Çok yüksek sayıda tutuklama ve ihraçlar basında yer bulmadı. Bu vaziyet; komite üyesi vekil, önde gelen gazeteci ve Tanin gazetesinin de sahibi Hüseyin Ca-

74 Ahmed İzzet, *Feryadım*, 1: 166.

75 Lutfi Fikri'nin günlüğü, *Dersim Mebusu Lutfi Fikri Bey'in Günlüğü* (İstanbul: Arma, 1991), s. 64-67, 3-8 Nisan 1913; s. 83, 2 Mayıs 1913 ve s. 95, 31 Mayıs 1913. Karş. Ali Birinci, "Lutfi Fikri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27: 233-34.

76 13 Mart 1913'te Yunan Kralı I. George'un uğradığı suikasta da karışmamış olması akla yakındır. Behiç Erkin, *Hâurat* (Ankara: TTK, 2010), s. 118. Aynı zamanda bkz. Andrew Dalby, *Eleftherios Venizelos: Greece* (Londra: Haus, 2010) [Eleftherios Venizelos, çev. Dinçer Demirkent, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2014]; Thomas W. Gallant, *Modern Greece: From the War of Independence to the Present* (Londra: Bloomsbury, 2016), s. 173-220.

hid'i (Yalçın) bile rahatsız etmişti. Ağustos 1913'te Talat'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu:

Kardeşim Talât. ... Ben İttihat ve Terakki'ye yüksek bir inançla sarılmıştım. İttihat ve Terakki benim için bir ülküydü. İttihat ve Terakki'ye düşman gördüklerime o kadar sertçe saldırmamın sırrı işte bu güven ve inançtı. ... Ama eşyanın gerçeğine daha yakından değinmek olanagı doğunca ve bu ilişki arttıkça aradığım şeyin bu olmadığını gördüm. ... Koca Rumeli'nin yitirilmesi gibi bir acı zihinlerimizden bir uyarılma yaratmadan geçerse ve iş başında eski biçim anlayış bütün katılığıyla egemen olursa, pek yakın bir zamanda ülkeyi yeni yeni acıların sarsmaması için hiçbir neden yoktur. Elden bırakılan bir taş nasıl zorunlukla yer merkezine doğru düşerse, bu düzeydeki aymazlık ve düşünce darlığı içinde yönetilen ülkenin de kaçınılmaz bir yolda yıkılması gerektiğine kesin inancım vardır.⁷⁷

Cavid gibi Cahid de Talat'ın komiteci zihniyeti, sınır bilmeyişi ve ihtiyattan yoksun oluşu hususunda derinden rahatsız hissediyordu, fakat esaslı eleştirilerine rağmen partiden uzaklaşmadı. 1914 başlarında gazetesini partiye sattı, ama sadık kalmaya devam etti. Eski Adana Valisi Ahmed Cemal şimdi başkentin askerî kumandanıydı, arkasında komitenin desteğiyle güvenlik operasyonlarını yönetiyor, muhalifleri yakından izliyordu. Sert bir düzen adamı olarak saygınlığı arttı. Darbe sonrası rejim altında imparatorluğun genel vaziyeti kötüleşti. Fahiş fiyatlarla çeşitli küçük yabancı krediler alındı. Bütün eleştirel sesler bastırıldı.⁷⁸ Suskunlaştırılmış toplum boyun eğdi. Lütfi Fikri, "Tuhaf şey hükümet-i ihtilâliyelerin hafiye ve casusluğun hükümet-i müstebideden daha müsaid olduğu tarihçe müsbet imiş!" yorumunda bulunuyordu.⁷⁹ Dikkatler, imparatorluk içindeki ihmal edilerek büyüyen hasardan uzaklaşıp başkentin kapısındaki savaşa ve belirgin uluslararası gerilime yöneliyordu. Nisan 1913 sonunda, Balkanlar'a Avusturya'nın ve belki de İtalya'nın müdahalesi ihtimalinin belirmesiyle genel bir felaket ufukta görünmüş oldu. Arkasında Müslüman toprak sahiplerinin desteği bulunan, savaş ağası ve İTC'nin işbirlikçisi Esad Paşa (Toptani), İstanbul'un kaymak tabakasıyla birlikte hareket edip Karadağ ve Sırbistan'la geçici bir anlaşmaya gitti, Kasım 1912'de başbakan İsmail Qemali başkanlığında kurulan geçici Bağımsız Arnavutluk hükümetine rakip olup merkez Arnavutluk'u kendi idaresi altında bir İslâm devleti haline getirme hazırlığına girdi.⁸⁰

77 Hüseyin Cahid Yalçın, *Siyasal anılar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2000), s. 269-271. Karş. aynı yazar, *Talat Paşa* (İstanbul: Yedigün, 1943), s. 43.

78 Rambert'in günlüğü, cilt 45, 9 Mayıs 1913.

79 Lütfi Fikri, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, s. 93, 30 Mayıs 1913.

80 Rambert'in günlüğü, cilt 45, 27-28 Nisan 1913.

Osmanlı başkentindeki eleştirel zihinler, direnişle karşılaşmaksızın bir diktatörlük kurmak için uygun bağlamın bu olduğuna dair fikirlerini gün-lüklerine kaydediyorlardı.⁸¹ Fakat ne Mahmud Şevket ne de görünürdeki as-kerî güç sahibi Ahmed Cemal bunu yapabilecek kabiliyete sahipti. 11 Hazi-ran 1913'te, Şevket suikasta kurban gitti. Aynı gün, Lûtfi Fikri, keskin ama isabetli bir biçimde, "Mahmud Şevket Paşa bütün manasıyla intihar etmiş-tir ve bu da Nâzım Paşa'nın cesedi üzerinden geçip sadrazamlığı kabıl etti-ği gün olmuştur. Zavallı adam. Ben eminim ki ruhunun âmâkında [derinlik-lerinde] bu adam, meselâ Talât Bey'i ve arkadaşlarını sevmiyordu. Öyle iken nasıl oldu da bunların elinde bu kadar bâziçe [oyuncak] oldu ve nihayet o yüzden öldü, doğrusu bu şayân-ı dikkat bir noktadır," diyecekti. Suikastları kendisiyle ilişkilendiren pek olmamakla beraber, Talat cinayetten en yüksek faydayı elde edebildi. Kendisinden on sekiz yaş büyük olan Şevket'in otori-tesini hiçbir zaman gerçekten kabul etmemişti. Karşılıklı antipati ve çekin-celer Talat'ın kabineye dahlini engellemişti.

Yeni sadrazam Said Halim'in kabinesinde,⁸² Talat yeniden dahiliye nâzı-rı oldu. Talat ve Halil'in de dahil olduğu kabine şimdi çok daha dolayumsuz bir biçimde komitenin hâkimiyeti altındaydı. Talat'tan yaklaşık on yaş bü-yük olan Said Halim, ITC'ye Şevket'in olduğundan daha yakın duruyordu, ama bizzat komiteci değildi. Talat'ın ya da diğer ITC liderlerinin nüfuzuna sahip olmasa da iyi eğitilmiş bir prens ve Mısırlı Muhammed Ali'nin torunu olarak belli bir saygınlığı vardı. Türkçü olmaktan ziyade İslâmcıydı. Sonrala-rı İslâmîleşme üzerine yayımlayacağı risalesi *İslamlaşmak*'ta, Gökâlp gibi İslâm'ın üstünlüğüne, "en mükemmel ve en son olgunluğa sahip bir insanlık dini" ve "insan vicdanının en tabii dayanağı, rehberi ve mahiyetinin açıkla-yıcısı" olduğuna inanmakla beraber, "Müslüman milletlerin kurtuluşu"nun Batı tipi ulusalcılıkta değil, "onların tam olarak İslâmlaşmalarında" olduğ-u nu beyan etmiştir.⁸³

Şevket'e yönelik suikastın ardından, komitenin tam kontrolünü ve elin-de tuttuğu gücü sergilediği görkemli bir cenaze töreni düzenlendi. Bu kritik günlerde sokaklarda ve hükümette en fazla görünürlüğü olan lider Talat'tı. Enver daha korunaklıydı.⁸⁴ Suikast, muhalefeti kati olarak bastırmak için bir fırsattı. Prens Sabahaddin ve diğerleri kaçmak zorunda kaldılar. 1918'den

81 Lûtfi Fikri, *Dersim Mebusu Lûtfi Fikri Bey'in Günlüğü*, s. 68, 9 Nisan 1913; Rambert'in günlüğü, cilt 45, 9 Mayıs 1913.

82 Kabine tarafından sultana 1 Haziran 1913'te önerildiği haliyle (Hayri'nin günlüğü, s. 317; Tür-kgeldi, *Görüp işittiklerim*, s. 100).

83 Said Halim'in 1921 tarihli risalesinin Almanca tercümesi şurada: Fischer, *Aus der religiösen Re-formbewegung in der Türkei*, s. 15-39 (karş. Ahmet Şeyhun, *Islamist Thinkers in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic* [Leiden: Brill, 2015], s. 164).

84 Wangenheim'den Reichskanzler Bethmann Hollweg'e, 13 Haziran 1913, PA-AA/R 13797-4.

sonra yazdığı anılarda Cemal, cinayetin suçunu geniş bir İTC karşıtı komploya atfedecektir; buna göre komplonun başını Sabahaddin ve onun işbirlikçisi Nihad Reşad (Belger) çekmiştir. Bu, 1918'den sonra geçici bir süre için iktidara gelen muhalefetin elinin de İTC'ninkinden daha az kanlı olmadığını göstermek yönünde gözle görülür bir girişimdi.⁸⁵ Talat'ın Şevket'in öldürüleceğinden haberdar olması ve buna rıza göstermiş olması ihtimal dahilinde olmakla beraber, doğrudan doğruya cinayete karışmış olması mümkün değildir. Nâzım'a yönelik suikastın şahsi ve siyasi intikamının alınmış olması ve muhalif çevrelerle bağlantı, akla ziyadesiyle yatkın görünmektedir. İTC'nin kurucularından olmakla birlikte bir muhalif olan İbrahim Temo, komplocuların hazırlık yaptığı bir toplantıya davet edilmiş ama işbirliği yapmayı reddetmişti, zira Talat'ı hâlâ samimi bir vatanperver olarak görüyordu. Ne var ki, komplonun liderlerinden olan Yüzbaşı Kâzım'dan, Talat'ın kendisini de öldürme planları yapmış olduğunu öğrenecekti.⁸⁶

Edirne, 1913: Komite hâkimiyetindeki ilk başarı

İTC liderlerinin Mart 1913'ten bu yana umut ettikleri senaryo gerçekleşti. 30 Mayıs Londra Antlaşması'nın ardından Bulgaristan, Makedonya'dan elde ettiği topraklardan memnun değildi. Ordusunun gücüne fazlasıyla güvenerek, 29 Haziran'da hem Yunanistan'a hem de Sırbistan'a saldırdı. Bu, komite için, Edirne'yi yeniden ele geçirme fırsatıydı. Rambert, Avrupa için, savaşın yeniden başlamasının, "ticari zafiyeti artırarak devam ettirdiği"ni kaydediyor, "Bu devam ettiği sürece kredi bulmak imkânsızlaşacak. Doğu Sorunu'nun işaret ettiği her şey gerçekleşmekte," diye yakınıyordu. Paramparça olan Pandora'nın "Avrupa'nın Doğu Sorunu" kutusundan su katılmamış çılgınlık, kan, ateş, yıkıntılar ve soykırım saçıldı. Dönemin insanları bütün bunların sebeplerini ancak kıt kanaat idrak edebiliyordu. "Bir talimat veriliyor ve bir buçuk milyon adamdan oluşan insan kitleleri birbirine hücum ediyor."⁸⁷

Ocak darbesinden önce dahi, Edirne üzerindeki hâkimiyet için verilen mücadele fazlasıyla sembolik bir nitelik taşıyor ve Osmanlı vatanperverlerini bozguncu olarak addedilenlerden ayırmak için turnusol kâğıdı işlevi görüyordu. Temmuz 1913'te Bulgar ordusu başka düşmanlarla meşgulken, subaylar Edirne'nin yeniden fethine katılma ya da daha iyisi buna liderlik etme onuruna sahip olmak için yarıştı. Beş yüz yıl önce genç imparatorluğa başkentlik yapmış Edirne, Osmanlı ihtişamını anımsatıyor, kuvvetli bir emper-

85 Cemal, *Erinnerungen*, s. 18-22.

86 Karş. Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, kısım 2, 2: 316-318; Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu*, s. 225.

87 Rambert'in günlüğü, cilt 45, 5 ve 9 Temmuz 1913.

yal referans oluşturunuyordu. ITC'nin Edirne'yle uğraşması, yurtiçinde sağlıklı bir devlet inşasına gayret harcamaktansa imparatorluğu saplantı haline getirmiş politikleşmiş bir kuşağı ele verir. ITC liderlerinin gözlerini haddinden fazla Edirne'ye diktikleri aylar zarfında, ekonominin neredeyse iflas edecek hali, doğu vilayetlerinde reform, altyapı projeleri gibi önemli meseleler, ihtiyaç duydukları devamlı ihtimamı göremedi.

Temmuz ortası itibarıyla, yeni kabinenin aldığı kararlar zamana ve paraya mal oluyordu. 18 Temmuz 1913'te Said Halim'in konağında yapılan ve bakanların çoğunun katıldığı bir toplantıdaki tartışma sırasında Hayri, savaş isteyen Talat'a kuvvetle karşı çıktı. Talat, "Harp ilân eyleyelim," dedi. Hayri, "Af buyurunuz ama ben Edirne için bu kadar ısrarın manasını anlayamıyorum," diye karşılık verdi. Yakın zamanda kaybedilen bütün toprakları anımsattı, Edirne'yi yeniden ele geçirme girişiminin yaratacağı askerî ve uluslararası tehlikelere işaret etti ve aynı zamanda, yeniden girilecek bir savaşın ülkede yaratacağı olumsuz etkilere değindi. Bakanların çoğunluğu savaşa karşıydı. Sadrazam bile fikrini Hayri'den yana değiştirecek gibi görünüyordu. Talat, bu sebeple, şiddetle tepki gösterdi.

En kritik fikir yeni harbiye nâzırı ve sultanın ardından Osmanlı ordusu ikinci kumandanı Ahmed İzzet Paşa'nınki olacaktı. Siyasî bakımdan isteksiz olduğunu ama Bulgar ordusu karşısında da kendine güvendiğini ifade ettiğinde Talat bunu olumlu bir oy olarak değerlendirdi ve kendisine, hükümet iradesini yerine getirdiği için –kabul görmüş böylesi bir irade olmamasına rağmen– teatral ve yapmacık bir edayla teşekkür etti. Nihayetinde, toplantı küçük gruplar halinde münazaraya dönüştüğünde, Hayri'ye, "Fena ettin, istifa et çekil," demek suretiyle çıkıştı. Talat, asabı bozuk ve saldırgan bir ruh halindeydi. Ertesi gün, komite adına Midhat Şükrü ile Kumandan Cemal, Hayri'yle görüştü. Edirne'yi yeniden ele geçirmek için komitenin çoğunluğu savaş istediğine göre, boyun eğmesi gerektiğini söyleyerek kendisini ihtar ettiler. Süngüsü düşen Hayri, aynı gün yapılan, nihai kararın alınacağı kabine toplantısına katılmak yerine, Dolmabahçe Sarayı'ndaki bir törende hazır bulunmayı tercih etti.⁸⁸

Edirne'nin yeniden fethinin itici gücü, başından sonuna kadar, Talat'tı. 19 Temmuz'da, Reji'den 1,5 milyon liralık bir borç almak suretiyle askerî saldırının koşullarını güvenceye aldı; karşılığında imtiyazın on beş yıllığına yenilenmesi iznini verdi. Böylelikle yabancı bir kuruma bağımlılığı yeniden teessüs ediyordu, ki bu Talat'ın el üstünde tuttuğu egemenlik ilkesiyle çelişkili bir tutumdur. Ahmed İzzet Paşa'nın oyunu almak için arabayla genel merkeze geldi. Kabineden yazılı bir karar çıkması için baskı yaptı, bu karar 19 Temmuz'da elde etti ve arabayla sultana getirdi. Bütün bunlar 21 Tem-

⁸⁸ Hayri'nin günlüğü, s. 330-334, 18-19 Temmuz 1913; Ahmed İzzet, *Feryadım*, 1: 169-171.

muz'da Albay Enver'in birliğinin Edirne'yi savaşımsızın işgal etmesi için gerekli koşulları sağladı. Bu, Londra Antlaşması'nın hükümlerinin alenen çiğnenmesi anlamına geliyordu. Gerçi aynı ihlalin bir örneğini de daha önce Bulgaristan sağlamıştı.⁸⁹ 25 Temmuz'da, yani aynı haftanın Cuma günü Talat, kurtarılan Edirne Selimiye Camii'nde düzenlenen dinî törenlerde hazır bulundu. Arabayla gitti ve aynı günün akşamı trenle geri döndü: Gidiş-dönüş yaklaşık olarak beş yüz kilometre yapıyordu. Dönüşünden önce "Ah Sultan Selim, acaba seni bir daha görebilecek miyim?" diye iç geçiren Talat, hem kati bir uluslararası iskâna yönelik ilgisini hem de Selim'e ve Edirne'ye duygusal bağlılığını ifade ediyordu.⁹⁰

Edirne'nin yeniden fethine ilişkin haberler başkentte ve imparatorluğun hemen hemen her yanında vatanperver coşkuyla karşılandı. Özgür basının olmadığı koşullarda bu başarı, geniş Osmanlı kamuoyu nezdinde İTC'nin 1912 sonbaharından bu yana izlediği siyasi seyri temize çekti. Hepsinden önemlisi, İTC'ye taze bir kendine güven aşıladı. Komite imparatorluğun dizginlerini elinde tutan iktidarından ancak şimdi daha emindi. Dahası, bu başarı radikalleri, yani Talat'ın başını çektiği lafını sakınmaz savaş taraftarlarını da temize çekti. Temkinli olanları, yani komiteci Talat'ın siyasi binayı –zanaatkârane ve göz alıcı bir biçimde de olsa– kumların üzerine inşa etmesine itiraz edenleriyse marjinalleştirdi. Temmuz 1913 sonu itibarıyla, bu süreçle bağlantılı olarak, Talat'ın gücü ve radikal siyasi dili tahkim etmesi yurtiçindekileri büyük ölçüde ikna etmişti. Rambert, herkesin şan ve ulusal onura yeniden inanmaya başladığını yazıyor.⁹¹ Başkentte karar alma süreçleri bundan böyle büyük ölçüde Talat'ın hâkim olduğu grup dinamiklerini takip etti. Talat'ın yanındaki güçlü figürler Cemal, Enver ve –uluslararası düzlemde en fazla görünürlüğe sahip olan– Said Halim'di. Edirne'nin yeniden fethinden bu adamların çıkardığı uluslararası ders, yerel güç ilişkileri bir durumun etkin bir biçimde değişmesine izin veriyorsa, Avrupa diplomasisini ciddiye almamak gerektiği idi. Daha genel bir ifadeyle, İstanbul'daki Rus maslahatgüzarı Gulkevich'in belirttiği gibi, "Eski Avrupa ... [İTC'nin] Genç Türkiye'si nezdinde saygınlığını" ciddi ölçüde kaybetmişti.⁹²

Edirne'nin yeniden ele geçirilmesi yeni bir ulusal kurtuluş tarihinin başlangıç noktası haline geldi. Atatürk de 1930'da Edirne'yi ziyaretinde kendini bu tarihe yerleştirecek, böylece, 1913'te hüküm süren İslâmcı-Osmanlı-

89 Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, kısım 2, 2: 422-423; Türkgeldi, *Görüp işittiklerim*, s. 106-107; Rambert'in günlüğü, cilt 45, 23 Temmuz; cilt 46, 26 Temmuz; Cemal, *Erinnerungen*, s. 44-46.

90 Türkgeldi, *Görüp işittiklerim*, s. 108-109; Babacan, *Talat*, s. 86.

91 Rambert'in günlüğü, 5, 23 Temmuz 1913; 46, 18 Eylül 1913.

92 Bkz. *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus: Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung*, 1: 1, 16 Şubat 1914, 1: 253-254.

cı teşekkülün altını çizmese bile, sembolik olarak kendini Talat'la aynı ekse- ne koyacaktı. Edirne artık Kâbe-i Haysiyet diye adlandırılıyor, kurtuluşu da Hilâl'in Haç karşısındaki zaferi olarak görülüyordu. Şehir, özellikle de Seli- miye Camii bundan böyle kamusal törenlerin bir mekânı, konuşmaların ve özel pulların konusu, yeni bir çeşit ulusal-dinsel haccın menziliydi. Talat "şehri başlıca bir popüler hac yerine dönüştürdü", öyle ki dinî basın bunu Mekke ve Medine'ye yapılan hacla karşılaştırıyordu. Eyal Ginio'nun konuyla ilgili yakın zamanlı çalışmasının gösterdiği üzere, Dahiliye Nezareti ile Mü- dafaa-i Milliye Cemiyeti, Edirne'ye "Millî Müdafaa" tren turları düzenlenme- si için ortaklaşa çalıştı.⁹³ Yeri gelmişken, ITC'nin yeni militanlığı ve militer- leşmesi, ordu dışındaki ITC aydınlarının onursal askerî rütbeler alması biçi- mindeki yeni bir gelenekle de ifadesini buldu. Böylece 1913'ten 1918'e gele- ne kadar, "sıradan asker" Talat, adım adım albay rütbesine yükseldi.⁹⁴

İstanbul konferansında Bulgarlarla savaş sonrası müzakerelere başkanlık edenin sadrazam ve Hariciye Nâzırı Said Halim değil de Talat olması dikkate değerdir. Müzakereler, Makedonya'daki yaklaşık 100.000 insanın yer değiştirmesiyle sonuçlanacak ülkeler arası nüfus mübadelesini de içeren 29 Eylül 1913 antlaşmasıyla nihayete erdi. Bu nüfusun yarısını Hristiyanlar (Bulgar- lar), yarısını da Müslümanlar oluşturmaktaydı. Balkan Savaşları'ndan sonra- ki, daha o zaman etno-dinsel grupların "kaynaştırılmaması" ilkesini izleyen nüfus mübadeleleri, 1923 Lozan Antlaşması'nda üzerinde uzlaşılan nüfus mübadeleleriyle karşılaştırıldığında, mütevazı kalır; ilki, her şeyden önce, en azından kâğıt üzerinde mecburi değildi, ama Talat ve Enver, nüfus bileşimi- ni değiştirmek üzere Doğu Trakya'nın kırsal alanında Temmuz 1913'ten iti- baren Hristiyan karşıtı planlı katliamları örgütlemeye gizlice başlamışlar- dı.⁹⁵ Bulgaristan'la yapılan anlaşma, Bulgaristan'daki Müslümanlara yakla- şım, çatışmalı bir mesele olarak kalacak olsa da Edirne'nin yeniden fethini sağlam bir diplomatik zemine kavuşturdu. Bulgaristan'la askerî bir sözleşme üzerine sürdürülen müzakereler ancak Ocak 1914'te sonuçlandı.⁹⁶ Talat Ka- sım ortasında bir barış anlaşmasıyla neticelenecek, Yunanistan'la da müza-

93 Eyal Ginio, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath* (Londra: Hurst & Company, 2016), s. 249-258.

94 Simavi, *Son Osmanlı sarayında gördüklerim*, s. 285.

95 Stephen Lades, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), s. 18; mübadeleyle ilgili anlaşma paragrafının metni Akçam, *The Young Turks' Crime*, 64'te alıntılanmaktadır. Darko Majstorovic, "The 1913 Ottoman Military Campaign in Eastern Thrace: A Prelude to Genocide?", *Journal of Genocide Research* 21: 1 (2019), s. 27-28.

96 Cemal, *Erinnerungen*, s. 51-57; Babacan, *Talat*, s. 87; 25 Ocak 1914 tarihli gizli askerî anlaşma, *Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung*, 1: 1, 1: 449-450.

kerelere başkanlık etti.⁹⁷ 1913 sonlarında Türkiye, birkaç ay öncesinde olduğundan kayda değer ölçüde daha güçlü bir konumdaydı.

Talat, inkâr etmesine rağmen, Müslüman hâkimiyeti kurmak isteyen Arnavut hareketi destekliyordu. Eski Osmanlı topraklarında bir Müslüman ayaklanmasını kışkırtmak ve Batı Trakya'daki ayrılıkçı hareketi desteklemek üzere yeni kurulmuş bir özel örgütlenmeyi (Teşkilât-ı Mahsusa) işe koştı. Teşkilât-ı Mahsusa, Libya'da Enver'le savaşmış bir gerilla önderi olan Süleyman Askeri idaresinde, paramiliter bir örgütlenmeydi. Yönetim kurulu ya da merkez komitesi ITC'nin İstanbul'daki idare merkezinde toplanıyordu. Örgütün yönetim kurulu üyeleri arasında Nâzım ve Şakir de vardı.⁹⁸ Bu çerçevede, Avusturya Dışişleri Bakanı Leopold Berchtold, Talat'ı "tehlikeli" addetmiş ve kışkırtmada "[Talat'ın] parmağı olduğu hususunda ikaz" edilmişti.⁹⁹

Talat, tıpkı Ocak darbesinden sonra olduğu gibi, Edirne darbesinden sonra da cesaret gösterisiyle ve oynadığı başarılı kumarla böbürlendi. Yirmi dört saat içinde durumu kontrol altına almış olmakla övündü. "[Avrupalı] güçler söz konusu olduğunda, harekete geçmeyeceklerini, yürekliliğin etkisini göstereceğini biliyordum."¹⁰⁰ Ne var ki, Ağustos 1913 başlarında, Türkiye hâlâ yalıtılmış bir konumdaydı. "Herkes karşı, ölüme kadar, askerî güçlerin tamamen def edilmesine kadar, Edirne üzerinde hâkimiyet!" örneğinde olduğu gibi, Talat ve Cemal, beyanlarının çitasını cüretkâr bir biçimde yükseltiyorlardı. Aslında hakiki bir kaygı taşıyorlardı; bu, en azından Cemal için geçerliydi. Rambert, 7 Ağustos'ta, "Bu öğlen kendisiyle bir mülakat yapma fırsatım oldu. Onu harap ve bütünüyle kafası karışmış buldum. Ona bakmak acı veriyordu" diye yazacaktı.¹⁰¹

97 Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'e, 7 Eylül, 1; 10 Ekim, 1, 7; 15 Kasım 1913, *Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes* (Berlin: Deutsche Verlags-Gesellschaft für Politik und Geschichte, 1926), 36: 74-75, 36: 105, 36: 112-113, 36: 116-118, 36: 123-124.

98 Erickson, *Study in Counterinsurgency*, s. 112, 117-118. Teşkilât-ı Mahsusa üzerine yapılan bu ve diğer çalışmalarda büyük ölçüde eksik olan (kısmen, sansür ve gizlilik dolayısıyla gerekli kaynakların erişilebilirliğinin kısıtlı olması sebebiyle), Rumların sınır dışı edilmesi ve Ermeni soykırımı sırasında örgütün rolüne ilişkin değerlendirmedir. Örgütün bu vechesine dair önemli bir değerlendirme için bkz. Kaiser, *The Extermination of Armenians*; "Tahsin Uzer: The CUP's Man in the East" ve "Operative for Genocide: Abdulkadir Bey, a Man for All Occasions", *End of the Ottomans: The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism*, Hans-Lukas Kieser, Margaret L. Anderson, Seyhan Bayraktar ve Thomas Schmutz, der. (Londra: I. B. Tauris, 2019). Örgüte ilişkin tarihsel bir inceleme için bkz. Odile Moreau, *La Turquie dans la Grande Guerre* (Saint-Cloud: SOTECA, 2016), s. 119-162.

99 Wangenheim'den Auswärtiges Amt'e, 2 Aralık 1913, 4 Ocak 1914; Arnavutluk denetim kurulu temsilcisi Nadolny'den Auswärtiges Amt'e, 3 Ocak 1914; Büyükelçi Tschirschky'den (Vienna) Reichskanzler Bethmann Hollweg'e, 7 Ocak, *Die grosse Politik der europäischen Kabinette*, 38: 315, 38: 327, 38: 329-330; Cavid'in günlüğü, 2: 107-108, 24 Eylül 1913.

100 Ionescu, *Souvenirs* (Paris: Payot, 1919), s. 146.

101 Rambert'in günlüğü, cilt 46, 7 Ağustos 1913.

Rambert ve Weil, birkaç gün öncesinde hükümetle imtiyaz hakkındaki anlaşmayı neticelendirmiş, söz konusu imtiyazı onaylayan imparatorluk iradesini (karname) almış ve Talat ile Cemal'in 19 Temmuz'daki ricasının hemen ardından ödedikleri 300.000 liralık kısımdan sonra, 1,5 milyon Osmanlı lirası tutarındaki kredinin bir dilimini daha tediye etmişlerdi. Bu malî desteğe rağmen, ulusal ödeme aczi hâlâ ufuktaydı. Uluslararası düzlemde Osmanlı Türkiye'sinin sahip olduğu kredi, her anlamda, rekor seviyede düştü. 1913 darbesinden bu yana Avrupalı güçler nezdinde azalmış, Ağustos 1913'te de kritik seviyeye ulaşmıştı. Benzer biçimde, ITC hakimiyetindeki Genç Türkiye'de de Avrupa, itibarının büyük bir bölümünü kaybetmişti. Karışıklık içindeki Arnavutluk da dahil olmak üzere Balkanlar'da Avrupa diplomasisi başarısızlığa uğramış ve emperyal komitecilik daha geniş bir eylem sahasına ulaşabilmek için bu fırsattan istifade etmişti. Avrupa diplomasisi, gözle görülür bir şekilde, bu oldu bittiye boyun eğmiş, beraberinde de bir anlaşmanın revize edilmesine göz yummuştu. Talat, bu yeni ve "vaatkâr" siyasi üslubun Güneydoğu Avrupalı öncüleri arasında en beceriklisi oldu.¹⁰²

Bu gelişmelerin ardından, 1914 yazında, benzer bir durum ortaya çıkacak ve çok daha kapsamlı bir boyut kazanacaktı. Gözlerden kaçmayan diplomatik başarı, 1913 sonbaharından bu yana Türklerin ve Talat'ın yanındaydı. Sonuçta, "Türk hükümeti, ülkede yaşayanlar nezdinde rakipsiz bir saygınlık elde etti ve Talat güçlendi".¹⁰³ Diplomatik gelişmelere dair kaygıları kısmen paylaşmakla beraber, İstanbul'daki Almanların tavrı diğer güçlerden belirgin biçimde farklı görünmekteydi. Abdülhamid'in arkadaşı olan Almanya, Temmuz 1908 darbesinin hemen ardından, konumu için endişelenir olmuştu. Ne var ki bu vaziyet, 1910 itibarıyla kayda değer ölçüde değişmişti. İngiltere'nin kadim dostu Kâmil Paşa'nın düşmesinden sonra, Almanya'nın Türkiye'yle ilişkileri daha da yakınlaştı. Haziran 1912'de Marschall von Bieberstein'in yerine geçen yeni büyükelçi Hans von Wangenheim, görevdeki ilk yılında Türkiye'nin geleceğine dair kuşku beslemekle beraber, Cavid'in kelimeleriyle, "son derecede Türk muhibbi" idi. Mahmud Şevket'in düşmesi durumunda kaos çıkacağına dair öngörüsünde yanıldı.¹⁰⁴

Wangenheim, Temmuz 1913'te Edirne'yi yeniden ele geçiren adamların cesaret ve özgüvenine hayranlık duydu. Eski Osmanlı politikacılarıyla karşılaştırıldığında, komite mensuplarının "bütünüyle yeni zihniyeti"ne kendini yakın hissetti. Genel Avrupa kuşkuculuğunun yansıttığı Türkiye resmiyle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin gücü ve geleceğine dair şimdi kesinlikle da-

102 Karş. a.g.e., cilt 46, 20 Eylül 1913 ve 3 Ekim 1913.

103 A.g.e., cilt 46, 19 Kasım 1913.

104 Cavid'in günlüğü, 1: 554, 6 Şubat 1913; *Die grosse Politik der europäischen Kabinette*, 38: 43, Wangenheim'den Reichskanzler Bethmann Hollweg'e, 21 Mayıs 1913.

ha olumlu bir bakış açısı sunuyordu.¹⁰⁵ Bir anlaşmanın ihlali anlamına gelse bile Edirne olayındaki başarı motifiyle özdeşleşti ve Türkiye'yi diplomatik olarak destekledi. Daha sonra, Almanya'nın Sakız, Limni ve Midilli adaları için de benzer bir Osmanlı eylem planını kabul edeceğini ima etti. Osmanlı Türkiye'siyle bir ittifak, artık, önceki aylar ve yıllarda olduğu gibi, kati bir biçimde dışlanan bir ihtimal değildi. Görünüşe bakılırsa, Wangenheim, Osmanlı Hariciye Nezareti'ndeki bir idarecinin 1913 sonbaharında ifade ettiği gibi, eylemci şovenizmle kendini özdeşleştirmişti: "Bir Hristiyanın kılına zarar verilebileceğiyle ilgili o eski korkunun ... artık hükmü yok. Bu dönem kapandı. Cemal ve Talat, görevlerini yapmak istiyorlar ve işin aslı, bunu yapıyorlar da."¹⁰⁶

Wangenheim, komitenin nasıl işlediğini anlamadığını itiraf etse de Merkez Komite ve hükümetteki eylem adamlarından büyülenmişti. Bununla beraber, Haziran 1913'ten sonra önemli unsurları idrak etti: "Oldukça bağımsız bir kişiliğe sahip olan ve partisini sürükleyen Mahmud Şevket'in aksine, Prens Said'in olsa olsa komite partisinin ilk memuru olarak görülmesi gerekiyor". "Türkiye'nin kaderine yön verecek olan"ın Said değil, "onun arkasındaki, komitenin güçlü önderleri" olduğu, Wangenheim nezdinde açıktı: "[Bu güçlü önderlerden] ikisi, Talat Bey ve Halil Bey, yeni bakanlığa girdiler. Her ikisi de partinin radikal kanadından olup zinde ve amansız milliyetçiler olarak değerlendiriliyorlar."¹⁰⁷ Bu nitelikleri olumlayarak anmak, Wangenheim'a bir rahatsızlık vermiyordu; bilakis, Edirne bahsinde, Talat'ın "ustalıkla idaresi"ne ve "kati başarısı"na hayranlığını ifade ediyordu. ITC hâkimiyetinin bir alternatifi olmadığına ikna olmuştu. ITC'nin arzuları doğrultusunda Alman basını üzerinde nüfuzunu kullanmayı, kendisine gönderecekleri bütün makaleleri gazetelerde yayımlatmayı teklif etti.¹⁰⁸

Büyük İstanbul Kulübü'nün (Club d'Orient) önde gelen mensuplarından ve müdavimlerinden olan Rambert, 1913 sonları itibarıyla, yeni diktatörlerin ve birkaç genç Osmanlı diplomatının kulübe sık sık gelmeye başladıklarını gözlemlemişti. Özellikle perşembeleri, yani Müslümanların Cuma tatilinden önceki akşam yemeğe geliyorlardı. 12 Aralık 1913'te, "masada otuz beş kişiydik" diye yazıyordu. Aralarında Şura-yı Devlet başkanı Halil ve Bahriye

105 *Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes* (Berlin: Deutsche Verlags-Gesellschaft für Politik und Geschichte, 1926), 38: 131, Wangenheim'den Dışişleri sekreteri Jagow'a, 8 Ağustos 1913.

106 *Die grosse Politik der europäischen Kabinette*, cilt 38, Wangenheim'den Reichskanzler Bethmann Hollweg'e, 21 Kasım 1913.

107 Wangenheim'den Reichskanzler Bethmann Hollweg'e, 20 Haziran 1913, PA-AA/R 13797-4, 18-20. Halil yeni kabineye Şura-yı Devlet'in başkanı olarak katılmıştı. Karş. Wasti, "Halil Mentеше-the Quadrumvir", s. 95.

108 Cavid'in günlüğü, 2: 103-104, 23 Eylül 1913.

1912-1913 Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu.
M. Şükrü Hanioglu'nun *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (2008) başlıklı kitabından
(© Princeton University Press, 2012).

Nâzırı Mahmud Bahri Paşa da vardı. Masadaki Talat, Cemal ve İzzet Paşa'nın güçlü kuvvetli fiziklerini, "öne eğilmiş başları ... boyunları ve omuzlarında" bir imparatorluğun strüktürünü taşıyan "mermerden devler"e benzetiyordu. Etkilenmişti ama aynı zamanda çelişik duygular da taşıyordu. Bütün bu insanlar arasında, "[eski] şık aristokrasinin tek bir numunesi bile yok. Hepsi de yüksek konumlarını katışıksız çok çalışmaya borçlu, kibirli insanlar. [Emperyal] direnişin gücünü cisimlendiriyorlar. Fakat görünüşlerindeki hiçbir şey kavrayışı yüksek bir düşünüş, izan sahibi teşebbüs ya da diplomatik inceliğe dair bir ipucu sunmuyor. Yine de [Balkan] savaşından bu yana ülkeyi aşikâr bir çöküşten kurtarmış oldukları ... ve imparatorluğun onurunu korudukları kabul edilmeli".¹⁰⁹ Millet'in ve imparatorluğun onuru ya da itibarı, Talat'ın ekibini anlayabilmek için gerçekten de temel önemdedir.

Ermeni meselesi karşısında samimiyet sınavı

1913 yılında Almanya, Doğu Sorunu ve kendisinin –küresel olarak en hassas bölge olan– geç Osmanlı dünyasıyla ilişkisi bağlamında kritik eşikte duruyordu. Almanya'nın Türk diktatörlüğüyle çiçeği burnunda flörtü, anayasal bir idare lehine daha sağlam bir karşılıklı taahhüt ve Osmanlı iç işlerine müdahaleyi de bünyesinde barındıracak mıydı? Veyahut aksine, Alman İmparatorluğu'nun natamam haldeki kırılgan anayasal demokrasisi, siyasi ve ahlâki pusulasını Doğu Sorunu ve özellikle de Ermeni meselesi açmazında yitirecek miydi? Dalavereci emperyal komitecilikle aşırı yakınlık neticesinde ruhunu kaybedecek miydi?

1913 başlarında, Ermeni Sorunu'yla ilgili reform meselesi Avrupa diplomasisinde yeniden boy gösterdi.¹¹⁰ Makedonya Sorunu'nun Balkan Savaşları'nda fiili olarak sona ermesinin ardından Ermeni Sorunu Avrupa'nın Doğu Sorunu'nun tam göbeğinde durmaktaydı. Almanya, ancak elle tutulur reformlarla çözüme ulaştırılabilecek bir meselenin gerçekliğini ve bu meselenin tarihini ilk defa kabul etti. Abdülhamid idaresi altında siyasi dostluğu ilerletebilmek adına Ermeni katliamlarını inkâr etmiş ve Doğu Anadolu'da reformların gerekliliğini göz ardı etmişti. 1913'te ikisini birden istiyordu: Türkiye'yle özel bir dostluğu ve reformları. Bu sebeple, Alman diplomasisi ile nüfuz sahibi bir teolog ve hûmaniteryen bir eylemci olan Berlinli Jo-

109 Rambert'in günlüğü, cilt 47, 12 Aralık 1913.

110 Karş. Hans-Lukas Kieser, Mehmet Polatel ve Thomas Schmutz, "Reform or Cataclysm? The Agreement of 8 February 1914 regarding the Ottoman Eastern Provinces", *Journal of Genocide Research* 17, no. 3 (2015): 285-304; Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West* (Austin: University of Texas Press, 1990 [1948]), s. 180-205 [Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi, çev. Mehmet Morali, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017].

hannes Lepsius'un arkadaşları, ilk kez olarak, el ele çalışmaya başladılar ve Alman Doğu politikasıyla Alman Protestan Doğu Misyonu'nun bir sentezi- ni yaratmayı denediler.¹¹¹

Avrupa'nın 1913'te Balkanlar'da yaşadığı diplomatik fiyaskoya rağmen, ITC rejimi, Temmuz 1914 krizinden önceki güçleri itibarıyla uluslararası düzlemde hâlâ zayıftı. Bu sebeple, uluslararası faktörün yurtiçinde de öne- mi vardı. Layıkıyla takdim edilirse, ITC'nin rakipsiz, merkezileşmiş hâkimi- yete duyduğu tutkulu arzuya rağmen, Türkiye'nin ülke içindeki geleceği- ni belirleyebilirdi. Almanya işbirliği yapar ve uluslararası izlemeye tabi ola- cak reformları engellemezse, Osmanlı dünyasının siyasi pusulası düzeltile- bilir ve komite diktatörlüğü de kısmen dengelenebilirdi. Ermeni temsilciler bunu yapmayı denediler. 1912 sonlarındaki Kâmil kabinesi döneminde, Ber- lin Antlaşması'nın 61. maddesine göre bir reform planının uygulanmasını bir kez daha talep etmişlerdi. Kabine tarafından gözden geçirilmiş olan ve Ekim 1912'den bu yana devam eden düzeni yeniden tesis etme ve doğu vilayet- lerindeki toprak sorununu çözme gayretlerini özetleyen reform aşamaları- na uluslararası bir boyut eklediler. Kabine bunu, Berlin Antlaşması'nı anım- satan Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'un ikazının ardından yaptı.¹¹² 18 Aralık 1912 itibarıyla, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretülaziz (Elazığ) vilayetle- ri için bir reform planı hazırlamıştı. Kâmil'in başlıca fikirlerinden biri, pla- nın uygulanması sırasında İngiliz müfettişleri danışman olarak görevlendir- mek ve böylece Rusya'dan gelen Ermeni yanlısı baskı karşısında bir denge oluşturmaktır.¹¹³

Dört yıl boyunca oyalandıktan sonra nihayetinde bir ilerleme kaydetmek için çabalayan Ermeni millet meclisi, 21 Aralık 1912'de, reform meselesi- ni uluslararası platforma taşıma kararı aldı. Reformların ülkenin sadece bir kısmı değil, tamamı için gerekli olduğu argümanı, bu defa da harekete geç- memenin başlıca bahanesi olarak defaatle dile getirilmişti. Ermeni temsilci- ler, 21 Aralık kararı doğrultusunda, meseleyi uluslararası gündeme taşıyıp Avrupalı güçlerin başkentlerinde lobicilik yaptılar. Uluslararası platformda- ki başlıca temsilciler Bogos Nubar Paşa, Zohrab ve Eçmiyazin Katolikosu* V. Kevork'tu. Başlıca Ermeni siyasal partileri de (ARF, Hınçak ve Ramgavar) ilk defa ortak bir projeye katıldılar.¹¹⁴ Söz konusu Ermeni girişiminin amacı Osmanlı merkezindeki güç oyununu değiştirmek değildi. Dehşet verici ba-

111 Karş. Kieser, "Johannes Lepsius", Müller ve ark., *Logos im Dialogos*, s. 209-229.

112 Davison, "The Armenian Crisis", s. 186.

113 Kieser, Polatel ve Schmutz, "Reform or Cataclysm?", s. 290.

(*) Ermeni Kilisesi liderinin dîni unvanı – ç.n.

114 Rober Koptaş, "Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden 1914 Ermeni reformu ve İttihatçı-Taşnak müzakereleri", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (Bahar 2007): 164-167; Za- ven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs* (Barrington: Mayreni, 2002), s. 22-24.

kış açılıyla ve bir diktatörlükle karşı karşıya bulunan bu proje her şeyden önce ve öte bölgedeki yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlıyordu. Ne var ki girişimin kendisi potansiyel olarak beklenmedik değişimlere sebep olabilecek nitelikteydi, zira Avrupalıların gözetimini gündeme taşıyordu. Bu sebeple, Talat'ın etrafındaki radikaller bunu siyasi amaçlarına esaslı bir tehdit olarak gördüler ve Ermenilerin yabancı desteğine başvurmasını ihanet olarak gördüler. Ermeniler için uluslararası güvence zorunluydu; tek başına ITC rejimi tarafından telkin edilecek samimi reformlara bel bağlamak, bütün olan bitenden sonra, sorumsuzca olacaktı.

İnsan hakları ve onuru açısından bakıldığında, Ermenilerin diplomasiye başvurması, hükümetin gerek eşitlikçi adalet ve güvenliğin temel unsurlarını sağlamadaki gerekse gasp edilmiş topraklar meselesine bir çözüm üretmedeki kifayetsizliği sebebiyleydi. Hamid Kapancızâde üst düzey bir devlet görevlisi ve Talat'ın yakın çalışma arkadaşıydı. Robert Graves'la arkadaşça bir yakınlığı vardı. 1914 yılında vali olarak hayatında ilk defa bir doğu vilayetine (Diyarbakır) gittiğinde, vaziyeti şöyle tecrübe etti: "Burasını, idareten ihmal edilmiş bir vilayet değil, mülhakatı [Diyarbakır'a bağlı olan yerler] itibarıyla kendi haline terk edilmiş bir yer halinde buldum. Çoğu vilayetlerimizde olduğu gibi burada da yüzyıllarca bir devlet idaresinin hükümran olduğunu ispat etmek zordur." Diyarbakır'ın nüfuzu altında olmayan kazalarda hâkimiyet, "idaresizlik ve himaye yüzünden yerli aşiretlere ve daha doğrusu çetelere intikal etmiştir... Bu bölgede maiyetine 30-40 haydut toplayabilen her zorba bir hükümettir... 1330 [1914] yılında şahit olduğum şu ilkel vaziyeti daha evvel birisi bana anlatmış olsaydı mübalâğa ediyor diye inanmazdım." Bu; sadık, yetenekli, açık sözlü bir valinin kahredici muhakemesiydi. Vaziyeti dürüstçe değerlendirdiği için Mart 1915'te yeri değiştirildi. 1928'deki ölümünden önce yazdığı anılarında Hamid, "hiçbir tarafta ve hiçbir zaman biz memlekete sahip olmamışız. İstila ettiğimiz memleketlerde kötü kiracı olarak oturmuşuz" diye yazacak kadar ileri gitti.¹¹⁵

Balkan Savaşları'ndan sonraki müzakerelere koşut olarak, doğu vilayetlerinde fena halde ihtiyaç duyulan reformlar için arabuluculuk çalışmaları devam etti. Ülke içindeki barışın, her şeye rağmen, anayasal ilkelere dayandırılması hayati önemdeydi. Talat müzakerelerin her ikisinde de anahtar rol oynadı. Doğu Anadolu'nun geleceğine yönelik ciddi kaygılar mevcuttu, ama Talat için temel mesele merkezî devlet gücünün korunması ve yeniden tesis edilmesi idi. Örneğin Makedonya'da olduğu gibi uluslararası kontrol ve nihai kayıpla sonuçlanacak bir senaryodan korkuyordu. Ermenilerin meselesiye hayatta kalabilmek, insan onuru ve mülkiyet haklarıydı. Bu başka gruplar, özellikle Süryaniler ve Aleviler için de geçerliydi. Ermeniler ve kimi

115 Kapancızâde Hamit Bey, s. 465-468.

Süryaniler, Doğu Anadolu'daki en eğitimli nüfus grubunu oluşturluyorlardı. Büyük ölçüde silahsızdılar.

1908 devrimi sonrasındaki siyasal ve toplumsal açılım süreklilik kazanmamıştı. Doğu vilayetlerinin Celâl gibi enerjik valileri birer istisnaydı, kural değil. 1911'den bu yana, devlet yetkilileriyle yerel İTC şubelerinin açıkça toprak ağalarından ve çoğunluktaki Müslüman nüfustan yana tavır alışı giderek daha fazla varlığını duyurdu. Böyle yapmamaları halinde, ayaklanma çıkmasından ve denetimi tamamen kaybetmekten korkuyorlardı. Müslüman eşrafla, aşiretlerle ve çetelerle karşı karşıya gelmekten kaçındılar. 1890'lardan itibaren yaşanan kargaşa, katliamlar ve şehir ayaklanmaları –1909 Adana vakası da dahil olmak üzere– belleklerde hâlâ tazeydi. Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinin ardından dört yıl geçmiş, devlet eşitlikçi bir kanun düzenini hayata geçirme konusundaki kifayetsizliğini büyük ölçüde ispatlamıştı. İşin aslı, 1910 kadar erken bir tarihte Talat, eşitlikçi idare prensibini talileştirmiş ve merkezileşmenin başarıyla tesis edileceği bir zamana er-telemişti.

1913 itibarıyla da aynı yolu izledi, ama bu kez daha radikal bir biçimde. Balkanlar'dan yüz binlerce muhacirin Anadolu'ya yerleşmek üzere akın ettiği koşullarda, nüfus mühendisliği de içinde olmak üzere zorlayıcı önlemlere giderek daha fazla meyilli hale gelmişti. Ortadaki mesele artık anayasal idare değil, tek parti rejiminin, yeni bir gündemle beraber ülke çapında uygulanmasıydı. Bu yeni gündem, tashih edilmiş bir millî anlayışı takip etmekteydi: Osmanlı Hristiyanlarıyla eşitlik bir yana konmakla kalmadı, onları bütünüyle dışlamanın eşiğine gelindi, zira Osmanlı milletine "hakiki" aidiyet artık İslâm üzerinde temellendirilmekteydi. Gücünü "Hristiyan" saldırganlığıyla adaletsizliklerine karşı hararetli bir tepkiden alan kinci bir Türk milliyetçiliği çeşidi hızla yayıldı. Batı'dan böyle hissediliyordu. Cenevre'de düzenlenen uluslararası Türkçü Kurultay da dahil olmak üzere Türkçülüğün daha yoğun bir biçimde örgütlenmesi ile İTC'nin savaş ve mezalim propagandası bu süreçte belirleyici rol oynadı.¹¹⁶

Gayrimüslimlerin aksine, Türk olmayan Müslümanların bu yeni millî kimlik anlayışını özümseyebileceği düşünülüyordu. Daha popüler versiyonlarında bu anlayış, 19. yüzyıl sonları Osmanlı İslâmcılığıyla melezlendi. Büyük ölçüde İTC'nin öncülük ettiği Hristiyan karşıtı boykotlar bu gelişmenin sağlam bir göstergesiydi. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i bünyesine katması, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilan etmesi ve 1908'de Girit'in tek yanlı olarak Yunanistan'la birleşmesi sonrasında, Müslümanlar kendilerini im-

¹¹⁶ Kieser, *Türkölge İhtida*, s. 109-114; Y. Doğan Çetinkaya, "'Revenge! Revenge! Revenge!': 'Awakening a Nation' through Propaganda in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912-13)", Kieser, Öktem ve Reinkowski, der., *World War I and the End of the Ottomans*, s. 77-102.

paratorluğun hâkimiyeti ve uluslararası güvenliği talep eder bir mevzide bir araya gelmiş buldular. Avusturya, Bulgar ve Yunan işletmeleriyle mallarına yönelik boykotlar Trabzon'dan Beyrut'a kadar yayıldı. Pek çok durumda sayısı binleri bulan büyük kalabalıklar protesto etkinlikleri düzenledi, Avusturya ürünü fesleri yaktı ya da parçaladı. 1910-1911 itibarıyla, boykot hareketi Hristiyan ve Yahudi Osmanlı yurttaşlarının dükkânlarını da hedef almaya başladı.¹¹⁷

Böylelikle, 1908 ile 1909'da boykotlar sadece yabancı "Hristiyan devletler"i hedef almışken, 1913 itibarıyla, saldırgan bir cihat retorigi eşliğinde açıkça Osmanlı Hristiyanlarına, özellikle de Rumlara yönelmeye başladı. Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı Makedonya'sı neredeyse bütünüyle kaybedilmişti. ITC yabancı müdahalesini ve yabancıların dayattığı reformları bu vaziyetten sorumlu tuttu. Eylül 1912'de savaş için yaptığı çağrının, Osmanlı'nın askerî yenilgisinin ya da Osmanlı idaresinde uzun süredir devam eden ve iyi bilinen açıkların kamusal olarak özeleştirisini vermedi. ITC, 1913'ten bu yana, Ermenilerin ve İtilaf güçlerinin Doğu Anadolu'da yeni bir "Makedonya"nın yolunu hazırladığını düşünüyordu. Doğu vilayetlerindeki ITC şubeleri, bu bakış açısını kendi retoriklerinde tahkim ettiler ve 1895'teki şiddet olaylarını yerel kırgınlıkların beslemiş olduğunu öne sürdüler. 1913 sonları itibarıyla ITC içinde hızla büyüyen Ermeni karşıtı tutumda bu miras ve Ermenistan'la Makedonya'nın yan yana getirilmesi güçlü etmenler olarak rol oynadı.¹¹⁸

Bu gelişmeyi resmeden sadece Merkez Komite üyesi Gökalp değildi. Aynı zamanda, Kürtler arasında daha genel bir huzursuzluk gözlemlenmekteydi. Kürt şeyhleri ve aşiret reisleri de içinde olmak üzere yerel güç sahipleri, el konulmuş Ermeni topraklarının iadesinden korkuyordu. Bu korku, sonbahar 1913'te, Abdürrezzak Bedirhan'ın bir Kürt milliyetçi hareketi yaratma girişimine fazladan bir ivme kazandırdı. Abdürrezzak, entrikacı bir şekilde, Rus desteğinden faydalandı. Bu, reform müzakereleri sırasında ITC'nin Rusya'dan duyduğu korkuya ve Rusya'ya karşı güvensizliğine katkıda bulundu. Yerel güç sahiplerini kaybetmesi, ITC hükümetini, doğu vilayetleri üzerindeki istikrarsız hâkimiyetini bütünüyle kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya getirecekti.¹¹⁹

117 Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, s. 39-159.

118 Bkz. Kieser, "Violence et dissidence à partir des marges de l'Empire ottoman tardif: L'idéologue Ziya Gökalp et le komitacı Mehmed Talat", *Marges et pouvoir dans l'espace (post)ottoman XIXe-XXe siècles*, der. Hamit Bozarslan (Paris: Karthala, 2018).

119 Kieser, Polatel ve Schmutz, "Reform or Cataclysm?", s. 292-293. Karş. Michael Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 58-70 [İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918, çev. Yücel Aşikoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016].

1913 sonlarında Batı ve Doğu Anadolu'da öfkeli ve intikamcı zihniyetler aynı anda ortaya çıkıp, aşırılıkçı, İslâmcı ya da Turancı Hıristiyan karşıtı nefret konuşmalarının uluorta yapılmasına önayak oldu. 1909'daki İslâmcı tepkiseliliğin aksine bu sesler şimdi –benzer söylemleri muhalefette olduğu dönemden tanıyan– İTC'ye yakın kişilerden, hatta İTC'den çıkıyordu. Üretken bir yazar, Tanin'in eski yazı işleri müdürü, vali ve İTC mebusu Hüseyin Kâzım (Kadri) isabetli bir örnektir. Hıristiyan teolojisine dair bayağı bir kavrayış ve kızgınlık temelinde hareket edip Hıristiyanlığa karşı savaş ilan etti, Hıristiyanlığı putperestlik diye kötiledi. Takma isimle 1913 yılında yayımladığı risalesinde kullandığı aşikâr ifadeler, yaklaşık olarak yüz yıl sonra yaygınlık kazanacak “İslâmi Devlet” propagandasının ifadelerine benzer.¹²⁰ Bizat Talat'ın benzer uç söylemleri kullandığı vaki değilse de şimdi bu söylemlerden istifade edebileceğini biliyordu. “Millî irade”yi temsil etme iddiası, İslâm'ın ihtişamlı bir biçimde ihya edileceğini vaat eden bir anlatı tarafından harekete geçirilmiş kitlelere yaslanmaktaydı.

Avrupa reformların müzakeresine arka çıkıyor

Mahmud Şevket kabinesi, Hayri'nin kaydettiği üzere, komitedeki birkaç kişinin engellemesine rağmen, kendinden önceki hükûmetin reform gayretlerini uluslararası baskı altında devam ettirmişti.¹²¹ Hayri büyük ihtimalle Gökâlp, Şakir ve Talat'ı –Talat'ın bir dereceye kadar kabulünün kaçınılmaz olduğunu bilmesine rağmen– kastediyordu. Önceki yılın aksine, Hayri, “Talât Bey'in pek ısrarla tâkib etmekte olduğu yol”la alakalı olarak şimdi eleştirel bir konumu benimsiyordu. Reformlarla ilgili vazifeye hazırды, zira “Şark vilayetlerindeki arazi meselesi memleketimizin hayatı meseleleri arasına dahil oldu” diye düşünüyordu. Arkadaşları, öngörülen geçici barış mahkemelerine ya da kurulacak bir komisyona karşı gösterilecek popüler İslâmî tepkilerden dolayı siyasi saygınlıklarını kaybetmekten korkuyorlardı. Sonunda, hepsi de önemli İTC üyeleri olan Hayri, Rahmi ve Necmettin Molla, Talat'a Hayri'nin nâzırlığa getirilmesini önerdiler; böylelikle toprak sorunuyla uğraşabilmeye elverecek yürütme gücü olacaktı. (Gerçekte, Nisan 1913 sonlarında yeniden Evkaf Nezareti'ne getirildi, ama bu görevin Doğu'da faaliyet yürütmekle ilgisi yoktu.)¹²²

15 Nisan 1913'te yapılan gizli bir kabine toplantısında, doğu vilayetleri için, 18 Aralık 1912'de planlandığı gibi bir genel müfettişlik ihdas edilme-

120 Karş. *Felâha Doğru, İslâmiyet'in Avrupa'ya Son Sözü* (İstanbul: Tanin, 1331). Nurettin Albayrak (“Hüseyin Kâzım Kadri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedi*, 18: 554-555), o dönemki etkilerini tecrübe etmiş olan Emmanuilidis'ten (*Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 76-78) farklı olarak, bu veçhelere eğilmez.

121 Hayri'nin günlüğü, s. 281-282, 1 Nisan 1913.

122 A.g.e., s. 286, 6 Nisan, 290-291; 14-15 Nisan 1913; 295, 27 Nisan.

si ve İngiliz uzmanların sürece dahil edilmesi kararlaştırıldı. Bununla beraber, İngilizlerin başında bulunacağı iki ayrı müfettişlik ve iki bölge önerildi. Tasarının Rus karşıtı niteliği çok belirgindi ve İngiliz diplomasisi genel müfettiş atamayı kabul edemedi.¹²³ Bu sebeple, çözülmemiş Ermeni ve toprak sorunu Haziran ayında bir kez daha ve belirgin bir biçimde diplomatik masanın üzerindeydi. Haziran sonunda, Rus büyükelçisi bir reform planı taslağı dağıttı. Taslak; hukukçu, uluslararası hukuk uzmanı ve Rus Büyükelçiliği mütercim tercümanı André N. Mandelstam tarafından kaleme alınmıştı. Altı büyükelçiden oluşan bir konferans heyetine sunuldu. Konferans Temmuz'da başlayacaktı. Altı doğu vilayeti için, Lübnan'ın özel statüsüne benzer biçimde, Osmanlı Hristiyanı ya da Avrupalı bir müfettiş gözetimi altında genel bir müfettişlik oluşturulması öneriliyordu.¹²⁴ Buna karşılık, yeniden dahiliye nâzırı olan Talat, hükümetin reformlarla ilgili tutumunun altını çizen bir rapor hazırlamakla meşguldü.¹²⁵

İstanbul'daki büyükelçiler (tercümanları tarafından temsil ediliyorlardı) konferansının Temmuz 1913 toplantıları sırasında Almanya, Türk tarafını destekledi. Bunu yaparken, Talat'ın stratejik hedefinin reformları engellemek olabileceğini dikkate almadı. 1913 başlarından itibaren Almanya'nın tavrı genel Avrupa diplomasisinin tavrını takip ediyor, Türkiye'de Ermenilerin geleceği için esaslı reformların gerekli olduğu fikrine yaslanıyordu. Ne var ki, diplomatik yazışmalardan anlaşılacağı üzere bu, kati bir kanaat değildi. Cavid'in değerlendirmesine göre, Alman Büyükelçisi Wangenheim, Ermeni meselesi üzerine somut ve sağlam bir fikirden yoksundu. General Pomiankowski de mütereddit ve dolayısıyla eğilip bükülebilir bir Wangenheim tarif ediyordu.¹²⁶ Wangenheim bir defasında nihai bir anlaşmadan dahi önce, naif bir yaklaşımla, "mevcut Türk hükümeti, yeni [reform] rejimin[in] Ermenistan'da başarıya ulaşması için yapabileceği her şeyi yapacak," iddiasında bulunmuştu.¹²⁷ Başka bir seferinde de "ancak İslâm'a geçmeleri onlara [Ermeniler] huzur ve hayatlarıyla mallarının güvenliğini sağlayabilir," demişti. Rusya'nın Ermeni reformu konusundaki iradesinin ciddi olduğu kanaati ile Rus karşıtı bir güvensizlik arasında salınıyordu. İkincisini kıskırtmak için komite önderleri ellerinden ge-

123 Zekeriya Türkmen, *Vilâyat-ı Şarkıye Islahat Müfettişliği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), s. 33; Hayri'nin günlüğü, s. 299-300, 13 Mayıs 1913.

124 Mandelstam, *Le sort de l'Empire ottoman*, s. 224.

125 Avusturya büyükelçisi Pallavicini'den (İstanbul), Dışişleri Bakanı Berchtold'a, 28 Haziran 1913, *The Armenian Genocide* [Avusturya Devlet Arşivleri'nde] (Münih: Institut für armenische Fragen, 1988), s. 104-105.

126 Cavid'in günlüğü, 2: 170, 22 Ekim 1913; Pomiankowski, *Zusammenbruch des ottomanischen Reiches*, s. 163.

127 Wangenheim an Bethmann Hollweg, 19 Kasım 913, PA-AA/R 14082: 7105, Thomas Schmutz, "Die deutsche Rolle bei den armenischen Reformverhandlungen 1913-1914", yüksek lisans tezi, University of Zurich, 2014, s. 81'de alıntılanmaktadır.

leni yapmaktaydı.¹²⁸ Almanlarla Rusların görüşmeleri neticesinde, Eylül sonlarında, Rus ve Alman tasarıları arasında bir orta yol bulundu.

Talat Rus nüfuzuna karşı İngiliz kartını oynamayı bir kez daha denedi. Genel olarak vur-kaç tarzı bir üslup benimsedi; bir an önce başarıya ulaşabilmek için hedeflerine ya gözdağı verme ya da dostça davranarak onları şaşırtma yoluna gitti. Ekim 1913 başlarında, hükümet için çalışan iki İngiliz uzmanı hazırlıksız yakaladı. Graves, “Şimdi kabinedeki hâkim şahsiyet olan Talat Bey, Maliye Nezareti’nde beni ve Crawford’u görmeye geldi ve bize ziyadesiyle şaşırtıcı şu öneride bulundu,” diye kaydediyor. Talat, genel müfettiş olarak İngilizleri, şu durumda David Crawford ve Robert Graves’i istiyordu. İngiliz hükümeti bir kez daha reddetti.¹²⁹

Bizzat Cavid, Almanlarla ve diğer diplomatlarla reform meselesiyle ilgili pek çok gayriresmî görüşme yaptı ve bu görüşmelerin tamamını Talat’a rapor etti. Talat da Cavid’e cevaben çok sayıda telgraf ve mektup gönderdi. Cavid bunları günlüğünde özetler. Bu örnekte Talat’ın tavrına bütünüyle sadık olan Cavid, Avrupa’nın kontrolünü kategorik olarak reddetmek ve Almanya’yı Türkiye’nin yanına daha fazla çekmek için bütün ikna kabiliyetini kullandı. ITC’nin Ermenilerin güvenliği için söz verdiğinde ve “Ermenistan’da ıslâhat yapmak için bugün bir hüsn-i niyetimiz [metinde aynen böyle]” olduğunda ısrarcıydı. Ermeni propagandasının hatalı olduğu, Avrupa’nın samimi olmadığı ve Rusya’nın doğu vilayetlerinde sorunlara sebep olduğunu göstermek için bir dizi iddia öne sürdü. Avrupa’nın hûmaniteryen söylemiyle alay etti. Bunların tamamı, “Avrupa kontrolü hâricinde” ifadesinin defalarca yinelenmesi etrafında dönüyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Arthur Zimmermann’a verdiği bir mülakatta, “Yeni bir Makedonya’nın şekillenmesini istenmiyoruz ve Avrupa’nın nasihatleri için hiç vaktimiz yok,” diye telkin etti. “Benzer durumlarda Almanya’yı daima yanımızda gördük; şimdiyse Rusya’yla hareket ediyor. Bu, ülkemizde kötü bir intiba yaratmakta,” diye serzenişte bulundu.¹³⁰

Cavid, Osmanlı hükümeti seçtiği sürece yabancı müfettişlerin görevlendirilmesi fikrini kabul ediyordu. Talat’ın da yaklaşımı aynıydı ve dahası, bu vakada, müzakereler sırasında diğer tarafın işitmek istediği unsurlara dair bir sağduyuya da sahipti. Kasım 1913 sonu itibarıyla bu, müfettişlerin küçük Avrupa ülkelerinden seçilebileceği, tam yetkiyle donatılacakları ve Osmanlı Hristiyanlarının il meclislerinde, polis teşkilâtında ve memuriyette orantı-

128 Thomas Schmutz, “The German Role in the Reform Discussion of 1913-14”, Kieser, Öktem ve Reinkowski, der., *World War I and the End of the Ottomans*, s. 195-196.

129 Graves, *Storm Centers of the Near East*, s. 287.

130 Cavid’in günlüğü, 2: 250-251, 13 Kasım 1913; karş. 2: 280-282, 20 Kasım 1913; 2: 366-367, 4 Aralık 1913.

lı temsilden yararlanılacağı anlamına geliyordu. “Devletlere işte biz bunları yapıyoruz demeliyiz. Bu beyânat Ermenilerin istedikleri te'minât yerine geçer, bizim için de bir taahhüdû tazammun etmez diyor.” [Cavid bunları “Talat Beyin fikri” olarak nakleder.] Can alıcı nokta, bir garanti olarak, reformların uluslararası onay ve denetime tabi olmasıydı ve öyle de kaldı. Bu, İTC'nin tam egemenlik iddiasıyla çelişip onurunu incitmekle kalmıyor, Talat'ın gücünü de kayda değer ölçüde kısıtlıyordu.

Bununla birlikte, Ermeni tarafınca yapılacak herhangi bir gerçekçi değerlendirmede, muhatapları bundan rahatsız olsa bile, yabancıların garantisi talebinden vazgeçilemezdi. O vakitler İTC gazetesi *Tanin*'in baş yazarı olan yirmi sekiz yaşındaki Muhittin Birgen, kendini, sosyal demokrat ARF'ye sempati besleyen, onunla “araları evvelce pek iyi” ve “ekalliyetlerin tabii haklarını tanımaya taraftar olan” İTC'nin sol cenahında görüyordu. Ne var ki, anıları, ARF, “Bizim size karşı hiçbir itimadımız yoktur. Devletlerin ve bilhassa Rusya'nın garantisini istemeye mecburuz!” izahında bulunduğu zaman hissettiği hakarete uğramışlık duygusunu tasvir eder.¹³¹

Kasım sonlarında Talat, Halil, Midhat, Vartkes, Hallaçyan ve iki başka Ermeni'yle Hallaçyan'ın evinde yapılan bir toplantıda, tartışma yine bu noktada yoğunlaştı. Talat, daha önce belirtilenlere ek olarak, bölgesel dillerin kullanımına dair yeni kanunlar ve okulların özerkliği gibi bütün aslı hususları kabul etmek durumunda kaldı.¹³² Eksiksiz bir anlaşmaya varmak mümkün görünüyordu. Fakat uluslararası denetimin reddedildiği ve güven eksikliğinin mevcut olduğu koşullarda güzel vaatlerin ne yararı olabilirdi ki? Üstelik, İTC'nin sol kanadı için Türk Müslümanları etrafında bir tekçi devlet öncelikliydi ve bu kanat bölgesel Ermeni haklarının tanınmasına yönelik samimi bir niyet taşımıyordu. Talat ve Ermeni temsilciler arasındaki gayriresmî görüşmeler Aralık 1913'e kadar devam etti. Her şeye rağmen, güven tesis etmeye yönelik adımlar bütünüyle dışarıda bırakılmış değildi ve Ermeniler bu adımların devam etmesini umut ediyordu. Zohrab Talat'ı ikna etmeye çalıştı. 24 Aralık'ta Halil'in evinde buluştular. Zohrab, ARF'li arkadaşlarıyla karşılaştırıldığında, tavizde bulunmaya daha hazırdı. Buna rağmen Talat, kritik bir konu olan Ermenilerin güvenliği ve komite idaresinden başka öznelerce garanti altına alınacak bir gelecek hususlarında direndi. 26 Aralık itibarıyla Talat, hükümetin Büyük güçlerle tek başına müzakere ettiği dönemde daha iyi olduğu sonucuna vardı.¹³³

Cavid 28 Aralık'ta Vartkes ve Zohrab'ı bir başka görüşme için davet etti ve bu görüşmenin neticesinde, müfettişlerle ilgili olarak günlüğüne, sevinç ve umut dolu bir halde, “Bunda anlaşılabilir. Salahiyet mes'elesinde kezâ!”

131 Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 172.

132 Cavid'in günlüğü, 2: 340, 30 Kasım 1913.

133 A.g.e., 2: 420, 26 Aralık 1913.

diye kaydetti.¹³⁴ Bunun haddinden fazla kendinden emin bir ifade olduğu ortaya çıkacaktı. 10 Ocak 1914'te, Zohrab sonunda, "İstirabımı kime ifade edeyim?" diye yazdı. ITC'yle temelli bir kopuş olarak değerlendirdiği sürece işaret ediyordu. ARF'nin her şeyi Rusya'yla Almanya'nın ellerine bırakmak yerine –kendisi gibi– "Türkler"le gayriresmî görüşmeleri sürdürmüş olması gerektiğini fark etmişti. Krikor Zohrab, 1908 sonrası anayasal Türkiye'nin önemli bir partizan olmayan figürüydü. Başka pek çoklarından farklı olarak, gelecekte bir Türk-Ermeni uyumunun tesis edileceğine inanmıştı. 1913'ün sonlarıyla 1914'ün başlarında, hayati önemdeki bir şeylerin kati olarak yok olduğunu hissediyordu.¹³⁵

Talat'ın aksine Cavid, Talat'a bağımlılığı dolayısıyla zaman zaman bu gibi şeylere kapılsa da bir güç oyunu oynamıyor ya da iki tarafı birden idare etmiyordu. Reform isteğinde samimiydi ve bu sadece Ermeni yurttaşları tatmin etmek için değildi: Aynı zamanda kendisinin siyasi işlevsellik ve insan onuru anlayışına uygun bir anayasal idare bunu gerektiriyordu. Sorunu, günlüğü hariç olmak üzere, ITC'ye eleştirel bir mesafe sağlayamaması ya da bu mesafeyi sürdürememesiydi. Talat gibi o da komite için yaşıyordu. Genç eşini kaybetmiş, günlüğünü de 1909 yılında bu kaybın etkisiyle tutmaya başlamıştı.¹³⁶ Türk-Ermeni geleceğine dair umut dolu tahayyülünden bir buçuk yıl sonra, Ağustos 1915 sonlarında, derinden hayal kırıklığına uğramış bir biçimde, "kendi kendimizi idareye gayr-i muktedir bir kavim olduğumuzu alenen gösterdik," diye itiraf etti. 1913'te yabancıların denetim ve gözetimine karşı dile getirdiği hararetli görüşler, bu vakte değin anlamını kaybetmişti. Ermeni yurttaşlarının ölümüne sebebiyet verirken, "bu hareketlerimizle her şeyi mahkûm ettik," (ITC iktidarıyla ilintili olarak) diyordu.¹³⁷ Ne var ki, çöldeki bu sessiz çığlık ITC'den kati bir kopuşa işaret etmiyordu, zira Cavid genel siyasi yörüngeden ve Talat'a bağımlılığından kopmaya istekli olmadığı gibi, buna kudreti de yoktu.

Osmanlı başkentinde Otto Liman von Sanders kumandasında bulunan yeni Alman askerî misyonu ile ilgili olarak Rusya'nın duyduğu kızgınlık, reform anlaşmasının nihayete erdirilmesinde 1913 sonlarında yaşanan gecikmenin sebeplerinden biriydi. Ocak 1914 başlarında Enver'in paşa yapılması ve harbiye nâzırı olarak görevlendirilmesi Rusya'nın şüphelerini artırdı. Sazonov, bir yıl önce Nâzım Paşa'nın uğradığı suikast yüzünden Enver'i aşağılık bir katil olarak görüyordu.¹³⁸ Ahmed İzzet Paşa'nın istifaya zorlanması ve

134 A.g.e., 2: 426, 28 Aralık 1913.

135 Krikor Zohrab, *Collected Works*, 4: 356-357 ve 4: 363.

136 Cavid'in günlüğü, 1: 19-20, 8 Mart 1909.

137 A.g.e., 3: 136.

138 Schmutz, *Die deutsche Rolle bei den armenischen Reformverhandlungen*, s. 93.

Enver'in terfi alması için Talat komitedeki hâkimiyetini kullanmıştı. Temmuz 1913 başlarından itibaren, "bizden bir Harbiye Nâzırı yetiştirmek" planlamıştı; Kasım sonlarından itibaren de bu plana, Cemal'in bahriye nâzırı, Cavid'in de maliye nâzırı olması dahil edilmişti. (Cavid'in komiteden iletişim içinde olduğu öncelikli kişi Talat olmakla beraber, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Cavid de Enver'i olumlu ve umut dolu bir bağlamda resmeder.)¹³⁹

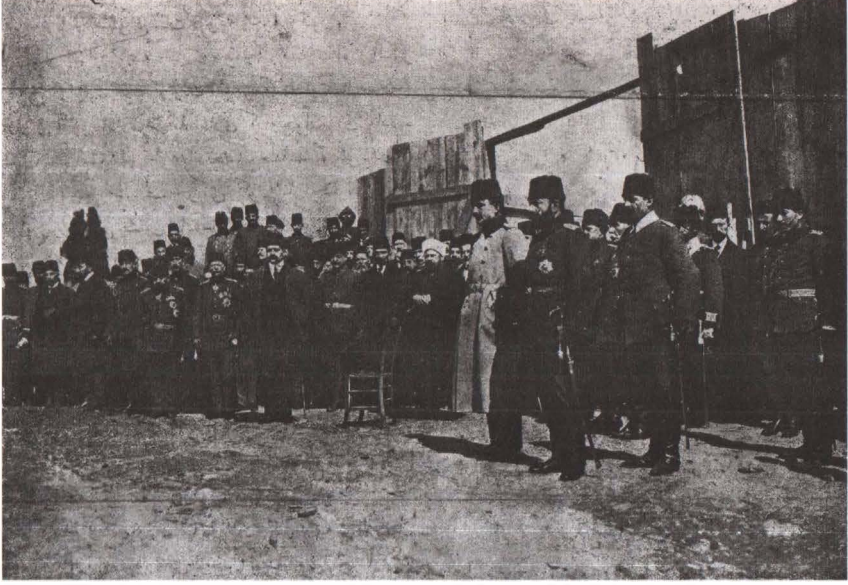
Talat'tan on yaş genç olan İzzet, savaşa çok daha az meyilliydi ve aynı zamanda, ITC'ye sadık olan genç subayların lehine ordu kadrosunun temizlenmesini reddetmişti. Anılarında, sorumluluğun meşru makamlardan genç ve gözû kara ITC devrimcilere geçmiş olmasını ve böylece bu devrimcilerin ihtiraslarının ehlileştirilmesi imkânının ortadan kalkmış bulunmasını, "Bu durum Dünya Savaşı'na vardır belalar zincirinin ilk ve en büyük nedeni oldu," diye yorumlamıştı. Hâlâ Bâbü'lî'de çalışan Graves ise açık bir biçimde şu yargıya varır: "Beş yıl öncesinde Selânik'te tanıdığım en mütevazı genç subay [Enver], hızla iktidara yükselmesi yüzünden bu mütevazılığı kaybetmiş değildi ve tehlikeli bir maceracı olarak görülemezdi." Ahmed İzzet Paşa, Talat'ın Osmanlı ordusunun hayat boyu ikinci kumandanı olması yönündeki teklifini de Arnavutluk prensi olması yönündeki ısrarcı ve riskli teklifini de reddetti.¹⁴⁰ Talat, ilkeli bir hükûmetin hayata geçirilmesi meselesine bütünyle ilgisiz kalarak, hep kendi iktidar şebekesi içindeki zıtlıkları uzlaştırmayı denedi.

Önceki aylarda başkentin hâkimi Talat ve Cemal olmuşken, şimdi, 1914 başlarında, devletin en tepesinde en fazla görünürlüğe sahip olan üç adam vardı. Bu genç adamlar Merkez Komite'ye hükmediyor; Ahmed İzzet, Mustafa Hayri ve Said Halim gibi önde gelen ITC figürlerini de kendi fikirleri doğrultusunda kullanıyorlardı. Rambert 8 Ocak'ta, "Aslında üç kişilik bir yönetim tarafından idare ediliyoruz, Talat, Enver ve Cemal Bey, hepsi de gözû kara ve sert eylemlere girişebilecekleri hissedilen otorite sahibi adamlar," sonucuna varıyordu. Bir çağdaşları tarafından ifade edilmiş, sonrasında da sık sık yinelenecek üçlü yönetim nosyonu, sadece bu belirtilen zaman dilimi için geçerlidir.¹⁴¹

139 Cavid'in günlüğü, 1: 770, 12 Temmuz 1913; 2: 341, 30 Kasım 1913. Enver'in Talat'ın karşı çıkmasına rağmen görevlendirilmiş olduğu iddiası, kanıtlarla desteklenmemektedir. Buna rağmen şuradaki iddia hâlâ bu yöndedir: Polat Safi, "The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry into Its Operational and Administrative Characteristics", doktora tezi (Ankara: Bilkent University, 2012), s. 244-245. Talat, 1913 yılından itibaren, Enver idaresinde bir "askerî istibdat" tehlikesinden korkmayacak denli güçlüydü ve aynı zamanda böylesi bir tehlike durumunda Cemal'i öne sürebilirdi.

140 Graves, *Storm Centers of the Near East*, s. 289; Ahmed İzzet, *Feryadım*, 1: 89-90, 1: 173-176; Ayıışı, *Mareşal Ahmed İzzet Paşa*, s. 111-112.

141 Rambert'in günlüğü, cilt 47, 12 Aralık 1913 ve 8 Ocak 1914. Talat, Enver ve Cemal'in üçlü yönetimi nosyonu, bu yakınlarda, üç ITC hizbi arasındaki devamlı bir çatışma olarak yeniden de-

İstanbul'daki bir askerî tören sırasında: Talat solda, sivil giysiler içinde; Enver ve Cemal ortada önde. İTC parti ve kabinesinin Talat, Enver ve Cemal'den oluşan üçlü yönetimi 1913-1914 için geçerliydi. Bu dönemde her üçü de Osmanlı başkentinde yaşamaktaydı. Bununla beraber, siyaseten önde gelen figür halihazırda Talat'ı (SALT Araştırma, İstanbul).

Almanya kararlı bir biçimde arabuluculuk faaliyetlerine devam etti ve böylece hatırı sayılır ve şimdi gerçekten de uluslararası izlemeye tabi olan bir reform planı, 8 Şubat 1914'te sadrazam Said Halim ve Rus maslahatgüzar K.N. Gulkevich tarafından imzalandı. Müfettişler seçildiğinde plan 1914 yazı zarfında uygulanacaktı. Talat'ın iç işlerini idaresi açısından geniş kapsamlı sonuçları vardı. Plan, Anadolu'nun yedi (ilk tasarıda olduğu gibi altı değil) doğu vilayetini kuzey (Erzurum, Trabzon, Sivas) ve güney (Van, Elazığ, Bitlis, Diyarbakır) kesimlerine ayırıyor; bu iki bölgeyi, tarafsız ülkelerden seçilecek iki Avrupalı müfettişin denetimi altına sokuyordu. Kanunların ve resmî beyanların yerel dillerde yayımlanmasını salık veriyor, meclislerde ve polis kuvvetlerinde Müslümanların ve Hristiyanların yeterli oranda temsilini

gerlendirmeye konu yapıldı (M. Talha Çiçek, "Myth of the Unionist Triumvirate: The formation of the CUP Factions and Their Impact in Syria during the Great War", *Syria in World War I: Politics, Economy, and Society* (New York: Routledge, 2016), s. 9-36 [Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye, çev. Fatih Sel, Küre Yayınları, İstanbul, 2020]. Hizipler mevcuttu, ama aralarında eşitlik yoktu. 1913'ten itibaren siyasi üst akıl Talat'ı ve onun sadık "genç adamlar"ı (valiler ve memurlar), Suriye'de hizmet görmüş olsunlar ya da olmasınlar, daha sonra Atatürk idaresinin ve hükümetinin bel kemigini oluşturdular.

öngörüyor, Kürtlerin gayrimuntazam hafif süvari birlikleri olan Hamidiye Alayları'nı yedek süvari birliklerine dönüştürüyordu.¹⁴²

Şubat 1914'e gelindiğinde, uluslararası diplomasi 1878'den bu yana ilk defa, Doğu Anadolu için fikirlerini hayata geçirebilecek gerekli araçlara sahipti. Uluslararası vaziyet esaslı bir biçimde değişmezse plan uygulanmalı, Talat da buna rıza göstermeliydi. Doğu Anadolu'yla sınırlı olmakla beraber, planın açık siyasi ilkeleri bütün ülkeyi etkileyecekti. İki genel müfettişin seçilip görevlendirilmesi bütün baharı aldı. Hollanda'dan Louis Westenenk ile Norveç'ten Nicolai Hoff Mayıs ayında ülkeye geldiler. O vakit hâlâ Dahiliye Nezaret'i'nde çalışan Graves, "Erzurum ve Bitlis'te hayatın nasıl olacağını endişeyle benden öğrenmeye çalıştılar. Maaş, resmî konut, araç, Avrupalı sekreterler ve müfettişler gibi ihtiyaçlarına dair Talat'la yapabilecekleri en iyi pazarlığı yapana kadar görevlerini devralmak için bir aceleleri yoktu," diyordu.¹⁴³

Tuhaf bahar, 1914: Reform ve barış mı, savaşı ve yıkım mı?

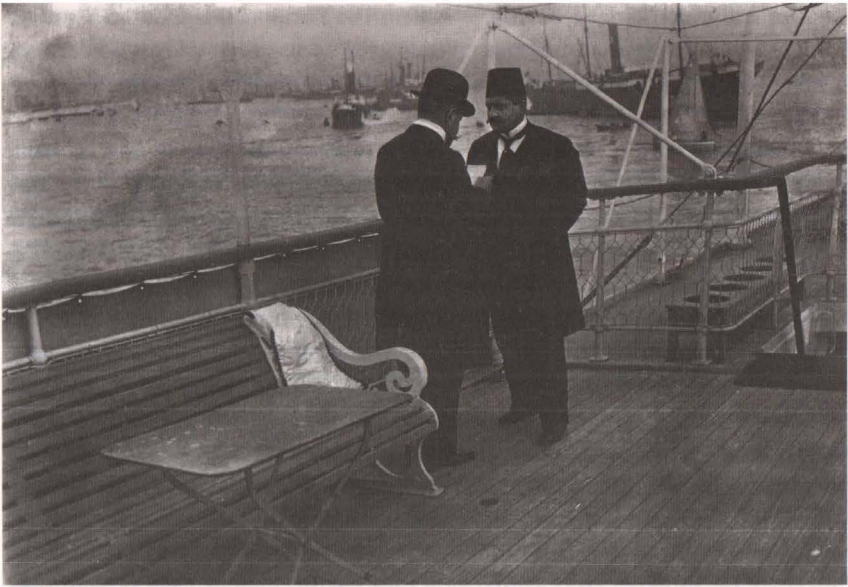
1914 baharına gelindiğinde, Osmanlı iç işlerini takip eden bütün ciddi gözlemciler göre, başkentteki birincil siyasi figür Talat'tı. Dahiliye nâzırı olmakla beraber, diplomasiye de faal olarak önyak oluyordu. İkinci Balkan Savaşı'ndan sonraki müzakereler sırasında kimi çağdaşlarının gözlemlediği gibi ulusal ve uluslararası bir barış ajanı mıydı? Veyahut daha ziyade, reform ve devrim, uzlaşma ve gaddarca yıkım arasında, geniş bir kart yelpazesiyse mi oynuyordu? Veya yüksek perdeden savaşa azmetmek suretiyle görkemli başarılar elde etmiş (ve savaşın doğal olarak, hem iç hem de dış cephelerde yürütüldüğünü düşünen), dolayısıyla savaşa bel bağlamaya devam edecek, doğru zamanda doğru adam olan devrimci bir komitecinin savaş psikolojisine mi hapsolmüştü?

Ne yazık ki, ikinci ve üçüncü sorular doğruydü. Felaketle sonuçlanan Birinci Balkan Savaşı, savaşa devam edilirse neler olabileceğine dair ve her şeyden önce daha akıllı başında ve yapıcı akımları hızla bastıran intikamcılık girdabına karşı kuvvetli bir ikaz olmuştü. Ama sadece kuramsal olarak ve İTC dışından insanlar için.

İTC savaşı içselleştirdiğinden bu yana, Osmanlı milletinin Türk-Müslüman bir çerçevede tarifi politikaya hâkim oldu. Bu tarif bundan böyle millî hâkimiyet, millî güvenlik ve millî şereften ne anlaşıldığını baskın bir biçimde belirleyecekti. Söz konusu tanım, başta Birinci Balkan Savaşı olmak üzere gayrimüslimlerin ihanetinin Osmanlı'nın son dönemlerindeki sorun ve kayıplara sebep olduğü fikrinden besleniyordu. Roman Bakan Take Iones-

142 Kieser, Polatel ve Schmutz, "Reform or Cataclysm?", s. 297.

143 Graves, *Storm Centers of the Near East*, s. 291.

Dahiliye Nâzırı ama aynı zamanda diplomat: Talat, Romanya hükümeti bakanı Take Ionescu'yla (Wienbibliothek im Rathaus, Tagblattarchiv).

Romanya hükümeti bakanı Take Ionescu'nun eşi, Galata rıhtımındaki *Romania* gemisinin güvertesinde, (SALT Araştırma, İstanbul).

cu'nun arabuluculuğu sayesinde,¹⁴⁴ Kasım 1913 ortalarında Talat'ın Yunanistan'la bir barış anlaşması imzaladığı doğrudur, ama elden çıkmış adaları geri almak için savaşa da hazır. Adalar ve nüfus mübadelesi gibi iki zor konu, çözümsüz bir biçimde bir yana konmuştu. Birinci Balkan Savaşı'nın galipleri, Müslüman karşıtı bir etnik temizlik örneği sergilemişlerdi ve ITC buna benzer –fakat bu defa daha büyük boyutlar kazanmaya başlayan– örneklerle tepki verdi. 1913 sonlarında, kapsamlı bir Hristiyan karşıtı nüfus mühendisliği ufukta belirliyordu. ITC basını saldırgan bir biçimde Rumların çektiği ıstırapın muhacirlerin çektikleriyle kıyaslanamayacağını iddia ediyordu.¹⁴⁵

Mağduriyet bir propaganda aracı haline geldi. Etno-dinsel damgalamayla el ele vermiş, olumsuz hissiyatlara odaklanan bir mantık basın ve siyaset üzerinde etkili olup Osmanlı Hristiyanlarından bedel isteyen bir intikamcılığı hızla meşrulaştırdı. İlk aşamadaki Rum karşıtı politika kökenini doğrudan doğruya Başkan Savaşları'nda buluyor ve Trakya'yı ilgilendiriyordu. Trakya'daki birtakım Osmanlı Rumlarının Yunanistan'da akrabaları vardı, hem Yunan hem Osmanlı yurttaşlardılar, Balkan Savaşları sırasında Yunanistan'a yakınlık göstermişler ya da dahası Yunan tarafına asker olarak katılmışlardı. Bu sebeple, 1913 sonlarında billurlaştığı haliyle Talat'ın yeni politikasını özetleyen Halil, "Talât Bey, Balkan Harbi'ndeki hıyanetleri tebarüz eden anâsırdan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı," der. "İstanbul Muahedesiyle Edirne, Kırkkilise ve civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a sevk edilmişlerdi. Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görülmeyecek, Cemiyetin teşkilâtı işi idare edecek. Bir vak'a ihdas edilmeyerek, yalnız Rumlar ürkütülecek, bu talimat dahilinde hareket başladı. Balkan Harbi'ndeki hıyanetlerinin tepkisiyle maneviyatı bozulmuş olan Rum halkı gitmek üzere ayaklandı. 100.000'e yakın Rum, kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan'a çekilip gittiler."¹⁴⁶ Bir sonraki adımda, bahar 1914'te, çözülmemiş adalar sorunuyla alakalı olarak, Ege kıyısında yaşayan Rumlar hedef alındı.

Nitekim, Yunanistan'la devam eden müzakereler sırasında ve bu müzakerelerin sonrasında bile Talat savaşı aklından geçiriyordu. Savaş psikolojisi, genel anlamda Eylül 1912'den bu yana Talat'ı çevreleyen komite radikalleri arasında baskın niteliğe sahipti ve 1911 sonbaharında İtalyan işgaline karşı girilen taarruzla başlamıştı. Talat, Edirne vakasında olduğu gibi,

144 Ionescu, *Souvenirs*, s. 147-149; Rambert'in günlüğü, cilt 46, 14 Kasım 1913.

145 Aksakal, *Ottoman Road to War*, s. 48. Majstorovic, "1913 Ottoman Military Campaign", s. 25-46.

146 Halil [Menteşe], *Anıları*, s. 165-166; Rum Patrikliği de benzer bir rakam (119.938) verir. 1914'ün ilk yarısında tahliye edilen bütün Rumların sayısı, yaklaşık olarak 250.000'dir (Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 51 ve 152).

Sakız, Midilli ve Limni adalarının iadesi konusunda da kesin bir tavır takındı. Bu defa, öncesinde sadrazamı yanına çekti ve sadrazam Wangenheim'in bu hususta net bir biçimde Osmanlı lehine tavır alması yönünde ısrarcı oldu. Bununla birlikte Alman büyükelçi bir Türk-Yunan anlaşmasının gerçekleşmesini istedi. İtalya'nın diğer Ege adalarını geri vermesi karşılığında yapılacak bir değiş-tokuş önerisine karşı çıkıldı ve Sakız ve Midilli adalarının iade edilmemesi, Kasım 1913 barış anlaşmasına rağmen, İstanbul için savaş anlamına geldi. Buna binaen, donanmayı teçhizatlandırmak için büyük gayret sarf edildi.¹⁴⁷

Bir Fransız bankasından kötü şartlarla alınan bir kredi sayesinde Brezilya üzerinden İngiliz yapımı bir zırhlı geminin satın alınması mümkün oldu. Halil'in aktardığına göre, Maliye Nâzırı Rıfat kredi anlaşmasını imzalamakta tereddüt edince, Talat onu kucaklayıp "Beyim Adaları alacağız, santim düşüncecek zamanda değiliz," diye bağırdı. Onu okşayıp sakalını öpmek suretiyle tatlılıkla baskı uyguladı, kendisini bankacının beklediği odaya götürdü ve imzalamaya mecbur etti. Bu, Talat'ın ve İTC'nin uluslararası düzlemde kendilerini hâlâ savunmada gördükleri bir dönemdi. Meydan okumaya ve savaşa giderek daha da düşkün bir tavır sergiliyorlardı. Rambert, Ocak 1914 sonlarında, "Hiç değilse Sakız ve Midilli'yi korumak için Türklerin düşündüğü tek şey en kısa zamanda savaşa girmek" diye yazıyordu. Bununla beraber, savaş ufukta görünürken makul bir kredi elde etmenin imkânsızlığı askerî seçeneği köstekledi. Dahası, Ocak 1914 ortalarına gelindiğinde Avrupa diplomasisi adaların Yunanistan'da kalmasına karar vermişti. Rambert'e göre bu akılsızca bir karardı, zira adalar, "coğrafi olarak Anadolu topraklarının bir parçası"ydı: "Eğer samimi bir biçimde barış anlaşmasına varılmak isteniyorsa, daimi husumet sebeplerine engel olunmalı."¹⁴⁸

Rambert, adalarla anakara arasındaki sistematik Rum kaçakçılığına ve aynı zamanda güvenlik meselesine atıfta bulunuyordu, zira Sakız ve Midilli adaları İzmir Körfezi'ne deniz ulaşımını kontrol etmekteydi. Adaların resmen kaybedilmesinin ardından Talat, Ege kıyısının burun buruna olduğu nüfus ve ekonomi meselesini ele aldı. O ve çalışma arkadaşları arasındaki radikaller bu meseleyi ulusal bir kurtuluş savaşı olarak gördü. Batı Anadolu'daki Rum karşıtı politika, Şubat 1914 reform planına göre Doğu Anado-

¹⁴⁷ Cavid'in günlüğü, 2: 103, 2: 23, Eylül 1913; 2: 196, 1 Kasım 1913; 2: 410, 18 Aralık 1913; 2: 463, 21 Ocak 1914; Rambert'in günlüğü, cilt 47, 27 Aralık 1913; Wangenheim'den Auswärtiges Amt'e, 1 Eylül 1913, *Die grosse Politik der europäischen Kabinette*, 36: 73; Secretary Jagow'dan Almanya'nın Roma büyükelçisine, 8 Eylül 1913, a.g.e., 36: 76; Wangenheim'den Auswärtiges Amt'e, 13 Eylül 1913, a.g.e., 36: 87-90; Atina Dışişleri'nden Reichskanzler'e, 14 Kasım 1913, a.g.e., s. 125-126.

¹⁴⁸ Halil (Menteşe), *Anıları*, s. 165; Rambert'in günlüğü, cilt 47, 23 Ocak 1914 ve 3 Şubat 1914; karş. aynı ciltte 16 Ocak başlığı ve Paul Weitz'in Arthur Gwinner'e mektubu, 12 Ocak 1914, Deutsche Bank arşivi, Frankfurt, OR 1322.

lu'da uygulanacak siyasi ilkelerin karşıt kutbundaydı. Talat'ın temizlik politikası başlıca üç hedef güttü: Artık Yunanistan'ın olan adalardan sadece birkaç kilometre uzaktaki Batı kıyısında güvenlik; Balkan kökenli Müslüman muhacirlerin maliyeti yüksek olmayan bir biçimde yeniden iskânı ve siyaseten harekete geçirilecek nüfus mühendisliği. Bu hedeflerin tamamı, önemli bir gayeye ulaşmak içindi: Anadolu'da Osmanlı Hristiyanları pahasına güvenli bir Müslüman Türk yurdu tesis etmek. ITC için, Yunan karşıtı intikamcılık bu hedefleri haklı çıkarıyordu.

İlginç bir biçimde ve açıkça, Nisan 1914 itibarıyla, Osmanlı geleceğine dair esastan farklı seçenekler ve bakış açıları bir arada mevcuttu. Şüphesiz ki, barışçıl bir yol da vardı ve bu yol, Avrupa'nın müdahil olduğu reformlara dair seçeneği sıcak karşılıyor, en azından kabul ediyordu. Bu seçenek çerçevesinde, Maliye Nâzırı Cavid'in Mart'tan bu yana, 800 milyon liralık kayda değer bir Fransız kredisi için yürüttüğü müzakerelerde başarı kaydettiği hesaba katılıyordu. Ticari çevreler bu kredi sayesinde Türkiye ve Avrupa'da büyük bir canlanma olacağı beklentisindeydi. Cavid 14 Nisan'da Paris'ten İstanbul'a döndüğünde, "siyasi ve ekonomik çevrelerdeki önemli kişilerin tümü [Sirkeci] tren istasyonunda onu bekliyordu. Genel bir ferahlama hissiyatı bütün nüfusa sirayet etti". Rambert o gün, yakın zamanlı tecrübelerden sonra, "hiç kimse[nin] savaşa yeniden başlamayı arzulamadığı"nı tahmin ediyordu. Önceki aylarda, muhacirler meselesi, Batı Anadolu'nun birçok yerinde savaşın sebep olduğu sefaleti gün yüzüne çıkarmıştı. Üstelik bu mesele, devlet üzerinde ağır bir mali yük oluşturunuyordu. Pek çok devlet görevlisi birkaç ay boyunca ya maaşlarını alamamış ya da pek az parayla idare etmek zorunda kalmıştı.¹⁴⁹

Talat, 9 Mayıs'ta, Ahmed İzzet Paşa'yla birlikte Rus Çarı II. Nicholas'ı Livadiya-Kırım'da ziyaret etmek üzere yola çıkarak, İstanbul'daki uluslararası camianın temsilcilerinde ve çok sayıda diğer insanda şaşkınlığa sebep oldu. Birçok insan bunun, "doğudaki çatışmalar bahsinde genel bir barış ve yatışma belirtisi" olduğunu umuyordu. Rambert de şaşırmıştı; "Türkler için Rusya kurttur," diyordu. Bununla beraber, "Osmanlı milletinin Moskova'nın imparatorluğu karşısında duyduğu insiyaki güvensizliği" dağıtmak için Talat'ın, "kurdun ağzı karşısında el pençe divan durmak" suretiyle sürece katkıda bulunacağı beklentisini taşımaktaydı. Ona göre, Türkiye'nin destek arayışında olduğu günlerde Avrupa'nın sunduğu görüntü güvensizlik telkin etmeliydi. Almanya'yı "İtalya ve Avusturya'yla girdiği ittifak" ve Avusturya'nın

¹⁴⁹ Talat bu şekilde, neredeyse hiçbir şeyle yaşanabilir, ama yine de –deneyim gösteriyor ki– yaşanır. Hiçbir münim görevinden ayrılmadı. Daha iyi günler umut ediliyor ve en sefil maaşların ödeneceği bir günün geleneği gibi karşılanıyor." Rambert'in günlüğü, cilt 47, 5 Nisan ve 14 Nisan 1914.

Talat, Ahmed İzzet Paşa'yla Livadiya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce şeref kıtasını selamlarken, Mayıs 1914 (Wienbibliothek im Rathaus, Tagblattarchiv).

Balkanlar'daki çıkarları dolayısıyla “felce uğramış”, Fransa'yı “tehlikeli bir mali kriz tarafından hareketsizleştirilmiş” görüyor, İngiltere'yi de “doğudaki meseleler bahsinde giderek daha da ilgisiz” buluyordu. Rusya'yla yakınlaşmanın, “şu anın birincil siyasi şahsiyeti” Talat tarafından ulaşılabilecek “mükemmel bir çözüm” olacağı kanaatindeydi. Rusya gerek Balkanlar'da gerekse doğu vilayetlerinde gerekli çözümleri dayatacak güce sahipti.¹⁵⁰

ITC gazetesi baş yazarı yirmi dokuz yaşındaki Muhittin Birgen de Talat'a eşlik ediyordu. Talat'ın oraya giderken bir hayli düşünceli olduğunu, Rusya'nın reform planıyla ilgili ciddiyetinden korktuğunu, fakat dönüş yolunda rahatladığını, çünkü çarın ve Rus Dışişleri Bakanı Sergei Sazonov'un ona baskıda bulunmadıklarını, buna karşılık bilhassa genel Alman nüfuzunu frenlemeye çalıştıklarını aktarır. Muhittin ve Talat bir genel savaş ihtimali üzerine tartışırlar. Talat, Sazonov'a bir Türk-Rus ittifakına dair ne düşündüğünü sorup sormadığını genç ortağına açıktan belli etmez. Kendi beyanlarına göreyse, Sazonov, hazırlıksız yakalanmış olmasına rağmen böylesi bir öneriyi değerlendirmeye hazırdır.¹⁵¹

150 Rambert'in günlüğü, cilt 48, 9 Mayıs 1914.

151 Sergej D. Sazonov, *Fateful Years, 1909-1916: The Reminiscences of Serge Sazonov* (Londra: Jonathan Cape, 1927), s. 137.

Talat nabız yoklamıştır ve Rusya'yla bir ittifakın gerçekleşebileceğine inancı pek azdır. Kendisi şahsi olarak stratejik bir esnekliğe sahip olsa bile, geniş çevrelerden dirençle karşılaşacaktı. Bu çevrelere, ITC içindeki, çarı Türkiye'nin baş düşmanı olarak gören pantürkçüler ve panislâmcılar da dahildi. Talat, "Hah! İşte o zaman kuzu ile kurdun nasıl kardeş oldukları bir kere daha görülür!" diye takılmıştı. Dönüş yolunda Birgen'e söylediği gibi, en büyük dileği, "Avrupa ailesi içine girmek"ti. Temel bir yabancılaşma duygusu vardı. Avrupa'ya aidiyet, "bize ... Avrupa hukuku düveline girmeyi temin eder. Şimdiki halde hukuku düvel denilen şey, eğer varsa, olduğu kadarıyla, yalnız Avrupalılar içindir. Biz, Asyalı, Afrikalı, Avusturyalı, herhalde Avrupa harici ve yabancı bir milletiz. Hukuku düvelin esas prensipleri bizim hakkımızda cari değildir... Belaya bak ki hangi tarafa baş vursak bize yüz veren olmuyor."¹⁵²

Talat esasen doğru ve çok yerinde bir noktaya temas ediyordu. Fakat bunu, her şeyden önce, halkının kendine mal edebileceği yeni ve daha iyi bir şeyi –tevazuuyla da olsa– inşa etmek için değil, radikal siyaseti meşrulaştırmak için kullanacaktı. ITC bütünüyle hâkim olmak ve kendi değerler sistemini, kendi tarihsel mitlerini korumak istiyor; dolayısıyla, katılmayı arzuladığı "Avrupa ailesi"nden kendini aslında ayırıyordu. ITC, Avrupa'yla ve ister sert ister yumuşak güç bağlamında olsun kendini kasvetli bir biçimde aşağısında hissetmediği, eşiti olmak istediği Batı'yla ilişkilerini gözlemlemek suretiyle en iyi biçimde anlaşılabilir. Bu bağlamda ITC yabancılaşmış hissediyor, kendisine saygı duyulmadığını düşünüyor ve kendine acıyordu. Sonuç olarak, ITC'nin aslı eylem biçimi hınç ve savunmacılık olarak ifadesini buluyorsa, bu eylemler çağdaş Avrupa'nın kusurlarını, hatalarını ve karanlık yanlarını hem yansıtıyor hem de öngörüyordu. ITC başarılı bir darbe yaptığın dan ve Edirne'yi geri aldığından bu yana, proaktif, gözûpek adımlara temayülü vardı ve bu adımları atmakta kendine güveniyordu.

Talat, 14 Mayıs 1914'te, yeni meclis açıldığında İstanbul'a döndü. Yeni mecliste muhalif güçler yoktu. Rambert, "Bu İttihat ve Terakki için bir zafer. Meclis-i Mebusan bütünüyle kendi insanlarından oluşuyor" diye yazıyordu. Yeni ve artık açıktan tek partiye dayalı bu rejim çerçevesinde komite, meclisle ve kabineyle uyum içinde istişarelerde bulunmaya ve kararlar almaya devam etti. Hükûmetteki deneyimli bir bakan olarak Talat, hükûmete görüşlerini bu görüşler komiteninmiş gibi sunuyor; komiteye de Talat'ın kararları hükûmetin getirdiği sınırlandırmalarla koşullanmış gibi sunuluyordu. Bu ikili oyunun neticesinde, hiç kimse Talat'ın başlıca kararlarına direnç gösteremedi. Dört yıl öncesinin aksine, meclisteki tartışmalardan korkacak hiçbir şeyi bundan böyle yoktu.¹⁵³

152 Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 179.

153 Rambert'in günlüğü, cilt 48, 14 Mayıs 1914; karş. Hayri'nin günlüğü, 4 Mayıs 1916, s. 384.

Rumların tehciri: Yıkıcı bir başarı

1914 baharındaki diğer seçenek barışçıl değil, yıkıcıydı. Kargaşanın yeni gruplaşmalara yol açtığı ve şimdiye değin dezavantajlı kesimlerin bu yeni vaziyetten kârlı çıktığı kanaatine yaslanmaktaydı. Belli ki hayatı bir kavga olarak görüyor ve hayatta kalma ve güç mücadelelerinde savaşın kaçınılmaz olarak kendini yeniden ürettiğine inanıyordu. Avrupa'nın 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyıl başlarına uzanan ileri emperyalizm çağında (güzel çağ) zamanın ruhu Sosyal Darwinist kanaatlerdi ve bu kanaatler İTC içinde de ziyadesiyle yerleşikleşmişti. Bu kanaatler dünya çapındaki yıkıcı devrim beklentileriyle buluştu.

Sosyalizmin barışçıl kolunun aksine, kimi devrimci sosyalistler, yolu gözlenen bir dünya devrimini tetikleyebilmek için dünya savaşını umutla bekliyordu. Savaşa sıcak yaklaşanlar arasında yüksek perdeden sesi duyulanlardan biri, Alman Rus sosyalist Parvus'tu. Lev Troçki'yle birlikte 1905 Rus Devrimi'ni örgütleyenler arasında bulunan Parvus, 1910'dan itibaren İstanbul'da yaşamaktaydı. İlk olarak çoğu Bulgar ve Ermeni sosyalistlerden oluşan küçük bir grupta temasa geçen Parvus, en vaatkâr güç dinamiklerinin nerede bulunduğunu hızla sezmiş, İTC üyeleriyle ve Türkçülerle arkadaşlık kurmuştu. Balkan Savaşları sırasında silah ve gıda maddeleri tüccarı olarak kendini zenginleştirmişti. Komitenin adamlarına ve Türkçülüğün ideologlarına yakın durarak, iktisadi konularla ilgili gayriresmî bir yabancı uzman konumuna geldi ve *Türk Yurdu*'yla İTC'ye yakın diğer yayın organlarında çok sayıda makale yayımladı.¹⁵⁴

1914'ün ilk yarısındaki İstanbul'dan bakıldığında, bir dünya savaşı en çok Türk-Yunan gerilimiyle bağlantılı olarak mümkün görünüyordu. Dahası, Avrupa karşıtı protestocuların yeniden Türkiye'nin hükümranlılığını talep ettiği Arnavutluk'a karmaşa hâkimdi. Bu sebeple, bahar sonlarında Avrupa diplomasisi, özellikle de İtalya ve Avusturya diken üstündeydi.¹⁵⁵ Parvus'la İTC'yi somut pazarlıkların ötesinde bir araya getiren, Rusya'ya karşı duyulan hınc, –adlandırıldığı haliyle– komprador burjuvaziye karşı duyulan tiksinti ve savaş psikolojisiydi. “Ekonominin yabancıların boyunduruğundan kurtarılması” İTC'nin ve Türkçülüğün temel hedefiydi ve 1914 başlarına gelindiğinde, Osmanlı Hristiyanları da açık bir şekilde bu “yabancılar” arasında sa-

154 Karş. Hans-Lukas Kieser, “World War and World Revolution: Alexander Helphand-Parvus in Germany and Turkey”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, 2 (Bahar 2011): 387-410. Açıkça radikal bir Türkçülük ve anti-Semitizm sergileyen bir yazar, Cavid'in Parvus'u İstanbul'daki İTC basını için makaleler yazmaya davet ettiğini ve Moiz Tekinalp'in de kendisini ticaret dünyasıyla tanıştırdığını iddia etmektedir (Attilâ Demirâl, *Türkiye'deki ve dünyadaki komünizm* [İstanbul: Son Kale, 1972], 1: 57-78).

155 Rambert'in günlüğü, cilt 48, 25 Mayıs ve 6 Haziran 1914.

yılmaktaydı. O zamana kadar, sadece boykotlar değil, aynı zamanda büyük ölçüde kansız ama zora ve şiddete başvuran saldırılar da Rumları yerinden etme planına hizmet etmişti. Bu türden bir iç “savaş”ın, ilki Yunanistan’la savaş olmak üzere, uluslararası sonuçları olması ihtimali vardı. Haziran 1914 başları itibarıyla uluslararası ekonomi ve finans siyasi huzursuzluğu yansıtmaktaydı: “Ticaret dünyasındaki herkes genel ve şiddetli bir endişe içinde.” Finans uzmanı Rambert’e göre, bütün Avrupa’da “kamusal kredi kaynaklarının tamamı[nın] aşırı gergin” halde olması durumu ağırlaştırıyordu.¹⁵⁶

1913 yazında başta Talat olmak üzere komite, Mahmud Celâl’in (Bayar) ITC İzmir şubesi sekreteri olarak görevlendirilmesi yönünde oy kullanmıştı. Talat’tan dokuz yaş genç olan Celâl, sadık bir ITC mensubu ve bariz bir biçimde emperyal yönelimli bir milliyetçiydi. “[H]ükûmranlık haklarımızı tatbiki her zaman muhalefet eden ve tebaamız olan azınlıklara karşı tedbirleri” güçlendirmek istiyordu. Talat’ın altında çalışan kimi başka genç memurlarla birlikte Celâl, Atatürk hükûmetiyle sürekliliği temsil etti: 1921’de bu hükûmetin iktisat bakanı olacaktı.¹⁵⁷ 1913 yılında göreve başladığı andan itibaren, vazifesini, anılarında yazdığı üzere, “asla bizden olmamış ve olmayacak olanlardan halâs etmek ve sonra da, bu mukaddes vediaı şahsi menfaat ve nüfuz tüccarlarının ellerinden kurtarmak savaşı” olarak anladı. Bu, “İzmir’in iktisadiyatını, gayri milli, hain ve kasıtlı ellerden ve menbalardan kurtarmak” anlamına geliyordu. 1914 baharında Rumların Yunanistan’a sürülmesinin mimarı Talat, gizli yerel yürütücüsüyse Celâl’di. Bu süreçte İzmir vilayetinin ITC’li valisi Rahmi ve en itaatkâr kaymakamlar ya göz yumdular ya da faal olarak sürece katıldılar. Başlardaki bir hazırlık raporunun hazırlanması da dahil olmak üzere özellikle faal olan, İzmir’in kuzeyinde, Edremit’in doğusunda bulunan Karesi’nin kaymakamı Mehmed Reşid’di.¹⁵⁸

156 A.g.e., cilt 48, 8 ve 19 Haziran 1914.

157 Bayar, *Ben de yazdım*, 5: 104-111. Mahmut Celâl Bayar (1883-1986) 1950-1960 arasında Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanıydı. Benjamin C. Fortna, *The Circassian: A Life of Eşref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent* (Londra: Oxford University Press), 2016, s. 131-135.

158 Rumların sınır dışı edilmesiyle ilgili yeni iki araştırma için bkz. Emre Erol, “Macedonian Question” in *Western Anatolia: The Ousting of the Ottoman Greeks before World War I*, Kiser, Öktem ve Reinkowski, der., *World War I and the End of the Ottomans*, s. 103-130 ve Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, s. 190-203. O döneme ilişkin birinci elden zengin bir muhasebe için bkz. Félix Sartiaux, “Le sac de Phocée et l’expulsion des Grecs ottomans d’Asie Mineure en juillet 1914”, *Revue des deux mondes* 84 (Kasım-Aralık 1914), s. 654-686. Karş. Camilla Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates: Celal Bayar (1883-1986) und die Entwicklung der modernen Türkei* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), s. 37; ne var ki bu biyografi, Celal Bayar açısından en biçimlendirici olan yıllara dair eleştirel bir kavrayıştan yoksundur. Mehmed Reşid’le ilgili olarak. bkz. Hans-Lukas Kieser, “From ‘Patriotism’ to Mass Murder: Dr. Mehmed Reşid (1873-1919)”, Ronald G. Suny, Fatma M. Göcek ve Norman Naimark, der., *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2011), s. 126-149 [Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler, çev. Akın Emre Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015].

Reşid'in raporu, toplumsal hüsrarla millî nefretin bir bileşimini içerir. Mehmed Reşid, 29 Temmuz ile 7 Ağustos 1913 arasındaki bir seyahat sırasında, vaziyeti kayıt altına almış ve Rumların olmadığı bir geleceği planlamıştır. Burada, modern bir yönetim ve altyapı hayali ile sınırsız bir Türk-Müslüman hâkimiyetinin tesisi yan yanadır. Reşid'in algılayabildiği kutuplaşmış bir imgeydi: Bir yanda toplumsal olarak imrenilen ve birçok yerde zenginliklerini artırdıkları için daha az olumlu karşılanan Rumlar, diğer yanda iyi Müslümanlar. Reşid'in görüşüne göre onların [iyi Müslümanların] devleti ne pahasına olursa olsun güçlendirilmeliydi, zira sömürüye ve Hristiyan entrikalarına maruz kalıyorlardı.¹⁵⁹ 1913 yazına ait bu resmin ötesinde, bahar 1914'te Yunanistan'ın çok sayıda Hristiyan'ın olduğu bir bölgede bir arada yaşamaya ve idareye ilişkin meselelerin uluslararasılaşmasını faal olarak destekleyeceği korkusu mevcuttu. (1910'dan bu yana Yunanistan Başbakanı olan Venizelos, Ege'nin her iki kıyısını kapsayacak bir Helenizmi ve Anadolu'ya ait bir bölgede Yunan hâkimiyetinin ihyası fikrini anlatan "Büyük Ülkü"yü [Megali Idea] destekliyordu.) Böylesi bir gelişmeden Makedonya Sorunu gibi bir sorun doğacak, bu da bir kaldıraç işlevi görecek ve Makedonya'da olduğu gibi eşkıyalar siyasi amaçlarla kullanılacaktı. İTC basını bu kuruntunun altını çiziyordu.¹⁶⁰

1914'ün Mayıs ve Haziran aylarında Talat, Enver ve Cemâl, terör olayları yaratmak suretiyle tehciri örgütlemek üzere, İstanbul'da –başkalarının da katıldığı– birkaç gizli toplantı yaptılar. Nihai toplantı Talat'ın evinde yapıldı, bütün gece sürdü, somut hazırlıklar yapıldı. Genç İTC subayları olay mahallindeki ekiplerin başında olacaktı. Plandan bütün kabine mensupları haberdar edilmiş değildi. Yine Avrupa'da bulunan Cavid'in ve aynı zamanda Hayri'nin, habersiz olduğu kesindir.¹⁶¹ Sonuç olarak, Halil'in aktardığına göre, "İzmir civarından" bilfiil, "200.000'e yakın Rum Yunanistan'a gitti".¹⁶²

Egeli Rumların tehciri dehşetli bir başarıydı. Hem –toplumsal olarak üretilen yalanlar da dahil olmak üzere– bilgi akışının yönetimi hem de çetelelerin, ordunun, merkezî hükümetin, diplomatların ve İTC'nin merkezî ve yerel şubelerinin gizlice bir tertibe dahil edilmesi bağlamında paradigmatik bir niteliğe sahipti. Bütün bu planın beyni ve örgütsel merkezi yine Talat gibi

159 Hans-Lukas Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", Suny, Göcek ve Naimark, der., *A Question of Genocide*, s. 133.

160 Erol, "Macedonian Question" in Western Anatolia", s. 119.

161 Bu aylara iki günlükte de yer verilmemektedir. Bayar, *Ben de yazdım*, 5: 105.

162 Halil [Menteşe], *Anıları*, s. 166. Dönemin Yunan kaynaklarından alınan Talat'ın bir telgrafı: Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakkî'nin etnisite ve mühendisliği (1913-1918)* (İstanbul: İletişim, 2008), s. 211. Dündar'ın belirttiği gibi, Osmanlı makamları, böylesi bir talimatı yazılı değil, sözlü olarak vereceklerini kan dondurucu bir biçimde öne sürerek, telgrafın orijinalitesini inkâr etmişlerdir.

görülmektedir. Haziran başlarından itibaren –Haziran ortasından önce ziyaret ettiği– Edremit, Aydın ve İzmir’de operasyonun sonuçlarını teftiş etmiştir. Tehcirin bir kargaşaya yol açmadan ve önemli bir direnişle karşılaşmadan başarıya ulaşmış olması Talat’ı tatmin etmiştir. Cavid’e, tam anlamıyla sükûnetin sağlandığına dair bir mesaj gönderir. Arkadaşının verdiği bilgilerin peşinden körü körüne giden Cavid, 13 Haziran 1914’te Fransız gazetesi *Le Temps*’da yatıştırıcı bir makale yayımlar. Sadrazam Said Halim, 18 Haziran’da, enerjik bakanı Talat’ın düzeni yeniden tesis etmiş olduğunu beyan eder; önceki şiddet olayları, üzücü ama anlaşılır bir biçimde ve kendiliğinden, canından bezmiş muhacirler dolayısıyla çıkmıştır. İşin aslı, hemen hemen bütün vakalarda, silahlı çetelerin yanı sıra örgütlü kadrolar kasten kargaşaya yol açmış, yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuş ve kimi durumlarda da cinayet işlemiştir.¹⁶³

Deneyimli gözlemcilere göre, olayların lanse edilme biçimi derme çatmaydı. Rambert, 16 Haziran’da günlüğüne, “Gerçekte, Rumları kovdular” diye yazar. 18 Haziran’da kabine, büyükelçileri, halkı yatıştırma ve dışarıya göçü durdurma çabalarına tanıklık etmeleri için Talat’a eşlik etmek üzere temsilci göndermeye davet ettiğinde, Rambert sade bir biçimde, “Gerçekleri gizliyorlar... Burada [İstanbul’da] hiç kimse neler olduğu hakkında samimiyetle konuşmuyor” diye yazar. Avrupalı güçler, olayların gerçekleştiği bölgede tali bir rol oynamaları için temsilciler gönderir ve Talat 20 Haziran’dan itibaren İzmir’de onlarla birlikte kendi rolünü sergiler. Şimdi Avrupalı diplomatlarla oynayacak kadar kendinden emindir. Rus Konsolos Andrew Kalmykow ve Vali Rahmi’yle baş başa olduğu bir an, açıkça “Rumlar [burada] kalamaz. Ayrılmaya mecburlar. Gitmeliler,” itirafında bulunur. Ona bakan Kalmykow, Talat’ın gözlerindeki azimli ifadeyi ve sesindeki kararlı tonu anımsayacaktır.¹⁶⁴

Talat’ın terörize olmuş insanlarda güven uyandırmayı başaramadığı açıkça ortadaydı: Kaçmaya devam ettiler. Bu hareketlilik hükûmete birkaç kıymetli gün kazandırdı; yoksa Yunanistan’la savaş yakındı. Bir savaşın çıkması durumunda hükûmet, İstanbul’daki Rumları da sınır dışı edecek denli ileri gidecek ve Rambert’in belirttiği gibi, bir kez daha hesap edilmesi mümkün olmayan uluslararası risklere sebep olacaktı. Rum Patrikliği tarafından gönderilen bir delegasyonun kendisine söyledikleri sebebiyle etkilenen ve keyfi kaçan sultan derhal Talat’ı çağırdı. Artık soğukkanlı bir siyasi yalancı olan Talat, kulak misafiri olan saray sekreteri İhsan’a göre, sultanın huzurunda,

163 Sartiaux, “Le sac de Phocée”, s. 656; Erol, “‘Macedonian Question’ in Western Anatolia”, s. 110. Talat’ın tehcir hareketinin önde gelen faillerinden Kuşçubaşı Eşref’le yaptığı bir görüşme ile Talat’ın “ikili mekanizma”sı için bkz. Taner Akçam’ın Rumların yerinden edilmesine dair ayrıntılı muhasebesi, *Young Turks’ Crime*, s. 85.

164 Andrew D. Kalmykow, *Memoirs of a Russian Diplomat: Outposts of the Empire, 1893-1917* (New Haven: Yale University Press, 1971), s. 258.

kavuşturulan Rumlarla ilgili bütün haberlerin yüzlerce yıllık Osmanlı Devleti'ni yok etmek üzere atılan kötücül iftiralar olduğuna dair Allah ve Peygamber üstüne yemin etti.¹⁶⁵

İTC'nin eylem adamları, bütün beklentilerin ötesine geçen bir başarının ardından zafer duygusu yaşadılar. Trakya ve Ege kıyısındaki tehcirlerden sonra, nüfus mühendisliklerinde hünere kazandılar. Bu hünere, kamuoyunun yanıltılması ve diplomatik gösteriler de dahildi. Enver Paşa, Haziran sonunda askerî tatbikatları tetkik etmek üzere İzmir'deki Talat'a katıldı. Ülke içindeki etno-dinsel hatlar boyunca yürütülmüş gizli bir savaşta elde edilmiş ezici bir zaferin tadını çıkarabildiler. Doğrusu, Rumların yerinden edilmesi, Balkan Savaşları'ndakinden çok daha geniş bir hacme işaret etmekteydi. "Rumların kovulması Yunanistan'ı çok daha büyük bir tehlikeyle karşı karşıya bırakıyor, zira Anadolu'da yerleşik Rumların sayısı birkaç milyonu [Balkanlar'dan gelen muhacirlerden çok daha fazlası] bulmakta." Türkiye, bundan böyle, Rambert'in halihazırda, "muazzam bir 'milletlerin önceliği/sonralığı saptaması'" sürecine öncülük edecekti: "Bunu öngörmek mümkündü, zira korkunç bir savaştan çıkan insanlar arasındaki nefretler ve intikam duyguları, aynı toprak üzerinde ortak bir yaşamı zorlaştırır."¹⁶⁶ 1918 sonrası Avrupa, birlikte yaşam pratiğinin bozguna uğramasıyla yüzleşmek zorunda kalacaktı. Bu, pek çok Avrupalının bir başka dünyayla alakalı olduğunu düşünegeldiği bir durumdu. Ne var ki, bu süreç modern Avrupa'nın sınırları dahilinde gerçekleşti. Bu coğrafya, bu kitabın terminolojisiyle, daha geniş Avrupa'nın yoğun etkileşimli uzamıydı.

Talat'ın Rum karşıtı serüveninin hemen akabinde, 28 Haziran 1914'te, Arşidük Franz Ferdinand'ın beklenmedik biçimde Saraybosna'da suikasta uğraması, Avrupa'nın Temmuz Krizi'ni tetikledi. Bu, İstanbul'da ipleri ellerinde tutanları, Yunanistan'la girilmesi muhtemel ve genel bir savaşa yol açabilecek bir savaştan korudu. 29 Haziran 1914'te, Talat başkente geri döndü; 30 Haziran'da, yaşanmış her şeye rağmen reformlar, müfettişler ve yardımcılara ilişkin hususları bir kez daha tartışmak için, ARF'den eski siyasi ahbabları Vramian ve Armen Garo'yla görüştü. 100.000'den fazla insanın hızla yerinden edilmesinden sonra, aşırı kendinden emindi. Garo ona ve en yakın arkadaşlarına, kısa bir süre önceki serüvenlerinin sarhoşluğunu taşımakta oldukları serzenişinde bulununca, yüzünde bir gülümsemeyle, "Ben Bismarck'ım," dediği iddia edilir. Garo'ya göre Talat, Ocak 1913'teki hükümet

165 Rambert'in günlüğü, cilt 48, 12, 16, 18 ve 19 Haziran 1914; Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 266. Karş. Efiloglu, *İttihat ve Terakki azınlıklar politikası*, s. 281.

166 Rambert'in günlüğü, cilt 48, 12 Haziran 1914; Babacan, *Talat*, s. 93.

darbesinden bu yana çok büyük bir değişime uğramıştı; gelecekte Kürtlerin Türkleştirilmesi yönünde bir politikanın hayata geçirileceğine inancını ifade ediyor ve Ermenilerin Osmanlı Ermenistan'ından temizlenmesi olasılığını ima ediyordu. Garo, Talat'la 30 Haziran'daki son görüşmelerine dair anılarında, "Talat, her zaman olduğu gibi çok nazik ve açıktı" diye yazar. Yine de görüşmeler sırasında esaslı fikir ayrılığı ortaya çıkınca, "karşısındakiyle eğlenen, kendine aşırı güvenli bir insan edasıyla yüzüne şeytani bir gülümseme kondurmuştu".¹⁶⁷

Bütün bunlarla beraber, Yunanistan, adaları bünyesine katma kararı aldıktan sonra İstanbul yine savaş planlarına girişti. Fakat Türkiye Brezilya'dan gelen tek savaş gemisine sahipken, Yunanistan iki yeni Amerikan savaş gemisi edinmişti. Türkiye hâlâ İngiltere'ye sipariş ettiği yeni gemileri beklemekteydi. Atina'nın İstanbul'dan Temmuz başında gelen mûsamahakâr açıklamalara dair şüpheli olmak için sebepleri vardı. Sınır dışıları kabul etmesi ve çok sayıda Rum'u bünyesine dahil etmesi durumunda barış muhtemeldi, ama uzun vadede garanti altında değildi.¹⁶⁸ Rambert'in belirttiği gibi, Osmanlı hükümeti ve genel Türk kamuoyu, çok uzun zamandır, "bütün umutlarını İngiltere'ye sipariş edilmiş olan iki zırhlı gemiye bağlamışlardı. Bunlar Yunanlardan intikam almanın, adaların yeniden fethedilmesinin ve Türk donanmasının bütün küçük Balkan devletlerine tartışmasız üstünlüğünün araçlarıydı... Çok sayıda birlik Makedonya'da bir araya gelmiş, Selânik'i hedefliyordu".¹⁶⁹

Osmanlı Meclisi, 6 Temmuz 1914'te, Rum vekil Emmanuil Emmanuilidis'in dehşet verici gerçekleri sunmasının ardından sınır dışıları tartıştı. Talat kandırmacasına vekiller önünde de devam etti. Gayrimüslim tüccarlara karşı halkın kendiliğinden gittiği boykotların, pek çok Rum'u kendi iradesiyle ülke dışına göçmeye sevk ettiğini öne sürdü. Bunun da ötesinde, hükümetin muhacirler için yeni köyler inşa edecek parası olmadığını, bu sebeple onları Rum köylerine yerleştirme gereği bulunduğunu beyan etti. Onları Suriye ve Irak çöllerine göndermiş olsaydı (bir yıl sonra Ermenilere yapacağı gibi) hepsinin ölmüş olacağı gerçeğini bile ısrarla dile getirdi. Böylelikle muhacirlerin sefaleti, Rumların yerinden edilmesinin temel gerekçesi olarak işlev gördü.¹⁷⁰ Osmanlı basını da Talat'ın Mayıs ve Haziran 1914'te merkezi

167 Armen Garo (Namı diğer Karekin Pastırmacıyan), "My Last Encounter with Talaat Pasha", *Hayrenik* (Aylık Ermenice dergi), 1, sayı 2 (1922): 39-45. 29 Haziran'a dönecek olursak, bkz. Lichtheim'den Aktionskomitee der Zionistischen Organisation'a (Engeres Aktions-Comité, EAC diye de bilinirdi: Berlin'deki Siyonist yürütme kurulu), 29 Haziran 1914, CZA Z3-11.

168 Galip Kemali (Söylemezoğlu), Atina'daki Osmanlı Büyükelçiliği'nden Sadrazama, 11 Temmuz 1914, BOA HR.SYS.1707-106.

169 Rambert'in günlüğü, cilt 48, 25 Ağustos 1914.

170 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, İçtima-ı Fevkalâde, 2. Dönem (Ankara, 1991), 2: 606-14, 6 Temmuz 1914 (23 Haziran 1330) toplantısı.

hükümetin yaptığı bütün hatalara dair çok sayıdaki inkârının üzerini örttü. 6 Temmuz'daki tartışmanın ardından aynı basın, Emmanuil Emmanuili-dis'in itibarını sarsmak için saldırılarda bulundu; bilhassa *Le Jeune-Turc* gazetesi bu işin zirvesine tırmandı.¹⁷¹ Ele aldığı konular itibarıyla görece zengin olan, Siyonistlerin desteğiyle çıkan, İstanbul merkezli bu gazete, özveriyle ITC lehine çalışıyor ve neredeyse her gün "Haşmetmeab Talat Bey"i göklere çıkarıyordu.

13 Temmuz'da Talat, Mehmed Reşid'i Genel Müfettiş Hoff'un Osmanlı yardımcısı ve Van valisi olarak görevlendirdi. Osmanlı Hristiyanlarına karşı beslediği kötücül kinle Reşid, hiç şüphesiz, Doğu Anadolu'daki reformlar bahsinde yapıcı bir ortak olmayacaktı. ITC'nin kurucularından olan Reşid, Balkan Savaşları sırasında tavizsiz bir Türkçü haline gelmiş, –henüz açıktan Ermenilere karşı olmasa da– Rumlara yönelik amansız nefretini de açıktan beyan etmişti.¹⁷²

171 "Les déclarations de Talaat bey", *Le Jeune-Turc: Journal ottoman quotidien*, 8 Temmuz 1914, s. 1.

172 BOA DH. ŞFR 43/71. Karş. Bilgi, Dr. Mehmed Reşid, s. 22.

TOPYEKÛN SAVAŞ KUMARI, İÇERİDE YIKIM, TARAFLI ULUS İNŞASI

Avusturya-Macaristan tahtının varisi Franz Ferdinand'ın öldürülmesi, İstanbul için, güzel çağın sonlarını yaşayan Avrupa için olduğu denli belirleyici bir olay niteliğini taşımıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde insanlar savaflara, krizlere ve siyasi suikastlara aşinaydı. Osmanlı'nın algısında değişen, şimdi Avrupa'nın da önünde mukayese edilebilir bir dönemin bulunduğu izlenimi veriyor olmasıydı. Saraybosna'da işlenen suç İstanbul'a tanındık görünüyordu ve suç mahalli olan eski Osmanlı toprakları da (Balkanlar) orada kök salmış İTC için bilindik yerlerdi. Bunun aksine, Avrupa'nın tamamı, olay olur olmaz derin bir sarsıntı yaşadı. Rambert, 29 Haziran 1914'te, suikastın "bütün Avrupa'da muazzam yankılar"ı olduğunu yazıyordu. Avrupa, bilhassa da Avusturya, Balkan Savaşları'ndan bu yana, Güneydoğu Avrupa'daki siyasi ilişkilere dair huzursuzdu. 5 Temmuz 1914 itibarıyla menkul kıymetler borsası rekor derecede düşük bir seviyeyi gördü. Pek çok kişi genel bir savaştan korkuyordu, ama neredeyse hiç kimse birkaç yıl sürecek bir dünya savaşını tahayyül etmiyordu. Üç hafta süren bir hastalık geçiren Rambert, 1 Ağustos'ta iyileşmeye ve siyasi olarak da kendine gelmeye başladı. "Tehditkâr üslubu barışın muhafaza edilebileceğine dair bütün umutları ortadan kaldıran" bir diplomasi karşısında tamamen dehşete düşmüştü. Fransız sosyalist, anti-militarist parlamento mensubu Jean Jaurès'nin öldürülmesi, sık sık Paris'i ziyaret eden ve Fransız şovenizmine esaslı bir eleştirelilikle yaklaşan Rambert'i şoke etti. "Bir çılgınlık salgınının dünyayı istila etmekte olduğu gerçeğiyle yüzleşilmeli."¹

Kriz ve savaş zamanlarında siyasi kumara girmek söz konusu olduğunda, İstanbul'daki kumarbazlar, Avrupalı siyasetçilerin çoğuyla karşılaştırıldığın-

1 Rambert'in günlüğü, cilt 48, 29 Haziran, 5 Temmuz ve 1 Ağustos 1914.

da, daha gözüpek ve kurnazdı. 1914 yazı başlarına gelindiğinde, Talat hükümetteki ve komitedeki güçlü şahsiyeti. Ülkede Müslümanların çoğu nezdinde ITC, galiplerin itibarına sahipti. 1913 darbesi, 1913 yazında uygulanan baskılar, Edirne'nin geri alınması ve daha yakın zamanda, Müslüman göçmenler lehine başarılı nüfus nakli, ülke içindeki iktidarını pekiştirmişti. Böylece, ITC, 1912 yazı ile sonbaharındaki düşük profilinden kurtulmakla kalmamış, iyileşme de kaydetmişti. Talat'ın, Harbiye Nâzırı Enver'le Ocak 1914'ten bu yana devam eden ortaklığı, ordu ve İslâmî çevreler üzerinde nüfuza sahip olmak için hayati önemdeydi. Hâlâ güçlü bir pozisyonda olan Cemal, Fransa'da bir ziyarette bulunmak üzere, Haziran 1914 sonunda İstanbul'dan ayrılmıştı. Burada bir ittifak arayışına girdi, ama bir sonuç elde edemedi. Kasım ayında, Suriye'ye hâkim olmak ve Mısır'ın yeniden fethine öncülük etmek için bölgeye gönderildi.

Edirne'nin geri alınmasından bu yana belli bir ilerleme kaydedilmiş olsa da Türkiye'nin uluslararası konumu hâlâ zayıftı. Avrupa'nın Temmuz Krizi, mevcut vaziyeti değiştirme fırsatı sunup Türkiye'nin bütün stratejik ağırlığını terazinin kefesine yerleştirdi. Talat ve komite, 1908'den sonra İtilaf devletlerine yakın görünüyordu. Bu, Cavid'in Churchill'e yazdığı mektuba göre, İtalya'nın Osmanlı Libya'sını işgalini müteakip bilhassa belirgindi. 1912-1913 yıllarında girilen militan milliyetçi yol, Talat'ın Lidaviya ziyareti sırasında Rusya'nın sergilediği kısmî açıklığa rağmen, bu seçeneği ortadan kaldırdı. Bununla beraber, daha 1910'da ITC Almanya'ya belirgin bir biçimde yakınlaşmıştı. Bu yakınlaşma, önceki Hamidci yönelimle ve Almanya'nın 1909'dan bu yana ITC'ye gösterdiği destekle de uyumluydu. İngiliz dış politikası ve İstanbul'daki elçilik istikrarlı bir biçimde mesafeli kaldı. Bunun aksine, Almanya'nın tecrübeli elçisi von Bieberstein, 1908'den sonra ITC'yle ilişkilerin nasıl geliştirileceğini biliyordu. Almanya'nın yeni bakanı Hans von Wangenheim, ITC'nin eylemci adamlarına sempati duyuyor, dahası onlar karşısında büyüleniyordu. 1913 yazından itibaren, Almanya en muhtemel ortaktı, ama hâlâ bir ittifaka ikna edilmekten uzaktı.

Temmuz 1914 ortalarından sonra, "komiteci hükümet"in (kabineyle komitenin bileşiminden oluşan yürütme organı) birkaç önde gelen adamı şansını denedi ve kazandı: Kaygılı bir ruh halindeki Almanya, karşısında Sırbistan'ı bulan Avusturya'nın halihazırda istediği ittifaka dair teklifi kabul etti. İstanbul'un arka çıkması, genel bir savaşın ihtimal dahilinde bulunduğu, ama henüz gerçekleşmediği Temmuz sonlarında, olayların akışını etkileyip Avusturya'yla Almanya'yı yüreklendirdi. Sonuç olarak, Doğu Sorunu'na ilişkin bütün meseleler şimdi zımnen, eli kulağında, daha mukadder görünen genel savaşın bir parçasıydı. İstanbul'da, 2 Ağustos'ta imzalanan gizli anlaşmayı bilen pek az insanın morali yüksekti. Etraflarındaki, olanları bilmeyen

insanlara da bu keyif bulaştı. Derhal, Doğu'da gayrinizami savaş hali hazırlıklarına girişildi. Eylül 1914'te, Rus Kafkaslar'ı ve Rusya denetimi altındaki Kuzey İran'a yönelik saldırılarla savaş başladı. 14 Kasım'da cihat ilan edilmeden önce cihat söylemi bu saldırılarda kullanıldı. 14 Kasım'daki cihat fetvası, tatbikatı ve cihadın bir söylem olarak işe koşulmasını yoğunlaştırdı. İkincisinin başlıca failleri, şeyhülislâm tarafından atanan imamlardı.² Nizami Osmanlı savaşı da Kasım ayında başladı.

Alman-Osmanlı ittifakı –güzel çağ Almanya'sı, savaş psikolojisi ve savaş siyasetinin alanına, komiteci hükümetle kıyaslandığında daha az aşına olmakla beraber– bir ivediliğin, bir aciliyet duygusunun ürünüydü ve her iki taraf için de bir kumardı. Temmuz Krizi'nden bu yana yalpalayan Alman İmparatorluğu'nun, bu tamamlanmamış anayasal demokrasi projesinin, kaybedecek daha fazla şeyi vardı. Neticede, asap bozucu bir “bat ya da çık” savaşı meydana geldi ve Ağustos 1914'ten 1918 sonbaharına kadar devam etti. Bu genel savaşın, müşterek bir kumarda birbirine yaslanan iki ülkenin 20. yüzyıldaki kaderleri üzerinde esaslı bir etkisi oldu. Kesin bir zafer ve hatta savaş sonrası için planlanmış ortak bir gelecek umudunu paylaştılar. Ne var ki, İtilaf karşıtı retorikğin ötesinde, temel karşılıklı güvenden ve ortak temel prensiplerden büyük ölçüde yoksundular.

Dünya savaşı ve her tarafa nüfuz eden savaş psikolojisi, manevrada bulunması için Talat'a alan sağladı. Böylesi Temmuz 1914'ten önce düşünülemezdi. Hem yurtiçinde hem de uluslararası düzlemde, ortaya çıkan yeni fırsatları ustaca ve Almanya'yla devamlı bir pazarlık yürütmek suretiyle kullandı. Avrupa sahnesinde gerçekleşenden farklı olarak, savaş ve zafer, Talat için aynı zamanda doğrudan doğruya millî bir gündemle alakalı terimlerdi. Nihayetinde, yenilgiye rağmen, Anadolu'da, etno-dinsel anlamda temizlenmiş otoriteryen bir devletin temellerini atmaya başardı. Buna mukabil Almanya daha da karanlığa battı. 1918 Almanya'sı için, yenilgiyi müteakip geçici demokrasi, savaşın neticesi olan kördüğümü çözmek için yeterli olmayacaktı.

Ağustos 1914'te Osmanlı başkentine hâkim olan yüksek moralin büyü-şü, Almanya'nın ivedi askerî harekâta girilmesi yönündeki baskısıyla karşılaşınca ciddi anlamda bozuldu ve 1914-1915 kışında da Kafkaslar, Kuzey İran, Güney Irak ve Sina'da bir dizi yenilgi yaşayınca yerini çöküntüye bıraktı. Hükümet, aynı zamanda ve özellikle Doğu Anadolu'da, hem genel direniş hem de gerilla direnişi bağlamında yaygın asker kaçaklarıyla mücadele etmek durumunda kaldı. Bölgede reform askıya alındı, İslâmcı (başkentte olduğundan daha az Türkçü) savaş politikasının bölücü karakteri açığa çıktı. Ağustos 1914'ten başlayarak, devletin el koyduğu mallardan Hristiyanları

2 Karş. Mehmet Beşikçi, “Domestic Aspects of Ottoman Jihad: The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army”, *Zürcher, Jihad and Islam*, s. 95-113.

orantısız bir biçimde zarara uğrattı. Sarıkamış seferinde uğranan ağır kayıplardan ve Doğu'da gayrinizami usulleri de içeren savaş halinin iyice acımasızlaşmasından sonra bölge son derece kutuplaşmış vaziyetteydi ve 1915 kışının sonlarında, şayet merkezî yönetim böylesi bir yola giderse, radikal tedbirlere hazırды.

Birinci Bölüm'de tartışıldığı üzere, 1915 Nisan'ından itibaren Talat, formunun zirvesindeydi. Cephelerde pek az zafer elde edilebilmişti, hiçbir yer geri alınamamıştı ve Talat bir kez daha içeride (1914 baharında Rumlarla ve Yunanistan'la yaşananın benzeri) ezici bir "zafer" için can atıyordu. Artık köklü bir şekilde Ermeni karşıtıydı, Osmanlı sosyal dokusunu ve istikrarsız olsa da 1908'den sonra yeniden kısa bir süreliğine filizlenmiş olan etno-dinsel topluluklar-arasılığı bir kalemde silip attı. Bizzat Doğu Sorunu'nu değilse bile, Doğu Sorunu bünyesindeki çetrefil bir meseleyi ortadan kaldırdığını ve genel olarak Müslümanların, özel olarak da Anadolu'nun geleceğine hizmet ettiğini iddia etti. Anadolu'daki Müslümanlar, onun inşa halindeki milleti idi. Bakanlığı, bu millete, 1915-1916 yıllarında yerinden edilen ya da öldürülenlerin mallarını sistematik olarak aktardı. Aynı biçimde ve ölçüde ya da aynı zaman çizelgesine göre olmasa da Ermeniler, Süryaniler ve Rumlar hedeflendi.

Anadolu Hristiyanlarının ortadan kaldırılması, Talat'ın siyasi hayatının en önemli, en keskin, en mükellef fiiliydi. Bu imhanın gerisindeki akıl olarak Talat, muhtelif bakanlıkları, ITC şebekelerini, imparatorluğun bütün zorlayıcı aygıtlarını ve damgalayıcı bir propagandayı bu işin hizmetine soktu ve aynı zamanda toplum içindeki –1895 katliamlarından bu yana nam salmış– şiddet eğilimini başıboş bıraktı. Yerel düzeyde cihat diye açıktan göklere çıkarılan bu şiddet, Ermenilere ve Süryani Hristiyanlarına karşı kitlesel suçların ayırt edici niteliği idi ve sadece Doğu Anadolu'da değil, aynı zamanda Kuzey Suriye'de de kendini gösterdi. Hristiyan çocuklar ve kadınlar için Mezopotamya şehirlerinde kurulan köle pazarları da bu şiddete dahildi.

Soykırım ve bir bütün olarak Türkiye üzerindeki etkisi, Ağustos 1914'ten başlayarak, lineer bir biçimde ortaya çıkmadıysa da savaşın ruhunda ve mantığında fazlasıyla mevcuttu, sadece o zamanlar serbest bırakıldı. Talat'a bağlı bir üst düzey devlet görevlisi olan, dobralığı dolayısıyla "Deli" diye anılan –ve bu çalışmada defalarca atıfta bulunulan– Hamid Kapancızâde, 1918 başlarında Anadolu'da yaptığı bir seyahat sonrasında, şu sonuca vardı: "Harbi milletin hayatına tercih eden hükümet, memleketi yaşatacak, orduyu besleyecek kolları tamamen kırdığından Anadolu'nun en verimli sahaları artık çöle dönmüş, arta kalan halkı açlığa mahkûm bulunmuştu. Yolumuzda gördüğümüz perişanlık ve sefalet, tasvir ve tasavvurun haricindedir."³

3 Anıları: *Kapancızâde Hamit Bey*, s. 497. 1914 yılı başlarına atıfta bulunan Graves, Hamid'i şu sözcüklerle tanımlar: "Şimdi, Dahiliye Nezareti'ndeki Mülkiye Başmüfettişi Hamid Bey'i tanıyor

Avrupa savaşı: Doğu sorununun “sonu ya da intikamı” mı?

Talat, Enver, Said Halim ve Halil (komite hükümeti içindeki özel amaçlı grup ya da –Wangenheim’in tabiriyle– “eylem grubu”), Temmuz Krizi’yle ortaya çıkan bu momentumu bir Avrupa Büyük gücünü ittifaka girmeye ikna etmek amacıyla kullandı. Temmuz ortasında, Balkanlar’daki yeni sorunlu bölgeyi hesaba katan Avusturya’nın açıkça bir ittifak oluşturma niyeti ve ihtiyacı içinde olduğunu, yanı sıra arzuladığı sert adımları fark ettiler. Said Halim’in Wangenheim’la görüşmesi, bir ittifaka doğru temkinli bir ilk yakınlaşmaya benziyordu ve herhangi bir aciliyet duygusu altında gerçekleşmiş değildi. Ne var ki, 19 Temmuz’da bizzat Talat, Alman Büyükelçi Wangenheim’i harekete geçmeye zorladı: Onu nazikçe Rusya’yla ittifaka girmekle tehdit etmişti.⁴

Said Halim, Talat ve Enver, 20 Temmuz 1914’te Avusturya elçisi Johann Markgraf von Pallavicini’yi daha da büyük bir zorlamaya maruz bıraktılar. Osmanlı’nın Üçlü İttifak’ı destekleme dirayetinin ve Rusya’da, özellikle de Azerbaycan’da bir Müslüman isyanını teşvik etme kabiliyetinin altını çizmekle kalmadılar, aynı zamanda Avusturya’yı Sırbistan’a askerî bir ders vermek için sahip olduğu mevcut ve muhtemeldir ki son şansı kullanması için teşvik ettiler. Rusya’nın gözünü korkutmak için, Almanya’ya, Avusturya’ya katılması yönünde baskı yaptılar. Talat, ittifakı sağlama almak için, muhtemelen yine Enver’i paravan olarak kullanmayı yeğledi, zira siyaseten, Cavid’in belirttiği gibi, “Talat ile birlikte olmasaydı Enver’in bir şey yapmaya muktedir olamayacağı” ortadaydı.⁵ 22 Temmuz 1914’te Enver, Wangenheim’a ittifaka girmeyi teklif ettiğinde, Wangenheim hâlâ –Osmanlı’dan gelen ricalarla karşı karşıya bulunan her Avrupalı diplomatın yapacağı gibi– temkinli davranıyordu. Fakat 1908 devriminin milli tatili olan 23 Temmuz’daki yürüyüş sırasında Wangenheim, Cemal’in aktardığına göre, bir Türk-Alman ittifakının olası faydalarına üstü kapalı bir biçimde temas etti. Kral Wilhelm, Wangenheim’in raporunu okuduktan sonra, 24 Temmuz’da, yani Avustur-

ve takdir ediyorum. Kendisi, [Osmanlı hükümetine] danışmanlığımın ilk ayları zarfında büyük bir destek sundu. Orijinal karakteri ona ‘Deli Hamid’ ismini kazandırmış durumda. Burada ‘deli’, tabiatındaki kimi tuhaf eksantrikliklerden daha ziyade, Hamid’in korkusuz ve bağımsız ruhuna, titiz dürüstlüğüne işaret etmek suretiyle pohpohlayıcı bir anlam taşıyor. Eski rejim çatısı altında bir liberal olarak, Abdülhamid’in tahttan indirilmesini müteakip hızla yükselmisti, ama Nezaret’teki görevi, Jön Türk liderlerine itaatten yoksun oluşu dolayısıyla, hâlihazırda tehdit altındaydı.” (Graves, *Storm Centers of the Middle East*, s. 290-291.)

4 Avusturya’nın Türkiye’yle bir ittifaka dair açık önerisi Almanya’ya iletilmiştir. Jagow’dan Wangenheim’a, 14 Temmuz 1914, PA-AA/R 1913, s. 533; Wangenheim’dan Auswärtiges Amt’e, 16 Temmuz 1914, PA-AA/R 1913, s. 346. Karş. Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 93-102.

5 Cavid’in günlüğü, 3: 128, 17 Ağustos 1915.

ya'nın Sırbistan'a verdiği ultimatomonun ertesi günü, Almanya'nın bundan böyle her bir silaha ihtiyaç duyabileceğinin sinyalinin verdi.⁶

Dolayısıyla, Osmanlı'nın teklifi olumlu yanıtlandı, koşullar müzakere edildi ve 2 Ağustos Pazar günü gizli anlaşma imzalandı. O sabah, Cavid başka bir iş için aniden sadrazamın konağına geldi ve henüz imzalanmamış anlaşmayı yüksek sesle okuyan Said Halim'i dinledi. Cavid dışında herkes, nihayet büyük bir Avrupa gücüyle ittifak sağlandığı için çok memnundu. Talat-1919 savunmasında açıkça beyan ettiği gibi- savaşa girmeye hazır ve ittifak anlaşmasının vaz ettiklerine sadıktı. Akşam Enver'in evinde konuştuktan sonra Cavid, "ne Talat'ın, ne de Halil'in imzâsına karar verdikleri muâhedenin [antlaşmanın] manâsını tamamen anlamadıkları" hissiyatındaydı. Talat, 4 Ağustos'ta, Yunan-Osmanlı nüfus mübadelesi komisyonu temsilcilerine, herhangi bir karar almaktan imtina etmeleri talimatını verdi.⁷ Savaş yeni ufuklar vaat ediyordu.

6 Ağustos 1914'te, kısmen Cavid'in ısrarı üzerine Wangenheim, altı tane yeni, geniş kapsamlı koşulun 2 Ağustos anlaşmasına eklenmesini kabul etti. Aynı gün, kabine iki tane Alman savaş gemisinin Çanakkale boğazına girmesine müsaade etti. Bu, tarafsızlık bağlamında tehlikeli bir adımdı. Almanya'nın, "Kapitülasyonların yürürlükten kaldırılmasına yardımcı olması" Yunanistan'la başarılı bir savaş verilmesi durumunda adaların geri verilmesi, Osmanlı toprak bütünlüğüne yönelik Alman garantisi ve Türkiye'nin "doğu hududunda, Türkiye'nin Rusya'daki Müslümanlarla doğrudan temasını sağlayacak ... ufak bir tashih", anlaşmaya eklenen koşullar arasındaydı. Son madde, bölgede yaşayan Ermeniler dikkate alındığında, son derece hassastı. Enver 5 Ağustos'ta Rus askerî ataşesini ziyaret etti ve bir Türk-Rus ittifakı önerdi. Bu girişim Talat'ın Mayıs'taki teklifiyle ilişkilendirilmişti ve Almanya'yla yapılan gizli ittifakı maskeleye hizmet ediyordu.⁸

Yoğun savaş propagandası savaş iradesini ve kararını ortaya seriyordu. Ağustos'un ilk günlerinde başlayan ve ön planında İTC gazetesi Tanin'in olduğu propaganda faaliyetleri İslâmcı ve pan-Türkçüydü. İslâm'ın intikam isteyen haklı şahlanışını, kayıpların geri alınmasını ve yayılmacı fethi ve Türran'ın doğuşunu vaat ediyordu. 8 Ağustos'ta Tanin'de yayımlanan şiirinde

6 Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'e, 19 Temmuz 1914, PA-AA/R 19866, s. 352; 21 Temmuz 1914, PA-AA/R 19866, s. 354; Pallavicini'den Ministerium des Äusseren'e, 20 Temmuz 1914, *Armenian Genocide in Austrian Archives*, s. 165-166; Cemal, *Erinnerungen*, s. 114. 1914 Temmuz sonu ve Ağustos başındaki ilgili bütün Almanca belgeler için bkz. www.armenocide.de.

7 Cavid'in günlüğü, 2: 613-617, 2 ve 4 Ağustos 1914; Talat Paşa, *Hatıralarım ve müdafaam*, s. 33; Efiloğlu, *İttihat ve Terakki azınlıklar politikası*, s. 307.

8 Cavid'in günlüğü, 2:613-617, 4 Ağustos 1914; Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, s. 44-45; Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'e, 6 Ağustos 1914, PA-AA/R 1913, s. 438; Aksakal, *Ottoman Road to War*, s. 127. Karş. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968), s. 28.

Gökalp, “Düşmanın ülkesi virân olacak! / Türkiye büyüüp Turân olacak!” diye yazıyordu. 7 Ağustos’tan itibaren askeri bir kararla sansürlenene basın tamamı, Alman yanlısı bir çizgi izlemekteydi. *Tanin* sık sık kötü olaylardan duyduğu sevinci haykırıyordu. Manidar “Türk’ün Bedduası” başlığı altında, 9 Ağustos tarihli baskısı, Avrupa içindeki yıkımı memnuniyetle karşılıyordu, zira Osmanlı’nın sorunlarından Avrupa sorumluydu. Yanı sıra, metinde İTC ve Türkiye yerine kullanılan “biz”, genel olarak İslâm’a tekabül ediyordu. İlahi adalet iş başındaydı; Türklerin çektiği ıstırapın bir karşılığı vardı. Avrupa’nın başına gelen kötülüklerden sevinç duyan koronun başını, 8 Ağustos tarihli “Kızıl Destan” şiiiriyle Gökalp çekmekteydi: “Medeniyet yurdu al kan olacak! / Her ucu yeni bir Balkan olacak!” İTC’nin peygamberi Gökalp için, 9 Ağustos 1914’te yazdığı üzere, cihat başlamıştı bile: “Hakk’ın muradı, Halkdan fırladı, Açdık cihadı, Allah’ü Ekber...”⁹

Hükümet, anlaşmanın talep ettiği, “eylem grubu”nun da gayet farkında olduğu minvalde, Almanya’nın askeri güç sağlaması ve mümkün olan en kısa sürede savaşa girmesi için yaptığı baskının altındaydı. Kısmi seferberlik 1 Ağustos’ta, genel seferberlik de 3 Ağustos’ta başladı. Caddelere asılan büyük, kırmızı posterler, on dokuz ila kırk beş yaş arasındaki bütün erkekleri askere yazılmaya çağırıyordu. Kapsamı itibarıyla eşi benzeri görülmemiş olan genel seferberlik planı, Alman standartlarını taklit ediyor ve Alman subayların desteğini alıyordu. Devlete tanınan geniş kapsamlı el koyma yetkisi de plana dahildi. Seferberlik hazırlıkları Temmuz’un son günlerinde, resmî olarak savaşa girilmesinden üç buçuk ay önce fiilen başlamıştı. 14 Kasım 1914’te cihat ilan edildi. İzleyen dört yıl zarfında, Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 3 milyon erkeği askere aldı. Bu erkeklerin yaklaşık dörtte biri ya savaşırken ya da hastalıktan öldü, yarım milyonu firar etti ve yaklaşık 250.000’i de yakalanıp tutsak alındı.¹⁰

Daha başından itibaren belirgin olan İtilaf karşıtı tavır, Britanya’dan alınan iki Osmanlı savaş gemisine, uzun süredir beklenen teslimlerinden kısa bir süre önce, 1 Ağustos’ta el konması üzerine iyice körüklendi. Aynı gün, Wangenheim ve Enver, modern Alman muharebe kruvazörü *Goeben*’in, İstanbul’un Rus karşıtı savunma gücüne mükemmel bir takviye olacağı husu-

9 Erol Köroğlu, “Propaganda or Culture War: Jihad, Islam, and Nationalism in Turkish Literature during World War I”, *Zürcher, Jihad and Islam*, s. 137-147’de alıntılanmaktadır; Cavid’in günlüğü, 2: 621, 16 Ağustos 1914; Sabis, *Harb hatıralarım*, 1: 69-70, 1: 136-141; Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I* (Londra: I. B. Tauris, 2007), s. 63-75 [*Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918 Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004]; Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu’nun son yılları*, s. 93.

10 Erickson, *Study in Counterinsurgency*, s. 128-129; Yüksel Yanıkdağ, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), s. 16-20; Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu’nun son yılları*, s. 92-101.

sunda anlaştılar. Ağustos ortasına gelindiğinde, *Goeben*'in yanı sıra ikinci bir Alman savaş gemisi Osmanlı donanmasına katıldı. Her ikisi de İngiliz takibinden kaçıp kurtulmuştu. Büyük olanına yeni ismi verildi: *Yavuz Sultan Selim*. Zaten başka ne olabilirdi ki? (bkz. Birinci Bölüm, "Bir Davayla Evli" başlığı). Geminin Alman kumandanıyla mürettebatında bir değişikliğe gidilmedi, ama Osmanlı üniformaları giydiler. Yukarıda belirtilen, Osmanlı savaş gemilerinin 1 Ağustos'ta İngilizler tarafından müsaderesi, Enver ve Talat'a, yabancı mallara el koymaları yönünde ilham kaynağı oldu.¹¹

15 Ağustos 1914'te Enver'e gönderdiği bir mektupta Denizcilik Bakanı Churchill, "siz, Talat ve Cavid için beslediğim şahsi saygı, ilk karşılaşmamızdan itibaren kariyerinize ettiğim tanıklığa eşlik eden hayranlık"ı dile getiriyor, bu "dostluk kelimeleri"nin Türkiye'yi tarafsız kalmaya sevk etmesi gerektiğini belirtiyordu; zira mektubu kaleme alan şahsın, dayatmacı 2 Ağustos ittifakına dair hiçbir bilgisi yoktu. Hem 2 Ağustos ittifakı hem de savaş gemilerine el konması, Churchill'in tekliflerini boşa çıkardı. İletişime el veren güzel çağ uzamı, hiç şüphe yok ki, çökmüştü. ITC önderlerinden bir yanıt alamadığı için hayal kırıklığına uğrayan Churchill, hızla öfkeye kapıldı ve savaşkan bir ruh haline büründü. Daha 17 Ağustos'ta yaptığı bir kabine toplantısında, "Çanakale boğazından küçük bir filo göndermek"ten bahsetti.¹²

Önde gelen ITC aydınları daha da savaşkandı. Osmanlı hükümeti, resmi olarak, silahlı tarafsızlık ilan etmişti; gerçekteyse, bir an önce savaşa girme hazırlığı yapıyordu. Bu bağlamda, Ağustos başlarında, Rus Kafkasları'nda bir gerilla savaşı yürütmeye başladı; eski müttefikleri ARF'yi de bu savaşa katılmaya davet etti. Aynı zamanda, Batı Anadolu'da, belirgin bir savaş ruhu hâkimdi ve hızla savaşa hazırlanılıyordu.¹³ Komite temsilcileri, Temmuz sonun-

11 Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'e, 2 Ağustos 1914, PA-AA/R 1913, s. 407; Aksakal, *Ottoman Road to War*, s. 103-118; Yigit Akın, "Building Up the Ottoman Home Front", Kieser, Öktem ve Reinkowski, der., *World War I and the End of the Ottomans*, s. 54-73; Hans-Lukas Kieser, "The Ottoman Road to Total War", *World War I and the End of the Ottomans*, s. 29-53.

12 Dockter, *Churchill and the Islamic World*, s. 67'de alıntılanmaktadır.

13 Karş. Efiloglu, *İttihat ve Terakki azınlıklar politikası*, s. 375. İzmir'de, Ağustos 1914'ten itibaren Vali Rahmi, bir saldırı olması durumunda yangın çıkarmak suretiyle şehrin yıkımına hazırlık yapmıştı. Çağdaş pek çok yabancı tarafından liberal olarak görülmesine ve savaş sırasında görece bağımsız bir akla sahip olduğu düşünülmesine rağmen, Rahmi, Talat'ın radikalizmini ve savaş yanlısı tutumunu paylaşıyordu. Britanya Başkonsolosu C. E. Heathcote-Smith, 20 Ağustos 1914'te Büyükelçi Louis Mallet'e şöyle rapor ediyordu: "Ekselansları [Rahmi], bir şehrin tümünden yıkıma uğratılmasının, düşmanın ellerine düşmesini önlemek adına en tabii tedbir olduğunu ve kendisinin muhakemesine göre, eğer Türkiye zaferle çıkarsa İzmir'in yıkımını düşmanın savaş tazminatıyla telafi edebileceğini, Türkiye yenilirse de İzmir'in yerle bir edilmiş olmasının muzafferler için çok fazla kan kaybı anlamına geleceğini söyledi. Rahmi Bey burada Genel Vali olarak kaldığı müddetçe Hristiyan nüfus için daimi tehdit oluşturuyor. Onunla konuşmak keyifli, aktif bir zihni var, enerjik, oldukça korkusuz ve zekâsı hiç de azımsanacak gibi değil; ama belli hususlarda, özellikle de Yunan karşıtı ve Pan-İslâmî tarafgirliği söz konusu ol-

Kayser Wilhelm, Ekim 1917'de Osmanlı başkentine yaptığı bir ziyaret sırasında, savaş kruvazörü *Yavuz Selim*'in güvertesinde (© akg-images, Berlin, Sammlung Archiv für Kunst und Geschichte).

dan itibaren Erzurum'daki Yedinci Kurultay'ında toplanan ARF'ye yaklaşmaya çalıştılar, ama ARF bu planlar karşısında ayak diredi ve bütün Ermenilerin içinde yaşadıkları ülkeye sadık kalmaya devam etmeleri gerektiğini beyan etti. Kafkaslar'da isyan çıkarma doğrultusundaki girişimler ARF'nin desteği olmaksızın başladı. Ermenilerin geride durması ve Cavid'in ittifaka yönelik sağlam eleştirileri, Ağustos ortalarına gelindiğinde Talat'ın savaş şevkini bir miktar kırdı: "Talât'ta eski şevk ve ateşten eser yok". Yine de o ve komitenin önde gelen adamları, Almanya'nın taze ortakları olarak, emsalsiz bir özgüven ve inanç kazanmışlardı.¹⁴

İstanbul'daki siyasi dünyaya vakıf olan ve aynı zamanda umuma açık olarak ifade edilen temennileri de takip eden Rambert'e göre, Ağustos 1914'te üç şey açık görünüyordu: (1) Türkiye fiilen savaşa hazırlanmaktaydı; (2) kesin bir biçimde Almanya'nın tarafında durmaktaydı; (3) Enver, "Rus İmparatorluğu'na zamansız bir saldırıda bulunmak gibi büyük bir hatayı işleme"ye istekli görünüyordu. Herkes gibi Rambert de gizli anlaşma hakkında hiçbir şey bilmiyor, bu sebeple de Türkiye'yle –Yunanistan da dahil olmak üzere–

dugunda, kelimelerin bütün sorumluluğunu üstlenerek belirtiyorum ki, bir sabit fikir tarafından ele geçirilmiş tehlikeli bir manyaktan pek de farklı değil. Bu fikir pek çok Türk çevresinde de paylaşıyor." (FO 371/2143, Genel Yazışma 1914, 60266, 283.)

14 Cavid'in günlüğü, 2: 619, 14 Ağustos; 2: 625, 19 Ağustos; Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 184; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 175-176.

Balkan devletleri arasında kendini savunmaya dönük ama tarafsız kalacak, saldırgan ülkelerce girişilmesi muhtemel statüko değişimlerine karşı mücadele edecek bir koalisyonu boş yere umut ediyordu.¹⁵ Oysa aksine, –yine– bütün komite hükümeti değil ama birkaç önde gelen adam, bütünüyle Almanya’yla girilen ittifaka baş koymuşlardı ve Balkanlar’da kavga istiyorlardı. Yine de Talat, Bulgar büyükelçiyi yanına çekmeye çalıştı, ama bu çabası beyhudeydi. Kendisinin ve Halil’in Bulgaristan ve Romanya’ya seyahatleri, komşularını genel bir savaşa ikna etmek hususunda başarısız oldu. Rambert’in umutlarının ve Cavid’in tarafsızlık üzerindeki ısrarının aksine Talat, genel bir savaşın sunacağı dönüştürücü olasılıklara kucak açtı. Bir yandan Alman stratejisine, diğer yandan da kendisinin Balkanlar’daki toprakları yeniden ele geçirme arzusuna teslim olmak suretiyle, Bulgaristan ve Romanya’nın, Yunanistan, Sırbistan ve Rusya’ya karşı yürütülecek savaşa katılmasını istedi. Ne var ki, Eylül başlarında, bu bahiste hayal kırıklığına uğramış olarak dönecekti.¹⁶

Bu ilk hayal kırıklıkları yurtiçinde tazmin edilebilirdi. Talat bu yeni hareket alanını ve iç işleri üzerinde gelişmekte olan hâkimiyeti, İTC’nin Eylül ayındaki hedeflerini gerçekleştirmek üzere kullandı. Kapitülasyonları yürürlükten kaldırdı, yabancı posta hizmetlerini yasakladı, Lübnan’ın özerkliğini feshetti ve 8 Şubat 1914 tarihli reform anlaşmasını askıya aldı (daha sonra iptal edecekti). Wangenheim bu son noktayı onaylamamış olmakla beraber sessiz kaldı, zira endişeyle ve münhasıran savaş girişimlerine odaklanmıştı. Tarafsız ve mesafeli bir gözlemci için, kendi menfaatine olmasa bile, kapitülasyonların yürürlükten kaldırılması da makul bir hareketti. Kapitülasyonların fiili olarak yürürlükten kaldırılmasından iki gün önce Rambert, Balkan Savaşları’nın siyasi harita üzerinde yarattığı yakın zamanlı değişikliklere atıfta bulunuyor ve “[Balkanlar bahsinde] Türkiye’ye bütün temel güvenceleri sağlamak hususunda başarısız kaldılar... Neden kapitülasyonlar diğer diplomatik ödevlerden daha kutsal olsun ki?” diye soruyordu.¹⁷

6 Ağustos 1914’te ittifak anlaşmasına eklenen hükümlerle kapitülasyonların kaldırılması kabul edildiyse de Wangenheim 9 Eylül’de Bâbüalî’nin tek taraflı feshiyle karşı karşıya kalınca kontrolünü kaybetti ve paniğe kapıldı.

15 Rambert’in günlüğü, cilt 48, 25 Ağustos 1914. Daha erken tarihlerde, Alman-Osmanlı ittifakına dair Atina’dan, Alman İmparatoru II. Wilhelm’in Alman kız kardeşi olan Yunan kraliçesi Sophie’den elde edilmiş bir miktar İngiliz istihbaratı mevcuttu; karş. Erskine’den Grey’e, 5 Ağustos 1914, Dalby, *Venizelos*, s. 57’de alıntılanıyor.

16 Cavid’in günlüğü, 2: 620, 15 Ağustos; 2: 645, 6 Eylül; Ionescu, *Souvenirs*, s. 150-153; Wedel’den Auswärtige Amt’a, 24 Temmuz 1914, PA-AA/R 1913, s. 130; Paris’teki Rus Büyükelçisi Sazonov, 27 Ağustos 1914, *Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung*, 2: 6.1, 2: 124.

17 Rambert’in günlüğü, cilt 48, 7 Eylül 1914.

“Hilaf-ı tab’iat bir hal vaz’ı mecnûnane ile” Cavid’e yaklaştı. “Kendimi kudurmuş bir köpek karşısında zannettim.” Wangenheim’in kızgınlığının başlıca sebebi, Türkiye’nin hâlâ faal olarak ortak savaşın içinde bulunmaması, buna karşılık daha şimdiden gizli anlaşmanın meyvelerini toplamasıydı. İstismara uğramış hissetti, çünkü Ağustos ortasından bu yana, Berlin’den sabırlı olmasını rica etmişti. Duygusal davranarak ve aynı zamanda yanıltıcı bilgi vermek suretiyle, 9 Eylül’de Berlin’e, kendini “basiretli bir protesto”yla sınırlamış olduğunu, kapitülasyonların kaldırılmasının arkasında İtilaf devletlerinin “kriminal” bir entrikasının bulunduğunu rapor etti. Bu raporuyla tutarsız bir biçimde, aynı gün Cavid’e, diğer güçlerin sert tepkilerinden korktuğunu ifade etti. Talat ve hükümetin tamamı için bu adım, halk arasında rağbet görmeleri ve kendilerini ulusal kurtarıcılar olarak lanse etmeleri bağlamında muazzam bir başarıydı. Yaklaşık olarak altmış bin kişilik bir kalabalık, Sultanahmet Meydanı’nda sevincini gösterdi.¹⁸

Wangenheim Berlin’in baskısı altındaydı, ama İstanbul’daki dirençle karşı karşıyaydı.¹⁹ Savaş beklenenden daha kötü bir biçimde ilerlemişti. Türkiye’nin tarafsız konuma, hatta İtilaf kuvvetlerinin yanına geçmesinden korkuyordu. Berlin, kendisinden, Türkiye’yi savaşa sokup sonuç üzerinde rol oynayacak bir değişim yaratmasını bekliyordu. Bu bakımdan, Cavid, günlük boyunca Almanya’yı Türkiye’yi savaşa sürüklemekle suçlarken yanılıyor değildi. Öte yandan, eleştirel bir mesafeden yoksundu: Arkadaşı, üstü kapalı bir biçimde amiri, Osmanlı siyasetinin patronu Talat, savaş savunuculuğu yapanların önde geleniydi; bu sebeple sorumluluk sadece Alman generalleriyle diplomatlarının üzerine yıkılamazdı. Talat Enver’den daha az savaşa meyilli değildi, ama Enver’in fiili savaş savunuculuğunun ve İstanbul’daki Alman hayranlığının sembolik lideri olmasına izin vermeyi tercih etti. 6 Eylül 1914’te Talat’la yaptığı bir görüşmenin ardından Cavid, “Rusya ile harp etmekte şimdilik hiçbir fayda görmediğimi söyledim. Talat da Enver gibi harp etmek fikrinde. Hattâ Bulgar yürümese bile yürüyecek!” diye yazacaktı. İki gün sonra Wangenheim’la temasa geçen Talat, “savaşkan olsa da [hâlâ] [Bulgaristan’la ek müzakerelerin] sonuçlarını bekliyordu”.²⁰

Ağustos 1914 başlarından itibaren, İstanbul’un faal olarak savaşa girme isteği bütün imparatorlukta hissediliyor, ama İTC’nin dışından olanlar bunu genellikle hatalı bir biçimde sadece Enver’e mal ediyorlardı. Mardin’de uzun süredir bir Amerikan misyonuna bağlı olarak çalışan doktor Daniel Thom,

18 Wangenheim’den Auswärtiges Amt’e, 9 Eylül 1914, PA-AA/R 1914, s. 764; Cavid’in günlüğü, 2: 647-649, 9 Eylül 1914; “L’abrogation des Capitulations”, *Le Jeune-Turc*, 11 Eylül 1914, s. 1.

19 Karş. Auswärtiges Amt’ten Wangenheim’a, 10 Eylül 1914, PA-AA/R 1914, s. 650.

20 Cavid’in günlüğü, 2: 642-643, 2: 645, 6 Eylül 1914; Wangenheim’dan Auswärtiges Amt’e, 8 Eylül 1914, PA-AA/R 1914.

16 Ağustos 1914'te kaleme aldığı bir mektupta, kendi bölgesinde değişen vaziyeti tarif ediyordu ve yazdıkları, Doğu Anadolu'nun pek çok yerinde yaşanan değişimi yansıtmaktaydı: "Hükümet şehri ve etrafındaki kırsal alanı soydu, erkeklerini, hayvanlarını, parasını... Daha önce olmadığı kadar zengin bir hasatla yükünü almış harman yerlerini, insan yokluğundan, hayvanlar gelip üstünden geçsin ve icabına baksın diye, oldukları yerde çürümeye bıraktı. Halka ve hükümete mal olacak milyonları tahmin etmek mümkün değil. Bir hükümetin intiharla eş anlamlı böylesi bir davranışını, sürdürdüğüm bu rengarenk hayat içinde daha önce görmedim... Zavallı Türkiye, zavallı Türkiye, ordunun başında ismi IŞIK [Enver] olan ama besbelli fenerindeki karanlık düğmesine basmış, burnunun dikine palas pandıras giden bir adamla darına duman bir halde uçuşurmdan aşağı, kati bir yıkıma doğru körü körüne gidiyor; daha önce böylesi bir körlüğe hiç rastlandı mı?"²¹

Van Valisi Hasan Tahsin (Uzer) de kendi vilayetindeki ekonomik vaziyeti benzer ama daha nazik ifadelerle tarif ediyordu. Van da müsaderelelerden, seferberlikten ve seferberliğe bizzat katılanlara gıda temin etmek gibi zorlu bir vazifeden bütünüyle etkilenmişti. Üstüne (Talat) Eylül ayı ortasında çektiği telgrafta, mali destek talebinde bulundu ve genel siyasi vaziyeti sorduy-
sa da doğrudan doğruya merkezin savaş kararına konuyu getirdi: "Vaz'iyet harbe karâr verdiğinizizi gösteriyor. Cenâb-ı Hakk muvaffak ve muzaffer buyursun. Ermeniler pek mülâyimdir. Bize tarafdardır." Talat'ın yanıtı da dolambaçsızdı: "Vaz'iyetimiz iyidir. Münâsib zamânını bekliyoruz." Bu genç ve oldukça açık yürekli üst düzey devlet görevlisi, vilayetindeki Ermenilerin sadakati, desteği ve iyi niyetini takdir ediyordu. "Fırka seferberliklerini Almanya ordusu gibi ikmâl ederek hareket etdiler." Eli kulağında olan (ya da öyle olduğuna inandırıldığı) savaş için "Otuz bin nefer ve yedi bin atı" hazır etmiş olmakla kıvanç duyuyordu. Rus Azerbaycan'ındaki huzursuzluğa komşu Kuzey İran'da bile İstanbul yanlısı bir yaklaşım olduğunu belir-
tip pembe bir tablo çiziyordu. Eylül ortasında üstüne, "Çetelerimiz de tepeden tırnağa kadar ihzâr [hazır] ve bin lirâ i'tâ etdirilerek hudûda sevk olundular" diye yazdı.²²

Enver'in Selânik'te büyümüş kuzenlerinden Tahsin Uzer, -1915'ten önce- dürüst, namuslu bir İTC temsilcisiydi. Van valisi olarak, vilayetinin menfaatine yönelik samimi ve başarılı bir adanmışlık içindeydi. Defalarca kendi inisiyatifini kullandı, bölgedeki bütün kesimlerle iletişim kurdu

21 William Peet'e mektup, Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri Kurulu (ABCFM) arşivleri, İstanbul İncil Evi, Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede* (Zürich: Chronos, 2000), s. 336'te alın-
ılanmaktadır.

22 16-17 Eylül 1914 tarihli telgraf, BOA DH.EUM. 2. Şb. 1-52 (aynı zamanda, orijinal olarak, DH. ŞFR. 441-23); Tahsin'den Talat'a, 23 Eylül 1914, DH. ŞFR. 441-119; karş. Tahsin'den Talat'a, DH.EUM. 2. Şb. 1-31, 25 Ağustos 1914.

ve üstüne bütünyle sadıktı. Talat, kritik zamanlarda ondan “makine başında dâimâ temâs ve irtibatda bulun[masını]” isteyebilirdi. Bununla beraber, ITC’nin herkese açık olmayan, emperyal yönelimli bir idareyi merkezine alan, geç dönem Osmanlı hatalarıyla yüzleşmeyen benlik telakkisine bağlıydı; bu sebeple, Ağustos 1914 başlarında Genel Müfettiş Hoff’u vilayetine kabul etme fikrinden hiç hoşlanmadı ve sonrasında da onun bölgeden ayrılması sürecini hızlandırdı. Mahmud Celâl (Bayar) ve Talat’ın kayınbiraderi Mustafa Abdülhalik (Renda) gibi, Talat’ın iyi eğitilmiş genç erkekler ekibine aitti. Bu ekibin mensupları, rejimin dahili politikasının vasıtaları işlevini üstlenecek ve 1920’lerde de Mustafa Kemal Atatürk idaresi altında yüksek mevkilere yerleşeceklerdi.²³ Bu genç seçkinler, İstanbul’un tarihe ve dünya meselelerine –ITC basını tarafından propagandası yapılan– bakış açısını benimsemiş, gururlu vatanperverlerden oluşuyordu. İçlerinde şüpheye pek az yer vardı.

Eylül 1914 başlarındaki bir baş yazıda, ITC gazetesi *Tanin*, genel savaşa meyledilmesini, Avrupa’nın, “senelerden beri Balkanların sert ikliminde tabî’atın ve siyâsetin bütün şedâ’idine rağmen kendisini Avrupa müsâlemetine [barışına] sâdık ve mutî’ bir bekci yapmış” Türkiye’yi yeterince takdir etmeyen politikasının neticesi olarak yorumladı. Talat’ın sözcüsü olan yazara göre, Avrupa Balkanlar’ı dönüştürmekte başarılı olmuş, ama bir güç dengesini sürdürmekte başarısız kalmıştı. Bu sebeple, “Eğer tabî’at ve hâdisât içünde bir ma’neviyyet tanımak lâzım gelirse diyebiliriz ki şark mes’elesi bu sûretle Avrupadan ve Avrupanın elinde âlet olanlardan pek kolay ve pek şâyân-ı dikkat bir sûrette intikam almışdır: Şark mes’elesi –şarklıların i’tikadınca- ‘tekîn’ olmadığını bu sûretle de isbât ediyordu!” *Tanin*’in yarı resmî yorumu, Avrupa’ya –ve bilhassa reform planının içeriden destekçilerine– karşı aşırı kendinden emin bir tavır takınmakla kalmıyor, aynı zamanda temel bir Osmanlı emelinin kanıtını sunuyordu: Bizzat Avrupa mamulü “meşum” Doğu Sorunu’nun kökünü kazımak. 1913 sonbaharından bu yana, Ermeni Sorunu, Doğu Sorunu’nun en göze çarpan unsuru olmuştu. Baş yazı, Doğu Sorunu’nun, “bu harb sonunda 1914’te gurûb eden devir ile beraber târihe intikal edecek” olduğunu haber veriyordu. “Avrupa ve bütün dünya içün harbden sonra başlayacak olan yeni devir şark mes’elesini görmeyecekdir. Bunun ne sûretle hall edileceğini ta’yîn etmek ise henüz kabil değildir. Yalnız şurasını söyleyelim: Bizim silâhlandığımızı gören ecârib arasında arada sırada niçün bu kadar külfetlere katlandığımızı soranlar, bizi dereyi görmeden paçaları sı-

23 Talat’tan Van vilayetine, 1 Nisan 1914, DH. ŞFR. 39-144. Karş. Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 516; Mahir Aydın, “Savaşın bitirdiği doğu açılımı: Tahsin (Üzer) Bey’in Van valiliği (1913/1914)”, Hedda Reindl-Kiel ve Seyfi Kenan, der., *Deutsch-türkische Begegnungen / Alman Türk tesadüfleri* (Berlin: EB-Verlag, 2013), s. 539-570.

vamakla ithâm etmek isteyenler ve hatta bizim niyât-ı taraf-gîrâne perverde ettiğimiz [yetiştirildiğimiz] kanâ'atine sâhib olanlar var. Târihîni iyi tanımadıklarını zann etmekde olduğumuz bu gibi zevâta karşı verilecek en kısa ve müskit [susturucu] cevâb ise şudur: şark mes'eleşi hall ediliyor!"²⁴

Turan'ın hatırına, Alman vesayetiyle: Reform yerine saldırı

Ağustos başlarından itibaren, harbiye ve dahiliye nâzırları da dahil olmak üzere komitenin içindekiler, seferberlik ve mûsaderelerle savaşa hazırlık yaptılar, fakat savaşın Kasım ayında resmî olarak ilan edilmesinden önce, aynı zamanda Rus Kafkaslar'ı ve Kuzey İran'a gizli kapaklı bir sefer başlattılar. Enver ön planda görünse de başlardaki bu gayrinizami saldırının önderliğine Talat da dahildi. Valilerle ve Teşkilât-ı Mahsusa liderleriyle yakından iletişim içinde olması ve askerî bilgiye devamlı bir biçimde erişebilmesi, Talat'ın Doğu'daki vaziyetin bütününe ilişkin Enver'den daha sağlam bir etüde sahip olduğu izlenimi uyandırır. Bu sebeple, Ankara'daki Teşkilât-ı Mahsusa arşivleri de (ATASE'deki arşivler) dahil olmak üzere askerî kayıtların Talat'la mebzul miktarda yazışma içermesi, olsa olsa bir anlık şaşkınlık yaratır.²⁵

Kökenini "pan"-ideolojilerde bulan aşırı hırslı yeni-emperyal hedeflerin yanı sıra, Almanya'nın tarafında dünya savaşına girmek, sadece reform planını değil, bu planın bölgedeki koşullarını da ortadan kaldırma fırsatını sundu. Dahası, dünya savaşı, 1878 Berlin Antlaşması'nın sonuçlarını, Güney Kafkasya'yı da hesaba katarak gözden geçirme şansını, bir başka deyişle Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Osmanlı idaresine geri verilmesi ihtimalini vaat etti.

Ağustos başlarından bu yana filizlenen bir strateji, ilk bakışta dahiyane görünüyordu: Karadeniz'de deniz harp kuvvetlerinin sahip olduğu yeni gücü, hudut ötesindeki –cihat da dahil olmak üzere– isyana dayalı savaş haliyle ve Erzurum'da konuşlanmış Üçüncü Ordu'nun Güney Kafkasya'da Rus karşıtı bir atılım sağlamaya yönelik taarruzuyla harmanlamak. Almanya uzman, silah ve para desteği sağlayacaktı. Kuzey İran'a düzenlenecek paralel bir taarruz Kafkasya seferini destekleyecek ve bu hemhudut bölgede Osmanlı hâkimiyetini garanti altına alacaktı. Bir seferî kuvvet daha da Doğu'ya, Turan'a ilerleyecekti. İran merkezî yönetiminin güçsüzlüğü dolayısıyla Kuzey İran, Orta Asya'da Rusya'yla İngiltere arasındaki "Büyük Oyun"u (1907'de) tayin eden İngiliz-Rus Antantı'na uygun olarak, Rus nüfuzu altındaydı.

24 "Siyâsiyyât: Şark Meselesi", *Tanin*, 7 Eylül 1914, s. 1.

25 Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili dosyalar ve ATASE'de Talat'la ilgili belgeler için bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-i Şarkıyye Dairesi) tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014).

Alman Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow'un Wangenheim'a 3 Ağustos 1914'te gönderdiği, "Kafkaslar'ı ayaklandırmının arzulanır olacağı" yönündeki bildirim, ittifaka gidilmesinin hemen ardından Almanya'nın taşıdığı beklentileri açıklığa kavuşturdu. Aynı akşam, Merkez Komite, 1913 sonlarındaki Batı Trakya örneğinin peşinden giderek, Teşkilât-ı Mahsusa'yı ve ilişkili paramiliter kuvvetleri, düşman topraklarında casusluk faaliyetleri yürütmek ve şiddet olayları örgütlemek için kullanmaya karar verdi.²⁶ Wangenheim, Ağustos başlarından itibaren, Türk faaliyetlerini görmek için heyecanlı ve sabırsızdı. Gayrinizami Rus karşıtı şiddet olaylarına büyük umutlar bağlamıştı. Hatta 6 Ağustos'ta Dışişleri'ne, "Kafkaslar'da Müslümanların ayaklandırılması işi faal ve işler durumda" diye yazıp abartılı haberler verdi.²⁷ Doğru olan, İstanbul'dan temsilcilerin halihazırda bu iş için gönderilmiş olduklarıydı. Cihat ve Teşkilât-ı Mahsusa, meşru farz edilen harika silahlar gibi görünüyordu.

Ağustos ortası itibarıyla Wangenheim, en azından nizami ordunun daha fazla hazırlık yapabilmek için zamana ihtiyacı olduğunu anladı. Başlangıçtaki, yani Temmuz sonlarındaki isteksizliğinden sonra, şimdi Türkiye'yle ittifak içinde savaş fikrine bütünüyle bağlıydı. Temmuz 1914'e kadar, kendisine çok fazla malumat iletilmemesine ve o da pek ikna olmamasına rağmen, Alman-Türk-Ermeni ilişkileri hususunda barışçıl bir muvaffakiyet peşinde olmuştu. Bunun reform, askerî iş birliği, kültürel etki ve Bağdat Demiryolu projesi sayesinde ekonomik nüfuzla olacağını düşünüyordu. 31 Temmuz 1914 kadar geç bir tarihte, -epey hayalperestçe- Almanya ve Büyük Britanya'nın "Ermenistan'ın savunulması bahsinde müttefik" olacaklarına inanıyordu.²⁸ Hevesli büyükelçinin, İstanbul'daki diplomatik merkezde başarılı bir görevi takiben Alman dışişleri bakanı olarak görevlendirilmeyi ummak için makul sebepleri vardı.

Bahaeddin Şakir, bölgede Teşkilât-ı Mahsusa'yı örgütlemek ve ona liderlik etmek için, 8 Ağustos civarında Erzurum'a geldi. Şimdi Kafkaslar'a odaklanmak suretiyle, buradaki görevinin hedeflerini, kendisinin Kafkaslar'a yönelik 1908'den önceki İslâmcı, Ermeni karşıtı propagandasıyla harmanladı. Şakir, Ömer Naci ve Filibeli Hilmi, ITC temsilcileri olarak önce yukarıda belirtilen ARF Kongresi delegeleriyle görüştüler. ARF'nin kongre delegelerinden olan Simon Vratsyan'ın kaydettiğine göre, Teşkilât-ı Mahsusa liderleri beraberlerinde "onlarca Kafkas ve İranlı ajan" getirmişlerdi. "Amaçları Rus

26 Jagow, Auswärtiges Amt'ten Wangenheim'a, 3 Ağustos 1914, PA-AA/R 1913, S. 305; Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa* (İstanbul: Arba, 1997 [1934]), s. 9-11; Cavid'in günlüğü, 2: 618-619, 10 ve 14 Ağustos 1914.

27 Wangenheim'den Auswärtiges Amt'e, 6 Ağustos 1914, PA-AA/R 19881, s. 438.

28 Wangenheim'den Auswärtiges Amt'e, 31 Temmuz 1914, PA-AA/R 1913, s. 286.

karşıtı bir propaganda kampanyası düzenlemek ve Kafkaslarla Kuzey İran'da mücadele etmekte. Programları doğu vilayetlerinin topyekûn seferberliğini kapsıyordu".²⁹ En az Ağustos ortalarında başkentte bulunan Rambert için olduğu kadar, Erzurum'daki Ermeni delegeler için de Türkiye'nin önde gelen liderlerinin zaman kaybetmeksizin Rus karşıtı bir savaş istedikleri açıktı. Dahası, Erzurum'daki Ermeni piskoposu Sempad Saadetyan, 14 Ağustos'ta İstanbul'daki patrikliğine, "bu askerî hazırlıkların Rusya'yla bir savaş öngörüsüyle yapıldığından hiçbir şüphe yok" diye yazdı.³⁰

Eylül başlarında Şakir, hazırlıkların güzel ilerlediğini ve birkaç sınır ötesi saldırının daha şimdiden muvaffak olduğunu Talat'a haber verdi. Rus ordusu, misilleme yapmaktan Ekim sonlarına kadar kaçındı.³¹ Aşiret üyelerinden, salıverilen mahpuslardan ve yerli Müslümanlardan oluşan Teşkilât-ı Mahsusa, az sayıdaki Hristiyan Gürcü'yü saflarına katılmaya ikna etmiş olsa ve yine az sayıdaki Alman subay faal olarak örgütün parçası olsa da belirlen bir biçimde Müslümandı. Pan-İslâmcı ve pan-Türkçü ideolojiye sahipti. Somut motivasyon kaynakları, genellikle, bayağı bir biçimde maddiydi: Geçim yolu olarak yağmacılık. Nitekim Talat, Şakir'in defalarca istediği parayı göndermedi. Talat'a gönderdiği raporlarda Şakir, Ermenileri düşmanlar olarak gösteriyor ve işbirliği yapmaları durumunda Rusya'nın kendilerine, doğu vilayetlerinin bazılarını ve Güney Kafkaslar'ı kapsayacak bir prenslik vaat ettiğini öne sürüyordu. Eylül ortasına gelindiğinde, Ömer Naci, Tahsin üzerinden Kuzey İran için hazırlıkların tamam olduğunu haber verdi. Ne var ki Doğu Anadolu'daki ordu teçhizatı bir döküntüden ibaretti ve askerlerin moralini bozuyordu. Tahsin gibi Naci de bölgedeki Ermenilerin kendilerine yakınlık duyduğunu düşündü. Bununla beraber Talat, Şakir'in açıkça Ermeni karşıtı olan çizgisini ve dünya görüşünü izledi. Ona Erzurum valiliğini önerdiyse de Şakir kendi fetih projesi için Teşkilât'a başkanlık etmeyi tercih etti.³²

Talat Teşkilât liderleriyle, orduyla ve valileriyle yakın iletişim içindeydi. Kendisine sağlam bir bilgi akışı vardı ve Teşkilât'ın da ordunun da meselelerine ziyadesiyle –normal bir dahiliye nâzırı için olağandan fazla– karışıyor- du. Bunları hem komite arkadaşı Şakir hem de il teşkilâtı mensupları üzerinden etkiliyor ve denetim altında bulunduruyordu. Teşkilât'ın Talat'la ya-

29 Erickson, *Study in Counterinsurgency*, s. 119'da alıntılanıyor.

30 Der Yeghiayan, *Memoirs*, s. 39'da alıntılanıyor.

31 Rus Büyükelçi Giers'le görüşme, Cavid'in günlüğü, 2: 669, 26 Ekim 1914.

32 Tahsin'den Talat'a, 11 Eylül 1914, BOA DH. ŞFR. 440-50; 17 Eylül 1914, ŞFR. 441-22; Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 48-49, 73, 80. Genel olarak Teşkilât'ın Kafkaslar birimiyle ilgili olarak bkz. Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya misyonu ve operasyonları* (İstanbul: Ötüken, 2017); BOA dosyalarında ortaya konduğu haliyle Talat'ın Teşkilât ve bu birimdeki üst düzey rolüne dair bkz. s. 115-116.

zışmalarından (bunlara artık Osmanlı devlet arşivlerindeki İçişleri Bakanlığı belgeleri üzerinden erişmek mümkündür), yaygın geleneksel inancın aksine, Talat'ın da en az Enver kadar kumanda ettiği ve Teşkilât'la aynı ölçüde yakın bir iletişim içinde olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Talat 6 Eylül'de Ömer Naci'ye çektiği bir telgrafta, Tiran'a düzenlenen ve bütün Rus kuvvetlerini bölgeden uzaklaştıracak bir akının başlangıcından bahseder, ama Azerbaycan'ın hâlâ devrimci (İslâmcı/Türkçü) bir örgütlenmeden yoksun olduğunu belirtir.³³ Fetih planında öncü bir rol oynamak isteyen hevesli vatanperverler arasında bir zafer ve rekabet ateşi yayılmıştı. Vali Tahsin, Talat'a, "Vatanın en ziyâde muhtâc bulunduğu bir zamanda Tahsini mu'attal [işsiz] bırakmazsınız" diye yazıyordu. "Vilâyet kırtasiyesi için mektûbcuyu vekil bırakabilürüm. Erzurûma vekâletle gönderiniz. Orada düşüneyim, yahud Nâci ile İrâna geçmeğe mûsâ'ade buyurunuz. Azerbaycanı işgal ve idâre edeyim."³⁴ Benzer bir sınırsız "vatanperverlik" dalgasına kapıldığında da Eylül sonunda bütün Müslûmanların Büyük Britanya'ya karşı muhteşem bir cihada girişmesini önerdi. Gerekçesi, Büyük Britanya'nın "mahvımız hakkındaki vaz'iyet-i mel'ünânesi[nin] artık gayr-ı kabil-i setr [gizlenmesi imkânsız] bir hâle" gelmiş olmasıydı. Bu, 14 Kasım'da Şeyhülislâm Hayri tarafından cihat ilan edilmesinden önceydi.³⁵ Kasım 1914 itibarıyla, Talat'ın komite kardeşi Şakir bütün bir Kafkaslar Teşkilâtı'na liderlik yapıyordu (o zamana kadar bölünmüştü), bu kısım bundan böyle İhtilâlcî Kafkas Komitesi adını aldı.³⁶

Talat'ın ihtilal ve fetih planına bağlılığı, radikal bir Ermeni karşıtı tavrın pekişmesiyle koşutluk arz ediyordu. 6 Eylül'de, ilk defa olmak üzere, ülkenin geniş kesimlerinde Ermeni önderliğine karşı kapsamlı önlemler alınması talimatını verdi: "Öteden beri amal-i siyasiye arkasında koşan ve Osmanlılık aleyhinde neşr-i mefsedet u melanetten geri durmayan Ermeni fırka-i siyasiyyesi rüesasıyla komite sergerdelerinden orada bulunan eşhasın hâl ve hareketleri takib u tarassut ettirilerek icabında vuku bulacak tebligata tevfikân hareket olunması..." Ermenilerle ilgili olarak böylesine sert ve radikal bir dilin kullanılması Talat için yeni bir durumdu. Sultan Abdülhamid idaresi altındaki 1890'ların Ermeni karşıtı söylemini çağrıştıırıyordu, ama bu defa mutlak bir niteliğe sahipti ve neredeyse bütün imparatorluğu ilgilendiriyor, dolayısıyla Talat'ın 24 Nisan 1915 tarihli talimatları hakkında önceden bir

33 Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 58-60.

34 Tahsin'den Talat'a, 23 Eylül 1914, BOA DH. ŞFR. 441-119.

35 Bu, büyük bir ihtimalle, Osmanlı'nın 27 Eylül 1914'te Çanakkale Boğazi'nı kapatmasına İngilizlerin verdiği tepkiye ve aynı zamanda İngilizlerin Osmanlı savaş gemilerine el koymalarına cevabendi. Tahsin'den Talat'a, 29 Eylül 1914, BOA DH. ŞFR. 442-77.

36 *Kafkasya İhtilal Cemiyeti*; Moreau, *Turquie dans la Grande Guerre*, s. 129.

fikir veriyordu. Osmanlılık artık –1908’de olduğu gibi– dinler-üstü bir topluluk aidiyeti değil, Osmanlı Müslümanları anlamına geliyordu. Talat 6 Eylül 1914 tarihli bu emri, Dahiliye Nezareti’ne bağlı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nde bizzat imzaladı. Emri içerir telgraf Hüdâvendigâr (Bursa), İzmit, Canik, Edirne, Adana, Halep, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbakır valilerine gönderildi.³⁷ Bundan böyle, kapsamlı bir Ermeni karşıtı politikanın hayata geçmesi için hazır bekleyenler sadece Doğu’daki valiler değildi.

Avusturya askerî ataşesi Pomiankowski, anılarında, Talat’ın Almanya’nın tarafında savaşa girme isteğiyle Ermeni Sorunu ve reform planını bertaraf etme arzusu arasındaki bağlantıya işaret eder. Rumların yerinden edilmesi örneğini izleyerek, Doğu’daki fetih ve yayılma hareketinin başarısızlığa uğraması durumunda, devasa bir yerinden etme harekâtı ya da –Pomiankowski’nin tabiriyle– bir “ampütasyon”u daha o zaman düşünmüş olabilir.³⁸ Ağustos-Eylül 1914’te Doğu için bir zamanlama düşünülmüş olması akla yakındır, zira Talat’la Enver’in proaktif savaş politikasını ispatlar. Bu sebeple, karşılıklı silahlanma ve Teşkilât’ın Rusya destekli Ermenilere karşı eş zamanlı gerilla savaşı –ya da tersi– anlatısı, kesin bir doğruluktan yoksundur ve Teşkilât’ın bir karşı-seferberliğe giriştiği hikâyesi de tamamen yanlıştır.³⁹

Kafkaslar’da savaş başlatma hevesi sabırsız Alman beklentileriyle harmanlandı, ama gerçekler projeler ve raporlardaki gibi değildi. Örneğin Eylül başında, Berlin’deki Osmanlı büyükelçisi, 317.000 adamlık bir kuvvetin (ordu ve Teşkilât bir arada) Kafkaslar’a girmek için sınırda hazır beklediğini rapor ediyordu.⁴⁰ Pek çok Ermeni, bir savaş çıkması durumunda Rusya tarafından kurtarılacağını umut ederken, Rus ordusunun tavrı müdafaaya dönüktü. Dışişleri Bakanı Sazonov, Kafkas Valisi Illarion Vorontsov-Dashkov’un Ermenileri silahlandırma ve Tiflis’e kaçmış Osmanlı Ermenilerinden gönüllü alaylar oluşturma önerisine ancak Eylül sonunda, istihbarat teşkilatları Türk-Alman anlaşmasını öğrendiklerinde razı oldu. 29 Ağustos tarihli Osmanlı Ermenilerinin silahlandırılmasına dair bir erkân-ı harp mutabakatının ardından dahi, 30 Ağustos’taki bir mektupta, Sazonov hâlâ, ilişkilerde bir kopuş olmadığı sürece herhangi bir Osmanlı karşıtı faaliyete girişilmemesi ikazında bulunuyordu. Ağır ağır kaybolsa da Türkiye’yle bir anlaşma ihtimaline dikkat çekiyordu.⁴¹

37 BOA DH. ŞFR. 44-200, Edirne, Erzurum, Adana, Bitlis, Van, Hüdâvendigâr [Bursa], Halep, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetlerine ve İzmit, Canik sancaklarına.

38 Pomiankowski, *Zusammenbruch des ottomanischen Reiches*, s. 162.

39 Erickson, *Study in Counterinsurgency*, s. 146.

40 BOA HR. SYS. D.2402 G. 79, Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 168’de alıntılanmaktadır.

41 Sazonov’un Başbakan Ivan Goremykin’e mektubu: *Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung*, 2: 6.1, 2: 144-145; Reynolds, *Shattering Empires*, s. 113 ve 117.

Tiflis'teki Ermeni Millî Bürosu, Vorontsov-Dashkov'un, Anadolu'daki Ermeniler arasında bir ayaklanmanın örgütlenmesine dair planını memnuniyetle karşıladı. İstanbul Ermeni Patriği Zaven Der Yeğyayan'ın temsilcileri, Tiflis'ten dönüşlerinde, İstanbul'daki Ermeniler açısından dert açacak nitelikteki sevinçli bir atmosferden bahsettiler. Tiflis'teki Ermeni gönüllüler, "Türklere karşı savaşmak ve Türk Ermenistanı'nı özgürleştirmek için" kaydoluyorlardı.⁴² Orada da ham siyasi hayaller akılları bulandırmaktaydı. Bir roman yazarının 20. yüzyıl ortalarından kısa bir süre sonra kaleme alınmış deneysel retrospektifinde, 1914 sonbaharında Van'da yaşayan on bir yaşındaki bir oğlan çocuğu, Gurgen Mahari, "En berbat şey, Aram ve arkadaşlarının, Tiflis'teki merkez komitenin yürüttüğü politikayı onaylaması," der. Van'daki ARF (Taşnak / Daşnaksutyun) lideri Aram Manukyan'a dair olanlar da dahil olmak üzere, destansı mitleri parça parça etmeye cüret eder: "Sözümüne büyük davaları dürüst değildi, çünkü inşa etmekte oldukları binanın hiçbir temeli yoktu, çünkü 'ulusal kurtuluş' davasını inşa edenler liyakatsizdi; inatçılık ve zorbalık, Aram'ın Taşnak partisi olarak adlandırdığı iki tekerlekli at arabasıydı."⁴³

Osmanlı İmparatorluğu içinde, pek çok Ermeni İtilaf güçlerine olan sempatisini gizlemedi. Henüz resmî savaş Kasım ayında başlamadan evvel, duygusal düzlemde, Doğu cephesinin Karadeniz'den Kuzey İran'a değin her iki tarafında pek çok bölgeyi kat eden açık ve tehlikeli bir cephe hattı halihazırda mevcuttu. Yine de görece adil bir zihniyete sahip Vali Tahsin, komşu vilayetlerdeki Ermeni karşıtı tavırlara ve bizzat Talat'ın, kendini Ekim 1914 başındaki bir telgrafta gösteren Ermeni karşıtı tutumuna tepki gösterdi. ARF Kongresi'nde alınan kararı eksiksiz bir biçimde anlamıştı, Osmanlı Ermenilerinin Osmanlı Devleti'nden yana, Kafkas Ermenilerinin Rusya'dan yana tavır almak zorunda olduklarını söylüyordu. Van'ın valisi olarak, onun nezdinde Ermenilerin davranışı bu kararla bütünüyle uyumluydu. Van'daki Ermeniler Müslümanlardan daha fazla savaş vergisi fedakârlığında bulunmuştu. Ermeniler, her şeyden ve herkesten daha fazla, hayatlarının ve mallarının güvenliğinden endişe duyuyordu. Devlet, onları uzaklaştırmaktansa, açık ve sağlam bir politikayla, Ermeni yurttaşlarından elde edilen menfaatlerin ayır-dında olduğu hususunda güvence vermeliydi. Duygusal anlaşmazlıkların peşinden gidip bu anlaşmazlıkları kızıştırmamalıydı.

Tahsin, Van bir güven politikası izlerken, aynı Ermenilerin Erzurum vilayetinde kovuşturulup sınır dışı edilmelerini bir şikâyet konusu olarak Talat'a iletliyordu. "Bu maksadsız ve mütehâlif [tutarsız] efkâr bizden evvel Ermenileri düşündürüyor. Burada emniyet ve hürmet gösterildiği sırada Er-

42 Der Yeghiayan, *Memoirs*, s. 33.

43 Gurgen Mahari, *Burning Orchards* (Cambridge, BK: Black Apollo Press, 2007; Ermenice orijinali - Erivan, 1966), s. 395, 410.

zurûmda şedid ve şübheli davranılması ma'nâsını anlayamıyorlar. Erzurûm Ermenîliğe şiddet gösterilecekse biz de maksadı anlayalım. Mülâyim davranmayalım. Biz birçok esbâb ve meşhûdât tahtında emniyet-kârâne davranırken Erzurûm veya Bitlis mecâlisi jurnalı kahve dedikodusula ilerü gitmemelidir.” Bununla beraber, aynı genç vali, bu sorumluluk sahibi ve herhangi bir talimatı uygulamaya hazır ITC komitecisi, peşinen sergilenen bir itaat jesti olarak, sonunda üstüne şunu öneriyordu: “Vel-hâsıl Bâb-ı Âlî Ermenîliğe karşı şerr vaz'iyet alacaksa her vilâyet o gayeyi ta'kibe mecbûr olmalıdır ve vilâyetler şu meslekde dâimâ yekdiğerile muhâbere ederek mübâyin ve gülünc siyâsetlere tâbî olmamalıdır.” Bir başka deyişle, temelini gerçeklerde bulan bir adalet değil, Ermeniler karşısında çelişkili ve gülünç bir siyaset yerine yeknesaklığın olması en mühim şeydi.⁴⁴

Doğu'yu kutuplaştırmak ve yeni bir çerçeveye oturtmak

Talat, 1914 sonbaharında, Ermenilere karşı sertliğin gerekli olduğuna Tahsin'i ikna edemedi, ama Nasturilere karşı daha iyi argümanları vardı. Sınırın Osmanlı ve İran taraflarında aşiretler halinde yaşayan bu Hristiyan Süryaniler, Kürt aşiretlerden daha az silahlı değillerdi. Oysa Osmanlı'nın başka bölgelerinde gayrimüslimlerin silah taşınması genel olarak yasaktı. Süryaniler, pek çok Müslüman –özellikle de Kürtler ve Aleviler– ve Hristiyan firarinin durumunda olduğu gibi, orduya katılma konusunda muhalefet etmekle kalmıyorlar; aynı zamanda, Kuzey İran'a düzenlenecek saldırı açısından bir risk ve engel oluşturuyorlardı. Talat, 26 Ekim'de “çok acil” ibaresiyle Van vilayetine çektiği bir telgrafta, 6 Eylül'deki Ermeni karşıtı genelgesinde benimsediği kategorik dille benzer bir dille, Süryani karşıtı bir yerinden etme ve dağıtım yeniden iskân politikası geliştirdi. Yeniden iskân ve dağıtım, Osmanlı coğrafyasındaki boyun eğmeyen nüfus kesimleri ve gruplar (örneğin, Aleviler) üzerindeki zorlayıcı Osmanlı idaresinin, modern öncesi zamanlardan itibaren uzun geçmişi olan bir geleneği içinde kendine yer buluyordu. Yakın zamanda Rumların sınır dışı edildiği durumdan, yani Talat'ın “baş ağrıtan insanları” Yunanistan'ın yakındaki adaları üzerinden başka bir ülkeye gönderdiği deneyimden farklı olarak, Osmanlı Nasturilerini uzaklaştırıp sınır dışı edemezdi, çünkü o zaman İran'daki Osmanlı işgalcilere karşı Hristiyan kuvvetleri güçlendirirlerdi.

Şimdiye kadar vaziyetleri hükümet için daima dai'i istibah [şübheli dava] bir halde kalmaktan kurtulamayan ve tahrikat-ı ecnebiyeye pek büyük bir vasıta ve alet olmakdaki istidadları İran'daki harekât ve teşebbûsat-ı ahire-

44 Tahsin'den Talat'a, 3 Ekim 1914, DH. ŞFR. 443-11.

leri [son girişimleri] münasebetiyle nazar-ı hükümette bir kat daha tevazuh eden Nasturilerden bilhassa İran hududuna civar mıntikalarda bulunanlarının mücerred, hükümetin kendilerine karşı adem-i itimadından münbais [ileri gelen] bir ceza-i mahsus olmak üzere işar-ı alileri vechile bulundukları yerlerden ihrac ve tardlarıyla Ankara ve Konya gibi münasip vilayetlere müteferrik suretde sevkleri ve badema toplu bir halde bulunmama-ları içinde münhasıran islam kurasında olmak ve hiçbir mahalde azami ola-rak yirmi haneyi tecavüz etmemek ve iskân hususunda hükümetce hiçbir gu-na muavenat ve ta'ahhüdü tazammun etmemek şartıyla kalabilmelerine mü-saade edilmesi ve icab eden vilayete tebliği keyfiyet olmak üzere işarı ve bu husus[da] icab eden tedabirin ittihazından sonra Van'dan müfarakat olunma-sı [uzaklaştırılması].⁴⁵

29 Ekim tarihli ve Talat imzalı bir başka telgrafa göre, Nasturilerin teh-ciri gerçekleşemedi, çünkü bunu yapmak için gerekli vasıtalarda elde yoktu. Bununla beraber, bu ilk sınırlı yerinden etme planı, doğu vilayetlerine dair planlamanın belirgin unsurlarını sergiler. Doğu cephesinde yayılcı bir sa-vaşa yönelik aceleci tercihle nüfus mühendisliğine dair mülâhazaların karşı-lıklı bağıntısını ispatlar. Telgrafın muhatabı gerçekte Tahsin değil, Enver'in kayınbiraderi ve eski Van vali yardımcısı, Ekim ortası itibarıyla da Tahsin'in yerine geçmiş Cevdet'ti. Fakat Tahsin'in kızının başına gelen bir kaza, Erzu-rum'daki yeni görevi için yola çıkmasını geciktirmişti; bu sebeple, Tahsin ve Cevdet muvakkaten Van'daydılar.⁴⁶ Cevdet, Eylöl'den bu yana, Teşkilât'ın "gönüllü ekiplerini sınır ötesine İranlıları Ruslara karşı kıskırtmak" ve Hı-ristiyan köylerini imha etmek için götürmüştü. Van'da bir Amerikan misyo-ner-doktoru olan ve Cevdet'i çocukluğundan itibaren tanıyan Clarence Uss-her'in kaydettiğine göre, Cevdet Müslümanları, "kutsal bir savaşa katılma"ya çağırıyordu.⁴⁷

Tahsin'in varlığı 1914 sonbaharında Van ve çevresinde sistematik Ermeni karşıtı fiillerin önüne geçiyse de Şakir ve Teşkilât, sadece sınır ötesinde de-ğil, aynı zamanda Erzurum vilayetinde de Ermenilerin hayatını güçleştirdi-ler. Sınırın Erzurum tarafında Hıristiyan yurttaşların haraca bağlanması ve şiddet olayları, öte yanında da Hıristiyan karşıtı baskınlar, tecavüz ve yağma sık bir hal aldı. Genel bir netice olarak, toplum dinsel hatlar boyunca kuv-

45 Talat'tan Van vilayetine, BOA ŞFR. 47-78, tıpkıbasımı ve transkripsiyonu Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin şifresi: İttihat ve Terakki'nin etnisite mühendisliği (1913-1918)* (İstanbul: İletişim, 2008), s. 492-493.

46 Karş. Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 517-518; Hilmar Kaiser, "A Deportation that Did Not Occur", *Armenian Weekly*, 17-18 Nisan 2008.

47 Clarence D. Ussher, *An American Physician in Turkey* (Boston: Houghton Mifflin, 1917), s. 226 [*Savaş ve Barış Hatlarında Bir Amerikalı Doktor'un Türkiye Anıları*, çev. Ömer Öztürk, Yaba Yayınları, İstanbul, 2012].

vetli bir kutuplaşma içine girdi.⁴⁸ Talat, 7 Kasım 1914'teki bir ziyareti sırasında, Patrik Zaven kendisine ilan edilen savaşta başarı dilemekle kalmayıp Erzurum'daki –hakkında endişe verici raporlar aldığı– Ermeni karşıtı uygunsuz davranışlarla ilgili kaygısını da dile getirince rahatsızlık duydu. Yine de Talat ve diğer liderler, “Ermeni halkına karşı mükemmel bir hüsnüniyet sergileme” sözü vermişlerdi.⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu 10 Kasım'da savaş, 14 Kasım'da da cihat ilan ettiğinde vaziyet daha da kötüleşti. Aynı gün, dört-beş bin kişilik iyi örgütlenmiş bir güruh ant içerek, haykırarak, Hristiyanlığı lanetleyerek Yeni Cami'den Pera'ya doğru ilerledi. Rum ve Ermeni dükkânlarıyla mallarını darmadağın etmeden önce, “[Ermeni mülkiyetinde bir otel olan] Tokathyan'ın içini tamamen darmadağın etti”. Rus Konsolosluğu haricinde, yabancı elçiliklerden kaçındılar. Kargaşanın içine kısıp kalan genç ve korku dolu bir izleyici, “Bana sadece vahşi değil, aynı zamanda namağlup göründüler,” diyordu. Bundan böyle komite, şehirli ayaktakımını ve katliamcı taşra liderlerini her zaman olduğundan daha fazla kullandı, ama yıkıcı “ittifaklar”ını gizlemek için de yapabileceği her şeyi yaptı.⁵⁰ 11 Kasım 1914'te, sözünü sakınmayan, pan-İslâmcı ve pan-Türkçü bir Merkez Komite tamimi, bütün İTC şubelerine, milletin ve ülkenin millî ülküsünün Rus düşmanı bertaraf etmeyi gerektirdiğini ilan etti. Bu, bütün Türkî milletleri kapsayacak bir “doğal” imparatorluk sınırı için gerekliydi. Öbür yandan, din de İslâm âlemini hainlerin saltanatından kurtarmayı ve Muhammed'e sadık olanlara hürriyetlerini bahşetmeyi gerektiriyordu. İTC'nin sözcüsü Tanin, 15 Kasım'daki baskısında, Müslümanların yüzyıllar boyunca Hristiyan güçlerden gelen baskıya katlanmak zorunda kalmış olduğunun altını çizerek, açık bir İslâmcı propagandada bulundu. “Dindaş ve ırkdaşlarımızın iyiliği için savaşmaktayız, ama dolayısıyla insanlığın iyiliği için çalışmaktayız” diye bildiriyordu.⁵¹

Bundan önce, Eylül 1914 tarihinde Kuzey İran'da Teşkilât-ı Mahsusa tarafından dağıtılan bir el ilanı da Müslümanları, Hristiyan düşmanları “top-

48 Erzurum ve komşu bölgeler Ermeni piskoposluklarının dönem raporları için bkz. Der Yeghiayan, *Memoirs*, s. 39-48. Karş. Hilmar Kaiser, “‘A scene from the inferno’: The Armenians of Erzerum and the Genocide, 1915-1916”, Kieser ve Schaller, *Völkermord*, s. 130; David Gaunt, “The Ottoman Treatment of the Assyrians”, Ronald G. Suny, Fatma M. Göçek ve Norman M. Naimark, der., *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2011), s. 249 [Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler, çev. Akın Emre Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015]; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 225.

49 Der Yeghiayan, *Memoirs*, s. 50-51.

50 Morgenthau'nun günlüğü, 14 Kasım 1914, s. 129-130; Arshavir Shiragian, *The Legacy: Memoirs of an Armenian Patriot* (Boston: Hairenik, 1976), s. 2-3.

51 11 Kasım tarihli tamim, Tekin Alp (Moiz Kohen Tekinalp), *Türkismus und Pantürkismus* (Weimar: G. Kiepenheuer, 1915), s. 53'te alıntılanıyor; Tanin, geniş bir biçimde Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 113-116'da alıntılanıyor.

Kasım 1914 ortalarındaki savaş törenleri sırasında Şeyhülislâm Hayri Efendi (ortada); Mehmed Talat (muhtemelen) arkada solda. Fotoğraf, Beşiktaş'taki İhlamur Kasn'nda çekilmiş. Mustafa Aksakal'a fotoğraftaki sahneyi teşhis edebilmemdeki yardımı için teşekkür ederim (Fotoğraf: Alfred Nossig, *Die neue Türkei und ihre Führer* [Halle: Otto Hendel, 1916]).

raklarımızdan" koymaya çağırmıştı.⁵² Erzurum'daki Üçüncü Ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın omuzlarında, bir an önce Güney Kafkaslar seferini başlatması gibi sağlıksız bir beklentinin yükü vardı, ama iyi bir asker olan Paşa, bu beklentiye direndi. Bu sebeple, Şakir, Tahsin ve diğer "idealistler", Talat ve Enver'e gönderdikleri telgraflarda onu tereddüdü dolayısıyla suçladılar. Enver, komiteyle içli dışlı olan hevesli ve sabırsız albay Hafız Hakkı'yı vaziyetle ilgili rapor yazmak üzere gönderdi. Bizzat Enver de doğu cephesindeki büyük saldırıya önderlik etmek için, 6 Aralık'ta başkentten ayrıldı.⁵³ Coşkulu genç subaylar, ideolojik olarak ziyadesiyle yüklü olan bu seferde bir rol üstlenebilmek için toplu halde harekete geçtiler. Aralarında, bir yurtdışı seferi kuvvetine mensup olan Rahmi Apak da vardı. "Turan'a gidiyorduk. İran Azerbaycanı'na girip Azeri Türklerini ayaklandıracak, sonra Türkistan'a sızacak, oradaki Türklüğü silahlandırarak ve büyük Turan davası için çalışacaktık."⁵⁴

52 El ilânına, Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 220-225'te atıfta bulunuluyor.

53 Sabis, *Harb hatıralarım*, 2: 98-99 ve 2: 120. Sabis çok sayıda arşiv malzemesinden alıntı yapmaktadır. Hafız Hakkı'nın günlüğünde 21-22 Kasım 1914 notları, *Hafız Hakkı'nın Sankamış günlüğü*, der. Murat Bardakçı (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014), s. 75-77.

54 Rahmi Apak, *Yetmişlik bir subayın hatıraları* (Ankara: TTK, 1988), s. 95.

Şakir, 18 Aralık'ta İstanbul'daki ailesine yazdığı bir mektupta, şöyle diyor: "İnşallah yakında Kafkasya'nın ilerilerine geçeceğiz. Belki ben gelmezden sizleri oraya aldirtırım. Siz ordunun muzafferiyeti için gece gündüz Cenabı Hakk'a dua ediniz. Ancak o zaman yani muzaffer olur ve Kafkasya'yı tamamen zapt edersek, muharebe biter."⁵⁵ Bu, baş döndürücü Turan projesini hepsinin nasıl da ciddiye almış olduğunun bir ispatıdır. Sonraki kuşaklar ve muhtelif tarihyazımı, çeşitli sebeplerle bunun önemini azımsama ya da inkâr etme eğiliminde olmuşlardır. Siyasî işlevsizlikle geriye dönük utancı ya kabullenmemiş ya da muhtemeldir ki bunları kaçınılmaz reel tarihin bileşenleri olarak görmüşlerdi.⁵⁶ Doğu'daki yerel liderler ve Teşkilât liderleri, Merkez Komite'nin 11 Kasım 1914 tarihli yönergelerini gayet doğru anladılar ve Osmanlı-Osmanlı olmayan, muharip-muharip olmayan ayrımı gözetmeksizin dost ile düşman arasına dinî bir çizgi çektiler. Hoyrat bir şeriat kavrayışı doğrultusunda savaşa giriştiler. Aynı anlayış Hamid dönemi katliamları sırasında da uygulanmıştı; Hristiyanların malları, kadınları ve çocukları üzerinde tasarrufa gitmek ve erkekleri öldürmek adıldı. 1914 sona ermeden, çoğu köylülerden oluşan binlerce insan, Teşkilât Ardahan'ın batısındaki Ardanuç ve Oltu yerleşimlerine doğru harekete geçtiği sırada katledildi. Çok sayıda kadın ve kız çocuğu kaçırıldı.⁵⁷

Böylece, 1914 sonbaharında, doğu cephesindeki savaş hızla zalimane bir nitelik kazandı. İyi planlanmamıştı, disiplin sahibi liderlerden yoksundu, başından itibaren –aralarında salıverilmiş suçlularla aşiret mensuplarının da bulunduğu– gayrinizami kuvvetlerden oluşan bir gizli örgütlenmeye yaslanıyordu. Rusya'dan destek talep eden ve bunu kısmen elde eden Ermeni ve Süryani milisler ancak müdafaada bulunabiliyor, becerebildikleri yerlerde de misilleme yapıyorlardı. Cihatçı propaganda, Teşkilât'a verilen yerel Müslüman desteğini garantiye alabilmek için, talanı ve Hristiyan kızlarını vaat edi-

55 Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 139.

56 Yakın zamanda yayımlanmış birkaç övgüye değer derinlemesine çalışma güvenlik meselelerine odaklanıp ideolojiyi, dolayısıyla da 1914 sonbaharının spesifik konjonktürünü büyük ölçüde gözden kaçırır. Güvenlik eksensiz mantık ve reel politikanın mekanizmalarından oluşan bütün bir kompleksi hakkıyla ve ciddiyetle ele alırlar. Aynı zamanda, "devlet"i ve devletin güvenlik ihtiyaçlarını veri olarak değerlendirirler, oysa bu sonuncusu esastan dönüşmekteydi. Bütüncül bir değerlendirme en azından şu gibi temel soruları içerir: Kim (hangi yurttaş grupları) için ve hangi çerçevede güvenlik? Ne türden bir yeni düzen lehine? Hangi ilkeler esasında? Hangi ideolojiye yaslanarak? Karş. örneğin, Erickson, *Study in Counterinsurgency* (2013); Arslan Ozan, "Les faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien pendant la Première Guerre mondiale", doktora tezi (Montpellier: Université Paul Valéry, 2011).

57 Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 220-226; Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges* (Potsdam: Missionshandlung, 1919), s. 77; Candan Badem, "The 'War before War' at the Caucasus Front: A Matrix for Genocide", Kieser, Anderson, Bayraktar ve Schmutz, *End of the Ottomans: The Genocide of 1915*.

yordu. Doğu cephesinin –topraklardan ziyade toplulukları bölen– diğer tarafındaki Ermeni ve Süryani milisler Müslümanlara yönelik nefreti içselleştirmişlerdi. Doğu cephesinin batı yakasındaki Hristiyanlar hayatta kalmak istiyorlarsa saf tutmalıydılar, zira kendi devletleri onları artık yurttaşan saymıyor, mallarının, insanlık onurlarının ve hayatlarının korunacağı güvencesini sunmuyordu. Bunun aksine, çar Rusya’sındaki Müslümanlar söz konusu olduğunda, Ortodokslar lehine olan emperyal tarafgirlik, savaş sırasında dahi kanun denetimine tabi olmayı sürdürüyordu.

1914 sonuna gelindiğinde Talat, Van’daki gelişmelerden rahatsızdı: Devlet güçlerinin uyguladığı zorlama ve şiddete tepki olarak sınır-ötesi Ermeni hareketliliği başlamıştı. Cevdet’in valilik döneminin ve resmî savaşın başlamasından bu yana vaziyet kötüleşmişti. Van’ın önde gelen Ermenileri, Cevdet’in saldırgan zihniyetinin, Erzurum’daki olayların ve sınır ötesindeki saldırıların gayet iyi farkındaydılar ve kendilerini savunmaya karar verdiler. Dolayısıyla, 1914 sonunda bu ilde de güvensizlik, gerilim ve şiddet hâkimdi. Kasım’da Ruslar taarruzda bulundu ve ardından geri çekildi. Bunu müteakip, ayırım gözetmeksizin Ermeni karşıtı misillemelerde bulunuldu ve intikamcı saldırılara girişildi. Bütün bunlar vaziyetin gerilimini artırdı.⁵⁸

Talat, 30 Aralık 1914’te çektiği gizli ve ivedi bir telgrafta, Cevdet’in yardımcısı Şefik’i tenkit ediyor ve Cevdet’e, “maksad-ı aslî olan haysiyyet-i hükûmetin te’mîn-i muhâfazası için tedâbir-i serî’a ve kat’iyye ittihâzı ... ve şu harekâtı evvelce de iş’âr olunduğu vechile kat’î ve mü’essir darbelerle daha mebd’inde [kaynağında] imhâ ve itfâ” talimatını veriyordu.⁵⁹ 1915 baharı başlarında, Osmanlı hizmetinde bir askerî uzman olan Rafael de Nogales (22 Nisan 1915’ten itibaren Van’daki Osmanlı kuvvetlerinin başına geçecektir), Van’a yaptığı seyahatlerde, Teşkilâtçıların ve Kürtlerin Ermenileri sistematik olarak katlettiğine tanıklık eder. Bu bölgedeki önde gelen failer arasında, nam salmış bir katil olan Çerkes Ahmed de vardı. Besbelli, devlet –21. yüzyılın “İslâm devleti” çetelerine benzetilebilecek olan– tecrübeli katil çetelerini kullanıyordu. Nogales’in suçlu davranışları dolayısıyla payladığı bir lider, Cevdet tarafından kaleme alınmış yazılı bir talimatı fiillerinin dayanağı olarak gösterdi. Van için verilen ve 20 Nisan 1915’te tetiklenmiş mücadele Talat’ın bütün imparatorluğa yayılacak Ermeni karşıtı politikasını hayata geçirmesindeki başlıca argüman halini almıştır. Bu yüzden, söz konusu mücadelenin evveliyatını bilmek önemlidir.⁶⁰

58 Karş. Erickson, *Study in Counterinsurgency*, s. 153-154.

59 Talat’tan Cevdet’e, 30 Aralık 1914, BOA ŞFR. 48-220 (1).

60 Rafael de Nogales, *Vier Jahre unter dem Halbmond: Erinnerungen aus dem Weltkrieg* (Berlin: Reimar Hobbing, 1925) [*Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, çev. Vedii Ilmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008], s. 44-55; Kieser, *Iskalanmış Barış*, s. 522.

Bu ve önceki kısımda analiz edilen Osmanlı kaynaklarının siyasi dili üzerine son bir not: Çağdaşı olan Avrupa'yla paralellik taşımakla birlikte daha kuvvetli bir dinî vurguya sahip olan çoğu kaynak, aidiyete dair coşkulu ve dışlayıcı nosyonlar kullanmaktadır. Bizim örneğimizde bu nosyonlar; İslâm, Türklük, Ermenilik, Hristiyanlık ve Osmanlılık'tır (Osmanlılık, artık, imparatorluğa Türk-Müslüman aidiyetine indirgenmiştir). Siyasî sınırlardan bağımsız olarak bu terimler, büyük ölçüde Birinci Dünya Savaşı sırasındaki "biz" ve "yabancılar" arasındaki sınırları tarif eder. Aynısı, tepkisel olarak, 1914 sonlarından itibaren –genel olmasa da doğudaki savaş bölgelerinde– ortadan kaldırılma tehdidi altındaki Hristiyanların aidiyet lûgati için de geçerlidir. Ağustos başlarından itibaren, komitenin şahinleri, halihazırda ziyadesiyle sorunlu bir bölgede savaş politikasını hayata geçirmişler, bu da Karadeniz'den Urmiye Gölü'ne kadar olan bölgede, insanlıktan uzak bir kutuplaşmayla sonuçlanmıştır.

Savaştan duyulan memnuniyet, güç temerküzü: Talat'ın diktatoryal idaresine doğru

Louis Rambert başkentte yinelenip duran resmî tarafsızlık beyanlarına güvenmiyordu: "Öyleyse ne demeye ülkeyi askeri hazırlıklarla ve ölçüsüz bir seferberlikle mahvediyorlar?" İstanbul'da gece gündüz devam eden olağanüstü ordu hareketliliği ve gürültülü deniz tatbikatları, Ekim 1914'te nihai muharebeye girişileceğinin habercisiydi.⁶¹

Talat'ın derin bir bunalımın ardından yükseliş kaydetmesi süreci, 1912 sonbaharının başlarında, savaş mantığını ve retorüğünü kamusal olarak kucaqlamasıyla başlamıştı. Daha genel anlamda, o zaman kendini tam bir şahin olarak inşa etmeye, komiteyi de Müslüman Türkler adına içerideki ve dışarıdaki düşmanlara karşı savaşılan örgütlü bir güç olarak algılamaya başlamıştı. O vakitten sonra girişkenliği, cazibesi ve pazarlık gücü, bir şahinin politikasına hizmet etti. 1912 itibarıyla, 1908 anayasasına dayalı tarafsızlıktan, rızaya dayalı müzakerecilikten kati olarak vazgeçmişti. En geç Edirne'nin yeniden ele geçirilmesinden itibaren Talat, hem kabineyi hem de komiteyi kendi tasarımları doğrultusunda manipüle edebilmek için, komitenin içinde bu amaca özgü gruplar oluşturmakta başarılı olduğunu biliyordu. Temmuz 1914 krizi ve Almanya'yla ittifakın beraberinde getirdiği yeni uluslararası dinamikler, bundan böyle Alman beklentilerinin baskısı altında bulunacak olsa bile Talat'a fazladan bir eylem sahası tanıdı ve bu sayede daha fazla güç kazandı. Cavid'in öğütlerine, Said Halim'in isteksizliğine ve kendi anılarında yer verdiği aksi yöndeki keskin iddiasına rağmen Talat, faal bir biçim-

61 Rambert'in günlüğü, cilt 49, 12 Ekim 1914.

de savaşa girmeye Enver'den daha az arka çıkmış değildi. Sadece bunu belki de daha sessiz sedasız bir biçimde yaptı.⁶² Kendisiyle karşılaştırıldığında daha şeffaf bir vatanperver, bir militarist ve bir Almanya taraftarı olan, 5 Ağustos 1914'te Rus Büyükelçiliği'ni kandırmayı deneyen (muhtemelen Talat tarafından gönderilmişti) Enver'den farklı olarak, nasıl manevra yapacağını biliyordu. Talat'ın azimli dar grubu, Temmuz 1914'ten itibaren Enver ve Halil'den oluştu. Bu üç adam –ya da eylem grubu– 10 Ekim 1914 akşamı, Almanya'nın talep ettiği gibi faal savaşı örgütlemek üzere buluştu. Başlangıçta mütereddit olan Cemal'i de ikna etmeyi başardılar. 11 Ekim'de, Rusya'ya karşı denizden yapılacak bir saldırıyı kararlaştırmak üzere Wangenheim'la buluştular. Bunu da Eylül başlarından bu yana Almanlar önermişti ve karşılığında 2 milyon Osmanlı lirası tutarında bir krediyi hemen serbest bırakacaklardı. Dahası, 1915'te başlamak üzere 5 milyon liralık bir kredi daha tek-lif ediyorlardı.⁶³

Sonrasındaki kamusal beyanları farklı olmasına rağmen, Cavid'in dönemi iyi okuyan sezgileri doğrultusunda, Karadeniz'den Rusya'ya düzenlenecek bir ortak Alman-Osmanlı saldırısını gündeme getirip karara bağladılar. Bu hareket, Ekim 1914 sonunda Osmanlı dünyasını faal savaşa dahil etti. Sözümona saldırılar karşısında zafer haberleri ve sevinç derhal İstanbul'u kapladı. Hemen sonrasında başkentte “gizli bir huzursuzluğun” hüküm sürdüğünü hissedenler de vardı. Düşman devletlerinin yurttaşları Kasım ayında başkentten ayrılmaya zorlanmıştı. Kimi Osmanlı yurttaşları da şehirden ayrılmayı seçmişti.⁶⁴ Alman diplomatik yazışmalarından, Cavid'in günlüğünden ve anılardan, Ekim'in ikinci yarısının telaşlı ve ikircikli geçtiği anlaşılıyor. Makul bir askerî bakış açısından, Osmanlı ordusunun savaşa girmesi için en erken muhtemel zaman 1915 baharı olabilirdi. 23 Ekim'de İtalya Türkiye'yi tarafsızlığından vazgeçmesi yönünde ikaz ettikten sonra, öyle görünüyor ki, eylem grubu da fazladan bazı kuşkulara kapıldı.

Talat, arkadaşlarını idare ettiği kadar onlara ayna da tutuyordu, fakat söz konusu kuşku olduğunda yönetimi ele almasını biliyor ve genellikle de tercihini en büyük kumardan yana koyuyordu. Berlin'in ve Liman von Sanders yönetimindeki askerî misyonun daha fazla oyalanamayacağını farkındaydı. Savaş konusunda yaşanan yeni hareketliliğin ve bu hareketliliğin taşıdığı –mali faydalar da dahil olmak üzere– büyük beklentilerin, Türkiye'nin Alman dostluğundan yoksun kalması durumunda kaybedileceğinden ya da

62 Talat, *Hatıralarım ve müdafaa*, s. 37.

63 Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'e, 10 Ekim 1914, PA-AA/R 22403, s. 702; 11 Ekim 1914, PA-AA/R 1914, S/ 1022; Cavid'in günlüğü, 2: 668, 12 Ekim 1914.

64 Cavid'in günlüğü, 2: 671-78, 29-31 Ekim 1914; Rambert'in günlüğü, cilt 49, 15 Kasım. Karş. Aksakal, *Ottoman Road to War*, s. 153-182.

1914 yılıbaşı itibarıyla savaşın tamamen biteceğinden (pek çoklarının hâlâ inandığı buydu) korkmuş olmalı. Ağustos'tan bu yana, Avrupa savaşının dönüştürücü gücünü Kafkaslar'a ve Ortadoğu'ya taşıma fikrine bel bağlamıştı. Karar alıcıların, "bunu yapabildikleri sürece tarafsız yolu izlemeyi denedikleri" ve savaş isteyen sadece Enver olduğu doğru değildir. Churchill, kendisinin ve pek çok İtilaf temsilcisinin, Ağustos 1914'te, "Türkiye'nin belli bir politikaya sahip olmayıp onu kazanmanın da kaybetmenin de hâlâ mümkün olduğu"na inanmakla hata ettiğini itiraf etmişti. Yakın zamanlarda konuyla ilgili olarak yapılan akademik çalışmalarda, hâlâ, Talat ve arkadaşlarının, "ulusal politika hedefleri güden savaş amaçları"ndan yoksun olduklarını öne sürmek, esaslı bir yanlış anlamadır. Savaş amaçlarının "ince ayar"a tabi tutulmamış olduğunu söylemekse, doğrudur, ancak yine de vaziyeti olduğundan hafif gösterir.⁶⁵

Talat, 1912'den bu yana devam eden genel yaklaşımına, 11 Ekim 1914'te Wangenheim'la girilen angajmana ve savaş halinin doğuda daha da pekişmesi emeline sadık bir biçimde, kabine arka çıkmasa bile, Enver'in Karadeniz'de Rus karşıtı provokasyon planına bağlı kaldı. 22 Ekim 1914'te Enver'in Alman başkumandanına gönderdiği uzun bir mesaj, Rusya'yla Büyük Britanya'ya ve aynı zamanda imkânlar dahilinde Sırbistan ve Yunanistan'a karşı çeşitli cephelerde savaşma vaadinde bulunuyordu. Enver aynı gün Osmanlı donanmasının Alman komutanı Amiral Souchon'a bir talimat kaleme alıp Karadeniz'e ulaştığında ve silah kullanma imkânına sahip olduğunda (ya da bu imkânı yarattığında) Rus donanmasına saldırmasını talep etti.⁶⁶

Bu mesajlar, kendi gayelerinin ve çıkarlarının peşinden gitmekle kalmayıp –baskı altındayken– Kıta Avrupa'sındaki önde gelen Büyük Güç'ün askerî temsilcisi olan bir Alman üstün kabulünü de kazanmak isteyen megalomanyak bir astın topyekûn savaş ilanıydı. Bu sebeple, iktidarda olanların psikolojik durumu ve Alman mesuliyeti dikkate alınmalıdır.

Ekim 1914 sonunda, Talat deniz kuvvetleriyle ilgili gelişmeleri gece gündüz takip ediyor, Ali İhsan Sâbis'in görev yaptığı Genelkurmay Başkanlığı'na telefon ediyordu. Osmanlı donanması 27 Ekim'de Boğaz'dan geçti. "Donanmayla ilgili bir haber olup olmadığını sormak için Talat Bey gece yarısında beni evden aradı."⁶⁷ Talat beklediği haberleri 29 Ekim sabahından önce alamadı. Haberi aldığında da aynı gün ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya "Almanlarla saf tutma kararı almış oldukları ve onlarla ya batacakla-

65 Erickson, *Study in Counterinsurgency*, s. 137; Winston Churchill, *The World Crisis, 1911-1918*, Dockter, *Churchill and the Islamic World*, s. 70'te alıntılanmaktadır.

66 Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, s. 101-102'de tıpkıbasım.

67 Wangenheim'dan Auswärtiges Amt'e, 24 Ekim 1914, PA-AA/R 1914, s. 1094; Sâbis, *Harb hatıralarım*, 2: 44-50.

n ya çıkacakları"nı açıkça itiraf etti. Meclis'teki bir arkadaşına, "bu talihsiz bir hadiseydi, ama iyiydi," diye takıldı. Almanya'yla Türkiye, Talat'la Wangenheim şimdi birbirlerine daha da sağlam bir biçimde bağlıydılar. Morgenthau'nun bakış açısından, 29 Ekim 1914 itibarıyla, Almanlar "başarılı olmuş ve Wangenheim kazanmıştı. Mısır'ı karıştırmıştı ve [şimdi] Karadeniz'i kontrol ediyor".⁶⁸ Talat, Enver ve Wangenheim artık İstanbul'daki diktatörlerdi. Gerçi, Wangenheim'inki uzun sürmedi ve Enver hiçbir zaman Talat'la rekabet edebilecek ya da onun yerine geçebilecek bir konumda değildi.

Beyanına sadık kalan Cavid, Rusya'ya düzenlenen Osmanlı saldırısından sonra kabineden istifa etti.⁶⁹ Cavid'in 30 Ekim 1914'te yazdığına göre sadrazam "hareketlerinin avakibini temyize kat'iyyen gayri-muktedir", Enver "siyaset-i Umûmiyenin külliyyen cahili ve bir çocuk düşünceli"ydi ve Talat, "her şeyi cesaret ile halledilebilir zanneder" idi. Bu adamların iktidarı "memleketi şu musibet uçurumuna yuvarlatıyor"du. Nihayetinde Talat'a, ama en çok da Enver'e kayda değer bir eleştirelilikle yaklaşabiliyordu. Talat'ın yüzünü okudu; komite kardeşinin bir Rus saldırısından bahsettiğinde yalan söylediğini gayet iyi biliyordu. Fakat yine de bir çeşit "Nibelung sadakati" (sarsılmaz sadakat ve körü körüne inanç) sergileyerek, daha sonra da Talat'a destek olmaya devam etti. Bunu bir vatanperver Osmanlı görev bilincinden yaptığına inanıyordu. Günlüğü şizofrenik bir hali ortaya serer. Bu hale yazarak mesafelenebiliyordu; yazmak hem zihinsel bir bağımsızlık egzersizi hem de gündelik işler için bir bellek kancası işlevi görüyordu. Kendi özel alanında yazmak suretiyle, Michel de Montaigne'in ünlü 16. yüzyıl *Denemeler*'inde tarif ettiği gibi, zihninin nevi şahsına münhasır arka odasını var ediyordu.

Cavid; Merkez Komite üyelerine hâkim olan ya hep ya hiç, ya zafer ya ölüm tavrından rahatsızdı ve bu tavra isyan ediyordu. Hiç kimsenin diğerlerinin de intihara katılmasını beklemeye hakkı olmadığını öne sürüyordu. Cavid'in Ermeni arkadaşı Krikor Zohrab da 3 Kasım 1914'te günlüğüne, Talat'ın "en önde gelen savaş partizanı" olduğunu yazar. "O ve müritleri için, bu savaş, ya hep ya hiç meselesiydi." Cavid ve Zohrab 3 Kasım 1914 akşamı geç saatlerde, "Talat ve takipçileri"nin Almanya-merkezli, ölümcül "savaş psikolojisi" üzerine konuşurlar.⁷⁰ Bu iki parlak akla göre, iki uğursuz akıntı (Osmanlı ve Alman) Ekim 1914 sonlarında talihsiz bir savaş için birleşmişlerdir. Onlara göre, Talat rakipsiz nüfuzunu kabineyle komiteyi savaştan uzakta, güvenli bir alanda tutabilirdi. Bunun yerine tam tersini yaptı, zira siyasi aklı savaş mantığıyla psikolojisine riayet ediyor, Doğu'daki savaş halin-

68 Morgenthau'nun günlüğü, s. 115, 29 Ekim 1914 tarihli notlar; Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 105.

69 Cavid'in günlüğü, 2: 675, 30 Ekim 1914.

70 Krikor Zohrab'ın günlüğü, *Collected Works*, 4: 401-402; Cavid'in günlüğü, 2: 684, 3 Kasım 1914.

de görünür bir biçimde dahli olan “sekteryen” gayriresmî liderlerle örtük bir suç ortaklığı içinde hareket ediyordu.

Birkaç komite mensubunu müteakip en son Nâzım, Cavid’le görüştü ve onu kararını gözden geçirmeye, istifa etmemeye ikna etmeye çalıştı. Cavid’in günlüğü Nâzım’ın sözlerini kayda geçiriyor: “Merkez-i Umumîde bana eğer bir hizmet vermek mevzû-i bahs olduğu hâlde kendisinin mümânaat ettiğinden... bugünden itibaren memleket için düşmüş bir adam olduğumdan bilmem hangi gencin bir revolver veriniz, gidip Cavid Bey’i öldüreyim dediğinden, benim kuvvetim fırkadan geldiğinden... bütün halkın şimdi ‘hain çıfıt’ diyeceklerinden (bunu söyleyecek olanlara hak verir bir sûrette)... memlekette de yerim olmayacağından...” Cavid vicdanına aykırı hareket etmeyeceği, ama gelecekte ülkeye hizmet etmeye hazır olduğu yönünde yanıt verince, Nâzım, “Bu harpte ya batacağız ya çıkacağız’ cümle-i amiyanesini söylemekle iktifâ etti.” Cavid sadece birkaç kelime sarf etti: “Zavallı kafa. Bedbaht memleket.”

Bu karşı karşıya gelişten sonraki haftalarda, kendisi de dönme kökenli olan Nâzım, dönme Cavid’i hain bir Yahudi diye her yerde kötüledi. Onu alay konusu yaparak, ismini “David” diye değiştirdi, hatta Cavid istifa etti diye bütün dönmeleri sınır dışı etme tehditleri savurdu. İşin aslı, bu, komitede bir kopuşa sebep oldu. Bundan böyle Cavid’in günlüğüne, Nâzım’a karşı derin bir güvensizlik hâkimdir. Cemal gibi Talat da zekâsı Rus saldırısı masalını, Talat’ın yalanlarını ve Enver’in açık kofluğunu reddeden Cavid’in istifasından üzüntü duymuştu. Bununla beraber, bizzat Talat, Nâzım’ın siyasi yönelimini seçmişti.⁷¹ Cavid, Nâzım’dan nefret ediyor, onun iki yüzlü ve fanatik bir zalim olduğunu düşünüyor, mümkün olduğu ölçüde ondan kaçınıyordu. Yine de ve sık sık çıktığı Avrupa ziyaretleri sırasında iltica etmesi de mümkünken, komitenin akıl hapishanesi içinde kalıp “vatanperver vazife”ye bağlılığını devam ettirecekti.

Talat, Kasım 1914’ten itibaren başkentte gerçek bir diktatoryal güçten yararlandı. Zehirlenmiş bir sosyal çevre ve savaş bağlamı, içinde bulunduğu etkileşim, bilgi alışverişi ve karar alma süreçlerini Türkiye’nin geleceği ve bizzat kendi konumu için en iyisi olacağını düşündüğü şey doğrultusunda en üst düzeyde biçimlendirmesine ve uyarlamasına imkân sağladı. Bu sebeple, Talat’ın “zeki olmasına rağmen ... bir musibet enstrümanı” haline gelmiş olması hiçbir surette şaşırtıcı değildir.⁷² Ekim 1914’te takındığı tavrıdan sonra Kasım ayında Cavid’le ilgili olarak sergilediği güvensiz davranışlar, onun yalan söylemekte ve güvenin ortadan kalkmasına izin vermekte tereddüt et-

71 Cavid’in günlüğü, 2: 682-684, 3 Kasım 1914; 2: 687, 5 Kasım. Karş. Cavid’in günlüğü, 3: 21, 30 Kasım 1914; 3: 22, 1 Aralık; 3: 141-142, 22 Eylül 1915.

72 A.g.e., 2: 673, 29 Ekim 1914; 2: 689, 9 Kasım 1914; 2: 692, 13 Kasım 1914.

mediginin ispatıdır. Cavid, İstanbul'dan ayrılmak üzere olan Fransız diplomat Louis Steeg'le yaptığı bir tartışmanın ardından günlüğüne, "Hükûmetin efkârını, hissiyatını görünce doğrusu ben dahi i'timâd edemiyorum" diye yazacaktı. "Çünkü Talât'ın nazarında bir müşkilin halli için meşrû' olmayan bir hareket yok."⁷³

Talat'ın çevresi, Fransız ve İngiliz yurttaşları, deniz saldırılarına karşı canlı kalkan olarak kullanmak istedi. Morgenthau 11 Kasım'da, "Talat bana bir kez daha tahkim edilmemiş limanların bombalanmaması için gayret sarf etmemi ve bunu garantiye almamı, aksi takdirde Fransız ve İngilizlerin çıkışını durduracaklarını söyledi" diye yazıyordu. "Talat'a Amerikalıların onların yakıp yıkmaya ve katliam tehdidini gerçekleştiremeyecek kadar makul olduğunu düşündüklerini söylediğimde, 'Bunu kastettiğimizi kanıtlamak için ne yapmamız gerekiyor?' dedi. Ve bunu kastettiğini gördüm."⁷⁴ Cihad'la ve radikal eylemle özdeşleşmişti. Müslüman bir devlet için bu, en üst seviyedeki iktidar enstrümanıydı. Buna karşın, zamanın Vehhabileri, Talat'ın 20 Kasım 1914'te bir Suudi lidere Osmanlı cihadına katılmaları için telgrafla gönderdiği daveti, Türk kâfirlerin çağrısı olarak görmüşlerdi.⁷⁵

Kasım 1914'ten itibaren Talat, öncesine kıyasla daha belirgin bir biçimde topyekûn savaş çerçevesinde liderlik etti. Nizamsızlık, zorbalık, yolsuzluk ve kargaşayla çevrelenmişti. Topyekûn savaş cevherinin içinden yolunu bulmak zorundaydı ve öyle de yaptı. Tehditler, ucuz vaatler, güvenilmez mali davranışlar ve Almanya'yla devam eden kuşkulu pazarlıklar, sadece Osmanlı'nın kuvvetten ve temel prensiplerden yoksun olduğunu değil, aynı zamanda genel bir savaşın yıkıcı dünyasındaki genel siyasi gerçeklikleri de gösteriyordu. Osmanlı damgalı politik hayvan, Avrupa'ya bir dev aynası tutuyor, Avrupa'nın en berbat ama gerçek taraflarını devasa boyutlarda gösteriyordu. Her ikisinin de Avrupa tarafından defalarca ihlal edildiğine tanıklık etmiş olan Talat, kuralları ve etiği umursamıyordu. Böylece, görece güçsüz ama aynı zamanda da bir imparatorluk isteyen bir oyuncunun acımasız silahlarını kullanmaya başladı: Kendilerini savunamayacak olanlara yönelik zorbalık ve saldırganlık. Talat sadece etrafındaki komite güçlerini değil, aynı zamanda çağdaş Avrupa'yı da yansıtıyordu. Talat, Avrupa'da otuz yıl boyunca sürececek yıkımın, kamu güveninin çöküşünün habercisiydi.

Savaş politikasına muhalif olanların terk ettiği bir kabine içinde, özel amaçlı kararları hayata geçirdi. Almanya'yla gerilimli bir ittifaka yaslanıp Şakir, Nâzım, Kara Kemal ve Gökâlp gibi radikallerin sözünün geçtiği bir komiteye gü-

73 A.g.e., 3: 15, 23 Kasım 1914; karş. 3: 15-23, 24 Aralık 1914'e kadar.

74 Morgenthau'nun günlüğü, 11 Kasım 1915, s. 127.

75 Telgrafa ve yanıtına M. Şükrü Hanioglu, "Ottoman Jihad or Jihads", Zürich, *Jihad and Islam*, s. 126-128'de yer veriliyor.

vendi. Hâlâ hükümette olan Sadrazam Said Halim ve Şeyhülislâm Hayri gibi görece ılımlı, tecrübeli figürler marjinalleştirildiler ve mücadele etmeye güçleri kalmadı. Hâlâ bahriye nâzırı olan Cemal Paşa, Lübnan ve Filistin'in de içinde olduğu "Büyük Suriye"yi idare etmesi ve Britanya'ya katılmış Mısır'ı geri alması için görevlendirildi. Yine bu, Osmanlı'nın olduğu kadar Almanya'nın da projesiydi ve başkentteki zihinleri harekete geçirmişti. Gökalp'in o zamanki bir tanıdığı, 1914'ün yaz sonu-sonbahar başına tekabül eden "o günlerde ... Kafkaslar'ın ve Mısır'ın fethi en gözde akımdı" diye anımsıyor. Cemal Kasım sonunda başkentten ayrıldı. Cavid'in günlüğüne şöyle yazdı: "Bu sabah [21 Kasım] Cemal Paşa veda için geldi; iki gün evvel Mısır'a me'mûr olduğu halde bütün planlarının zihninde hazır olduğunu söyledi. Bu kuvvetli kanaat ilme müstenit ise ne büyük kuvvet, Fakat cehle müstenit ise ne müthiş şey..."⁷⁶

Cavid'in zengin günlüğü, yazarının özellikle ilgilendiği alanlara yoğunlaştığı için, her şeyi kapsamaktan uzaktır. Bununla beraber, Talat'ın savaş diktatörlüğünün nasıl başladığını iyi bir biçimde belgeler. Zaman zaman Jakobben tarzı bir radikal ve ateşli bir vatanperver olsa da şovenist olmayan Cavid, İTC savaş rejiminin çeperlerinde, nevi şahsına münhasır bir şahsiyetti. Talat'ın hizmetinde olan birçok adamın aksine, vicdan ve insan onurunun temel ilkelerini muhafaza etti. Uluslararası arenada en fazla tecrübeye ve ferasete sahip İTC mensubu olan Cavid, savaş, ittifak, sözümona kısıtlar ve Alman emperyalizmine dair fazlasıyla şüpheli olsa da siyasi dava arkadaşına yardım etmeye devam etti. Kendisine sempati besleyen yaşlı Huguenin, Berlin'in sahne arkasına nüfuz etmesinde yardımcı oldu. Burada da siyasi karışıklık almış başını gidiyordu. Zaferin bir an önce elde edileceği masalından sonra Wangenheim, Berlin'in "şimdi de uzun bir savaş istediği, zira her şeyi yerli yerine oturtma ve uzun erimli bir barış dönemi tesis etme arzusunda olduğu" telkininde bulunuyordu.⁷⁷

Enver Paşa İstanbul'da kaldı. Muhtemeldir ki Napoléon benzeri bir imparator olma hayalleri vardı, ama siyaseten Talat'ın rakibi olabilecek bir konuma erişemeyecekti. Adım adım ilerleyip harbiye nâzırı oldu. Selefleri Ahmed İzzet ve Mahmud Şevket'in aksine, şahin kanadın emellerine uyum sağladı. Talat için yeri doldurulamazdı. Almanca konuşabiliyor, Almanya'da saray da dahil olmak üzere geniş çevreler tarafından beğeniliyor, dolayısıyla –Os-

76 Cavid'in günlüğü, 3: 12, 21 Kasım 1914. Yakın zamanda yayımlanmış, Cemal'le ilgili olarak öğretici nitelikte ve büyük ölçüde Osmanlı belgelerine yaslanan iki çalışma için bkz. M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-1917* (Londra: Routledge, 2014) [Cemal Paşa Suriye'de Birinci Dünya Savaşı Yılları, çev. Fatih Sel, Kronik Kitap, İstanbul, 2020]; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa: Askeri ve siyasi hayatı* (Ankara: TTK, 2008). Ziya Gökalp'in ahablığına dair, bkz. Yahya K. Beyatlı, Köroğlu, *Ottoman Propaganda*, s. 70'te alıntılanıyor.

77 Morgenthau'nun günlüğü, 16 Aralık 1914, 151; 26 Ocak 1915, 172.

manlı ordusunda görevlendirilmiş askerî misyon ve Alman subaylarla ortaklık sık sık gergin bir karaktere bürünse de– Almanlarla özel bir ilişkiye nail oluyordu. Fakat son kertede, Enver'e kıyasla Talat, İstanbul'un uluslararası topluluğu nezdinde daha iyi bağlantılara sahipti. Diplomatlarla ve her nevi temsilciyle düzenli olarak görüşüyordu. Hem iç hem de dış politika alanında Talat Enver'e değil, Enver Talat'a daha bağımlıydı. Bu iki adam savaş rejiminin en önemli figürleri olsalar da bahsi geçen ilişki biçimi, bütün bir 1914-1918 dönemi için geçerlidir.

1908 devriminin topluma mal olmuş bir kahramanı ve 1914 baharından itibaren de bir Osmanlı sultanının torununun eşi olmasına rağmen Enver, Talat'ın sahip olduğu siyaseten makbul, ama yine de hep üst basamaklara doğru kuvvet veren geniş popülariteye sahip olmadı. Vakitsiz Kafkaslar-İran-Turan planının akamete uğraması ve dahası Aralık 1914 sonunda dört başı mamur bir askerî seferin Sarıkamış dağlarında felaketle sonuçlanan bir başarısızlığa uğramasından sonra, harbiye nâzırı ve fiili başkumandanın, Talat'ın siyasi desteğine ihtiyacı vardı. Morgenthau'nun izlenimlerine göre, Ocak 1915 ortasını bulmadan başkente geri döndüğünde, "Enver çok çökkün ve içine kapanıktı ... [ama] yenilgisinin kendisine karşı kullanılmayacağını anlayana kadar".⁷⁸

Talat, başından bu yana bizzat desteklediği bir plan için Şakir ve Enver'e serzenişte bulunamazdı. Bu sebeple ve görünüşe göre neyin yanlış gittiğine dair eleştirel bir değerlendirmede dahi bulunulmaksızın, Enver'e hoşgörü ve kabul gösterdi. Yenilgi, kumarın doğal bir sonucu olarak görülüyordu, sorumluluk gerektiren bir mesele olarak değil. Gelibolu, Irak, Galicya ve Romanya seferlerindeki askerî başarılar Enver'in konumunu ve ITC içindeki "askerî hizbi" ancak geçici olarak güçlendirebildi. 1917 sonlarında, Almanlar için Enver öylesine güçsüz bir konuma gelmişti ki, mevcudiyetini "biz ve sadrazam sayesinde" sürdürebiliyordu. [Sadrazam artık Talat'tı].⁷⁹

Talat'ın diktatoryal hâkimiyeti yukarıdan aşağıya değildi; daha ziyade kumar oyunlarına, yolsuzluğa ve hiziplerin dengesine bağlıydı. Bu sebeple hiçbir zaman katı bir nitelik kazanmadı ve hiçbir zaman bütün ülkeye nüfuz etmedi; kendisinden sonra gelen Avrupalı diktatörlerin idaresiyle kıyaslandığında o denli sıkı da değildi. Fakat bu özelliklerini de yine yolsuzluğa borçluydu. Talat'ın yönetimi altında, güçlü valilerin, kendi takdir yetkileri altında olmasa bile bölgesel düzeyde manevrada bulunabilme olanağı vardı. Cemal Paşa'nın Suriye'de geçirdiği dönem buna örnektir. Siyonizmle alakalı

78 Morgenthau'dan ABD Dışişleri Bakanı Lansing'e, 18 Kasım 1915, *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, s. 370.

79 Bernstorff'tan Gwinner'a, 1 Ocak 1918, Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe*, s. 138. Enver Erzurum'dan 9 Ocak 1915'te ayrıldı (Sabis, *Harb hatıralarım*, 2: 153).

meseleler gibi hassas konularda patron, komiteyi arkasına almış Talat'tı. Kurul olarak, valilerin ve diğer üst düzey devlet görevlilerinin atanmasına ilişkin kararları o alıyordu.

1915 başlarındaki askeri başarısızlığın ardından İstanbul genel bir bunalıma sürüklendi: Savaş karşıtı duvar ilanları başkente yayılmıştı ve düşman işgalinin eli kulağındaydı. Bütün bunlar Talat'ın konumu için de psikolojisi için de tehlikeli bir hal alabilirdi. Böyle bir anda, Enver'in gözüpük iyimserliği ve inancı, yeniden cesaret kazanmasını ve yola devam etmesini sağladı. Kendisini bekleyen iş, asgari düzeyde, başkentin savunulmasıydı. Talat buna yönelik hazırlıkları, Aralık 1914'teki ilk saldırıların ardından, Enver henüz Kafkaslar'dan dönmemişken, Alman kumandanla birlikte yapmıştı. 1915 kışı sonlarında, Talat'ın vahim derecede başarıya ihtiyacı vardı: Liderliği elinden gitmemeli, kendini kayıtsızlık ve yeis içinde kaybetmemeliydi. Önceki kriz zamanlarında olduğu gibi, başarıyı radikal eylemde arayacaktı.⁸⁰

Yenilgiyle çökkün, Gelibolu'yla canlı

Talat ve İTC izlemeye tabi reformları askıya almak, kapitülasyonları yürürlükten kaldırmak, yabancı posta hizmetlerine son vermek, mali destek ve kredi elde etmek, kaybedilen toprakları geri almak ve yayılcılık hazırlıklarına girişmek için yeni uluslararası vaziyet ve Almanya'yla girdikleri ittifaktan faydalanmışlardı. Fakat 1914-1915 kışında Türkiye için savaş, Kafkaslar'dan Kuzey İran'a, Güney Irak'tan Süveyş Kanalı'na kadar bütün cepheelerde kötü gitti. Osmanlı'nın savaş için hareket gücü neredeyse tükenmişti. İstanbul'da iktidarda olanların üstüne dermansızlık çökmeye başladı. Dahası, imparatorluğun kimi bölgelerinde salgın ve açlık baş gösteriyordu. Lakin, Talat çok yönlü bir gündeme sahipti ve bu gündem sadece dış düşmanlara karşı elde edilecek askeri zaferlerden oluşmuyordu. Talat, Vali Cevdet'e Van'daki Ermeni saldırganlığını dağıtması emrini vermesinden bir gün önce, 29 Aralık'ta, kabineden bir karar çıkardı ve sultanın bir ferman yayımlamasını sağladı: 8 Şubat 1914 tarihli reform planı pratik olarak yürürlükten kalkıyordu, zira genel müfettişlerin sözleşmesine son verilmekteydi.⁸¹ Talat, Ağustos 1914'ten başlayarak beş ay içinde, Doğu Anadolu'daki manzarayı tamamen tersine çevirmişti.

Doğu'daki vaziyet, Enver Paşa'nın Kafkas seferiyle daha da köklü bir biçimde değişti. Üçüncü Ordu ve Teşkilât-ı Mahsusa eliyle yapılan bu sefer,

80 Morgenthau'nun günlüğü, 23-24 Şubat 1915, s. 184-185; Cavid'in günlüğü, 3: 28, 18 Aralık 1914; İstanbul polis müdürü Bedri'den Morgenthau'ya, 8 Ocak 1916, Morgenthau'nun günlüğü, s. 432.

81 Irade-i Seniyye, 29 Aralık 1914 (30 Aralık 1914 kopyası, DH.ID. 186-72).

daha yakından bir bakışı hak ediyor. Albay Hafız Hakkı Paşa, 18 Aralık'ta günlüğüne, "Artık hamd olsun ileri gidiyoruz. İnşallah bir daha bu yerlerden geçmemek üzere mütemadiyen, muzafferden ileri gideriz" diye yazdı. Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet aynı gün istifa etti, çünkü bu projeye güveni yoktu. Yerine Hakkı geçti. Sayısal olarak daha güçsüz ama stratejik zekâ açısından üstün bir düşmana karşı yapılan bu ölümcül sefer hakkında çok şey yazılmıştır. Seferde bütün bir ordu kaybedildi, istila başarısızlığa uğradı ve bölgede tifüs salgınıyla genel bir sefalet hüküm sürmeye başladı. Türkiye'deki ve Almanya'daki basın gerçekleri inkâr etti veyahut gizledi.⁸² İki ülke de ama özellikle Almanya, bu deneyimden geleceğe dönük dersler çıkarabilirdi. Gökalp'in "idealizm"i, Ağustos 1914 kadar erken bir tarihte Turan'a yönelik bir fetih planına yatırım yapan siyasi düşüncedeki işlevsizliğin önemli bir bileşenydi.

Ağustos 1914'ü takip eden aylarda komite şahinlerini bu sefere itekleyen Alman diplomasisi ve askeriyesi olduğu doğrudur. Bununla birlikte, Alman askerî misyonunun başında bulunan Liman von Sanders, Enver'in Rusya'ya yönelik hücumu komutanlık etmesi önerisini sessizlik ve şüphecilikle karşılamıştı.⁸³ Şakir ve pek çok başka "idealist", tez vakitte ölümcül bir ütopyaya dönüşecek Turan'ın şanını hayal ederken, Enver'in ordu ve Teşkilât üzerindeki gücü, onu büyük heveslerin stratejisti haline getirmişti. Yaşanan felakete dair herhangi bir vicdan muhasebesinden kaçınan Büyükelçi Wangenheim, argümanlarını hızla değiştirdi. Şimdi, "Türkiye'nin ... Rus topraklarına girmemesi en iyisi olacaktı, zira öylesi [barışa] intibakı daha zor koşullara bağlı hale getirecekti," diyordu. Fiyaskonun önemini azaltmaya çalışıyordu ve "Türkiye'nin Almanya'yla birlikte savaşmaya devam etmesinden, kendi başına barış arayışında olmamasından çok endişeli"ydi. 2 Ağustos anlaşması ve buna 6 Ağustos'ta getirilen ek koşullar, daha o zaman Almanya'yla Türkiye'nin kaderlerini birbirine bağlamıştı. 11 Ocak 1915'teki yeni ve daha genel nitelikli anlaşma, 1920'ye kadar geçerli olacaktı ve bu iki ülkeyi, bu iki ülkenin beklentilerini bir kat daha birbirine yaklaştırdı.⁸⁴

82 Hafız Hakkı'nın Sarıkamış günlüğü, s. 91; Hasan İzzet'in istifa telgrafının da bulunduğu Sabis, *Harb hatıralarım*, 2: 132-33. 10 Ocak 1915'te, Hasan İzzet Paşa'nın yerini Hafız Hakkı aldı. Askerî tarihle ilişkili hususlar için, bkz. William E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (New York: Cambridge University Press, 2011), s. 240-292; Erzincan'da görevli bir Osmanlı Kürt askerî veterinerinin gözünden genel sefaletin tasviri için, bkz. Nuri Dersimi, *Hatıratım* (Stockholm: Roja Nü, 1986), s. 73-76.

83 Sabis, *Harb hatıralarım*, 2: 120; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: United States Naval Institute, 1927), s. 39 [Türkiye'de Beş Sene/Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hatıraları, çev. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013].

84 Morgenthau'nun günlüğü, 9 Ocak 1915, s. 163; 19 Ocak 1915, s. 168; 8 Mart 1915, s. 191; Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, s. 46-47, 98-99.

Talat, aylarca süren savaş hazırlıklarına ve Doğu'daki fethle yapılan yatırımları ödüllendirmesi gereken, tehlikeli ama ümit vaat eden bir girişimle bızatihi özdeşleşmişti. Başarısızlığın ardından, 1915 başlarında, pek çokları onu “ziyadesiyle somurtkan”, “kötü bir halet-i ruhiyede” ve “olağanüstü çökkün” görmekteydi. 14 Şubat 1915'te, Hafız Hakkı Paşa'nın tifüsten öldüğü haberi İstanbul'a ulaştıktan sonra Cavid, Talat'ı savaş başladığından bu yana ilk kez umutsuzluk içinde gördüğünü yazdı.⁸⁵ Daha 1907'de dahili komitenin bir mensubu olan Hafız Hakkı, ITC'nin, Doğu'da fethle tutkuyla inanan eylemci idealistlerini temsil ediyordu. İki gün sonra Talat, kayınbiraderi ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik'e (Renda), “Ordunun o afüvv [silip süpüren], cevval ve kıymetdârının, o muazzez kardeşimizin ziyasına ağlamamak, müteessir olmamak elde değildir. Ancak biz ölmeliyiz ki millet ve memleket yaşasın” diye yazdı. Abdülhalik, Talat'ın Balkan doğumlu, genç, adanmış, şimdi Doğu'da devlet görevlisi olarak çalışan adamlarından bir diğeri idi; daha sonra Atatürk'e de hizmet edecekti.⁸⁶

Enver'in kayınbiraderi Cevdet'le amcası General Halil'in öncülük ettiği gayrinizami kuvvetlerle Kuzey İran'a yapılan seferler, Ermeni ve Süryani köylerine büyük bir zarar verdiyse de Rusya karşıtı askerî hedefler yine başarısızlığa uğradı. Nihayetinde, Nisan 1915 ortasında, Ermeni General Andranik Ozanian'ın gönüllü askerî birliklerinin katıldığı Dilman muharebesinde istilacılar kati olarak yenildi. Benzer biçimde, Şubat başlarında Cemal, Süveyş Kanalı'nı geçme girişimini yarıda kesmek zorunda olduğunu İstanbul'a bildirdi. Böylelikle, –başkentteki seçkinlere ve ordudaki genç subaylara canlılık getirmiş olan– restorasyona ve yayılmacılığa dönük beklentiler travmaya dönüştü. Osmanlı büyük hahamı Haim Nahum'a göre, Şubat 1915'te, “bütün Türkler ... bir şekilde çöküntü içinde”ydi.⁸⁷

Bu vaziyet ve iklim içinde, Talat ve komite, otorite ve itidali kaybetme tehlikesiyle ciddi olarak karşı karşıyaydı. 14 Şubat'taki meclis oturumu neredeyse başlamadan kapandığında hem canı sıkkın hem de saldırgan bir ruh hali içinde olan Müslüman vekiller meclisi terk etti. Hristiyanlara karşı tavrıyla nam salmış Diyarbakır vekili Fevzi'nin yanı sıra pek çok başkaları, yabancı kuvvetlerin ilerlemesi durumunda tek bir Hristiyanın bile hayatta kalmayacağı tehdidini savurdular. İtilaf kuvvetleri 19 Şubat'ta Çanakkale Boğazı'nı (İstanbul'a denizden geçiş yolunu) ağır bir biçimde bombalamaya başladığında, komite rejimi imparatorluğun artık –doping etkisi yaratmış olan–

85 Morgenthau'nun günlüğü, 18 Ocak 1915, s. 167; 23 Ocak 1915, s. 170; 22 Şubat 1915, s. 183; Cavid'in günlüğü, 3: 36, 14 Şubat 1915.

86 Talat'tan Bitlis valisi Abdülhalik'e, 16 Şubat 1915, *Hafız Hakkı'nın Sarıkaşık günlüğü*, s. 118'de tıpkıbasım ve transkripsiyon. Şakir'e benzeri bir telgraf için, bkz. Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 140-141.

87 Morgenthau'nun günlüğü, 23 Şubat 1915, s. 184; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 227.

restorasyon ve yayılmacılık rüyasının içinde değil de kendini müdafaa halinde olduğu gerçeğiyle kesin surette yüz yüze gelmiş oldu. Sadece cephelerde ve başkentte değil, aynı zamanda Osmanlı temsilcileri ve Cavid'in Mart 1915 başında Viyana ve Berlin'de görüştüğü müttefikler arasında da büyük ölçüde karamsarlık hüküm sürüyordu. İstanbul'daki yabancı diplomatlar arasında, "herkes ... vaziyete dair muazzam ölçüde huzursuz ve heyecanlıydı".⁸⁸

Doğu'daki fiyaskonun bir neticesi olarak, sivil idare ve askeriye söz konusu hudut bölgelerinde kontrolünü kaybetti. Ordu büyük ölçüde güç kaybettiği için, Osmanlı idaresi bölgede sorgulanır oldu. Teşkilât-ı Mahsusa'nın başlıca işlevi artık savunmaydı. Rus ordusu Osmanlı toprağından küçük parçalar işgal etmiş ve sınırlı kuvvetleriyle geçici ilerlemeler kaydetmişti. Teşkilât liderlerini teselli edip yüreklendirmek isteyen Talat, İstanbul'dan hızla askerî destek yollanacağı hususunda daha sonra boşa çıkaracağı vaatlerde bulunmakta tereddüt etmedi. Eski Osmanlı toprağı Makedonya'nın bir Bulgar müttefiki tarafından istilaya uğradığı haberi gibi daha kötü olan vaziyeti örtmek için yalanlar bile söyledi.⁸⁹ Bu güçlü dahiliye nâzırı, telgraf ve tamimleriyle, rejimin vilayetlerdeki temsilcilerinin mevcut ulusal ve uluslararası meselelere dair bildiklerini yeni bir çerçeveye oturttu. Gazeteler doğu vilayetlerine pek ulaşmıyor, gelenler de geç geliyor ve komitenin talepleri doğrultusunda sansürlenmiş oluyordu.

Lider Talat, bütün yasal ve yasal olmayan araçları kullanan deneyimli bir kumarbaz olsa da Şubat ve Mart 1915 başları itibarıyla bizzat ne yapacağını bilmez bir haldeydi. Yine de dikkatini Turan'dan ve kaybedilmiş bölgelerin yeniden ele geçirilmesine yönelik gösterişli girişimlerden alıp Anadolu'daki gerçekliklere çevirebildi. Çanakkale Boğazı ve doğu cephesi, özellikle de Van, iki ana meseleydi. Her halükârda, komite liderleri İstanbul'un başarıyla müdafaa edilmesi hususundaki kararlılıklarını makul derecede sergileyebildiler. Savunmayla görevli Osmanlı taburlarına Alman generaller liderlik etti ve aynı taburlar Alman uzmanları, Alman silahları ve bazı Alman birlikleri tarafından desteklendi. Yine de risk büyüktü. İktidar merkezini doğrudan doğruya tehdit etmemekle beraber, Van'daki ve doğu vilayetlerindeki vaziyet daha da zordu. Talat şahinlerle beraber bölgede rüzgâr ekmiş, şimdi fırtına –yani sefalet, nefret ve tehlike altındaki bir gelecek– biçiyordu.

Sekteryen politikalarına rağmen ve aynı zamanda yine bu sebeple, bölgedeki rejim güçleri bütün itibari Müslümanların desteğini sağlamayı bile başaramadı. Osmanlı saltanatı/hilafetinden her daim soyutlanmış Dersim Alepleri Rusya'ya yakınlık duyuyor ve Osmanlı ordusuna katılmayı reddedi-

88 Morgenthau'nun günlüğü, 1 Mart 1915, s. 188; Cavid'in günlüğü, 3: 14, 3: 36-41, 21 Şubat 1915; Artuç, Cemal Paşa, s. 224-225; Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 129.

89 Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 205-206.

yordu. (Sünni) Kürt liderler Abdürrezzak ve Kâmil Bedirhan ARF'yle ittifak yapmayı denediler. Rusya da bunu destekliyordu. Nihayetinde Talat, Cevdet'e bu yolu izlemeye kalkışan bütün Kürt önderlerini ivedilikle tutuklaması fikrini aşıladı. Talat'ın Ermenilere yönelik tepkisi –Ermenileri de benzer fiiller nedeniyle suçlamasına rağmen– daha da sertti. Yine, Cemal Paşa'ya göre, “bir millet yaratmaya çalışan ve [Filistin'de] daha şimdiden kâğıt para ve pullar kullanan ... fitneci ve dalavereci Siyonistler”e gösterdiği tepkiden de sertti. Oysa İTC basını Ocak ve Şubat aylarında hâlâ Osmanlı Ermenilerinin devam eden savaştaki vatanperverliği ve sadakatının altını çizmekte ve Müslümanlar arasında söz konusu olabilecek Ermeni karşıtı şüphelerin tamamının kötücül manipülasyonlardan kaynaklandığını öne sürmekteydi.⁹⁰

Yine de yönlendirme altındaki bu açıklamalar Talat'ın gerçek değerlendirmesine tekabül etmiyor, sertleşmeye doğru giden ve ilk belirtileri 1914 yazı sonlarında görülen ülke içi stratejiye dair yanıltıcı bir işlev görüyor ya da bu gelişmeyi gizliyordu. 28 Şubat 1915 tarihli, telgrafla dolaşıma sokulan bir tamimde Talat, Doğu Anadolu'daki valilerin dikkatini Bitlis'teki “Ermeni eşkıyası ve Halep ve Dört Yol'da yine Ermenilerin askere karşı vuku bulan tecavüzâtı ve Kayseri'de zuhur eden külliyetli bombalarla Rusça, Fransızca ve Ermenice grupları hâvî şifreli muhaberât evrakı, memleketde düşmanlarımız tarafından bir ihtilâl teşebbüsü hazırlanmakta olduğuna delâlet etdiğin[e]” çekiyordu. Enver'le aralarında geçen Ermenilere dair ilgili yazışmaları paylaşıyor ve Dört Yol'da yakalanan Ermenilerin ciddi bir cezalandırmaya tabi tutulmasında ısrar ediyordu. Talat'ın 28 Şubat tarihli bu tamimi, aynı zamanda, Enver'in 25 Şubat tarihli talimatıyla Ermeni askerlerin genel silahsızlandırmaya tabi tutulduklarına dikkat çekiyor ve valileri daha ileri önlemler için hazırlıklı olmaya davet ediyordu.⁹¹

Talat, Van'dan gelen mesajlar ile Van vekili ve Cevdet'in İstanbul'daki Mekteb-i Mülkiye'den eski sınıf arkadaşı Arşak Vramyan'ın ayrıntılı bir raporu dolayısıyla bilhassa kızgındı. 21 Şubat 1915'te Cevdet'e sunulmuş olan bu raporun⁹² yanı sıra bazı telgraflar (aralarında ARF Van vekili Vahan Papazyan'ın çektikleri de vardı), Van bölgesinde Teşkilât'ın gayrinizami kuvvetleri tarafından sergilenen gaddarlıkları, teslimiyetçi olmayan bir eday-

90 Örneğin, bkz. “Osmanlı Ermenilerinin vatanperverliği”, *Tanin*, 18 Ocak 1915, s. 1; Talat'tan Cevdet'e, 14 Mart 1915, BOA DH. ŞFR 51-14 (1); Nuri Dersimi, *Kürdistan tarihinde Dersim* (Halep: Özel baskı, 1952), s. 94-98; Dersimi, *Hatıratım*, s. 77-79; Morgenthau'nun günlüğü, s. 175, Askeri Vali Cemal'in sekreteri Bahaeddin'in bir ifadesini 2 Şubat 1915'te alınıyor.

91 Talat'tan kimi vilayet ve sancaklara, 28 Şubat 1915, BOA DH. ŞFR 50-127.

92 “Rapport de Vramian, député de Vaspourakan (Vilayet de Van), à la Chambre ottomane, présenté à Talaat Bey, Ministre de l'intérieur” başlığıyla yayımlanmıştır: *La défense héroïque de Van* (Cenevre: Ed. Drochak, 1916), s. 13-33. Karş. Der Yeghiayan, *Memoirs*, s. 60; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 228-230.

la tarif etmekle kalmıyor, aynı zamanda bu vahim krizin üstesinden gelmeye, Türk-Ermeni ilişkilerini korumaya, gerçekleştirilmemiş reformlar (aralarında eski vali Tahsin'in daha yakın zamanlı bir teklifi de vardı) meselesini çözmeye dair öneriler de getiriyordu. Vramyan'ın raporu, Hristiyanları meşru hedef haline getiren ve halen sarsak bir biçimde işleyen idareye karşıt bir yerden, Doğu Anadolu'da alternatif bir düzene dair projeleri Şubat 1914 reform planındakine benzer bir anlayışla ve kuvvetle yeniden gündeme getiriyor ve dahası, öz-savunmanın kabulünü talep ediyordu. Merkez Komite bu raporu Ermeni özerkliğine yönelik bir adım olarak gördü. Hükûmete yönelik aleni bir hakaret olarak algıladı. Rapor, sert ve kapsamlı bir cevabı hak ediyordu. Bu noktada, Haziran 1914'te Rumların başarılı bir biçimde sınır dışı edilmesinin ardından tehcir, hazır bir gündem maddesi olarak oradaydı. Aynı zamanda, azınlıkların hayırlı bir biçimde ortadan kaldırılması, 1914 sonlarından itibaren, subaylar arasında yeni bir sohbet konusuydu. Bu konu, farklı yerlerde yaşayan yabancıların kulağına da doğrudan doğruya gitmişti. Ve muhtemelen hiçbir yerde, Sarıkamış'taki yenilgiyi müteakip Erzurum'daki subaylar ve Teşkilâtın adamları arasında olduğu denli kökleşmiş değildi.⁹³

Mart 1915 başlarında, Talat henüz geniş kapsamlı bir müdahale için adım atacak ruh hali ya da konumda değildi. Ermenilerin iyi örgütlenmiş olduğu ve kısmen silahlı bulundukları Adana-Dört Yol ve Zeytun-Halep'te, isyana yönelik hareketler (görevlendirmelere, baskı ve espiyonaja karşı direniş) görülmüştü. Aralarında asker kaçaklarının da bulunduğu küçük bir grup Zeytun Ermenisi Kilikya'da dört başı mamur bir ayaklanmayı umut ediyorduydu da Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun yüksek rütbeli kuvvetleri bu hareketi Mart 1915 sonlarında bastırdı. Zeytun Ermenileri, Dördüncü Ordu Komutanı Cemal'in inisiyatifleriyle tahliye edilip Konya'da yeniden iskâna tabi tutuldular, yerlerine de Müslüman göçmenler yerleştirildi. Talat'ın yakın bir çağdaşı olan Ali Münif (Yeğenağa), Talat adına Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti'nden (İç İşleri Bakanlığı, Aşiretlerin ve Göçmenlerin Yeniden İskânı Müdürlüğü) Cemal'e vaziyetin güçlüklerini dikkate alması hususunda yazdı; bölge, kayalık yapısıyla göçmenlerin yeniden iskânı için en münasip yer değildi. Şubat sonlarında, yani Zeytun'daki tahliyelerden ön-

93 Sert yanıtla ilgili olarak, bkz. Halil'in Morgenthau'ya 12 Kasım 1915 tarihli açıklaması, Morgenthau'nun günlüğü, s. 381. İmhacı bir dil kullanan, bütünüyle Ermeni karşıtı bir rapor için bkz. Hasankale'den Askert Komutanlığı, 22 Şubat (Patriğin Şubat başlarında hükûmete verdiği bir memorandumda getirdiği ciddi suçlamalara yanıt olarak belki o tarihte başlamıştı, fakat bir bütün olarak Nisan sonundan başlayarak tarihlenmektedir, zira 20 ve 21 Nisan tarihlerindeki telgrafflara atıfta bulunmaktadır, ATASE, Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918, s. 420-421; karş. Der Yeghiayan, *Memoirs*, s. 55). İmha doğrultusunda konuşmalar yapıldığına dair ilk duyuruları alan yabancılar arasında Avusturyalı askert ataşe Pomiankowski, Elazığ'daki Alman misyoner Johannes Ehmann ve Urfa'daki İsviçre hastanesi idarecisi Jakob Künzler vardır.

ce, Adana valisi Dörtüol Ermenilerini aynı ildeki başkaca –denize kıyısı olmayan– yerleşimlerde yeniden iskâna tabi tutmuştu.⁹⁴

Donanmanın 18 Mart 1915'teki zaferi ve dolayısıyla İstanbul'un da başa-rılı bir biçimde müdafaa edilmiş olması, hayati önemdeydi. Muhteşem bir ruh hali içinde olan Talat, 19 Mart'ta, deniz istihbaratının başında olan İngiliz idareci Kaptan William Hall'a, Osmanlı başkentindeki "nüfuz sahibi yurttaşlardan birçoğu[nun]... Almanya'yla münasebetlerin ivedilikle kesilmesini memnuniyetle karşıla[yacağı] ve hatta İngiliz filosunun gelişi için şehrin camilerinde dualar edilmekte olduğu"nu iletip Churchill'i hem İstanbul'un askerî mukavemeti hem de kendisinin ve Enver'in Almanya'nın tarafında savaşmaktaki ortak kararlılığı hususunda yanılttı. Britanya'nın ummuş olduğunun aksine, bu iki üst düzey ITC lideri arasında herhangi bir anlaşmazlık mevcut değildi, Talat'ın Enver'e karşı bir darbe yapması daha da düşük ihtimaldi; eksik olan sadece İngilizlerin temel istihbaratıydı. Aynı gün yapılan bir İngiliz savaş konseyi toplantısında, Churchill, "kökten temizlik yapmamızın ... ve bu tesirsiz ve miadını doldurmuş milleti" bölmenin "vaktiydi" diye düşünüyordu. Türk-Müslüman gücünü olduğundan zayıf ve olduğundan güçlü görmek arasında salınan, aynı zamanda emperyal korkular taşıyan Churchill, bundan birkaç hafta önce, "Hedef Hindistan, roket yakıtı İslâm ve roket de Türkler," diye niyetini açığa vurmuştu.⁹⁵

18 Mart zaferi Talat'a, niteliği henüz tam olarak belirlenmemiş kapsamlı bir politikayı ele almak ve faaliyete sokmak için ihtiyaç duyduğu özgüveni sağladı. 21 Mart'ta Cevdet'e şu talimatı verdi: "Vârâmyânın muhtelif vesilelerle Nezârete icrâât-ı hükûmeti tenkîden hakaretle mâlî [dolu] telgraflar çekiyor. Bu adamın Vândan ihrâcı ve Vân, Erzurûm, Bitlîs vâlîlerine verildiği muhtıralarla birlikde Erzurûm Dîvân-ı Harbine tevdi'i hakkındaki mûtâla'anızın serî'an iş'arı." Aynı gün, Tahsin'i, "Venizelosun isti'fânı Yunan siyâsetinin lehimize tebeddülünü [dönüşmesini] mücib oldu. İtalya ile Avusturya anlaşmak üzere dir. Boğazda muvaffakiyyet devam ediyor" diye bilgilendirdi.⁹⁶ Cevdet, Talat'ın talimatına uymak konusunda hevesliydi; eski sınıf arkadaşı ve ahabası Vramyan'a bir tuzak kurdu. 16 Nisan gecesi, bir diğer

94 Ali Müniften Cemal'e, 14 Nisan 1915, BOA DH. ŞFR. 52-51, *Armenians in Ottoman Documents (1915-920)*, s. 25; Vali İsmail Hakkı'dan Talat'a, 26 Şubat 1915, ATASE, Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918, s. 341; Aram Arkun, "Zeytun and the commencement of the Armenian Genocide", Ronald G. Suny, Fatma M. Göçek ve Norman M. Naimark, der., *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2011), s. 231-236. Karş. Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 591-592.

95 Dockter, *Churchill and the Islamic World*, s. 76-77'de alıntılanıyor.

96 Talat'tan Cevdet'e, 21 Mart 1915, BOA DH. ŞFR 51-58 (1); Talat'tan Tahsin'e, 21 Mart 1915, BOA DH. ŞFR. 51-77.

Vanlı ARF lideri olan Ishkhan'ın öldürülmesinden kısa bir süre sonra, Vramyan'ı divan-ı harbe sevk etmek üzere tutukladı. Kural olarak, bu ifade, hedefteki Ermeni'nin mahkeme yolunda ölmesi anlamına geliyordu, Vramyan'ın durumunda da böyle olacaktı.

Talat, 13 Nisan 1915'te ısrarını dile getirdi: "Merkumun [Vramyan] sevinde henüz mahzûr var mıdır?" Bu noktadan itibaren, birçok tekil "avlanan Ermeni" vakasını sonuna kadar şahsen takip etti. Vramyan, 8 Mayıs'ta son bir kuvvetli hayat belirtisi olarak, Bitlis'ten İstanbul'a bir mesaj gönderdi. "Yüksek menfaatler adına", Talat'a, uzlaşma eli uzatması ve Van'daki kardeşin kardeşi öldürdüğü savaşı durdurması için ısrar ediyordu. O ya da arkadaşı Vahan Papazyan, Talat'tan gelecek bir görevlendirmeyi seve seve kabul edecekler ve üç gün içinde kati olarak ilerleme kaydedeceklerdi. Ölüm yolundaki bir Osmanlı Ermeni vekilin ilettiği ve hem çaresizliğin hem de iyimserliğin bir ifadesi olan bu mesaj, barış ve hayat iradesinin son tanığıdır. Talat, buna rağmen, büyük ölçüde kendisinin savaş kararı ve Doğu'daki kutuplaştırma siyasetinin yarattığı bir iç düşmana karşı kendi kendine ilan ettiği bir savaşın içinde yıkım, intikam ve kolay zafer üzerinde sabitlenmiş düşüncelerini değiştirmede.⁹⁷

8 Mart 1915 tarihi, ITC'nin genel olarak yenilgi ve bunalımdan uzaklaşması, özel olarak da Talat'ın etrafı Ermeni karşıtı politikasının hayata geçmesi açısından bir dönüm noktasıydı. Birinci Dünya Savaşı'ndaki, İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale Boğazı'nı yarıp geçme girişimine karşı elde edilen –ve herkesten önce Churchill tarafından arka çıkılan– bu ilk önemli askeri başarı, çöküntü içindeki idarecilere canlılık getirdi. Harekâta kalkışanlar büyük kayıplar verdiler. "Bu akşam [18 Mart] ilk sevinecek bir haber aldık... Günlerden beri müthiş bir endişe ve kederle bizi ezen Çanakkale mes'elesinin karp [yakın] bir tehlike olmadığını tebşir eden bir haber. Sevinçten çıldırıyoruz," dedi Cavid. Komite üyeleri, zaferden dolayı Edirne'nin geri alınmasından sonra olduğundan bile daha fazla övündüler. Denizcilik alanındaki dün-

97 Talat'tan Cevdet'e, 13 Nisan 1914, BOA DH. ŞFR 51-169; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 232-233, 823. "S[on] E[xcellence] Talaat bey, Consple [Constantinople] / au nom intérêts supérieurs, deux races supplie[nt] votre excellence terminer question Van amiable / combattants arméniens poussées seulement par désespoir / si vous commandez fonctionnaire Bitlis portant vos ordres / et Papazian effendi en mai possible arriver Van / dans trois jours et faire arrêter guerre fratricide / attendant arrangement final / Vramian" [Ekselansları Talat Bey, Conspl [Konstantinopolis] / iki millet yüksek çıkarları adına Ekselanslarının Van sorununu uzlaşma yoluyla çözmesini rica eder / Ermeni savaşçıları sırf çaresizlik yüzünden bu yola itilmişlerdir / emirlerinizi yerine getiren Bitlis memuruna buyurursanız / Papazyan efendi Mayıs'ta muhtemelen Van'a varır / üç gün içinde ve bu kardeş kavgasını durdurur / sonunda anlaşma sağlanması umuduyla / Vramyan (BOA DH.EUM. 2. Şb. 56-40, bu dosya Vramyan'dan Bitlis'e sadece Osmanlıca olarak ikinci bir benzer mesaj içermektedir). Talat'tan Cevdet'e 13 Haziran 1915'te giden bir telgrafa göre, Vramyan henüz öldürülmemiştir; bununla beraber böylesi bir beklenti satır aralarında mevcuttur (BOA DH. ŞFR. 51-169).

ya güçlerine karşı elde edilmiş bu zafer her yerde, “Çanakkale[nin] geçilmez olduğu yönündeki kati inanç”ın haklılığını ispat ediyordu.⁹⁸

Alman kumandanların, uzmanların ve Alman teknolojisinin sonucu belirleyen katkısının ya üzerini örttüler ya da önemini azalttılar. Doğu vilayetlerindeki, başında Osmanlı kumandanlarının bulunduğu ve sadece birkaç Alman subayın eşlik ettiği Üçüncü Ordu’nun aksine, İstanbul’la Batı Anadolu’daki Osmanlı ordusu, doğrudan doğruya Alman komutasındaydı. Morgenthau, “Bu adamlar [ITC’liler] meydanda olan başarıları ile kati surette kendilerinden geçmiş vaziyetler ve daha şimdiden Almanların kendilerini sağlamış olduğu desteği bütününü yabana atmaya başladılar” diye yazıyordu. İlginç bir biçimde, Wangenheim, ITC’nin gerçekleri sunma biçimine ses çıkarmıyordu. Kendisini karşısında sorumlu hissettiği –ama vakti zamanında da başına bir dolu dert açmış olan– bir müttefikin bu ilk mühim başarısını duygusal bir yaklaşımla, memnuniyetle karşıladı. Sonuç olarak, ittifak güçlenmişti ve Wangenheim, Talat’ı ve Enver’i gücendirmemek hususunda çok daha fazla istekliydі.⁹⁹

ITC çevreleri için, Fransa ve Britanya’ya karşı elde edilen 18 Mart 1915 zaferi, Muhittin Birgen’in yazdığı üzere, “memlekete bir benlik hissi verdi”. Rejim, 1914 yazı sonundakine kıyasla daha bile fazla kendine güven kazanmıştı. Bu yeni özgüven, genel olarak yabancılara, özel olarak da –şimdi yıkıcı yabancılar ve önceki yenilgilerin müsebbipleri olarak ilan edilen– Osmanlı Ermenilerine karşı şovenist bir tavırla iç içe geçmişti. Bu konuda en fazla sesi çıkan Şakir’di. Ermenileri –kimisi Alman subaylar gibi– Doğu’daki başarısızlıktan mesul tuttu. Teşkilât-ı Mahsusa, Şubat 1915’te, daha fazla ilerlemek yerine, geri çekilmeye zorlanmıştı; dolayısıyla Şakir’in Ağustos 1914 fetih planı apaçık bir fiyaskoya dönüşmüştü. Ne var ki, o ve arkadaşları, geçici olarak askıya almak durumunda kalmış olsalar bile, eski Teşkilât mensubu Arif Cemil’in yıllar sonra yazdığı gibi, “eski istilâ hırslarından vazgeçmemişlerdi. ... Rusya’daki Türklerin Türkiye’ye bağlanması fikri o kadar sabit idi ki bunun için lâzım olan programlar hazırlanmış bir halde duruyordu”.¹⁰⁰

Şakir 13 Mart 1915’te Erzurum’dan ayrılıp kısa bir süre sonra ITC’nin İstanbul’daki genel merkezine vardığında, bu yanlı bakış açısının yanı sıra

98 Cavid’in günlüğü, 3: 47-51, 18-30 Mart 1915.

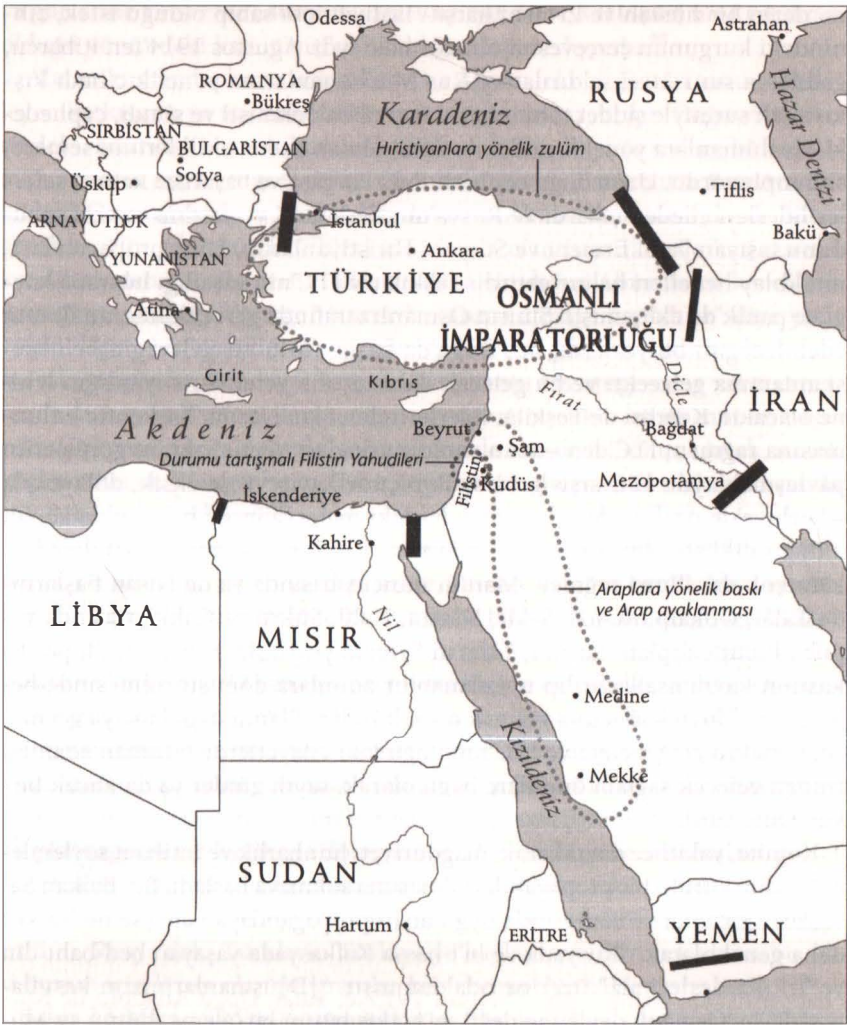
99 Birgen, *İttihat ve Terakki’de on sene*, s. 221; Cavid’in günlüğü, 3: 79, 3: 98. İstanbul’daki savaşın ilk yıllarına retrospektif bir bakış için, Morgenthau’dan Lansing’e, 18 Kasım 1915, *United States Official Records, 1915-1917*, s. 370; Alexander Krethlow, “The Armenian Genocide and the German Military”, *Witness to a Crime of the Century: The German Empire and the Armenian Genocide* konferansına sunulan metin, Deutsches Historisches Museum Berlin, 3 Mart 2015; karşı. Krethlow, “Deutsche Militärs und die Armenier: Demographische Konzepte, Sicherheitsmassnahmen und Verstrickungen”, Rolf Hosfeld ve Christin Pschichholz, der., *Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern* (Göttingen: Wallstein, 2017), s. 149-171.

100 Cemil, *Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 236, 240, 261-263; Birgen, *İttihat ve Terakki’de on sene*, s. 222.

ra, derin bir hüsrân ve Ermeni karşıtı faaliyet için sahip olduğu istek, zihnindeki kurgunun çerçevesini oluşturmaktaydı. Ağustos 1914'ten itibaren, gaddarca sınır ötesi saldırılar ve Rus Müslümanlarına yönelik cihadı kışkırtmak suretiyle şiddet tohumlarını faal olarak ekmişti ve şimdi, cephedeki Müslümanlara yönelik şiddet de dahil olmak üzere, ettiklerinin semeresini topluyordu. Uzun doğu cephesindeki kargaşa ve başarısız kalmış seferler liderleri çileden çıkardı ve Rusya'nın ilerlemesi ve yardım etmesi umudunu taşıyan yerel Ermeni ve Süryani Hristiyanlarını, cihat propagandasının kolay hedefleri haline getirdi. Teşkilât'la ITC'nin yaşadığı hüsrana kaygı ve panik de eklenmişti: Sınırın Osmanlı tarafında geri çekilmenin devam edebileceğini biliyorlardı; bu, Doğu'da başka türlü bir geleceğin belirmesi anlamına gelecekti ve bu gelecek daha ziyade yerel Hristiyanlığın lehine olacaktı. Kendisi de Teşkilât liderlerinden olan Nâzım, başkentte bulunmasına rağmen, ITC'den –uzun süredir arkadaşı olan– Şakir'in görüşlerini paylaşmaktaydı. ITC arşivleri büyük ölçüde kayıp ya da eksik, dolayısıyla –Türkiye'de özel ya da askerî arşivlerdeki materyalin de bütünüyle kapalı olduğu dikkate alınır– o dönemin tam olarak bir resmini sunabilme imkânı çok dar. Buna rağmen; Mart'ın ikinci yarısında ya da Nisan başlarında Talat, Gökâlp, Kemal, Şakir, Nâzım, Halil, Şükrü ve Cahid arasında yapılan komite toplantılarının, Talat'ın Ermeni yurttaşlara karşı etraflı politikasının kavramsallaştırılıp uygulanabilir adımlara dönüştürülmesinde belirleyici olduğu sonucuna varmak mümkündür. Planın uygulamaya geçmesine, makro gelişmelere ve ITC'nin doğudaki vilayetlerde bulunan adamlarından gelecek sağlam önerilere bağlı olarak, sayılı günler ya da ancak birkaç hafta vardı.¹⁰¹

Komite, vakitlice davranarak, mağduriyet, hunharlık ve intikam söylemleri üzerine kurulu bir propagandayı dolaşıma sokmaya başladı. Bu, Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında uygulanan propagandaya benzese de bu kez daha genel olarak, “Rusyada ve bi'l-hâssa Kafkasyada yaşayan bed-baht dîn ve ırk kardeşlerimiz” üzerine odaklanmıştı. “[D]üşmanlarımızın kasıdları sâde şu ‘Osmanlı devletine değil, bi'l-'akis bütün bir ‘âleme, bütün şu Müslümanlara müteveccihdir.” Eş zamanlı olarak, sadrazam Said Halim'in (artık büyük ölçüde Talat'ın ve komitenin kuklasıydı) Hariciye Nezareti, “Âzerbaycan ve Van civârında Rusların ve Ruslara iltihak eden Osmanlı Ermenilerinin îka' ettikleri mezâlim” ve –Temmuz 1914 sonlarından bu yana olan hakiki zaman çizelgesini ve niyetleri ters yüz eder biçimde– “hâl-i harbin hudûsünden mukaddem Rusların tashih-i hudûd bahânesile vâki olan tecâvüz

101 Sabis, *Harb hatıralarım*, 2: 192; David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006), s. 63. Karş. Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 243-249.

1915 itibarıyla içerde ve dışarda topyekûn savaş.

ve taarruzları” üzerine askerî ve sivil belgelerin derlendiği bir *Kırmızı Kitap* hazırladı. Propaganda dilinde başarılı bir biçimde tercüme edilmiş bu son cümle, kendi başarısızlığa uğramış gündemlerinin itirafıydı.¹⁰²

102 “Harb ve vahşet”, *Tanin*, 2 Nisan 1915. Karş. Hariciye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne, 7 Mart 1915; Tahrân’daki Osmanlı Büyükelçiliği’nin, Rus Kars’ı ve Ardahan’daki Müslümanlara yönelik zulüm hakkında bir mesajına dair, BOA DH.EUM. 2. Şb 5-31, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin sevk ve iskânı (1878-1920)* (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007), s. 117-

Olağanüstü kararı: “Artık bir Ermeni sorunu yok”

Talat'ın Nisan 1915'te ülke içinde başlattığı topyekûn savaşın ayırt edici nitelikleri asimetri, külliyet ve etno-dinsel özgülüktür. Temmuz ortasına gelindiğinde, “üç ayda, Abdülhamid'in otuz yedi yılda becerebildiğinden daha fazla Ermeni'yi ezip geçmiş” olmakla övünüyordu.¹⁰³ Bu öz-değerlendirme, Nisan başı itibarıyla Ermeni karşıtı politikaya dönük kapsamlı ve –takipçisi olduğu– Abdülhamid'in 1890'lardaki Ermeni karşıtı gayretlerinin fersah fersah ötesine geçen bir karar sürecinin kritik eşiği geçmiş olduğunu teyit eder. Talat, siyasi felsefesinden, bir anayasa için, Türk-Ermeni iş birliği için ve despotizme karşı verilen mücadelenin son izlerini de –II. Abdülhamid'in ortak bir hasım olarak görüldüğü 1908 öncesi ve sonrasında olduğu gibi– silmişti. Sonunda, uzun süre yoldaşlık etmiş olan Ermenileri ve bütün bir Ermeni nüfusunu gaddar bir ölüme göndermek suretiyle, karakterine dair yarılara da halel getirdi.

İtilaf kuvvetleri donanmasına karşı elde edilen zaferin verdiği coşku, Şakir'in ve diğer dava arkadaşlarının hararetli Ermeni karşıtı tavırlarıyla, Dört-yol ve Zeytun'da yerinden etme/yeniden iskân planlarının başlangıcıyla ve askerlerle valilerin Doğu'da da tahliyelere başlanması talepleriyle iç içe geçti. Bütün bunlar Talat'ta, kapsamlı bir biçimde harekete geçmek yönünde nihai dürtüyü yarattı. O ve Enver halihazırda –Eylül 1914'ten bu yana– Ermeni seçkinlere yönelik baskı uygulamalarının adımlarını atmışlardı. Bununla birlikte, Mayıs ve Haziran 1915'te, neredeyse topyekûn bir tahliye planını tasarlayan Talat'tı, Enver ya da bir başkası değil. Bu planla, Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni yurttaşlar, kamplara bile değil, Suriye çöllerinde öleceklerle yerlere gönderildiler.

Gelibolu'daki muzaffer müdafaa ile Ermenilerin ortadan kaldırılması, sadece eş zamanlı bir nitelik gösteriyor değildi. Bu ikisi, aynı zamanda, doğaları gereği birbirine bağlıydı; tıpkı herhangi bir vicdan muhasebesini ve herhangi bir sağlıklı eleştiriyi dışarıda bırakan destansı ulusal zafer mitinin derhal yürürlüğe girmesi gibi.¹⁰⁴ Nisan 1915'te, Talat, Doğu Anadolu ile Kilikya'nın geniş kesimlerine odaklanmış bir tahliye politikası ile –askerî doktor-

118'de çevrilerek basılmıştır; *Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri 1914-1918*, s. 380-387 (alıntılar, 381 ve 384, 23 ve 25 Şubat 1915 tarihli ve özellikle *Kırmızı Kitap*'a [Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan bir Osmanlı propaganda yayını] ilişkin mesajlar).

103 1903'ten itibaren İstanbul Robert Koleji Başkanı olan Caleb C. Gates (öncesinde, Harput-Ela-
zığ'daki Fırat Koleji'nin başkanıydı ve burada 1895 Hamid dönemi katliamlarına tanıklık et-
mişti); Morgenthau'nun günlüğü, 18 Temmuz 1915, 279. Karş. Kieser, *Der verpasste Friede*, s. 199-202.

104 Karş. Hans-Lukas Kieser, “Join the Dots between Gallipoli and the Armenian Genocide”, *The Conversation*, 23 Nisan 2015 ve “Der Mythos Gallipoli”, *Neue Zürcher Zeitung*, 15 Nisan 2015, s. 7.

larca önerilen— ülke çapında yürürlüğe sokulacak bir imhacı radikalizm arasında muhtemelen tereddüt etmekteydi. İlk politikanın, Mart 1915'teki oy birliğinden yoksun komite toplantılarının asgari ortak paydası olması akla yakın görünmektedir.¹⁰⁵ Dehşet verici radikalleşme bu bağlamdan doğdu, Talat tarafından yönlendirildi ve ülke çapında Ermeni seçkinlere yönelik olarak Nisan ayında başlayan zulmün biçimini değiştirdi. İlk bölgesel tahliyeler Mayıs ve Haziran'da uygulandı. Bunları, 1915 yazında, Anadolu ve Trakya'dan topyekûn tahliye izledi. Planlı katliam Doğu'daki tahliyelerin doğasında vardı ve genel olarak tahliyeler, faillerin çeşitliliğini içeren geniş kapsamlı bir yıkım dinamiği haline geldi. Talat, Abdülhamid'in becerebildiğinden çok daha fazlasını kotaran bir politikanın ustası olarak Haziran 1915 ortasında Alman diplomatların karşısına çıktığında, gururlu ve kendinden emindi. Wangenheim, artık, o zamana değin bakmayı denediği doğrultuda bakamıyordu, zira Talat'ın mutlak politikası "Ermeni ırkını Türk İmparatorluğu'ndan kazımak"tı (İmparatorluk Şansölyesi Bethmann Hollweg'e 7 Temmuz 1915'te çekilen telgraf). Ağustos 1915 sonunda, Talat, Alman büyükelçiye, "Artık bir Ermeni sorunu yoktur," diye ilan edecekti. Doğu Sorunu'nun kritik önemdeki merkezi olan Ermeni Sorunu, Talat'ın muzaffer algısına göre, artık mevcut değildi. *Tanin*'in bir önceki yıl bulunduğu "kehanet"i gerçekleştirmişti.¹⁰⁶

1890'ların Ermenilere yönelik şiddeti, din değiştirmemeleri durumunda erkekleri ve gençleri hedeflemişti. Talat'ın 1915'teki politikası –potansiyel olarak– cemaatin bütün mensuplarını hedefledi. Bunlara, kısa süre öncesinde İslâm'a geçmiş olanlar da dahildi. Dahası, Doğu'da, Dahiliye Nezareti'nin aşikâr planının ötesinde bir Hristiyan karşıtı şiddete sebebiyet verdi. Dolayısıyla, 1915-1916'da merkezî rejimin radikal bölgesel temsilcileri ve yerel düzeydeki hevesli Müslüman failer eliyle, sadece Ermeni değil, Süryani soykırımına da yol açtı. 1890'lardaki katliamların aksine, 1915-1916'da Anadolu'da İslâm'a geçiş ancak Dahiliye Nezareti'nin –istisnai olarak– izin vermesi veya hedefteki insanlara eziyet edecek güçten yoksun olması durumunda hayatta kalmayı garanti altına alabiliyordu. Dinî kimliğin değiştirilmesi ve kelime-i şehadet getirilmesi, nüfus mühendisliğinin etno-dinsel mantığı açısından tali bir niteliğe sahipti. Veyahut, Trabzon valisinin Temmuz 1915 başında ifade ettiği gibi, "İslâm'a geçen bir Ermeni, Müslüman bir Ermeni olarak def edilecek[ti]".¹⁰⁷

105 Karş. Hüseyin C. Yalçın, *Talat Paşa* (İstanbul: Yedigün, 1943), s. 43; aynı yazar, *Siyasal anılar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2000), s. 313-318.

106 Wangenheim'dan Reichskanzler'e, 17 Haziran 1915, PA-AA/R 14086, s. 372; 7 Temmuz 1915, PA-AA/R 14086, s. 433; Hohenlohe'den (olağanüstü misyon sefiri) Bethmann Hollweg'e, 4 Eylül 1915, PA-AA/R 14087, s. 549.

107 Trabzon'daki Alman Konsoloslu Bergfeld'den Reichskanzler'e, 9 Temmuz 1915. PA-AA/R 14086. Karş. Akçam, *Young Turks' Crime*, s. 296-301.

Talat, Nisan 1915'ten başlayarak, Ermeni karşıtı politikayı başlıca üç aşamada tertipleledi ve koordine etti: (1) Nisan ve Mayıs 1915'te siyasi, dinî ve entelektüel Ermeni önderlerin ülke çapında yakalanması; (2) bahar sonlarından sonbahara kadar, Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni nüfusun, Halep'in doğusundaki Suriye çöllerindeki kamplara sürülmesi (Doğu ve İç Anadolu'daki, bulundukları yerde ya da yolda sistematik olarak katledilen Ermeni erkekleri ve aynı zamanda binlerce Ermeni kadın ve çocuk bunun dışındaydı); (3) Cemal tarafından yeniden iskâna tabi tutulan geniş bir grup hariç olmak üzere, kamplarda kalanların çoğunun açlıktan ölmesi ve 1916'da kamplarda hâlâ hayatta olanların da nihai katliama tabi tutulması. Suriye'deki idareci Cemal olmakla beraber, Kuzey ve Doğu Suriye'deki kamplar ile Ermenilerin transferi, doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'ne bağlı bir müdüriyet tarafından kontrol ediliyordu.¹⁰⁸

24 Nisan 1915 tarihine ait, il valileriyle orduya gönderilen ve Van, Zeytun ile diğer yerlerdeki olaylara atıfta bulunan zekice kurgulanmış şifreli telgraf-lar (Birinci Bölüm, “İlk bakışta” başlığı altında üstü kapalı bir biçimde bahsedilen), Anadolu'daki vaziyeti genel bir Ermeni ayaklanması, Ermenilerin düşmanın savaş gayretlerine yardım ettiği bir durum ve uzun süredir Ermeni özerkliğini arzulamış, şimdi de bunu savaş sayesinde başarabileceklerine inanan devrimci komitelerin isyanı olarak tarif etti.

24 Nisan'da biri orduya, diğeri de sivil yönetime gönderilen başlıca iki telgraf neredeyse birbirinin aynısıdır. 6 Eylül 1914 tamiminin çizgisinde, fazla genel bir dille başlıyorlar. Fakat ifadeleri, sadece siyasi örgüt mensuplarının değil (lafzi vurgu, “öteden beri”, bilhassa da Ağustos 1914'ten itibaren Türkiye'ye karşı topluca komplo kurmakla suçlanan bu ilki üzerinde olmakla beraber), esas itibarıyla ülkedeki bütün Ermenilerin hedeflendiği hususunda şüpheyi pek az yer bırakıyor. Talat, iktidarda olan emperyal bir devrimcinin budalaca kibriyle, itaat ya da rejimine açık destek dışında bütün davranışlarının, etraflı bir komplonun parçası olduğunu varsayıyordu. 24 Nisan 1915'te Enver'e çektiği uzun bir telgrafta şunları beyan etti:

Ermeni komitelerinin Memalik-i Osmaniyye'deki teşkilât-ı ihtilâliye ve siyâsiyyeleriyle öteden beri kendilerine bir muhtâriyyet-i idâre te'minine ma'tûf olan teşebbüsleri ve i'lân-ı harbi müteakıb Taşnak Ermeni Komitesi-

¹⁰⁸ Karş. Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 285-696; Taner Akçam, *Young Turks' Crime*, s. 158-193; Hilmar Kaiser, “Shukru Bey and the Armenian Deportations in the Fall of 1915”, *Syria in World War I*, s. 169-236. Suriye'deki soykırımın ikinci aşamasına dair en yakın zamanlı ve en kapsamlı araştırma, Khatchig Mouradian'ın tezidir: *Genocide and Humanitarian Assistance in Ottoman Syria, 1915-1917* (Worcester: Clark University, 2016).

nin Rusya'da bulunan Ermenilerin derhal aleyhimize hareketine ve Memâlik-i Osmâniyye'deki Ermenilerin dahi ordunun düçar-ı zaaf olmasına intizâr ederek o zaman bütün kuvvetleri ile ihtilâl eylemelerine dâir ittihâz ettikleri mukarrerâtı [kararı] ve her fırsattan istifâde etmek sûretiyle memleketin hayât ve istikbâline te'sîr edecek harekât-ı hâinâneye cür'etleri bi'l-hâssa devletin hâl-i harbde bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da vukû' bulan hadisât-ı âhire-i isyâniyye ile bir kerre daha teyyîd etmiş ve esasen merkezleri memâlik-i ecnebiyyede bulunan ve el-yevm [şimdiki] unvanlarında bile ihtilâlcilik sıfatını muhafaza eden bütün bu komiteler mesâlsinin Hükûmet-i Osmâniyye aleyhine olarak her türlü esbâb ve vesâite mürâcaat sûretiyle netice-i emelleri olan muhtâriyyeti istihsâl maksadı etrafında toplandığı ve Kayseri ve Sivas ile mahall-i sâirede meydana çıkarılan bombalar ile Rus ordusuna gönüllü alaylar teşkil ederek Ruslarla birlikde memlekete saldıran ve an-asl [aslında] Osmanlı memleketi ahâlsinden olan Ermeni komite rûesâsının [liderlerinin] harekâtı ve Ordu-yı Osmâniyi arkadan tehdid etmek sûretiyle pek büyük bir mikyasda [ölçüde] alınan tertibât ve neşriyâtları ile tahakkuk eylemiştir.¹⁰⁹

Talat, vaziyetin genel bir çerçevesini, kendi (emperyal yönelimli, devrimci) bakış açısına uyacak biçimde çizdikten sonra, bu ilk aşamada bütün siyasi örgütlenmeleri yok etmek için alınması gereken önlemleri sıralıyordu. Sadece Taşnak ve Hınçak mensuplarına değil, aynı zamanda, "hükûmetce tanıyan mühim ve muzır Ermeniler"e de yönelik arama ve tutuklama faaliyetleri eksiksizce hayata geçirilmeliydi. Bu ifade tarzı, neredeyse bütün siyasi, entelektüel, dinî ve ekonomik seçkinlerin ülke çapında yakalanmasını içeriyordu. Bitlis, Erzurum, Sivas, Adana ve Maraş valilerine gönderilen tamim, önlemlerin sadece komitelerin faaliyetlerine yönelik olarak uygulanmasını bildiren ek bir cümle de içeriyordu. En azından bu aşamada, "ahali-i İslâmiye ile Ermeni unsuru arasında mukâtele"yi tetiklememeliydiler.¹¹⁰ Bu cümle, Talat'ın, hele de liderlerinden yoksun kalmışlarsa, genel olarak yerel düzeyde Ermenilere karşı harekete geçebilecek kanlı bir potansiyelin, ziyadesiyle ayırdında olduğunu gösterir – aslen 1895 ve 1909 katliamlarından bu yana gayet iyi bilinmektedir. Dikkate değer biçimde, Talat, 26 Nisan 1915'teki ilave bir tamimde, silahların genel olarak toplanmasının Müslüman nüfusu ilgilendirmedigini belirtmiştir.¹¹¹

24 Nisan 1915'te Talat'tan Cemal'e gelen kısa bir telgraf, o vakitten sonra hiçbir Ermeni'nin –daha önce Zeytun'dan bir grup için yapıldığı gibi– Kon-

109 Talat'tan Enver'e, 24 Nisan 1915, ATASE, Arşiv belgeleriyle, 1 : 423-425.

110 BOA DH. ŞFR. 52-96, 97, 98, *Osmanlı belgelerinde*, s. 125-126'da düzenlenerek aktarılmış; özel cümle hariç İngilizce tercümesi, Akçam, *Crime*, s. 186-187'de.

111 Talat'tan kimi vilayetlere, 26 Nisan 1915, BOA DH. ŞFR. 52-188, Akçam, *Young Turks' Crime*, s. 188'de alıntılanıyor.

ya'ya gönderilmemesi gerektiğini bildiriyordu. Eğer oraya topluca yeniden yerleştirilirse, Ermeniler yeniden birlik olacak ve o halde hareket etme imkânı bulacaklardı. Tahliye edilen Ermeniler için menzil, artık, Halep'in doğusundaki, kuzeyde Urfa ile güneyde Deyr ez Zor arasında kalan çöl bölgesi olacaktı.¹¹² Talat'ın 24 Nisan tarihli telgrafları, o tarih itibarıyla izlediği geniş kapsamlı stratejiyi en anlaşılır ve ayrıntılı biçimde açıklar. Ne var ki zamanlaması, uygulaması ve coğrafi boyut hâlâ atılacak ilk adımların başarisına ve –bilhassa Almanların olası tepkisi bahsinde– zamanla ortaya çıkacak bağlamlara bağlıdır. Güvenlik kuvvetleri 24-25 Nisan gecesinde, İstanbul'dan başlayarak, sorguya çekmek, işkence etmek ve nihayetinde de çoğunu katletmek üzere, Ermeni seçkinleri tutuklamaya başladılar. Taşra teşkilatları ve askerî makamların yanı sıra vilayetlere gönderilen ITC temsilcileri, Müslümanları sırtından bıçaklayan, dolayısıyla mümkün olduğunca çabuk imha edilmesi gereken hain Ermeni komşular propagandasını yaymaya başladılar.¹¹³

Olay yerlerindeki gözlemcilerin geriye bıraktığı kaynakların yanı sıra, yayımlanmış ve bahar 1915'te ilgili vilayetlerdeki vaziyeti aktaran Osmanlı ordu kaynakları, genel bir ayaklanma olduğu iddiasını *desteklememektedir*.¹¹⁴ Daha önce belirttiğimiz üzere, Ağustos 1914'ten itibaren Tiflis'te, Türkiye Ermenilerinin kurtuluş vaktinin geldiğine dair güçlü beklentiler vardı. Yanı sıra, Zeytun, Urfa, Şebinkarahisar (Sivas), Van ve Musa Dağı'ndaki Ermeniler, yurtiçinde madun bir konumda gerçekleştirilecek çaresizce bir direniştense İtilaf güçleri tarafından kurtarılmaya umutlarını bağlamışlardı. Ermenilerin yabancılaştırılması, büyük ölçüde, Ağustos 1914'ten itibaren, reformun askıya alınması da dahil olmak üzere radikal savaş siyasetinin ve el koyma suretiyle talanın sebep olduğu kutuplaşmanın bir neticesiydi. Sabotaj olayları yaşanıyordu ve gerek Müslüman gerek gayrimüslim genç erkekler arasında pek çok asker kaçağı mevcuttu.¹¹⁵ Talat'ın Ağustos 1915'te il idarelerinden ve askerî makamlardan mazeret oluşturmak üzere istediği raporlar, olayların vukuundan sonraki zayıf yakıştırmacalardır. Yakın zamanlı bir ça-

112 Talat'tan Cemal'e, 24 Nisan 1915, BOA DH. ŞFR. 52-93.

113 Örneğin, Eskişehir (Ahmed Refik [Altınay], *İki komite, iki kital* [Ankara: Kebikeç, 1994], s. 28-46); Urfa (Jakob Künzler, *In the Land of Blood and Tears: Experiences in Mesopotamia during the World War, 1914-1918* [Arlington, VA: Armenian Cultural Foundation, 2007; Almanca orijinali 1921], s. 16 ve 1) [Kan ve Gözyaşı Ülkesinde Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar 1914-1918, çev. Perim Ozan, Belge Yayınları, İstanbul, 2012] ve Antep (Ümit Kurt, *Destruction of Aintab Armenians*, s. 82) gibi çok farklı şehirlerde.

114 Örneğin, Hasankale'deki (Erzurum) Üçüncü Ordu'dan Askert Komutanlığı 14 Nisan 1915 tarihli açık bir mesaj için bkz. ATASE, Arşiv belgeleriyle, 1: 79.

115 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), s. 247-309 [Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015].

İşma, Diyarbakır Valisi Mehmed Reşid'in yazdığı uzunca bir raporu ayrıntılarıyla analiz etmiş ve raporun başlıca argümanlarını (Ermenilere atfedilen komploculuk, gizli planların dolaşıma sokulması, gizli seferberlik, bir Ermeni isyanına önayak olan Amerikan misyonierleri) "neredeyse bütünüyle saf-sata" olarak nitelemiştir.¹¹⁶

Ermeni seçkinlerinin çok büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı bir tarihte, Mayıs 1915 ortasında verdiği bir mülakatta, Talat, coşkulu ifadeler kullanır. Söz konusu ifadeler, Çanakkale Boğazı'ndaki zaferin belirgin bir haz verdiği otoriteriyen bir bozguncunun elde ettiği yeni özgüveni yansıtmaktadır. "Bugün biz kuvvetliyiz, her zaman olduğundan daha kuvvetliyiz. Bizim ve müttefiklerimizden muzafferiyetinden emîn olmayan içimizde bir kimse var mı arayınız! Düşman Çanak-kal'a hücum ettiği hâlde ne kadar sâkin olduğumuzu bi'z-zât görüyorsunuz. Düşmanın buraya geleceğinden hiç korkmuyoruz. ... Bugün ordumuz mükemmel bir hâldedir. Bunun böyle olduğu cereyân eden muhârebât ile tamamen sâbit oldu. Bugün ordudaki ekfâr ve hissiyâtı eskisinden olduğundan büsbütün başkadır. Ordumuzun tachîzâtı da iyidir ve husûsile i'âşesi pek mükemmeldir. Hâricde, mevâdd-ı gıdâ'iyemizin [gıda maddelerimizin] ne kadar mebzûl olduğu bir dürlü takdîr olunmıyor. Muhârebe istediği kadar devam etsün, Türkiyada en fakir adam bile aç kalmayacaktır. Biliyor musunuz ki yalnız Konya Vilâyeti İstanbul, Brusa ve havâlisi için zahîre tedârik edebilecek hâldedir: (400) milyon kilo zahîremiz vardır. Bu mikdâr ordumuzun ihtiyâcâtından kat kat fazla olduğundan bu fazlayı bilâ-endişe başkalarına verebiliriz." (1915-1919 arasında sadece Suriye'de yarım milyondan çok Osmanlı sivilî açlıktan ölmüştür.) Talat, en az bir bu kadar, kentsel gelişmeyle ilgili olarak yanıltıcı bilgilerle donatılmış kibrini sergileyerek, bir gazeteciye şöyle der: "İstanbulu evvelden beri tanıyor sunuz ve görmediğinizden beri şehrin irâ'e ettiği terakkiyyâta hayret ediyorsunuz. Bu daha başlangıcdır. İki sene sonra tekrar geliniz, o zaman şehrimizin ne kadar iyileştiğini anlayacaksınız. Terakkiyyâtımızı sekte-dâr eden en büyük mâni'ler, 'uhûd-ı atîka [eski anlaşmalar] şimdi ortadan kalktı, artık devlet-i 'Osmâniyye a'zâsını serbest bir sûrette hareket ettirebilir."¹¹⁷ Talat'ın eski anlaşmalardan kastı, Osmanlı kapitûlasyonları, Berlin Antlaşması ve 1914 Reform Antlaşması'dır.

Ermenilerin Doğu Anadolu'dan tehciri, ağırlıklı olarak Mayıs-Eylül 1915 arasında, Batı Anadolu'dan ve Trakya'da Edirne vilayetinden tehciri de Temmuz'dan Ekim'e kadar geçen sürede gerçekleşti. Birinci Bölüm'de belirtildiği

116 Kaiser, *Extermination of Armenians in Diarbekir*, s. 217. Benzer bir geriye dönük temellendirme de Genel Karargâhın bir raporudur (Arşiv belgeleriyle, I: 27-121).

117 *Die Neue Freie Presse*'in İstanbul muhabiriyle mülakat için bkz. "Tal'at Beyin beyânâtı", *Tanin*, 19 Mayıs 1915, s. 2.

gibi ("Endişeli fakat formunun zirvesinde" başlığı), 27 Mayıs 1915 tarihli bir geçici kanun (meclis 13 Mart'ta kapatılmıştı), milli güvenliğin gerektirdiği durumlarda hapsi ve kitlesel sınır dışını öngörüyordu. Doğu Anadolu'da, erkekler ve gençler çoğunlukla oldukları yerde katledildiler, orduda bulunanlar, silahsız amele taburlarına alındı ve onlar da öldürüldüler. Çanakkale'de ve Arabistan'da, Ermeni askerler Osmanlı ordusunda savaşmaya devam etti. Batı'dan yapılan tehcir de erkekleri içeriyordu, sınır dışı edilenlerin bazıları trenle gitti. Orta ve Doğu Anadolu'dan kadınlar ve çocuklar, yoldayken açlık, kitlesel tecavüz ve esarete maruz kaldılar. Belli yerlerde –özellikle de Diyarbakır vilayetinde– tehcir, erkeklerin, kadınların ve çocukların derhal imhasıyla aynı anlama geldi.

İmha ve soygun, Diyarbakır'ın Süryani Hristiyanlarının da yarısından fazlasını vurdu. Aynı şeyi, Haziran 1915 ortasında, Bitlis vilayetindeki on binlerce Süryani de yaşadı. Hakkâri de dahil olmak üzere tamamı hesaba katıldığında, yaklaşık olarak 250.000 kişi, Seyfo'nun (Süryani Soykırımı) kurbanları olarak hayatını kaybetti. 26 Ekim 1914 kadar erken bir tarihte Talat, Van valisine İran sınırına yakın Hakkâri vilayetindeki Süryani nüfusunu ortadan kaldırması talimatını vermişti. Ama 1914 sonlarındaki bu erken tehcir ve dağıtma politikasını uygulayamadı ve daha sonra da hiçbir zaman –Ermeniler örneğinde yaptığı gibi– genel, ülke çapında bir tehcir ve imha politikasına dönüştürmedi. Bununla birlikte, Haziran 1915'te, Hakkâri'deki içine kapalı Süryani topluluğuna karşı bir imha politikası uygulandı. Hakkâri bölgesi örneğinde, yaklaşık olarak yüz bin Süryani'nin üçte ikisi yok oldu, kalanlar Rus kontrolündeki topraklara kaçmayı başardılar.¹¹⁸

Böylelikle, Doğu'daki Ermeni ve Süryani Hristiyanların çoğunluğu, 1915 bahar sonlarından sonbahara gelene değin ya katledildiler ya da tehcir edildiler. Bütün Ermeni mal varlığı devlete veyahut Müslüman nüfusa geçti. Kùltürleri, dinleri ve dilleri de içinde olmak üzere Ermeni varlığı ortadan kalktı. Temmuz 1915'e gelindiğinde, başkenttekiler hariç olmak üzere bütün Ermeni gazeteleri yasaklanmıştı ve Doğu Anadolu'da kalan Ermenice konuşan insanlar da bütün iletişimlerinde sadece Türkçe kullanmak zorundaydılar.¹¹⁹ Talat'ın zulüm ve tehcir planı sadece Ermenileri hedeflemekle beraber, aynı zamanda Doğu'da yaygın Hristiyan karşıtı dinamikleri de serbest bıraktı. Bu taktiklerin, Ağustos 1914'te bölgesel çapta uygulanmaya başlayan kutuplaştırıcı savaş ve cihat propagandasıyla, daha genel ve ay-

118 David Gaunt, "Relations between Kurds and Syrians and Assyrians in Late Ottoman Diyarbakır", Jongerden ve Verheij, *Social Relations in Ottoman Diarbekir*, s. 263; Gaunt, *Massacres*, s. 188; Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 379-380. Bitlis'teki cinayetlere dair, Osmanlı tarafındaki bir subayın günlüğünden temkinli ama etkileyici bir tanıklık için bkz. Rafael de Nogales, *Vier Jahre unter dem Halbmond*, s. 89-90.

119 Talat'tan kimi valiliklere, 1 Temmuz 1915, BOA DH. ŞFR. 54-261.

nı zamanda belirgin bir biçimde de 1895'in Hamidci katliamlarıyla doğru-
dan doğruya ilişkisi vardı.

Talat, tehcir ve malların transferi sürecinin tamamını yönetti. Genel olarak değerlendirildiğinde, rejiminin bölgedeki temsilcilerini şiddete dayalı ya da gayrimeşru zorlayıcı fiiller için görevlendirdi ve onlarla birlikte kumpas kurdu, failleri de kitlesel katliamlara yöneltti. Kitlesel tecavüzleri ve köle pazarlarını durdurmadı ya da durduramadı; yaygın bir biçimde görevini kötüye kullananları engellemedi ya da engelleyemedi. Yıkıcı, lümpen bir idarenin başı olarak, ITC radikallerini sistematik olarak destekledi ve kendisinin kanunsuz yıkımına muhalefet eden valileri görevden aldı.

Sadece Suriye Genel Valisi Cemal, hayatta kalanların geniş bir kesiminin yeniden yerleştirilmesi için planlar yaptı ve Ermeni bireylere yönelik birkaç açıktan suçun ceza almasını sağladı. Talat, 1915 sonbaharında, kanunsuz işleri soruşturması için Mazhar Komisyonu (başında eski vali Hüseyin Mazhar vardı) adı verilen kurulu görevlendirse de komisyonun suçlayıcı bulgularına karşın, Ermenilere karşı işlenen suçlarla ilgili olarak tek bir dosya bile resmî yargılamaya konu olmadı.¹²⁰ Talat, esas Hristiyan kurbanlara yönelik cinayet ve talan gibi temel suçlara değil, devleti tehdit etmesi muhtemel şahsi zenginleşme vakalarına dikkatini yoğunlaştırdı. Çok az sayıdaki adli takibat dosyasını dahi, Türkiye'de hiçbir zaman gelmeyen bir geleceğe öteledi, zira Talat'ın iktidardan düşmesini müteakip temel adaletin tesis edilmesine yönelik kimi adımlar atılması şansı da Anadolu için verilen savaşın (1919-1922) yarattığı çalkantı içinde yitip gitti.

Talat idaresi altında, aşırı hırs, görevin kötüye kullanılması ve cinayetle, endişe de illüzyon ve güç zehirlenmesiyle buluştu. Valiler yerel düzeydeki zorbalarla işbirliği yaparken, parti temsilcileri de yerel idareye ilişkin keyfi bir tavır takındı. Bütün bunlar, ilkbahar-sonbahar 1915 dönemi, yani Anadolu'daki soykırımın ilk aşaması boyunca, idari olarak Talat'ın himayesi altında mümkün olabildi. Talat, vilayetlerdeki Nisan-Mayıs planını uygulayabilmek için, itaatkâr ve zaman zaman da proaktif astlarına yaslandı. İhtiras sahibi ama yumuşak başlı genç erkekler ile itibarları lekeli, dolayısıyla gayretkeşlik ve başarılarını kanıtlamak zorunda olan daha yaşlı devlet görevlileri, bu vazife için bilhassa uygundu. Valilerin daha az yönetilebilir olduğu durumlarda Talat'ın planı uygulamak için daha fazla zamana ihtiyacı oldu.

¹²⁰ Kaiser, *Extermination of Armenians in Diarbekir*, s. 406. Hüseyin Mazhar, Ankara valisi Ali Mazhar ile karıştırılmamalıdır. Savaşın sonra, Hüseyin Mazhar ITC suçlarının soruşturulmasına başkanlık etmiştir. Karş. Gerçek, *Report on Turks Who Reached Out to Armenians in 1915*, s. 52-53.

Çok sınırlı olmakla beraber kimi bölgelerde planını hiç hayata geçiremedi. Kütahya, İzmir ve Dersim bunlar arasındaydı. Ankara'daysa ancak çok yavaş bir şekilde hayata geçebildi.¹²¹ Ankara Valisi Ali Mazhar Bey, belediye meclisine vicdanının bu emri uygulamayı reddettiğini izah ederek, Talat'ın 1915 baharındaki talimatlarını geri çevirdi. Bunun sonucu olarak, bakan, Ali Mazhar'la görüşmesi için Atıf Bey (Bayındır) adında bir temsilci gönderdi; Atıf Bey, "Dahiliye Nazırı'nın Ermenilerin hini tehcirinde katl ve imha edilmele-ri hakkındaki şifai emrini" iletti. "Ben de, 'hayır Atıf Bey, ben valiyim, eşkıya değilim, ben yapamam, bu sandalyeden kalkarım sen gelir yaparsın' dedim."

Bunun sonucunda, Talat, Atıfı süreçte rol üstlenecek Ankara valisi olarak atadı. Bununla beraber, 22 Haziran tarihli bir telgrafla, sıra dışı derecede doğrudan ve manidar bir davranışla, iradesini Mazhar'a dayatma girişiminde de bulundu: "Ankara'da Halep Valisi Mazhar Beyefendiye. Ermenilerin nakil ve iskânı hususâtından dolayı şu günde bir kat daha tezâyüd eden Halep vilâyetinin bu bâbdaki meslek ve siyasetini takdir ile ona göre tayin-i hatt-ı hareket ve ittihâz-ı tedbir edecek bir [sözcük silik] tevdii düşünülerek zât-ı âlîlerinin hususât-ı mezkûrede [sözcük silik "mutabakat" olabilir] ile hemfikir olmanıza ve o havalı hakkında zaten malumat ve tecrübe [sözcük silik] bulunmanıza binaen oraya nakliniz tensip edilmiş ve keyfiyetin evvelce istimzâc edilmemesi de böyle mühim bir zamanda nezâretin pek mühim bir meselede bir memuriyeti reddetmeyeceğiniz kanaatine müstenit bulunmuştur. [iki sözcük silik] şu sırada mâni-i kabul ve azimet olacak bir mahiyette görülemediğinden [sözcük silik] buyurulması mütemennadır [istenilendir]." Ne var ki Mazhar, bunu reddetti ve sadece kırk yedi yaşında olmasına rağmen, emekli olmayı tercih etti. Talat, sonrasında, Ali Mazhar'ı yolsuzluk yapmış bir devlet görevlisi diye karalayacaktı. Öte yandan hayatta kalan Ermeniler, Mazhar'ın idaresi altında koruma arayan bütün Hristiyanlara sahip çıkmış "bu, kanunlara bağlı, samimi bir biçimde vicdan sahibi devlet görevlisi"ne şahitlik ettiler. Buna rağmen Mazhar'ın yerine, "Atıf adında yirmi yedi yaşında bir katil ile Hristiyanların malına mülküne yönelik bir iştah kadar onlara karşı güçlü bir nefretle de dolu olan yirmi beş yaşında çok genç bir emniyet müdürü" getirilmişti.¹²²

121 Gerçek, *Report on Turks Who Reached Out to Armenians in 1915*. Hemen aşağıdaki Atıf alıntısıyla ilgili olarak, bkz. Akçam, *Young Turks' Crime*, s. 195. [Türkçesi için alıntıya şuradan ulaşılmıştır: <http://www.aga-online.org/hero/ali-mazhar-bey.php?locale=tr>, ç.n.] Talat'la uyum içindeki vilayetlerin proaktif kuvvetleriyle ilgili daha ayrıntılı analizler için bkz. Beşinci Bölüm, "Mirroring and Managing Anti-Christian Forces in the East" başlığı ile Mehmet Polatel, Ümit Kurt ve Hilmar Kaiser'in *End of the Ottomans: The Genocide of 1915*'teki (Kieser, Anderson, Bayraktar ve Schmutz) Ankara, Antep ve doğu vilayetleri ile ilgili bölümleri.

122 Karş. Talat, *Hatıralarım ve müdafaaım*, s. 41. DH. ŞFR. 54-94, 22 Haziran 1915 telgrafı da dahil olmak üzere bütün alıntılar, Gerçek, *Report on Turks Who Reached Out to Armenians in 1915*, s. 51-52'den alınmıştır. [Türkçesi için alıntı, aynı raporun Türkçesinden edinilmiştir, ç.n.] Karş.

Talat, çok sayıda uluslararası (başta Alman olmak üzere) diplomatın, tüccarın ve gazetecinin yaşadığı başkentle ilgili olarak özel bir muameleye ihtiyaç olduğunu başından itibaren biliyordu. Bu sebeple, Ermeni seçkinlerin tutuklanması ve uzun süredir şehrin sakini olmayan Ermenilerin sınır dışı edilmesiyle yetindi.¹²³ Her bölgenin ve ilin kendine özgü nitelikleri vardı. Kısmen Anadolu demiryollarının kullanıldığı Batı Anadolu ile Trakya'dakinin aksine, Doğu Anadolu'dan yapılan sınır dışılar arasında hemen hemen hiç erkek yoktu, çünkü oldukları yerde öldürüldüler. Bununla beraber, nihai hedef aynı olduğu gibi (Ermenilerin tehciri) bu hedefin hayata geçirilme tarzı da (hem kanunsuz ve yolsuz hem de acımasız ve etkili) aynıydı. Talat'ın, kendisinin üst düzey memuru olan Hamid Kapancızade'nin anılarında da aktarılan ve elinizdeki çalışmanın modern öncesi emperyal yönelimle ilişkilendirdiği daha eski kökenleri olan "ya hep ya hiç"çi üslubu, ülkenin uzun vadede çürümesine yol açtı.

Diyarbakır ve valisi Mehmed Reşid, tipik bir örnek oluştururlar. Talat, Rumlardan nefret eden biri haline gelmiş eski Karesi kaymakamını gayet iyi tanıyordu. Kaymakamın kabiliyetli çalışma arkadaşı Hamid'i de iyi tanıyordu. Talat, Eylül 1914 başlarında Hamid'i Diyarbakır valisi olarak atamıştı. Fakat Hamid'le ilgili bir sorun vardı: Makul, dürüst ve adalet duygusuna sahip bir insan olması. Bir valinin raporuna göre, Şubat 1914 reform planı Diyarbakır'da "Müslüman nüfus arasında pek telaşa ve galeyana" sebep olmuştu. Hamid'in selefine göre, İTC'nin Feyzi Pirinççizade'ye bağlı adamları, oradaki, "tamamıyla çaresiz" Hristiyanlara karşı nefreti teşvik etmek için harekete geçmişlerdi. Nefretin şiddete dönüşmesinin ilk adımı 19 Ağustos 1914'te yaşandı. O gün, şehrin başlıca pazarı yakıldı, yıkıldı ve Ermeni malları yağmalandı. 1914 sonbaharında Hamid, şehrin ve vilayetin güvenliğini başarılı bir biçimde tesis etmeye başladı. "Ermenilere ne dostluk, ne de düşmanlık gösterdim. Zamanımda, bu millete o bölgede husumeti çekecek hiçbir hadise olmadı." Fakat Enver, Hamid'e, deneyimli jandarma birliklerini, savaşa katılmaları için Erzurum'a göndermesi talimatını verdi. Hamid, vilayetindeki kanun ve nizamı devam ettirebilmek için bu birliklere fena halde ihtiyacı olduğunu öne sürdüysen de "mantığın geçerli olmadığı geçmiş örneklerden belliydi".¹²⁴

Hilmar Kaiser, "Between Massacre and Resistance: Officers, Bureaucrats, and Muslim Notables in Angora Province", Kieser, Anderson, Bayraktar ve Schmutz, *End of the Ottomans: The Genocide of 1915*.

123 Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 540-543. Bu kapsamlı çalışma, bölüm bölüm ayrıntılı bir bölgesel yaklaşım sunmaktadır. İstanbul'dan yapılan tehcir için aynı zamanda bkz. Akçam, *Young Turks' Crime*, s. 399-406.

124 Anıları: *Kapancızade Hamit Bey*, s. 476; Uğur Ü. Üngör, "Disastrous Decade: Armenians and Kurds in the Young Turk Era, 1915-25", Jongerden ve Verheij, *Social Relations in Ottoman Diyarbakır*, s. 273-274.

Hamid, Diyarbakır'da subaylar, memurlar ve eşraf eliyle, istimval ve vergi adı altında gerçekleştirilen yaygın soygunculuğa karşı çıktı. Bu sebeple, yerel seçkinler tarafından benimsenmemekle kalmadı, aynı zamanda ordunun saygınlığına zarar veren bir insan olmakla itham edildi. Bununla beraber, bahar 1915 başlarında Hamid aleyhine yöneltilen esas –ama yazılı bir karşılığı olmayan– iddia, Ermeni karşıtı talimatları, hayata geçmek üzere olan planla niyet edilen hedefe ulaşmak için gerekli olan biçimde (acımasızca ve suç oluşturacak yoldan) uygulamayacağı yönündeydi. Buna binaen, Mart 1915 sonunda Reşid, Hamid'in yerine geçti. "Deli" Hamid, devlet aygıtında az rastlanacak türden bir üst düzey memurdu; zihinsel olarak emperyal tarafgirlikten neredeyse bütünüyle azadeydi, üstleri Ermenileri damgalamak için ellerinden geleni yaptıklarında sağduyusunu kaybetmedi. Bu manevi kuvveti ve gerçeklerle arasına mesafe koymaması, onu İTC'nin, etik standartlara uymaya devam etmiş ve partizan yerinden yönetimi protesto etmiş olsalar da bilhassa Ermeni Hristiyanlara yönelik yerleşik önyargıları paylaşılan kimi üst düzey görevlilerinden de ayırır.¹²⁵

Talat'tan bir yaş büyük olup 1889'da İTC'yi kuranlar arasında bulunmuş Reşid, Talat için kolay bir ast değildi. Dahası, 1914 sonu itibarıyla, Talat'ın kendisiyle ailesinin yerini müteaddit defalar değiştirmesinin ardından, perişan değilse de asabi bir haldeydi. 1914 sonunda Bağdat valisi olan Süleyman Nazif, "Eski temkin ve sükûn yerine müdhiş bir hırs ve gurur kaim oldu" diye yazıyordu. Önceden de tanıdığı Reşid'le Bağdat'ta görüşmüştü. Reşid'in çocuklarında da rahatsız edici bir disiplinden yoksunluk gözlemlenmişti. Reşid ve ailesinin, Basra'yı yönetmek üzere gönderilmezden evvel geçici olarak kaldığı, bir İngiliz adamının evi olan konuttaki değerli kitaplara ve resimlere zarar vermişler, babaları da buna göz yummuştu. Buradan Talat'ı, aşiretlerle yerel kuvvetlerin "[d]üşmanları denize atmak için" nasıl örgütleneceği hakkında bilgi vermişti. Üç ay sonra Diyarbakır'da görevlendirildi.¹²⁶

Vali Reşid, Diyarbakır'daki Ermenilere yönelik olarak sert muamelede bulunacağı hususunda üstüne önceden güvence verdi. Hamid'in aksine, İTC şubesine yakın yerel seçkinlerle, şehre varışını müteakip derhal dostça ilişkiler kurdu. Aynı zamanda, günah keçisi yapılmaları çok kolay olan Ermenilerle diğer Hristiyanları ve hatta Ezidileri tahkir etti. 19. yüzyıl sonlarındaki kökenlerinden bu yana, İTC Diyarbakır grubu, yerleşik dinî önyargılarla uyumlu bir biçimde Ezidi azınlığı hor görmüştü. Reşid'in 17 Nisan'da Talat'a gönderdiği mesaj Eezidilere karşı alınan sert önlemlere yer veriyor ve Talat tarafından da Ermenilere ve Süryanilere yönelik olarak kullanılan beylik ifa-

125 Karş. Ahmed İzzet, *Feryadım*, I: 180, I: 220-229.

126 Reşid'den Talat'a, 6 Aralık 1914, DH. ŞFR. 452-60; Süleyman Nazif, "Doktor Reşid", 8 Şubat 1919 tarihli *Hadisat*, Şahingiray, *Hayatı ve Hâtıraları*, s. 167-171'de tıpkıbasım.

delerle başlıyordu: "Yezidilerin öteden beri civar kura ve kasabat ahalisine tecavüzde bulunarak..."¹²⁷ Reşid, iftira atmak suretiyle, gayrimüslim mallarına el konulması sürecinde yaşanan aşikâr çarpıklıkların mesuliyetini, Diyarbakır'daki İTC'lilerin hâkim olduğu bir komisyonun Ermeni mensupları üzerine yıktı ve ardından, yerel idaredeki Ermeni çalışanlara yönelik genel bir ihraç uygulamaya girişti. Kendisiyle beraber, yaklaşık olarak otuz kişilik (ağırlıklı olarak Çerkeslerden oluşan) sadık –ve kendisine halihazırda Karesi'de hizmet etmiş– bir jandarma bölüğü getirmişti.

Reşid'in güvenlik kuvvetlerinin çekirdeğini oluşturan bu vuruş kuvvetlerinin yanı sıra, yerel İTC şubesinin önde gelen mensuplarından olan Mustafa Cemilpaşazâde komutasında bir milis kuvvetiyle yerel jandarma da mevcuttu. Talat, bu fiili "terörist örgüt" için Reşid'e beş yüz Osmanlı lirası tutarında kayda değer bir para göndermişti.¹²⁸ 1915 baharı ve yazında Diyarbakır vilayetinde Ermenilerin çoğunun ve diğer Hristiyanların da çoğunluğunun öldürüldüğü baskınlarda Reşid'in başlıca aracı bu kuvvetlerdi. Daha 16 Nisan 1915'te, Reşid'in kuvvetleri Ermeni mahallesini kuşattı, evleri aradı, tecavüzde bulundu, talan etti ve birkaç yüz erkeği tutukladı. İşin aslı, Reşid, Talat'ın genel olarak ancak 24 Nisan'da harekete geçireceği önlemlerin habercisi olmuştu. Gerek radikal biçimde Hristiyan karşıtı olan zihniyetiyle gerekse Doğu'daki genel dinî kutuplaşmayla uyumlu olacak şekilde, bu baskınlara büyük ölçüde Süryanileri de dahil etti. Kültürel bakımdan Müslüman olan, ama zerre kadar dindar olmayan, bununla beraber bir sosyal Darwinist olan Reşid, Ermenilerin hayatını kurtarabilecek din değiştirme seçeneğine hararetle karşı çıktı.¹²⁹

1915 yazında Cavid'in günlüğünde değerlendirdiği gibi Talat esasen, sadece Merkez Komite'deki birkaç budalanın değil, bundan daha önemlisi, olayların vuku bulduğu yerlerdeki Reşid gibi elebaşlarının intizamsız fikirleriyle kendini özdeşleştiriyordu, zira Talat etrafındaki güçleri yönettiği kadar onları yansıtıyordu da. Bu temel gerçek akılda tutulmalı ve Talat'ın zaman zaman aldattıcı (geriye kalan zamanlarda da hissiz) beyanları, idari yazışmalar ya da teamüller tarafından bu gerçeğin karartılmasına izin verilmemelidir, zira bunlar reel idarenin sadece belli anlarını ya da belli düzeylerini yansıtmaktadır. 27 Nisan'da Reşid, Talat'ı il genelinde halihazırda alınmış önlemlere ve

127 BOA DH.EUM. 2. Şb 16-26.

128 Bu, Hilmar Kaiser'in *Extermination of Armenians in Diarbekir*, s. 149, 154-55, 165-67'de kullandığı terimdir, Mayıs 1915'e kadar Diyarbakır'da bulunan Amerikalı doktor Floyd Smith'in James Barton'a 25 Ağustos, 18 ve 20 Eylül 1915 tarihli mektupları, ABCFM arşivleri, Houghton Library Boston, ABC 16.9.7.

129 Reşid'den Talat'a, 25 Haziran 1915, BOA DH. ŞFR. 477-14. Talat, din değiştirmiş insanları vilayet içinde dağıtması talimatını vermişti (Talat'tan kimi vilayetlere, 22 Haziran 1915, DH.ŞFR. 54-100).

çok kısa bir süre içinde alınacak yeni önlemlere dair bilgilendirip iyimser bir yaklaşımla, “Ümîd ediyorum ki az bir zaman zarfında bu vilâyetde vilâyât-ı şarkîye mes’alesi kalmayacaktır,” sonucuna vardığında tam da Talat’ın zihnini meşgul eden şeye temas ediyordu.¹³⁰ Her ikisi de kastedilenin Ermenilerin ortadan kaldırılması olduğunu biliyordu.

Reşid gibi yerel liderler ve devlet görevlileri, aktif ya da proaktif bir biçimde, ama büyük ölçüde Talat’ın çizmiş olduğu ve ne yönde evrileceğini de 1915 baharında kabul ettiği ya da belirlediği çerçeve içinde kalarak hareket ettiler. Böyle olması, sıkı tahkikatları dışarıda bırakmıyordu. Acımasız, kanunsuz ve disiplinsiz bir lümpen taşra idaresinin etki alanı geniş faaliyet yelpazesine rağmen, Reşid’in sık sık tabiiyetini hatırlaması sağlandı. Diyarbakır’a gelmeden önce de Diyarbakır’da da kötü bir namı olan Reşid, gayretkeşliğini ispatlamak ve vatanperver radikalizmini sergilemek için yapabileceği her şeyi yaptı. Diyarbakır’la yetinmeyip komşu Urfa için de saldırgan öneriler getirdi. Radikalizmi, neredeyse histerik bir zihin haliyle bir aradaydı. Urfa bahsinde, yetkili makamları edilgenlikle suçladı, “ahâlî-i İslâmiyyenin hükûmeti işgal edece[ği]” tehdidini savurdu. 1895’in din kisvesine bürünmüş çete şiddetini kışkırtanlar gibi, pek yakında “esâsen pek büyük hâzırıklarda bulunan Ermenilerin İslâmlara ta’arruzla katli-âma cür’et etmelerini” öne sürerek Ermenileri hedef gösterdi.¹³¹

Talat’a itiraf ettiği üzere, Diyarbakır’da suiistimal, cinayet ve hırsızlık vakaları olduysa da bunların önüne geçmek için her şeyi yaptığını “tam bir dürüstlikle” temin ediyordu. Ne var ki, yerel halk, sınır dışı edilenlerin kafillerine karınca sürüleri gibi üşüşmüştü. Bu noktada, tıpkı Talat’ın vilayetlerde yapılan hatalara işaret ederken yalan söylemediği gibi Reşid de yalan söylemiyordu: Olay mahallindeki failler yırtıcı ve cinaiydi. Nihayetinde, başlıca mimarının Talat olduğu bir yıkım sürecinde ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde bulunanlar hep birlikte ve istekle çalışmışlardı. Reşid, 18 Eylül 1915’te, 120.000 Ermeni’yi vilayetinden uzaklaştırmış olduğunu beyan etti.¹³² Diyarbakır örneğinde bu, neredeyse bütün “uzaklaştırılan”lar için, il sınırları içinde ölüm anlamına geliyordu. Kendini ne denli överse övsün, Reşid’in söylemi, savunmacı ve kendine güvensiz bir pozisyonu ele verir. Bu sebeple, üstüyle yazışmaları da her daim Talat’a hem daha en başında hem de 1913-1914’te Rumların yerinden edilmesi sırasında olduğu gibi 1915’te de faydalı

130 Reşid’den Talat’a, 27 Nisan 1915, BOA DH. ŞFR. 468-146.

131 A.y., 24 Haziran 1915, BOA DH. ŞFR. 477-11.

132 Reşid’den Dahiliye Nezareti’ne, 18 Eylül 1915, BOA DH.EUM. 2. Şb 68/71 (*Armenians in Ottoman Documents, 1915-1920*, s. 105’te yayımlanmıştır). Karş. Reşid’den Talat’a, 16 Temmuz 1915, DH. ŞFR. 480-40; Talat’tan Reşid’e, 27 Temmuz 1915, DH. ŞFR. 54-A-117; 2 Ağustos 1915, DH. ŞFR. 54-A-248 ve Reşid’den Talat’a, 4 Ağustos 1915, DH. ŞFR. 482-83 (bu mektupta geçen karıncalarla karşılaştırma).

ve verimli bir işbirlikçi olduğunu kanıtlamış tedarigin astı üzerinde kullanılabileceği bir manivela kolu sağlamıştır. Reşid'in Süryanileri öldürmesi Alman diplomasisiyle sorunlar yarattıysa da nihayetinde Talat, Ermeni olmayan Hristiyanları korumak konusunda ne istekli ne de buna muktedir olan bir valinin arkasında duruyordu. Reşid'e göre, tamamının zihinleri "umûmiyyetle zehirlenmiş ve köylerine kadar sokulan İngiliz misyonerleri tarafından 'aleyhimize imâle edilmiş olduklarından mazarratca [zarar verme güçleri itibarıyla] Ermenîlerden farksız"dı. Öte yandan, Talat, Reşid'in acımasız talimatlarına karşı çıkan ve bu sebeple Reşid'in ölüm mangasınca katledilen Hüseyin Nesimi ve Ali Sabid gibi kaymakamların arkasında durmadığı gibi, bu gibi vakalar için cezai kovuşturma yapılması yönünde inisiyatif de kullanmadı. Bu fiillerin siyaseten makbul oluşu, suç konusu teşkil etmelerinin üstünü örttü. Talat, kendisinin kökten Hristiyan karşıtı olan nüfus tehciri ve iktisadi transfer planı çerçevesinde hareket edenlere arka çıktı. Söz konusu transfer, Ermenîlerden alınan kaynaklar, Reşid'in Diyarbakır'da Emval-i Metruke Komisyonu'yla birlikte yaptığı gibi, bölgesel ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılıp merkezî idarenin hesabına aktarılmadıysa bile, devlet ile Müslümanlar lehineydi.¹³³

Doğu'da Hristiyan karşıtı kuvvetleri idare etmek / yansıtmak

Reşid, vilayetindeki (Diyarbakır) Osmanlı Hristiyanlarının Mart 1915'ten itibaren imhacı bir yaklaşımla zapturapt altına alınmaları sürecinde proaktifti. Erzurum vilayetinde, Mayıs başlarından itibaren, askerî komutanlık, Teşkilât-ı Mahsusa ve valilik, Ermenî nüfusun kanlı bir biçimde ortadan kaldırılmasına önayak oldu. Mart ayından itibaren, Talat'ın meseleyi algılayışını biçimlendirmişlerdi. Doğu'daki bütün failer, sahadaki kuvvetleri –en az başkenttekiler kadar– idare ve koordine eden, ama aynı zamanda yansıtan Talat'la yakından iş birliği yaptı. Her ikisi de siyaseten Talat'a çok yakın duran Teşkilât-ı Mahsusa yöneticisi Bahaeddin Şakir ve Vali Tahsin kadar, Mahmud Kâmil (doğu vilayetleri askerî kumandanı) idaresindeki Üçüncü Ordu karargâhı da Erzurum'daydı.

Şakir Mart 1915'te komiteyi "Ermenî ve sâ'ir mes'ele hakkında" bilgilendirmek üzere İstanbul'a gitmişti. Tahsin'in 18 Mart'ta Talat'a gönderdiği bir mesajda belirtildiği üzere, Tahsin ve Kâmil, komşu vilayetlerle irtibat içinde olarak, "Ermenîler hakkındaki hatt-ı hareketi" belirlemişlerdi. Tahsin, Vramyan'ın serzenişlerini "saçma" olarak niteliyor ve "şu an için" Ermeni as-

¹³³ Reşid'den Talat'a, 16 Temmuz 1915, BOA DH. ŞFR. 480-40; Kaiser, *Extermination of Armenians in Diarbekir*, s. 287.

kerlerin silahsız amele taburları olarak görevlendirilmelerinin ve Ermeni asker kaçaklarına yönelik olarak alınacak önlemlerin münasip tutum olacağı hususunda görüş beyan ediyordu: “Şimdilik dâhilî bir mes’ele çıkarmamak için bu teşebbüsümüze devâm edeceğiz ve muvaffak olacağız.”¹³⁴ Bu dil, Erzurum’da Mart ortası itibarıyla Ermenilerle ilgili farklı senaryoların değerlendirilmiş olduğunu ortaya koyar. İstanbul’daki Şakir’le yürütülen tartışmaların sonucunda, Şakir Nisan başında dönmeden önce bu gibi planlar birleştirilmiştir.

Aralık 1914 sonlarından Nisan 1915’e kadar Talat’la Tahsin arasında devam eden yazışmalar, Van’daki Ermeniler tarafından saygı duyulan, dürüst, genç ama nüfuz sahibi bir vali olan Tahsin’in, Erzurum’daki daha etkili kişilere nasıl boyun eğdiğini ve nasıl adım adım korkunç bir gayriinsaniliğe sürüklendiğini belgeler. Fakat toy da olsa fethe inancı vardı ve kendini radikal siyasete hazır hissediyordu; gerek bu eğilimleri gerekse emperyal ve Ermeni karşıtı önyargıları sonradan geçirdiği dönüşümün habercisi olmuştur.¹³⁵ 1914 sonu itibarıyla hâlâ çok mutluydu (“Harb şiddetle ve fakat kemâl-i muvaffakiyyetle devam ediyor”), 10 Ocak 1915 itibarıyla temkinli ama azimliydi (“Gönlümü yazıyorum. Bütün îmânımızla uğraşacağız ve şübhesiz muvaffak olacağız”), fakat Ocak sonunda çektiği uzun bir telgrafta daha ziyade morali bozuktu: Tifüs salgını ve binlerce Müslüman sığınmacı da dahil olmak üzere, askerî fecaat ve sonuçları ortadaydı.¹³⁶

Ne var ki hâlâ bir illüzyona sığınıyordu: “Kafkas muhârebesi dünyâya gelmiş adı konmuş bir çocukdur. ... Bakalım ya kızdır, ya erkektir. Şimdi doğan çocuğu yetim bırakmayalım... Erzurûmda ağlamayan ev yokdur. Sefâlet zarûret son derecesini bulmuştur. Biz halka neticeye yakınız, muzaffer olacağız diyoruz. Muhâcirine ibrâz-ı şefkat ve merhametle beraber ağlayyoruz. Bari neticeyi eyü gösterûcek bir istinâd görmeliyiz. Hayâtını mâlını her şey[i] fedâ muhâcirinin fecî’ manzarusuna tahammül eden bunca halk hiç değilse kasabalarına bir su serpilmesini evlâdlarının intikamlarının alınacağını memleketlerinin artık çiğnenilmemiş olduğunu görmelidir. ... Gördüğüm bildiğim bir şey varsa bu vilâyet halkı ancak bir neş’e-i zaferle şifâyâb olabilir.” Mart 1915 başına gelindiğinde, Tahsin’in algısı ve dili belirgin bir biçimde farklılaştı. Komşu vilayetlerle bilgi alışverişine değiniyor ve şimdi vaziyeti, “Civâr Ermenilerin Rûs nâm-ı hesâbına kayıl olduğu kadar ‘umûmen ve müttehiden bir hareket-i kiyâmiyyeye karâr verdikleri ve bu karâr-

¹³⁴ Talat’tan Erzurum valiliğine, 5 Nisan 1915, BOA DH. ŞFR. 51-215; Tahsin’den Talat’a, 18 Mart 1915, BOA DH. ŞFR. 465-81.

¹³⁵ Örneğin 23 Aralık 1914’te Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği bir kısa mesajda, “Hâ’in bir Ermentdir” gibi sert bir ifade kullanır. BOA DH. ŞFR. 454-145.

¹³⁶ Tahsin’den Talat’a, 24 Aralık 1914, BOA DH. ŞFR. 455-40; 31 Aralık 1914, BOA DH. ŞFR. 456-17; 10 Ocak 1915, BOA DH. ŞFR. 457-26; 26 Ocak 1915, BOA DH. ŞFR. 459-38.

larını icrâ için dağların mûsâfir kabûlüne mûsâ'id zamanı bekledikleri birçok esbâb ve delâ'il tahtında tahakkuk ediyor," diye tarif ediyordu. "Her hâlde nisana kadar bu mes'ele ile de meşgul olmanızı istirhâm ederim," diye Talat'a yalvardı. Bu dil, Tahsin'in partiden yakın arkadaşı, Bitlis Valisi Abdülhalik'inkiyle uyum içindeydi. Abdülhalik, bir buçuk ay sonra, 18 Nisan 1915'te çektiği bir telgrafta, Talat'a, "Vatanın bu kısımları için dâimâ muzır görülen bu unsurun kuvvâ-yı mâddiye ve ma'neviyyesile imkân mertebesinde imhâsı vatan icâbâtına göre muktezi ve bunun için tevâlî edeceği [sûrûp gideceği] şübhesiz olan vakayiin ifâsı ve mütecâsirlerin [asilerin] te'dib ve tenkîli"ni önerecek kadar ileri gitti. ITC'nin sosyal Darwinistliğiyle hemfikir olan Abdülhalik, Ermenilerin sosyo-ekonomik üstünlüğüne ve savaştan kaynaklanan Müslümanlar aleyhine demografik gelişmelere dayanarak, bölgede Ermeni hâkimiyetine dair korkusunu ifade ediyordu. Akranlarının endişeleri karşısında, haddizatında Ermenileri imha etmeyi öneriyordu.¹³⁷

Tahsin'in 22 Nisan 1915'te çektiği bir telgraf Talat'ın 24 Nisan kararları açısından bir diğer tetikleyici oldu. Tahsin öncelikle, Cevdet ve Abdülhalik'le sık sık telgraflaştıklarını belirtiyor, ardından Van'daki ciddi bir duruma dikkat çekiyordu: "İnşallah gösterilen sûr'at ve şiddetle mes'ele bi-hakkın neticelenir. İhtilâlin ve diğer vilâyetlere de sirâyet etmesi me'mûl-i kavîdir [sirayet etmesinin zor olduğu umut edilir]. Fakat Vânda ümid edilen tekme yerlerse diğer vilâyetlerin vaz'ıyyeti münferid kalır ve haklarından gelinür. Ermenîlerin İslâmlara ta'arruzuna nazaran bi'l-mukabele katliâma ma'rûz kalmaları tabî'idir. İşin gidişi de odur. Bâb-ı Âlî dost devletler nezdinde şimdiden icâb-i siyâsiyyeyi te'emmül ederse ilerûde belki engel olmazlar. Mes'ele çıkarmazlar. Vândaki Ermeni hareketi her ma'nâsile Rûs hesâbına bir ihtilâldir." (Sultan Abdülhamid idaresinin resmî raporları, Ermenilerin kitlesel olarak öldürülmelerini, Ermenilerin kıskırttığı karşılıklı katliamlar olarak resmediyordu.)¹³⁸

Bu, Talat için önemli bir tavsiyeydi. Bağlamdan, "icâb-i siyâsiyye"nin, kitlesel şiddeti değilse de şiddet ve cebri ima ettiği anlaşılıyordu. Bu, bizzat Talat'ın Ağustos sonlarında daha fazla mezalime gerek olmadığını, zira "Vilâyât-ı şarkıyyeye 'âid Ermeni mes'elesi hall olunmuşdur" diye yazarken teslim ettiği üzere, aslında Nisan 1915 planının bir parçasıydı. Nisan 1915'te

137 Tahsin'den Talat'a, 3 Mart 1915, BOA DH. ŞFR. 463-82. Karş. Erzurum'daki Alman konsolos yardımcısı Scheubner-Richter'den Wangenheim'a, 3 Mart 1915, PA-AA/BoKon/168. Scheubner-Richter, burada, Ermenilere karşı "askerî yetkililerce alınan sert tedbirler"i teyit eder. Abdülhalik'ten Talat'a, BOA DH. ŞFR 467-120, Mehmet Polatel, "The State, Local Actors, and Mass Violence in the Province of Bitlis", Kieser ve diğerleri, *End of the Ottomans: The Genocide of 1915'te* alıntılanıyor; aynı zamanda bkz. aynı kitaptaki Hilmar Kaiser, "Tahsin Uzer: The CUP's Man in the East".

138 Tahsin'den Dahiliye Nezareti'ne, 22 Nisan 1915, BOA DH. ŞFR. 468-66.

Erzurum'dan doğu vilayetleriyle ilgili gelen askerî ve sivil istihbarat bölgede Ermeni ayaklanmasının olduğunu öne sürüyordu. Ne var ki bu, Van'ın –o yöreyle sınırlı– müdafaası bir yana bırakıldığında, bütünüyle şüphe düzeyindeydi. Üçüncü Ordu'dan Enver'in bulunduğu merkeze 14 Nisan'da ulaşan bir askerî rapor, “Şimdiye kadar ciddi ve genel bir ihtilâl hareketine cesaret edemeyen bu gibilerin, nazik anlarda da aynen hiçbir şekilde faaliyet gösterememelerinin sebebinin bildirilmesi ... gerekli emir tebliğ edilmiştir” diyordu. Her halükârda, valiler ve kolordu, herhangi şüpheli Ermeni faaliyetini sertlikle bastırmaları yönünde talimat almışlardı. Erzurum'da herhangi bir ayaklanma yoktu, ama Alman Konsolos Yardımcısı Max Scheubner-Richter'in Nisan sonunda bildirdiği üzere, “Ermeni nüfusu endişeli ve katliamdan korkuyor”du. Hareket tarzından ve Van'daki eski makamının şöhretinden anlaşıldığı kadarıyla, Ermeniler gibi konsolos yardımcısı da Tahsin'in arkadaşa ve ılımlı olduğuna hâlâ inanıyordu.¹³⁹

Gerçekte, bundan böyle Tahsin, 24 Nisan talimatlarında resmî olarak bu yurulanlara bakılırsa, Talat'ın hevesli infazcısı olmakla kalmıyordu; aynı zamanda proaktif, önerilerde bulunuyor, komşu vilayetler hakkında bilgi veriyordu.¹⁴⁰ Reşid'le karşılaştırıldığında, Talat'a daha yakın duruyordu ve daha kendinden emindi; yine de bağlılığını ve “idealizm”ini (mefkûrecilik, Gökaltın'ın çizgisindeki milliyetçi itikadı) ITC önderi Talat'a ispatlamak zorundaydı. İmparatorluk içi iletişimde olağan olduğu üzere, amirine tekrar ve tekrar paye vermekte cimri davranmıyordu.¹⁴¹ “Kemâl-i hürmetle elinizi öperim.”¹⁴² Talat'ın astlarıyla ve siyasi dava arkadaşlarıyla etkileşimlerinde en iyi kozu, onları kendi üstün vatanperverliğine inandırmakta başarılı olmasıydı. Bu onu neredeyse hiçbir zaman zarar görmediği bir konuma yerleştiriyor ve imparatorluk idaresini Osmanlı sosyal dokusunu ortadan kaldırmak için kullanmasını mümkün kılıyordu. 9 Mayıs'ta belli bir askerî öneriye yanıt verirken, Van Valisi Cevdet ile Bitlis Valisi Abdülhalik'e, ordunun yardımıyla Ermenileri, yoğunlaşmış oldukları yerlerden güneye doğru sürmeleri talimatını verdi. Erzurum vilayetinin bir kısmı da bu talimata dahil olduğundan, Tahsin de bir bölgeden bütün Ermenilerin tehcir edilmesine dair bu ilk emirden haberdar edilmişti. Talat, telgrafında, bu girişimin “pek müfîd neticeler” vereceği vaadinde bulunuyordu. Van ve Bitlis'ten tehcirler aslında gecikmişti. Şubat-Mart aylarında Dördüncü Ordu'nun Dört Yol ve Zeytun'da

139 Talat'tan Ankara valiliğine, 29 Ağustos 1915, BOA DH. ŞFR. 55-290; 14 Nisan 1915, ATA-SE, *Arşiv belgeleriyle*, 1: 79; Scheubner-Richter'den Wangenheim'a, 26 Nisan 1915, PA-AA/Bo-Kon/168. Karş. a.y., Scheubner-Richter'den Wangenheim'a, 15 Mayıs 1915.

140 5 Mayıs tarihli bir telgrafta Dahiliye Nezareti'ni talimatlara uygun fiilleriyle ilgili olarak bilgilendirir, BOA DH. ŞFR. 469-132.

141 Bu, Ömer Naci gibi diğer yerleşik ITC'liler için de geçerliydi.

142 Ömer Naci ve Tahsin'den Talat'a, 17 Eylül 1914, DH. ŞFR. 441-22.

başlattığı tehcir ile 2 Mayıs'ta Enver'in karargâhı tarafından Van'da başlatılan tehcir sınırlı kalmıştı. Talat bizzatıhi bütün ülkeyi ilgilendiren bir plan geliştirdi ve bunu Mayıs ayında yürürlüğe koydu.¹⁴³

Tahsin Mayıs ortasında ilk köylüleri sınır dışı etmeye başlamıştı, ama hâlâ Talat'ın planını tam olarak anlamış değildi. "Yanlış düşünmüşüm. Hakk-ı devletiniz var. Gönderilen Ermeniler henüz Tercan kazasında ve bir ucu Erzurumun Aşkal'a nâhiyesinde yoldadırlar. Bunların Harpût Diyârbekir tarafı ile Urfa ve Mûsula sevki için Bâyezîd mutasarrıfı Ziyâ Beyi gönderdim. Emr-i devletinizde yalnız cenûba sevkleri lüzûmu gösteriliyordu. Zora kadar düşünemedim. ... Kastamonuyu Ermeniden 'ârî bulduğumdan oraya sevklerini düşündüm. Şimdi emriniz vechle Urfa ve Mûsula sevklerine teşebbüs etdim."¹⁴⁴ Tahsin'in Talat'la yazışmaları, tehciri nasıl örgütlediğini, Alman konsolos yardımcısı nezdinde Üçüncü Ordu'nun talebine dikkat çekmiş olsa da (zira askerî gereklilik Alman diplomasisi nezdinde kullanılabilecek tek argümandı) Talat'ın talimatlarını nasıl uyguladığını ortaya koyar. General Kâmil'in ve Teşkilât-ı Mahsusa lideri Şakir'in imhaya dönük radikalizmleri, Erzurum'da başlamış olan topyekûn tehciri kuvvetli bir biçimde etkilemiştir. İlginç bir biçimde, Tahsin'in ruhunda öz-eleştiriye dönük son bir arayış vardır; 13 Mayıs 1915'te Talat'a, "güç kullanmak suretiyle bizzat kendi ellerimizle yaratmış olmasaydık, Van'da hiçbir isyan çıkmamış olacaktı" diye yazar. Ona göre, şimdi kendilerini sıyırmaları imkânsız olan bir vaziyette sebebiyet vermiş, doğu cephesindeki orduyu da zor bir pozisyonda bırakmışlardır.¹⁴⁵

Tahsin, Müslüman sığınmacılar ve Erzurum'daki Müslümanların gözyaşları karşısında güçlü duygular sergilerken, Osmanlı Ermenilerine yönelik olarak –on binlercesi katledilmiş ya da açlıktan ölmüş olmasına karşın– hiç şefkat göstermedi.¹⁴⁶ Artık bir sosyal Darwinist gibi yazıp hareket ediyordu; emirlerini nasıl başarıyla tatbik ettiği hususunda Talat'ı bilgilendirmeye hevesliydi ve Scheubner-Richter'i kurbanlarla dayanışma içinde görmekten, suiistimallerini soruşturduğuna tanıklık etmekten son derece rahatsızdı: "Yüz binlerce İslâm menâfi'-ı müstereke için ölüyorken sizin bu yolda hareketiniz 'ayıbdır." Fakat Almanlar, Tahsin'in Talat'a şikâyetçi olmasıyla vazgeçmediler. "Sefâretiden emir aldığını ve kıtâl hakkında rapor yazacağını söyledi ve sefâretin bir şifre mahlûlunu irâ'e etdi. Bu ciheti kumandan paşa ile

143 Talat'tan Cevdet ve Abdülhalik'e, 9 Mayıs 1915, BOA DH. ŞFR. 52-282. Karş. Akçam, *Young Turks' Crime*, s. 189-190.

144 Tahsin'den Talat'a, 19 Mayıs 1915, BOA DH. ŞFR. 471-114; Scheubner-Richter'den Wangenheim'a, 16 Mayıs 1915, PA-AA/BoKon/168.

145 Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 231 ve s. 867 n236'da alıntılanıyor.

146 Karş. halihazırda, Tahsin'den Talat'a, 25 Mayıs 1915, BOA DH. ŞFR. 472-71.

görüŖeceğim.” Talat, Scheubner-Richter’e karŖı Wangenheim’a sunmak üzere Tahsin’den daha fazla bilgi talep etti.¹⁴⁷

Tahsin’le Talat arasındaki yazıŖma yoğundu:

Harpût Diyarbekir bi’l-hâssa Sıvâs Vilâyetleri Ermentleri de sevk edilecek midir. Erzurûm Vilâyetinde yarıdan fazlası azalmıŖdır. Erzincân Sancâğı Sıvâs ile ‘alâkadâr olduğundan Sıvâs icrââtına intizâr edelim mi. İlk emr-i devletlerinizde mütekâsif olan yerlerde icrââtda bulunulması lüzûmu gösterilmiŖ idi. Bu vilâyetde yüzde dörde tenezzûl etdiler. Son nefer Ermenîe kadar sevk edelim mi. Hınıs kazâsında üç bin nüfus zûkûr Kürdler tarafından katl edilmiŖdir. Heman ‘umûmiyyetle kadın çocuk kalmıŖdır.

İlginç bir biçimde, Talat, Tahsin’e Ermenileri Diyarbakır, Harput ve Sivas’tan tehcir etmenin gerekli olmadığı yönünde yanıt verdi. Bunu, 29 Mayıs’ta, yani Wangenheim’ın “birkaç huzur bozucu ailenin isyan merkezlerinden tahliye edilmesi”ne dair açık onayından önce yazmıŖtır. Astıyla iletişim içindeyken dikkat çekmemeye çalıŖmıŖ olabilir. Bununla beraber, daha 23 Mayıs’ta Suriye Askerî Valisi Cemal’e gönderdiği bir mesajda, Erzurum, Van, Bitlis, Adana, Mersin, MaraŖ, İskenderun ve Halep’te oluŖan devasa bir alan tarif etmiŖtir: Birkaç istisna dışında hepsinden Ermenilerin sürülmesi gerekmektedir.¹⁴⁸

BaŖka pek çok kaynağın yanı sıra Tahsin’in telgrafları da –zaman zaman jandarmayı bu konuda görevlendirdiğini yazsa da– Talat’ın topyekûn tehcir politikasının baŖından itibaren devletin sivilleri korumakta dramatik bir biçimde başarısız kalmıŖ olduğunu gösterir. Vali, TeŖkilât katliamlarının tezgâhlanmasına, –geliŖigüzel yerel Ŗiddetin ötesinde bir ölçekte– iŖtirak etmiŖ de etmemiŖ de olabilir. Enver’le iliŖkisi kadar, liyakati ve sadakati sayesinde Tahsin, büyük bir nüfuz sahibiydi. Bu, Talat’la iletişim tarzında kendini gösteriyordu: İdari dolayımsızlığı bir komitecinin kendini “idealist” olarak algılayıŖıyla, cüretkâr önerilerle ve içeriden birinin satır aralarına sinmiŖ kinayeleriyle harmanlanıyordu. Talat’ın yerinden etme-yeniden iskân planı; başarısızlığa uğramıŖ bir fetih seferinin sonrasında hayal kırıklığı, hüsrân ve yetersizlik duygularını tecrübe etmelerinin ardından, Doğu’daki bıkkın valilere yeni bir hedef ve bir emperyal güç hissiyatı saęlamıŖtı. Otuz altı yaŖındaki Vali Tahsin, bu planı, gençlere özgü bir Ŗevkle kucaklamıŖtı. Mayıs sonundaki bir telgrafta, “Erzurûm merkez kazâsına merbût kırk üç Ermenî karyesin-

147 Tahsin’den Talat’a, 24 Haziran 1915, BOA DH. ŖFR. 477-20; Talat’tan Tahsin’e, 5 Temmuz 1915, BOA DH. ŖFR. 54-293. Scheubner-Richter’in raporu için aŖağıya bkz.

148 Tahsin’den Talat’a, 25 Mayıs 1915, BOA DH. ŖFR. 472-71; Talat’tan Erzurum valiligine, 29 Mayıs 1915, BOA DH. ŖFR. 53-129; Talat’tan Dördüncü Ordu komutanına (Cemal PaŖa), 23 Mayıs 1915, BOA DH. ŖFR. 53-94.

de iki bin yedi yüz seksen üç hâne halkı Tercân Erzincân tarîki ile Harpüt-dan geçmek üzere tamâmen gönderilmiş birinci kafilesi Erzincâna vâsıl ol-muşdur. Hınıs kazâsı Ermenîleri Bitlis tarîkile gönderilmektedir. Kığı kazâsı Ermenîleri iki bin beş yüz hânedan 'ibâretidir" diye yazdı. Aynı telgrafta, mu-hacirlerin Kığı kazasına hızla, "Dersim eşkiyası" evlerde olanı biteni çalman-da ya da tarumar etmeden evvel, iskân edilmelerini talep etti.¹⁴⁹

Talat'ın planı Diyarbakır ve Erzurum'da başladı ve aylar zarfında Anado-lu ve Kuzey Suriye'nin tamamını kitlesel suçların bir arenasına haline getir-di. Çok sayıda köy ve tarım alanının yağma edilmesi caiz görüldü ve bunlar Müslüman göçmenlere sunuldu – elbette başkaları halihazırda buraları ken-dine tahsis etmiş değilse. Bizzat sürgün edilenler ve onların malları da tala-na açıktı. Bu siviller kitlesel olarak gasp edildi, tecavüze uğradı, kaçırıldı ve öldürüldü. Herhangi bir biçimde korunmadılar. Failler herhangi bir biçim-de cezalandırılmadı.¹⁵⁰ Kural olarak, erkekler tehcirden önce ya da tehcir sı-rasında kadınlarla çocuklardan ayrılmış öldürüldüler. Yaz 1915 başı itibarıyla, öncesinin gelecek vaat eden, münevver Van Valisi Tahsin, Talat'ın planı dahilinde her şeyi yapabilecek bir yordakçıya dönüşmüştü. "ıffet-şikenlik ve nâmüssuzluk eden" birkaç çalışan ve jandarmayla ilgili olarak ne yapma-sı gerektiğini "kardaşca" (bizzat yazdığı üzere) sorar, ama bu minvalde bir işlem yapmaz. Haziran ortasındaki bir tamimde Talat valilerden, "İhrâc olu-nan Ermenîlerin yollarda muhâfaza-i hayâtlarına imkân nisbetinde çalışıl-ması ve esnâ-yı sevklerinde firâra tasaddî edenlerle muhâfazalarına me'mûr olanlara karşı ta'arruzda bulunacakların te'dibi"ni istemişti. Şiddet uygula-nacaksa, "buna hiçbir zamân ahâli karışdırılmayacak ve beyne'l-'anâsır mu-kateleyi intâc edecek ve ayn[ı] zamânda hârice karşı da pek çirkin görü-necek vekayi' tahaddüsüne kat'iyen meydân ve imkân bırakılmayacaktır". Kaygı duyulan tek husus imaj ve prestijdi.¹⁵¹

Alman Konsolos Yardımcısı Scheubner-Richter Erzurum vilayetinde kur-banları desteklemeye devam ettiği için Tahsin onu Talat'a daha da kötüle-mekle kalmadı, bir kadın düşkünü olduğunu, yüksek devlet menfaatlerin-den bihaber olduğunu ima ederek Wangenheim nezdinde de çekiştirdi. Tah-sin'le Scheubner-Richter'in Erzincan'daki askerî hastanenin Alman dokto-

149 Tahsin'den Dahiliye Nezareti'ne, 29 Mayıs 1915, BOA DH. ŞFR. 472-145; Tahsin'den Talat'a, 12 Haziran 1915, BOA DH. ŞFR. 475-29; Tahsin'den Talat'a, 26 Temmuz 1915, BOA DH. ŞFR. 480-45'te Rumeli'den gelen muhacirler için "pek güzel ve münbit yerler" daha da methodiliyor (Tahsin'in memurlar ve jandarma kuvvetleri arasında suçluların mevcudiyetine ilişkin kardeş-çe sorusu da bu mesajda).

150 Erzurum üzerine ayrıntılı bir rapor için, bkz. Schcubner-Richter'den Wangenheim'a 5 Ağustos 1915, PA-AA/R 14088.

151 Tahsin'den Dahiliye Nezareti'ne, 10 Temmuz 1915, BOA DH. ŞFR. 479-89; Talat'tan Diyarba-kır, Elazığ ve Bitlis valiliklerine, 14 Haziran 1915, BOA DH. ŞFR. 54-9.

ruyla¹⁵² bir görüşmelerinde, bu doktor hemşerisinin aleyhine, Tahsin lehine konuşmuş, “Almanyada böyle ihtilâl yapacak milletin derhâl imhâ edileceğini ve Almanların bu husûsda kat’iyyen bî-taraf kalması lâzım geldiğini” söylemişti.¹⁵³ Bu, otuz bir yaşındaki konsolos yardımcısını derinden etkilemişti; Tahsin’in ılımlılığına ve insanlığına hâlâ inanıyordu. Kâmil’in söylediği gibi, “Ermenileri tamamen ortadan kaldırma”yı ve böylelikle bir savaş sonrası “Ermeniler olmaksızın bir Türkiye” kurmayı sadece askerlerin istediğine de inanıyordu.¹⁵⁴ Dürüst ama naif biri olan Scheubner-Richter fikrini değiştirdi. Tahsin, Talat’a, “Şimdi tamamen hemfikiriz,” diye böbürlendi; Scheubner-Richter “hükûmetin hareket tarzının haklı olduğunu kabul etti”. Tahsin Dahiliye Nezareti’ne, Scheubner-Richter’e bir madalya verilmesi önerisinde bulundu. Scheubner-Richter kısmen pes etmişse de Tahsin abartıyordu. Scheubner-Richter’in sosyal Darwinist radikalizme “geçışı” o zaman değil (Türklerin anladığı biçimde de değil), 1918’den sonra olacaktı. Memleketi Riga’ya döndükten çok kısa bir süre sonra burası Sovyetler’ce işgal edildi. Böyle olunca Münih’e gitti ve burada radikal biçimde azınlık karşıtı, bilhassa da Yahudi karşıtı bir fanatiğe dönüştü. 1923’te Münih’teki “Hitler Darbesi” sırasında vuruldu; vurulduğunda Hitler’in tarafında ve onun hükmü altındaydı, dahası Hitler’in “sağ kolu” ydu.¹⁵⁵

Tahsin, Dersim’in, Ermenilerle aynı kaderi paylaşmaktan korkan Alevi Kürtlerini de karalayıp tehdit etti. Onları “cihâd-ı mukaddesimize” hiçbir katkıda bulunmamış olmakla ve binlerce Ermeni’yi koruma hıyanetini etmiş olmakla tenkit etti. “Bu kadar alçaklıklara hükûmetin sükût etmeyeceğini bildiklerinden müşkilâtımızdan istifade te’mîn etmek üzere bu yolda sözler çıkarmakda oldukları ma’rûzdur.” Tahsin, artık, azınlıklara karşı emperyal yönelimli bir tarafgirlik içinde olmakla kalmıyordu; Erzurum’da, kitlesel suçların ve Turan ütopya-distopyasının ağır biçimde etkisi altında kalmış bir fanatiğe dönüştü. Ağustos 1915 sonunda, Erzurum’daki ITC-Teşkilât çevresi bir kez daha yeni bir saldırı hayali kurmaktaydı. Tahsin adına temsilcisi, Teşkilât liderleri Ömer Naci ve Filibeli Hilmi’ye şu telgrafı gönderdi: “Talat Beye ve merkez-i ’umûmiyye ’âididir. İrânda dokuz ay çalışdık. Azerbaycan Türklerini yavaş yavaş maksadımıza hâzırlıyorduk. Vân Ermeni ihtilâli bu fa’aliyetimizi muvakkaten tevkif edilmiş idi. Şimdi yine daha muvaffakiyyetle çalışmak zamanı gelmiştir. Asyâ-yı merkezîde yapıla-

152 Karş. Theodor Colley’den Alman Büyükelçiliği’ne, 21 Haziran 1915, PA-AA/BoKon 96/Bl. 20-22.

153 Tahsin’den Dahiliye Nezareti’ne, 28 Temmuz 1915, BOA DH. ŞFR. 481-68.

154 Scheubner-Richter’den Wangenheim’a, 28 Temmuz 1915, PA-AA/BoKon/170; Stange’den Alman askeri misyonuna, 23 Ağustos 1915, PA-AA/BoKon/170.

155 Scheubner-Richter’in hayatının bu kısmıyla ilgili olarak, bkz. Michael Kellogg, *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

cak te'sirât-ı siyâsiyye ve ihtilâliyyenin Rûsya ve İngiliz politikasına en şiddetli bir darbe olacağını unutmamak lâzımdır. ... Şimdiye kadar Tûrân yolu teyakkuz için ciddiyet ve himmet ve mu'âvenetde bulunulmadı. İki ay zarfında Tebrîz dâhil olduğu hâlde Azerbaycanın işgali mümkün olduğunu hiçbir hayale kapılmayarak te'mîn ederim."¹⁵⁶ İTC ve Teşkilât yöneticileri, Kafkaslar'ın fethine dair varlığını devam ettiren fikr-i sabiti, soykırımın diğer failleriyle paylaşmaktaydılar. Ekim 1915'teki Kurban Bayramı'nda, Diyarbakır Valisi Reşid, bir kaza kaymakamınca telgrafla tebrik edilmişti: "Bize altı vilâyeti kazandıran Türkistan ve Kafkas yollarını açan ellerinizi takbil ederim."¹⁵⁷ Ermeni karşıtı macera hepsinde bir canlılık yaratmış gibiydi; Turan'a dönük yeni bir sefere hazır görünüyordlardı. Ne var ki Tahsin, birkaç ay sonra Erzurum'un düşmana teslim olması karşısında derin bir çöküntü yaşadı. [Eski – ç.n.] eyalet başkentinin ele geçirildiği gün (16 Şubat 1916), komşu Erzincan'dan, Şakir'e iletmek üzere Talat'a, "Erzurumun sukutu Şarkî Anadoluyu Hristiyan hâline" getirildiğini söyleyen bir telgraf gönderdi. Kendini ilk defa görevden azlini isteme mecburiyetinde hissetti; ama aynı zamanda, "fedâkâr Erzurumluların intikamının alındığını" görmek, eyalet başkentine geri gitmek için duyduğu "netice-i emel"i dile getiriyordu. Nisan ayında, ordunun çekilmiş olduğu vilayetin bütün bölgelerinde tek bir Ermeni'nin bile kalmamış olduğu hususunda Talat'ı temin ediyordu. Nihayet Temmuz ayında, son dört yıl boyunca yaşadığı felaketlerin aklının alabilececeklerini aştığını yazdı. "Ben ... vazîfemi ifâ etdim. Allah şâhiddir. Pek bî-tâlihim."¹⁵⁸ Kitlesel katliamlardan sorumlu olan adam, şimdi kendini zavalı hissedişin içinde debeleniyordu.

Özetle, Doğu'daki temsilcilerin yazışmaları, bir dünya görüşünü yansıtır. Bu dünya görüşü uğruna, İslâmî Türklük ve Hristiyanlar kendilerine ait bir toprak için savaşmış ve bu savaş yok edici olmuştur. Bu yazışmalar, daha karakteristik olarak, yayılmacı savaşın çöküşünün, bir iç düşmana yönelik saldırının (ya da bir savaş vazifesi olarak soykırımın) yeniden kalibrasyonunun, Ermeniler bir kez "tehcir" edildikten sonra o eski fetih arzusunun kaldığı yerden devam edişinin ve Rusların cepheyi yarıp geçmesinin ardından da hüsrânın, çöküntünün, kendine acımanın ayrıntılarını verir.

Astlarıyla karşılaştırıldığında büyük resmi daha iyi görme kabiliyetine sahip olan Talat, Kafkas hayalinden vazgeçmese de dikkatini Anadolu'da bir Türk Yurdu'nun tesisi gibi daha gerçekçi bir hedefe çekebildi. Rusların iler-

156 Tahsin'den Dahiliye Nezareti'ne, 9 Ağustos 1915, BOA DH. ŞFR. 483-40; Erzurum valisi adına Defterdar Cemal'den Talat'a, 26 Ağustos 1915, BOA DH. ŞFR. 485-76.

157 Halil Edib'in telgrafına Reşid, *Hayatı ve Hatıraları*, s. 29'da yer verilmektedir.

158 Tahsin'den Talat'a, 16 Şubat 1916, BOA DH. ŞFR. 509-98; 13 Mayıs 1916, BOA DH. ŞFR. 520-45; 20 Nisan 1916, BOA DH. ŞFR. 516-88; 17 Temmuz 1916, BOA DH. ŞFR. 525-91. Erzurum'dan gönderilen telgraflar hususunda gösterdiği yardım için Taner Akçam'a teşekkür ederim.

leyip Erzurum'la Trabzon'u ele geçirmesinin ardından, Karadeniz'deki Pontus Rumlarının tehirci gibi yeni bir politikaya yoğunlaştı. Başlangıçta tedbirliydi, Yunanistan bitaraf kaldığı müddetçe, tahliyeleri Rus gemileriyle temasın mümkün olduğu, askerî önem taşıyan bölgelerle katı bir biçimde sınırlandırdı. Fakat 1916 sonbaharında, İtilaf birliklerinin Yunanistan'ın bir kısmına girmeleriyle beraber Yunan tarafsızlığının son bulması da an meselesi haline geldi. Böyle olunca Talat, planını genelleştirdi. Sonuç olarak, on binlerce Pontus Rum'u, erkekler, kadınlar ve çocuklar, 1915'tekine benzer katliam, tecavüz ve talan sahnelerine maruz kaldı. 1915'tekiyle aynı Teşkilât çeteleri (en şöhretlisi Topal Osman'inkiydi) yine sahnede ydi. 1915'te Ermenileri talan ederek zenginleşmiş olan Trabzon Valisi Cemal Azmi, burada da başlıca faillerden biriydi. 27 Haziran 1916'da amirine çektiği bir telgrafta, Ermeni vakasında olduğu gibi, mübarek vatani hainlerden korumak adına dört başı mamur bir faaliyette bulunduğunu yazdı.¹⁵⁹

Doğu'daki Tahsin, Cevdet, Abdülhalik, Azmi ve Reşid gibi, umutlarını Kafkaslar'ın fethine bağlamış, kitlesel suçlar örgütlemiş ve talan ve güç üzerinden zenginleşmiş valiler; uğursuzluk, sefalet, kötü şöhret ve tatmin olmamış ideolojik arzuların zehirli bileşiminin etkisi altındaydılar. 1915 yazı itibarıyla, sadece onlar değil, bütün bir ülke berbat bir şekilde etkilenmiş durumdaydı. Berlin'deki uzatmalı müzakerelerin ardından, 19 Ağustos 1915'te, herhangi bir şeyden kuşku duymayan Cavid İstanbul'a döndüğünde, aynı gün günlüğüne not ettiği üzere, "Memleketi maddeten ve ma'nen bıraktığımdan çok düşkün" bulmaktan şaşkıındı. "Ma'neviyat, Çanakkale'nin müdafaasına rağmen bozulmuş."¹⁶⁰

Asimilasyon, talan, imha ve ulus inşasına önderlik

Daha ilk aşamadan itibaren başkentte "bozulmuş ma'neviyat"a katkıda bulunmuş ve bununla da ayırt edilen Talat ve yakın dava arkadaşlarının emperyal çağrışımları olan yeni Türk ulus inşası projelerine, kitlesel suçlar silinmez bir

159 Cemal Azmi'den Talat'a, 27 Haziran 1916, BOA DH. KMS. 40-12, Efiloglu, *İttihat ve Terakki azınlıklar politikası*, s. 412'de alıntılanıyor. 1916-1917'de Pontus Rumlarıyla ilgili olarak bkz. a.g.e., s. 407-446 (devlet perspektifinden, sadece BOA kaynaklarına dayalı olarak). Daha genel bilgi için, bkz. Stefan Yerasimos, "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim*, 43-44 (1988-1989), s. 35-76; Ayşe Hür, "Pontus'un Gayri Resmi Tarihi", *Taraf*, 14 Mart 2010 (şu adresten erişilebilir: <https://www.politikars.com/ayse-hur-pl11ntus39un-gayriresmi-tarihi-13369h.htm>); "Pontus ideal"ine sempatiyle bakan ve zengin kaynaklara yaslanan bir çalışma için: Sait Çetinoglu ve Dara Cibran, "Pontus Sorunu", Ocak 2007, <https://www.yumpu.com/tr/document/read/35366276/hazirlayanlar-sait-cetinoglu-dara-cibran-ocak-2007-peyamaazadi>. Hafıza kültürlerinin bir analizi için, bkz. Erik Sjöberg, *The Making of the Greek Genocide: Contested Memories of the Ottoman Greek Catastrophe* (New York: Berghahn, 2016).

160 Cavid'in günlüğü, 3: 128, 19 Ağustos 1915.

kayıt olarak geçti. Bunun sonucu, Anadolu'da tutarlı bir geleceğin çok uzakta kalması oldu. Talat'ın yeni ulus inşasına dönük ilk kapsamlı girişimi, yıkım ve yağmaydı. Bu sadece kitlesel tahliyeleri, nüfus mühendisliğini ve geniş kapsamlı bir talanı değil, aynı zamanda açlığı ve sistematik kitlesel katliamları içeriyordu. Halep'ten Deyr ez Zor'a kadar Suriye'nin çöllerine kurulmuş toplama kampları 1916 yazında tasfiye edildiğinde, kitlesel katliamlar telaffuz edilemez boyutlar aldı. Talat'ın, Anadolu'da münhasır bir Türk-Müslüman birliğine ulaşma hedefini güden politikası, yerinden edilmiş Hristiyan nüfusu Müslüman göçmenlerle "ikame" etti. Dahası, Talat, Müslüman grupların Türk olmayan kimliklerini de "seyreltme" yoluna gitti ve Osmanlı Hristiyanlarının aksine, bu grupları, "yeni Türkiye"nin yeni ulusuna asimile etmeye müsait gördü.

Talat'ın yurtiçindeki imhacı politikası Balkan Savaşları'nın bir neticesi olarak başlamış, Bahar 1914'ten itibaren Ege kıyılarındaki Rum varlığı silinmişti. Politikası, Nisan 1915'te Ermenilerle birlikte, imha ve demografik değişim yönündeki en hevesli ve en kapsamlı planın devreye sokulmasıyla, eşi benzeri görülmedik bir mertebeye ulaştı. Talat, 1916'da Doğu vilayetlerinin bazı bölgelerinden Kürtlerin de büyük ölçekli tasfiyesine kalkıştı, zira ona göre birçok Kürt güvenilmez unsurlar arasındaydı. İlerleyen Rus ordusunun önünde binlerce Kürdün kaçmış olduğu gerçeğini suiistimal etmesi, onun için önemli bir uğraktı. Mehmed Reşid'in halefi, Diyarbakır Valisi Mustafa Atıf'a 2 Mayıs 1916'da gönderdiği bir talimatta, politikasını tarif etti. Kürt sığınmacıların savaş bölgelerinden güney bölgelerine gönderilmesini yasakladı, çünkü, "Bunlar orada ya Arablaşmak veyahud milliyetlerini muhafaza etmek suretiyle yine gayr-i müfid ve muzır bir anasır halinde kalacaklar." Bu sebeple, Kürtler, yeni ulusun yararlı ve kabul edilebilir unsurlarından sayılabilmek için, önce milliyetlerinden vazgeçmeliydiler ve ardından, -Arap ya da Ermeni kimliği gibi- yeni bir milliyet benimsemelerinin önüne geçilmeliydi.

2 Mayıs 1916'da Mustafa Atıf'a çektiği ve ayrıca İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü [Kaya] Bey tarafından paraflanmış bir telgrafta Talat, şu talimatları veriyordu:

1- Türk mülteciler ile Türkleşmiş olan kasabât ahâlisi Urfa Mar'âş Ayıntab ci-hetlerine sevk ve oralarda iskân olunmalıdır.

2- Kürd mültecileri gitdikleri yerlerde aşâyir hayatını yaşamamak ve milliyetlerini muhâfaza edememek için aşîret re'îsleri behemehâl efrâddan ayırmak lâzım geldiğinden bunlar arasında ne kadar zî-nüfûz [nüfuz sahibi] eş-hâs ve rû'esâ varsa efrâddan bi't-tefârk Konya Kastamonu vilâyetleriyle Niğde ve Kayseri sancâklarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.

3- Meşâkk-ı sefere tahammülû olmayan alâl ve ihtiyârlar ile kimsesiz ve fakir kadın ve çocuklar Ma'den kasabasıyla Ergani ve Behremaz nâhiyeleri gi-

bi Türk köyleri bulunan mahallerde ve Türkler arasında müteferrikan iskân ve i'âşe edilecektir.

4- Mevâdd-ı sâbika hâricindeki diğer mülteciler de Amasya Tokat livâla-nyla Malatyanın münâsib mahallerinde müteferrikan iskân edilmek üzere o havâltıye müteferrik bir sûretde sevk edilecektir.

5- Sevk edilen mahallerle muhâbere edilmekle berâber oralarca sûret-i tev-zî' ve iskân hakkında olunacak mu'âmelenin ta'yîn ve iş'arı için ne mikdâr mültecinin hangi târîhde nerelere sevk idildiğinden nezârete de ma'lûmât vi-rilecektir.¹⁶¹

4 Mayıs 1916 tarihinde Batı Anadolu'daki valilere çektiği bir başka önemli telgrafta Talat, bölge nüfusundaki Kürt oranının hiçbir yerde % 5'i geçme-mesi gerektiğini izah ediyordu. Öbür Müslüman göçmenlerin durumunda olduğu gibi, Kürtlerin ihtiyaçları da Ermeni malvarlığından (emval-i metru-ke veyahut terk edilmiş mallar) karşılanmalıydı.¹⁶²

Eski harbiye nâzırı, 1916'dan itibaren de doğu cephesinde İkinci Ordu komutanı (1917'de hem İki hem Üçüncü Ordu komutanı) Ahmed İzzet Pa-şa, Kürtlerin yerinden edilmesi planına kuvvetle karşı çıktı. (Anılarında, bu-nun Talat'ın politikası olduğunu anlamamış gibi görünür.) Kötücül, zalim, dar görüşlü idareden bölgesel aktörleri sorumlu tuttu. Mevcut koşullar altın-da tahliyenin ölümcül olacağını, savaş bölgelerinden gelen Kürt sığınmacıla-rın yakınlarda yeniden iskâna tabi tutulması gerektiğini ve Kürtlerin tümünden bozguncu addedilmemesi gerektiğini öne sürdü. Urfa'da bir tıbbî misyoner olan Jakob Künzler, Kürtlerin yerinden edilmesi sürecinin az sayıdaki ya-bancı gözlemci ve raportöründen biridir. 1916'da Urfa yakınlarında aklıktan ölmek üzere olan on binlerce Kürt için yardım örgütlemişse de çoğu 1916-1917 kışında ölmüştür, çünkü Talat idaresinin Kürt tahliyesini yönetme bi-çimi bütünüyle kusurludur. "Jön Türklerin niyeti, Kürt unsurları ata yurtla-rına dönmekten alıkoymaktı. İç Anadolu yavaş yavaş Türklüğe asimile olma-lydı" diye yazar, Künzler. "İyi bir hasat yılı geçirilmiş olmasına rağmen, teh-cir edilen Kürtlerin neredeyse tamamı kıtlık kurbanı oldu."¹⁶³

1916-1917'deki kitlesel Kürt ölümleri, en hafif tabiriyle sorumsuzluk ve ihmalin neticesiydi, kesinlikle katliamın değil. Bu, onları hem ilk aşamada-

161 BOA ŞFR. 63-172, Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki Müslümanları iskân politikası (1913-1918)* (İstanbul: İletişim, 2001), s. 73'te Türkçeleştirilmiş hali mevcuttur; karşı. Üngör, *The Making of Modern Turkey*, s. 110-111. Karşı. aynı zamanda Serhat Bozkurt, "Bir toplumsal mühendislik kurumu olarak 'Aşâir ve Muhâcirîn Mûdîriyyet-i Umûmiyyesi'", yüksek lisans tezi (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 2013).

162 BOA ŞFR. 63-188, Dündar, *İttihat ve Terakki Müslümanları iskân politikası*, s. 144'te tercüme edilmiş hali mevcuttur.

163 Ahmed İzzet, *Feryadım*, 1: 278-79, Dündar, *İttihat ve Terakki Müslümanları iskân politikası*, s. 139'da da atıfta bulunmaktadır; Künzler, *Land of Blood and Tears*, s. 67-68.

ki hem de özellikle sonbahar 1915'ten 1916'ya kadar devam eden ve Suriye çöl kamplarında vuku bulan soykırımın ikinci aşamasındaki Ermenilerden ayrıştırır.

Talat'ın Ermenileri kitlesel olarak öldürme niyeti doğu vilayetleri için daha bahar 1915'te ortadadır. Bununla beraber, Anadolu'dan yapılan tehcirin ardından hayatta kalan ve kendilerini Kuzey Suriye'de bulan –çoğu kadın ve çocuk– yüz binlerce Ermeni'nin maruz bırakıldığı muamele, belirsizliğe yer vermez. Süreç devam ederken kendisi olay yerinde hiçbir zaman bulunmamış; fakat Anadolu dışında, ancak çok seyreltik olarak meskûn bir sahada bulunan Ermeni nüfusunu –toplam nüfusun % 10'una düşürecek surette– azaltmak üzere, bakanlığına bağlı görevlilerin yürüttüğü bütün bir eylemler dizisini başkentten yakinen yönetmiştir. Dolayimsız bir dille bu, imha anlamına gelmektedir.¹⁶⁴

Talat'a tabi failler, 1915 baharından itibaren Talat'ın Mezopotamya'da Ermenilerin yeniden iskânına yönelik aldatıcı planını ciddiye almış olan, bölgedeki kimi müşfik valilerle diğer devlet görevlilerinin gayretlerini boşa çıkarmışlardır. Bu görevliler azledilmiş, Kuzey Suriye sürgününde ortaya çıkabilecek mütevazı bir Ermeni varlığı engellenmiş ve bizzat hayatta kalan Ermeniler, bu kez Rakka ve Deyr ez Zor'a olmak üzere bir kez daha sürülmüştür. Kasıtlı bir biçimde aklıktan ölmeleri niyetlenmiştir, ama yine de birçokları kaçmayı ve telaffuz edilemez koşullar altında hayatta kalmayı başarmıştır. Mevcut araştırmalara göre, nihayetinde Mart-Ekim 1916 döneminde, iki yüz binden fazlası katledilmiş, diri diri yakılmış ya da boğulmuştur. Bunların çoğu, Ağustos ve Eylül aylarında Deyr ez Zor'un doğusunda gerçekleşmiştir. Bu imha, İstanbul Ermeni Patrikliği, Kudüs Patrikliği ve Ahtamar Katolikosu'nun Temmuz 1916'da lağvedilmelerine eşlik eden Ermenifobik siyasi mantığın aynına yaslanmaktadır.¹⁶⁵

164 Birinci Dünya Savaşı sırasında Halep'teki Alman konsolosu ve bu biyografinin yazarı, Walter Rössler'le fikir birliği içinde olup Aşair ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlı Halep Müdüriyeti'nde bir memur olan Naim Bey'in tanıklığının, Ermeni yazar ve araştırmacı Andoniana'nı sattığı belgelerin özgünlüğü ve doğruluğuyla ilgili sorulara rağmen, büyük ölçüde geçerli olduğu sonucuna varmıştır (*Documents officiels concernant les massacres arméniens* [Paris: Turabian, 1920] başlığıyla yayımlanmıştır). Bunlar Talat'ın imhaya dönük açık iradesini gösterir (bu bölümde gösterildiği üzere, bu belgeler olmaksızın da açıktır). Karş. Lepsius'tan Rössler'e, 13 Nisan 1921 ve Rössler'den Lepsius'a, 25 Nisan 1921, PA-AA/NL/Rössler, c. 1. Karş. Kai Seyffarth, *Entscheidung in Aleppo: Walter Rössler (1871-1929); Helfer der verfolgten Armenier* (Bremen: Donat, 2015), s. 208-213; Taner Akçam, *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları: Krikor Gergeryan Arşivi* (İstanbul: İletişim, 2016). % 10 kuralıyla ilgili ayrıntılı bir araştırma için bkz. Akçam, *Young Turks' Crime*, s. 242-263.

165 Bu, Mouradian tarafından, *Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria*, s. 237'de verilen rakamdır. Kilikya'daki Sis [Kozan] Katolikosu, yeni Kudüs'e geçmiş ve bütün diğer Os-

Khatchig Mouradian'ın yakın tarihte yayımlanan derinlemesine araştırması sayesinde, Talat'ın Kuzey Suriye'yle ilgili yeniden iskân politikası ve buradaki Ermenilerin Mart 1916'dan itibaren bütün olanaklar seferber edilmek suretiyle imhası olanca çıplaklığıyla ortaya konmuştur. Çağdaşı olan pek çok insan ve bu arada bizzat kurbanlar, Dahiliye Nezareti'nin soykırımın ikinci aşamasıyla ilgili kapsamlı planına nüfuz etme imkânından yoksun olmalarına rağmen, Talat birkaç ay önceki kendi ifadelerini saptırmıştır. Bu, Talat'ın Ermeni karşıtı politikasıyla genel olarak fikir birliği içinde olmakla birlikte sivillerin ortadan kaldırılmasına ancak pasif kalarak rıza gösteren Suriye Bölgesi Valisi Cemal Paşa'ya, Ermenileri korumaya dönük faaliyette bulunabilmesi için pek az alan bırakmıştır. Kendinden önce yapılmış az sayıdaki çalışmaya ilaveten Mouradian'ın araştırması, Ermenilerin, bütün yurttaşlarını korumak yerine aralarından bir grubu bütünüyle yok eden bir devlet eliyle yürütülmüş imha karşısındaki kahredici ama yine de kısmen başarılı dirençliliğini daha bir açıklıkla ortaya koyar. Mouradian'ın yerinde bir tespitiyle, Suriye'deki Ermeni vakası (bundan on yıl önce, daha küçük ölçekte olmak üzere Alman Güney Batı Afrikası'nda Herrolar örneğinde olduğu gibi) dönemin genel toplama kampına tutsak etme pratiğinin ötesinde, yeni bir soykırımsal dünyaya ve bu dünyanın toplama kamplarına işaret eder; bu dünyada, artık, muhtemel kurbanlar tabi failer haline getirilmektedir.¹⁶⁶

Kuzey Suriye'deki bu soykırımsal evrenin beyni, kendisine bağlı yürütücüler eliyle çalışan Talat'tı. Temmuz 1915'ten itibaren, hayatta kalan sürgünlere yardım ulaşmasını engellemeye başladı ve sonbahar başlarında yüz binlerce sürgünle ilgili bütün işlem ve eylemleri bakanlığının güvenilir temsilcileri vasıtasıyla kontrol ediyordu. Amacı, sürgündekilerin yeni topluluklar inşa etmesinin önüne geçmek ve bunları ortadan kaldırmaktı. Açlık, hayatta kalanları istenen seviyeye kadar azaltmadığı için, 1916 başlarında faal olarak katliama girişilmesinde karar kıldı. Mayıs ayında, sürgündekilerin en azından bir kısmını bakanlığın başlangıçtaki rehber ilkelerine göre yeniden iskâna tabi tutmayı denemiş olan Deyr ez Zor Valisi Ali Suat'ın yerine, hevesli bir kitlesel kıyımcı olan Salih Zeki'yi getirdi. Dahası, Talat, özellikle Ermeniler bölgedeki salgının suçlusu ilan edildikten sonra, Ermenilere karşı büyük ölçüde husumet besleyen, düşmanca fikirlerle aşılınmış bir Müslüman çoğunluğa bel bağladı. Bu politikasında sık sık başarısızlığa uğramasına rağmen

manlı Ermenilerinin başı olarak görevlendirilmiştir (Mouradian, *Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria*, s. 10-11, 136-140). Cemal ve Kilikya Katolikosu Sahag II Habayan'la yazışmaları için, bkz. Ümit Kurt, "A Savior, an Enigma, and a Perpetrator: Cemal Pasha", Kieser vd., *End of the Ottomans: The Genocide of 1915*.

166 A.g.e., s. 14-21, 128-130.

men, Ermenilere yönelik şiddet ve talan üzerindeki devlet tekeline sürdürmek konusunda istekliydı.¹⁶⁷

Talat'ın, Kayseri'nin kazası Develi'nin yönetiminde bulunduğu esnada tavizsiz bir Ermeni karşıtı olduğunu ispatlamış Zeki'yi buraya göndermede ısrarcı olması dikkate değerdir. Enver'e kalsa, ordunun ihtiyaçları açısından en uygunu olacak Şefik'i tercih ederdi, zira Deyr ez Zor Altıncı Ordu'ya her çeşit malzemenin ulaştırılmasında lojistik açıdan önemliydi. Ne var ki Enver, kendisine şöyle yazan Talat karşısında boyun eğdi:

Şefik Bey Hakkâri mutasarrıfı iken Cevdet Bey'in merkezden infikâkı üzerine Van vali vekâletine ta'yın olunarak bu esnâda Veremyan [Vramyan] ve emsâlinin tevkifleri hakkında nezâretten verilen evâmiri tatbîkden ihtirâz eylemiş ve Cevdet Bey'in 'avdetine kadar orasını tavsî'-i mel'anete mûsâ'id gören Ermeniler tarafından Van havâlisinde gayr-i kabil-i tesktin vak'alar ihdâs eylemiş idi. Muktedir ve fa'al bulunan Zeki Bey Develü ka'im-makamlığında bulunduğu sırada Ermenilere karşı müttehaz tedâbîri şâyân-ı takdîr bir sûretde hüsn-i tatbîk etmesine mebnî mülkiye müfettişliğine ta'yın olunmuş ve Zor'da orduya mûte'allik vezâ'ifi ve Ermenilere âid işleri de hüsn-i ifâya muvaffak olacağı kaviyyen me'mûl bulunmuşdur. Şefik Bey'in Halil Paşanın iş'arı üzerine Muntelik mutasarrıflığına ta'yını derdestdir. Ma'a-mâfih Şefik Bey'in Ermenilere âid tedâbîrin tatbîkinde yine tereddüd göstermeyeceğine emîn iseniz Zor mutasarrıflığına ta'yını icrâ eylemek üzere keyfiyyetin iş'ar buyurulması mütemennâdır.¹⁶⁸

Katliamcı yetkililere karşı insani direnişe büyük ölçüde Halep'te uzun süredir yaşayan Ermeniler öncülük etti. Talat, İstanbul'daki Ermenilere olduğu gibi Halepli Ermenilere yönelik zulme de başlangıçta cesaret edememişti. Fakat nihayetinde, 1915 sonbaharında, bazı konsolosların da içinde olduğu muhkem bir uluslararası koloninin gözleri önünde liderlerini vurdu. Direnişin içinde olanlar, herkesten önce de misyonerlikler, Ermeni şebekesinin, ortadan kaldırılmalarına karar verilmiş bir halkın her şeye karşın ve hiç değilse kısmen hayatta kalabilmesi işini başarması yolunda yardımcı oldular.

Ermeni önde gelenlerine –onları hiçbir zaman tam olarak eşiti kabul et-

167 A.g.e., s. 199-200, 275. Karş. Raymond H. Kévorkian, *L'extermination des déportés arméniens otomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916): La deuxième phase du génocide* (Paris: Bibliothèque Nubar, 1998) [*Soykırımın İkinci Safhası Sürgüne Gönderilen Osmanlı Ermenilerinin Suriye-Mezopotamya Toplama Kamplarında İmha Edilmeleri (1915-1916)*, çev. Naringül Tateosyan, Belge Yayınları, İstanbul, 2011]; Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917* (Princeton, NJ: Gomeritas Institute, 2002).

168 Talat'tan Enver'e, 19 Mayıs 1916, BOA DH. KMS 39-13. Bu belgeye dikkatimi çeken Candan Badem'e teşekkürler.

memiş olmakla beraber– saygı duymuş, 1908'in vaatkâr devrimci lideri Talat, sahip olduğu siyasi nefret büyüyen bir korku da içeren, fikri sabit bir Ermeni karşıtı haline geldi. Suçunu gayet iyi biliyordu, ama sosyal Darwinizme ve topyekûn savaşa/cihada olan inancı, kadınlar ve çocuklar da içinde olmak üzere sivillerin imhasını onun için kabul edilebilir kıldı. Siyasi nefretini Ermenilere dair kültürel ve biyolojik bir kavrayışla harmanlayan Talat, bu halkın Anadolu dışında varlığını devam ettirmesini, giderek daha da çok, Türk Yurdu'na ilişkin siyasi “başarıları”nın ortadan kalkmasının muhtemel bir başlangıç noktası olarak algıladı. Bu, yurtdışında propagandadan sorumlu bir Alman vekil, dolayısıyla dış politikada etkili bir isim olan Matthias Erzberger, Talat'ı Şubat 1916'da ziyarete gittiğinde belgelere de girdi. Talat, artık, savaşı müteakip hayatta kalan Ermenilerin anavatanlarına döneceklerinden ve –Erzberger'in kelimeleriyle– Almanya'nın onları destekleyeceğinden gözle görülür bir biçimde korkuyordu. Talat, 16 Şubat'ta bunları gizlice Enver'e yazdı.¹⁶⁹

Kuzey Suriye'de kasıtlı olarak açlığa mahkûm etmenin ötesine geçen bir aktif imha süreci Mart 1916'da başladı. Talat, yirmi yedi valiliğe gönderdiği bir tamimde, Ermenilere yabancılardan gelecek herhangi bir insani yardımı kabul eden bütün çalışanların ciddi olarak cezalandırılması talimatını verdi. Fakat Talat'ın bakanlığına bağlı Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'ndeki birçok belgenin kanıtladığı üzere,¹⁷⁰ imha süreci 1916 sonbaharında tamamlandığında dahi, Ermenileri bireysel düzeyde bile izlemeye devam etti, onların din değiştirmelerine izin veren (ya da vermeyen) ve Anadolu'ya ya da İstanbul'a seyahat etmelerini yasaklayan bizzat oydu.

Talat'la yazışmalarında dayanışma vaadinde bulunmasına ve ilkesel olarak fikir birliğini beyan etmesine rağmen Cemal, 1916'da hedefteki on binlerce Ermeni'nin hayatının kurtulmasına, onları (görünürde ya da biçimsel olarak) Müslümanlaştırarak ve daha güneye yerleşmelerini sağlayarak katkıda bulundu. Bunu yaparken hâlâ 1915 baharındaki, Ermenilerin çoğunluk oluşturmayacak biçimde yeniden iskâna tabi tutulmalarını emreden açık karara atıfta bulunuyordu.¹⁷¹ Fakat Cemal bunları lütufkâr bir tavırla yaptı. Ermeni köle iş gücünü yaygın biçimde kullandı ve askerî valilik bölgesinin –Ermenilerle ilgili son söze Talat'ın sahip olduğu– kuzey kesiminde bir bütün olarak imhayı engellemedi. Buna karşılık, Rus işgali altındaki Erzurum'dan “hamiyyetli ve kahraman ... mültecilerin”in kurtulduğu iddiasında

169 Talat'tan Enver'e, 16 Şubat 1916, *Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri*, 8: 104 ve 8: 253.

170 Bkz. Nisan 1916, DH. ŞFR. 62-234. Karş. Talat'tan Cemal'e, 11 Nisan 1917, DH. ŞFR. 74-273.

171 Cemal'den Talat'a, 20 Temmuz 1916, DH. ŞFR. 526-20; Cemal'den Dahiliye Nezareti'ne, 1 Ağustos 1916, DH. ŞFR. 527-19. Mouradian'ın Cemal'e ilişkin yaptığı bir yeniden değerlendirme için, bkz. *Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria*, s. 110-120.

bulunup Müslümanları kurtarmanın, "her bir Türkün vazife-i diniyye ve vatanıyyesi" olduğunu öne sürüyordu.¹⁷²

İsviçreli bir öğretmen ve bir Alman Protestan misyonunun mensubu olan Beatrice Rohner, Ermenilerin hayatta kalmasına yardım etmek üzere Aralık 1915'te Maraş'tan Halep'e geldi. Amerika Birleşik Devletleri, İsviçre ve Almanya'dan gelen parayla, aynı zamanda Amerikan ve Alman konsoloslarının da gizli desteğini alarak, yardım için bir yeraltı şebeke oluşturulması sorumluluğunu üstlendi. Haberciler kamplara mektuplar ve küçük meblağlarda para gönderiyorlardı. Böylelikle yerinden edilmiş insanlar göçerlerden su ve yiyecek satın alabiliyordu (şebekenin kurucusu ve lideri Pastör Hovhannes Eskiciyan, Mart 1916'da tifüsten öldü). Rohner, yaklaşık olarak bin tane sokak çocuğunu barındıran bir yetimhaneyi yasal olarak işletti. Çocukların çoğunluğu, Aralık 1915 sonunda Cemal Paşa ve Vali Abdülhalik'le yapılan bir toplantıda (Renda) kararlaştırıldığı üzere, Halep'teki Ermeni çocuklardı. Eski Bitlis valisi, Talat'ın yakın ahababı ve tavizsiz bir Ermeni karşıtı olan Abdülhalik, Haziran 1915 sonunda Halep Valisi Mehmed Celâl Bey'in yerini kısa süreliğine almış Vali Bekir Sami'nin makamını devralmak üzere bölgeye kısa bir süre önce gelmişti.

Eski Erzurum valisi ve eski dahiliye nazırı Celâl, Kuzey Suriye'den gelen sürgünlere (Zeytun'dan Mayıs 1915'te gelen sürgünlerle başlayan) destek olmaları için yöredeki Ermenilere, özellikle de Halep'teki topluluğa yardımcı olmuştu. Başlangıçta Cemal bu yardım için izin vermişse de Talat, Temmuz 1915'ten itibaren, kamplarda hayatta kalabilen insanlara yardım götürülmesi aleyhine müdahalede bulundu.¹⁷³ Talat, yine Temmuz sonunda, kendine bağlı Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyet-i Umumiyesi'nin Halep'te bir birimini ihdas etti ve başına Abdülahad Nuri'yi getirdi. Ağustos ayında, hayatta kalanlara yönelik yok edici muamelesine daha iyi nezaret edilmesi ve sürecin daha iyi örgütlenmesi için, müdüriyetin başındaki Şükrü'yü (Kaya) Halep'e atadı. Ekim ayından itibaren, yerli olmayan bütün Ermenilerin Rakka ve Deyr ez Zor'a yeniden nakli için talimat verildi; Halep onlardan temizlenmeli, liderler tutuklanmalı ve Katolikos şehri terk edip Kudüs'e gitmeliydi. Bunların sonucu olarak, Ekim 1915'te, Halep'teki Ermeni topluluğa terör hâkim oldu. Cemaat, bir bütün olarak ortadan kaldırılacağından korkuyordu.¹⁷⁴ (Talat'ın uysal genç adamlarından olan Şükrü, Kemalist savaş arası dönem sırasında önemli bir konuma sahip olacak bir diğer kişidir. 1927-1937 arasında içişleri bakanlığı yapmıştır.)

172 Cemal'den Halep valiliğine, 24 Kasım 1916, DH.EUM. 4. Şb. 24-17.

173 Telgraf, 22 Temmuz 1915, Mouradian, *Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria*, s. 55'te yer veriliyor.

174 Mouradian, *Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria*, s. 69-82 ve 93-97.

Şükrü (Kaya) Ekim 1915 başlarında idari düzenlemeler getirdiyse de gerek bu düzenlemeler gerekse 30 Mayıs tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesi (fiili olarak Talat'ın çıkardığı) ve Ermenilerin yeniden iskânı üzerine 10 Haziran 1915 tarihli kılavuz, başından itibaren bütünüyle yetersiz kaldı; dahası, sadece yıkıcı etkileri oldu. Aynısı, Ermeni mallarıyla ilgili 10 Haziran düzenlemeleri için de geçerliydi (aşağıya bkz.). Talat, kendini yalancı konuma düşürerek, Ermeni mal varlığının bütünüyle ve yasadışı bir biçimde Müslüman maliklere geçirilmesine niyetlendi. Kuzey Suriye'de Ermenilerin yeniden iskânı için herhangi bir fon tahsis edilmiş değildi. Mouradian, bir yıl içinde, "sürgünlerin çoğu çöl kumlarının altında 'iskân' edilecekti" diye duygusuzca belirtir. 1916 başlarından sonra, bütün diğer yabancı millet mensupları ya da gayrimüslim tüccarlar gibi Rohner'in de Ermeni kamplarının olduğu bölgelere girmesi yasaklandı; Aralık 1915'te, kampları ziyaret etmişti. Sarsıcı hakikat ortaya çıkar diye, Eylül 1915'ten itibaren, sürgündekilerin fotoğraflarını çekmek, savaş tiyatrolarının fotoğraflarını çekmek gibi cezalandırıldı.¹⁷⁵

Kırılğan ama cesur Rohner, İncil'den ilham alan insani direnişi üzerine ancak sonraları yazabilecektir. 1933 sonrası Almanyası'nda, Yeni Ahit'teki İbranilere mektubun paragraflarını anıştırarak (ve böylece Nazi zulmüyle yüzleşmek için açıkça dersler çıkararak), şöyle yazar: "Türk nefretinin Firavunu'yla yok etme arzusunun [*Vernichtungswillen*] peşimizde olduğunu ve ufak bir halkın iktidarından kaçmasını ne pahasına olursa olsun önlemek istediğini hiçbir zaman unutmayalım... Halep'te bizden nasıl da hoşlanılmıyordu! Sıradan mevcudiyetimiz, Ermeni halkından geriye kalanları ortadan kaldırmaya kararlı olanların etine kalıcı olarak saplanmış bir dikendi. Bu çocukları ve gelecek için beslenen umudu dağıtmak, benim Halep'e girişimi yasaklamak, beraber çalıştığım insanları çöle sürmek için her fırsat memnuniyetle karşılanacaktı."¹⁷⁶

İmha, açlığa mahkûm etme, cinayet ve kitlesel hırsızlık: Talat'ın Ermeni karşıtı politikası, başından itibaren, devlet, yerel eşraf ve utanması olma-

175 10 Haziran tarihli, yeniden iskân ve ikmal ile ilgili kılavuz, Arşiv belgeleriyle *Ermeni faaliyetleri*, I: 429-31; Şükrü'nün yönergeleri, Şükrü'den Talat'a, 8 Ekim, BOA DH.EUM. 2. Şb. 68-88, Mouradian, *Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria*, s. 122'de alınıyor; Mouradian alıntısı s. 47'de. Dahiliye Nezareti'nin fotoğraflarla ilgili, 13 Şubat 1916 tarihli talimatına Mouradian, *Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria*, s. 11'de yer veriliyor; Cemal'in fotoğraf yasasından Konsolos Rössler'den Büyükelçiliğe, 27 Eylül 1915, PA-AA/BoKon/1 70'te bahsediliyor.

176 "Pflege in grossen Wassern", *Sonnenaufgang* 36 (1934): 38 ve 54, H. Kieser, "Beatrice Rohner's Work in the Death Camps of Armenians in 1916", Jacques Sémelin, Claire Andrieu ve Sarah Gensburger, der., *Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue* (Londra: Hurst, 2011), s. 367-382'de alınıyor.

yan komşular için, yanı sıra özellikle Müslümanların, yani göçerlerin ve her nevi muhacirin iskânı için, önemli bir maddi boyut taşıyordu. Ermeni mal varlığı olağanüstüydü. Gayrimenkuller, vakıf ve Ermeni kiliselerinin (Ortodoks, Protestan ve Katolik) binaları kadar, özel servetleri, dükkânları, ticari işletmeleri, imtiyazları ve fabrikaları da içeriyordu. Bütün mal varlığı Birinci Dünya Savaşı sırasında aktarılmadı; süreç, savaş arası dönemde ve 20. yüzyılın ikinci yarısında da devam etti. 1915'ten 1916'ya kadar, başta Dahiliye Nezareti, ordu ve yerel eşraf olmak üzere gaspçıların bu taze ganimeti mülkiyetlerine geçirirken kendilerini güvende hissetmelerini sağlayacak tek şey, meşru sahiplerin ölümüydü. Talat, 1916 sonlarında gasp edilenlerin bir kısmını cep defterine not etti: 40.000'den çok bina, 90.000 dönüm çiftlik toprağı ve 26 maden imtiyazı.¹⁷⁷

Olanları örtbas etmeye dönük derme çatma bir ideolojik suçlamayla, Talat ve İTC, Osmanlı Ermenilerini, Osmanlı idaresi altındaki Türkler aleyhine zenginleşmekle suçladı. Böylece, Ermenilere yönelik siyasi saldırıyı, sınıf mücadelesinin iktisadi argümanlarıyla harmanladılar. Çağdaş sosyalizmden kopyalanmış söz konusu argümanların ardında, sosyal haset ve maddi gereksinimler vardı. Talat'ın çevresi bu taktiği halihazırda Rumların tahliyesiyle 1914'ten önceki boykotlar sırasında kısmen kullanmıştı.¹⁷⁸ Hükümet, 1933'ten sonra Almanya'nın yaptığı gibi, suçu örtmek için bir "kanunlara uygunluk" argümanı geliştirdi. Aynı zamanda, bu kez Almanya'nın aksine, Talat ve İTC, bu argümanı yakın zamanlı pratiklerle ilişkilendirme becerisi gösterdiler, nitekim Ermenilerin hayatları ve mal varlıkları 1890'ların katliamları sırasında, yani soykırımdan yirmi yıl önce de Müslümanlar için caiz addedilmişti. Devlet, çoğu araziler olmak üzere bu mal varlıklarının iadesi hususunda isteksiz ve kifayetsiz olduğunu 1908'den sonra ispatlamış-

177 Talat'ın cep defteri tarihlendirilmiş değildir. Halâ özel tasarruf altında olan bu defter, ancak yakın zamanlarda yayımlanmıştır: Murat Bardakçı, der., *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi* (İstanbul: Everest, 2008), s. 90-103; karş. Ara Sarafian, *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide* (Londra: Gomidas, 2011), s. 69-70. Müsadere üzerine yapılan araştırmalarda son yıllarda epey ilerleme kaydedilmiş olsa da şimdiye değin kapsayıcı olamamıştır; bkz. Mehmet Polatel ve Uğur Üngör, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (Londra: Bloomsbury, 2013); Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların ruhu: Emval-i metrûke kanunlarında soykırımın izini sürmek* (İstanbul: İletişim, 2012) [*The Spirit of the Laws: The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide*, çev. Aram Arkun (New York: Berghahn, 2015)]; Ümit Kurt, "Destruction of Aintab Armenians and Emergence of the New Wealthy Class: Plunder of Armenian Wealth in Aintab", doktora tezi (Worcester: Clark University, 2016).

178 Parvus'un 1912-1914'te İTC basınında yayımlanan makaleleri Türk çiftçilerini bütünüyle sömürülen bir sınıf ve İTC'nin önderlik edeceği bir Türk ön-ulusu olarak resmederken, yazar Moiz Cohen Tekinalp, 1912 gibi erken bir tarihte, Osmanlı Hristiyanlarını vatanperverlikten yoksun beleşçiler olarak tasvir etmiş, böylece emperyal düzlemde tarafgir Türkçülüğü onaylamışlardı. Bkz. Mösyo Risal (namı diğer Tekinalp), "Türkler bir ruh-i millî anıyorlar", *Türk Yurdu*, 5 Eylül 1912, 1: 350-53. Karş. Morgenthau'nun günlüğü, 8 Ağustos 1915, s. 297-298; Kieser, "World War and World Revolution", s. 398-400.

11. Sadece Senatör Ahmed Rıza iktidar nezdinde hakikati dile getirdi ve 1915 sonbaharında mecliste şunları söyledi: “Kanununun bahsettiği emvali de Emvâl-i metruke diye tavsif etmek de kanunî bir şey değil. Çünkü, bu emvalin sahibi olan Ermeniler, mallarını isteyerek terk etmemişler, onlar yerlerinde teb’id edilmiş [uzaklaştırılmış], zorla, cebir ile çıkarılmış. Hükümet, onların mallarını, memurları vasıtasıyla sattırıyor. ... Hükümet tarafından komisyonlar gönderilmiş, bu emval bakılıyormuş, felan oluyormuş, bundan bir şey çıkmaz. Ben, malımı satmağa razı olmazsam kimse cebren bana sattıramaz. Kanun-u Esasinin 21 inci maddesi buna manidir. Eğer bu memlekette Kanun-u Esasi ve Meşrûtiyet varsa bu olamaz, bu bir zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı ve mülkümü de sonra sat; bu hiçbir vakit de caiz değildir. Bunu ne Osmanlıların vicdanı kabul eder, ne de kanun.” Rıza’nın beyanı hemen hemen hiçbir etkide bulunmadı, zira Talat onu daha fazla bu meseleye temas etmemesi için şiddetle ikaz etti. Yine de gelecek kuşaklar için, ITC’nin eski manevi lideri, Osmanlı’daki yasal sınırların, vicdanın ve temel hukukun mevcut durumda uğramış bulunduğu akamet ve tahribata açıkça şahitlik etmiş oldu. Tehciri ve maddi transferi planlayıp yürürlüğe sokmakla kalmayıp aynı zamanda bütün bunları yasal bir kisveye de büründürmüş olan Talat’ı üstü örtülü bir biçimde mahkûm etti.¹⁷⁹

Ağustos 1914’ten itibaren, askerî lüzum, (çoğu gayrimüslimlerin olan) malların büyük ölçekli müsaderesi imkânını sundu. Bunların çoğu zaman askerî ihtiyaçlarla bir alakası yoktu. Buna rağmen, Mayıs 1915’te Ermenilerin ortadan kaldırılmasıyla beraber başlayan süreç, maddi transferin bütünüyle yeni bir boyutuydu. Buna eşlik eden ve yine Mayıs’ta yürürlüğe girmeye başlayan yasal tedbirler, kısmen açık talan için meclis ve kamuoyu nezdinde yasal kılıf, kısmen de anayasal düzenden açık bir kopuş niteliği taşıyordu. Tedbirler aynı zamanda, hem ahlâki açıdan yenilgiyi kabul etmiş bir Alman müttefikin temsilcilerini hem de bizzat kurbanları kandırıp sessizleştirmeye hizmet etti. Bu, bilhassa Mayıs’tan Haziran sonuna kadar yürürlüğe sokulan tedbirler için geçerlidir. Bu tedbirler, sadece az sayıdaki hassas bölge için tahliyelerden bahsediyor, sadece geçici tahliye öngörüyor, kaydı titiz bir biçimde özel komisyonlar tarafından tutulacak malların iadesini ya da eksiksiz tazminini ve yeniden tahsisi yanıltıcı bir biçimde vaat ediyordu.

Talat düzenbazlık ağını bizzat ördü ve suçların üzerini örtecek yalanları bizzat uydurdu. Kabine kararnameleri için ısrar etti, bunda başarılı oldu ve Mayıs 1915 sonunda bütün hükümeti planına dahil etti. Sonuca götüren adım, 26 Mayıs’ta sadrazama yazdığı uzun mektuptu (bkz. Birinci Bölüm, “Endişeli fakat Formunun Zirvesinde” başlığı). 24 Nisan’daki argüma-

179 MMZC, dönem 3, 1: 134-35, 13 Aralık tarihli oturum. Karş. Erdal Kaynar, “Ahmed Rıza (1858-1930): Histoire d’un vieux Jeune Turc”, doktora tezi (Paris: EHESS, 2011), s. 788-795.

nıyla aynı hatta olacak surette, Ermenilerin ihaneti dolayısıyla Osmanlı ordusunun bir kez daha sırtından bıçaklanmasının önüne geçilmesi gerektiğinin altını çizdi. Ardından, Ermenileri Doğu ve Güney Anadolu'daki bölgelerden tahliye etme mecburiyetini tarif etti ve Ermeni varlıklarının nasıl ele alınması gerektiğine dair yönergeler önerdi. Bu yönergeler az önce belirtilen yanıltıcı vaatlerde bulunuyordu.¹⁸⁰ 27 Mayıs tarihli Tehcir Kanunu (bir bakanlar kurulu kararnamesi) bozguncu ailelerin sınırlı bir biçimde tahliyesini onayladı ki bu, Üçüncü ve Dördüncü Ordular tarafından halihazırda gerçekleştirilmişti. Genel ifadelerle, "[herhangi bir] mukavemeti imha" talep ediyor, ama müsadereyle ilgili herhangi bir hüküm barındırmıyor ve topyekûn tehciri ima etmiyordu. Bu kanunu Said Halim ve Enver imzalamış, ama Talat imzalamamıştı. Fakat 30 Mayıs tarihli bakanlar kurulu kararnamesi, Talat'ın 26 Mayıs tarihli mektubunun neticesi ve müeyyidesiydi, bu mektuptan geniş alıntılara yer veriyordu.¹⁸¹

Bu iki kararnameyle donanmış ve aynı zamanda Wangenheim'ın (sınırlı) tahliyelerle ilgili onayını almış olan Talat, Haziran 1915'ten itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin en gelişkin nüfus grubunu tehcir etme ve mülksüzleştirme fırsatını ve bunun için gerekli desteği elde etmiş bulunuyordu. Kararnameleri ve sınırlı Alman onayını hızla ve radikal bir biçimde, kapsamlı tedbirler için kullandı. Protestolar ortaya çıkmakta gecikmedi, ama çok geçti ve sonuç da getirmediler: Haziran ortasına gelindiğinde tahribat, onu planlayanın arzu ettiği kapsayıcı hareket gücüne ulaşmıştı bile. Talat, 31 Mayıs ve 10 Haziran 1915 tarihlerindeki ilave düzenlemelerle, terk edilen mallar için, doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'ne bağlı komisyonlar kurulmasına dair ayrıntılı yönergeler sundu. Bu yönergelerde Ermenilerin varlıklarıyla ilgili herhangi bir işlem yapmaları yasaklandı, bunların nasıl kayıt altına alınacağı tarif edildi, mezatlarda satılan malların sahipleri adına tevdi edileceği belirtildi, Ermenilerin vardıkları yerlerde küçük gruplar halinde nasıl yeniden iskâna tabi tutulacakları, eski vaziyetlerine uygun malların onlara sağlanacağı ve yeni yerleşimlerin Bağdat Demiryolu'ndan en az 25 kilometrelik bir mesafede olması gerektiği izah edildi.¹⁸²

Tehcir sürecinin tamamı gayrianayasal bir gaddarlığa dönüştü ve aynı zamanda, hayatın ve mal varlığının korunmasıyla ilgili önlemler de başından itibaren içi boş vaatler olarak kaldı. Bu sözümona önlemler, tamamen kasıtlı olarak, geçici bir aldaniş sundular. Bunları kısmen "iyi niyetli" ama başarısızlığa uğramış gayretler olarak yorumlamak hiçbir türlü mümkün değil-

180 Talat'tan (Dahiliye Nezareti'nin Aşâir ve Muhâcirin Müdriyet-i Umumiyesi'nden) sadrazama, 26 Mayıs 1915, BOA, BEO. 4357-326758.

181 *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*, s. 34-35.

182 *Arşiv belgeleriyle Ermeni faaliyetleri*, I: 426-38.

dir. Ancak az sayıdaki örnekte, iyi niyetli yerel yöneticilere tehcirden sağ kalanların geçici yeniden iskânına yönelik bir imkân sağlamışlardır. Terk edilmiş mallar ve borçlarla ilgili olarak 27 Eylül'de çıkarılan bir geçici kanun ve 8 Kasım 1915'te bu kanunla ilişkili olarak yapılan düzenlemelerle birlikte, Mayıs-Haziran tedbirlerinin önermiş olduğunun aksine, yerlerinden edilmiş insanların herhangi bir surette evlerine dönüşünün ve mallarına kavuşmalarını ihtimalinin kati olarak dışlandığı açıklığa kavuşmuştur. Bahsedilen kanun ve ona bağlı düzenlemeler, Ermeni mallarıyla ilgili olarak nasıl bir muamelede bulunulacağı hususunda hükümete tam bir serbesti tanımıştır. İlk derece mahkemesinin kararına karşı temyize gitme imkânı da yoktur.

Türkçülüğün sosyal Darwinist üstatlarının ya da Hristiyanların öldürülmesi ve gasp edilmesinin caiz olduğuna inanan İslâmcıların gözünde, Talat'ın davranışı yine dâhiceydi. Ümmete, yani savaşmakta olan İstanbul merkezli Osmanlı Müslüman cemaatine çok zengin malzemeli bir "nimet" sunuyordu.¹⁸³ Ahmed Rıza kanunu basitçe suç olarak nitelerken, Alman Büyükelçiliği de İstanbul'daki ticari çevrelerin ifade ettiklerini yineleyerek, bunu ganimetin yasallaştırılması olarak değerlendiriyordu. Herkes kitlesel talanın farkındaydı, ama protesto etmekten daha fazlasını yapabilecek güçte değillerdi. Almanya başlangıçtaki günahına tutsak kaldı: Kendini Temmuz 1914 sonlarında adanmış olduğu ittifaka gömülü olan ahlâki yenilgicilik.¹⁸⁴ Ermeni borçlarının ödenmesi hususuna ilgi duyan birtakım Alman temsilciler arasında olan, Deutsche Bank Yönetim Kurulu Başkanı Arthur Gwinner, kanunu, 7 Ekim 1915'te yazdığı bir mektupta kısa bir şekilde özetledi: "1. Bütün Ermeni malları müsadere edildi. 2. Hükümet tehcir edilmiş insanların hak iddialarını derleyecek ve borç masraflarını karşılayacak (ya da karşılamayacak)."¹⁸⁵

Daha önce de değinildiği üzere Talat, Deyr ez Zor kaymakamı Ali Suad'ın yerini değiştirmeyi ihmal etmedi; zira Ali Suad, imha yerine Talat tarafından başlangıçta gönderilen yönergeler dahilinde sağ kalanların yeniden iskânını ciddiye almış ve onlara yeni bir hayat kurabilmeleri için imkânlar dahilinde kolaylıklar sunmuştu. Halefi Salih Zeki, 1916 yazında hızla imha faaliyetine girişti. 1916 sonuna gelindiğinde, Ermenilerin çoğu –ölü olması, hayatta kalmış olmakla beraber yeniden iskâna tabi tutulmuş olması ya da iktisadi açıdan ihtiyaç duyulduğu için Anadolu'da kalmasına izin verilmiş pek azı

183 "Ümmet savaşı" teriminin Osmanlı'nın en son dönemlerinde, özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında, merkezî siyaset ve sosyal dinamiklerin birleşik gerçekliğini tayin etmek üzere kullanımı için, bkz. Kieser, *İskalanmış Barış*.

184 Alman Büyükelçiliği'nden Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na ve Alman Büyükelçiliği'nden İmparatorluk Şansölyesi'ne, 5 Ekim 1915, PA-AA/BoKon 99/Bl. 9-12.

185 Gwinner'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na, 7 Ekim 1915, PA-AA/R 14088, geçici kanunun Fransızca tercümesini de içermektedir. Karş. Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu*, s. 32-47.

arasında bulunması fark etmeksizin– eskiden sahip oldukları özel mal varlıkları üzerindeki haklarını, Dahiliye Nezareti'nin talimatıyla kaybetmişlerdi. Bunun başlıca istisnası, hâlâ uluslararası gözlem altında bulunan bir başkent-
tin yerlisi ve uzun süredir sakini olan Ermenilerle İzmir ve Halep gibi başka
birkaç büyük şehrin Ermenileriydi. Öte yandan, Talat'ın teşvikleriyle çıkar-
ılmış yasal çerçeve dahilinde, Ermeni olmayan Hristiyanlar mal varlıklarını
muhafaza edebilmişlerdi.¹⁸⁶

1917 yılında İstanbul'un eğlence bölgesi olan Beyoğlu'nda, Emmanuil ve
arkadaşları, otuz-otuz beş yaşlarında, genç, kısa boylu, “görüntüsü herhan-
gi bir gaddarlık emaresi taşımayan” bir adama tesadüf ettiler, “Bize bir Müs-
luman olduğunu söyledi. Zengin olmuştum, zira Zor Çölü'ndeki bir idareci
60.000 Ermeni'yi öldürmüş ve çok sayıda çocuğu canlı canlı gömmüştü. So-
kağa pek az çıkıyordu, çünkü insan yüzü görmek istemiyordu. İntihar etme-
yi düşünüyordu.” Bu adam Salih Zeki'ydı. Onun ve başkalarının ölüm man-
gaları, dinî bir vazife yerine getirdiklerine inandırılmışlardı.¹⁸⁷

Sadece devletin –Müslüman göçmenlerin yeniden iskânı da dahil olmak
üzere– ivedi ihtiyaçları değil, şahısların zenginleşmesi ve usulsüzlükler Er-
meni mal varlığının önemli bir bölümünü tüketmiş olsa da bunlar yine de
sözümone milli iktisat (bir başka deyişle, Türklerin ve Müslümanların elin-
de olan bir ekonomi) için kayda değer bir maddi zemin oluşturdu. Çok sayı-
da yerel dükkân ve yüksek derecede gelişkin tarımın yapıldığı geniş alanlar,
büyük arazi transferinin bileşenleriydi. Bu konuda yine Talat'ın cep defteri
bir fikir vermektedir. Örneğin Diyarbakır vilayetindeki madencilik endüstri-
si önceden Ermenilere bağlıydı ve Talat'ın “milli iktisat” şartları çerçevesin-
de bütünüyle İslâmileştirildi. 19. yüzyılın ikinci yarısından bu yana büyük
ölçüde Ermenilerce var edilip sahiplenilmiş Çukurova bölgesindeki geniş
ve karlı pamuk endüstrisine de el kondu. 1916 sonlarında yayımlanan, “Ey
Türk! Zengin ol” başlıklı bir makale, “iktisadi inkılâp”ı memnuniyetle ve
Müslüman yurttaşların ticaret, iyi iş bağlantıları ve para kazanma meseleleri-
ne artık karışıyor olmalarını da büyük bir takdirle karşılıyordu. Ermenilerin
ortadan kaldırılması mevzuuna ne o zamanın makalelerinde ne de daha son-
raki Türk iktisat tarihi anlatılarında yer verilmiş olması dikkate değerdir.¹⁸⁸

Talat, Anadolu'ya yaptığı teftiş gezileriyle politikasının sonuçlarından
emin oldu. Bu topraklar Talat için 1910'a kadar, “bilinmeyen topraklar”dı

186 Kaiser, *Extermination of Armenians*, s. 287. Diyarbakır'la ilgili bu bulgu Anadolu'daki pek çok
başka yer için de geçerlidir.

187 Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 146.

188 “Ey Türk! Zengin ol!”, *İkdam*, 29 Aralık 1916, s. 1, Zafer Toprak, *Türkiye'de milli iktisat 1908-
1918* (İstanbul: Doğan, 2012; ilk baskı 1982), s. 768'de alıntılanmaktadır; karşı. Zafer Toprak,
Türkiye'de ekonomi ve toplum. Diyarbakır ve Çukurova üzerine bir örnek vaka çalışması için,
bkz. Ünğör ve Polatel, *Confiscation and Destruction*, s. 107-164.

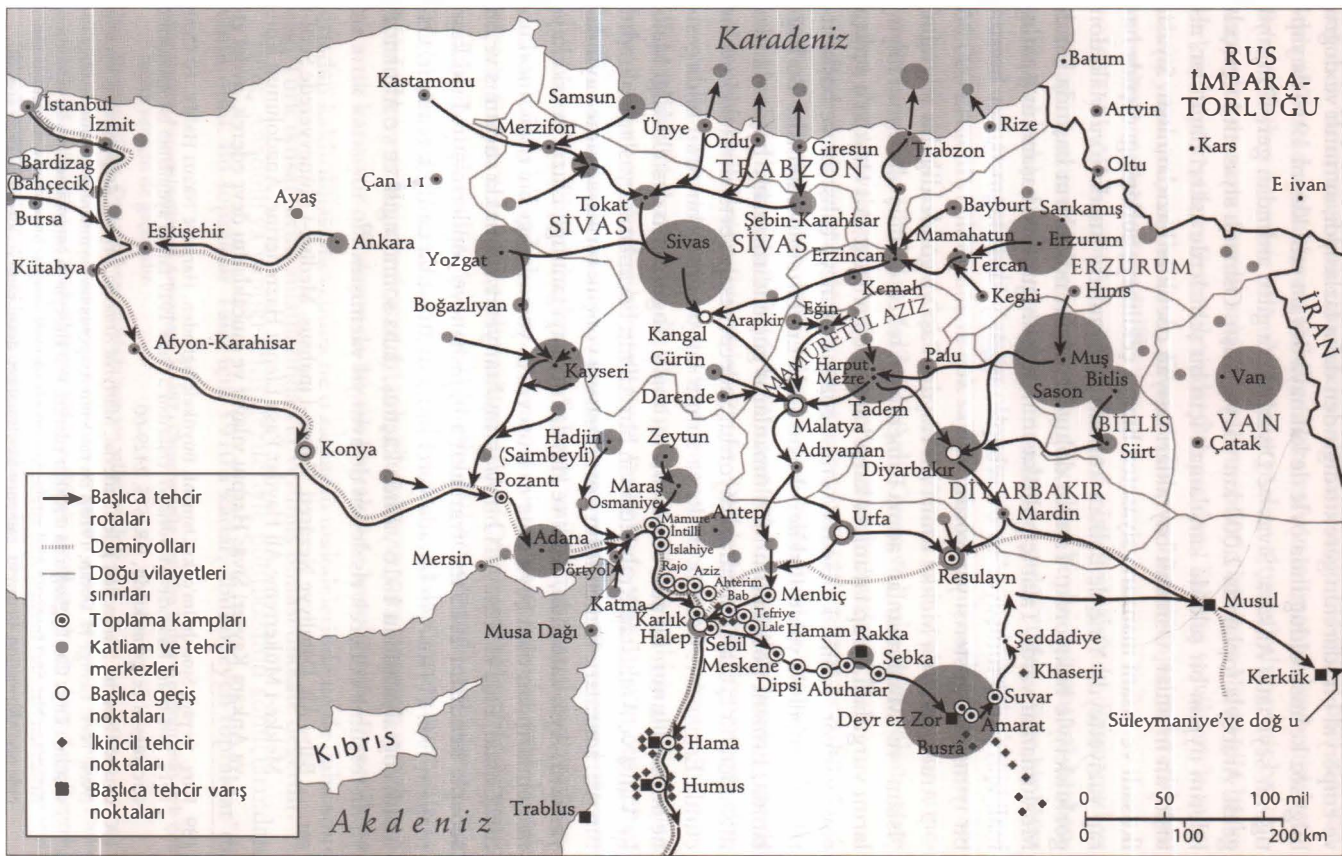
ve emperyal bir idarenin gerektirdiğinden daha fazlasıydı, ayrıntılı ve doğru bilgi söz konusu olduğunda öyle de kalmaya devam etti. Kasım 1916'da yaptığı bir seyahatle Ankara, Sivas ve Diyarbakır'a gitti, ardından geri Konya'ya geldi. Arabayla toplamda 2.000 km yol yapmıştı. Osmanlı siyasetinin gerçek liderini uygun bir şekilde karşılamak için bu şehirlerde askeri bandolar, alkışlayan insanlar, Osmanlı bayrakları taşıyan çocuklar hazırlanmıştı. Siyasi, iktisadi ve insani manzara, siyaseten hizaya çekilmeye zorlandığı ölçüde harap vaziyetteydi. Yine de Balkan kökenli bu komiteci Anadolu'ya Makedon gözlükleriyle bakıyordu: Tatmin doluydu, bütün noktaların başında şimdi Müslümanlar vardı. Talat iç politikasının doğruluğunu ve başarısını ispatlamak için yanıp tutuşuyor ve bu sebeple, aşikâr yıkıma rağmen, her fırsatta bir iyimserlik gösterisi yapıyordu.¹⁸⁹

5 Aralık 1916'da Mekke Emiri Ali Haydar Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, "İslâm" ve "Müslümanlar" adına Ermenilerin tehcir edilmiş olmasının hayırlarını vurguladı. Arap isyanıyla karşı karşıya olan Talat, Ali Haydar'a açıkça paye veriyor, İslâm'ı kullanarak onun gözüne girmeye çalışıyor ve başkentteki yöneticilerle yakın ilişkileri hususunda Emir'i temin ediyordu. Bu bağlamda, Ermeni politikasını Müslümanların güçlendirilmesine başarıyla hizmet eden bir iş olarak takdim ediyordu. Sadece mesajın ortalarındaki kısa bir cümle Ermenilere yönelik baskı ve zulmü konu edinen bir Arap bildirgesine atıfta bulunur. Bu atıf, büyük bir ihtimalle, İngilizlerin desteklediği Mekke Valisi ve Arabistan Kralı Hüseyin bin Ali'nin beyanlarına yaslanmaktadır. Bin Ali, sonraları, Ermenilerin korunmasına yönelik bir kararname yayımlayacaktır. Aynı zamanda, Talat ve Haydar'ın da iyi tanıdığı, Elazığ'ın eski kaymakamlarından olan Şeyh Faiz el Hüseyin'in yayımladığı bir risale mevcuttur. Cemal, Faiz el Hüseyin'i bir Arap muhtariyetçisi olmakla suçlamış ve bu sebeple kendisini 1915'te Diyarbakır'a hapishaneye göndermiştir. Eski kaymakam Faiz el Hüseyin burada yerel imha tiyatrosuna tanıklık etmiştir. Osmanlı coğrafyasından 1916 yılında kaçmış, daha sonra İngilizce ve Almanca'ya da tercüme edilecek risalesini de aynı yıl yazmıştır.¹⁹⁰

Bâb-ı Âlt, Dâhiliyye Nezâreti, Kalem-i mahsus. Medîne-i Münevverede Şerîf-i Mekke-i Mükerrerme Ali Haydar Paşa Efendi Hazretlerine. Anadolunun Konya Ankara Kayseri Sivas Harpûd vilâyet ve sancâklarını devr ederek 'avdet et-

189 Karş. Cevâd, Stockholm'deki Osmanlı Büyükelçiliği'nden, Hariciye Nâzırı Halil'e, 10 Ocak 1917, yarı-resmî Rus gazetesi *Novia Veremia*'dan 3 Ocak 1917 tarihli aydınlatıcı bir makalenin tercümesini de içermektedir, HR. SYS. 2429-60.

190 Faiz al-Huseyin, Şam'ın ileri gelen Bedevisi, *Martyred Armenia*, orijinal Arapçasından tercüme (New York: George H. Doran, 1918). Bu risalenin Arapçada ilk yayımlanma tarihini açıklığa kavuşturan Emre Can Dağlıoğlu'na teşekkür ederim. Vali Hüseyin'in kararnamesinin bir tercümesi, Armenian National Institute ANI tarafından şurada yayımlanmıştır: https://www.armenian-genocide.org/Affirmation.4/current_category.1/affirmation_detail.html (6 Kasım 2019'da erişildi).

Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni soykırımı. Ermeni Ulusal Enstitüsü (ANI) tarafından yayımlanan bir haritadan uyarlanmıştır. Bkz. Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (© Princeton University Press, 2012).

dim. Bu seyâhatimde İslâmın yapmaktâ olduğu fedâkârlığı yakinen görerek iftihâr etdim. Ermenîleri nakildeki isâbetin derecesi buralardan görürce anlaşıyor. İstîlâ gören yerler ahâlisi kâmilten yerleşmiş ve Ermenîlerin terk ettikleri dükkânlarla ve mallara sâhib olarak san'at ve ticâretlerine başlamışlardır ve lehû'l-hamd hiçbir san'at (?) görünmemiştir. Şakî Hüseyin beyân-nâmelerinde Ermenîlere zûlm ettiğimizden bahs ediliyor. Bütce mi meclisten çıkarır çıkarmaz ellerinizi öpmeğe geleceğim ve Ca'fer Paşamızın Seyyid 'Abdülvehâb ile gönderdikleri emirleri ifâ edeceğim. Cemâl Paşa me'zûnen buradadır. Kendileriyle görüşmek üzere bir emriniz varsa bana yazınız. Kendisi harekâtın erzâka mu'allak olduğunu söylüyor. Bükreş civârındaki Romanya ordusu bugün mağlûb edildi. Birkaç gün sonra Bükreş düşecek ve Romanya erzâkını taksîm edeceğiz inşaallah. Bu sûretle bu erzak mes'alesine bir çare bulunur. Ellerinizden öper Paşa hazretlerine Mecdîd Muhiddîn ve Mehmed Bey Efendilere 'arz-ı ihtirâm eylerim.¹⁹¹

Şeyh Faiz el Hüseyin, risalesinde, Talat'ın Ermeni politikasına dair alternatif, açık fikirli bir yaklaşım sunar. "İslâm'ın ve Hilafetin destekçisi, Müslümanların koruyucusu olduğu iddiasındaki bu sahtekârların, Allah'ın emrine karşı gelmeleri, Kur'an'ı, Peygamber'in ve insanlığın töresini çiğnemeleleri doğru mudur? Hakikaten, İslâm'ın, aynı zamanda Müslümanların ve ister Müslüman olsun ister Hristiyan, Yahudi ya da putperest, dünyanın bütün insanların için olduğu bir amel işlemleridir."¹⁹²

Muzaffer, Nuh, ulusal baba: Görkemli ve zehirleyici

Bölük pörçük de olsa samimi tanıklıklar, hilekâr anlatıların, tepeden inme yalanların ve soykırım sırasındaki methiyelerin karşısında durur. Bu methiyelere örnek olarak verilebilecek manidar bir metafor, kadınların erkekleri şenlendirmek için seslendirdikleri teranedir. Bu terane, zaman zaman tüyler ürpertici bir savaş çılgılığı, zaman zaman da düğünlerde kullanılan neşeyle dolu bir nağmedir. Şehirlerde ya da kırsal alanda savunmasız sürgün kafilelerine yönelik olarak girilen talan, tecavüz ve katliam olayları sırasında çığırılmıştır.¹⁹³ Böylelikle, 1915'te, 1895'te ve başka vakalarda, işlenmekte olan suç teşvik edilmekle kalmamış, vicdani rahatsızlık da defedilmiştir.

191 DH. ŞFR. 70-180 ve 180-1, 5 Aralık 1916.

192 Al-Huseyin, *Martyred Armenia*, s. 15.

193 Görgü tanıklarının çarpıcı aktarımları için, bkz. örneğin, Künzler, *Land of Blood and Tears*, s. 25-32; Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 95, 135-136, 143-146; yayımlanmamış rapor *Cinq ans d'exil, de 1914 à 1919*, Urfa'nın Fransiskanları (Soeurs de Lons-le-Saunier), 9 Ekim 1915 üzerine bir paragrafta birlikte: "Les femmes, du haut des terrasses, font entendre leurs 'lilis' stridents, cris de joie sauvage en l'honneur des braves qui viennent anéantir les 'Gaours'".

Bütün bir Doğu Sorunu'nun değilse de Ermeni Sorunu'nun dalavereci, güçlü "muzaffer"i Mehmed Talat, sadece süreçte zenginleşenlerin değil, Türkiye'nin kurtulduğunu ve yeniden –Talat sayesinde– zafer yoluna girdiğini görenlerin de hayranlığına mazhar oldu.

Buna mukabil, aralarında yöneticilerin hizmetinde olan az sayıdaki insanın dahi bulunduğu bir kesim vardı ki, tanıklık ettiler ve gördükleri haksızlıklara içermiş bir vaziyette gerçekleri yazıya döktüler, böylece en azından kendi adlarına dürüstlüklerini ve aklî bağımsızlıklarını muhafaza ettiler. Bilhassa, kendi özel alanında kritik önemdeki bir tanıklığın taşıyıcısı olan Cavid bu isimler arasındaydı. Ne var ki kendisinin de üzerinde olduğu siyasi yörünge- den çıkmaya istekli değildi ya da bunu yapabilecek gücü yoktu. "Öyle görünüyor ki, kimsenin ağzını açacak ve herhangi bir şey söyleyecek takati yok... Ermeni meselesi korkunç. Hiç kimse bir şey söyleyemiyor." Totaliteryen bir yılgınlık hüküm sürüyordu ve bütün bunlar olup biterken orada olan Türkiye'nin müttefikleri de bu yılgınlığı alt etmek için ya hiçbir şey yapmadılar ya da pek az şey yaptılar. Paris'teki muhalif Jön Türklerin eski lideri Senatör Ahmed Rıza'nın konuşabilecek cesareti vardı. Fakat ABD Büyükelçisi Morgenthau'nun 1 Ekim 1915'te yazdığına göre, Talat onu çağırıp "Senatoda Ermeniler hakkında gürültü patırtı çıkarmakta ısrar edecek olursa, Ermenilerin yapıp ettiklerine dair kayıtları yayımlayacağını söyledi. Bunlar Müslümanlar arasında öyle bir fanatizme sebep olacaktı ki, Ermeniler şimdiye kadar olandan çok daha kötü bir muameleyle karşılaşacaklardı. Eğer gerçekten Ermenilerin lehine davranmak istiyorsa, sessiz kalmasının iyi olacağını söyledi".¹⁹⁴

Talat bu tehdit motifini Alman diplomasisine karşı da kullandı, böylece mecliste ya da kamusal olarak yapılması muhtemel bir açık tartışmanın önüne geçti. "Ermenilerin Van'da ettikleri zulmün konuşulması burada [İstanbul'da] taşkınlıklara yol açacaktır."¹⁹⁵ Bu, maskelemeye dahi pek az ihtiyaç duyulmuş, çete şiddetini ima eden bir tehditti. 1895 ve 1909'da olduğu gibi, yanlış ya da abartılı ve sansasyonel haberlerle çete şiddeti kolayca kışkırtılabildi. Potansiyel esaslıydı. Daha İTC'den önce, zaman zaman bir siyaset enstrümanı olarak kullanılmıştı. (Gerçi bu, kendi dinamisinin gelişimini de riske eden ve geri tepebilen bir yöntemdi.) Talat'ın yakın dava arkadaşı Cavid ve mülkiye baş müfettişi Hamid (başka yüksek mevkilerde de olmuştur), mevcut durumda suç unsuru bulunduğu hususunda görüş birliğine varmışlardır. Suç, sadece Talat'ın idaresi içinde değil (Hamid'in görüşü) Talat'ın idaresinindi (Cavid'in Ağustos-Eylül 1915 dönemine ilişkin hissiyatı).

Henüz Avrupa'dan yeni döndüğünde, Cavid önde gelen siyasi dava arkadaşlarının "bütün bir kavmin mevcûdiyet-i siyaset değil, mevcûdiyet-i haya-

194 Morgenthau'nun günlüğü, s. 346; Cavid'in günlüğü, 3: 135-137.

195 Jagow'daki Mordtmann'ın Wangenheim'a notu, 9 Kasım 1915, PA-AA/BoKon/170.

tiyetini imha"ya kalkışıklarını yazdı; "böyle azim bir cinayet"ten müteessir oldu. Daha da ileri gidip bizzat İTC'nin siyasi projesi üzerine çıkarımlarda bulundu: "Bu hareketlerimizle her şeyi mahkûm ettik. İdare-i hâzıraya silinmeyecek bir leke sürdük. Kendi kendimizi idâreye gayr-i muktedir bir kavim olduğumuzu alenen göstererek ecnebîlerin zâten pek az olan ümit ve emniyetlerini silip attık." Türkiye'nin geleceği için –ekonomi de dahil olmak üzere– ciddi anlamda korkuyordu. "[A]klı ermeyenlerde çılgın bir sevinç" hâkimken, akli başında olanlar eğitilmiş insan gücünün ve faal haldeki iş yerlerinin Türkler lehine bir etno-dinsel sınıf mücadelesi uğruna mahvedilmesini görmekten keder duymuşlardı.

Aynısı, yeni ortaya çıkan ve üretken olmayan fırsatçı tekeller kadar, özel girişim esasında üretimde bulunanlarla ülkede çalışan yabancıların karşısında duran ulusalcı-korporatist radikalizm için de geçerliydi. Cavid, "Enver ve Talât medeni memleketlerin büyük fikir sahibi adamlarıyla halledemedikleri mes'eleleri halletmek iddiasında buluyorlar" yorumunda bulunuyordu.¹⁹⁶ İstanbul'daki Danimarka sefaretinin başında bulunan Carl E. Wandel, komitenin aslında, "belli Türk-Müslüman ticaret kuruluşlarıyla yakın ilişki içinde bulunduğu ve bu kuruluşların –belirtilen Yahudi tüccarların yanı sıra– fiyatların artışına katkıda bulunduğu"nu rapor ediyordu. Gaz yağı, şeker ve diğer gıda maddelerinin ederi birçok insan için karşılanamaz olmuştu. Wandel daha önce, "son zamanlarda İstanbul'daki zengin dönmelere yönelik olarak yükselişe geçmiş bulunan ... oldukça güçlü bir nefret"ten kısaca bahsetmişti. Söz konusu kişiler, "şu anda başkent ticaretine, birtakım zorunlu tüketim maddeleri üzerinden hâkimler ve Türk nüfusu tarafından, bazı gıda maddeleriyle zorunlu tüketim maddelerini istiflemekle ve fiyatları yukarı çekmek suretiyle servete konmakla suçlanıyorlar". Wandel, İTC hükümetinin, "sözü edilenlere duyulan bu nefreti, atılmış olan adımların suçunu kendi üzerlerinden alıp sırf Yahudilerin üzerine atmak için kullanacağı"nı öngörmüştü.¹⁹⁷

O vakit itibarıyla, Ermeni tüccarlar saf dışı bırakılmıştı. Hatta, gıda dağıtım görevini üstlenmiş, Talat'ın sırdaşı Karasu, bir servet edinmişti.¹⁹⁸ Bu spesifik dönemden kimi Yahudiler de –başkentte ve başka yerlerde– maddi olarak faydalandı. Eskişehir'de yaşayan liberal bir entelektüel ve aynı zamanda

196 Cavid'in günlüğü, 3: 136-137.

197 Wandel'den Dışişleri Bakanı Erik Scavenius'a, 19 Eylül 1915, RA-UM/ Gruppeordnede sager 1909-1945. 139. D. 1, "Tyrkiet-Indre Forhold", Pakke 1, 31 Aralık 1916'ya kadar, www.armenocide.de, Matthias Bjørnlund.

198 Feroz Ahmad, "The Special Relationship: The Committee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite, 1908-1918", Avigdor Levy, *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth through the Twentieth Century* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2002), s. 216-217.

tarikh profesörü olan Ahmet Refik, Ağustos 1915'te kim vurduya giden fiyatlarla satılan Ermeni mallarından istifade etmek üzere kendi şehrinde meydana gelen Müslüman ve Yahudi vurgunculardan dolayı dehşete düşmüştü. "Beyefendi, çok yuzel [metinde böyle] oldu... Yidiyorlar değil mi? Ugurlar olsun. Neler yapmamışlardı? Biz Türklere neler yapmamışlardı?" Refik'in yazdığı üzere, Eskişehir'in bütünüyle masum olan Ermenileri evlerinden acımasızca çıkarılmış, hepsi tren istasyonunda toplanmış ve 14 Ağustos'ta hayvan vagonlarına doldurulmak suretiyle buradan gönderilmişlerdi.¹⁹⁹

1915 yazı sonlarında günlüğüne düştüğü uzun bir kayıta, Cavid vicdana ve duygulara da alan açar. Günlüğünün mahremiyetinde doğrudan doğruya komiteyi suçlar: "Hem haksızsınız, hem gayr-i muktedirsiniz. Şehir haricine çıkan kadınları, çocukları, ihtiyarları dağ başında, göl kenarlarında boğmayı kabûl etmek için nasıl bir vicdan sâhibi olmalı!" Cavid, Talat'ın sadece plana "bütün kanaatiyle ... iştirak etmiş" olmakla kalmadığını, aynı zamanda, "esasını tehniye eyle[diğini]" Hamid'le karşılaştırıldığında daha iyi kavramıştır. Görünüşe göre, Cavid o zamana kadar hem Talat'ın baştan başa lider rolünü idrak etmişti hem de Talat'ın bir teftiş komisyonu kurulması yönündeki konuşmalarının yakasını kurtarmak için olduğunu biliyordu. "Osmanlılık cereyanı yerine kör, düşüncesiz bir milliyet cereyanı kail olmuş" diye sessizce hayıflanıyordu. İşin aslı, eşi benzeri görülmedik bir yıkım ve yabancı düşmanlığı politikası Osmanlılığı kesinkes öldürmüş, İslâmcı Türkçülüğü güçlendirmiş ve hukukun üstünlüğünü darmadağın etmişti. "Ermenileri kaldırmak için bunları yapıyorlar." Bir ulusun, yeni bir Türkiye'nin doğuşu bu muydu? Talat, bu ulusalcı projenin tam kalbine kötülük mü aşlamıştı? Cavid neredeyse ümidini kesecekti, yine de "Bütün fenâlıklara rağmen yarından ümidimi kesmek istemiyorum," diyordu.

Talat'ın bakanlığındaki çalışma arkadaşı Hamid Kapancızâde, ITC'nin içinden olmadığı için olup bitenlerin iç yüzünü anlama kabiliyeti sınırlı olmasına rağmen, hükümetin suçlara ve siyasi yozlaşmaya karşı harekete geçmesi ve hayallerden vazgeçmesi için defalarca ısrarda bulundu. Hukuksuzluğa karşı birkaç girişime önayak olmayı becerdi, ama bunların neticesi –bir miktar belgelendirme haricinde– pek sınırlı oldu. Gerçekte, Talat'ın bakanlığının 1915'te yaptığı ölçüde kitlesel suça hizmet etmiş bir idare kendi göbeğini kendi kesmek suretiyle kurtulamazdı. Daha sonraki yıllarda, 1928'deki ölümünden önce Hamid şu neticeye varacaktı: "[Y]urdun çöküntüsüne etken olan sebeplerden biri de sorumluluğun yerleşmemesi, hırsızlığın, namussuzluğun, bütün âdi suçların siyasete karıştırılarak cezasız bırakılmasıdır. Herhangi bir suretle iktidar mevkiini ele geçiren parti mensuplarının kö-

199 Ahmet Refik (Altınay), *İki komite, iki kital* (Ankara: Kebikeç, 1994), s. 35, ilk olarak İstanbul'da 1919'da basılmıştır. Karş. Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 565.

t l kleri, fedakarlık ve kahramanlık gibi sayılır.” Her Şeyden önce profesyonel bir devlet görevlisi ve bir mali uzman olan Hamid, Talat’ın karakterini okumamıŐtı, bakanlığının bütün birimlerini de bilmiyordu, yine de bakanlığın personel politikasıyla ilgili değerlendirmesi konuyla ilgilidir:

Vatanseverliğinde, namusk rlığında katiyen Şüphe olmayan Talât Paşa’nın en büyük kusuru, idaredeki noksan tecrübe ve bilgiden doğan saffet-i idi. D n k  komita arkadaşlarının, faaliyet sahası deđiŐince suistimallere kapılacakları ihtimalini havsalasına sığdıramıyordu. Muhtelif mesleklerin aynı evsaf ve sermaye ile temini mümkün olamayacağını takdir edemiyordu. Zorla ileriye sürülüp yetiŐtirilen mahl kların o makamları hazmedemeyeceklerini tahmin edemiyordu.²⁰⁰

Hamid’in kaçırdığı nokta, Talat’ın tam da kendi seğtiği ortaklara ihtiya ı olduğuuydu; çünkü diğerleri, merhametsiz macerasında ona eşlik etmeyeceklerdi. Bir kural olarak, bakanlığının kritik birimlerindeki çalıŐanlar, ancak partiye girmeleri halinde terfi elde edebiliyorlardı. Dolayısıyla gerek profesyonel gerekse sosyal açıdan  nemsizleŐmemek adına, kendilerini tek parti rejimine dahil etmeye zorluyorlardı. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti’nin önemli bir film yapımcısı haline gelecek Cemil (Filmer), kendi deneyimini paylaŐmıŐtır. 1913 sonlarında ya da o civarda, on sekiz yaşındayken, Talat’ın Dahiliye Nezareti’ne bağlı emniyet (polis) biriminin, Kısım-ı Siyası’sinde iş bulur. Burada Talat’ın dosyalarını iŐlemden geçirmektedir. Bir birimi istihbaratla, diğer birimi de “Ermeni meseleleri”yle uđraŐan bu Őubede kırk fedai görev yapmaktadır. Bir süre sonra Talat, terfi alabilmesi için İTC’ye girmesini ister. Zengin olmamasına rağmen, babası, oğlunun bundan imtina etmesinde ısrarcı olur ve Cemil böylelikle iyi bir maaş aldığı görevinden istifade eder.²⁰¹

Talat’ın komiteden uzun süreli yakın arkadaşı olan İsmail Canbolad da Dahiliye Nezareti’nde asgari düzeyde bir hukukî idare beklentisi içindeydi, ama bütünüyle hayal kırıklığına uğramış hissetti. 12 Mayıs 1916’da Talat’a, ne devletin bir memuru ne de bir İTC mensubu olarak kendisine ait bir yer görebildiğini çileden çıkmış halde söylediği Şahsi bir mektup yazdı; mektubu, “Şimdi sizden ve diğer arkadaşlarımızdan bir talep ve ricam var. O da Şudur! Benim üzerime d Őmeyiniz. Tazyik-i manev  ile beni intihara sevk edersiniz” diye bitiyordu. Canbolad, bir yandan fırsatçı ticari kuruluŐlarla bir yandan da Harbiye Nezareti Genel Müfettişi İsmail Hakkı’yla yaşadığı çatıŐmalardan dolayı hem İstanbul Őehreminliđi hem de il idaresindeki görevin-

200 Anıları: Kapan z de Hamit, s. 478, 493.

201 Cemil Filmer, *Hatıralar: Türk Sinemasında 65 yıl* (İstanbul: Emek, 1984), s. 34-37. Hilmar Kaiser’e bana bu kaynağı gösterdiği için teşekkür ederim.

den istifa etmişti. Talat'ın, yozlaşmış başkanlığında müsteşar olması teklifini reddetti. Fakat bu vakada bile, bu mektubu müteakip birkaç gün içinde, Talat isteksiz arkadaşını etki altına alma ve ne önerdiyse yerine getirmesini sağlama kabiliyetine sahipti.²⁰² İstihdam, rüşvetçilik ve suçlu kişilerin memur olarak görevlendirilmesi konularını konuştukları bir sırada Talat, siyasi dava arkadaşı Şeyhülislâm Hayri'ye "Zaten bizim kabahatimiz arkadaşlarımızı paraya alıştırmaktı, birçokları zengin oldu" itirafında bulundu. Hayri, Talat'ın idareyi bu gibi kötü unsurlardan neden temizleyemediğini merak ediyordu, ama politikanın kendisini sorgulamaktan, Talat'ın aklıyla ruhunu mercek altına almaktan uzaktı. "Talât Bey'in birçok kusuru olduğu gibi mesela valiler arasında birçok ahlaksız adamlar vardır. Mutasarrıflarda daha ziyadedir. Bu gibi rezilleri Talât Bey temizleyip atamıyor."²⁰³

1915 yazı sonlarında, Alman Dışişleri Bakanlığı'na tabi görevlilerden olan Paul Rohrbach, "Ermenistan'ın kanlı bir biçimde ortadan kaldırılması"nın Almanya'nın Türkiye'yle ittifakının "moral boynu"nu tamamen kırdığını, bunun aynı zamanda –Almanya'nın dünya gücü açısından kritik öneme sahip olan– güçlü ve yenilgiye uğramamış bir Osmanlı İmparatorluğu hayalini de yıktığını yazar.²⁰⁴ Rohrbach'ın beyanı, tek başına olan bir insanın tanıklığı niteliğindedir. Ermeni soykırımını durdurmak için Almanya'nın üzerine düşeni yapmadığı bir durumda, Talat'ın da doğru bir biçimde hesap etmiş olduğu üzere, savaş ittifakının mantığına göre, suça iştirak etmiş sayılmalıdır. Aynısı, Ekim 1915'te hem Talat'a hem de Halil'e, yani İTC kabinesindeki birinci ve ikinci isimlere Birinci Sınıf Leopold unvanı bahsetmiş Avusturya için de geçerlidir.²⁰⁵

Emil Ludwig'in raporlarında alçak perdeden hissedilen az sayıdaki ince-likli istisna haricinde, Talat'a ve diğer İTC liderlerine yönelik methiyeler, 1915 baharından itibaren Alman basınında (İsviçre Almancası değil) bol miktardaydı. Aynısı, 1915 Haziranı'ndan itibaren, İTC politikasının mükellef savunuları söz konusu olduğunda da geçerlidir: Ermenilere karşı, Talat'ın 24 Nisan'daki ifade tarzıyla fikir birliği içinde olan siyasi suçlamalar ile kül-

202 18 Mayıs 1916, Cavid'in günlüğü, 3: 183-184. Canbolad'ın mektubu: Murat Bardakçı, der., *İttihadçı'nın sandığı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2014), s. 416.

203 Hayri'nin günlüğü, s. 189, 30 Ağustos 1916.

204 Paul Rohrbach'ın kırk boyunla ilgili sözleri, 21 Eylül 1915'te Ernst Jäckh'a gönderilen bir mektuptadır (Jäckh Papers, Yale University Library). Orta Avrupa –ve Yakın Doğu– projesi üzerinde temellenen Alman dünya gücü, örneğin Rohrbach'ın New York Evening Mail'de Ağustos 1915'te yayımlanan propagandacı makalesinde tarif edilmektedir (kopyası Deutsche Bank arşivlerinde, OR 1388).

205 "Ta'ltka Ruhsat", *Tanin*, S. 2484, 15 Ekim 1915, s. 1.

tür ve ırk bağlamında Ermeni karşıtı karalamalar, mevcut güzel çağ anti-Semitizmine bariz bir paralellik göstermektedir.²⁰⁶ Alman sansürcüleri, ülkede, Ermenilerin imhasıyla ilgili bir tartışmaya müsaade etmemek için sıkı çalışmışlardır.²⁰⁷ Tartışma ancak Talat'ın 1921'de Berlin'de öldürülmesinin ardından söz konusu olmuştur. Sadece o zaman Alman kamuoyunun daha geniş bir kesimi Türk ulusalcılığının doğasının ve eski müttefikinin dünyasında azınlıklara ne olduğunun ayırdına varmıştır.

Enver'in arkadaşı, Alman deniz ataşesi Hans Humann, 1915'te şunları söylediğinde, Türk savaş şahinleri gibi konuşuyordu: "Ermeniler Osmanlılıklarına sadakatsiz olduklarını göstermişlerdir ve Doğu'da bulunmuş olan herkes iki ırkın beraber yaşayamayacağını, daha zayıf olanın boyun eğmek durumunda olacağını ayırdında olmalıdır... Güvenlik açısından, Türkler Ermenileri ortadan kaldırmakta bütünüyle haklıydılar."²⁰⁸ Sürgün edilmiş etno-dinsel bir yurttaş azınlığı ve onlara nasıl muamele edilmesi gerektiği hakkındaki böylesi bir dil, iki savaş arası dönemin, Türkiye'nin görünürdeki siyasi başarısına imrenen Almanyası'nı yaratıcı bir biçimde etkileyecekti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de bulunan Alman subaylar ve az sayıdaki sivil arasında Humann bir istisna değildi. Bununla beraber, Türkiye'deki Almanlar arasında ve genel olarak Almanlar arasında Humann henüz açık bir biçimde çoğunlukta da değildi.

Alman diplomasisi her şeyden önce herhangi bir ortak suçluluğu kabul etmemeye odaklandı. Aynı zamanda da Türkiye'nin tavrını ve söylemini büyük ölçüde savundu. Morgenthau'nun ve pek çok başkalarının da ifade ettiği şekliyle, "bütün çağların en büyük suçu"na yönelik genel tepkisi pasif, kendini beğenmiş ve dolayısıyla çarpıcı biçimde yetersizdi. Genel olarak ifade edilecek olursa, Almanya (halihazırda kırılğan olan) medeni ve siyasi ruhunu kaybetti, kendini etkili bir vicdan muhasebesi yapmaktan ve ahlâki otorite kullanmaktan on yıllar boyunca men etti. Suç, birçok düzeyde pürüzsüz bir biçimde tasdik edildi. Soykırım devam ederken, resmî görevlilerin Alman ve Osmanlı temsilcilerin katıldığı ve "Türkiye Türklerindir" biçimindeki etno-ulusalcı sloganın hürmet gördüğü üst düzey bir toplantının Berlin'de düzenlenmesini desteklemiş olmaları buna bir örnektir.²⁰⁹

Katolik Merkez Partisi'nin Alman vekili Matthias Erzberger, 1916'da İstanbul'a yaptığı, Talat ve Enver'le de görüştüğü seyahatte, hakim Alman tav-

206 Bu konuyla ilgili Alman basınına dair yakın zamanlı bir analiz için, bkz. Ihrig, *Justifying Genocide*, s. 163-189.

207 Jagow'dan Wangenheim'a, 9 Ekim 1915, PA-AA/BoKon/170.

208 Morgenthau'nun günlüğü, 17 Ağustos 1915, s. 305.

209 "Türkiye Türklerindir", *Tanin*, 14 Aralık 1915, s. 4. "Projet de démenti", Jagow'dan Wangenheim'a, 9 Ekim 1915, PA-AA/BoKon/170, s. 1918.

nını yansıtır. Ermenilere arkadaşça yaklaşmasına rağmen, İTC'nin "ulusal emelleri"ne yönelik Ermeni nefretini anladığını ifade etmiş, Katolik Ermenilerin sadakatinin altını çizmiş ve Talat'ın bundan böyle genel olarak Ermenilere artık zulmedilmeyeceğine dair sözlerine inanmıştır. İki yıl sonra, Haziran 1918'de Alman meclisinde, "Bir Türk vaadinin hiçbir kıymeti yoktur" beyanında bulunmaya mecbur hissedecektir. Talat Almanların yumuşak, sözlü müdahalelerini ciddiye almadı. Fakat Ermenilerin savaştan sonra evlerine dönmeleri gerektiğiyle ilgili beklentilerini ciddiye aldı. 16 Şubat 1916'da, Erzberger'in ziyaretinden kısa bir süre sonra, Talat, Enver'e, "Ermeniler hakkındaki icrââta ve bunun netâyicine karşı Almanlar tarafından şimdiye kadar bir i'tirâz vuku bulmadı" diye yazdı "ve hükûmetin kanuni ve ıztırârî [zorunlu] olan şu hareketinden mütevellid vaz'ıyyet-i ahîreye zımnen muvâfakat edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, bu defa ziyârete gelen ba'zı Alman meb'uslarının tarz-ı ifâdesinden, Almanlar tarafından sulhun akdinden evvel memleketlerinden çıkarılan Ermenilerin yine mahallerine iâdeleri için teşebbûsât ve teklifât vuku' bulacağını istişmâm etdim [sezdim]". Bu kabul edilemez bakış açısının önüne geçmek için Talat Enver'e "şimdiki vaz'ıyyet-den bil-istifâde mütebâkî Ermenilerden sevki lâzım gelenlerin de bir an evvel sevki ile bu işe bir nihâyet verilmesi" önerisinde bulundu.²¹⁰ 1916'da Suriye'de Ermeni soykırımının ikinci aşamasının ve başka yerlerde devam eden zulmün amacı buydu.

Alman basını ve üst düzey devlet görevlileri İTC rejimini ve onun seçkin lideri Talat'ı onurlandırdılar. Bu yüceltme, bir savaş propagandası ve sahtelik olarak sırtıyor idiyse de birçok Alman bunlara hiç sorgulamaksızın inandı ve bunların yıpratıcı mantığından etkilendi. Tipik bir örnek, yazar ve heykeltıraş Alfred Nossig'in ayrıntılı İTC iktidarı methiyesidir. Nossig, aynı zamanda Alman Dışişleri'yle irtibatlıydı ve Yahudi Kolonizasyon Örgütü'nün (Allgemeine Jüdische Kolonisationsorganisation - AJK) lideriydi. Siyonist Örgüt'ün (ZO) yanı sıra bu örgütü, Jön Türk devriminin sonrasında (Temmuz 1908), Yahudi göçü için İTC'yle tam işbirliği umuduyla kurmuştu. 1915 yazında yine İstanbul'a seyahat eden ama sadece Enver'le görüşebilen Lepsius'un aksine Nossig, Ağustos ve Eylül 1915'te bütün önemli komite liderleri, sultan ve Alman diplomatlar tarafından kabul edilmişti.²¹¹

210 Talat'tan Enver'e, 16 Şubat 1916, Arşiv belgeleriyle *Ermeni faaliyetleri*, 8: 104 ve 8: 253; Erich Matthias, der., *Der interfraktionelle Ausschuss 1917/18* (Düsseldorf, 1959), 2: 410. Karş. Hans-Lukas Kieser, "Matthias Erzberger und die osmanischen Armenier im Ersten Weltkrieg", Christopher Dowe, der., *Matthias Erzberger: Ein Demokrat in Zeiten des Hasses* (Karlsruhe: G. Braun, 2013), s. 103-119.

211 Karş. Elmar Plozza, "Zwischen Berlin und Konstantinopel: Die diplomatischen Aktivitäten Alfred Nossigs für das zionistische Projekt", yayımlanmamış (Lizentiatsarbeit: University of Zurich, 2004). Nossig, Basel'deki Beşinci Siyonist Kongre'nin arifesinde, Berlin Yahudi Yayınevi'nin (Jüdischer Verlag) kurucuları arasında yer aldı.

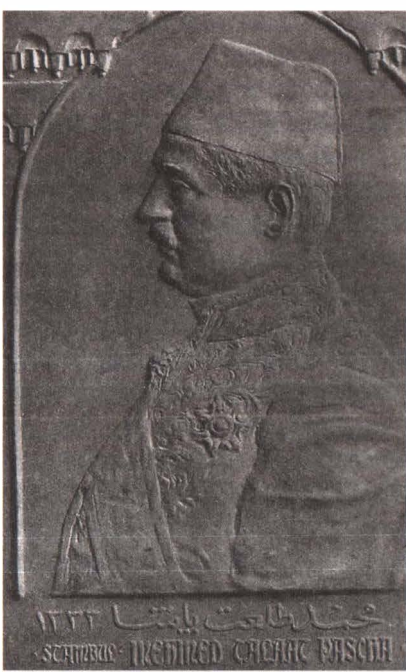
Ziyaretlerinin sonucu olarak övgü dolu gazete yazıları ve bir kitap yayımlandı. Mehmed Talat'ı "Genç Türkiye'nin en güçlü adamı", "olgun bir adam", bir "irade adamı" ve "devlet adamlığının ... bütün devlet aygıtına [hükmeden] müstesna ve seçkin bir dehası" olarak resmediyordu. "Sultan anayasal hükümdar[ken], Talat müstebit sultan" diyerek, İstanbul'dan zamanın bir nüktesini alınılıyordu. Emil Ludwig'in yaptığından farklı olarak, herhangi bir eleştirel imaya yer vermiyor, ama yine de kısa bir retorik soru yöneltiyordu: "Gaspçı? Hiç kimse bu irade adamına karşı isyan etmeyi düşünmüyor. Otoritesi ve istidadı karşısında seve seve boyun eğiyorlar." 1917 başlarında Talat'ı "Türk Bismarck'ı" diye adlandıran Nossig, artık bir paşa ve sadrazam olan Talat'ın bir madalyon-portresini yapmış, tamamlanmış çalışmayı kendisine paşanın Nisan 1917'deki Berlin ziyaretinde sunmaya niyet etmiştir.²¹²

AJK lideri Nossig ile İstanbul'daki ZO temsilcisi Richard Lichtheim, projeleri için en iyisini elde etmeyi istiyorlardı. Her ikisi de Alman ve Amerikan elçilikleriyle bağlantılarından istifade ettiler, Osmanlı Yahudi liderleriyle bağlantılarını sürdürdüler ve ITC yöneticilerini ikna peşinde oldular. Fakat onlara en fazla dalkavukluk eden Nossig'di. Filistin'de bir "Yahudi temerküzü" görmek istemeyen yöneticileri memnun edebilmek adına, orijinal Filistin'e göç projesini, Doğu Avrupa Yahudilerinin, Anadolu'yu da içerecek ve Ermenilerin yerini alacak surette bütün bir imparatorluğa göç etmesine yönelik bir planla değiştirdi. "Yahudilerle Osmanlılar arasında yakın ilişkileri teşvik etmek" amacıyla, İstanbul'da Osmanlı-İsrail Birliği'ni (Osmanisch-Israelitische Union), Berlin'de de bunun benzeri olan Alman-Osmanlı Birliği'ni (Deutsch-Osmanische Union) kurdu. ABD Büyükelçisi Morgenthau nezdinde girişimde bulunacak kadar ileri gitti: "Bir Yahudi kardeş olarak benden [Morgenthau] Ermeniler lehine faaliyetlerime son vermemi diledi, zira bu Türkleri gücendiriyordu." Morgenthau, bu isteği reddetti.²¹³

Armando Moses, 1 Ağustos 1916 tarihli bir andıçta, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yerini alacak bir Yahudi yerleşimi fikrini benimsedi. Türk-Alman Cemiyeti (Türkisch-Deutsche Vereinigung) tarafından kurulmuş Alman-Türk Ekonomik İşler Bürosu'nun (Auskunftstelle für Deutsch-Türkische

212 Alfred Nossig, *Die neue Türkei und ihre Führer* (Halle: Otto Hendel, 1916), s. 30-35. Madalyonun fotoğrafı ve rapor: *Der Orient: Zeitschrift für die wirtschaftliche Erschließung des Orients*, Temmuz 1917, s. 14-15. Bismarck'la karşılaştırma: *Berliner Lokal-Anzeiger*, no. 606 (Kasım 1916), Dominik J. Schaller, "Die Rezeption des Völkermords an den Armeniern in Deutschland, 1915-1945", Kieser ve Schaller, *Völkermord*, s. 529'da alıntılanıyor.

213 Bkz. 17 Eylül 1915, Morgenthau'nun günlüğü, s. 332. Wangenheim tehir edilmiş Ermenilerin yerine Doğu Avrupalı Yahudilerin geçirilmesi fikrini Nossig'den edinmiş olmalıdır, karşı Morgenthau'nun günlüğü, s. 351, 7 Ekim 1915 ves. 368, 28 Ekim 1915; Jehuda Reinharz, der., *Dokumente zur Geschichte des deutschen Zionismus 1882-1933* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1981), s. 178.

Nossig'in portre-madalyonu (*Der Orient: Zeitschrift für die wirtschaftliche Erschliessung des Orients*, Temmuz 1917, s. 14-15).

Wirtschaftsfragen) İstanbul temsilcisiydi.²¹⁴ Alman-Türk dostluğunu geliştirmek amacıyla Nisan 1914'te Berlin'de kurulan Türk-Alman Cemiyeti'nin İstanbul şubesi 3 Ekim 1915'te açılmıştı. Başında Enver, mensupları arasında da Wangenheim, Talat, Said Halim, Halil ve Cemal vardı. Talat, Ernst Jäckh ve diğerleri konuşmalar yaptılar. Cemiyet'in Nisan 1914'teki kuruluşundan bu yana üyesi olan Paul Rohrbach, 15 Ağustos 1916'da yönetim kurulu üyesi Jäckh'a yazdığı sert bir mektupla istifa etti: "Türkler [Ermenilerin katlinin] tarzıyesini verecek bir harekette bulunmadığı müddetçe, Almanların ismi de bütün dünyada tahkir edilmiş olarak kalmak zorundadır ve ne Batı'da ne de Doğu'da iyi bir Alman vicdanı mümkündür... Kendim için mümkün olan tek sonucu çıkaracağım ve [Almanların bir Türk tarzıyesini zorlaması

mümkün değilse,] siyasi anlamda bir Alman olmaya son vereceğim."²¹⁵

İnsani nezakete dair o ince çizgiyi aşan sadece Nossig değildi. Ana ZO'nun kurumlu ve girişken Siyonist rakibi Nossig, savaş sırasında kendini İstanbul ve Berlin'de önemli bir insan haline getirdi, nüfuzunu kullandı, dolayısıyla göz ardı edilemeyecek önemli bir figür olarak kaldı. Bu, sadece –bir Nazi işbirlikçisi olarak partizanlar tarafından öldürüldüğü– Holokost'a kadar olan Avrupa tarihi²¹⁶ için geçerli değildir; aynı zamanda, Yahudilerin 19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Ermenilerine yönelik tavrının zaman zaman

214 Isaiah Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism, 1897-1918* (New Brunswick: Transaction, 1998 [1977]), s. 268-269. Armando Moses ile ilgili olarak, karşı. Mustafa Gencer, *Bildungspolitik, Modernisierung und kulturelle Interaktion: Deutsch-türkische Beziehungen (1908-1918)* (Münster: Lit, 2002), s. 216 [*Öntürk Modernizmi ve "Alman Ruhü": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003*]; cemiyet ile ilgili olarak, bkz. Lewis Melville, "German Propagandist Societies", *Quarterly Review* (Temmuz 1918): 76-77.

215 Jäckh'ten Rosenberg'e, 24 Ağustos 1916, PA-AA/R 14093'ye ilişiktir; Morgenthau'nun günlüğü, s. 347, 3 Ekim 1915.

216 Nossig, 1940'tan itibaren Varşova Judenrat'ına [Yahudi Heyeti] üye oldu ve 1943'te de Yahudi partizanlar tarafından öldürüldü. Karşı. Mitchell Hart, "Moses the Microbiologist: Judaism and Social Hygiene in the Work of Alfred Nossig", *Jewish Social Studies* 2, no. 1 (Sonbahar 1995): 72-97.

acılaşan tarihi bağlamında da bir şeyler anlatır. Osmanlı'nın son dönemlerinde Yahudiler, kovuşturulan komşularına bireysel olarak yardım etmiş olsalar da (tersi vakalar da oldu) hükümeti savunmak ve sadakatlerini ispatlamak adına Ermeni karşıtı şiddeti haklılaştırma eğilimi içindeydiler. Ermenilere yönelik bir haset duyuluyordu, çünkü diğer azınlıklarla karşılaştırıldığında, eğitimde, kamu işlerine katılımında ve pek çoğunlukla ekonomik olarak da katbekat daha ilerideydiler. Ayrıcalıklar elde etmek karşılığında erişilebilir en güçlü otoritelerle (bu otoriteler suçlu da olsalar) girilen “dikey ittifaklar”ın ve bu otoriteler karşısında itaatkâr bir sadakatin bütünüyle yanlış bir yol olduğu, birçokları nezdinde ancak daha sonraki deneyimlerle anlaşılacaktı. 20. yüzyılın ikinci yarısında bu bahiste, özellikle Hannah Arendt'in *Hoffjudentum** değerlendirmesiyle daha sonra bu değerlendirme ekseninde yazdıklarına cevaben, hararetili tartışmalar yürütüldü.²¹⁷

Lichtheim, Nossig'le ilgili olarak endişeleniyor, “aptalca konuşmalar yapması”nı ve bu surette Yahudi çıkarlarına zarar vermesini engellemek için elinden geleni yapıyordu. Farklı olsa da Nossig'le karşılaştırılabilecek bir diğer örnek, Selânikli bir Yahudi ve Türkçülük davası hakkında yazan üretken bir yazar olan Moiz Kohen'dir (Tekinalp). Türkçülüğün Osmanlı Yahudilerinin çıkarlarıyla örtüştüğüne inanıyordu. Ziya Gökalp'in ateşli bir takipçisi ve bir ITC mensubu olan Kohen, yazılarında ITC'nin Hristiyan karşıtı tavrıyla, özellikle de Hristiyan karşıtı “milli iktisat” programıyla büyük ölçüde özdeşleşmiştir. Jacobson onu, Türkçülüğün Osmanlılığın üstesinden geleceğini anlamsız bir şekilde savunan bir “aşırı Türk” (*Übertürke*) olarak nitelemiştir. Bununla beraber, bir “küçük muhbir” (*kleiner Denunziant*) olarak, Siyonist davaya zarar verebilirdi ve bu sebeple, üzerinde nüfuza sahip olan Yahudi vekil Nissim Mazliyah tarafından “sükûnete davet” edilmeliydi.²¹⁸

(*) Ayrıcalıklı Yahudiler / Malikâne Yahudileri: 16. yüzyıldan itibaren Alman feodallerinin malikanelerinde faal olan Yahudi bankerler ve tüccarlar için kullanılan bir terim. Belli ayrıcalıklardan yararlanırlardı – ç.n.

217 Karş. Hannah Arendt, “Privileged Jews”, *Jewish Social Studies* 8, no. 1 (Ocak 1946): 3-30. Osmanlı'nın son dönemlerindeki sancılı Ermeni-Yahudi tarihinin spesifik bir kısmı Ağustos 1896 sonlarında İstanbul'da gerçekleşen geniş ölçekli pogromla başladı: Yöredeki bazı Yahudiler katiller için Ermenilerin evlerine rehberlik ettiler ve yağma faaliyetlerine katıldılar (öte yandan başka Yahudiler de Ermenilere yardım etmiştir). Bkz. *Sephardi Lives: A Documentary History*, der. Julia P. Cohen ve Sarah A. Stein (Stanford, CA: Stanford University Press, 2014), s. 134-139; Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (Basingstoke: Macmillan, 1991), s. 210 ve 294 (Alliance Israélite Universelle'in dönem raporlarına yer vermektedir) [*Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, çev. Meriç Sobutay, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008].

218 Lichtheim'dan Jacobson'a, 11 Ağustos 1915, CZA Z3-64, 00121; Jacobson'dan Lichtheim'a, tarihsiz karbon kopya (ilk sayfa kayıp), CZA Z3-64, 00073; Jacobson'dan Lichtheim'a, 18 Temmuz 1915, Z3-53, 00088-00089; Jacob M. Landau, *Tekinalp: Turkish Patriot* (İstanbul: Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1984), s. 287-288 [*Tekinalp Bir Türk Yurtseveri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996].

ZO temsilcileriyle Osmanlı Yahudi liderleri Ermenilerin çektiği eziyeti büyük ölçüde görmezden gelirken, Filistin'deki casusluk örgütü Netzah Yisrael Lo Yeshaker'in (NILI; "İsrail'in Yüce Tanrısı yalan söylemez")* genç Siyonistleri kurbanlarla dayanışma duyguları içindeydi ve uluslararası topluluğu uyandırmak için raporlar gönderdiler. Bunu peygamberler adına, İsa adına ve kendi insanlıkları adına yaptılar ve bütün bunlar adına yazdılar. Kehanette bulunurcasına, "Bizim [Yahudilerin] sıramız ne zaman gelecek?" diye sordular. Britanya için casusluk yaptıklarından, Filistin'de yaşayan ve örgütün yıkıcı faaliyetlerini tasvip etmeyen, dahası Ermenilerle herhangi bir şekilde ilişkilendirilmekten korkan Yahudiler tarafından bir tehlike, dahası bela olarak addediliyorlardı. Cemal Paşa, "Filistin ikinci bir Ermenistan haline gelebilir" ve özerklik isteyebilir diye endişeleniyordu. Balfour Deklarasyonu'nu güvence altına almak için, NILI'nin kararlılığı ve özverisi kritik önem taşıyordu.²¹⁹

Morgenthau, tarafsız ülkelerde bulunan dönemin insanları ve olayların vuku bulduğu yerlerdeki tanıklar, Ermeni ulusunun katlinin şimdiye kadarki "çağların en büyük suçu" olduğu hususunda "kesinlikle kani" vaziyetteydiler. NILI grubu üyeleri, "Roma generali Titus'un emriyle gerçekleşen toplu Yahudi katliamının, Ermenilerin topyekûn imhasıyla paralellik gösteren tarihteki tek kayıt olduğu"na inanıyorlardı: "Ve şimdi tıpkı o zaman olduğu gibi ve burada tıpkı orada olduğu gibi, bu bir hükümet planıydı." Osmanlı ülkesi içindeki seyahatleri sayesinde NILI mensupları sıkı malumata sahiptiler; hem hükümetin (dolayısıyla Talat'ın) soykırıma yöneldiğinin ayırdındaydılar hem de Müslüman nüfusun ve yerel aktörlerin geniş katılımından haberdarlardı. Buna, "Ermenilerin geçtikleri [bütün] yığılma noktaları[ndaki] ... gerçek kadın pazarları" da dahildi. Morgenthau'nun kadrosundan Lewis Einstein, Ermenilerin yazgısıyla ilgili olarak 1916 sonlarında şu neticeye varıyordu: "Bütün bu savaşın dehşetleri içinde en devasa dehşet bu olmalı. Başka hiçbir şey, bir ırkın sessizce planlanmış imhasının yanına yaklaşmamıştır... Anadolu'daki Ermeni ırkı bilkuvve ortadan kaldırıldı." Einstein bu önemli mevzuya ölümünden kısa bir süre önce, 1967'de geri döndü, bu suçların, nicel olarak daha küçük bir ölçekte de olsa, "Hitler'in Yahudi karşıtı tedbirlerine benzer olduğu"nun altını çizdi.²²⁰

* * *

(*) Incil: 1, Samuel, 15:29 – ç.n.

219 Avshalom Feinberg'in Henrietta Szold'a raporu, Ekim 1915, Yair Auran, *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide* (New Brunswick: Transaction, 2000), s. 162'de alınıyor. NILI ve Filistin Yahudileri ile ilgili olarak, bkz. Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 367-373. Tamara Zievc, "Ex-Mossad Chief: Jewish Spies Were Instrumental in Balfour Declaration", *Haaretz*, 24 Temmuz 2017.

220 Morgenthau'dan Lansing'e, 18 Kasım 1915, *United States Official Records, 1915-1917*, s. 372; Aaron Aaronsohn, Londra'daki Savaş Bakanlığı'na sunulan memorandum, 16 Kasım 1916,

Talat'ı müstesna bir devlet adamı olarak, Alman methiyelerindekinden çok daha güçlü bir dokunaklılık, inanç ve retorikle yücelten, Gökalp'ti. Mehmed Talat, böylelikle, global bir fırtınanın ortasında Türk ulusunun babası ve Nuh'u haline geldi. Gökalp'in Enver için Ağustos 1915 ortasında yazdığı şiir, büyük cihadı inançla başlatmış karizmatik ve cesur kahramanı bir umut timsali olarak yüceltirken,²²¹ Talat için 1 Eylül 1915'te yazdığı şiir daha da ileri gider ve onu hem komitenin hem de ulusun merkezine yerleştirir. 1915 yazı sonlarında, Anadolu'daki başarılı kitlesel katliam ve talanın ardından, Talat esasen daha önceki herhangi bir zamanda olduğundan daha güçlü ve daha gözdeydi.

*Sen canları birleştiren bir ruhsun,
Vicdanını sende bulur cemiyet,
O bir necat teknesidir, sen Nuh'sun
Sen olmasan öksüz kalır bu millet.
Türk neferi gibi temiz yürekli:
Tesallufsuz, tefahursuz bir albsin
Türk tarihi gibi nâmus heykeli,
Hiçbir zaman sarsılmayan bir kalbsin...*²²²

Talat sadece içeride değil uluslararası düzlemde de komitenin ve hükümetin yüzüydü. Şimdi Hariciye Nezareti'ni Said Halim'in elinden alabilecek kadar güçlüydü, böylelikle dış ilişkileri kendi ellerine aldı ve sadrazamı da kesin surette marjinalize etti. Bütününüyle Talat'a bağımlı olan Halil, 24 Ekim 1915'ten itibaren hariciye nâzırıydı. Haziran 1915 ortasında Talat ve komite bu değişikliğe karar vermişlerdi. O vakit, Cavid, Halil'in, daha sonra Diyarbakır'daki savaş mahkemesine gönderilecek Osmanlı vekilleri Zohrab ve Vartkes'e yönelik aşağılıkça bulduğu muameleye müdahale etmesini istemişti. "[Z]avallıda [Halil] ısrar kuvveti yok." Cavid, Talat ve Komite'nin, iddia ettikleri gibi, onları İstanbul'dan Diyarbakır'a sadece soruşturma için göndermemiş olduklarını derhal anlamıştı.²²³

Ermeni karşıtı planın işe yaramış olduğuna kanaat getirdiği Haziran 1915 başlarından itibaren, Talat'ın ruh hali kendinden emin ve mutmaindi. Bu galip

Auron, *The Banality of Indifference*, s. 384; ortaya çıkmakta olan bir köle pazarına atıl için aynı zamanda: Al-Huseyin, *Martyred Armenia*, s. 34; Lewis Einstein, "The Armenian Massacres", *Contemporary Review* (1 Ocak 1917): 494. Einstein'dan Lawrence E. Gelfand'a, 27 Mart 1965, Lewis Einstein, *Inside Constantinople: A Diplomat's Diary during the Dardanelles Expedition*, der. Ara Sarafian (Londra: Gomidas, 2014), s. xi'de alıntılanıyor.

221 "Enver Paşa", *Tanin*, 13 Ağustos 1915, s. 2.

222 "Tal'at Bey", *Tanin*, 1 Eylül 1915, s. 2.

223 1915'in bahar ve yaz ayları boyunca, Cavid müzakereler için çoğunlukla Berlin'de kaldı. Cavid'in günlüğü, 3: 84-85, 3: 14-15, Haziran 1915; 3: 89, 24 Haziran 1915; Babacan, *Talat*, s. 142. Halil ve Zohrab karşıındaki ahlaki zafiyetiyle ilgili genel bir değerlendirme için, bkz. Emma-nuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 284.

ve muzaffer edayla, Ağustos 1915 başında ABD Büyükelçisi Morgenthau'yla konuştu: "[Komiteyle hükümet] Ermenilere yönelik itirazlarını üç farklı zeminde temellendiriyor: (1) Türkler aleyhine zenginleşmiş oldukları; (2) Türkleri hâkimiyetleri altına almak ve ayrı bir devlet kurmak istedikleri; (3) düşmanlarını açıkça yüreklendirdikleri, böylece [Talat ve komitenin] savaş sona ermeden onları güçten düşürmek yönündeki kaçınılmaz kararı almak noktasına gelmiş olduğu." Talat, "bizim [Amerikalılar] zencilere muamele ettiğimiz gibi Ermenilere muamele etmek istedikleri"ni de sözlerine eklemiş, böylece bir kez daha, başkalarının günahlarına atıfta bulunmak suretiyle kendini haklılaştırma yoluna gitmişti.²²⁴ Talat, Alman arkadaşları karşısında, "Ermeni halkının imhası"nı açıkça memnuniyetle karşılıyordu, zira bu Türkiye için bir "siyasi ferahlama"ydı.²²⁵ Dolayısıyla, soykırıma kalkışmış olmakta kendini kulsursuz bir biçimde haklı gösteriyordu. Alman müttefikse, askerî mantık lehine ahlâki yenilgiciliğe kucak açmış bir halde, onunla yüzleşecek ve vaziyetin muazzamlığını karşılayacak irade, vasıtalar ve maneviyattan yoksundu.

Talat'ın, 1915 İstanbulu'nda dolaşıma girdiği haliyle savaşla ilgili argümanları, "Kafkaslar'ı fethetmeye yönelik bütün planlarının Ermenilerce kösteklenmiş olduğu, Türklerin Sankamış'taki yenilgisinin sebebinin Ermeniler olduğu ve yine, Azerbaycan yöresinde Türk birliklerine saldırıp onları geri püskürtenin [dolayısıyla, Turan'a yürüyüşü durduranın] Ermeni gönüllüler olduğu"ydu. Talat'ın Ermeni Patriği Zaven'e aktardığı üzere, "Türk birliklerinin Sankamış, Azerbaycan ve Van'daki başarısızlıkları, Rus birlikleri yüzünden değil, Ermeni gönüllüler yüzündendi". Dolayısıyla, "Ermeniler karşısında alınan bütün önlemler ziyadesiyle haklıydı". Talat, aynı zamanda, "münasip bir hükümetin kurulması ve Anadolu'da reformların başlatılması için Avrupa'nın müdahalede bulunmasını sağlamayı denemiş olan Ermenilere karşı büyük bir kırınglık"tan da bahsediyordu. Zaven, Talat'la komitenin, "Ermenileri cezalandırmak için tam da böylesi bir şansın belirmesini beklemiş oldukları"nı anlattıklarına ekler. Talat, Ermenileri Rodosto-Tekirdağ'dan dahi tahliye etmek suretiyle, Birinci Balkan Savaşı sırasındaki Bulgar işgali sırasında Müslümanların uğradığı adaletsizliklerin intikamını almak istemiştir.²²⁶

6 Mart 1916'da Urfa üzerine ya Talat tarafından ya da onun yakın gözetimi altında ve Hariciye Nezareti'ne hitaben kaleme alınan kapsamlı bir raporda, aşağılayıcı bir yaklaşımla, Ermenilerin "Mevcudiyet-i Milliyelerini ancak hükümet-i Osmaniye'nin taht-ı idare ve tabiiyetinde bulunmak suretiyle muhafa-

224 Morgenthau'nun günlüğü, 8 Ağustos 1915, s. 297-298.

225 Zentralstelle für Auslandsdienst [Yurtdışında Propaganda Merkezi] Başkanı Ernst Jäckh'ten Dışişleri Bakanlığı müsteşarı Zimmermann'a, 17 Ekim 1915, PA-AA/R 13750.

226 Morgenthau'nun günlüğü, 10 Temmuz 1915, s. 273, 7 Ekim 1915, s. 350 ve 18 Ekim 1915, s. 358; Der Yeghiayan, *Memoirs*, s. 80-81.

za edebildiği” belirtilmiştir.²²⁷ Urfa’daki yabancılar, kendilerini müdafaa eden Ermenilerin acımasızca bastırıldığını ve mahallelerinin ağır silahlarla tahrip edildiğini rapor etmişlerdir. Bahar 1915’ten itibaren tahliyelerin korkunçluğu çok daha aşikâr bir hal kazanmıştır; zira Mart ayında Zeytun’dan gelen sürgün kabilelerinin geçtiği Urfa, aynı zamanda, kuzeyden gelen sürgünlerin toplandığı bir merkezdir. Uluslararası gözlemcilerin bulunması ve belli bir öz savunma kapasitesinin mevcudiyeti, Dahiliye Nezareti’nin Urfa Ermenilerinin tehcirini Ekim 1915’e kadar ertelemiş olmasında etkili unsurlar olmuştur.²²⁸

Rapora göre Ermeniler, “Ermenistan istiklâli hayali” peşinden gittikleri için, “Rus, İngiliz, Fransız siyasetlerine bil-fiil alet olmak itibariyle ... devlet-i aliyye içün daimi bir unsuru fesadat” haline gelmişlerdir. Talat, örtük olsa da ayırt edilebilecek bir biçimde, onların böylelikle var oluş haklarını kaybettikleri sonucuna varır. Hainlik edip “harb-i umumiyreden evvel ve sonraki vaziyet-i umumiyeyi büyük bir fırsat telakki ederek ... isyan ve ihtilaller çıkarmışlardır”. İfsat yönündeki gayretleriyle, genel kamuoyunu etkileyip Müslümanları ikna etmeyi de hedeflemişlerse de –Müslümanların kendinden menkul duayenine göre– olsa olsa “evamir-i devlete [devletin emirlerine] kemal-i hürmetle arz-ı mutavaat [itaat] ve inkıyad eden [teslim olan] aşir ve ahal-i saire-i Müslime üzerinde derin bir hiss-i nefret uyandırmaktan başka bir te’sir yapmamıştır”. Talat, raporunda, Osmanlı kuvvetleri 1914 sonunda Ardahan’ı fethedip Hristiyanları katlettiğinde Urfa’nın Ermeni kilisesinde ifade alanı bulan üzüntüyle ilgili olarak bile kızgınlık ifade eder. 1908’in Jön Türk terminolojisine sadık değildir, Hamidci emperyal söz dağarcığını kullanmak suretiyle 1895’teki büyük ölçekli katliamları “isyan hareketi”yle ilişkili “Ermeni vakaları” olarak adlandırır ve Ermeni komitecilerin Jön Türk Devrimi sonrası dönemi suiistimal edip Urfa’da örgütlendiklerini belirtir.

Talat, soykırımı haklılaştırmak adına kullanılabilecek bütün söylem ve argümanların çerçevesini çizmiştir; cinayet ve yıkımın kerameti kendinden menkul bir biçimde haklılaştırılması, daha sonraki anılarda, siyasette ve tarihyazımında bu sayede yerleşikleşmiştir.²²⁹ 1915 yılı boyunca Talat, Enver, Halil ve diğerleri tarafından yinelenen ifadeler, bahar başlarından itibaren

227 Talat’tan Hariciye Nazırı’na (Halil), 6 Mart 1916, Ergünoç Akçora, “Talat Paşa’nın Urfa isyanı raporu”, *XI. Türk tarih kongresi; Kongreye sunulan bildiriler* (Ankara: TTK, 1994), 5: 1785-1794’te transkripsiyonu mevcut.

228 Olayların geçtiği yerlerdeki gözlemciler ve hümaniteryen aktörler arasında, İsviçre Hastanesi’nden Jakob ve Elisabeth Künzler çifti de vardır. Jakob Künzler Almanya ve İsviçre’ye dönem raporları göndermeyi başarabilmiştir. Etraflı ve ölçülü raporu için bkz. *In the Land of Blood and Tears* (1921 kitabından tercüme edilmiştir).

229 Talat’ın, Cemal’in, Halil’in ve diğer ITC mensuplarının ya da sempatizanlarının anılarının pek çok sayfası Ermeni karşıtı savunularla doludur. Bu konunun geniş kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Fatma M. Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009* (New York: Oxford University Press, 2015).

oluşturulan kuvvetli bir Ermeni karşıtı zihinsel kurgunun iş başında olduğunu gösterir. Dolayısıyla, köklü bir Ermeni karşıtı fail travması, olumsuzlayıcı biçimde tarif edilen bir Osmanlı sonrası, Kemalizm öncesi Türk-Müslüman ulusalcılığının kurucu uğrağıydı. Söz konusu zihinsel kurgu, Ermeni Hristiyanlarına yönelik ölümcül bir tarafgirlik aşıladı ve daha soyut bir düzlemde de Osmanlı'nın bir aradalık kültüründen geriye ne kaldıysa yok etti. Ermeni soykırımı, modern bireysel eşitliğin bölgeler, kültürler ve dinlerin müteber ve müstesna çoğulluğuyla bir araya gelmesi biçimindeki geç Osmanlı ütopyasını öldürmüştü. Soykırım ile ilgili olarak herhangi bir pişmanlık dile getirilmediği müddetçe, bu suçun mirası ülkenin siyasi kültürünü lanetledi ve ülke, gerçek anlamda demokratik bir idarenin ikiz kardeşi olan hakiki bir eşitlikçi çoğulculuk bahsinde kifayetsiz kalmaya devam etti.

İTC önderi ve bakanın Talat'ın çerçevesini çizdiği biçimiyle Birinci Dünya Savaşı'na yönelik taraflı bir tarihsel bakış açısı ve bu bakış açısıyla uyumlu bir biçimde Ermenilerin itibarsızlaştırılması, bundan böyle, modern ulusalcı insicamın ortak paydası olarak işlev gördü. Bu, tarihsel olarak, insanlardan oluşan günah keçilerinin topluluk esasında öldürülmesinin ilk örneği elbette değildi. Ortaklaşa kalkışılan, inkâr edilen, azımsanan ya da meşrulaştırılan ve –ama öyle ama böyle– ortaklaşa üstü örtülen büyük bir suçun insanları birbirine bağlayan gücü, toplumun temel bir temasıdır. Evrensel standartlar doğrultusunda ciddi surette göreve davet edilmediği ve denetlenmediği veyahut bir yıkım tecrübesi nihayet kaçacak bir arka kapı bırakmadığı müddetçe herhangi bir toplum benzeri bir mantığa tutsak olabilir. Bu sebeple, resmen tanıma, hem sağlığına kavuşma sürecinin bir parçası hem de dönüştürücü iyileşme sürecinin katalizörüdür.²³⁰

Talat, Filistin ve siyonizm

Theodor Herzl'in kurucu nitelikteki kitabı *Der Judenstaat* [Yahudi Devleti] (1896) ve diğer temel metinlerin sağladığı bir arka plana dayalı olan 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başları Siyonizmi, hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Filistin'de ayrı bir siyasi oluşumu resmen olmasa da açık bir şekilde hedefliyordu. Vladimir Jabotinsky'nin 1911'de Rusçada yayımladığı *İrk ve Milliyet* başlıklı kitapta (İngilizcesi *Race and Nationality*, 1939) yer

²³⁰ René Girard ve Jacques Sémelin gibi araştırmacılar İncil'in günah, kurban, günah keçisi, sorumluluk ve felaket vesilesiyle aydınlanmababında üzerine pek çok şey söylediği bu konuyu antropolojik olarak ele almışlardır. Karş. Jacques Sémelin, *Purifier et détruire: Usages politiques des massacres et génocides* (Paris: Editions du Seuil, 2005) [Arındırma ve Yok Etme: Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları, çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011]. Karş. aynı zamanda Hans-Lukas Kieser, "Patterns and Politics of Public Violence in the Late Ottoman Empire and the Post-Ottoman Levant", *Cambridge World History of Violence*, cilt 4.

verdiği haliyle katıksız, ada-benzeri ulus kavramı, ARF'nin ya da Hınçak yazarların herhangi bir ulusalcı fikrinden çok daha ayrılıkçıydı.²³¹ Bununla birlikte, Osmanlı dünyasının son dönemlerindeki Yahudi ve Ermeni ulusal rönesanslarını birbirinden ayıran önemli özellikler vardı. Neyse ki bu farklılıklar Filistin'deki Yahudi mevcudiyetini, Osmanlı Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşadığına benzer bir kaderden korudu. Yine de böyle bir kader zaman zaman kapıda görünüyordu.

İki savaş arası dönemde Filistin İngiliz Mandası bu kuruluşlara manda yönetimi altındaki Filistin'de koruyucu bir çatı sunmadan evvel, Siyonist kuruluşlar büyük ölçüde Osmanlı dünyasının dışında örgütlüydüler. Ulus-ötesi ve imparatorluk ötesi düzlemde Siyonistler gibi örgütlenmiş olmalarına rağmen, Tanzimat'tan ve bilhassa ITC ile ARF'nin bir seçim ittifakında iş birliği yaptıkları Jön Türk Devrimi'nden bu yana Ermeniler, Osmanlı siyasi dokusuna çok daha fazla dahildi. Osmanlı Ermenilerinin anayasal idareden başka hayata geçirilebilir bir alternatifleri yokken, Siyonistlerin vardı. Başlıca Ermeni mevcudiyeti, Batılı savaş gemilerinin kolayca erişebildiği Filistin'in aksine, Anadolu'da, dolayısıyla Talat'ın politikası çerçevesinde Türk ulusalcılığının merkezi bir coğrafyasındaydı. Onlar da geniş kapsamlı bir tehcirin potansiyel hedefleri olmakla ve savaş sırasında zaman zaman baskılara maruz kalmış olmakla beraber, bir bütün olarak Yahudiler, Almanya, ABD diplomasisi ve Talat'ın etkili korumasından yararlandılar. Bununla beraber, söz konusu koruma, büyük ölçüde Yahudilerin ülke içinde ve global olarak gerçek ya da tahayyüli bir kuvvete sahip oldukları varsayımına yaslanıyordu. Baş aktörler bu gücü savaş sırasında yanlarında istiyorlardı. İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther, 1911 kadar erken bir tarihte İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e, Osmanlı başkentinde Siyonizmin, "siyasi vaziyetin başlıca dip akıntılarından biri haline geldiği"ni yazıyordu. Bu şüphesiz doğrudu. Bununla beraber Lowther ve mütercim tercümanı Gerald H. Fitzmaurice'in, genel bir "Pan-Yahudilik", "Pan-İslâmcılık" ve "Yahudi-Mason komplosu"na dair kuruntuları vardı. Bunlar, onlara göre, özgür mason Talat ve kendisinin kısmen gizli Yahudi Selânikli arkadaşlarınınca destekleniyordu ve Ortadoğu'nun geleceğinin altını oymaya adaydı. Rumbert'in zayıf bir analist olarak gördüğü (sebebsiz yere değil), İngiliz dünya gücünün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli temsilcisi, kritik zamanlarda, bir siyasi merkez olan İstanbul'a dair doğru ve yerinde bir değerlendirme yapma fırsatını böylelikle kaçırmaktaydı.²³²

231 Vladimir Jabotinsky, *Race and Nationality* (Rusça 1911; İngilizce 1939), Oskar K. Rabinowicz, *Vladimir Jabotinsky's Conception of a Nation* (New York: Beechhurst Press, 1946), s. 28-29'da alıntılanıyor.

232 Bkz. 7 Mart 1911, FO 371-1245-9105, s. 146, Mandel, *Turks, Arabs and Jewish Immigration*, s. 239'da alıntılanıyor. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı başkentindeki İngilizlerin, Yahudilerin tümgüçlülüğü ile ilgili komplo teorilerine meyilli zihinsel kurgularının erken tarih-

Talat, hiçbir surette Siyonizme sempati duymuyordu. Fakat, İslâmcılar ve başkaları kendisine bunu yakıştırdı ve gerek çağdaş gözlemciler gerekse sonraki tarihçiler de bunu iddia ettiler. İşin aslı, Talat, yurtiçi ve uluslararası güçler arenasını diğerlerinden daha ustalıklı bir biçimde değerlendiriyordu. Bu sebeple, 1915-1916'da Ermenilere cepheden saldırırken, Siyonizme ve Yahudilere karşı herhangi bir benzeri imha planı dışarıda bırakılmıştı. Suriye bölgesi askerî valisi Ahmed Cemal Paşa, İTC'nin özerklik karşıtı mantığının aynı biçimde Filistin'e de uygulanmayışını kabul etmekte güçlük çekiyordu. 16 Mart 1915'te Talat'a çektiği bir telgrafta izah ettiği üzere, "Siyonizme bir darbe indirm[ek]" istiyordu, çünkü Siyonizm'in "Filistin için ciddi bir afet" olduğunu düşünüyordu. "Yafa'da müstakil bir mahkeme te'sis edecek kadar tevst'-i istiklâl etmişlerdir." Bununla birlikte, Cemal, Filistin'deki Yahudilere bütünüyle karşı değildi, evleviyetle İmparatorluk'taki Yahudilere karşı değildi, ne de herhangi bir imha planı önerdi. Mart 1916 ortasında, Osmanlı tabiiyetine girme ve Osmanlı hükûmranlığını tanıma konusunda isteksiz olan Yahudilerin göçünü engellemek, büyük Yahudi topluluklarının ve yeni Yahudi yerleşimlerine yeni ya da eski İbranice isimler verilmesinin önüne geçmek, Siyonizme karışmış yabancı uyruklu Yahudileri soruşturmak ve sınır dışı etmek ve Siyonistlerin uyrukluğa kabul başvurularını reddetmek için yetki talebinde bulundu.²³³

Savaş sırasında sert önlemler uygulamış olduğu ve Siyonist "devlet içinde devlet"i ezmek istediğinden dolayı Cemal, o vakitten sonra, –sözümünacana yakın, ılımlı, "gerçek devlet" adamı Talat'ın aksine, tavizsiz bir Yahudi karşıtı ve kusursuz bir biçimde şeytani işler yapan biri sayıldı. 1913'ü müteakip Talat'ın İstanbul'daki birçok Yahudi arasında saygı gördüğü doğrudur. *Le Jeune Turc* için gazetecilik yapan ve Talat'ın esaslı bir hayranı olan Abraham Elmalıyah'a göre, Talat'ın açık ara geride bıraktığı Enver değil, Talat "devrimin [gerçek] kahramanı"ydı.²³⁴ Fakat bu, zaman zaman Parvus da dahil olmak üzere İTC'nin faal haldeki devrimci gücüne sempati duyanların hayranlığından kaynaklanan faydacı ve etnosantrik bir yaklaşımdı. NILİ grubunun genç Siyonistleri gibi kendisini daha iyi tanıyanlar için Cemal, komitenin emperyal yönelimli önemli mensuplarından biriydi ve buna rağmen,

li, nüfuz edici bir analizi için, bkz. Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies* 7, no. 1 (Ocak 1971): 89-104, kaynaklardan uzun alıntılar içermektedir.

233 Cemal'den Talat'a, 16 Mart 1915, BOA. DH. ŞFR., 465-19, Yuval Ben-Bassat, "Enciphered Ottoman Telegrams from the First World War concerning the Yishuv in Palestine", *Turcica* 46 (2015): 283-284'te orijinali ve tercümesi yer almaktadır. Aynı telgrafa referans ve tercümesi için bkz. Çiçek, *War and State Formation in Syria*, s. 80-81.

234 Isaiah Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 211'de alıntılanıyor. Friedman'ın kendisi olumlu bir bakış açısına sahipti, zira o da yöre valisi Cemal'in ve diğer memurların davranışını, Talat'ın anlayamadığı politikasından esastan ayırıyordu (s. 211-213).

daha coşkulu siyasi dava arkadaşlarından bazılarının aksine, azınlıkların bariz bir biçimde imha edilmesini reddetmişti. Cemal'in ölümden ya da kamplarda nihai katliama uğramaktan kurtardığı 150.000 kişi de dahil olmak üzere birçok Ermeni, Cemal'i, aşırılıklar çağında görelî merhametli bir bölgesel otokrat olarak sevgiyle andı.²³⁵ Morgenthau'nun halefi, ABD Büyükelçisi Abram Elkus, hem Talat'ın hem de Cemal'in, "nihayetinde, Yahudilere karşı epey dostça davransalar da inançlı Siyonistlere güvenmedikleri" yargısında bulunur. Wangenheim, Wolff-Metternich ve Kühlmann'ın ardından Alman büyükelçiliği görevini üstlenmiş olan Johann H. von Bernstorff'un değerlendirmesi de benzerdir. İstanbul merkezli emperyal mantığa teslim olmuş Cemal ve Talat, benzer şekilde, Arap milliyetçilerinden de nefret ettiler ve onları merkezîyetçi Osmanlı idaresini reddetmekle suçladılar. Savaş sırasında "hain" Suriyeli Arap eşrafı acımasızca bastırdılar, Cemal birkaçını astı, ama ne genel olarak ne de belli bölgelerde Arap nüfusun tamamına karşı bir saldırganlık içinde oldular. Cemal, Mayıs 1915 tarihli meşhur Sevk ve İskân Kanunu'nu harfiyen, yani kendisinin ya da kendi altında çalışanların uygun-suz gördüğü belli aileleri geçici olarak tehcir etmek için uyguladı. Talat'ın Ermenilere karşı yaptığı gibi, bu kanunu imha etme amacıyla kullanmadı.²³⁶

Ermenilerin durumu farklıydı. Uluslararası Reform Antlaşması'nı ve daha da belirgin bir biçimde Kafkaslar seferinin başarısızlığa uğramasını müteakip Talat, sadece Ermenilerin özerklik arzusundan değil, bizzat Ermeni halkından nefret etti. Nitekim, eski siyasi ortaklığının, örnek devrimcilere hayranlığının ve Ermenilerin anayasaya dayalı Osmanlı toplumuna olağanüstü katkısı için duyduğu takdirin bütünüyle tersi yönde bir tavra büründü. Talat'ın Zohrab ve Vartkes'e yönelik muamelesi, eski saygısının ve öz saygısının çöküşünü, anayasaya bağlı bir siyasetçi olduğunu inkâr edişini, ARF'yle paylaşmış olduğu kimi devrimci-solcu ideallerden vazgeçmesini ve suça kucak açmasını simgeliyordu. Ermeniler, başarısızlığa uğramış bir savaşın ve başarısızlığa uğramış emperyal beklentilerin günah keçileri, dolayısıyla da Anadolu'nun geleceği üzerinde iddiada bulunan bir rekabetin içinde suçlanacak

235 Cemal'in Talat'a 3 Kasım 1916 tarihli ayrıntılı telgrafı, kendisinin sert, sosyal-teknolojist ve emperyal açıdan tarafsız ama imhacı olmayan tutumunun çarpıcı bir kanıtıdır. "[İ]nsanca nakilleri"nin sağlanmasını talep etmiş (DH. ŞFR. 541-120) ve on binlercesinin zorla dinini değiştirmek suretiyle onları korumuştur (Cemal'den Talat'a, 1 Ağustos 1916, DH. ŞFR. 527-19). Cemal, savaş sırasındaki mektuplarında ve daha sonra yazılmış anılarında da Talat'la arkadaşça ilişkiler içindedir (örneğin, "Cenâb-ı Hakk hizmetlerinden memleketi müstefid etsün. Şâm Vâltlığı için iki yanaklarınızı öperek ricâ ederim"; 10 Ağustos 1916, DH. ŞFR. 519-63; benzer biçimde, her iki taraftan da "Kardaşım", 1011 Nisan 1916, DH. ŞFR. 62-294).

236 Abram I. Elkus, *The Memoirs of Abram Elkus, Lawyer, Ambassador, Statesman* (Londra: Gomi-das, 2004), s. 84; Bernstorff'tan Hertling'e, 25 Ocak 1917, Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 385'te alıntılanıyor; Falih Rıfkı (Atay), *Zeytinadağı* (İstanbul: Bates, 1981; ilk baskı, 1932), s. 78; Dündar, *İtihat ve Trakki Müslümanları iskân politikası*, s. 92-107. Karş. Çiçek, *War and State Formation in Syria*, s. 41-43.

hedefler haline gelmişlerdi. Onlar, bundan böyle, Osmanlı dünyasında görünlüğü olan ama pek az anlaşılmış, toplumdan kovulmuş kişilerdi. Alman ve Avusturya orduları dahi onlardan uzak durmak ve yazgılarıyla ilgili meselelere müdahale etmemek durumundaydı.

Ermeniler, Avrupa modernitesinin paradigmatik bir gerçekliğini teşkil ediyorlardı, fakat çağdaşları nezdinde garip bir şekilde uzak ve anlaşılamaz kaldılar. Türkiye’de görev yapan Avusturyalı bir devlet görevlisi (daha sonra Moshe Y. Ben-Gavriël adıyla yazacaktır), çöle gönderilen İstanbullu meşhur bir Ermeni’den bahsederken, hem kuru hem de şaşkınlık yüklü bir cümlede, kurbanın yanlış yaptığı tek şeyin Ermeni doğmak olduğunu yazıyordu. Yahudiler 1917 baharında sert tedbirleri müteakip Yafa’dan tahliye edildiklerinde, İtilaf devletleri ve Yahudi gazeteleri Talat’ın suçunun tarihsel boyutlarını yanlış yorumladılar; Yahudilerin gördüğü eziyeti Ermenilerinkiyle aynı düzeye yerleştirdiler, hatta Filistin’deki “son zorbalıkların karşısında Ermenilere yönelik katliamın soluklaştığı”nı dahi öne sürdüler.²³⁷ Bu ve diğer gerçeğe aykırı tasvirler, Yahudilerin yakın gelecekte kolektif tehdidi ölümcül bir biçimde yanlış değerlendirmelerine katkıda bulunmuştur.

Filistin’deki Yahudi karşıtı hissiyat, Siyonistlerin resmetmeye çalıştığı gibi sadece feodal toprak sahiplerinin kıskırtmasının bir neticesi değildi; bu hissiyat, aynı zamanda, Osmanlı’nın son dönemlerindeki birlikte yaşamaya dair zorlu meselelerle ilişkiliydi. Kimi Siyonistler daha 1915 başlarında, Osmanlıcı bir arada yaşama fikrinden tamamen vazgeçmiş (elbette bunu herhangi bir zamanda ciddiye aldılarsa) ve bizzat birlikte yaşamayı da küçümser olmuşlardı. David Ben-Gurion’ın* iki savaş arası dönemdeki önemli akranlarından olan Vladimir Jabotinsky, Max Nordau’ya (Theodor Herzl’le birlikte Dünya Siyonist Örgütü’nün kurucusu), “Konuşmalarınızdan birini anımsıyorum; ‘Avrupa’nın sınırlarını Fırat’a kadar genişletmek için Filistin’e gidiyoruz. Ve buna engel: Türkiye’ dediniz. Şimdi bu bir sona yaklaşıyor. Öylece oturup hiçbir şey yapmamalı mıyız?” demiş olduğunu anımsıyor. İşin aslı, Jabotinsky 1915 baharında, daha sonra Osmanlı karşıtı Yahudi Birliği haline gelip İstanbul’daki Yahudi temsiliyetinin başını ağrıttakç örgütün kurucuları arasındaydı.²³⁸ İTC’nin mantığına göre, Yahudiler Ermenilerden da-

237 Avusturyalı subay Eugen Hoeflich’in, 1917 günlüklerine dayandırdığı kurgusal olmayan romanı için bkz. Moshe Y. Ben-Gavriël, namı diğer Eugen Hoeflich, *Jerusalem wird verkauft*, der. Sebastian Schirrmeyer (Wuppertal: Arco, 2016), s. 37, 45, 54; ilk İbranice baskı 1946; “Allies to Capture Jerusalem in June”, *Sun* (New York), 16 Mayıs 1917, s. 1.

(*) İsrail’in ilk başbakanı. 1886-1973 yılları arasında yaşamıştır – ç.n.

238 Michael Stanislawski, *Zionism and the Fin de siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky* (Berkeley: University of California Press, 2001), s. 241’de alıntılanıyor. Jabotinsky’yle alakalı endişeler için bkz. örneğin, Lichtheim’dan Zionisches Zentralbüro’ya (Siyonist Merkez Büro), 7 Ağustos 1916, CZA Z3-60, 00171-00175; Osmanlı hükûmetine mesaj, 17 Ağustos 1916, Z3-66.

ha az hain değildi, ama bir öncelikleri yoktu ve daha fazla uluslararası güce sahiptiler. Osmanlı Ermenileri diğerlerinden daha az masum ya da daha az zeki değildi, dolayısıyla üzerine suç atılması kolay bir hedef oluşturunuyorlardı. 1910'da, iki savaş arası dönemde ve sonrasında birçokları böyle varsayma eğilimindeydi. Gerçekten de geç Osmanlı dünyasının en eğitilmiş, en çevik, ama aynı zamanda en savunmasız kesimini oluşturunuyorlardı. Bu itibarla, pek çoğu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, reforma tabi tutulmuş bir anayasal politikaya kendini derinden adamıştı. Osmanlı'nın son dönemlerindeki gerçek güçlükleri biliyorlardı. Bu güçlükler, Siyonistlerden çok daha fazla onların dünyasını oluşturunuyordu. Ama bu dünya 1910'larda çöktü. İmparatorluktaki kargaşa ve savaşın ilk aylarındaki koşulların özel bir bileşimi, hüsrarla sonuçlanan fetih girişimlerinin ardından Ermenileri belirgin bir hedef haline getirdi. Yukarıdan ve aşağıdan aktörler, aşırılıkçı fikirler, kökleşmiş önyargılar ve maddi saikler zalimane imha sürecinde bir araya geldi. Yirmi yıldan biraz fazla bir zaman sonra, farklı ama ilişkili ve karşılaştırılabilir bağlamlarda, Avrupa'nın Yahudileri benzer bir deneyim yaşayacaktı.²³⁹ Talat, Hitler değildi, ama iki lider de krizlerin ve yenilginin üstesinden gelmek için, çözüm olacağına inandıkları yurtiçi radikal şiddete kucak açan siyasi partileri, devletleri ve toplumları temsil ediyordu. Talat geniş anlamda Avrupa'nın 20. yüzyıldaki soykırımsal örüntülerin oluşumuna öncülük etti. Bu öncü örüntülerin kurbanlarıyla dayanışmadan kaçınmak için, korku, önyargılar, etnosantrizm ve Ermenilerin yaşadıkları zulümle araçsalıcı, sansasyonel bir karşılaştırma da dahil olmak üzere zorlayıcı güncel sebepler mevcut olmakla beraber, böyle yapanlar ya da bu örüntüleri "Asyalı" ya da "Doğulu şiddet" olarak yanlış anlayanlar, geleceğin nasıl olabileceğini zamanında ayırt etme fırsatını kaçırdılar. Hayfa kaymakamı, Yahudi köylüleri, (iddiaya göre ya da değil) "casus [Yosef] Lishansky'yi [NILI grubundan] teslim etmezseniz, kaderiniz, öldürülmelerine şahsen katıldığım Ermenilerin kine benzer olacak," demek suretiyle tehdit ettiğinde, aslında, –bizzat faillelerinden olduğu işkencenin yanı sıra– dehşete düşürecek bir propaganda uyguluyordu. Yafa'nın tahliyesi sırasında, bütün gruplara diz çöktürmek için, başkaları gibi Cemal de bu retoriği kullandı. Bununla beraber ne Cemal ne de kaymakam, gerçekte, daha önce Talat'ın sadece Ermenilere karşı uygulanmasını emrettiği gibi bir plan uygulayabildiler.²⁴⁰

239 Lehmann-Haupt çiftinin hayatında, Talat'ın İstanbul'undan Hitler'in Avusturya'sına kişisel bir yolculuğa tanıklık ederiz; bkz. H. Kieser, "Armeniemord, Shoah und das Ehepaar Lehmann-Haupt: Eine Kontextualisierung", Sebastian Fink, Klaus Eisterer, Robert Rollinger ve Dirk Rupnow, der., *Carl Friedrich Lehmann-Haupt: Ein Forscherleben zwischen Orient und Okzident* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2015), s. 95-108.

240 Talat tarafından Beyrut valiliğine, tahkikat, 24 Kasım 1917, BOA DH. ŞFR. 81/233, telgrafın tercümesine Ben-Bassat, "Enciphered Ottoman Telegrams from the First World War", s. 281-

ITC'li adamların kullandığı söylem zararsız değildi. Cemal "Filistin ikinci bir Ermenistan haline gelebilir" diye endişeleniyordu.²⁴¹ Uyguladığı sert ama sınırlı önlemler, hâlâ yerel öz-yönetim karşısında yerleşik bir emperyal merkezîyetçilikten yanaydı. Odaklanmış olduğu Siyonizm karşıtlığı, kapsamlı Yahudi karşıtı önlemlere yol açma potansiyeli taşıyordu. Gerçekte, zaman zaman bütün Yahudilerin Siyonist hareketin bir parçası olduğunu düşündü,²⁴² tıpkı Talat'ın bütün Ermenileri köktencilleştirip tamamının bir isyana dahil olduğunu düşündüğü gibi. Dahası, Talat da "bütün Yahudilerin birlikte çalıştığını" düşündü ve bir keresinde Nahum'a Yahudilerin Filistin'den topyekûn tehcirini alaycı bir biçimde ima etti.²⁴³ Ermeni meselesinde de Talat ve yakın arkadaşları, başlangıçta "sadece", Avrupa gözetimindeki, gayrimüslimlere daha fazla bölgesel öz yönetim imkânını da içeren reformların önüne geçmek istemişlerdi, fakat Doğu'da örgütlenen savaş, Ağustos 1914 başlarından itibaren, tümünden tehcir ve imha politikasına sarılmalarına izin verecek bir bağlam yarattı.

1915 itibarıyla, özgür ve disiplinli bir eşitlikçi çoğulculuk doğrultusunda herhangi bir gelişme kabul edilebilir değildi. Böylesi bir gelişme, Gökalp'in İslâmî Türklük'ü modernist bir yaklaşımla yüceltmesi sayesinde beslenen modern-öncesi Osmanlı kudreti mitine yaslanan demode merkezîyetçi emperyal idare iddiası için tehditkâr olurdu. Alman *Vossische Zeitung* gazetesi için çalışan ve aynı zamanda bir Siyonist temsilci olan Julius Becker, 1917 sonlarında Talat ve Cemal'le yaptığı uzun mülâkatların ardından vaziyeti şöyle açıklıyordu: Bu emperyal idareciler kaygı içindeydiler. Faal ve geleceği parlak, iktisadi olarak gelişen ve özgüven sahibi grupları yönetme kabiliyetlerinin olmadığını hissediyorlardı. Nihayetinde, içeride uygulanabilir, esaslı bir projeye sahip olmaksızın, imparatorluğun sadece dış hudutlarına yoğunlaştılar. Barış zamanında dahi "[farklı] milliyetler için makul bir politika" potansiyelinden ve "beslenmesine Almanya'nın katkıda bulunduğu pan-Türkçülükten vazgeçme" bilgeliğinden yoksundular. Almanların yardımı bu vaziyeti savaştan sonra bile değiştiremedi.

Becker, bizzat Almanya'nın gerekli bilgelikten yoksun olduğunu sözlerine ferasetle ekler. Almanya uluslararası düzlemde Yahudilere karşı dostça görünmek istemiş, kendisinden yana olan basın da bunu ispatlamasını istemiştir. Fakat Almanya içinde işler böyle değildi: Filistin'deki Yahudiler lehine

282'de yer veriliyor; Atay, *Zeytinadağı*, s. 61-63; Ali Fuad, Robert Mazza, "We will treat you like the Armenians": Djemal Pasha, Zionism, and the Evacuation of Jaffa, April 1917", *Çiçek, Syria in World War I*, s. 99'da alıntılanıyor.

241 Lichtheim, 2 Ocak 1917, Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 279'da alıntılanıyor.

242 Çiçek, *War and State Formation in Syria*, s. 81, 84.

243 Lichtheim'dan Zionistisches Zentralburau'ya, 11 Ağustos 1916, Z3-60, 00148; Morgenthau'nun günlüğü, s. 332, 17 Eylül 1915.

fiiller alenileşirse, otoritelerin “şerefini tehlikeye atabilir”di. Bununla beraber Becker Yahudilerin, “birçoklarının korktuğu gibi ‘Ermenilerin yazgısı’yla karşı karşıya gelecekleri”ne inanmıyordu. “Türkler, bunun Yahudilerde Ermenilerde olduğu denli kolay işe yaramayacağını gördüler.” Becker’ın yaklaşımı, bu açıdan, ABD medyasındaki sansasyonel habercilikten farklıydı.²⁴⁴

Diğer azınlık örgütlenmeleri gibi Siyonizm de 1908’deki Jön Türk Devrimi’nin ardından çok umutluydu. ITC’nin merkezi Selânik, aynı zamanda büyük ölçüde bir Osmanlı Yahudi şehriydi, Osmanlı Yahudilerinin çoğu Siyonist olmasa da (çünkü sadakatsiz görünmekten korkuyorlardı ya da basitçe ilgili değillerdi veyahut Siyonistleri “bir avuç şarlatan” olarak değerlendiriyorlardı) Selânik Siyonizm için sağlam bir kale olduğunu ispatlamıştı.²⁴⁵ Fakat Abdülhamid’in katı kısıtlamalarının ardından gelen liberal dönem, Filistin’e göç gibi daha iyi olasılıkları vaat etti. Avrupalı Siyonistler ve onların Osmanlı Yahudisi ve dönme aracıları, Avrupa’da yayımladıkları birçok metin açıkça böyle olmasına rağmen, özerklikçi ya da ayrılıkçı olarak görünmekten büyük bir dikkatle kaçındılar.

1908’den itibaren Siyonizm, iktidarın dikey mantığına uydu ve Filistin’in bazı kısımlarında Yahudi özerkliği de dahil olmak üzere özerkliklerin tesisi için prensip olarak daha fazla şans tanıyan adem-i merkezîyetçi modeli savunan Sabahaddin’in muhalif hareketiyle değil de Jön Türk hareketinin en güçlü örgütü olan ITC’yle ayrıcalıklı ilişkiler tesis etmek hususunda azim gösterdi. İstanbul’daki Siyonist Örgüt’ün 1908’den bu yana gayriresmî temsilciliğini yapan Victor Jacobson’un başlıca aracıları Emmanuel Karasu (Selânik mebusu), Nissim Mazliyah (İzmir mebusu) ve Rabbi Haim Nahum’dü. Bunların tamamı, Selânik’teki Nâzım, Talat ve Cavid’in yakın ahbablarıydı. Nâzım, Yahudileri “en güvenilir unsur” olarak niteliyordu ve 1909 başlarında milyonlarca Avrupalı Yahudi’nin Osmanlı topraklarına göç etmesini memnuniyetle karşıladı. Gerçi göç edenlerin sadece bir kısmı Filistin’e kabul edildi, zira orada çok fazla temerküz ederlerse, Osmanlı hükûmetine yönelik “bir tehlike” teşkil ederlerdi.²⁴⁶

Talat, 1909 sonlarında Siyonist Örgüt’ün ikinci başkanı David Wolff-

244 “Reisebericht von Dr. Becker”, Ocak 1918 başları, CZA Z3-11. Benzer olarak, karş. Lichtheim’den Zionistisches Zentralbureau’ya, 2 Nisan 1917, CZA Z3-66.

245 *Samboul* gazetesi, 2 Mart 1911, Mandel, *Turks, Arabs and Jewish Immigration*, s. 243’te alıntılanıyor.

246 Jacobson’dan Wolffsohn’a, 8 ve 12 Şubat 1909, Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 144-148’de alıntılanıyor. Karş. Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries* (Berkeley: University of California Press, 2000), s. 121-123.

sohn'dan, Yahudilerin Filistin'e tarihi ve dinî bağılıklarını beyan eden bir pusula aldı, Wolffsohn bir yanıt rica ettiyse de Talat bu yanıtı vermedi. Talat, Temmuz 1909'da Londra'ya yaptığı ziyaretten bu yana, "hükümetin [Siyonistlerin] arzularını yerine getiremediği"ni defaatle beyan etmişti. Onlara saygı duyuyordu, ama iktidar ve kaynaklar için yürütülen rekabette potansiyel olarak faydalı, kıdemsiz takım arkadaşları olarak. Kamusal olarak yürütülen tartışmaların bir neticesi olarak, ITC içindeki şüphecilik daha açık bir biçimde dile getirilir oldu. Aynı zamanda, basında çıkan kötü haberler ve özellikle İslâmcı çevrelerde Siyonistlere yönelik husumet artıyordu. Talat'ın ve ITC'nin krizi, Siyonizm ve Osmanlı'nın geleceği üzerine 1911'de mecliste yapılan esaslı bir tartışmayla aynı zamana denk geldi (bkz. Üçüncü Bölüm, "Düşünceli, Huzursuz, Çökkün" başlığı). Bu tartışmayla, anayasal vatanperverlik bahsinde ortak, uygulamaya konabilir hedeflerden yoksun olunduğu açığa çıktı. Osmanlı Ermenileri haricinde herkes, şu ya da bu ölçüde açıkça belirtilmiş alternatif seçeneklere sahip olmalıydı; örneğin, Anadolu için dışlayıcı bir Türkçülük, Filistin için ayrılıkçı Siyonizm, Irak ve Suriye için Arap idaresi.

Muhalefetin 1912'nin ikinci yarısında kısa süren iktidarının ardından Siyonistler ITC'nin Ocak 1913 darbesini ve takibindeki diktatörlüğü, bilhassa da Mahmud Şevket Paşa suikastının ardından Haziran 1913'te kurulan yeni kabineyi memnuniyetle karşıladılar. Genel olarak, ITC ile Osmanlı Yahudi seçkinleri arasındaki yakın çalışma ilişkisi güçlenmişti, zira tek parti rejimi yakından işbirliği yapmış olduğu diğer gayrimüslim temsilcileri artık güvenilmez ve hain olarak görüyordu. Boşluğu Yahudiler doldurdu. Alman-Yahudi gazetesi ve Siyonist Örgüt'ün sözcüsü *Die Welt*, Temmuz 1913'te şöyle yazıyordu:

Yeni Sadrazam Prens Said Halim, Yahudilere karşı cömert tavrını defaatle göstermiştir. İyi bilindiği üzere, yeni Dahiliye Nâzırı Talat Bey, bir Yahudi okulunda eğitim görmüştür ve o zamandan bu yana pek çok Yahudi şahsiyetle dostça ilişkiler içinde olmuştur. Yahudi İspanyolcasını çok iyi konuşuyor ve biraz İbranice de anlıyor. Kendisini şaka yollu "Yahudi Bakanı" olarak adlandırıyorlar. Kabinenin bir diğer mensubu, devlet şurası başkanı ve eski meclis başkanı Halil Bey de bilhassa Yahudi dostu bir tavırla sivrilmektedir.

Die Welt Talat'ın dilbilgisini abartmakla ve hepsinden öte bütün bir Osmanlı'nın geleceği meselesini Yahudilere –zahiren– sempati duyulup duyulmadığı sorusuna indirgemekle beraber, kendini ve Yahudi okuru pohpohluyordu. Diktatoryal kabinenin bölgeyi içine sürükleyebileceği olası uçurumlara dair herhangi bir ipucu sunmuyordu.²⁴⁷

247 "Das neue türkische Kabinett und die Juden", *Die Welt*, 4 Temmuz 1913, s. 856. Karş. Ahmad, "The Special Relationship".

Selânik'ten kaynaklanan ve başkaca ilişki ağları sayesinde Yahudiler, Talat'a erişebilmekle ilgili bir ayrıcalığa sahiptiler. İlişki ağları kurmak hususunda girişken biri olan Talat, şahsi girişimler için müsait biriydi, bununla beraber karşılığında, özellikle basınla ilgili konularda ve mali meselelerde hizmet beklerdi. Talat, İstanbul'da ve yurtdışında basında, özellikle de Yahudi basınında çıkan iyi haberlerden sık sık istifade etti.²⁴⁸ Fakat yine de Yahudilerle ve Siyonizmle çok fazla ilişkilendirilmek istemiyordu. 6 Ocak 1913'te şahsi bir görüşme sırasında Jacobson'a, "Siyonizm bizim için bir iç siyaset ve partiler arası mücadele meselesi," diyordu; zira, muhalefetin İTC ve Siyonistler arasında açık bir işbirliğinden kârlı çıkacağından korkmaktaydı. Buna karşılık Jacobson da "Talat milliyetleri reddetmekte ısrarcı davranıyor... O bir devlet adamı değil, ama iyi bir parti lideri," gözleminde bulunuyordu. Aslında Talat, 1913 başlarında Siyonistlerle daha yakın bir ilişki arayışı içine girmiş ve Jacobson'la birkaç kez temas kurmuştu. Şimdi, İTC'nin kıdemli mensuplarından Esad Paşa'yı (Toptani) ve önde gelen bir İTC entelektüeli ve İstanbul Üniversitesi profesörü Ahmed Ağayev'i de (Ağaoğlu) kendisine aracı olarak kullanıyordu.²⁴⁹

Jacobson'a göre, Ocak 1913 darbesinden sonra "Siyonizm meselesi ve genel olarak Yahudi meselesi"yle ilgili olarak başkentte "hâkim olan ruh halinde büyük bir değişim" mevcuttu.²⁵⁰ İTC'nin fark edilir Yahudi yanlısı değişimini tetikleyen bir faktör, daha önce de değinildiği gibi, reform meselesinin 1912 sonlarında uluslararası düzlemde yeniden gündeme getirilmesini müteakip Ermenilerle ilişkinin daha da mesafelenmesi, potansiyel olarak da kopma noktasına gelmesiydi. Nahum, genel olarak Osmanlı Yahudilerine de bir ölçüde ıstırap veren Siyonizm karşıtı kısıtlamaların ortadan kaldırılmasını talep etme fırsatını kullandı. 10 Şubat 1913'te Adliye Nezareti'ne gönderdiği pusula, merkezi İstanbul'da olan ve 1909'dan bu yana Siyonistler tarafından finanse edilen Yahudi gazetesi *L'Aurore*'da da yayımlandı. Başyazı, "Türkiye'de Pan-Yahudilik ve Pan-İslâmcılık arasında bir ittifak biçimin-

248 Bu, *Jüdische Rundschau, Die Welt, Der Orient* gibi Yahudi gazeteleri ve bunlardan daha fazla da İstanbul merkezli ve Siyonistler tarafından desteklenen *Le Jeune-Turc* gazetesi için geçerlidir. Talat'la ilgili uzun, methiyeler düzen makalelere örnek olarak: "Le voyage de Talaat bey [Talat Bey'in seyahati] [Livadiya'ya]", *Le Jeune-Turc*, 9 Mayıs 1914, s. 1; "Le voyage de Talaat bey [Bükreş'e]", 27 Mayıs 1914, s. 1. Talat lehine dezenformasyon (1914 baharında Rumların kovulması ve Rumlara karşı işlenen suçların inkârı) için: "Déclaration de Talaat bey", 9 Haziran 1914, s. 1; "Déclarations de Talaat bey sur son voyage à Carassi", 10 Haziran 1914, s. 1; "L'arrivée de S. E. Talaat bey et la situation: De notre correspondant particulier", 22 Haziran 1914, s. 1. *Le Jeune-Turc*, İTC yanlısı tavrınakarşın, sansür olağanüstü sıkı bir hal aldığı anda, 1913 bahar ve yazında geçici olarak kapatılmıştır (bkz. Neufach'tan Zentralbureau'ya, 22 Temmuz 1913, CZA Z3-46, 00052).

249 Jacobson, 6 Ocak 1913, CZA Z3-45, 00274-00275.

250 Jacobson'un Henri Frank'a mektubu, 28 Şubat 1913, CZA Z3-45, 00160-00162.

de şekil verilebilecek" bir Yahudi-Türk işbirliğinin faydalarını yüceltiyordu.²⁵¹ *L'Aurore*, Yahudilerin, "başka herkesi yönetebilecek" ve böylece "güçlü bir Yahudilik"ın yanı sıra, "büyük bir Türkiye" hayalinin gerçekleştirilmesine de yardımcı olabilecek küresel mali, entelektüel ve siyasi gücünün gösterisini yapıyordu. Talat, Avrupa'ya karşı takımların İslâmcı-Musevi ittifakı fikriyle baştan çıkmıştı veyahut en azından bu fikrin kendisi için fazladan bir hareket alanı açtığını düşündü.

Jacobson, Ağayev'in, Şubat 1913 ortasından sonra yapılan bir görüşme sırasında "Talat'ın talimatları doğrultusunda" öne sürdüğünü iddia ettiği argümanları şöyle özetliyordu: "İslâm çürüyor, dışarıdan gelen hiçbir destek olmazsa gidici ve kaçınılmaz olarak ortadan kalkmalı. İstidada sahip değiliz, ne bilgi birikimine ne de paraya. Yahudiler bunların tamamına sahip, ama eyleme geçebilecekleri alandan yoksunlar. İşlerimizi yönlendirmek için Yahudiler bize gelmeli, bizimle yakın bir ittifak oluşturmali." Farklı biçimlerde de olsa bu fikir, modern öncesi zamanlara kadar gidiyor ve Jacobson'un desteklemediği Batı karşıtı ve Hristiyan karşıtı fikirler ihtiva ediyordu. Olduğu gibi alınırsa bu önerinin "ne denli naif ve dahası tehlikeli" olduğunu biliyordu, ama öbür yandan aynı öneri, "Türkler Yahudi meselesini ... bizzat Türkiye'nin yüce siyasi çıkarı meselesi olarak görmeye başladığı" ölçüde, çok vatkardı. Jacobson, "Türkiye'nin yeniden yapılanmasına dönük Yahudi işbirliğini gerçekleştirmeye elverişli bir eylem programı" için ısrarcı oldu. 1913'te yeni oyunu oynamaktan memnundu ve bir görüşmelerinin ardından Talat kendisine "köpek, köpek oğlu köpek," dediğinde bütünyle üzülmeyi, hatta, "söylediği her şeyde tamamen haklı" olduğunu düşündü. Diğer Siyonistler bu fikre başından itibaren inanmadılar. Siyonizmin en iyi düşünürlerinden değil ama en iyi hatiplerinden biri olan Jabotinsky, Nordau'ya, "Hayır, Türkler bizim 'kardeşlerimiz' değil ve gerçek İsmaililerle [Araplar] bile ruhani bir bağımız yok," dedi. "Tanrıya şükürler olsun, biz Avrupalıyız ve Avrupa'nın bin yıllık kurucularıyız."²⁵²

Siyonist Örgüt, 1913'ten itibaren, göçün serbestleştirilmesi ve diğer kısıtlamaların kaldırılmasını mükâfatlandırmaya ve "1. Avrupa basınının Türk yanlısı manipülasyonu, 2. belli mali çevrelerin dostluğunu kazanmak" ve üçüncüsü, Yahudi uzmanlar sayesinde toprak satın almaya hazırды.²⁵³ Bunun karşılığında, Talat kimi vaatlerde bulundu veyahut iyice ölçülüp tartılmış küçük adımlar attı. Bu adımlar, yerel yöneticilere verdiği zımni emirler-

251 İngiliz büyükelçinin kelimeleriyle, 17 Mart 1913, FO 371/1794/16925, no. 218, *L'Aurore*'dan kupür de dahil olmak üzere, Mandel, *Turks, Arabs and Jewish Immigration*, s. 333-334'te alıntılanıyor.

252 Stanislawski, *Zionism and the Fin de siècle*, s. 241'de alıntılanıyor.

253 Jacobson'dan Paul Nathan'a, Hilfsverein der Deutschen Juden, 2 Mart 1913, CZA Z3-1640.

le çelişen, farklı yorumlanabilecek ya da yapılıp bozulabilecek şeylerdi. Yine de “iyi niyet”inin ilgili mahallerde görünür olmasını sağlamak hususunda nadiren başarısızlığa uğradı.²⁵⁴ Kırmızı tezkereyi (hükümetin istemiş olduğu biçimde işlevsel olmayan ayrımcı bir oturma izni) kaldırdı, ama toprak satın alma ve iskân konularında kısıtlayıcı olmaya devam etti, böylece Arapların taleplerini de sürece yedirdi. Bu talepler Haziran 1913'te Paris'te düzenlenen Arap Kongresi çerçevesinde daha yüksek sesle dillendirilmişti. Kongrede gözlemci olan Jacobson ve Sami Hochberg'ün (*Le Jeune Turc*'ün Yahudi yazı işleri müdürü) aksine, kongreye katılanların çoğunluğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni yeğliyordu. Cemiyet'in çizgisini takip ederek, Ermenilerle dayanışma beyan ediyor, Ermenilerin devam eden reform taleplerini ve eşitlikçi çoğulculuğu benimsiyordu. Bununla beraber, Siyonistler, geleceğe uzun vadede etki edecek ilkelerdense “dikey ittifak”ın (güce dolayimsız erişim) aşikâr faydalarını tercih ediyorlardı.²⁵⁵

Talat Siyonizme sadece küçük tavizlerde bulunduysa da yabancı Yahudilerin toprak satın alma fırsatları, yasal kısıtlamalara rağmen, yolsuzluk sayesinde çoğaldı. Neticede, İstanbul'da Siyonistler için “uygun bir iklim” hüküm sürmeye devam etti. 1913'te İstanbul'daki Jacobson'a katılan Richard Lichtheim, 1914 başlarında iyimserdi. “Talat'la çok yakın olan Büyük Haham [Nahum], dün bana, ‘Türkler [yeni] Amerikan büyükelçisinin [Morgenthau] Yahudi meseleleriyle ilgilenmesinden çok hoşnutlar,’ dedi. Bu, şüphesiz, yaşayacak yer temin etmeleri durumunda Amerika'dan maddi faydalar bekledikleri anlamına geliyor.” Osmanlı Yahudileri temsilcisi Nahum, o zamana değin çok temkinli olmuştu, ama artık İstanbul'daki Siyonist unsurların daha açıktan arkadaşıydı.²⁵⁶ Siyonistlerle işbirliği yapan Osmanlı Yahudileri, yeni yöneticiler hakkında, temel Siyonist ideallere ihanet edecek bir kültürel tek-tipleşme de dahil olmak üzere yönetici ideoloji hakkında atıp tutmakta ileri gidebiliyorlardı. Örneğin, Siyonistlerin desteklediği *Le Jeune Turc*'ün gazetecilerinden olan B. Israil, 1914 başlarında Talat'a yazdığı uzun bir açık mektupta, mevcut olanın sadece Türkçe bilmeyen Osmanlı insanları olmadığını, aynı zamanda “hayatlarını memleket içinde birçok küçük memleket kurmak için harcamış ve ruhları her daim gayri-Osmanlı edebiyatla beslenmiş” olanların da mevcut olduğunu yazıyordu. Önceden kendisinin de “vatanperver bilinç ve inançtan yoksun” olduğunu itiraf ediyor, şimdi vatanperver bir ideale sahip olmakla övünüyor ve “büyük Kardi-

254 J. Neufach, İstanbul, Zentralbureau Berlin'e, 22 Temmuz 1913, CZA Z3-46, 00052. Karş. aynı zamanda, Mayıs-Ağustos 1913'e ait bu dosyadaki diğer metinler; Mandel, *Turks, Arabs and Jewish Immigration*, s. 384, 468.

255 Mandel, *Turks, Arabs and Jewish Immigration*, s. 380, 388.

256 Lichtheim'den Actionscomité der Zionistischen Organisation'a (Siyonist Örgüt Eylem Komitesi), 23 Ocak 1914, CZA Z3-48, 00197-00203.

nal Richelieu"ye öykünülecek bir model olarak işaret edip Talat'a, Académie Française örneğini takip eden bir Osmanlı Akademisi kurması çağrısında bulunuyordu. Bu Osmanlı Yahudisi, Gökalp'in çizgisinde korporatist bir Osmanlı toplumu arzusunu itiraf ediyordu. "Birey, bütün parçaları ve bileşenleriyle, bütün zihniyle topluma aittir" diye yazıyordu. "[Bireyin] değeri ve büyüklüğü, bütünyle topluma tabiiyetine yaslanır."²⁵⁷

Yahudi temsilcilerin Gökalp'in ideallerine –en azından lafzen– coşkuyla kucak açmaları, yöneticiler arasında şüphesiz belli bir Yahudi yanlısı hüsnüniyet yarattıysa da ITC'nin Filistin'de bir Siyonist özerkliğe esastan karşı çıkışında hiçbir surette bir değişiklik olmadı. Bahar 1914'te Lichtheim'in aldığı bazı notlar, haklı olarak düşük bir güven resmeder. Zaman zaman vaziyete açıktan kandırmaca hâkim oluyordu. ITC temsilcileri çok büyük ölçüde önceden tasarlanmamış bir biçimde hareket ediyorlardı. Onlar ve diğerleri, Siyonistlerin kendilerine ödediği paraya layık değilmiş gibi görünüyordular. Sözler ve vaatler hızla değerini kaybediyordu. Kısıtlamalar kaldırılmadı. Daha da kötüsü, İstanbul'da bir Siyonist dernek önce hoş karşılandı, ardından ivedilikle yasaklandı. "*Le Jeune Turc*'ün yıllardır işbirlikçisi olan ve kaşılığında kendisine aylık ödemede [15 lira] bulunduğumuz Ağayev, öyle görünüyor ki ... bizi dolandırdı. Dün Talat'la [bizim lehimize] görüştüğü ... bir yalandı."²⁵⁸

Para hâlâ belli bir güç satın alabiliyordu. "Şimdi Ali Kemal'e [*Peyam* gazetesini yazı işleri müdürü] rüşvet vermek için elverişli [bir zaman]. O büyük bir dalavereci, ama [Dr.] Wellisch onu yıllık 5.000 Frank'a satın alabileceğimizi düşünüyor. Her koşulda, Arap basınına karşı ivedilikle harekete geçilmeli. [Arap gazeteleri] Hayfa'daki *Karmel* ile Yafa'daki *Filistin*'i birkaç bin Frank'a susturmamamızı gerçekten saçma buluyorum." Lichtheim, "Araplarla ilişkinin vaziyetin anahtarı olduğu"nu bizatihi biliyordu. "Eğer bu bakımdan hiçbir güçlüğüümüz olmazsa, her şeye ulaşabiliriz, zira hükümet dünden hazır." Fakat kendisinin yöntemleri, alanda güven inşasına ya da gelecekte temel sorunların ortaya çıkmasının önüne geçilmesine açıkçası uygun değildi.²⁵⁹

Seferberlik ve dünya savaşı Siyonizmi ve Filistin'i bir süreliğine siyasi arka plana attı. Konu ancak 1914 sonlarında, Cemal gözetim, tutuklama ve sınırlı ihraç ya da nakilden oluşan Filistin tedbirlerini önerip kısmen de uygulamaya başladığında yeniden ortaya çıktı. Bu tedbirler Doğu Anadolu'da hali hazırda gündemdeydi. Fakat Filistin söz konusu olduğunda süreç Talat için hiçbir zaman öncelik halini almadı. Yine de kayda değer bir uluslararası manivela imkânı sağladı ve Talat bu imkânı başarıyla kullandı, bilhassa da dik-

257 "Dahiliye Nazırı Talat Beyefendi Hazretlerine", *İctihad*, s. 95 (12 Mart 1914): 2132-2134.

258 Lichtheim'dan Zionistisches Zentralbureau Berlin'e, 12 Nisan 1914, CZA Z3-48, 00052-00053.

259 A.y., 14 Mart 1914, CZA Z3-48, 00103-00104.

katleri Ermenistan'dan uzaklaştırmak için. Bunun için Siyonizmi suçlamak anlamsız olurdu, fakat önceki tutumlara binaen daha sonra bir leke de ortaya çıkacaktı. Talat'la devamlılık esasında faal olarak etkileşimde bulunanların halefleri 1915 soykırımının inkârını desteklediler.²⁶⁰ Bu, soykırımın inkârını önemsizleştiren etik olmayan bir fırsatçılıktı ve hâlâ öyledir. Bu meselenin ötesinde, Talat'ın halefleriyle tazelenmiş kimi mantık evlilikleri, 1948'den sonra İsrail devletinin ve onun lobi gruplarının idare etmek zorunda kaldığı bir reel politikanın getirdiği bir mecburiyet olarak değerlendirilebilir.

Sallantılı bir zeminde her gün az bir güvenle yaşamış ve Filistin'deki baskıyı acı bir biçimde tecrübe etmiş olmalarına rağmen, Osmanlı'nın hâkimiyet alanındaki –yabancı uyruklular da dahil olmak üzere– Yahudiler, Birinci Dünya Savaşı'nda görece şanslıydılar. Rusya gibi düşman ülkelerin hemen hemen tamamının ya hapsedilmiş ya da sınır dışı edilmiş uyruklarının aksine, çoğu Filistin'de kalabildi. Dahası Almanya; Berlin, İstanbul ve Yafa'daki Alman Siyonist temsilcileri askerlik hizmetinden muaf tuttu. Rus Siyonistler de dahil olmak üzere Alman olmayan Siyonistler, Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman desteğinden yararlandılar.

Wangenheim, Talat'ın Kasım 1914'te küresel Yahudi sempatisini cezbetmenin önemi hususunda “en yüksek anlayış”ı tazelemiş olmasından memnundu. Basında anti-Semitizm olarak nitelenecek herhangi bir fiilden Almanya'nın sorumlu tutulacağından korkuyordu. Alman desteğine kamusal görünürlük kazandırılması hususundaki arzusunu defaatle dile getirdi ve Yahudilere karşı sertlik haberlerini –özellikle bu haberler abartılıysa– işittiğinde rahatsız oldu. Buna karşılık Talat da dünya basınında Türkiye'nin kötü şöhrete sahip olmaması için Siyonistlerin yapabilecekleri her şeyi yapmalarını beklemeye devam etti.²⁶¹ Dolayısıyla, Filistin'de ilk baskı dalgasına karşı güçlü bir destek elde etmiş Lichtheim, kendinden emin olmak için haklı sebeplere sahipti. 6 Ocak 1915'te Berlin'deki Siyonist merkeze gönderdiği mektubu, “hareketimiz var olduğundan bu yana hiçbir zaman bu denli kuvvetle desteklenmedik” diye bitiriyordu. Bu etkili destek Alman ve Amerikan diplomasisinin yanı sıra, Osmanlı başkentindeki nispeten yardıma hazır merkezî hükûmeti içeriyordu.²⁶²

260 Kimi örnekler için bkz. Rifat N. Bali, *Devlet'in örnek yurttaşları (1950-2003)* (İstanbul: Kitabevi, 2009); 20. yüzyıl sonları ABD'sinde hafıza siyasetiyle ilgili olarak bkz. Edward T. Linenthal, *Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum* (New York: Columbia University Press, 1995), s. 263.

261 Wangenheim Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 209, 226'da alıntılanıyor; Lichtheim'dan E.A.C.'ye, 6 Ocak 1915, CZA Z3-51, 00284-00292.

262 CZA Z3-51, 00292.

Siyonistler Alman ve Amerikan büyükelçiliklerine sürekli erişebilmek ayrıcalığından istifade ediyorlardı, ama bizzat Talat'la nadiren görüşebiliyorlardı. Oysa gerek yurtiçi gerekse diplomatik düzeylerde Filistin'e dair son söz Talat'a aitti. Bununla beraber, sahip oldukları kaygıları sürekli hükümete ileten birçok etkili aracından faydalanıyorlardı. Cemal'in sekreteri, eski Yafa kaymakamı Bahaeddin, "bir millet yaratmaya çalışan ve daha şimdiden kâğıt para ve pul kullanan asi ve entrikacı Siyonistlerle mücadele edeceklerine dair [25 Ocak 1915'te] bir beyanat verdiğinde" Morgenthau ivedilikle bilgilendirilmişti. Talat'a gitti, Talat da Enver'e telefon etti. Talat, bunun ardından Morgenthau'yu, "bu talimatın tasdik edilmiş olmadığı ve yayımlanmış olması halinde geri çekileceği" hususunda temin etti. Bunun yanı sıra, "Osmanlı tabiyetlerinin ilk yılı sırasında askerî hizmetin Yahudilere dayatılmayacağı ve eğer Osmanlı tabiyetine geçmeyi kabul etmişlerse ve istiyorlarsa bütün sığınmacıların dönebilecekleri" sözünü verdi. İlke olarak, yabancı Yahudilerin kalabilmeleri için tabiyete geçmeleri gerekiyordu.²⁶³

Ermenilere yönelik bu kapsamlı yurtiçi harekâtın öncesinde Talat, Filistin'deki Siyonistlere yönelik sert önlemlere izin vermemek hususunda özellikle istekli görünüyor ve böylelikle, yaygın olarak rapor edilen Yahudi sorunları konusunda kabul edilebilir bir basınçla karşılaşılıyordu. Aynı şekilde, Siyonist Örgüt'ün Filistin şubesi şefi Arthur Ruppin de 3 Mart 1915'te Talat'ın talimatları sayesinde, "Cemal Paşa'nın tavrında ani ve bariz bir değişim" tecrübe etmişti.²⁶⁴

24 Nisan'da, Talat nihai talimatlarını gönderdikten sonra ve İstanbul'un Ermeni seçkinleri tutuklanmadan hemen önce, durumdan şüphelenmeyen Amerikan büyükelçisi, Talat'la Nahum'u akşam yemeğine davet etti. "Masa'nın etrafında oturup Siyonizm meselesiyle ilgili olarak konuştu[lar]" ama sohbet daha akut bir meseleye kaydı. Morgenthau, "ihtilâle dönük olası bütün teşebbüsleri ezmeyi akıllarına koydukları"nı anlamıştı. Nahum, "besbelli içeride bir bela ortaya çıkmasından en az savaş[an] korktuğu kadar korkuyordu". Ermenilere dair sorular sorulduğunda, Talat, "onların pek çoğunu tutukladıklarını kabul etti" (aslında, genel nüfusa dönük tutuklamalar birkaç saat sonra başladı). "Türkler ancak bütün entelektüelleri zapt etmele-ri durumunda hükümet edebileceklerini fark etmiş görünüyorlar."²⁶⁵

263 Morgenthau'nun günlüğü, 175, 2 Şubat 1915. Karş. Mazza, "Djemal Pasha, Zionism, and the Evacuation of Jaffa", s. 92.

264 Arthur Ruppin, *Arthur Ruppin: Memoirs, Diaries, Letters*, der. Alex Bein (New York: Herzl Press, 1972), s. 156.

265 Morgenthau'nun günlüğü, s. 215-216, 24 Nisan 1915. Bu, Talat, Nahum ve Amerikan büyükelçisinin paylaştığı tek akşam yemeği değildi. Morgenthau'nun sefeli Elkus'la yenen kimi akşam yemekleri için, bkz. Göppert'ten, Pera, Bethmann Hollweg'e, 3 Ocak 1917, PA-AA/R 13837; Lichtheim'dan Zionistisches Zentralbureau'ya, 6 Ocak 1917, Z3-66.

Türkiye'nin şovenist ve kanlı 1915 baharı ve yazında vaziyet, korunmasız bütün gruplar için istikrarsızlığını korudu. Morgenthau, 26 Nisan 1915'te, "[Talat] bütün cemiyet ve oluşumları [itaatsiz grupları ve örgütleri] ortadan kaldırmakta kararlıydı. İhtilâlcilere liderlik etmiş olduğunu ve neler yapılabileceğini bildiğini söyledi. Bütün örgütlerin başını ezmek istiyorlar" diye kaydediyordu. Wangenheim, Morgenthau'yu, "Siyonistlere yardım edeceği ama Ermenilere etmeyeceği" hususunda temin etti.²⁶⁶

Talat zaman zaman tehditler savurdu, defalarca pohpohlandı, ama Siyonizmi ortadan kaldırmaksızın kontrol altına almayı becerdi. Bunu başarabilmek için, yolsuzluk, zorbalık ve araçların halet-i ruhiyelerine hâkimiyetten istifade etti. Yahudiler olumsuz neticelerle karşılaşmasın diye Nahum üzerinden, Morgenthau'nun –ABD'ye dönüşünü müteakip– kamusal görünürlüğüne sansürlemekle kalmadı, onun "Türk hayranı bir konuşma yapmasını bile sağladı".²⁶⁷

Bu güç dengesi 1915'ten, Nahum'un rahatladığı 1916'ya kadar değişmedi. 1916 başlarında Talat'la yaptıkları bir görüşme sırasında Nahum, "Yahudilere karşı hiçbir şey yapılmayacağı" hususunda temin edildi, çünkü, "[komite yöneticileri] bir Ermeni sorununa sahipken, [Talat] mevcut durumda bir Yahudi sorunu istemiyordu".²⁶⁸ Ermenilerin saplantı haline getirilmiş olması, böylece dikkatlerin Yahudilerden uzaklaşmasına ve onların korunmasına yardım etti. Aynı şey bir yıl sonra Nisan 1917'de Yafa Yahudilerinin tahliye edilmesi sırasında da hâlâ geçerliydi. Aynı yıl daha sonraki bir vakitte, Rus Devrimi, savaştan geri çekilmek, Balfour Deklarasyonu ve Kudüs'ün işgali, hem Filistin hem de Ermenistan-Kafkaslar için politik güçler dengesini esastan değiştirdi.

Yahudilerin Yafa'dan tahliyesinden önce Mart 1917'de Müslümanlar Gazze'den çıkarılmış, daha güneye sürülmüşlerdi. Bu iki tahliye ilerleyen İngiliz kuvvetleriyle (Avustralya ve Yeni Zelandalılardan oluşan Anzak birlikleri de dahil olmak üzere) girişilecek muharebelerin habercisiydi. Her iki tahliye de benzer prosedürleri izledi ve büyük ölçüde askeri zeminde gerekçelendirildiler. Birçok güçlük içinde gerçekleştirilen bu tahliyeler, bilhassa ülkede hâlâ görece küçük bir azınlığı oluşturan Yahudiler için tehditkâr görünmekteydi. Buna rağmen Kudüs'ün İspanyol konsolosu Conde de Ballobar, meseleyi soruşturup "Yahudilere yönelik katliam ya da zulüm olayları olduğunun doğru olmadığını" rapor etti. Bu, ABD konsolosunun da fikriydi.²⁶⁹ Bunun-

266 Morgenthau'nun günlüğü, s. 217-218, 26-27 Nisan 1915; karş. s. 393, 23 Kasım 1915.

267 Lichtheim'dan Zionistisches Zentralbureau'ya, 7 Ağustos 1916, CZA Z3-60, 00168 ve 31 Ağustos 1916, 00108.

268 Morgenthau'nun günlüğü, s. 431, 6 Ocak 1916.

269 Yuval Ben-Bassat ve Dotan Halevy, "A Tale of Two Cities and One Telegram: The Ottoman Military Regime and the Population of Greater Syria during WWI", *British Journal of Middle Eastern Studies* (4 Kasım 2016), <http://dx.doi.org/10.1080/13530194.2016.1246240>; Robert Maz-

la birlikte, basında Yafa tahliyesiyle ilgili sansasyonel haberler ve propaganda yapıldı. Gelecek on yıllarda da etnosantrik tarihyazımı aynı şekilde yapılacaktı. Bu, 1917 tahliyesinde rolü olanlara haksızlık etmek anlamına gelir, ama çok daha önemlisi, Ermenilerin mağduriyetinin anısı sansasyonel karşılaştırmalar için kullanılmış, ama bizatihi kendi önemi teslim edilmemiştir.

Bu nedenle, tarihsel dürüstlük babında geriye kalan, sorunlu bir mirastır. Bu, Talat'ın, Türkiye'yle Almanya'daki Yahudi seçkinler grubunun mensuplarıyla iyi çalışma ilişkileri yürütmüş, eski kafalı ve engelleyici yoldaşlarını ya da muhalif bir ayaktakımını bertaraf etmiş, makul ve dostça bir devlet adamı olarak tasvir edilmesi hususunda bilhassa doğrudur. Talat, Yahudilerin ya da Almanların –Enver'den başka– neredeyse tek arkadaşı olduğu iddiasının kendisine verdiği kozu, bu gibi mesajların muhataplarından azami desteği garantileyebilmek adına, iyi oynadı. Bu sayede, öncelikle ITC'li yoldaşlarıyla yakinen özdeşleştirilmek konusunda ısrarcı oldu, ama aynı zamanda, Yahudi meseleleriyle nasıl uğraşacağını ve bu meselelerden nasıl en kârlı çıkacağını da biliyordu. Balfour Deklarasyonu'ndan sonra dahi bu kartı nasıl oynayacağını biliyordu (bkz. Altıncı Bölüm, “Emperyalizmler Ütopya ve Distopyayla Karşılaşıyor” başlığı).

Yahudi çevreleri, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki ülke içi soykırımın bu kuvvetli öncüsünü görece eleştirel olmayan bir biçimde resmetmeye devam etmekle kalmadı, onunla yapılan pazarlıkların bir neticesi olarak, kendisinin ve ITC'nin davasının açık propagandası da yapıldı. Bu tasvir üzerinde –az sayıda sol ya da liberal ses hariç– savaştan sonra da eleştirel bir düşünüş olmadığı, söz konusu tasvir gözden geçirilmediği ve 20. yüzyılın sonlarına kadar varlığını devam ettirdiği için,²⁷⁰ temel bir soruna ve tarihsel bir kusura işaret eder. Kötülükle analitik olarak yüzleşmek konusundaki yetersizliklere ve geniş anlamda Avrupa'daki ilgili tarihsel bağlantıların yanlış anlaşıldığına delalet eder. Bu, Almanya'da, bu çalışmada “politik şizofreni” olarak adlandırılan şeye yol açmıştır. İlk dönem Nasyonal Sosyalistlerin (Naziler), Almanya'daki “son derece güçlü Yahudi basını”nı, dürüst Talat'ın değil de onun katilinin ve bu katilin 1921'deki ziyadesiyle liberal yargıçlarının ta-

za, “Djemal Pasha, Zionism, and the Evacuation of Jaffa”, s. 96-97. Karş. Conde de Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, der. Eduardo Manzano, Moreno ve Roberto Mazza (Londra: I. B. Tauris, 2011). Dotan Halevy'nin ve Yuval Ben-Basat'ın 28-31 Ekim 2015'te Zürih Üniversitesi'nde düzenlenen *Ottoman Cataclysm: Total War, Genocide and Distant Futures in the Middle East (1915-1917)* konferansına, 1917'de Yafa üzerine yaptıkları katkılardan da yararlandım.

270 Bu, Isaiah Friedman gibi liyakat sahibi bir araştırmacı için bile geçerlidir; bkz. Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*.

rafını tutmakla suçlamış olması acı bir ironidir (bkz. Altıncı Bölüm, “Ölüm ve Almanya’yla Türkiye’de Ölümden Sonraki Hayat” başlığı). İstanbul’daki ve diğer yerlerdeki “Yahudi basını”, iktidarının kritik yılları sırasında pekâlâ Talat’tan yana olmuştur.

Son olarak, bahar 1917’de Yafa söz konusu olduğunda, Ermeni soykırımının İTC’nin yıkıcı dikkatini Filistin Yahudilerinden uzaklaştırmaya, 1915-1916’da olduğu denli katkıda bulunmadığını, daha ziyade, sahip olduğu benzersiz dehşetle, uluslararası arenanın koruyucu dikkatini bu Yahudilere ve hâlâ fazlasıyla kırılgan olan Siyon projesine çektiğini söyleyebiliriz. Talat’ın konumu ve genellikle İTC rejiminin tepesindeki üçler erkinin üçüncü adamı olarak nitelenen Cemal Paşa’yla (bahriye nâzırı ve Dördüncü Ordu komutanı) ilişkisi söz konusu olduğunda, Filistin’deki hassas meselelere dair bu ikisi arasındaki iletişim, bütün bu konularda Talat’ın –sadrazamlığa yükselmeden önce bile– son söze sahip olduğunu ortaya koyar. Yanı sıra, başkentteki yabancı temsilcilerle önemli konulardaki iletişimi de 1913 yazından itibaren bizzat kendisi yönetmiştir. Yabancıların baskısı, uluslararası imaj ve Almanya’yla hayati önem taşıyan ilişki meselelerini Hariciye Nezareti ile yakın ilişki içinde bulunarak değerlendirmiştir. Bütün bunlar, Osmanlı idaresindeki en üst pozisyona tırmanmadan çok evvel kuvvetli bir konuma sahip olmasına katkıda bulunmuştur.

ZAFER VE DÜŞÜŞ, YALANLAR VE ZORLUKLARI YENME GÜCÜ (1917-1921 VE SONRASI)

Talat'ın 1917 başlarında sadrazam olarak Said Halim'in yerine geçmesi mantıklı görünmektedir, hatta geç kalmış olduğu bile söylenebilir. Talat, Ekim 1914'ten bu yana, yakın çevresindeki karar alıcılar ekibinden Halim'i büyük ölçüde dışlamış ve onu marjinalleştirmiş, Ekim 1915 sonlarında da Hariciye Nezareti'ndeki görevine son vermişti. Said Halim sadrazamlıkla birlikte bu bakanlık görevini de yürütmekteydi. Nihayetinde, 1917'de, ITC çekirdek ekibinden bir adam, katıksız bir komiteci, imparatorluğun başındaydı. ITC basını, ITC'nin merkezinde yer alıp da gücü elinde tutanların, hükümeti ilk kez bütünüyle temsil edeceği yeni bir dönemi duyuruyordu.

Alman ve Avusturya-Macaristan basını, Talat Paşa'nın sadrazamlığa tırmanışını memnuniyetle karşılayıp onu büyük, ehil ve imrenilecek derecede enerjik bir devlet adamı olarak övmeye devam etti. Bu çalışmada çerçevesi çizilen "Alman şizofrenisi" bir yandan büyülenmiş, ihtiraslı ve sahiplenici biçimlerde gelişip kendini açığa vururken, öbür yandan da zaman zaman, şiddetli bir biçimde yıkıcı olan ITC'yle, genel olarak geç Osmanlı İmparatorluğu'yla, özel olarak da yeni sadrazamla şoke olduğu ve yabancılaştığı ilişkiler içinde oldu. Talat, kartlarını en iyi biçimde nasıl oynayacağını ve aynı zamanda Enver'le Cavid'in kabiliyetlerini nasıl kullanacağını biliyordu. Ludwig, *Berliner Tageblatt*'ta şeytansı mizaçlı bir Talat'tan bahsettiyse (bkz. Birinci Bölüm "İlk Bakışta" başlığı) bile, birçok okuyucu, bu dâhi, yine de birazcık egzotik, yeni ve vaatkâr siyasetçi tipine karşı büyülenmiş hali hemen anlamış olmalılardı.

Talat, sadrazam olarak bu yeni pozisyonunda bile, Ermeni karşı politika-

lica konuşmaları bu hali yansıtır. 1915-1916'daki imha politikası bütün bir ülkeyi içeride daha da istikrarsız bir hale getirmekle kalmamış, aynı zamanda açıkça etik olmayan ve hukuksuz bir vaziyete sokmuştu. Siyasi sınıfın ve ordunun önemli bir kısmı, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde "yozlaşmış ahlâk"la (Cavid) işaretlenmiş olarak kalmaya, kabul edilmemiş, örtbas edilmiş suçlar tarafından çürütölmeye devam etti. Bizzat Talat, hayatta kalan Ermenileri yakından takip etti. Gelecekte herhangi bir Ermeni özerkliği olasılığından korkmayı sürdürdü. 1918 baharı başlarında Ermenistan Cumhuriyeti'nde şiddetli bir kıyım uygulama kararını alırken, kendisinin ve İTC'nin süren tutumunu bir kez daha ispatlıyordu. Başından itibaren ciddi bir tehdit altında olan bu küçük devlet, Rusların Kafkaslar'dan geri çekilmesinin ve kısa ömürlü Trans-Kafkasya Federasyonu'nun çöküşünün ardından, ortaya çıkan ihtiyaç neticesinde kurulmuştu.

Talat'ın 1914 sonbaharından itibaren imparatorluğun başında diktatoryal bir itibara kavuşması, savaş ve Osmanlı müttefikini kuvvetlendirmeye devam eden Almanya'yla girilen ittifak sayesindeydi. Almanya, ortak zeminden dramatik bir biçimde yoksun olunmasına rağmen, bunun küresel vaziyetinin lehine olduğunu düşünüyordu. İttifak, birkaç dikkate değer askeri başarı haricinde, sallantılı bir zeminde durdu ve 1918 baharında, Osmanlı kuvvetlerinin, Kafkaslar'ın içlerine, Almanya'nın üzerinde uzlaşıldığını düşündüğü ölçünün ötesinde ilerlemesiyle bozulma riskiyle karşı karşıya kaldı. Aynı zamanda, Talat, Balkanlar'da bir miktar toprağın geri kazanılması yönündeki kuvvetli arzusunun Almanya tarafından desteklenmediğini fark etmiş olmalıydı. Yine de İngiliz ve Rus karşıtı somut ve ortak davaların ötesinde, derinde birtakım ortaklıkların bulunduğu yönünde propaganda yapılmaya devam etti. Modern öncesi emperyal geçmişler, her iki ülke için de kuvvetli mitleri ayakta tutuyordu. Eşitlikçi çoğulculuk anlayışının modern meydan okuyuşu karşısında İTC'nin seçkinleri ve Wilhelmci seçkinler bilinçdışı bir biçimde veyahut açıktan, üstünlük kibrini paylaşıyorlardı. Bu sebeple, Semitizm karşıtlığı, Doğu'daki Hristiyanlara karşı olan ve herkesten önce Ermenilere yönelen bir tavırla paralellik arz ediyordu. Alman seçkinleri, bilhassa da subaylar arasında bu ikisi pek çoğunlukla bir arada bulunmaktaydı.

İTC'li adamlar ve savaşa meyilli Wilhelmciler Atlantik ötesi dinamiklere tepki vermekteydiler. Adil olmayan ve boğucu bir Anglo-Sakson emperyalizmi olarak gördükleri şeyden nefret ediyorlardı; onların nezdinde, bu emperyalizmin, ülke içinde değişim isteyen zararlı ajanları da vardı. İTC, ideolojik bakımdan, komplo teorisinde, etnisitenin yüceltildiği bir ulusalcılıkta ve nüfus mühendisliğinde, Alman seçkinlerin çok ötesindeydi. Etno-dinsel çatışmanın sınıf mücadelesiyle ve modernleştirici, liberalizm-karşıtı, Batıcılık-karşıtı bir siyasi ajandayla harmanlandığı modern, sağ-kanat bir dev-

rimin öncülüğünü yaptı. Berlin, 1918'e kadar, sistematik kitlesel suçlara göz yumdu. Analistleri bu suçları öngörmekte büyük ölçüde başarısız kaldı ya da göz ardı etti, siyasetçileri bu suçları önlemeyi reddetti ve bu suçları durdurmakta ya isteksiz oldu ya da buna gücü yetmedi. Ancak 1918 baharındadır ki, Kafkaslar'daki ciddi gerilimlerle bağlantılı olarak, Almanya'daki siyasetçiler ve kamuoyu daha uyanık bir ruh haline büründü. İttifak, eksikliklerine rağmen, Brest-Litovsk'ta 9 Aralık 1917'den 3 Mart 1918'e kadar devam eden müzakerelerde, geçici olsa da ezici bir diplomatik ve teritoryal başarı kazandı. Talat, bu başarıyı kendine mal etmeye hevesliydi. Brest-Litovsk müzakerelerini, 1916'dan bu yana Rusya'nın savaş müttefikleri olan Romanya'yla yapılan Bükreş Antlaşması (7 Mayıs) izledi. Brest-Litovsk Antlaşması'nın sonrasında Türkiye, 1878 Berlin Antlaşması'yla kaybedilmiş Batum, Ardahan ve Kars vilayetlerini geri kazandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde on yıllar boyunca sürmüş kayıpların ardından, ilk kez toprak kazanılmıştı; dolayısıyla bu, bir tebrik mesajında dendiği üzere, "Ekselanslarının [Talat] dehasını ve vatanperverliğini ebediyete kadar ispatlıyor"du.¹ Türkiye, şimdi, Ağustos 1914'ün genişlemeci hayallerini yeniden canlandırabilirdi. Dahası, Talat, savaş kumarından muzaffer çıkacağına ve hiç değilse Anadolu'nun ve Kafkaslar'ın geleceğini belirleyeceğine ve böylece Türkiye'yi bir on yıl süresince daha biçimlendireceğine inanmakta haklıydı. İtilaf birliklerinin ilerlediği Suriye ve Irak kısmen kaybedilmiş olsa bile, 1917 sonlarındaki bakış açısı umutluydu. Talat kariyerinin zirvesine ulaşmıştı. İtilaf devletlerinin bahar 1916'daki gizli parçalama planına ve 1917 sonbaharındaki Balfour Bildirgesi'ne kafa tuttu. Bunların tamamı 1917 sonlarında kamusal görünürlük kazanmıştı. (Sean McMeekin, yerinde bir tespitle, 16 Mayıs 1916 tarihli ünlü Sykes-Picot Antlaşması'nın Sazonov'la yapılan eş zamanlı anlaşmayla yakın ilişkisi içinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgular.)² Şu durumda, Talat'ın, taze ve enerjik sadrazamlığıyla birlikte yeni ve parlak ufuklara doğru yol aldığı, bunun da Osmanlı Devleti'nin daha iyi zamanlarına işaret ettiği söylenebilirdi. Osmanlı mebusu Emmanuilidis'in belirttiği üzere, "en tatlı umutlarla Türkiye 1918 senesinin gün doğuşunu selamlıyordu".³ Ne var ki, İTC iktidarının ülke içindeki çürümesi, böylesi bir restorasyona makul bir biçimde inanmak için fazlaca belirgindi.

Batu'daki ve Atlantik ötesindeki dinamikleri ancak iptidai bir biçimde kavrayan Talat, dünya savaşının İttifak kuvvetleri açısından kaybedildiğini, ancak

- 1 Osmanlı'nın Budapeşte Umumi Konsolosu, 8 Mart 1915, HSD.AFT. 6-57.
- 2 Bkz. Sean McMeekin, *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908-1923* (New York: Penguin Press, 2015), s. 288 [Osmanlı'da Son Fasıl: Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019].
- 3 Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 327.

Temmuz 1918'den Eylül 1918'e kadar devam eden sancılı bir süreçte anlaya-
bildi. Bununla birlikte, İTC, Avrupalı güçlerinkinden başka cephelerde de sa-
vaşmıştı. Dolayısıyla, Talat, savaş kumarını kaybederek her şeyi kaybetmiş de-
ğildi. Yenilgiye uğramış bir Almanya'da, Berlin'de sürgündeyken, "vatanper-
ver dava" için çalışmaya devam etti. Bu davanın asgari hedefi, hâlâ, Anado-
lu'da –bir umut, Kafkaslar ve Mezopotamya'dan da bir miktar toprağa sahip
olacak– bir Türk ulusal yurduna sahip olmaktı. 1918 sonrası Almanya, Tür-
kiye'den çok daha parçalanmış bir halde olmaya devam etti. Savaş sonrasının
–hâlâ yıllar süren İTC endoktrinasyonunun ve savaş siyasetinin etkisi altın-
da bulunan– Türkiye'sinde, birkaç aylık bir akıl karışıklığı ve vicdan muhase-
besinin ardından, seçkinlerin geniş kesimleri, Anadolu'da bir Müslüman ege-
menliği lehine bir silahlı mücadele için yapılan çağrının ardında hızla birleştii-
ler. Çöküntü içinde ve kısmen yönünü şaşırmış olmasına ve artık bütün İTC
(sonrası) şebekelerin ve iktidar aygıtlarının efendisi olmamasına rağmen Talat,
sürgündeki üst düzey İTC liderleri arasında en otoriter ve pragmatik olanıydı.

Şimdiye kadar Enver'in daha aşağı dereceden bir rakibi olan ama 1919
sonlarından itibaren üst bir pozisyondan Talat'la yazışan General Mustafa
Kemal, Talat'ın siyasi rolünü devralmaya başladı. Buna, Talat'ın personeli ve
nihayet 1918 sonrası Avrupa sürgünündeki Türk ulusalcılığı örgütlenmesi
de dahildi. Talat hızla Mustafa Kemal'le (Atatürk) bağlantıya geçme arayışı-
na girdi. Mustafa Kemal, birleştirici hareketin yeni lideriydi, Osmanlı'nın do-
ğu vilayetlerinden başlayarak iktidarı yeniden örgütlemeyi başarmıştı. Rus-
ya'nın geri çekilmesinin ardından İtilaf kuvvetlerinin bölgeye sınırlı bir eri-
şimi vardı, fakat bütünlüğü zarar görmemiş bir Osmanlı ordusu orada ko-
nuşlanmış haldeydi ve geniş bir hareket alanından istifade ediyordu. Yörenin
önde gelenleri, özellikle de Sünni Kürt aşiret reisleri, geri dönen hayatta kal-
mış Hristiyanlara topraklarını ve yağmalanan mallarını geri vermeyi reddet-
tiler. Dolayısıyla, Kemal'in ortak bir mücadeleyle saltanatı ve hilafeti yaban-
cı güçlerden ve yabancıların adaletinden koruma söylemine açıldılar. Böyle-
ce, 1919 baharından itibaren, Kemal Paşa, eski İTC güçleriyle birlikte, içeri-
deki Rum ve Ermeni hasımlara karşı yeniden savaş başlattı. Söz konusu ha-
sımlar, kısmen, Birinci Dünya Savaşı'nın, Anadolu'yu işgal etmekten kaçın-
mış galipleri tarafından desteklenmekteydi.

Anadolu için verilen savaş –ulusal lügatte, yine bir kurtuluş ve bağımsız-
lık savaşı olup 1913'te başlamış süreçle aynı doğrultuydaydı–Talat'ın, Birinci
Dünya Savaşı'nın arifesinde başlayan demografik Türkleştirme projesini ta-
mamladı. Talat'ın 1916-1917'deki Pontus politikasına yeniden hayatiyet ka-
zandıran bu atılım, yine kolektif fiziksel imhayı içermekte, bu defa Karade-
niz'deki Pontus Rumlarını hedeflemektedir. Pan-Türkçülükten vazgeçmek-
le beraber, Türk ulusalcılığının iki savaş arasının başlarındaki zamanları, Ca-

vid'in tekrar eden olumlamlarına rağmen, hiçbir surette geçici olmamış bir dünya savaşı milliyetçiliğinin devamıydı. Hâlâ köktenci bir biçimde –terimin geniş anlamıyla– yabancı düşmanıydı: Türk-Müslüman savaşındaki ümmetin dışındaki herhangi bir güç ve kimlik karşısında hasmane ve korku doluydu. Cavid'in Birinci Dünya Savaşı sırasındaki argümanı şüphesiz faydacıydı, ama yine de onun zayıf tarihsel kavrayışını gösteriyordu. Aynısı, Alman Dışişleri Bakanı Jagow'la ilgili olarak, 1916 Haziran'ı ortalarında ifade ettiği aptalca argümanı için daha bile doğrudur: 1915'te kötü bir biçimde yönetilmiş olsa bile Ermeni meselesinin artık sonsuza kadar halledilmiş olduğunu ve bu meseleyle yeniden hiçbir surette dönülmemesi gerektiğini dile getirmiştir. Talat'ın arkadaşı Cavid, Şubat 1917'den itibaren yine maliye nâzırıydı.⁴

Cavid'in Ermeni karşıtı nefreti anladığı Ağustos 1915'te öngörmüş olduğu gibi, Mehmed Talat 1921'de, Berlin'de, ARF'nin görevlendirdiği bir intikamcı tarafından öldürüldü. Katilinin Berlin'deki yargılanma süreci 1910'ların Osmanlı'sının cehennemini ortaya dökmekle kalmadı, Alman toplumu ve Alman tarih anlayışındaki önemli bir kutuplaşmayı da açığa çıkardı. Yargılamanın sonucu olarak "intikamcı"nın beraati, bu sebeple, ihtilaflı bir karardı. Duruşmalara katılan dikkatli bir gözlemci olan hukuk öğrencisi Raphael Lemkin'in "soykırım" olarak adlandırdığı suça dair kamusal tartışma, keskin ama bölünmüştü. Birkaç yıl içinde, ulusalcı "Talat yanlısı akım" Almanya'da siyasi üstünlüğü ele geçirdi.⁵

Sadrazam Talat Paşa'nın "Yeni Türkiye"si

Talat ve takipçilerinin 1917 başlarında ilan ettiği "yeni" ve "genç" Türkiye, Talat'ın açık bir diktatoryal güce sahip olduğu, emperyal bir tek-parti rejimiydi. Sadece sadrazam olmakla kalmıyordu, hâlâ dahiliye nâzırıydı da. Kısa bir süre içinde maliye nâzırı ve fiilen hariciye nâzırı da olacaktı, çünkü resmi hariciye nâzırı olan Nessimi Bey, zayıf bir siyasetçiydi. Alman Büyükelçi Richard von Kühlmann, "Uzun bir süre gerçek gücü [elinde tutmuş olan] Talat'la beraber, Jön Türk Partisi'nin en güçlü ve en önemli adamı Türk devletin lideri olmuştu" diye rapor ediyordu. Yeni sadrazam onuruna, onu devletin başındaki başarılı bir Türk modeli olarak onurlandırmak üzere, özel bir madalya çıkarılmıştı: "Türkler zaferlerini cesaret ve azimlerine borçlular. Talat Paşa –sadrazam ve dahiliye nâzırı– Haşmetli Osmanlı Devleti."⁶

4 Cavid'in günlüğü 3: 194, 13 Haziran 1916. Geçici milliyetçilikle ilgili olarak, bkz. Oscar Sersermann'la ve ardından Frederic-Hans Rosenberg'le yüz yüze görüşen Cavid, 16 Aralık 1916, Cavid'in günlüğü, 3: 305 ve 3: 307.

5 Ihrig, *Justifying Genocide*, s. 270-298.

6 Büyükelçi Kühlmann'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Şubat 1917, PAAA/R 13801-1, 75-99. Madalya için, bkz. SALT, ANUDM00380.

Yeni rejim, 1917 sonlarından itibaren, Müslümanların kendini hâlâ dayatıyor olmasını, güçlü pan-Türkçü eğilimlerin yeniden dirilişiyle birleştirmişti. Yine aynı rejim, iki savaş arası dönemin mahdut siyasetinin, kişi kültürlerinin ve yukarıdan aşağı kültürel devrimlerinin ön habercisiydi. Talat'ın açılış konuşmasının arifesinde Cavid, “[d]üşüncelerimizi serbestçe söylemeye cesaretimiz yok” diye yazıyordu.⁷ Yeni sadrazam meclise kabinesini ve Cavid’le Cahid’in yazdığı programını 15 Şubat 1917’de sundu ve meclis tek bir muhalif oy olmaksızın desteğini verdi. Talat görüldüğünde alkışlar birkaç dakika boyunca devam etti. Konuşması müteaddit defalar alkışlarla ve “İnşallah!” nidalarıyla kesildi. Talat, konuşmasını, “Bu programımız, Meclisimizde mazharı kabul ve tasvip olarak, bize itimad buyurduğunuz takdirde inayeti ilahiyeye ve imdadı ruhaniyyeti Peygamberiyyeye istinad ederek vazifemize devam edeceğiz,” diye bitirdi.⁸

Önemli bir husus olarak, Sadrazam Talat'ın konuşması, bir ulusal kurtuluş anlatısını söze dökererek başladı. Kronik krizlerden başı kurtulmayan ülke, sonunda, Libya ve Balkan Savaşları'nın ardından, 1914 başlarında huzura ulaşmış, ama hemen sonra Birinci Dünya Savaşı tarafından, son derece güç koşullar altında öngörülmedik taahhütlere girmeye ve fedakârlıklarda bulunmaya mecbur edilmiş, böylece “harb-i sabıkın bütün zilletlerini şerefli bir surette” silmiştir. Talat'ın konuşmasında kendine acıma kendini methetmeyle buluşuyordu; muhatap “millet” olsa da örtük olarak önde gelen temsilcisi, konuşanın kendisiydi. Millet (artık Müslüman Osmanlı milleti anlamında) şanlı Osmanlı tarihine yeni kahramanlıklar eklemeyi başarmıştı. Duygusal nidalara sebep olan konuşma, Talat “biz’i İstanbul ve Boğaz’dan çıkarıp Anadolu’ya atmak isteyen bir düşman” heyulasını işe koştığında doruğuna ulaştı. Fakat kendisinin “gülünç tehdidat”ından sonra düşman, karada ve denizde “Kahraman Ordumuz”un önüne katılıp kaçmak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla, ulusal kurtuluş 1913’te başlamış ama açıkça 1915’te Gelibolu’da doruğuna ulaşmıştı.

İvedilikle bir siyasi mite dönüşen ve Talat tarafından da böyle kullanılan ve yüceltilen Gelibolu, bundan böyle modern Türk-Müslüman milletinin, Talat'ın sözleriyle, “muhafaza-i mevcudiyet”ini, yani “hakk-ı hayatımız”ı savunmada başarılı olduğu, dolayısıyla örnek olacak şekilde sağ kalımı, geleceğini ve ebediyetini güvenceye aldığı yer olarak anılacaktı.⁹ Talat, Gelibo-

7 Cavid’in günlüğü, 3: 360, 14 Şubat 1917.

8 MMZC, ilk birleşim dönemi, 3: 2, 3: 181-182, 15 Şubat 1917 oturumu. Karş. “Hayât-ı teşriyye Meclis-i Mebûsân’da”, *Tanin*, 16 Şubat 1917, s. 3.

9 Bkz. *Yeni Mecmua: Çanakkale özel sayısı 18 Mart 1918*. Merkez Komite sekreteri Küçük Talat (Muşkara) ve kimi ITC entelektüelleri 18 Mart 1915’teki Çanakkale ve ardından Gelibolu’daki zaferi kutlayıp bu zaferleri, “Doğu’nun sonsuza kadar kurtuluşunun müjdecisi”, “önünde ayağa kalkan Müslüman Anadolu’nun ölümsüz bir şaheseri; cesarete, hakka, şerefe bel bağlayan

lu'daki zaferi neredeyse katışıksız bir biçimde Osmanlılık temelinde resmetse de İttifak güçleriyle ittifakın bir "ölüm kalım meselesi" olduğunu teslim ediyordu. Yeni kabinenin müttefiklere sadakati konusunda hiçbir şüpheyi yer bırakmıyordu.

Konuşmasının ikinci kısmına geçerken, Avrupa medeniyetiyle ve "asrı hazırın" gerekleriyle uyumlu reformları hayata geçirme hususunda hükümetin "kemali azm"ının altını çiziyor, ama savaş zamanı sorunlarının henüz bu öngörülen "derin ve esaslı icraat ve inkılabat"a izin vermediğini de itiraf ediyordu. Hükümet yine de eğitimi güçlendirmek, hukukta reforma gitmek ve altyapı inşası için Alman ve Avusturyalı uzmanları görevlendirmiş ve pek çok genci "ilm ve 'irfân ve san'at" öğrenmek üzere Almanya ve Avusturya'ya göndermişti (buna mukabil İsviçre'dekiler için sansürsüz basını takip etme ve orada yaşayan sürgündeki ana muhalefetle temasa geçme riski mevcuttu). Daha sonra "Bence dünyada bir tek uygarlık vardır ve Türkiye'nin bu uygarlığa katılması gerekiyor," dedi. Talat konuşmasının ikinci kısmını, hareketle alkışlanan "memlekette kanunu hâkim kılmak en büyük emelimizdir," cümlesiyle bitirdi. Bu, Cavid'in günlüğünde, kanunsuz cebrin bir bela olduğu ülkedyi.¹⁰

Yeni sadrazam, böylelikle, hükümetinin başlıca hedeflerini beyan etmişti: Bütün bir hukuk sistemini de içerecek biçimde etraflı reformlar ve ekonomiyi düzeltmek. Ehil kişiler kendisine ülkedeki gerçeklikleri vakitlice hatırlattı. Kendisinin 1916 sonunda Anadolu'ya yaptığı gezi de ülkenin içinde bulunduğu feci vaziyeti göstermişti. O zaman, Ali Haydar'a mektubunda ve başka yerlerde, bu gerçeklikleri örtbas etmişti. Çalışma arkadaşı Hamid Kapanızcâde'den yapılan bir alıntıyla daha önce belirtildiği gibi, 1917-1918'de hukukun egemenliğini kurmak gibi zorlu bir işi bütünyle heba etmişti. Yine de Eylül 1917'de, ITC'nin 1917 Kongresi, medeni kanun da dahil olmak üzere önde gelen hukuk reformlarını ele aldı. Hazır Avrupa kanunlarını ithal eden bu düzenlemeler, Atatürk'ün Hukuk Devrimi olarak adlandırılan bağlamda daha radikal ve kapsamlı bir biçimde uygulanacaktı. Talat takvimi de reforma tabi tuttu; böylece, Batılı takvimin Kemalizmce kabulüne hazırlık yapmış oldu. Talat'ın modernleştirme hareketi, "kadınların hemşireler olarak ve hayır işlerinde, ordunun satış yerlerinde ve cephe gerisindeki ame-

insanlığa unutulmaz bir hediyesi" olarak nitelerler. Bkz. der. (İstanbul: Yeditepe Yay., 2006), s. 13-14.

- 10 Cavid'in günlüğü, 3: 361, 14 Şubat 1917; Talat'tan Aubrey Herbert'e, Şubat 1921, Aubrey Herbert, *Talaat Pasha*, Somerset Heritage Center, DD.DRU 56, 15 [Herbert raporunun Türkçesi: Alpay Kabacalı (haz.), *Talat Paşa'nın Anıları* (İstanbul: İletişim, 1994, s. 172]; Karş. "1917 (1333) Kongresine sunulan raporda 'kavanin ve nizamatın ıslâhına' ilişkin kısım", Tarih Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (İstanbul: İletişim, 1998), 1: 155-157; Gencer, *Bildungspolitik, Modernisierung und kulturelle Interaktion*; Hans-Lukas Kieser, *Vorkämpfer der "Neuen Türkei": Revolutionäre Bildungseliten am Genfersee* (Zürich: Chronos, 2005), s. 75-82.

le taburlarında istihdamını; ... İstanbul Üniversitesi'nin genişletilmesini; mimarlık, sanat ve müzik alanlarında yeni kurumları; Kur'an'ın Türkçeye tercümesini ve hatta başkentteki birkaç camide ibadetin Türkçe yaptırılmasını" içeriyordu.¹¹

ITC'nin yıllık kongreleri 1914 ve 1915'te toplanmadı. 1916 Kongresi Merkez Komite'nin ummuş olduğundan daha az birleştirici ve daha fazla çalkantılı olmuştu. Başlıca memnuniyetsizlik konuları; (ayrı bir) barış yerine devam eden savaş, temel tedarik maddeleriyle ilgili skandallar ve Ermeni mallarıyla ilgili suistimallerdi. 1917 Kongresi'nde Talat, Şubat ayında yaptığı açılış konuşmasından daha kuvvetli bir tonda olmak üzere, kendini ne denli yalanlarla ve hüsnü zanla emniyete aldığını gösterdi. 1916 Kongresi sırasında olduğu gibi, bir kez daha, Türkiye'nin İttifak güçlerinden yana saf tutmasının ve Kasım 1914'te savaşa girmesinin sebebi olarak Ekim 1914'teki Rus saldırılarını öne çıkardı. "Arkadaşlar ... Moskofların donanmalarile Karadenizde ve ordularile hudüdlarımızda sebk eden [ilerleyen] ta'arruzu bizi mukadderât-ı târihiyyemizin sevk ettiği tarafı iltizâm ile hükûmât-i merkeziyye yanında ahz-ı mevki'e [konum almaya] icbâr edilmiştir."

Konuşmasının yarından fazlasını, "sâ'ika-i insâniyyet ve hiss-i 'adâletle" Ermenilere ve başkalarına karşı Osmanlı meزالiminin propaganda ürünü yalanlar olduğunu izah etmeye ayırdı. "Harb meydânlarında 'Osmanlı ordusunun silâh zaferini kıramayan top ve tûfengleri istilâ ve ihtirâs gayelerini tatminden 'âciz kalan düşmanlarımız milletimizi efkâr-ı 'umûmiyye önünde lekelemek ... üzere ... her dürlü propagandalara mürâca'at ediyorlar. Bizim muhâsım teb'a ve muhâriblere karşı sû'-i mu'âmelede bulunduğumuzdan, Ermenî ve Mûsevî 'unsurları hakkında envâ' mezâlim ve ta'addiyât icrâ eylediğimizden birçok bahs ediyorlar. Lakin tarafımızdan, hatta sâ'ika-i insâniyyet ve hiss-i 'adâletle birçok bî-taraf zevât tarafından redd ve cerh olunan bu neşriyyât-ı garaz-kârânenin mâhiyyeti lehû'l-hamd birçok yerlerde anlaşılmağa başlamıştır."

ITC'nin "kanûnî bir 'adâlet ve hürriyyet vücûda getirmek", bir başka deyişle bir devletin temel görevini yerine getirmek biçimindeki tarihsel misyonunu yardımına çağırdı. "Tecârüb-i akvâm [milletlerin deneyimleri] vâzih bir sûretde gösteriyor ki bir memleketde kanûnun hâkimiiyeti te'mîn edilebilmek için, evvel emirde 'ilmin ve ahlâkın hâkimiiyeti te'mîn edil-

11 Bkz. Beşinci Bölüm, "Asimilasyon, Talan, İmha" başlığı ile İkinci Ordu kumandanı İzzet Paşa'dan Dahiliye Nâzırı Talat'a, 16 Temmuz 1916, DH. ŞFR. 532-33; Jäckh, *Rising Crescent*, s. 96; Osman B. Gürzumar, "Die Übernahme westlichen Rechts in der Türkei vor 1926", H. Kieser, A. Meier ve W. Stoffel, der., *Revolution islamischen Rechts: Das Schweizerische ZGB in der Türkei* (Zürich: Chronos, 2008), s. 43. İdarede kullanılacak yeni takvim 14 Mart 1917'den itibaren geçerli oldu; Gregoryen şemayı izleyip yılı -önceki Rumi takvimde olduğu gibi Mart ayıyla değil- Ocak ayıyla başlatıyordu; bkz. Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 244-245.

mek iktizâ eder.” Birinci Dünya Savaşı’nda yalanlara ve hüsnü zanna sığınan tek uluslararası lider elbette olmayan Talat, bilhassa halim selim ve sindirilmiş bir kamuoyu önünde, nisanın peçesi ardına sığınmaya başkalarından çok daha meyilli idi. Yineleyip durduğu slogan, “sadece mevcudiyetimiz, istiklâlimiz, hür [millî] kalkınma ve terakkimiz için harp ediyoruz”du.¹²

Talat’ın 15 Şubat 1917’deki açılış konuşmasına dönecek olursak: Üçüncü kısmı ekonomiyle, maliyeyle ve ülkedeki temel tedarik maddelerinin teminiyle ilgiliydi. Bir yanda büyük ölçekli kıtlık ve öbür yanda olağanüstü bir zenginleşme dolayısıyla bu, hassas ve dahası netameli bir meseleydi. Daha 1915 sonlarında ve 1916 Kongresi’nde, ITC içinde çalkantılı sahnelerle sebebîyet vermiş, 1917 sonbaharında da bu kez mecliste aynı şeye yol açmıştı.¹³ ITC’nin belli adamları ya da ITC’nin desteklediği insanlar, ülke çapındaki yolsuzluklara karışmışlardı. Talat, vekilleri bu yıl hasadın çok daha iyi olduğu hususunda temin etti. Artık ülkedeki bütün ihtiyaçlarla ilgilenen İaşe-i Umumiyye Heyeti’ne başkanlık ediyordu. Ne var ki insanlar açlıktan ölmeye devam ediyordu ve –örneğin Diyarbakır hapisanesinde– insan eti yemeye yönelik girişimler söz konusuydu.¹⁴ Hükümet harcamaları hususunda disiplin altına alınacak ve yabancı borçlara ancak ihtiyaç duyulduğunda başvurulacaktı. Bununla beraber, milli sanayileşme yönündeki yüksek hedef kadar eğitim sistemindeki, bilim ve bilgideki (ilm ü irfan) ilerleme de yabancı yatırım ve desteğe ihtiyaç duymaktaydı. Talat’ın açılış konuşmasındaki ikinci kısım –ve üçüncü kısmın kimi unsurları– retoriği ve içeriği itibarıyla ve neredeyse kelimesi kelimesine Atatürk’e de ait olabilirdi.

Paradigmatik olarak ve sürekli bir biçimde, Talat Osmanlı emperyal mitini, Türk ulusalcılığı ve devrimci yenilikçilik ile harmanladı. “Milliyetçilik”, “inkılâp” ve “Avrupa medeniyeti” mantıklı bir biçimde, sadrazamlığının paroları haline geldi. Bunlar; ITC’ye yakın basının ve entelijansiyanın hevesle ve yüksek perdeden desteklediği milli kurtuluş, istiklal ve inkılaba ilişkin daha erken tarihli bir anlatıya eklendiler. Bu dikkate değer anlatı yeniden üretilebilir ve uyarlanabilir bir niteliğe sahipti. 1917 çeşitlemesine göre, mil-

12 "Talat Paşa Hazretlerinin Nutku", *Tasvir-i Efkar*, No: 2233, 7 Zî'l-hicce 1335/25 Eylül 1333/25 Eylül 1917, s. 1-2. "Memo on Turkish Attitude Towards Peace", 20 Aralık 1917, FO 371/3381 (Genel Yazışma), s. 239; Bern'deki Fransız Büyükelçi M. Beau'dan Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand'a, "Annexe [report of a CUP member], Turquie - situation politique", 7 Kasım 1916, *Documents Diplomatiques Français - 1916* (Bern: Peter Lang, 2017), 5: 1036-1046 (bu belgeye dikkatimi çeken Claire Mouradian'a çok teşekkürler). Karş. Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 699-702.

13 Cavid, itidalinin hiçbir zaman kaybetmeyen Talat’ın, bu konuyla ilgili bir parti toplantısından sonra tam da bu hale düştüğünü aktarır. Cavid’in günlüğü, 3: 163, 12 Aralık 1915; 3: 446-47, 25 Ekim 1917.

14 Birgen, *İttihat ve Terakki’de on sene*, s. 406.

li kurtuluş ve özgürleşme 1913'te başlamış, "İnkılâbımızın en mümtâz şahsiyetlerinden" Talat'ın sadrazamlığında zirvesine ulaşmıştı.¹⁵

Başkent, Talat'ın konuşmasını ve programını alıntılıyıp aksettiren başlıca basın-yayın organları, bundan böyle "yeni Türkiye"nin enerjik bir inşa sürecine girdiğini duyurdu. Dahası, müttefiklerin basın-yayın organları da hayranlık korosuna büyük ölçüde katılıp muhteşem, otoriter, devrimci özgürleşme söylemini yeniden ürettiler. Bu, Osmanlı başkentinde dikkatli bir biçimde izleniyor, benlik imajını güçlendiriyordu.¹⁶ Ahmed Ağaoğlu, "Osmanlı inkılâbını yapmış ve 'Osmanlılığı' 'azîm bir esâret ve izmihlâlden kurtarmış olan cem'îyyet re'îsleri, devletin mukadderâtını ellerine aldılar ve o günden itibaren, yeni bir devr, devr-i itilâ [yükselme dönemi] başladı" diye yazıyordu. "Şöyle ki harb-i 'umûmî infilâk eder etmez, devlet kendisinde, bu fırsattan istifâde ederek istiklâl-ı tammını ihrâz etmek cür'etini buldu ... muhârebe esnâsında, İttihâd ve Terakki rûhu ile canlanmış olan 'Osmanlılığın ne kadar 'azîm mü'essir bir varlık gösterebileceğini bütün 'âleme isbât etti... Yeni sadr-ı a'zamımıza gelince, Mehmed Talat Paşa Hazretlerinin şahsiyyet-i ma'neviyyesini memleketimizde tanımayan bir tek adam yokdur. Talat Paşa Hazretleri hiç şübhe yokdur ki inkılâb-ı 'Osmanînin çıkarmış olduğu en yüksek sîmadır. Müşârûn-ileyh, kendi şahsiyyetleri ile 'Osmanlılığın ve Türklüğün henüz ne kadar zinde ve ber-hayât olduğuna ve ne kadar tükenmez kuvvetleri hâiz bulunduğu canlı bir delildir."¹⁷

Bir diğer önde gelen entelektüel ve gazeteci olan (Atatürk idaresi altında da bu pozisyonu devam edecektir) Yunus Nadi'ye (Abalıoğlu) göre Talat'ın programı, "bütün milletin hissiyyât ve efkârına tercümân olmuştur. Dünyâ emîn olabilir ki bu 'azîm ve irâdede bütün' Osmanlı milleti Talat Paşa hükûmeti ile beraberdir".¹⁸ 20. yüzyılın ikinci yarısının başlarında önde gelen bir Türk entelektüeli olmaya devam eden Ahmed Emin (Yalman) da 1908'den sonra Türkiye'nin siyasi tarihindeki eşsiz birlik zamanının altını çizmekteydi. Başkent eşi benzeri görülmedik bir hususiyetin ve karşılıklı itimadın hüküm sürdüğünü düşünüyordu. Meclis ve "bütün millet", bir görüş ayrılığı olmaksızın, yeni kabineye sonuna kadar hak edilmiş bir destek sunuyordu. Ahmed Emin bu hükûmeti, "bir kanun ve sulh hükûmeti" olarak adlan-

15 "Şu'un-ı dâhiliyye", *Tasvîr-i Efkar*, 7 Şubat 1917, 1. Karş. "Yeni kabine ve islahât", *Tanin*, 17 Şubat 1917, s. 1.

16 Örneğin, Talat'ın ve Berlin'e, Viyana'ya ve Sofya'ya seyahatlerinin yabancı basında nasıl yer aldığına dair bir inceleme için bkz. *Servet-i Fünun*, 23 Mayıs 1917.

17 "Hâl ve atı", *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Şubat 1917, s. 1.

18 *Tasvîr-i Efkar*, 17 Şubat 1917, s. 1.

diriyordu.¹⁹ Genç, yeni, modernleşen Türkiye retoriği, mevcut siyasi boşluğa ilişkin sert gerçekliğin üstünü kapatmaktaydı. Şimdi tam yetkili olan İTC kabinesinin çoğu mensubu, modern bir toplumsal sözleşmeye giden dikenli yoldan vazgeçmiş, savaş peşinde olmuş ve Osmanlı milletinin –modernleşmenin terimleriyle– en eğitilmiş, verimli ve vaatkâr kesimlerinin tasfiyesini memnuniyetle karşılamıştı.

1910-1912'deki kendisinin ve İTC'nin bunalımının ardından anayasal vatanperverliği bir yana koyan Talat, İTC iktidar örgütlenmesinin gözden geçirilmiş ve artık otoriteryen olan anlayışını, yüce Osmanlı devlet geleneği mi-tiyle harmanlamış ve Gökalt'ın Türkçülüğüne kucak açmıştı. İlhamını burarlardan alan Talat, İTC'de devam eden ve devletle yakinen bağlantılı güç temerküzünün iptidai bir Türk-Müslüman dayanışmasıyla ve "Turan" adı verilen bir fanteziyle harmanlanmasına izin vermişti. Pan-Türkçülüğü ve pan-İslâmcılığı yücelten Turan sembolü, mit ve moderniteyi harmanlıyordu.²⁰ Talat'ın küresel akım ve meseleleri endişeden yoksun, katı bir biçimde Türkiye'ye odaklı bir tarzda ele alışının belki komik ama önemli bir epizodu, 1917 Sosyalist Barış Konferansı'dır. İkinci Enternasyonal tarafından 1917 yazında Stockholm'de toplanan bu tartışmalı konferans, 1917 baharından itibaren farklı ülkelerin temsilcileri tarafından hazırlandı. Tek-parti rejiminin ideolojisi barış arayışındaki sosyalizmle hiçbir ortaklığa sahip olmamasına rağmen, Talat hiçbir diplomatik fırsatı kaçırmak istemezdi. Bu sebeple, İTC'den yakın arkadaşları olan Mazliah'ı, Hüseyinzâde Ali'yi ve Akil Muhtar'ı konferansa katılmaları için hazırladıysa da Türkiye delegasyonu nihayetinde kabul edilmedi. Talat'ın hazırlıkları arasında, kendi mührüne sahip sahte bir Türk Sosyalist Partisi'nin tertip edilmesi de vardı.²¹

Talat, ekonomide ve Anadolu'nun nüfusunda Müslümanlaştırma-Türkleştirme politikasını devam ettirmesine, dolayısıyla anayasal hukuktan sapmasını tasdik etmesine rağmen, kanun ve nizamın yeninden tesisini yeni programının odak noktası olarak belirledi. Cavid'in müteaddit kereler not ettiği üzere, "şovenizm" (şovinizm) ve "aşırılıkçı ulusalcılık" (müfrit nasyonalizm) hüküm sürüyordu, ama bizzat Cavid bile, zaman zaman şovenizmin Almanya'yla başa çıkmada Türkiye'nin konumunu güçlendirmeye hizmet etti-

19 Sabah, 16 Şubat 1917, Babacan, Talat, s. 138'de alıntılanıyor. (Basılı kitapta s. 149.)

20 Sembol, bağlam dahilinde önemlidir, ama nüfuz ve miras anlamında bir başka tarihe ilişkindir. Bu tarihi, çağdaş eski Osmanlı Hristiyanları da modern öncesi mitlerle bağlantılı projelerde (örneğin emperyal Bizans ya da Hellenizme dair) ve etnik dayanışma esasında beslemişlerdir. Karş. Bernard Heyberger ve Anastassios Anastassiadis, der., "Voisinages fragiles: Les relations interconfessionnelles dans le Sud-Est européen et la Méditerranée orientale 1854-1923; Contraintes locales et enjeux internationaux", *Archives de sciences sociales des religions* 172 (2015): 241, <http://assr.revues.org/27272>.

21 Mete Tunçay, *Türkiye'de sol akımlar 1908-1925* (İstanbul: İletişim, 2009), s. 65-66.

ğini düşünüyordu.²² Cavid, güçlü çekincelerine karşın, eşitsiz bir arkadaşlığın neticesinde, Talat'ın maliye nazırı olma davetini kabul edip Talat'ın doğrudan delegesi olarak yeni pek çok fiilde rol üstlenmeye razı oldu. Talat, Cavid'e, "Muvafakatinizi kardeşliğimize istinâden istirham eylerim" diye telgraf çekmişti. Ertesi gün, 4 Şubat 1917'de, Cavid, "şahsınıza karşı bir dostluk ve fedakârlık eseri olmak üzere [görevi] kabul ediyorum" diye yanıt verdi. Cavid, kendi şahsi ve entelektüel tutarlılığı pahasına ve duygusal bir zaviyeden Talat'a bağının ve "pek büyük bir fedakârlığı"nın alünü koyu bir biçimde çizdi. Şimdi, Türkiye'nin güçlü adamının etrafında daha da fazla dönmekteydi.²³

Talat ve Cavid her gün iletişim içindeydi, düzenli olarak bir araya gelip gündemdeki meseleleri saatlerce tartışıyorlardı. Cavid, zaman zaman, lider arkadaşının İTC içindeki yozlaşmadan dolayı üzgün ve sarsılmış olduğu izlenimine kapılıyordu. Elle tutulur bir işlevsizlikle karşı karşıya olan Talat, siyasi dava arkadaşlarıyla iletişimi sürdürürebilmek için sıklıkla şakalara başvuruyordu.²⁴ Cavid, böyle durumlarda Talat'a karşı hem kızgınlık hem acıma duyuyor, ama kendi tazelenmiş sadakatini, ülke için duyduğu sevgi ve mesuliyetin her şeyin ötesine geçtiğini söyleyerek temellendiriyordu. "Onlar [İTC'den arkadaşları, bilhassa Nâzım] gibi hissiyâta mağlûp olmayarak her tarafında kırıklar, çatlaklar peydâ olan bu gemiden ne kurtarılabilirse kurtarmaya çalışmak vazife-i vicdaniye olduğunu düşündüm." Cavid, Hamid'le (Kapancızâde) karşılaştırıldığında, duygusal ve entelektüel mesafe dengesiinden yoksundu. Kabineye girmeden kısa bir süre evvel, duyduğu hüsrânı günlüğüne yazarak kendini tatmin etmekteydi: "Talât Bey'e acıyorum. Ben istiyordum ki ilk defa olarak tam bizim olacak olan kabine çürük çarık bir şey olmasın. Fakat ne yapayım ki kendisi ma'lûm olan fenâ prensiplerinden ve huylarından vazgeçmek istemiyor."²⁵

Cavid, Ağustos-Eylül 1915'teki açık seçik kavrayışına ve derin hislerine rağmen, Talat'ın ve İTC'nin, gelecekte bir Ermeni özerkliği olasılığını ortadan kaldırmaya yönelik iradesine faal olarak arka çıkacak denli ileri gitti. 1917 baharından itibaren, Almanya'yla yapılmış olan anlaşmaların Osmanlı teritorial statükosunu güvenceye aldığı ama Arap ve Ermeni özerkliği ve Ermenilerin dönüşü olasılığının önüne geçmediği gerçeğine Talat'ın dikkatini çekti. Bu sebeple bir madde eklenmeliydi. Cavid, Alman diplomasisinin, 1915 yazından itibaren, Ermenilerle ilgili meselelerde savaş sonrası barış görüşmele-

22 Cavid'in günlüğü, 3: 174-175, 23 Şubat ve 2 Mart 1916; 3: 304-307, 15-16 Aralık 1916; 3: 355, 4 Şubat 1917.

23 A.y., 3: 350, 3 Şubat 1917; 3: 356-357, 4 Şubat 1917. Karş. 3: 360, 11 Şubat 1917.

24 Örneğin, bkz. Cavid'in günlüğü, 3: 173, 17 Şubat 1917 ve 3: 179, 22 Nisan 1917; 3: 304, 16 Aralık 1916; 3: 313, 29 Aralık 1916.

25 A.y., 3: 352 ve 3: 356, 3-4 Şubat 1917.

ri sırasında Türkiye'yi savunmayacağı yönündeki yinelenen vurgusunu doğru anlamıştı; bu, Almanya'nın, İTC'nin Ermeni politikasına karşı ortaya koyduğu tek tutarlı ve sürdürülebilir husustu. Aynı şekilde, Cavid de kendi derdini ekleyebileceğini umdu. Dahası, Kasım 1917'de, "Rus demokrasisinin Ermeni mes'elesini mevzû-i bahs etmeden sulh yapamayacağı"na ikna olmuştu ve bundan korkuyordu²⁶; ne var ki, demokratikleşmeye yönelmekten kısa bir süre içinde vazgeçen Sovyet Rusyası bu meseleden feragat etti.

Teessûf, Cavid'i yumuşatmak için Talat'ın en güçlü "silah"ıydı; onunla bir miktar fikir birliği sergiliyor, kendisinden ne işitmek istiyorsa ona bunu söylüyor ve aslında hiçbir şeyi değiştirmeden, onu kendi düşünce çizgisine getiriyordu. Talat'ın cazibesi, zaman zaman, kendi huzurundaki öfkeli insanları bile yumuşatan bir melankoliyle hemhal oluyordu. Sadrazamlıktaki altı ayının ardından, Cavid arkadaşını kuvvetli bir biçimde eleştirdi: "[K]anûnu hâkim edeceğiz cümlesiyle mevki'i-i iktidara gelmişken hiçbir hareketimizde kanûnu hâkim kılmadığımız..." Bu sebeple, onur ve namuslarını kaybediyorlardı. "Sadrazam sözlerimden müteessir oldu... kendisinin de bed-bîn olmaya başladığını söyledi."²⁷ Ne var ki, 1917 sonbaharının jeo-tarihsel değişimlerinin ardından karamsarlık yerini yüksek morale bıraktı.

Bizzat Cavid, saptamalarından herhangi bir sonuca varmaya muktedir olmadı. İTC hükûmetinde çalışmaya devam etti, karaktersiz komite mensuplarının, hukukun üstünlüğünün neredeyse hepten yokluğu ve hepsinin başı olan ve kendisinde hem acıma hem kızgınlık hisleri yaratan Talat'ın sebep olduğu hüsrana dair yazmakla yetindi.²⁸

Yirmi yedi yaşındaki İTC'li Necmettin Sadık'ın, Ziya Gökalp'in (ve İTC'nin) yeni fikir dergisi *Yeni Mecmu'a*'da 1918 başlarında yazdığı bir satır "Fikir hayatımız, kaç senedir tevkif halindedir" biçimindeydi. Talat, açık bir şekilde, kendi "yeni Türkiye'si"ndeki yaygın entelektüel baskı hissiyatına karşı girişimde bulunmak için, Mart 1918 başlarında, Necmettin ve Hüseyin Cahid'in de içinde olduğu bir gazeteciler toplantısına katıldı. Burada basın özgürlüğü ihtiyacının altını çizip "kendisine karşı hürmeti çoğaltan bir samimilik

26 A.y., 3: 377-389, 11 Nisan-6 Mayıs 1917; 3: 416, 5 Eylül 1917; 3: 449, 5 Aralık 1917. Bu Alman pozisyonu, Alman arşivlerindeki kayıtların yanında (PA-AA), Osmanlı belgelerinde de mevcuttur; İTC'li muhataplara tekrar ve tekrar açıkça seslendirilmiştir. Örneğin Wangenheim, ölümünden kısa bir süre önce Cavid'e bunu yapmıştır (Cavid'in günlüğü, 3: 147, 26 Eylül-18 Ekim 1915, açık tarih yok); Wolff-Metternich de 5 Ocak 1916'da İzzet Paşa'nın evinde aynı şeyi yapmıştır (Cavid'in günlüğü, 3: 169).

27 Cavid'in günlüğü, 3: 407, 25 Ağustos 1917. Muhiittin Birgen de Talat'ın melankolisine –özellikle 1918 yazı ve sonbaharı bahsinde– birkaç kez işaret eder (*İttihat ve Terakki'de on sene*).

28 Örneğin, bkz. 22 Eylül 1917, Talat'ın evinde komite ve hükûmet mensuplarının bir toplantısından sonra; Cavid'in günlüğü, 3: 433.

ve sadelikle" Talat'ın, "matbuatın bu memleketteki ağır vazifesini" bildiğini belirtiyordu. Yine de Sadık'ın gözlemlerine göre, Talat "Bir şeyden korkuyordu" ve durum garipti. Kıdemli gazeteci ve İTC Merkez Komitesi üyesi Cahid, toplantıya katılanlara o andan itibaren hükümetin ve basının arkadaş olduğunu ve el ele yürüyeceklerini ilan etti. Yanlış anlaşılmalara geçmiştin meselesiydi; "cellatlar" (sansürcüler) bundan böyle "neşterler"ini sınırlı bir biçimde kullanacaklardı. Fakat bir koşul vardı: "Bütün bunlar bir şarta bağlıydı: Fikir irticaina, bu irticain amili olan kara kuvvete karşı gelmekte bütün gazeteciler, memleketin bütün düşünenleri hep müttefik olmalıyız." Cahid ile Talat'tan ilham alan Necmettin, "gericilik" kelimesinin artık Nisan 1909 darbesinde olduğu gibi dinî ve muhafazakâr gericilik biçimindeki eski anlamını kaybettiğini not ediyordu. "Artık bugün irtica kelimesi eski anlamını kaybetmiştir. Siyasi irtica artık bahsi bile geçmeyen, eski zamanların acı hatıraları içinde gömülen elemli bir fikirdir. Bugün hepimizin, bilhassa matbuatın korkacağı bir irtica kalmıştır ki o da bir kâbus sıkıntısı ile ara sıra hisseder gibi olduğumuz kara kuvvetin irticaıdır." "Matbuatın hürriyeti" tek parti rejiminin tanımladığı musibetlere karşı savaşa samimi katılıma bağlıydı. Vicdan muhasebesine girişenler, karanlık güçlerin inşa ettiği bir komplo-nun parçası olmakla damgalanıyorlardı.

İstanbul Üniversitesi'nde çok genç bir sosyoloji profesörü olan müstakbel gazeteci ve müstakbel hariciye nâzırı Necmettin Sadık, 6 Mart 1918'in o akşamında, kıdemli gazeteci Cahid ve "Büyük devlet adamımız [Talaat]" neyi vaz ettilerse ona kani oldu. Hükümet kısa bir süre içinde basın cemiyeti için gerekli bütün özgürlüğü sağlayacaktı. Ona göre, devletle yapıcı bir işbirliği ideali, toplantıdaki ismi belirtilmeyen bir konuşmacıyla Brest-Litovsk'taki başarılı müzakerelerden henüz dönmüş olan Talat tarafından kuvvetle anımsatıldığı üzere, büyük Turan idealini yeniden kucaklamakla beraber yürüyecek bir şeydi.²⁹

Cüretkâr devrimciler, başı dertte Wilhelmciler

Almanya, savaş eylemi ve propagandası sırasında, İTC Türkiye'siyle ittifakı hususunda kendini giderek daha fazla çelişiklere, boş hayallere ve sağlıksız değerlendirmelere kapılmış buldu. Veyahut kendini basitçe, uyanık zihin-

29 Necmettin Sadık (Sadak), "Sulh müjdesi", *Yeni Mecmua*, sayı 21, 14 Şubat 1918, s. 101, aynı yazar, "İrtica aleyine ...", *Yeni Mecmua*, sayı 34, 7 Mart 1918, s. 141. *Yeni Mecmua*'nın ilk kırk beş sayısından seçilmiş makaleler, Erdal Baran, "Yeni Mecmua üzerine bir inceleme", yüksek lisans tezi, Niğde Üniversitesi, 2009'da düzenlenerek aktarılmıştır. Sadak'ın Nazi sempatisi, dışişleri bakanlığı ve Birleşik Devletler'e dönüşü ile ilgili olarak, bkz. John M. VanderLippe, *The Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938-1950* (Albany: SUNY Press, 2005).

lerin ölümcül bir anlaşmazlık olduğunu ayırt edebildiği şeye teslim etmişti. Buna karşılık Talat da –Birleşik Devletler, Almanya ve Avusturya’ya savaş ilan edip Osmanlı İmparatorluğu’nu dışarıda bıraktığı zaman olduğu gibi– Almanya’yı kaybetmekten ya da ilişkilerini tehlikeye atmaktan korkuyordu.³⁰ Alman önderliği ve basını Talat’ı bir dost ve güvenli ilişkilerin garantörü olarak görmekteydi; İmparator II. Wilhelm, Talat’ı, kendisine son derece prestijli Kara Kartal Nişanı’nı ihsan ederek onurlandırmış, Talat da bu nişanı, “en derin ve itaatkâr şükran”la kabul etmişti. Bu nişanın sunulması hem Türkiye’de hem de Almanya’da Talat’ın itibarına katkıda bulundu ve İstanbul’da Alman-Türk dostluğunun savaş zamanı haricinde bile devam edeceğinin sağlam bir teyidi olarak anlaşıldı.³¹ Aynısı, Kayzer Wilhelm’in Ekim 1917’de Osmanlı başkentini ziyareti için de geçerliydi.

Pek çok Alman Talat’ı sadece başarılı bir devlet adamı olarak değil, aynı zamanda dürüst, nazik ve hayranlık uyandıran bir insan olarak görüyordu. Alman askerî misyonunun başında bulunan Liman von Sanders, “Hiç kimse onun kişiliğinin sempatik ve çekici büyüünden kurtulamıyor,” diye itiraf ediyordu. Temmuz 1917’de von Kühlmann’ın yerini alan Büyükelçi Bernstorff, gazeteci Friedrich Schrader ve İstanbul Üniversitesi’nde tarih profesörü olan Carl F. Lehmann gibi çok çeşitli çevrelerden Almanlar bu görüşü paylaşılmaktaydı. Gündelik izlenimler, basının etkisiyle sahip olunan peşin hükümlerle ve bizzat Talat’ın uyandırdığı cazibeyle –enerjisi, kendini sunuşu ve nüktedan-melankolik albenisi– iç içe geçiyordu.³²

Diplomatlar, her defasında, birer taktik olan tavizleri ya da Osmanlı hükûmetiyle sahip oldukları iletişim çerçevesinde sarf edilen olumlu sözleri, bu hükûmetin esastan işlevsizliğine aşına olmalarına rağmen, vaatkâr bir değişimin belirtisi olarak yorumlamaya istekliydi. Aynı şekilde, Wolff-Metternich’in, Alman dışişleri bakanı olmadan evvel İstanbul’daki halefi von Kühlmann, İTC içindeki “Türk-ulusalcısı yönelimin topyekûn zaferi”nin altını çiziyordu. Bu yönelimin neticesi, “Ermenilerin geniş ölçekli imhası” olmuştu. “Ermeni karşıtı iradenin mezalimi, uzun vadede [bütün ülkeyi küçük düşürmenin yanı sıra] Türk ismini de lekeleyecek” sonucuna varıyordu. Yine de fazla hızlı bir şekilde, Şubat 1917 ortası itibarıyla aniden, Talat’ın aç-

30 Cavid’in günlüğü, 3: 372, 7 Nisan 1917.

31 Kühlmann’dan Dışişleri Bakanlığı’na, 22 Mart 1917, PA-AA/R 13801-2, 66-90.

32 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 4. Karş. Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe*, s. 126-130 (Bernstorff, geriye dönüp bakışında, Talat’ın uğradığı suikastın “Ermeni günahına dahlî” için bir ceza olduğunu anlamıştır); Friedrich Schrader, *Eine Flüchtlingsreise durch die Ukraine: Tagebuchblätter von meiner Flucht aus Konstantinopel* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1919; dikkatimi büyük-büyükbabasının bu yayınına çektiği için, Jochen Schrader’a çok teşekkürler), s. 22-23; Hans-Lukas Kieser, “Armeniermord, Shoah und das Ehepaar Lehmann-Haupt”, Dirk Rupnow vd., der., *Carl Friedrich Lehmann-Haupt: Ein Forscherleben zwischen Orient und Okzident* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2015), s. 95-107.

liş konuşmasının ve kanun önünde eşitlik üzerine sözlerinin Osmanlı ulusal politikası için esastan yeni bir yönelim anlamına geldiğine inandı ya da inanmak istedi.³³

Çok sayıda Alman, savaş sona erdiğinde bile ve Wangenheim'la Wolff-Metternich'in raporları bu konuda hiçbir şüpheye yer bırakmamasına rağmen, Talat'ın soykırımın mimarı olduğunu anlamamış ya da anlamak istememişti. Talat'ın zaman zaman kendini gösteren "trajik zihni"ni insanlıkla karıştırıp, onu imparatorluğun ve ulusun kahraman savunucusu biri konumuna yerleştirdiler ya da basitçe, eğitim noksanlığına rağmen sadakatine ve dehasına hayranlık duydular. Talat'ı "diğerkâm bir vatanperver" ve aynı zamanda, bariz bir ön yargı ve iddiayla, "bir Doğulu'nun örneğinde mümkün olduğu ölçüde sebatkâr" olarak niteleyen Büyükelçi Bernstorff, "Ondan daha sadık bir Almanya dostu bulamayız" diye yazıyordu.³⁴ Liman von Sanders, Merkez Komite'nin, "kendisi için hep bir muamma olarak kaldığı"ni itiraf ediyordu. İstanbul'daki Alman temsilciler, rütbe ve mevkilerinden bağımsız olarak, "Türk hükümet mekanizmasının iç dünyasını sorgulama"ya nadiren istekli görünüyordu. Buna, Liman von Sanders gibi güçlü bir adam da dahildi.³⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın çalkantılı arifesinde, bir genel savaşı öngören Almanya, kaderini bir imparatorluğun başındaki devrimci bir komitenin kaderiyle birleştirmişti ve bunu Almanya'nın ne generalleri ne de diplomatları anlayabilirdi. Farkında olmadan kaynar suyun içine düştüler ve sallantılı bir zeminde hareket etmeye başladılar. Alman dünya gücünün anahtarı olarak, güçlü ve egemen bir "Türk Türkiye'si" imal etmek isteyen Ernst Jäckh gibi kişiler bulunmaktaydı. Ama bir o kadar da üst rütbeli devlet görevlileri, Türkiye'yi bir "Alman Mısır'ı" yapmak arzusundaydı.³⁶ 1916'dan itibaren Avrupa ülkelerinde, özellikle de Rusya'da ve aynı zamanda Almanya'da da ülke içinde devrimci oluşumlara dair korkular artarken, İstanbul'daki yöneticilerin örgütlü direnişten çekinmeye ihtiyacı yoktu. Haziran 1913'ten bu yana muhalefet ezilmiş, basın bütünüyle sansürlenmiş, sivil ve askerî örgütlenmelerin kontrolü sıkı bir biçimde İTC elinde toplanmıştı ve ilave bir kontrol ve terör aygıtı olarak Teşkilât-ı Mahsusa, kalıcı bir olağanüstü hal çerçevesin-

33 Kuhlmann'dan Bethmann Hollweg'e, 16 Şubat 1917, PA-AA/R 14046.

34 Bernstorff'tan Alman Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Temmuz 1918, PA-AA/R 13804-2, 77-78. Bernstorff'un iddiası Cavid'e karşı tavrında ve bu zorlu müzakereciyi alt etme niyetinde de kendini gösterir (Bernstorff'tan Kuhlmann'a, 4 Aralık 1917, R 13803-1, 73-75). "Trajik zihin"in şiddet tarihindeki rolüyle ilgili olarak, bkz. Hamit Bozarslan, *Violence in the Middle East: From Political Struggle to Self-Sacrifice* (Princeton, NJ: Markus Wiener, 2004) [Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010].

35 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 8 ve 38.

36 Jäckh'ten von Weizsäcker'e, 9 Kasım 1917, Jäckh, *Rising Crescent*, s. 268.

DEUTSCHE LEVANTE-ZEITUNG

Organ

der Deutschen Levante-Linie, der Hamburg-Amerika Linie, der Mittelmeer-Linie Rob. M. Sloman jr.,
der Hamburger Vereinigung der Freunde Bulgariens, des Deutsch-Persischen Wirtschaftsverbandes,
der Deutsch-Türkischen Vereinigung, des Deutsch-Bulgarischen Vereins und des Deutschen Balkan-Vereins.

*Die Zeitschrift erscheint am 1. und 16. jeden Monats und dient zur Förderung der Handelsbeziehungen mit den Ländern des Mittel-, Schwarzen und Roten Meeres, des Balkans, Marokko, Arabien und Persien. — Jahrespreis bei der Post in Deutschland Mk. 6.—. Im Ausland abonniert man bei den deutschen und aus-
ländischen Postanstalten; unter Streifband direkt vom Verlag bezogen Mk. 10.— jährlich. In Griechenland nimmt die Buchhandlung Eleftheroudakis & Barth in Athen das
Abonnement entgegen. Im Buchhandel kann Bezug durch die Firma Wilhelm Opelt, Leipzig, Bräunerstraße 61, erfolgen. Anzeigenpreis: die viergespaltene Nonpareilzeile
oder deren Raum im Anzeigenblatt Mk. 1.—. Aufschläge für Platzvorschriften: zweite und vierte Umschlagseite 50 %, dritte Umschlagseite und Fahrplan-Beilagen 20 %. Für
Anzeigen in den ab 1. Januar 1917 erscheinenden türkischen und bulgarischen Beilagen erhöhen sich die Preise um 25 %. Bei Wiederholungen Rabatt nach Vereinbarung.
Kleine Anzeigen: die viergespaltene Zeile 30 Pf. netto. Redaktion und Verlag: Hamburg 1, Levantehaus. Telegrammadresse: Levantezeitung Hamburg. Fernsprecher: im
Fernverkehr: Fernamt Nr. 45; im Stadt- und Vorortverkehr: Gruppe 6, Nr. 4561—4567, 4697 und 4751. Sprechzeit des Schriftstellers: 12—14 Uhr.*

Nummer 9

Hamburg, den 1. Mai 1917

7. Jahrgang

(Nachdruck aller Artikel, auch teilweiser, nur mit genauer Quellenangabe gestattet.)

Großwesir Talaat in Deutschland.

Unter lebhafter Anteilnahme und warmer Zustimmung der politischen Kreise in Konstantinopel hat der Großwesir TALAAT-Pascha seine Reise nach Deutschland angetreten. Ein doppelt bemerkenswerter Schritt, einmal als Zeichen für den Umschlag in den Anschauungen, wie sie bislang in der Türkei herrschend waren, und sodann aber als ein sichtbarer Ausdruck der Einheitlichkeit der Politik der Mittelmächte.

Wenn schon die Diplomatie der alten Schule im allgemeinen sich mit dem Mantel des Geheimnisvollen zu umgeben stets bemüht war, so hat sich die türkische Politik im besonderen immer bestrebt, Europäern jeden Einblick in ihre Absichten und Beweggründe zu erschweren und eine Welt für sich zu bilden. Am Goldenen Horn lebte man in seinen eigenen orientalischen Gedankengängen und Anschauungen, nicht zum Vorteil für das Land. Die Wirklichkeit fand viel zu wenig Berücksichtigung und der Spekulation ward ein viel zu großer Spielraum gewährt. Und so kam man in Europa zu dem Urteil, daß die Fähigkeit, reale Verhältnisse nüchtern zu erfassen, dem Orientalen überhaupt selten gegeben sei. Nicht daß man der türkischen Rasse ein besonderes Unvermögen hätte zuschieben wollen. Der orientalischen Psyche im allgemeinen gab man die Schuld, daß so oft und so wenig mit der Wirklichkeit gerechnet wurde. Freiherr VON DER GOLTZ hat dieses Hindernis 1913 in einer Schrift mit den Worten charakterisiert: „Der Mangel an Augenmaß für das Erreichbare, das Sichverlieren in phantastischen oder rein theoretischen Spekulationen ist keineswegs nur ein Bildungsfehler. Er scheint in der ganzen Disposition des orientalischen Geistes zu liegen; denn man findet ihn nicht bloß in der Armees, sondern auch auf andern Gebieten öffentlicher Tätigkeit wieder. Das Naheliegende, Einfache genießt kein Ansehen. Durchweg werden die Pläne zu groß, ohne richtigen Zusammenhang mit dem praktischen Bedürfnis und ohne sorgfältige Prüfung der gegebenen Bedingungen entworfen.“

Der Hauptfehler, unter dem die Türkei bisher gelitten hat, dürfte jedoch mehr darin liegen, daß die leitenden Kreise weder ihr eigenes Land, seine Kräfte und Bedürfnisse kannten, noch die Verhältnisse in der übrigen Welt zu übersehen vermochten. Das Effenditum, d. h. die Beamtenkaste,

die aus jahrhundertlanger Überlieferung ein Vorrecht auf die Verwaltung des Landes für sich in Anspruch nahm, kam aus Konstantinopel und den übrigen türkischen Großstädten kaum heraus. Höchst zufrieden mit sich selbst, beanspruchte sie lediglich auf Grund der Beziehungen ihrer Verwandtschaft zum Regierungssitz für sich das Recht zum Eintritt in das Beamtenlum und zum Zutritt zur Staatskrippe, eierlei ob die nötigen persönlichen Fähigkeiten und Kenntnisse vorhanden waren, auch eierlei ob in der Staatsmaschinerie eine Lücke auszufüllen war.

In diesen Verhältnissen haben die Führer der jungen Türkei glücklicherweise Wandel geschaffen. Wie in den verschiedenen Städten des Osmanischen Reiches ganze alte, düstere Stadtteile niedergegrissen wurden, um ihnen Licht und Luft zu gewähren, so macht auch die neue Verwaltung jetzt die Augen auf, um sich im heimischen Lande nach seinem Zustand und den daraus erwachsenden Notwendigkeiten umzusehen und sich auch in der Fremde zu unterrichten, um Vergleichsmöglichkeiten und Verbesserungsanregungen zu finden. Man hat eingesehen, wie wenig es angeht, sich in eigenen Gedanken eine Türkei auszumalen, die fern ist von der Wirklichkeit, auch ist man sich darüber klar geworden, daß sich der alte Lieblingswunsch „La Turchiya farâ da se“ nicht verwirklichen läßt. Dieser Erkenntnis Raum geschaffen zu haben, ist nicht zum wenigsten ein Verdienst von TALAAT.

Wohl dem Volke, dem große Zeiten große Männer gebären! In dem gewaltigen Kriege, in dem es schon um Sein oder Nichtsein der Türkei ging, ehe sie sich den alten Mittelmächten anschoß, waren für das Osmanische Reich Wirklichkeitspolitiker ebenso nötig wie ein tapferes Heer und hervorragende Führer. Denn der große Augenblick türkischer Geschichte stand bevor. Der osmanische Staatsmann, der geschichtlich und politisch klar zu denken vermochte, mußte wissen, daß die Schicksalsstunde seines Landes gekommen war, daß es galt, alles zu sichern, was die Zukunft seines Vaterlandes und seines Volkes brauchte. Ein solcher Staatsmann war unser türkischen Freunden in TALAAT beschied. Nicht beschwert durch Effenditümel der alten Zeit, hat er sich durch geistige Talente und sittliche Vorzüge zu seiner heutigen Stellung emporgearbeitet.

Almanca çıkan basın (İsviçre Almancasında olanlar hariç), Talat'ı imparatorluk Türkiye'sinin kurtarıcısı, ilerici siyaset için bir model ve ortak savaş ittifakının çok önemli bir mensubu olarak yüceltti (Deutsche Levante-Zeitung, 1 Mayıs 1917) (Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg).

de devredeydi. Soykırımın ardından, ölüm benzeri bir sessizlik hüküm sürüyordu. Geriye kalan toplumun geniş kesimleri sindirilmiş, diğerleri de taltan iştahlarını tatmin etmişlerdi. Ancak Birinci Dünya Savaşının son aylarında yönetime karşı müzmin, bilinç dışı şikâyetler kamuoyunun yüzeyine çıkmaya başladı. Seferberlik halindeki ordularda alışkın olunan güç mücadeleleri, zararsız olmamakla beraber (aşağıya, Yakub Cemil örneğine bkz.), kontrol altında tutuldu.

Cavid, günlüğü boyunca Almanya'yı Türkiye'yi aktif savaşa sürüklemekle suçlar. Bu yarı yarıya doğru argümanını, zaman zaman, neredeyse aralıksız borç görüşmeleri, Bağdat demiryolunun inşası ve başkaca meseleler bağlamında kullanır. O ve Talat, Temmuz 1914'te Almanya'nın zafiyet göstermiş olması gibi bir psikolojik gerçeklikten istifade etmişlerdir. "[F]akat kendisi belâya girdiğı dakikada bizi tahattur etmiş." Cavid, Alman diplomat, Berlin Dışışleri Bakanlığı Doğı İşleri Sekreteri Frederic Rosenberg'e, eğer ittifakı Temmuz 1914'ten önce istemiş olsaydı, kusursuz bir karşılıklı güven olacaktı diye yineler. Bernstorff'a göre, "Talat ve Enver bizimle birlikte doğırlup düşüyorlar" dı.³⁷ Yine de Türkiye'nin ittifakı ve Wilhelm Almanya'sıyla etkileşimi, her iki taraf için hayati olduğı kadar sorunluydu da: Bu ittifak ve etkileşim, topyekûn savaş ve cihadın mantığı ve dinamiklerine Doğı Sorunu'nu dahil etmişti.

Sadrazam Berlin, Viyana ve Sofya'yı ziyaret ettiğinde, Viyana'da çıkan *Freie Presse*, Mayıs 1917'de yerinde bir tespitle, "İttifakın neticesinde, Talat Paşa ve arkadaşlarının çalışmaları, Talat Paşa'yı dünya tarihine kazdı" diye yazdı. Daha da ötesi, ittifak, Talat Paşa'yı ve Doğı Sorunu'nu Alman ve Avusturya tarihine de kazdı. İttifak güçleriyle ittifak, Talat'ı, uluslararası arenada saygı duyulan bir lider haline getirdi. Sultan II. Abdülhamid'in çizgisinde, ama ondan daha enerjik ve dolayısıyla daha vaatkâr ve örnek oluşturan bir emperyal lider olarak görüldü. Talat ve İTC'li arkadaşları, en geç Abdülhamid'in Şubat 1918 ortasındaki cenaze töreninde, önceden şeytanlaştırdıkları bu idarecinin mirasını açıkça kabul ettiler. şaşırtıcı bir şekilde, benzer devlet iktidarı mantığına hizmet ettiklerini keşfettiler, sadece daha radikallerdi.³⁸

1917 yılı Dörtlü İttifak (Eylül 1914'ten itibaren Bulgaristan da dahil olmuştu) için iyi başlamıştı, zira İttifak Güçleri Romanya'nın işgali sürecini Ocak ayında tamamlayıp Balkanlar'ı büyük ölçüde kendi adlarına garanti al-

37 Cavid'den Deutsche Bank yönetim kurulu üyesi Wassermann'a 4 Temmuz 1916 ve Rosenberg'e, 12 Temmuz 1916. Cavid'in günlüğü, 3: 205-206 ve 211-212. Bernstorff'tan Alman Dışışleri Bakanlığı'na, 20 Haziran 1918, PA-AA/R 13804-2, 44-45; Cavid'in günlüğü, 3: 353, 3 Şubat 1917. Karş. Winfried Becker, der., *Frederic von Rosenberg: Korrespondenzen und Akten des deutschen Diplomaten und Ausenministers 1913-1937* (Münih: R. Oldenbourg, 2011).

38 Karş. Alman Büyükelçi Bernstorff'un, bu tören sırasındaki gözlemleri, Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe*, s. 21. *Freie Presse* Servet-i Fünun, 10 Mayıs 1917, s. 347-348'de alıntılanıyor.

22 18 Octobre 1917
S. 1-18

J'ai le plaisir de vous faire
notre alliance avec l'Allemagne
comme une combinaison politique
passagère.

(L'Allemagne nous apporte et
le résultat d'une politique mondiale
basée sur la communauté d'intérêts)

(Lequel nous apporte qui a fait
sa preuve devant les trois années
de guerre sans, avec l'aide de
Dieu, triompher des difficultés
du moment et assurer à nos
peuples une paix glorieuse et
un avenir de prospérité)

Tout de notre côté nous
s'engageons!

أنا وفرنسا وروسيا

Talat

18 Octobre 1917

Talat'ın, Almanya'yla ittifaka dair 23 Ekim 1917 tarihli, 5. sûre, 56. ayetle* mühürlenmiş notu (Ernst Jäckh Papers, Yale University Library).

tına aldılar. Şubat Devrimi Rus ordusunu zayıflatıp ayrı bir barış için umutları besledi.³⁹ Önceki aylarda ülke içindeki yolsuzluklar genel ruh halinde yine bir çöküntü yaratmış olsa da Doğu'daki zorlu düşman Rusya, Ekim Devrimi'nin ardından kalıcı barış isteyip Brest-Litovsk'ta müzakereleri başlatmaya söz verdiği için, 1917 iyi nihayete erdi. 11 Ocak 1915 anlaşmasına uygun bir biçimde ve savaş sonrası döneme yönelik olarak düzenlenmiş bir askeri anlaşmanın Ekim 1917'de sonuçlandırılması, koşullar henüz olgunlaşmadan Türk-Alman ittifakının askeri iş birliğini geliştirecek yönde gözden geçirilmesinin yolunu açtı. 28 Eylül 1916'da yapılan bir ek anlaşma, ayrı bir barışı imkânsızlaştırmıştı. 2 Ağustos 1914 anlaşmasının yerini alan 11 Ocak 1915 tarihli genel anlaşmanın tamamlayıcısı niteliğindediydi. Yine koşullar olgunlaşmadan, bir bakıma, genel barış sağlandığında, her iki ülkenin çıkarlarını ve avantajlarını, "fedakârlık ve gayretleriyle orantılı olarak" en üst seviyede güvenceye almayı hedefliyordu. Her iki ülkenin de "sahip oldukları bütün imkânlarla ortak bir hedef için savaştıkları"nın altını çiziy-

(*) Maide sûresi, 56. ayet: "Kim Allah'ı, O'nun peygamberini ve inananları dost edinirse, bilsin ki şüphesiz Allah taraftarları galiplerin ta kendileridir" – ç.n.

39 Osmanlı Hariciye Nezareti, 8 Şubat 1917 kadar erken bir tarihte, eli kulağında bir devrim (Mart başlarında başlamıştır) hakkında bilgilendirilmiş ve Nezaret, Rusya'yla ayrı bir barışın faydalarını değerlendirmiştir. Hariciye Nazırı Halil adına Dahiliye Nezareti'ne (Talat) mektup, 8 Şubat 1917, BOA DH.EUM. 5. Şb. 33-14.

yordu. 21 Mart 1916'daki yeni genel anlaşmaya Avusturya da katılmıştı.⁴⁰

Askerî anlaşma sağlandıktan beş gün sonra, 23 Ekim 1917'de, Talat, muhtemelen Dışişleri temsilcisi Ernst Jäckh için, ama açıkça siyasetteki bütün Alman ahbabların dikkatine, elle yazılmış bir not bıraktı. Bu not, siyasi inancın bir beyanı olarak okunabilir ve anlamlı bir biçimde, sadece Alman ittifak ortaklığını ilgilendirmektedir:

Almanya'yla ittifakımızı fani bir siyasi terkip olarak mülahaza etmek hata olacaktır. Türk-Alman ittifakı, menfaatlerin birliğine yaslanan muayyen bir siyasetin neticesidir. Dörtlül İttifak, harbin üç yılı zarfında kendini ispatlamıştır. İnşallah bu vaktin de meşakkatinin üstesinden gelecek ve memleketlerimize şanlı bir barış ve müreffeh bir istikbal tesis edecektir. Haklılığımızın kuvvetine yaslanarak, galip olacağız! Şüphesiz Allah taraftarları galiplerin ta kendileridir [Ayet Arapça yazılmıştır, kalanı Fransızcadır].⁴¹

Talat'ın, bu gayriresmî notta yazdıklarına inandığını düşünmek akla yatkındır. Allah'a ve Kur'an'a yapılan atıf, besbelli dahili emeller için işe koşulan bir lügatin parçası değildi. Bu ciddiyeti Cavid'in ve Hayri'nin günlükleri de doğrular. Talat, 1916 sonlarında, ancak Almanya'nın Rusya'yla ortak bir davanın tarafı olması halinde Türkiye için ittifakın geçerliliğini kaybedeceğini beyan etmişti. Her koşulda, ITC'li yöneticiler, Almanya'nın, "[Eylül 1914'te tek taraflı feshedilmiş bulunan] [Osmanlı] kapitülasyonlarından serbestçe ve samimi olarak feragat etmesi" beklentisindeydi.⁴²

Geriye dönüp bakıldığında, genç sadrazamın ortak bir Osmanlı-Alman geleceğine duyduğu inanç, eğer bunu ölümcül bir ideolojiyle ve gaddarca suçların işlendiği bir politikayla harmanlamasaydı, imparatorluğu korumak adına son çaresi olarak, trajik ve patetik görünebilirdi. Bununla birlikte, bu iki unsur, yani Osmanlı Hristiyanlarının ve diğerlerinin haklarına sistematik olarak tecavüz edilmesi ile Talat'ın İttifak güçleriyle yan yana bir gelecek hayalini görmesi, mantıksal olarak ilintiliydi. Turan sıradan bir fantezi değil, ITC'nin emperyal yönelimli, teritoryal açıdan abartılı savaş ideolojisinin önemli ve güçlü bir unsuruydu. Talat, İttifak güçlerinin ittifak anlaşmalarıyla ve hepsinden önemlisi Mart 1918'deki muzafer Brest-Litovsk Antlaşması'yla tasdik edilmiş yeni Avrupa, Ortadoğu ve Rusya düzeninin haklılığına, kudretine ve uzun ömürlülüğüne duyulan inancın timsaliydi.

Erzincan, Erzurum ve Trabzon'un yeniden fethedilmesi, Kars, Batum ve

40 Anlaşmaların tam metni, Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, s. 78-101'de mevcuttur, karşı s. 47-50.

41 "Bâbıâli, Sadrazamlık", antetli kâğıt üzerine, 23 Ekim 1917 tarihli, gayriresmî el yazısı not, Jäckh Papers, Yale University Library.

42 Cavid'in günlüğü, 3: 307, 16-17 Aralık 1916. Karşı: 3: 330, 17 Ocak 1917.

İttifak güçlerinin Brest-Litovsk'taki temsilcileri, 1918 başları: Alınan General Max Hoffmann, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Czernin, Talat Paşa ve Alınan Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann (Generallandesarchiv Karlsruhe).

Ardahan'ın da geri kazanılması sayesinde, Talat'ın bakanlığı 1918 baharına kadar görünürde güçlü bir pozisyonundan istifade etti. Bununla beraber, pek çok ITC lideri, aşırı bir kendine güven içindeydi ve vaziyete dair bütüncül bir bakış açısından yoksundu. Bernstorff, geriye dönüp baktığında, "Türkler, Rusya'nın çöküşünün ardından muzaffer oldular" diye yazacaktı. Brest-Litovsk Antlaşması'nda uzlaşılının ötesinde "yeni toprakların peşinde koşarak, sorunların artmasına yol açtılar". Batı cephesinin önemini ve "Batılı güçlerin kendi istekleri doğrultusunda Doğu sorununu çözmek" yönündeki yeni arzusunu göz ardı etmek suretiyle, "Savaşlarını zaferle tamamlamış olduklarına inandılar." İşleyen bir ülke idaresi ve müttefikler arasında güven bağlamında, Talat'ın Türkiye'si istikrarlı bir tablo çizmiyordu.⁴³

Talat'ın "Brest-Litovsk'un ruhu" dediği emperyal nitelik, kudret ve geleceği, sadece güncellenmiş bir pan-etnik-ulusçu bir şevkle değil, aynı zamanda Avrupalı yönde bir medeni gelişim önermesiyle bir araya getiriyordu. Polonya ve Ukrayna örneklerindeki gibi seçili "kendi kaderini tayin" vakalarını memnuniyetle ve hegemonik bir komşunun lütfuyla karşılıyordu. İlke-

43 Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe*, s. 129; karşı Bernstorff'tan Erzberger'e, 30 Mart 1918, *Erinnerungen und Briefe*, s. 145.

Kayzer Karl'ın Osmanlı başkentini ziyareti; Talat önde, sağda, Mayıs 1918
(Wienbibliothek im Rathaus, Tagblattarchiv).

lerden, siyaseten hayatta kalma kabiliyetinden ve küresel stratejik dehadan yoksun bir haldeydi ve demokrasi ile temel insan haklarında kök salmıyordu. Buna karşılık, 1916 baharında İtilaf devletlerinin anlaşmalarında öngörülen emperyalist yarınlar, en azından ayan beyan ortadaydı ve aynı zamanda, yeni katılan Birleşik Devletler ile devrimci Rusya'nın meydan okumasıyla karşı karşıyaydı. Britanya, –Doğu Akdeniz ülkelerine odaklanan temel bir analiz çerçevesinde– emperyal politikası 1910'larda hayatini kaybetmiş olmasına rağmen, Ermeniler için en azından asgari bir adalet sağlama girişiminde bulundu. Bu çalışma, 1912-1913'teki Doğu Sorunu'nun Britanya'nın nihai çıkmazı olduğunu ve bu çıkmazın, Talat'ın çağdaşı olan Winston Churchill'in şahsında cisimlendiğini ileri sürmektedir. 1920'lerin başlarında Churchill'in liderliğindeki bütüncül bir yaklaşımdan yoksun siyaset, –Churchill'in o vakit “Ortadoğu” diye kavramsallaştırdığı– Doğu Akdeniz ülkelerine yönelik olarak sadece işlevsel yaklaşımlara yol açtı. Bu siyaset, imparatorluğu kısa vadede koruduysa da söz konusu “siyasi yoksullaştırma”, ilgili bütün taraflar, özellikle de bizatihi Ortadoğulular (İsrail hariç) için yamsal bir gelecek vizyonundan yoksundu.

* * *

Almanya ve Almanca konuşan İttifak güçleri ile bu ülkelerin basını, ziyade-

siyle gelecek vaat eden “Türk ulusalcıları” olarak adlandırdıkları kesimi, yani iktidardaki ITC’yi yüceltmede birleştirdi ve ITC politikasının –pek çoklarının hissettiği gibi, bu politika sallantılı bir zeminde durmasına rağmen– kendi çıkarlarıyla örtüştüğünü ilan etti. ITC’li Cavid’e göre bile, Berlin’deki liderlerin tarih cetveli dar ve illüzyonlarla doluydu. Cavid, 1916 yazında, “Helfrich’de dejeuner’de idim. Zimmermann ve Rosenberg de orada idiler. Hepsini pek nik-bîn gördüm. Ben harbin daha bir sene mutlaka devam edeceğini söylerken onlar bir kış harbini [1916-1917] gayr-i mümkün görüyorlardı,” diye not ediyordu. Şansölye Yardımcısı Karl Helfferich, bir Alman zaferinin genel bir barış konferansını hükümsüz kılacağını kabul ediyordu, böylelikle İttifak güçleri tazminat alacak ve Berlin’de savaşı finanse etmek için aldığı borçları geri ödeyebilecekti. Talat, Helfferich’in analizlerine ve çağdaş dünyayı kavrayışına güveniyor, ama Almanya’nın Temmuz 1917 siyasi krizinden bu yana demokratik güçlerinin lideri olan Matthias Erzberger’e güvenmiyordu, zira Erzberger’in Ermenilere dair endişeleri vardı. Savaşın sona, Helfferich Alman aşırı sağının liderlerinden biri ve Erzberger’in amansız bir hasmı haline geldi, uzun süre ona rakip oldu. Erzberger, 1921’de, Helfferich kendisini ayan beyan hedef aldıktan sonra öldürüldü. 1922’de suikasta kurban giden Dışişleri Bakanı Walther Rathenau vakası da benzerdi.⁴⁴

Savaş sırasında, Helfferich gibi emperyal ulusalcıların kafa dengi ve daha o zamandan çok daha radikal meslektaşları İstanbul’da da mevcuttu. İstanbul’dakiler inançlarını Almanya’ya bağlamışlardı, dolayısıyla radikal düşünüşte birbirlerini güçlendiriyorlardı. Cavid, 10 Nisan 1917’de “Meclis Bahâeddin Şakir’in aptalca mütâlaalarına bu akşam bir kere daha şahit oldu. Amerika ile ilân-ı harp etmeli, burada Amerikan casusları bırakmamalı... gibi sözler” diye not ediyordu:

Bir milletin mukadderâtında bu kafada adamların icrâ-yı tesir ettiğini görmek insana ye’s veriyor... Zira da Amerika mes’elesinde millet metânet göstererek Almanya ile beraber yürümeli diyor. Her şeyi Almanya istihlâl edecekmiş. Eski nakarat tekrar olundu: “Öleceksek şimdi ölelim...” ... Bu zavallıların hayat-ı hâriciye ile hiçbir alâka ve münasebetleri yok. Dünyada neler cereyân ettiğinden bîhaber. Hâlâ Almanya’yı Allah kadar kuvvetli farzediyorlar.

Meclis Amerika’yla ilişkileri kesme kararı aldı; buna, Almanya’yı memnun etmek isteyen Talat önayak olmuştu. Cavid ve Cahid, Almanya’yla, alternatiflere yer bırakmayan bir karşılıklı bağımlılığa karşı çıkan “çölde haykıran sesler” idiler. Küçük çevrelerde dile getirilen ve Talat’ın kulağına gelen bu doğrultudaki beyanlar, Talat’ın seçmiş olduğu yoldan şüphe duyulmasına yol açtı.

44 Cavid’in günlüğü, 3: 224, 30 Temmuz 1916. Karş. Williamson, *Karl Helfferich*, s. 111-150, 365-373; Dowe, *Erzberger: Demokrat in Zeiten des Hasses*.

yor ve onun gözle görülür bir biçimde “üzgün hissetmesi”ne sebep oluyordu. Yine de ve her şeye rağmen, nihayetinde, “muhalifler”i bir kez daha ikna etti.⁴⁵

Almanca konuşulan ülkelerdeki basın, ITC’nin eylem adamlarını, onların siyasi üsluplarını, onların politikalarını ve ulusal kurtuluş anlatılarını yapmacık bir samimiyetle göklere çıkardı. Türk ulusalcılarını övme biçimleri Almanca konuşan kamuoyunu (İsviçre haricinde), proto-faşist özelliklere karşı olumlu bir bakış açısına sahip olmak konusunda eğitti. Bununla beraber, söz konusu özelliklere, Berlin’deki üst-düzey seçkinler tarafından kucak açılmış değildi. Dışişleri Bakanı Arthur Zimmermann, münferit muhalif Ahmed Rıza’ya sempatisini dile getiriyordu. “Bir idealist” olan Ahmed Rıza, Berlin ziyareti sırasında, “farklı halkların [barış içinde] birliğine inancı dolayısıyla ... olumlu bir izlenim bıraktı”. Ne var ki, idealler ile Berlin’in reel-politik olduğuna inandığı şey arasındaki uçurum kapanmazcasına açıldı (ama aslında bu “reel-politik” gerçek değildi, yanılsamalarla yüklüydü, zira siyasi hayatın ve toplumun temel veçhelerini baskılıyordu). Cavid’e göre, Kayzer Wilhelm’in Ekim 1917’deki İstanbul ziyareti sırasında yaptığı konuşmalar hüsnü zanlarla doluydu. Banker Oscar Wassermann’ın evinde Ocak 1918’de Berlin’de düzenlenen bir akşam yemeğine davet edilen Cavid, gelecekteki Weimar Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Walther Rathenau’yla ve yazar Maximilian Harden’la sohbet etmekten tek kelimeyle keyif aldı; bu iki adam fiili diktatör General Erich Ludendorff altındaki Alman idaresi gibi “militarize olmamış”tı. Talat’ın Alman mevkidaşı olarak görülebilecek Ludendorff, bir sosyal Darwinistti, dar görüşlü, militaristik, pratik zekâ ve taktikler esasında işleyen bir zihinsel yapıya sahipti ve bu zihnin temelleri Talat’inkinden bile daha zayıftı. Savaşın sona, karısının sekteryen etkisiyle, bu Alman mevkidaş, ırkı olarak Alman tanrısı Wotan’a tapınan adanmış bir iman sahibini andırıyordu.⁴⁶

Muhtemelen Avusturya Dışişleri Bakanı Czernin’e yakın anonim bir yazar, 1918 baharı itibarıyla Avusturya ve Almanya’da Türkiye’den ilham alan siyaseti düşünceyi iyi özetliyordu:

Yeni bir [ITC] rejimi akıllıca bir ihya taktiğiyle, modern maneviyatı, modern düşünceyi ve ulusal hissiyatı Doğu’yla tanıştırdı ... ve ulusal yönelimin başarıya ulaşması için amansızca güç kullandı... Bu harekete, doğuştan değil ama yetenekleri sayesinde hükümet pozisyonları elde etmiş, ... İttifak güçleriyle

45 Cavid’in günlüğü, 3: 375-376, 10 Nisan 1917; 3: 382, 18 Nisan 1917.

46 A.y., 3: 220, 25 Temmuz 1916 (Zimmermann o zaman devlet müsteşarı, 1915 sonbaharından itibaren de devlet bakanıydı); 3: 437, 15 Ekim 1917; 3: 480, 19 Ocak 1918. Karş. Manfred Nebelin, *Ludendorff: Diktator im Ersten Weltkrieg* (Münih: Siedler, 2010); Bettina Amm, “Die Ludendorff-Bewegung im Nationalsozialismus”, Uwe Puschner ve Clemens Vollnhals, der., *Die völkisch-religiöse Bewegung im Nationalsozialismus* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), s. 127-148.

bir ittifakın gerekliliğini vakitlice fark etmiş ... adamlar, Talat Paşa gibi adamlar önderlik ediyor. Türkiye'nin Büyük Savaş'a başarılı bir biçimde katılımı, ulusal yönelimin tabii olarak lehine oldu... Çanakkale'deki muzaffer direniş, süregiden savaşın güç unutulmuş olayları arasında, neredeyse eşsiz bir destansı başarıydı.

Aynı metin, Brest-Litovsk Antlaşması doğrultusunda eski Osmanlı toprağı Kafkaslar'da Türk idaresinin yeniden tesisini bütünüyle memnuniyetle karşılıyor, hatta, "Türk hâkimiyeti altında bir Kırım Müslüman Cumhuriyeti" potansiyeline de umutlu bir biçimde sıcak bakıyordu. Aynı makale, "Trier-Şam ve Anadolu'daki bütün topraklar Anadolu'daki Türklere aittir" sözünü uyduran Czernin'e atıfta bulunuyor ve "Orta Avrupa ve Doğu [Osmanlı İmparatorluğu]"nın ekonomik ve kültürel ittifakıyla Türkiye'nin geleceği için "büyük kurtuluş" dileğini ifade ederek sonlanıyordu. Makalenin yazarına göre, bütüncül bir birlik oluşturan bu ikisi, "bir ve aynı hedefe ve geleceğe" sahip olup ebedi dostluğun kaniyle mühürlenmişlerdi.⁴⁷

Sendeleyen İngiliz idaresi: Muhalefet matrisi

Bu biyografi için kullanılan çeşitli kaynaklar, 1910'ların İstanbul'unda Talat'ın kudrete kavuşmasında ve siyasi mevkilere yükselmesinde Almanya'yla ittifakın merkezî önemine ve Talat'ın da bu hakikatin farkında olduğuna, sadakatine ve adına hareket ettiği ulusun siyasi geleceği için buna mukabil bir projeksiyona sahip olduğuna işaret eder. Dünya savaşının ilk aylarında Almanca öğrenmeye başlaması, geçici bir hevesten daha fazlasıdır. Genel olarak ayrı bir barışı, özel olarak da 1917'deki ittifak anlaşmalarını ihlal etmeyi düşünmüş olması ihtimal dışıdır. Ancak Kafkaslar'daki ciddi gerilimler ve Ermeni meselesinin yeniden gündeme gelmesi, bunun yanı sıra bahar geldiğinde Balkanlar'da toprakların geri kazanılması hayalinin suya düşmesi ve 1918 yazında Batı'daki yenilginin eli kulağında olması, uluslararası desteği ve Almanya'ya olan inancını sonsuza kadar kaybetmesine sebep olmuştur. Hiç şüphesiz, Almanya'yla müzakerelerde Osmanlı'nın elini güçlendirmek için, Cavid'le birlikte, yapabileceği her şeyi yapmıştı.

Talat, 1917'de, karmaşa yaratmak ya da Britanya'yla müzakere olasılığını yoklamak için kukla adamlar kullanmış, bilhassa (birçok İngiliz nezdinde) liberal arkadaşı, İzmir Valisi Mustafa Rahmi'yi devreye sokmuş olabilir. Fakat bu bile kesin değildir. Bizzat Britanya gibi dağınık muhalefetin mensuplarının da (fakat aynı zamanda birkaç İTC mensubunun da) ayrı bir ba-

47 "Der türkische Bundesgenosse", *Belgrader Nachrichten*, 16 Mayıs 1918, I, BOA HR. SYS. 2453-2455.

nış arayışında olduğu doğrudur. Söz konusu kesimler önceden de savaş politikasına eleştirel bakıyorlardı ve savaş sonrası konumlarını güvenceye alma istegindeydiler. Bu sebeple, J. R. Pilling ya da Basil Zaharoff gibi şahıslar tarafından bırakılmış ya da Mustafa Rahmi, Abdülkerim ya da Fuad Selim gibi kişilerle ilişkili olan ve heyecan uyandıran entrikalara değinen kimi İngiliz belgelerini, ilk bakışta bıraktıkları izlenime göre ele almakta çekici bir yan vardır. Ne var ki, Talat idaresi altındaki Osmanlı başkentinde süregiden siyasi hayatın iç yüzünün anlaşılması, dikkatle yaklaşmayı gerektirir. Şahsi çıkarlar ya da grup çıkarları tarafından harekete geçirilen kimi uyanık kişilerin, üst düzey temsilciler, özellikle de Talat adına konuşma ya da bunlarla iletişim içinde olma iddiasını defaatle yineledikleri doğrudur, fakat söz konusu iddialar ancak kısmen doğrudur veyahut çoğunlukla –basitçe– uydurulmuştur. Siyasi kontakları, bilgiyi ve sahte haberleri satmak biçiminde ortaya çıkan yeni iş alanında para ve nüfuz alanı kazanmak mümkündü. Bu alanda, 1913 İstanbul’undaki acemi Siyonistler, kendi çok çarpıcı atılımlarını halihazırda gerçekleştirmiş durumdaydılar (bkz. Beşinci bölüm, “Talat, Filistin ve Siyonizm” başlığı).

Savaşın ikinci yarısında İngiliz Başbakan Lloyd George’un Türkiye’yle gizli diplomasisine dair iki mühim vaka mevcuttur. 1917’de İsviçre’deki “özel temsilcisi” J. R. Pilling, az da olsa Osmanlı devlet arşivlerinde izler bırakmış ve Cavid’in günlüğünde kısa bir notu da hak etmiş (Cavid, Almanya’ya biraz mesafelenme fikrine sıcak bakıyordu), ama bizzat Talat Paşa’da herhangi bir doğrudan karşılık almamıştır. Pilling’in Talat’a 22 Mayıs 1917 tarihli, Bern-İsviçre’den İstanbul’a Osmanlı sefiri Fuad Selim eliyle gönderilmiş ikinci mektubu (Osmanlı devlet arşivlerinde muhafaza edilmektedir), belbelleli Talat’ın siyasi ruhunda bir tele dokunacak ya da en azından asgari ilgi uyandıracak denli zekice değildi. Fazlasıyla açıktan Alman karşıtıydı, beceriksizce kalemle alınmıştı, Almanya’yla ittifakın ve savaş politikasının bütün suçunu hatalı bir biçimde önceki sadrazam Said Halim’e yüklüyordu ve ayrı bir barışın gerçekleşmesi durumunda vaat ettikleri de pek fazlaydı. Lloyd George’a Talat’ın Türkiye’yle Rusya arasında bağımsız bir Ermenistan tampon devleti istediğini rapor etmiş olması, bir fantezi ya da nabız yoklama girişiminden ibaretti.⁴⁸

Lloyd George’un Türkiye’deki gizli diplomasisi bağlamındaki diğer önemli girişim de 1917 baharında devreye girmişti. George, Enver’i Talat’tan ve savaştan ayırma ve dahası Enver’i sürgüne göndertmeyi denemişti. Basil Za-

48 BOA HR. SYS. 2434-63; Cavid’in günlüğü, 3: 392, 15 Haziran 1917; Jonathan Schneer, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict* (New York: Random House, 2012), s. 258 [Balfour Deklarasyonu Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Kırımızı Kedi Kitap, İstanbul, 2015].

haroff ve Abdülkerim üzerinden, George'dan Enver'e bir temas zinciri oluşmuştu ya da oluştuğu düşünülüyordu. Bu vakadaki en zayıf halka, Enver'in akrabası Abdülkerim'di. II. Abdülhamid idaresi altında sekreterlik ve diplomatik yapmış olan Abdülkerim, silah tüccarı Zaharoff'un (Zaharoff, Anadolu'da doğmuş Türkçe konuşan bir Rum'du) bağlantıda olduğu başlıca kişiydi.⁴⁹ Ne var ki, Abdülkerim'in bariz motivasyonu, bu zengin araçtan para elde etmekti; Enver'le yürüttüğü ayrıntılı koordinasyon –Britanya'nın Enver için lüks bir himaye sağlayacağı, parasının da Zaharoff tarafından ödeneceği yönündeki teklif de dahil olmak üzere– yüksek ihtimalle kârlı bir yalandı, ama şüphe yok ki Abdülkerim yeterince zekiydi, nitekim Batılı tarihçiler başlıca noktalarda onu ciddiye aldılar. Fakat bu tuhaf gizli diplomasi girişimleri, Lloyd George'un, Rus Şubat Devrimi'nin ardından Ortadoğu'ya yönünü şaşırmış bakışına ve nihayetinde beklenmedik yükseklikte bir savaş maliyetiyle ve Doğu Akdeniz'de savaş sonrası günlerin güçlükleriyle karşı karşıya kalan Britanya'nın açmazına ışık tutması bakımından ilginçtir.⁵⁰

Gelibolu, Irak ve (Osmanlı'nın katılımıyla) Galiçya ve Romanya'daki askeri başarılar sayesinde Enver daha da itibar kazandı. Fakat Alman desteğini ve her halükârda Talat'la siyasi arkadaşlığını kaybetmenin sonuçlarıyla başa çıkmadı. Alman Büyükelçi Bernstorff, onu, “öylesine zayıf ki, ancak biz ve sadrazam sayesinde hayatta kalabiliyor,” diye yargılıyordu.⁵¹ Enver'in vatanperverlik iddiası ancak Abdülkerim'in, yurtdışında İngiliz desteğinde lüks bir hayat biçimindeki fantastik teklifi tarafından tahkir edilebilirdi. Bununla beraber, Enver, Talat'la gayet uyumlu bir biçimde yeterince açıkgozdu; Ağustos 1914 başlarında Rusya'ya götürdüğü ittifak önerisinde olduğu gibi, her nevi entrikayı tertip edebilirdi. Lloyd George'un, Zaharoff'un Enver'le temasa geçme girişimleri hakkında bilgilendirilmeyen uzmanları ve Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'un emri altındaki İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 1917'de Türkiye'yle asgari düzeyde ayrı bir barışa gidilmesi ihtimalini doğru bir bi-

49 Cenevre'de ayrı bir barış peşinde olan Osmanlı temsilcileri, genellikle liberal muhaliflerdi; öyle görünüyör ki, Abdülkerim bu liberallerin kendilerini ITC çevreleriyle bağlantılıymış gibi göstermesini sağlıyordu. Karş. Kieser, *Vorkämpfer*, s. 78-79, 168.

50 Karş. İngiliz arşivlerine göre, Pilling, Rahmi, Fuad Selim, Zaharoff, Abdul Kerim ve Enver'in ayrı bir barışa dönük gayretlere dahil oluşları ile ilgili olarak: Keith Hamilton (çev. Mete Tunçay), “Zedzed'in çikolatası”, *Radikal* 2, 17 Nisan 2005; Joseph Maiolo ve Tony Insall, “Sir Basil Zaharoff and Sir Vincent Caillard as Instruments of British Policy towards Greece and the Ottoman Empire during the Asquith and Lloyd George Administrations, 1915-18”, *International History Review* 34, no. 4 (2012): 819-839; Schneer, *Balfour Declaration*, s. 253-262, 291-300 ve 347-361; David French, “Failures of Intelligence: The Retreat to the Hindenburg Line and the March 1918 Offensive”, Michael Dockrill ve David French, der., *Strategy & Intelligence: British Policy during the First World War* (Londra: Hambledon Press, 1996), s. 87-91.

51 Bernstorff'tan Gwinner'a, 1 Ocak 1918, Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe*, s. 138. Karş. Talat'ın müşaviri Muhittin Birgen'in Enver'in güçsüz pozisyonuna ilişkin gözlemleri, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 404-407.

çimde değerlendirdiler.

(Ayrı bir) barışa aracılık etmesi için en yüksek şans, Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'daydı, fakat Cavid'in Haziran 1917 ortalarında yazdığı üzere, iddia edilene göre Enver adına planlanan Zaharoff-Abdülkerim dalaveresinin başlamasından (1918'de de devamı gelecekti) kısa bir süre sonra, "sulh ümitleri yavaş yavaş söndü".⁵² Abdülkerim'in, Cavid'in ve Enver'in İsviçre'de bulunduklarını iddia ettiği sırada, ikisi de orada değildi. 1917 yazı sırasında, İstanbul'da, Berlin'den yine para koparmaya çalışmakla ve askeri bir anlaşma imzalamaya hazırlanmakla meşguldüler; Ocak 1918'de Talat, İstanbul'da, Brest-Litovsk'a gitmiş Enver'i temsilci olarak görevlendirdi. Bir oryantalist, albay, parlamento mensubu ve özel temaslar için ajan olan Aubrey Herbert'in daha Temmuz 1917'de İsviçre'deki muhalif, liberal Osmanlı çevreleriyle girdiği ihtiyatlı ve makul temaslar neticesinde Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'ndaki üstlerine rapor ettiğine göre –Herbert, Talat'ın, "muhtemel ayrı barış görüşmelerine yönelik inisiyatifin arkasında" olduğuna inanmasına rağmen–, "Türkiye'deki büyük güçlerin" hiçbiri, müzakereler için hazır değildi.⁵³

Sonuç olarak, siyasi meselelerde Enver'in 1908'den bu yana Talat'a bağlılığı ve bağımlılığı, Yüzbaşı Yakub Cemil'in (Ocak 1913'te Nâzım Paşa'nın katili) Enver'e –hiç değilse 1916'dan önce– yakın olmuş Teşkilât-ı Mahsusa mensubu Çerkeslerle birlikte 1916'da düzenlediği darbe girişiminden mustarip olmuş gibi görünmektedir. Yine de bu ve benzer olaylar, Osmanlı başkentindeki çok boyutlu güç oyununda en zeki kişinin Talat olduğunu bir kez daha kanıtladı. Cemil ayrı bir barış istemiş ve savaş bakanı olarak Enver'in yerine geçmesini belli ki öngördüğü Mustafa Kemal'in ismini zikretmişti. (Eğer bu "itiraf" bir hayal ürünü olmayıp doğruysa, şüphe yok ki Talat, daha bağımsız bir zihne sahip olan Mustafa Kemal'dense Enver'le daha iyi baş edebilirdi.) Talat, vakitlice fark edilen grubu bastırdı ve 1916 yazı sonlarında, Enver Almanya'dayken, Yakub Cemil'i idam etti. O zamana değin uluslararası muhalefeti hızla tasfiye etmiş ve "Enver'le bir anlaşmazlıktan kaçınmak" için zekice manevralar yapmıştı. Kendisine bağımlı olanlardan oluşan şebekeyi muhafaza edebilmiş, dürüst İTC yöneticisi Canbolad'ın (bkz. Beşinci Bölüm, "Muzaffer, Nuh, Ulusal Baba" başlığı) protestolarıyla ve eskiden Enver'e yakın olan darbeci subaylarla başarılı bir biçimde başa çıkabilmişti. Görünüşe bakılırsa, 1917 başlarında Enver'le Talat arasında da –Talat'ın nezdinde fazla ileri giden– yeni bir görevlendirme kanu-

52 Cavid'in günlüğü, 3: 392, 15 Haziran 1917.

53 G. Clerk ve R. Graham'ın 31 Temmuz 1917 tarihli tutanakları, FO 371/3057 (Ayrı Barış Görüşmeleri, 1917), 148986. Karş. Herbert'in günlüğü, 5:5-11, 22 Temmuz 1917, DD/HER/70/1-3, Somerset Heritage Centre.

nuyla ilgili bir çatışma söz konusuydu. 1917 sonlarında bir başka darbe girişimine dair söylentiler hem Enver'i hem Mustafa Kemal'i zikretmekteydi, ama bu da kısa sürdü. Fakat söz konusu söylentiler, Talat'la Kemal'in daha yakından tanışmasına vesile oldu. Buna, Talat'ın evinde yapılan özel bir görüşme de dahildi.⁵⁴

Kendisinin savaştan sonraki mahcup kelimeleriyle, 1914'ten önce Britanya Talat'ın ilk dış politika tercihi olmuş, ama Ağustos 1913'te Britanya doğu vilayetlerindeki reformlar için genel müfettiş göndermeyi kabul etmeyince Talat da kendini reddedilmiş ve rencide edilmiş hissetmişti. Aslında ciddi anlamda uzaklaşma daha da erken, Britanya'nın, Balkan Savaşları sırasında Kâmil Paşa'nın İTC karşıtı kabinesini ve pozisyonlarını desteklemesiyle başlamıştı. İTC vatanperverleri bunu asla kabul edemedi. Aubrey Herbert, sürgüne gönderilmiş sadrazama, kendisiyle 26-27 Şubat 1921 tarihlerinde, Köln'de yaptıkları uzun bir sohbet sırasında, "hangi noktada biz ve Türkiye arasındaki ilişkiler imkânsız bir hal aldı?" diye sorar ve Talat, "[İngiliz Başbakan] Bay Asquith Edirne sorunuyla ilgili konuşmasını yaptığı zaman," yanıtını verir. Asquith bu konuşmada Edirne'nin Bulgaristan'da kalmasını talep etmişti. Talat, Asquith'in blöf yaptığını anlamış, bu sebeple ona olan saygısını yitirmişti. Bunun ardından, Asquith'in tehditkâr beyanına başarılı bir biçimde meydan okumuş, memleketi Edirne'nin yeniden fethini örgütlemiş ve bu harekât Temmuz 1913 sonlarında Enver tarafından hayata geçirilmişti.

İTC'nin İngiliz temsilciler tarafından vahim bir biçimde reddedilmiş olma argümanında, Cavid'in 1911'de Churchill'e yazdığı mektuptan da önce (bkz. Dördüncü Bölüm, "İTC'nin Krizleri, Düşüşü ve Radikal Yeniden Yapılandırma" başlığı) bariz bir savunmacı strateji olmakla beraber, Talat'ın Britanya'yla etkileşiminin önemli veçheleri ele alınmalıdır. Önde gelen küresel güç olan Britanya tarafından tasdik edilmenin reddinden kaynaklı bir hınçla bağlantılı olan isyankâr meydan okuma, Talat'ın 1913'ten itibaren benimsediği ya hep ya hiç yaklaşımının; Almanya'yla Temmuz 1914'te sağlama alınan işbirliğinin; suçu kategorik olarak başkalarının üzerine atmaya hazır ol-

54 Cavid'in günlüğü, 3: 249, 9 Eylül 1916; 3: 458-460, 15-19 Aralık 1917; 3: 544, 5 Eylül 1918; 4: 212, 23 Ocak 1921. V.G.W. Kell'den R. H. Campbell'e, 31 Ocak 1917, ekinde "güvenilir bir kaynaktan gelen rapor", FO 371/3048 (Talat'ın Enver'le Anlaşmazlığı), 27296; Babacan, *Talat*, s. 168-170; Bern'de bulunan Beau'dan Briand'a, "Annexe, Turquie - situation politique", 7 Kasım 1916, *Documents Diplomatiques Français - 1916*, s. 1036-1046. 1916'daki "Yakup Cemil vakası" ile ilgili olarak, aynı zamanda bkz. Falih R. Atay, *Mustafa Kemal'in ağzından Vahdetin* (İstanbul: Pozitif, 2013), s. 18-19; Benjamin C. Fortna, *The Circassian: A Life of Eşref Bey, Late Ottoman Insurgent and Special Agent* (Londra: Oxford University Press, 2016), s. 176-177 [Kuşçubaşı Eşref: *Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı*, çev. Selçuk Uygur, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018].

masının ve bilhassa Ermenilerle ve Anadolu'nun geleceğiyle ilgili farklı yaklaşımlardan vazgeçmesinin ayırt edici niteliğidir. "Bizi Almanya'nın kollarına attınız. Hiçbir alternatifimiz yoktu: Başka her şey siyasi ölüm ve bölünme anlamına gelecekti."⁵⁵

1909'dan bu yana ilişkilerdeki gelişmenin gösterdiği üzere (bkz. Üçüncü Bölüm, "Düşünceli, Huzursuz, Çökkün" başlığı), Almanya, daha Britanya yoldaşlığı reddetmeden evvel zaten Talat ve arkadaşları için cazip ve öne çıkan bir seçenektir. Alman diplomatlar küresel sistem bağlamındaki hüsrancı paylaşıyordu ve 1913'ten itibaren, ITC'nin bir "yeni Türkiye" için mücadelesine özel bir hayranlık ve destek göstermişlerdi. Diplomasi düzeyinde İngilizlerin reddi mevcut olmakla beraber, ITC yazarları bunu şişirip geniş kapsamlı bir argüman olarak kullandı: Samimi ve umut dolu ITC siyasetçileri karşısında İngilizlerin olumsuz davranışı ve 1 Ağustos 1914'te Britanya'nın Osmanlı savaş gemilerini müsadere etmesi, tepki olarak Türkiye'nin radikal tedbirler almasını ve savaşa Almanya'nın tarafında girmesini haklı çıkardı. Seçici bir algıyla, 1915'te Çanakkale ve Gelibolu'daki zafer, İngilizlerin 1916 baharında Bağdat'ın güneydoğusundaki Kut-Irak'ta yenilmesi ve nihayetinde Britanya'nın Rus müttefikinin Kafkaslar'da çökmesi, hep Talat'ın Alman stratejisini teyit eder nitelikteydi. Kut zaferinden bir yıl sonra, Mart 1917 ortasında Çar'ın devrilmesi, hilafetin eski merkezi Bağdat'ın düştüğü yönünde gelen iç karartıcı haberlere ağır bastı.⁵⁶

Ayrı ayrı yapılan analizlerde, heba edilen fırsatların ve kaçırılan uzlaşma imkânlarının suçu hem Türkiye'ye hem Britanya'ya mal edildi. Bu fırsatlar ve imkânlar, ölümcül bir jeo-stratejik kutuplaşmadan kaçınılmasına yardımcı olabilirdi. 20. yüzyıl başlarında görünüşte zirvesinde olan ve kendini modern öncesi kraliyet ayrıcalıkları, ırk ve sınıf zihniyetine yaslamış emperyal İngiliz hâkimiyeti, 20. yüzyılın sınavlarına dayanamadı. Sınıf ayrımlarının yanı sıra, Britanya'da hukukun üstünlüğünü de içerecek biçimde görece demokratik yönetim, Britanya'nın deniz aşırı valilerinin otoriteriyen ve zaman zaman da "hukuksuz idare" niteliği kazanan sıkı yönetiminden esastan farklıydı.⁵⁷ Meşruiyetinin ve kaynaklarının tükenmesi, 20. yüzyılın eşiğinde, İrlanda meselesiyle ilgili çıkan İkinci Boer Savaşı'yla beraber ve bizzat Britanya'daki sosyal sorunlar bağlamında (yoksullaşma, sınıflar arası uçurum, ülke dışındaki çocukların devletin önderliğinde transfer edilmesi) belirgin bir hal aldı. İngilizlerin İstanbul'daki mütereddit tavırları, Doğu Sorunu bahsin-

55 Herbert, *Talaat Pasha*, s. 8. Karş. Ünal, "Young Turk Assessment of International Politics", s. 31.

56 Karş. Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 325-326.

57 Karş. Lyndall Ryan ve Amanda Nettelback, "Frontier Violence in the British Empire", *The Cambridge World History of Violence*, cilt 4 (Cambridge: Cambridge University Press, 2020). Yazarlara, taslaklarını benimle paylaştıkları için çok teşekkürler.

de çatışma çözümüne ya da çatışmanın yumuşatılmasına dönük olası girişimleri devre dışı bıraktı.

Talat'ın 1910'ların başlarında radikalleşmesi İngilizlerin tavrıyla etkileşim içindeydi, zira Talat küresel güce hayranlık duymaktaydı. Uluslararası basın on yıl önce İngiliz ordusunun ilk kez devasa ve ölümcül toplama kamplarını devreye soktuğu Boer Savaşı'na büyük yer vermişti. İngilizlerin insanıcılık, demokrasi ve kendi kaderini tayin hakkı üzerine söylemi, belirgin bir biçimde kendini değersizleştirdi. Emperyal açıdan tarafgir ırksal, kültürel ve Darwinist bakış açıları siyasi düşüncenin yüzeyine çıkmaya başladı; aynı bakış açıları, dinî yeniden yapılanmacılığın (modern, asıl olarak Protestan, Yahudilerin Filistin'e ve İsa'ya dönmesine vurgu yapan inanç akımı, mevcut Hristiyan Siyonizminin selefi) büyük ölçüde tarihe karışmasının ardından, İngilizlerin Semitizm yanlılığını ve karşıtlığını da besledi. Önemle altını çizmek gerekir ki, bu bakış açıları, olsa olsa, onlara sahip olanların kendilerini Kıta Avrupa'sına geç ulaşan ırkçılıklardan ayırt etmek için tazammun edilmişti. İstanbul'dan bakıldığında, farklar mutlak değil, niceliksel. Afrika, Avustralya ve Asya'da yerli halk gruplarının saygı duyulan bir güç tarafından ırkçı muameleye maruz bırakılması, kendi Osmanlı İmparatorluklarında anayasa karşıtı politikaları uygulamaları ya da radikalleştirmeleri için güçlü ama aldatıcı mazeret sunuyordu.⁵⁸

Daha önce de değinildiği gibi, 1908 sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz diplomasisinin ortaya koyduğu analizler ferasetten, Kasım 1914'ten sonra da önemli kaynaklara doğrudan erişimden yoksundu. Sıklıkla vasat bir istihbarata yaslanan Britanya'nın diplomatik gayretleri, her nevi tahrifatı yapmak durumundaydı. Britanya İmparatorluğu'nun temsilcileri, büyükelçiler Gerard Lowther ve Louis Mallet, görece güçsüz figürler olarak kalmışlardı. 1908 sonrasında Osmanlı'nın siyasi merkezinden İngilizlerin yazdığı raporlara komplo teorileri hâkimdi (bkz. Beşinci Bölüm, "Talat, Filistin ve Siyonizm" başlığı). Oysa o yıllar zarfında İstanbul'da, psikolojik kapasite ve proaktif, yapıcı diplomasi büyük önem arz edecekti. 1913'teki reform planına İngiliz uzmanların kısmi katılımı yönünde İngilizlerle Rusların bir uzlaşmaya varması, Talat'ın isyankârlığını muhtemelen yatıştırır ve gelecek nesilleri İTC'nin Almanlarla ittifaka girmek mecburiyetinde bırakıldığı argümanından korurdu. Britanya fırsatları saçıp savurmuş ve asgari bir güven ya da en azından mesuliyet inşa etmekte başarısız kalmış olabilir. Kendi sendeleyemeyen, emperyal inşasının ötesinde devamlılık arz eden, yapıcı bakış açılarının

58 Kieser, "Johannes Lepsius" s. 211-214. Boer Savaşı'na dair en yeni derinlemesine çalışma için bkz. Martin Bossenbroek, *Tod am Kap: Geschichte des Burenkriegs*, Hollandacadan çev. Andreas Ecke (Münih: C. H. Beck, 2016). Sosyal Darwinizmin 1910'ların genç Türk akademisyenlerinin özümsemişiyle ilgili olarak, bkz. *Türklüğe ihtida*, s. 184-191.

dan besbelli yoksundu. Bununla beraber, uluslararası güç oyunu ve egemenlik arzusuna (yani ITC'nin iktidarına) kitlenen Talat, İngilizlerin tutarsızlığını, radikal ve büyük ölçüde tepkisel bir devrimci tavrın bahanesi olarak gördü ve bu tavrı sahnelemesini de ancak Almanya'yla ittifak mümkün kıldı.

Dolayısıyla, başından beri savunmacı olan Talat, fiilleriyle ilgili kendi sorumluluğunu azımsadı. Oysa bu fiillerin başlıca sorumlusu, arşivlerin takibinin de gösterdiği üzere, kendisiydi. Herbert, 3 Mart 1921'de günlüğüne şöyle yazıyordu: "Türkler bize hakikatte Türkiye'yi sunmuşlardı ve biz bunu reddetmiştik. Rusya'yla birlikte payımızdan vazgeçmiştik ve onlar da tarafsız kalamadılar. [Türkler] kurtuluşu vaat eden tek yolu takip etti. [Talat] Ermeniler için kendine bir bahane buldu, sorumluluğunu inkâr etti ve bizlerin anlayış göstermesi ihtimalinin peşinden gitti. Karşılıklı konuşmalarımız boyunca dostça ve bir hayli müstehziydi... Ona, savaş sırasında Almanlarla ilişkilerinin ne durumda olduğunu sordum. Kahkahayla güldü ve 'tiksindirici' dedi." Talat'ın, kendisi sürgündeyken, Herbert'le sohbetlerinde kullandığı aldatıcı dil, hiç şüphesiz, kendi mantığı içinde ve 1918 sonrası dönemin bağlamına göre değerlendirilmelidir. Açıktır ki bu dil, Turan'a aşık devrimcilerle dünya çapında kabul ve uluslararası saygınlık peşinde olan Wilhelm-ciler arasında dünya savaşı boyunca devam eden sinerjinin, gelecek günlerin zihinsel koordinatlarını oluşturduğu gerçeğini değiştirmedir. Herbert'in, Talat'la görüşmesine dair raporunu okumuş, Dışişleri Bakanlığı'ndaki bir üstü, ferasetli bir biçimde, "[Talat] bizimle işbirliği yamayı zor buldu, zira son kırk yıldır bizim Türkiye'ye karşı sahip olduğumuz politika esasen olumsuz olmuştur: Sonuç olarak, bu politika hem Türkiye'deki fayda sağlamaya çalıştığımız Hristiyan nüfus hem de Britanya'nın çıkarları açısından son derece beyhudeydi," diye açıklık getirmişti.⁵⁹

Winston Churchill, kitabı *World Crisis*'de [Dünya Krizi] yerinde bir tespitle, "İngiliz hükümetinin başkaca önemli bir politika alanı Türk politikası gibi bütünüyle istihbarat yoksunu değildi" diye ifade eder. İngiliz Hükümeti (bizzat Churchill de dahil olmak üzere), 1914 yazı sonlarında, "Türkiye'nin hiçbir politikası olmadığı ve hâlâ kazanılabileceği ya da kaybedilebileceği"ne inanmakta hatalıydı. Bizzat Churchill ve onun kararsızlığı, geç Osmanlı dünyasının meseleleri karşısında kendini beğenmiş ama akli karışık bir tutumu yansıtır. Yirmi yıl boyunca, Gladstone tarzı bir liberal tavır, Disraeli tarzı muhafazakâr bir Türk yanlısı çizgi ve 1908 sonrası Almanya'nın Türkiye hayranlığıyla aynı doğrultuda yeni bir akım arasında bocaladı. Sonuncusu, ITC liderlerine yönelik kuvvetli bir sempatiye yol açtı. İngiliz hükümeti, yal-

59 Aubrey Herbert'in günlüğü, 9: 4, DD/HER/70/1-3, Somerset Heritage Centre; Herbert, *Talaat Pasha*, s. 9; W. Tyrell, Dışişleri Bakanlığı, Herbert'e, 22 Mart 1921, DD/DRU 56, Somerset Heritage Centre.

palayan bir imparatorluğun emperyal tavırlarını muhafaza etmek için mücadele veren genç ve enerjik temsilcileri olarak gördüğü bu liderleri takdir etti, onlarla özdeşleşti ve onlara hayran oldu. Bu, Churchill'in durumunda, belirgin hatalarla dolu geçen bir on yılın ardından, nihayetinde Kasım 1920 kadar erken bir tarihte, etik ve adalet pahasına ve (ağırlıklı olarak) İslâmî bir coğrafyanın kısa süreliğine emperyal kontrolü adına ("[İngilizlerin] Mısır, Mezopotamya, İran ve Hindistan'daki pozisyonunu rahatlatmak için") Kemalist Türkiye'yle (eski İTC Türkiye'si) dostluk etme iradesi anlamına geldi. Michelle Tusan, yakın tarihli çalışmasında şu sonuca varır: İngilizlerin, "Osmanlı savaş suçlarını tam olarak soruşturmak" hususundaki yetersizliği, "ahlâk dersi veren İngiliz İmparatorluğu'nu, kendi emperyal kavgalarının batağına saplanmış uluslararası adaletin meşru bir sesinden çok daha azı olarak teşhir etmek suretiyle, 19. yüzyılın ahlâki sorumluluk ve evrensel insan hakları standardı nosyonları arasındaki gerilimi görünürleştirdi".⁶⁰

Özetlenecek olursa: Genel olarak İngiliz hâkimiyetinin, özel olarak da 1910'ların başlarında Doğu Sorunu için ihtiyaç duyulan çatışma çözümünün kaynaklarının tükenmesi, Talat'ın Gökâlp'ten ilham alan siyasetiyle el ele gitti ve böylesi bir radikalizmin kerameti kendinden menkul argümanı olarak işlev gördü. Birinci Dünya Savaşı ve Almanya'yla ittifak, küresel olarak öne çıkan İtilaf kuvvetlerine karşı tepki gösteren genç emperyal devrimcilerin öncü politik pratiği için verimli bir matris sundu. Geniş anlamda Avrupa'nın 20. yüzyılın ilk yarısındaki tarihsel arka planı dikkate alındığında bu pratik proto-faşist olarak anlaşılabilir ve adlandırılabilirdi. Yine de –daha açıktan bir dinî unsuru da ihtiva etmek suretiyle– faşizmin yükselişinin habercisidir ve kapsamı Kıta Avrupası faşizminin sınırlarını aşacaktır. İTC'nin öncülüğünü yaptığı İslâmcılık ve Türk etno-ulusalcılığı, güç temerküzünün mütecaviz bir örüntüsü olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından da varlığını devam ettirmiştir. Nasyonal Sosyalizm (Nazizm) ve diğer Avrupa faşizmleri gibi.

Emperyalizmler ütopya ve distopyayla karşılaşıyor: Sykes-Picot, Balfour, Brest-Litovsk

Alman gücüyle ittifak halinde Britanya'ya karşı gelmek, 1913'ten itibaren Talat'ın politik biyografisine yön veren özelliklerden biri oldu. Buna, Temmuz 1914'ten itibaren, Rus İmparatorluğu'na sadece karşı gelmek ve bu güçlü kontrol altında tutmak değil, aynı zamanda onu ortadan kaldırmak isteği de eklendi. Fakat Rusya devrimcileşti, Almanya yenildi ve imparatorluğun

60 Michelle Tusan, "Crimes against Humanity": Human Rights, the British Empire, and the Origins of the Response to the Armenian Genocide", *American Historical Review*, Şubat 2014, s. 69. Churchill alıntısı, Dockter, *Churchill and the Islamic World*, s. 70 ve 98'den.

Arap kesimleri kaybedildi. Bunun üzerine, 1921 başlarında Talat'la Almanya'da görüşen Herbert'in kaydettiği üzere, sürgündeki Talat, mantıkî olarak, yeniden Britanya'nın dostluğunu kazanmaya çalıştı. Bu anlamda, eski sadrazam bir güç pragmatistiydi ya da basitçe ifade edilecek olursa, güce sadıktı. Savaşın sonra, Anadolu'nun çoğunu dışarıda tutmak suretiyle, Britanya'yla yeniden masaya oturmaya hazır. Kendi ajandasını dayatmak için, "devrimcilerin uluslararası liberalizm karşıtı enternasyoneli" olarak adlandırabileceğimiz bir örgütlenmeye gidebileceği tehdidini bolca kullandı. Söz konusu "enternasyonal", şimdi İslâmcı hücrelerin başında olan İTC liderlerinden oluşacaktı (bkz. bu bölüm, "Devrimcilerin Liberalizm Karşıtı Enternasyonali"). Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nın son yılı, ona çok daha parlak bir geleceğe işaret eden bir bakış açısı sunmuştu.

Gökalp'in Turan'ı –Talat'ın ekibinin haşmetli, yayılmacı ve çılgınca siyasi-kültürel ütopyası– 1914'ün sonlarındaki başarısızlığa uğramış atılımından sonra yeniden peyda oldu ve ölümcül potansiyelini bir kez daha ortaya koydu, zira, Kafkaslar'da geriye kalan Ermenileri kısmen (Talat) ya da bütünüyle (Enver'in amcası Halil Paşa) ortadan kaldırma istenciyle bir aradaydı. Aynı zaman diliminde (1917-1918), Anadolu'daki bir diğer Hristiyan grubunun tehciri de (Alman subaylar tarafından askerî zorunlulukla açıklanıyordu) soykırıma dönüştü. Bu kez hedef, Doğu Karadeniz bölgesindeki Pontus Rumlarıydı (bkz. aynı zamanda Beşinci Bölüm, "Doğu'da Hristiyan Karşıtı Kuvvetleri İdare Etmek / Yansıtmak" başlığı). 1918 baharında, meclisteki Müslüman temsilciler, artık "oradan en kötü düşmanlarımız olan Rumların da gitme" zamanının geldiğini öne sürdüler.⁶¹ Talat'ın varisi Kemal, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a iner inmez, bu Hristiyan azınlığın, 1915-1916'daki katliamlara da karışmış çeteler eliyle imhasına devam edecekti. Eski bir İTC generali ve Kemal'in, nam salmış bir fanatik olan generali Nureddin Paşa'nın önderlik ettiği bu saldırı, ikinci –yani 1918 sonrası– "Türk ulusal kurtuluş savaşı"nın ilk askerî tedbiriydi (ilki, ancak kısa süreliğine başarılı olmuş Nisan 1909 darbesinden sonra iktidarın yurt içinde yeniden ele geçirilmesiyle daha o zamandan emareleri olmakla beraber, asıl olarak 1913'te Edirne'nin yeniden elde edilmesiyle başlayan savaştı) (bkz. Üçüncü ve Dördüncü bölümler).

Talat'ın sadrazamlığı, sert geçen 1917'den 1918'in başlarına değin, Avrupa, Rusya, Osmanlı dünyası ve bütün dünya için gelecek günlerin projeksiyonunda Osmanlı'nın nasıl bir yere sahip olacağına dair bir işaret etti. 1916'da Petrograd'da Sykes, Picot ve Sazonov tarafından üzerinde anlaşmaya varılan planlar, 16 Mayıs 1916 tarihli özel Sykes-Picot Antlaşması da dahil olmak üzere, 1918'den sonra kısmen hayata geçti. Bununla beraber, İttifak güçleri-

61 Emmanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları*, s. 329.

nin dörtlü ittifak  içinde bir m ttetif ve hâlâ Osmanlı Ortadoğu'sunun esas lideri olan Talat'ın kimi tasarıları da en az gizli İtilaf anlaşmaları ve bunlara 1917'de eklenen Balfour Bildirgesi kadar Osmanlı sonrası Doğu Akdeniz'in kaderini belirledi. Bu, özellikle, anlaşmaların başlangıçtaki çekirdeği olan Anadolu için geçerlidir; burada Sykes, Picot ve Sazonov'un planları bütünüyle başarısızlığa uğradı ve nihayetinde İTC'nin kesin olarak 1913'te başlamış ıvmesi galebe çaldı. Yenilgi, Talat'ın siyasetinin en önemli uluslararası destekçisi olan Almanya'yla uzun süreli ittifak  bertaraf ettiyse de esas politikası ıvme kaybetmedi. Bu politika, Mustafa Kemal (Atatürk) idaresi altında Anadolu için başarılı bir mücadelenin zeminini oluşturdu.

Bu sebeple, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Osmanlı Doğu Akdeniz'iy-le ilgili temel önem taşıyan iki u ra ı ve hız kazanma anını –sadece Sykes-Picot bir mit haline geldiyse de– dikkate almak doğrudur. “Talat Paşa u ra ı”, Kasım 1917'de jeo-stratejinin keskin bir biçimde yeniden ayarlanmasından sonra Türkiye'nin kazandığı yeni ıvme olarak ifade edilebilir. Bu u rak; Rus Ekim Devrimi, İngilizlerin Filistin'de ilerleme kaydetmesi, Balfour Bildirgesi, Doğu Avrupa'da Almanların ilerleyişi ve gizli İtilaf anlaşmalarının yayımlanmasının neticesinde ortaya çıkmıştır. Talat'ın, yansımasını 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'nda bulan siyasi zirvesi, Aralık 1917'de başlamış müzakerelerin bir sonucuydu. İTC'nin kendine güveni ile Doğu Anadolu, Kafkaslar ve ötesindeki hareket alanı büyük ölçüde artmıştı. İTC henüz imparatorluğun Arap bileşenlerinden vazgeçmekten uzaktı. Bütün bunlar, Türkiye'de, özellikle de ekonomik alanda baskın bir nüfuzu garanti altına almaya hevesli bir Alman emperyalizmiyle bir aradaydı. Almanya bunu tercihan Talat'ın genel bir barış konferansından sonra da devam etmesi beklenen bakanlı ıyla işbirliği içinde tesis etmek istiyordu. Mart 1918 başlarında Alman B y kel  Bernstorff, “[Brest-Litovsk, Berlin ve Viyana'da] Avrupa devlet adamlarıyla birkaç hafta süren günlük temaslar”ın Talat'ı “teşvik etmiş olduğu”na ve onun “yoksun olduğu eğitimi yakalaması”na izin verdiğine inanıyordu. Bununla birlikte, Talat'ın zirvesine, eş zamanlı olarak, yolsuzluklar bahsinde yurtiçinde artan öfke ve Türkiye'nin emperyal ihyası için Almanya'nın desteğine olan güvenini kaybetmesi de damgasını vurmuştu.⁶²

Birbiriyle rekabet içinde olan gelecek tasarımları bahsinde doğru bir analiz yapabilmek için, daha uzun dönemli bir itimat ve fırsata yaslanan farklı bir üçüncü ıvme anını eklemeliyiz: 2 Kasım 1917 tarihli Balfour Bildirgesi. Bu; gele e dönük olarak askerî projeksiyonlar esasında yapılmış çok sayıda ve daha sonra büyük ölçüde gözden çıkarılacak düzenlemelerin yanın-

62 Bernstorff'tan Alman Dışışleri Bakanlığı'na, 22 Aralık 1917, PA-AA/R 13803-2, 11-13; 11-14 şubat 1918, PA-AA/R 13803-3, 7-25; 3 Mart 1918, PA-AA/R 13804-1, 2; Cavid'in g nl  , 3: 494, 28 Mart 1918.

da küçük, kısa ömürlü ama önemli bir unsurdur. Bu bildirge de esasında Osmanlı dünyasını ilgilendiriyordu. Dikkatli ve bağlamı içine yerleştirilmiş bir analizi hak etmektedir. İlk yaklaşımda, Ortadoğu'nun geleceğiyle ilgili İngilizlerin tasarısının bir parçasıydı ve yerinde bir zamanlamayla, Rusya'nın devrimci dönüşümünün sebep olduğu kökten jeo-stratejik ve ideolojik değişimlere yanıt veriyordu. İttifak güçlerini, İstanbul, Berlin ve Brest-Litovsk'ta zorlu ama vaziyete açıklık kazandıran bir hamleye zorladı. O vakte değin, Doğu Avrupa'yla Rusya'daki Yahudiler genel olarak İttifak güçlerine yakınlık duymuşlar, Rusya'ya duyulan nefret de özellikle 1913'te diktatörlük kurulduğundan beri ve Birinci Dünya Savaşı sırasında İTC mensupları ile Osmanlı'nın Yahudi seçkinleri arasında yakın bir ilişkiye katkıda bulunmuştu. Yine de İttifak güçleri Balfour Bildirgesi'ne pek bir mukabelede bulunamadılar, zira bizzat kendileri ulusal oluşumlar ve kendi kaderini tayin konularında ilerici ve karşılıklı mutabakattan yana olmaktan uzaktılar.

Balfour Bildirgesi'ne ikinci bir yaklaşım ve bildirgenin içeriğinin derinlemesine bir tahlili, daha fazla şeyi ortaya koyar. Bildirge, Filistin'de bir Yahudi yurduna ilişkin, geçmişi kutsal kitaptaki kehanetlere kadar giden yüzlerce yıllık ihyacı ve onlarca yıllık Siyonist talebi diplomasiye tercüme etmekle kalmadı, aynı zamanda, ihtiyatlı bir biçimde de olsa modernleşmiş bir Ortadoğu'da farklı etno-dinsel grupların eşit haklarla adilce bir arada yaşamını ilgilendiren 1908 Osmanlı anayasal çerçevesine eklemlendi. Bildirge ilk olarak Yahudilerin bir ulusal yurt arzusuyla meşgul olsa da aynı zamanda, modern çağın Doğu Akdeniz merkezli başlıca iki ütopyasını bir araya getiriyordu. Söz konusu ütopyalar, Talat'ın 1913 sonrası siyasi ruhıyla bütünüyle uyumsuzluk içindeydi ve bu özelliği, İngiliz hükümetinin Ermenistan'da uygulanabilir bir özerkliği desteleyen beyanlarıyla daha da kuvvetleniyordu.⁶³

Geniş Avrupa için Birinci Dünya Savaşı'nın esaslı, çığır açan bir tufan niteliği taşıdığı, 1917'de kesinlik kazandı. Gerek Cumhurbaşkanı Wilson'un gerekse komünist lider Lenin'in 1917-1918'de dünya kamuoyuna hitap ettiği konuşmalarda altını çizdikleri üzere, bundan böyle, modern zihniyete ve asgari küresel bir bilinçe sahip herhangi bir topluluk için, ikna edici bir imparatorluk sonrası idare, etnik ve dinî aidiyet fark etmeksizin, eşitlik ve demokrasi ilkesine kusursuz bir biçimde uymalıydı. İncil'e bağlı olanlar için de böylesi bir idare, son derece önemli peygamberlik geleneğinin dünyada insanların bir arada yaşayışına ilişkin gelecekte ortaya çıkacak oluşumlara dair binlerce yıldır vaaz edegeldiği şeylere kulak asmalıydı. Bu gelenek; eşitlik ve karşılıklı saygıya dair temel insani kanunlar üzerinde ısrar etmek suretiyle modern öncesi dinsel, ırksal, kültürel ya da ulusal üstünlük

63 Schneer, *Balfour Declaration*, s. 261.

mitlerinin ötesindeydi, ama “İsrail’in ihyası” biçimindeki antik vaade kısıp kalmıştı.⁶⁴

Talat, Cemal Paşa’yla 1917 başlarında yaptıkları yazışmalarda konuyla ilgili tutumunu yeniden teyit etti. “Siyonistlik menâfi’-i ‘âliyye-i memlekete [yüce ülke çıkarlarına] muhâleti ve te’sîrât-ı muzırmasının izâlesi husûsundaki mütâla’a-i devletlerine tamâmile iştirâk ederim. Ancak Siyonistlerin müttefik ve bî-taraf memleketlerde büyük bir nüfûz-ı siyâsî ve iktisâdiye mâlik olduklarından bu bâbda mücerreden bir kanûn tanzîmile efkâr-ı ‘umûmiyyeyi celb etmekden ise kavânîn-i mevcûdenin [mevcut kanunların] sarâhatinden ve ahvâl-i hâziranın müsâ’adesinden istifâde etmeği daha muvâfık görüyorum. ... mevzûât-ı mevcûde-i kanûniyyeye ve ‘azm ve dirâyet-i devletlerine istinâden siyonizmin imhâ ve izâlesi ve menâfi’-i mukaddese-i memleketin sıyâneti [korunması] mümkün olduğuna kani’im.”⁶⁵ Cemal’in bahar aylarında Gazze’yi savunurken gösterdiği geçici başarı, 1917 sonbaharında Kudûs’un nihai düşüşünün önüne geçemedi. 1917 başlarında, Talat’a o vakit yazdığına göre, yeniden gündeme getirilecek bir Süveyş seferi sayesinde savaşın gidişatını bütünüyle değiştirebilmeyi ummuştı. 6 Ocak 1917 tarihli ve önde gelen bir aktör tarafından kaleme alınmış bu yarı hayalî yarı trajik telgrafın duygusal, mütedeyyin, vatanperverlik iddiası taşıyan, ama ben-merkezci ve narsisistik dili, ITC emperyalizminin dilsel düzeydeki açmazı olarak okunabilir.⁶⁶

Talat’ın temel tavrı Filistin’in kaybedilmesinden sonra değişmedi. Muhtemelen 1918 yazına kadar, ittifak sözleşmesinin taahhüt ettiği üzere, Almanya’nın, savaş sonrası barış müzakereleri sırasında Osmanlı topraklarının iadesini sağlayacağına inandı. Cavid, taahhütleri esas almak suretiyle, Irak’ın güney ucundaki Basra’yı İngiltere’den kurtarmak için Almanya’nın barış müzakerelerinde gerekirse Belçika’yı ortaya koymak zorunda olduğu yönünde düşüncelerini belirtti.⁶⁷ Talat, Bernstorff’un baskısıyla, 12 Aralık 1917’de Siyonist temsilci Julius Becker’le bir görüşme yapmayı kabul etti, zira İttifak güçlerinin Yahudiler arasında yayılan ve Balfour Bildirgesi’nde meydana çık-

64 Bu, sadece çağdaş Siyonizmin bütün versiyonları için değil, aynı zamanda, “Yahudilerin Filistin’de ihyası ve İsa’nın restorasyonu”nu umut eden ve bunun için çalışan bütün modern Hristiyan-Siyonist akımlar için geçerlidir. Karş. Hans-Lukas Kieser, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East* (Philadelphia: Temple University Press, 2010).

65 Talat’tan Cemal’e, 31 Ocak 1917, BOA DH. ŞFR. 72-129, Cemal’in Talat’a yanıtı, 26 Ocak 1917, BOA DH. ŞFR. 544-29.

66 Cemal’den Talat’a, 6 Ocak 1917, BOA DH. ŞFR. 456-100. Karş. Talat’tan Cemal’e, 10 Nisan 1917, BOA DH. ŞFR. 74-273. Cemal’i kutlamış ve “Cenâb-ı Hakkdan” başarıyla devamını dilemiştir.

67 Cavid’in günlüğü, 3: 296, 9 Aralık 1916, Rosenberg’le bir toplantıda. Karş. a.y., 3: 455, 11 Aralık 1917, Kudûs’un düşüşünün ardından.

miş İngiliz yanlısı dalgaya karşı koymaya ihtiyacı vardı.⁶⁸ İçeriğine bakıldığında, bu görüşme, Siyonist bir bakış açısından, bir hayal kırıklığından başka bir şey olamazdı. Talat, katı bir biçimde, merkezî idarenin emperyal düzeyde güçlendirilmesi ve tesviyesini savundu ve ancak bu çerçevede –Filistin'deki de dahil olmak üzere– belediyeler için biraz daha fazla özerklik vadinde bulundu. Gerçek dışı bir yaklaşımla, “herhangi bir Yahudi sorunu-muz yok” diye altını çizdi: “Türkiye, diğer bütün ülkelerde mevcut anti-Semitizmi bilmeyen tek topraktır.” Bunun benzeri derme-çatma propagandayı, muhtelif taraflar 20. yüzyıl boyunca yineleyecekti.⁶⁹

Becker, Osmanlı başkentinde 1917 sonlarından 1918 başlarına kadar geçirdiği sürede, gerçekleri daha doğru bir biçimde kavradı. Talat, Cemal ve siyasi dava arkadaşları şimdiye değin, Yahudi Sorunu'na benzer meselelerin ortaya koyduğu güçlüklerle baş edebilecek, vaatkâr bir yurtiçi politika geliştirmiş değillerdi. Becker bunu siyasi yetersizliğin bir itirafı olarak algıladı: Ülkeye göç edecek Yahudilerin, ülkeye sermaye ve rekabet getirmelerine rağmen, potansiyel düşmanlar olmalarından korkuyorlardı, bu da imparatorluğun sistemli bir zafiyetine işaret ediyordu. Bununla beraber, kültürlü ve dürüst bir Alman Siyonisti olan Becker de Theodor Herzl'in iyimser romanı *Altneuland*'da olduğu gibi, Yahudilerin iyi niyetini aşıkâr bir biçimde olduğundan büyük görüyor ve Siyonistlerin, ifadesini Doğu Avrupalı liderler vasıtasıyla bulan, etno-dinsel ayrım ya da “maksimalist” ideoloji esasında teritoryal hâkimiyet sağlamak yönündeki açık arzusunun önemini azımsıyordu (daha sonra yine kendisi tarafından açıkça eleştirilecektir).⁷⁰ Yine de Becker, ITC idaresi ve psikolojisinin başlıca unsurlarını açığa çıkarmıştı: İsyankârlık ve üstünlük iddiasının yanı sıra, gayrimüslimler karşısında bir aşağılık duygusuna bağlı korku ve gözdağı. Bu unsurlar, elinizdeki kitabın köklü, emperyal Sünni Osmanlı tarafgirliği olarak nitelediği şeyle örtüşür. Cemal'in ve daha sonra da Talat'ın yardımcısı, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Falih Rıfkı (Atay), iki dünya savaşı arası dönemde, “[1922'de] İzmir'i niçin yakıyorduk?” diye soracaktı. Elbette, bu soruya yanıt beklemiyordu.

Ermeniler tehcir olunduğu vakit, Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa gene bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuru tahripçilik hissinden gelme bir şey değildir. Bunda bir aşağılık duygu-

68 Karş. Klaus J. Herrmann, “Political Response to the Balfour Declaration in Imperial Germany: German Judaism”, *Middle East Journal* 19, no. 3 (Yaz 1965): 303-320.

69 “Reisebericht von Dr. Becker”, Talat'la (12 Aralık 1917) ve Cemal'le (1 Ocak 1918) mülakatlar da içerir, Ocak 1918 başları, CZA Z3-11.

70 1919 itibarıyla, artık Cenevre'dedir. Bkz. Becker'in makalesi “Maximalistischer Zionismus”, *Neue Jüdische Monatshefte* 3, no. 13 (10 Nisan 1919): 255-265.

sunun da etkisi var. Bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe sanki Hristiyan veya yabancı olmak, mutlak bizim olmamak kaderinde idi.⁷¹

Becker'la konuşması, Talat'ın Siyonistlere son sözü değildi. Yahudilerin küresel düzeydeki kayda değer gücüne ve dolayısıyla onlarla pazarlık yapma gereğine inanan Talat, Türk idaresi altındaki Filistin'de bir "Yahudi merkezi"nin kuruluşu için daha iyi koşullar sağlanması bahsinde, Ocak-Ağustos 1918 arasında, Brest-Litovsk konferansı sırasında ve sonrasında, Berlin ve İstanbul'da Siyonist temsilcilerle görüştü. Bizzat Brest-Litovsk'ta, Berlin'deki Siyonist icra şubesinin ve Poale Zion'un (Marksist-Siyonist işçilerden oluşmuş bir hareket) gayretlerine rağmen, Avrupa ve/veya Filistin'de bir Yahudi özerkliği lehine taahhütlerle ilgili olarak ne İttifak güçleri ne de genç Bolşevik hükümeti ikna edilebildi. Bununla beraber, Berlin, bu fikre taraftı ve Talat meseleyle ilgilenmek için elinden gelenin en iyisini yapacağı izlenimini veriyordu.⁷²

Talat, 5 Ocak 1918'de, Brest-Litovsk yolunda, Berlin'de Nossig ile görüştü ve –Nossig'in iyimser raporuna göre– Yahudilerin bütün isteklerini karşılama vaadinde bulundu, Osmanlı Yahudilerinin sadakatiyle ilgili övgülerini dile getirdi, bizzat sahip olduğu çok sayıda Yahudi arkadaşına vurgu yaptı ve İstanbul'daki, ITC'den yakın arkadaşı Karasu'yla müzakerelerin ilerletilmesi için Nossig'i yetkilendirdi. Karasu ve Midhat Şükrü, Nossig'in Eylül 1915'te İstanbul'da Osmanlı-İsrail Birliği'ni kurması sürecine dahil olmuşlardı. Geçici olarak Brest-Litovsk'tan dönen Talat, 23 Ocak 1918'de, Alman-İsrail Osmanlı Birliği ve Genel Yahudi Kolonizasyon Örgütü temsilcileriyle görüşmeyi kabul etti. Görüşmeye başka sözcüler de katıldı. Nossig'in raporuna göre, "çok sayıda Yahudi"nin ülkeye göçüne izin verme vaadinde bulundu. Bu, Berlin için önemli bir noktaydı, zira –o zamanki görünüşe göre Alman idaresi altında kalacak olan– Doğu Avrupa'dan Almanya'ya Yahudi göçünün azalmasını sağlayacaktı.

1918 başlarında, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan yaygın olarak duyurulan, Talat'a atıfla bir beyanın ardından, Alman Yahudileri, Yahudi, Osmanlı ve Alman çıkarlarının mutluluk verici bir bileşimini gördüler. Bu bileşim hem Doğu Avrupa'da hem de Filistin'de Yahudiler için gerçek eşitlik ve yerinden yönetim lehineydi. "Filistin'de Yahudi yerleşiminin desteklenmesi için [kurulmuş bulunan bir] Alman komitesi" olan Pro Palästina komitesi, Almanlar ve Osmanlılar tarafından desteklenen Siyonizmin (kısa ömürlü) parlamışını yansıtıyordu: Siyonizm, amaçlarına hızla ulaşıyor gibi görünmekteydi. Söz

71 Faliş R. Atay, *Çankaya* (İstanbul: Pozitif, tarihi bilinmiyor), s. 375-376.

72 Karş. Matityahu Minc, "The Zionist Movement and the Brest-Litovsk Negotiations in January 1918", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* 28, no. 1 (1980): 31-61, bilhassa 39. Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 382-413.

konusu komite, önde gelen Yahudi ve Yahudi olmayan Alman mensupların geniş koalisyonuyla 1918 baharında Berlin’de kurulmuştu. Almanların desteklediği ve Haziran sonunda İstanbul’da yeniden başlayan Osmanlı-Yahudi müzakerelerine, Avrupa Yahudileri tarafında Jacobson, Osmanlı tarafında da Mazliyah ve Nahum başkanlık ediyordu. Şükrü, Gökalp ve Nâzım da görüşmelere katılmışlardı. İTC’nin Siyonistlerden beklentisi açıktı: Özel olarak Filistin’de Türk hâkimiyeti, genel olarak da emperyal Türkiye için sadece sempati değil, aynı zamanda Yahudi propagandası. İstenen propaganda, üstü örtülü olarak, insanlığa karşı işlenmiş suçların bilfiil inkârını da içeriyordu.⁷³

Temmuz 1918 ortası itibarıyla, Talat, “Filistin’de, iyi örgütlenmiş bir göç ve kolonizasyon vasıtasıyla bir [dinî] Yahudi merkezinin yaratılması”nı onaylamıştı. Beyanı, “Yahudi emelleri Osmanlı hükûmranlığı altında ve Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde pek iyi bir biçimde hayata geçecektir” diye vurguluyordu. Ne var ki bütün bu plan siyaseten sallantılı bir zeminde durmaktaydı.⁷⁴ Genel yenilgi ufuktaydı, ama aynı zamanda, İstanbul’da, Talat’ın –kendisinden hızla uzaklaşacak olan– uluslararası bir güç oyununda Yahudileri kendi tarafında tutma kararlılığının ötesinde, bu plana uygun bir siyasi irade ve anlayış namevcuttu.

Sykes, Picot ve Sazonov’un planları Kasım 1917 sonlarında yayımlanmıştı. Bu planlar, öncesinde gizliydi. Ekim 1916 itibarıyla, Talat savaş sonrası düzenle ilgili olarak Fransızların ve Ermenilerin gayretlerinden haberdardı. Bu gayretler, Kasım 1916 ortalarında bir Fransız-Ermeni Birliği’nin kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Birliğin amacı, İtilaf planlarıyla uyumlu bir savaş sonrası düzen oluşturmaktı. Bununla beraber, öyle görünüyor ki (Osmanlı arşivlerindeki kayıtlardan ve zamanın gazetelerinden anlaşıldığı kadarıyla), bu planlar, 1917 sonlarında yayımlandıklarında, İTC hükûmetinin ya da basının pek ilgisini çekmedi. Talat, daha sonraları, 22 Aralık 1919’da Mustafa Kemal’e (Atatürk) yazdığı bir mektupta Sykes-Picot Antlaşması’na değinecekti: “Fransızlar ile İngilizler arasında 1916 tarihinde akdedilen mukavelename Arabistan’ı tamamiyle parçalayıp kuşa benzetiyor. Ve müstakil Arabistan’a kıt’a olarak çölden başka hemen hiçbir şey bırakmıyor.” Bunu, o vakit, barış görüşmeleri sırasında Türklerle Arapların birliğine, bağları güçlendirmelerine, hilafetin altının çizilmesine yönelik bir argüman olarak görmüştü.⁷⁵

73 Reinharz, *Dokumente zur Geschichte des deutschen Zionismus*, s. 23-24; Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 404-412.

74 Talat’ın 14 Temmuz 1918’de İstanbul’da Yahudi temsilcilerle toplantısı hakkında bildiri taslağına Friedman, *Germany, Turkey, Zionism*, s. 427-428’de yer verilmektedir.

75 Sykes-Picot Antlaşması önce Rusçada, ardından, 26 Kasım 1917’de *Manchester Guardian*’da yayımlanmıştır (sonuncusunun tıpkısı için bkz. Wikipedia). Talat’tan Hariciye Nâzırı Halil’e, 21

Rusya'nın savaştan ve İtilaf kuvvetlerinden ayrılması ve 1917 sonlarında başlayan Brest-Litovsk, Osmanlılara, Balfour Bildirgesi'nin ve İtilaf kuvvetlerinin 1916 yılındaki gizli anlaşmalarının kuvvetli bir alternatifini sunduğu izlenimi veriyordu. Osmanlı'nın alternatifi için, muzafferane bir biçimde genişleyen İttifak güçlerine ve takibinde, İttifak güçlerinin genel bir barış görüşmesindeki güçlü pozisyonlarına bel bağlanmıştı. Bu, ITC rejiminin Kafkaslar'da toprak kazanımı, bir umut Balkanlar'da toprakların geri kazanılması ve –İngiliz işgallerinin ortadan kalkması sayesinde– Arabistan'da mevcut durumun muhafazasıyla savaştan çıkmasını mümkün kılacaktı. Yaklaşık olarak dört ay süren müzakerelerin ardından neticelendirilen, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması, Türkiye için devasa bir diplomatik zaferdi, zira Rusya'nın eline geçmiş olan üç Kafkas ilinin geri alınmasının yolunu açıyordu (antlaşmanın IV. maddesi). Osmanlı Türkiye'siyle çarlık sonrası devletler olan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan tarafından 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum Antlaşması, daha da fazla toprak kazandırdı. Osmanlı ordusu, Mayıs 1918'in son on gününde ve Haziran başlarında, geriye kalan tek Ermeni şehri olan Erivan'ı tehdit ettiyse de Karakilise ve Serdarabad'da yeniden örgütlenen Ermeni kuvvetlerinin son bir gayretiyle saldırı geri püskürtüldü.⁷⁶

Talat dış ilişkileri elinde tutmaya devam ediyordu, dolayısıyla Ocak ve Şubat 1918'de Brest-Litovsk'taki görüşmelere bizzat başkanlık etti. Kendini Lüdendorff'un geniş Rus topraklarını baskı altına alma ve işgal politikasıyla özdeşleştirdi. “Biz de bu durumu Osmanlı Devleti'nin menfaatleri açısından daha uygun görmektediriz. Bolşeviklerin programlarının altında başka şekilde fakat yine eski büyük Rusya'nın ihya edilmesi fikri vardır.”⁷⁷ Yeni bağımsızlığını kazanmış Ukrayna'yla müzakereler ayrı yürütüldü ve daha erken sonuçlandırıldı. Ukrayna delegasyonu, Türkiye'nin savaş sırasındaki başarılarına dair hayranlığını ve Filistin'in de gelecekte Osmanlı toprağı olması yönünde ki beklentisini ifade etti.⁷⁸ İttifak güçleri açısından nihai zaferin elde edilmesi

Ekim 1916. Ağustos 1916'da *Armenia* dergisinde Ermenice yayımlanan iki makaleden yola çıkan bir istihbarat alan Talat, burada daha fazla inceleme talep etmektedir/ BOA HR. SYS. 2284-14 (1). Eliezer Tauber, “La Légion d'Orient et la Légion arabe”, *Revue française d'histoire d'outre-mer* 81, no. 303 (1994): 171-180; Andrekos Varnaka, “French and British Post-War Imperial Agendas and Forging an Armenian Homeland after Genocide: The Formation of the Légion d'Orient in October 1916”, *Historical Journal* 57, no. 4 (2014): 997-1025. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in mektuplaşmaları”, *Belleten* 44 (Nisan 1980): 317.

76 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 468-477.

77 Talat, Brest-Litovsk, Enver'e, 1 Şubat 1918, Tülay Duran, “Dünya Savaşı sonunda Türk diplomasisinin ilk başarısı: Brest-Litovsk harzırlıkları”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 12, sayı 70 (1973): 31-32'de alıntılanıyor.

78 Uzun telgraf Brest-Litovsk'taki Talat'tan Hariciye Nezareti'ne, İstanbul, 1 Şubat 1918, BOA DH. SYS. 2295-2. Karş. aynı zamanda pek çok Osmanlıca belgenin transkripsiyonuna yer veren Du-

Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması'nın ardından Avrupa ve Kafkaslar.

durumunda, Brest-Litovsk'takinden çok daha zoru, Balkanlar'daki toprakların geri alınması olacaktı. Eski Osmanlı topraklarının geri alınması yönünde Bulgaristan ve Romanya'yla yürütülen müzakereler başarısız oldu. Ne var ki, Birinci Balkan Savaşı'nın kayıplarını geriye çevirmek, Talat için önemli bir itibar ve öz-imaj meselesiydi. Mart 1918 başlarında, Alman Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann'a "Küçük toprak kazanımları[nın] bile ... [kabinesi-nin] itibarı için faydalı" olacağını ilettili, ama hüsrana uğradı.⁷⁹

Talat'ın parlak 1918 başları manzarasının üzerindeki bir karanlık gölge Ermenilerdi. Talat ve Enver, 1914 sonbaharında olduğu gibi, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'la ilgili konularda yine büyük ölçüde uzlaşma içindeydiler. İtilaf kuvvetlerinin Ermenilerin bağımsızlığına ilişkin beyanlarını ciddiye aldılar,

ran, "Brest-Litovsk harzırılıkları", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 12, sayı 67-68 (1973): 43-49; sayı 69, s. 22-26; sayı 70, s. 31-34.

79 Becker, der., *Rosenberg: Korrespondenzen und Akten*, s. 58-59; Cavid'in günlüğü, 3: 494, 28 Mart 1918.

Bolşeviklerin paralel beyanlarını takip ettiler ve 1916'da Erzberger'in telaffuz ettiği üzere, Almanya'nın hayatta kalan Ermenilerin dönüşü ve mallarının iadesiyle ilgili hassas konumunu biliyorlardı.⁸⁰ Enver, müzakereleri etkileyebilmek için, Brest-Litovsk'ta kaldığı günlerde Talat'ı Rusların Erzincan, Erzurum ve Kars'tan çekildiği sırada Ermenilerin Müslümanlara yönelik zulümce ve intikamcı davranışları; Pontus Rumlarının silahlanması; Müslüman çetelerin oluşumu ve kısa bir süre hayatta kalan Trans Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni ortaya çıkaran Gürcistan-Ermeni işbirliği hakkında bilgilendirdi. Enver, 1918 başlarında, mektuplarında, eğer Ermeniler gerçekten kendi kaderini tayin ilkesi çerçevesinde ele alınacaksa, "bunun tabii bizim memleketimizde değil kendülerine 'âid ve bizim ile 'alâkası olmayan menâtkıda tatbiki icâb eder," diye yetiştirdi. Talat, verdiği yanıtta "Allah saklasın Ermenilere karşı başarısızlık, dünyaya karşı çok çirkin, memleketimiz için tehlikeli olur," diye ikaz etti. Öyle bir durumda bilhassa suçlar açığa çıkacak ve bunun siyasi sonuçları olacaktı.⁸¹

ITC önde gelenlerinin Ermeni karşıtı duruşu, bahar 1918 sonlarında daha da ileri gitti. Enver, generalı Vehib Paşa'ya, "küçük bir Ermenistan teşkil ederse âtide emri Amerikadan ve her taraftan gelecek" diye yazdı. Birkaç yüz binlik sakinli bir ülkeyken, "milyonlarla nüfûsa sâhib olur ve bizim için Şarkda bir Bulgaristan daha vücûd bulur ki bu bizim için Rusyadan daha muzırr bir düşman olur". Enver, "Binâ'en-'aleyh bu tehlikeyi şimdiden izâle için Ermenîlerin ufak bir hükûmet hâlinde dahi teşekkül edememesine ve ... İslâmların Ermenîlere hiç bir hakk ve arâzî vermemelerinin te'minine ... ve Ermenîlere de bir mevcûdiyyet verilmesi gayr-ı kabil-i ictinâb olursa bunların âtiyen vücûd bulacak yaşayamayacak sûretde gayet za'îf (...) * [ve] her dürlü (...) ** tamâmile mahrûm bir hâlde bırakılmalarna çalışılmak lâzımdır" sonucuna varıyordu.

Enver'in, yukarıdaki alıntılarının yapıldığı 9 Haziran 1918 tarihli telgrafı, ITC önde gelenlerinin Ermeni karşıtı imhacılığının bir kanıtıdır. Dolayısıyla, aşağıda telgrafın tamamını vermekte fayda var:

Halil Beyin telgrafından anladığıma göre Ermenîler bizden ga'ib etdikleri arâzîlerine mukabil Cenûbî Kafkas Müslümânlarına 'âid arâzîden bir kırsım almak istiyorlarmış. Ve Müslümanlar da buna muvâfakat edecekler imiş.

80 Karş. "L'autonomie de l'Arménie", *Gazette de Lausanne*, 16 Ocak 1918, BOA HR. SYS. 2295-2.

81 Talat, Brest-Litovsk, Enver'e, 1 Şubat 1918, Duran, "Brest-Litovsk harzırlıkları", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 12, sayı 70 (1973): 31'de alıntılanıyor; Enver'in Brest-Litovsk'taki Talat'a yanıtı (Berlin'deki Osmanlı Büyükelçiliği üzerinden gönderilmiştir, 29 Ocak 1918), BOA HR. SYS. 2876, 3-1 (bu dosya Enver'in Talat'a gönderdiği kimi mektupları içerir).

(*) Silinmiş – ç.n.

(**) Bir kelimelik boşluk bırakılmış – ç.n.

Bence gayet yanlıştır. Eğer bugün Kafkasyada beş altıyüz bin kişilik ve kâfi miktârda arâziye ve küçük bir Ermenistan teşkil ederse âtîde emri Amerikadan ve her tarafdaki gelecek Ermenilerle bu hükûmet milyonlarla nüfûsa sâhib olur ve bizim için Şarkda bir Bulgaristan daha vücûd bulur ki bu bizim için Rusyadan daha muzırr bir düşman olur. Çünkü Ermenilerin bütün menâfi' ve emelleri bizim memleketimizdedir. Binâ'en-'aleyh bu tehlikeyi şimdiden izâle için Ermenilerin ufak bir hükûmet hâlinde dahi teşekkül edememesine ve İslâmlarla Gürcüler arasında bizim kuvvetlerimizin yardımı ve te'stri en ziyâde olduğu şu zamanda inkisâm eylemelerine ve İslâmların Ermenilere hiç bir hakk ve arâzi vermemelerinin te'minine ve bi'l-'akis bugün Ermenilerin alinde bulunub da Müslûmânların iskân etmekde oldukları Erivan gibi menâtığın dahi İslâmlar tarafından işgal eyleyerek bu sûretle İslâm bulunan yerlerin Ermeniler elinden tahlîsine [kurtarılmasına] hâssaten sarfı gayret buyurulmasını teveccüh ederim. Menâfi'mize en ziyâde muvâfakat eden bu şekli istihsâl edilemezse ve Ermenilere de bir mevcûdiyyet verilmesi gayr-ı kabil-i ictinâb olursa bunların âtiyen vücûd bulacak yaşayamayacak sûretde gayet za'îf [ve] her dürlü (...) * tamâmile mahrûm bir hâlde bırakılmalarına çalışılmak lâzımdır. Gerek hükûmetimizin gerek Kafkasyadaki İslâmların menâfi'-i hâzıra ve âtiyesi ancak bu sûretle tehlikeden kurtarılabilir.⁸²

Enver'in amcası ve o zaman Kafkaslar'a yeniden düzenlenen seferin kumandanı Halil, topyekûn imha için duyduğu arzuyu daha da sert bir biçimde haykırıyordu: "Dünya üstünde nefes alacak tek Ermeni bırakmayacağım!"⁸³ Üstün olduğu iddia edilen bir ırkın ve dinin temsilcisi olarak, kendini, Kafkaslar üzerinde Türk-Müslûman hegemonyasını hoş karşılamayan "daha aşağıda" bir grubu imha etmeye yetkili görüyordu. İstanbul'daki büyükelçilikte askerî ataşe olan General Otto von Lossow, Mayıs 1918 sonlarında şöyle rapor ediyordu: "Türk siyasetinin emeli Ermeni mahallerinin kalıcı bir biçimde işgali ve Ermenilerin imhası. Talat'ın ve Enver'in aksi yönde verdikleri bütün güvenceler birer yalan. İstanbul'da aşırı Ermeni aleyhtarı eğilim galibe çıkmış durumda."⁸⁴

Halil Paşa, İTC'nin söylemi için tipik olan gerçeklik anlatısını kendi haklılığına yontma alışkanlığına uygun olarak, Ermenileri, Türklere karşı 1918'de

(*) Bir kelimelik boşluk bırakılmış – ç.n.

82 Enver'den Üçüncü Ordu kumandanı Vehib Paşa'ya, 9 Haziran 1918, tıpkısı Reynolds, *Shattering Empires*, s. 166 ve 167 arasında.

83 Halil Kut, "Eylül 1918'de Erivan ve Ermeniler", *Ermeniler Hakkında "Makaleler-Derlemeler"* (Erzurum: Erzurum Üniversitesi Yay., 1978), s. 147-165, Hamit Bozarslan, "L'extermination des Arméniens et des juifs: Quelques éléments de comparaison", Kieser ve Schaller, ed., *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, s. 322-323'te alıntılanıyor.

84 Bernstorff'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 23 Mayıs 1918, PA-AA/R 14100, İngilizce tercümesi: www.armenocide.de.

yürüttükleri “imha seferberliği” ve “intikam savaşı” için suçladı. İTC, Birinci Dünya Savaşı’nın ilk yılından başlayarak, Kafkas ve Osmanlı Hristiyanlarına karşı imhacı bir cihat yürütmüştü ve 1918’de Rusların geri çekilmesi- nin ortaya çıkardığı yeni bağlamda bunu yineledi. Turancı ütopyanın yeniden canlandığı İTC, üç Kafkas vilayetinin yeniden elde edilmesinin ötesinde bir genişleme arayışına girdi ve bunu yaparak, Almanya’yla ittifakını da ciddi bir basınç testine soktu. Alman Büyükelçi Bernstorff’un kelimeleriyle, İTC liderleri, 1918’de Kafkaslar’daki mezalimin, kendilerine “önceki günahları için gecikmeli bir bahane” sunuyor olmasından memnundular. Ermeni milislerin Aleviler de dahil olmak üzere Müslüman katliamı, Rus ordusunun Erzincan ve Erzurum’dan çekildiği sırada ve aynı zamanda, Bakü’deki komünist komünün arifesinde, 31 Mart 1918’de Bakü’de vuku buldu. Buna karşılık, önceki olağanüstü kitlesel şiddete ek olarak, ilerleyen Türk kuvvetleri Kars ve Ardahan’ın Ermenilerini katletti ve Eylül 1918 ortalarında –Temmuz 1918’den bu yana Kafkas İslâm Ordusu olarak örgütlenmiş olmak suretiyle– Bakü’ye girerken binlerce Ermeni’yi kasten öldürdü. Kafkas İslâm Ordusu, Enver’in yarı-kardeşi Nuri (Killigil) Paşa komutası altındaydı.⁸⁵

“Siyon”un –Yahudilerin ve Hristiyan ihyacılarının kuşaklar boyunca hasretini çektikleri yer– bir “ütopya” olduğu, buna karşılık Turan’ın, Gökaltın’ın ifadesiyle Türklerin “büyük sonsuz ülke”sinin “distopya” ya da 1910’ların Büyük Savaş’ıyla ve soykırımla bağlantılı bir ölümcül ütopya olduğu yönünde güçlü iddialar mevcuttur. Siyon ve (“Kızılleşme”yla bir arada) Turan bir çeşit soyut Mesih ya da Mehdi olarak işlev görmüştür. İçerikleri itibarıyla birbirlerine aykırılık taşımakla beraber hem Siyonizm hem de Turancılık, siyasi mesihçilikti. Her ikisi de aşırı bir biçimde güçlü emperyalizmlerden kaçışa yaslanıyordu: Siyon, özellikle bir zamanlar Roma İmparatorluğu’nun uğrattığı yenilgi ve yıkımdan kurtuluş ve bu yıkımın zararlarının onarılması biçimindeki şeffaf içeriği itibarıyla imparatorluğun ötesine geçerken, Turan Britanya İmparatorluğu’na ve Çar İmparatorluğu’na açık bir karşıtlık içinde mevzileniyordu. Turancılık –kendisinden sonra Kemalizmin de yapacağı gibi– Avrupa medeniyetinin Türklüğe nakledilmesini istiyor idiyse de Avrupa’nın gücü ve gözetiminden kaçış peşindeydi. Bununla birlikte, yüceltilmiş ve aşırı esnetilmiş bir irredenta* olarak, Turancı ka-

85 Halil Kut, *Kutül-Amare kahramanları: Halil Kut Paşa’nın hatıraları* (İstanbul: Timaş, 2015), s. 175; Bernstorff’tan Erzberger’e, 30 Mart 1918, *Briefe und Erinnerungen*, s. 144; karş. Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley: University of California Press, 1967), s. 94-227; Ronald G. Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1972) [*Bakü Komünü 1917-1918*, çev. Kudret Eniuroğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2019]; Thomas de Waal, *The Caucasus, an Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2010), s. 60-67.

(*) Bir devletin, sınırları dışındaki bir halk ya da halklarla ırk, din, dil kültür temelinde birleşmesi – ç.n.

çışın kendisi emperyalistti; Osmanlı İmparatorluğu'nun milliyetçi genişlemesine işaret ediyordu.

1918'in başlarında belli yazarlar, (özellikle de Gökalp'in yeni dergisi *Yeni Mecmua*'da) siyasi değil de kültürel, ırksal, dinsel ve ekonomik birliği vurgulamış olsalar bile bu doğrudur. İstanbul ve Anadolu'nun Türk devleti, bu yazılarda da "kültürel merkez", "hilafet makamı" ve "40 milyon Türk ve Müslüman'dan oluşan" Turan'ın "ulusal Kabe"si olarak ele alınıyordu. Siyasi emeller kültürel olanlarla iç içe geçmişti, siyasi birliğin kültürel-dinsel birliği izleyeceği öngörülüyordu. Gökalp'in "'Turan Nedir?'" makalesinde kullandığı kelimelerle, "'Harsî Turan' tahakkuk etdikden sonra, ihtimâl ki 'siyâsî Turan' da mükemmel olacaktır". "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı" makalesinde, bağımsızlığa ve Büyük Türkiye'ye, yani Turan'a giden yolu bildiğini öne sürüyordu. "Türklerin umûmî ve ebedî vatanı olan 'Turan' kıt'ası, muhtelif zamanlarda muhtelif hâkimiyetler altına geçmiştir. ... Binâenaleyh, biz bu makalede, Rusya'daki Türklerin ebedî istiklâli ne suretle ele geçirebileceklerini göstermeye çalışacağız." Gökalp'in makalesi, Enver Paşa'nın hayal âlemindeki heveslerinin kılavuzu gibidir. Tamamı Müslüman olacak, İstanbul Türkçesini kullanacak ve başında karizmatik, eskatolojik bir lider-kumandan (reis, sahib-kırân, kumandan) bulunacaktı. Sonuç olarak, bütün Türkler, "bir ordu gibi yukarıdan aşağıya idare edebilmelidir" ve tek bir devletin ve birlik içindeki bir toplumun itaatkâr mensuplarını oluşturacaklardı. Ayrılık şiddetli bir biçimde bastırılacak, farklı fikir ya da idealler "öldürülmeli"ydi.

Gerçekte, Gökalp'in 1918'in başlarındaki risaleleri, İslâm'ın altını çizmek farkıyla, Avrupa faşizmi için birer şablon gibi görünür.⁸⁶ İtaatkâr, hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir toplum ile diktatoryal bir lidere sadakate dair postülaları, liberal bir idare ile bireysel özgürlüklere dair horgörüyle harmanlamıştır. "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı" makalesinin son satırları şu şekildedir: "... aşiret yahut kabile ve şa'b mefkûreleri varsa öldürülmeli, canlı ve kuvvetli olarak yalnız 'Türk-Müslüman Mefkûresi' bırakılmalıdır. Bütün Türkler Müslüman olduğu için, milliyetimizin esâsını yalnız Türklükle Müslümanlık teşkil eder. ... Bu sâhib-kırân ... Turan'ı kurtarmak için en büyük vazifeyi bilhassa o ifâ edecektir. ... Bu umûmî serdâr, ülke hâkimlerini tamamıyla inkıyâd altına almalı, serkeşlik gösteren olursa derhâl azl ederek yerine itimat ettiği herhangi bir ferdi tayin etmelidir. ... Hâsılı bütün Türk ili, bir ordu gibi yukarıdan aşağıya idare olunur kuvvetli bir uzviyet şeklini almalıdır. Bu hâl, bazılarınca hürriyet ve istiklâl fikirlerine muhalif görünürse

86 Ziya Gökalp, *Rusya'daki Türkler ne yapmalı?*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1918) [Ziya Gökalp, *Kıtaplar. Bütün Eserleri Bir*, İstanbul, YKY, 2007), s. 31-37] ve "İçtimaiyat 'Turan' Nedir?", *Yeni Mecmua*, sayı 31 (8 Şubat 1918): 82-84; Necmettin Sadık, "İrtica aleyhine ...", *Yeni Mecmua*, sayı 34 (7 Mart 1918): 141; Reşid Safvet (Atabini) [Lozan konferansındaki Türk delegasyonunun sekreteri], "Kafkas etekleri Türk ticaret yolları", *Yeni Mecmua*, sayı 43 (9 Mayıs 1918): 325.

de bu görüşler bir vehimden ibarettir. Bugün İngiltere, Fransa, Amerika, Almanya gibi meşrutî ve cumhurî hükümetler bile hep aynı hâledirler. Tehlikeli zamanlar geçinceye kadar Şark'taki ve Şimal'deki Türkler'in merkezî bir hükümet ve inzibatlı bir ordu hâline gelmesi lâbüddür. Rusya'daki Türklerin kurtulması ancak bu suretle mümkündür.”

Gökalp kibir içindeki küçük gruplarla milletlerin sahip olduğu ülküleri sahipti. Onunki, “büyük millet” ülküsüydü. Yaşamak isteyen küçük bir millet ideali olan Siyon da (Turancılık gibi, ama ondan farklı olarak bir emperyal mite sahip olmaksızın) çağdaş Avrupa'nın –anti-Semitizmi de içeren– sosyal ve siyasal gerçekliklerinden kaçıyordu. Dahası, Britanya ve Almanya'daki Yahudi olmayan kimi seçkinler için bir tür moda ütopya halini aldı: Ütopyacı bir bakış açısından yoksun Avrupalılar tarafından Doğu Akdeniz'e imal ettirilmiş bir ütopya. Yahudiler için Siyon, bir varlığını sürdürme meselesiydi.

Bu bölümü sonuçlandırmak üzere diyebiliriz ki, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı dünyasıyla ilgili sadece Sykes-Picot değil, iki rakip projeksiyon vardı; her ikisi de uzun vadede kısmen başarılı oldu. Kasım 1917'de jeo-stratejinin yeniden ayarlanmasının ardından, İttifak güçlerinin nihai zaferi gerçekçi görünüyordu. Mart 1918'deki Brest-Litovsk Antlaşması da Osmanlı'nın Güney Kafkasya'yı ve ötesini yeniden fethetmesi için kapı araladı. Toprakların geri kazanılması ve İstanbul'dan Orta Asya'ya Turancı birlik fikrinin tazelenmesiyle beraber, sadrazam Talat'ın rejimi ivme kazandı. Balfour Bildirgesi ve bildirgenin “ulusal yurt” biçimindeki anahtar nosyonu, emperyal projeksiyonların ötesine geçip İngilizlerin Ermeniler için öz yönetim ve adalet vaadiyle aynı zamana rastladı. Her iki vaat de Doğu Akdeniz'deki yüzlerce yıllık emperyal Sünni hegemonya dışındaki gruplar lehine olumlu ayrımcılıkta bulunuyordu, ama bunlardan ancak biri savaştan sonra başarı kazanma imkânı buldu.

İstanbul'da inkâr içinde geçen bir yazdan Berlin'de hakikate ve istifa

Osmanlı'nın Rus Kafkasları'ndaki yeniden genişlemesi dolayısıyla Talat, 1918'in başlarında güçlü bir konuma sahip oldu, ama bu uzun süreli olamadı; yurtiçinde sağlam bir yapıdan yoksundu, başka cephelerde ağır yenilgilere maruz kaldı, Batı'daki yenilgi dolayısıyla uluslararası köşetaşı olan Almanya'yı kaybetti. Talat vaziyeti ancak gecikmeli olarak, Eylül 1918'deki –Kafkaslar'daki ihtilafları ve barış müzakereleriyle ilgili koordinasyonu görüreceği– Berlin ziyareti sırasında kavrayabildi.⁸⁷

87 Cavid'in günlüğü, 3: 538, 29 Ağustos 1918.

Siyaseten çözülen Alman başkentiyle yüz yüze gelene kadar savaş mantığının köşetaşlarının, yani Almanya'nın kudreti ve desteğine olan inancıyla ulvi ittifak anlaşmalarına olan güveninin altına dinamit döşeyen gerçekleri görmeyi reddetmişti. Aralarında derece farkları olmakla beraber, hemen bütün ITC liderleri "nihai zafer" ciler haline gelmişlerdi; yani nihai zaferin sözcülüğünü yapıyor ve ekseriyetle buna hakikaten inanıyorlardı da. Nihai zaferle ilgili bir şüphe ifade etmek tabuydu; ITC'nin adamları ve Merkez Komite'nin Nur-u Osmaniye'deki merkezinde her kim karamsar görünse zayıf maneviyat sahibi ve menfi olmakla itham ediliyordu.⁸⁸

Meclis mensubu ve *Tanin* baş yazarı Muhittin (Birgen) 1917 yazını Berlin'de geçirmiş, Almanya'nın "Temmuz krizi"ni tecrübe etmiş ve yazdığı üzere, endişelendirici gözlemlerde bulunmuştu. İstanbul'a döndüğünde bunları Talat'la paylaştı. Türkiye'nin aksine, hâlâ etkileyici bir biçimde güçlü ve iyi örgütlenmiş durumda olan Almanya ülke içinde derinden bölünmüş görünüyordu. Muhittin, meclisin hâkimiyetine tabi bir kayzere sahip bir devlet isteyen solun temsilcileriyle ve diğer demokratlarla temas içinde olmuştu. Onlara göre, olgunlaşmış bir devlet, bütçe tahkikatına indirgenmiş bir meclisle tatmin olamazdı. Matthias Erzberger'in 6 Temmuz 1917'deki, ilhak olmaksızın barışı ve diktatoryal generallere karşı meclisin önceliğini talep eden etkileyici konuşması, milletvekillerinin çoğunluğu tarafından desteklenip kutuplaşmış bir siyasi manzara içinde Erzberger'i yeni bir demokratik lider yaptı. Şansölye Bethmann Hollweg, ondan birkaç ay sonra da şansölye yardımcısı Helfferich istifa etti.⁸⁹

Muhittin, Alman demokratların "Selameti kuvvetle değil, siyasette aramak ve kendi kendilerini aldatmak" yolunda olmaları, Rusya'yla hızla barış sürecine girmeleri ve Britanya'yla Fransa'nın, Almanya demokratik hale geldikten sonra barışçıl bir biçimde uzlaşmaya hazır olmaları dolayısıyla dehşete düşmüştü. Talat'ın eski işbirlikçisi, Hitler ve Mussolini'yle aynı zaviyede methettiği Atatürk'ün diktatörlüğü altında geçmişi değerlendirirken, kötü bir duruma düşmüş "Beynelmîlel siyasette amansız hayat mücadelesi" biçimindeki demirden kanunu gözden kaybetmiş olan Almanya'daki o demokratlar için üzgün hissedecekti. Muhittin, Eylül 1917'de Talat'a Berlin'deki izlenimlerini aktardığında, liderin halinde ve gözlerinde ilk kez olarak karanlık bir ifade fark etti. Oysa aynı görüşmede hazır bulunan, Rusya'nın artan çöküntüsünü hesaba katıp yeniden Turan'a odaklanan Gökalp, son derece iyimser kalmıştı. Dokuz ay sonra, 1918 baharı sonlarında yaptıkları uzun bir yüz yüze görüşmede, Talat, Muhittin'i uluslararası vaziyetle ilgili olarak bir

88 Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 395-435.

89 Williamson, *Karl Helfferich*, s. 218-255; "Die Krise auf dem Höhepunkt" ve "Der Wortlaut der Kriegserklärung", *Frankfurter Zeitung*, 14 Temmuz 1917, s. 1.

kez daha sorguya çekti. Öncesinde, Muhittin'in beş yıl boyunca devam eden yazı işleri müdürlüğü sırasında, ona danışma ihtiyacını nadiren duymuştu.

Genç ama deneyimli gazetecinin fark ettiği, Mart 1918'deki diplomatik zafere rağmen, yıpranmış ve akli karışık bir sadrazamdı. Sohbet sırasında Talat'ın gülümseme ve dalga geçme alışkanlığının esamisi okunmuyordu. Sadece Kafkaslar'la değil, Balkanlar'da toprak geri kazanımıyla da ilgili olarak Almanya'yla ciddi gerilimler henüz Mart sonunda ortaya çıkmıştı, bunlar Talat'ı "dil-gîr ve nev-mîd" etmişti. Aynı bir barış ya da Almanya'yla ilişkileri seviyesini düşürmekle ilgili düşünceler, Cavid'e göre, o zaman akla geldi. Buna karşılık, Cavid, Türkiye borçlarının Almanya tarafından tümüyle silinmesi yönünde Helfferich ve Rosenberg'e baskı yapmak suretiyle gerilime katkıda bulundu. Türkiye'nin mali çöküşünü engellemenin Almanya'nın en yüksek çıkarına olduğu argümanıyla gerginlik yarattı. Sekreter Rosenberg, Cavid'in, İmparatorluk Şansölyesi'nin "bize verdikleri paraların Hristiyanları imhaya kullanıldığını görmekle müteessir olduğunu ve müşkilâtın bir kısmı da bundan neş'et eylediğini" anlamasını sağladı.⁹⁰ Talat'a yaslanan aşırı adanmış bir vatansever olan Cavid, istikrar bozucu hakikatlerle, bunları bilmesine rağmen, baş edemedi.

Bizatihi sadrazam, Cavid'in, valilerin gözetiminde giderek artan bir "bırakınız yapsınlar"cı tavrın hâkim olduğu izlenimini teyit edercesine,⁹¹ Temmuz 1918'de Nur-u Osmaniye merkezinde yaptığı özel bir konuşma sırasında, ulusal ve uluslararası düzlemde hayal âleminden çıktığını ifade etti. "Harp memleketin ahlâkını büsbütün bozdu, diyordu; ne tarafa baksan politika ile uğraşanlar içinde bir sürü insanın hep şahsi menfaati ile meşgul olduğunu görüyorsun. ... Almanlar da âciz kaldılar, Garp cephesinde yaptıkları taarruzları ileri götüremediler. Onlara bağladığımız bütün ümitler boşuna çıkmıştır." Talat şimdi Dahiliye Nazırı'yla birlikte, 1916 baharında bir kıyıya itmiş olduğu İsmail Canbolad'a güveniyordu, ama bu da ancak 2 Ekim'e kadar sürdü. "Şimdiye kadar, Enver'le ihtilâf çıkmasın diye Dâhiliyye'yi muhâfaza ediyordum," diye Cavid'e sırrını söyledi; "Şimdi varsın çıksın, hattâ çıkmasını ve mesâilin açıkça halledilmesini istiyorum."⁹² Yine içi boş bir vaat olsa da bu ifade vaziyeti açıklığa kavuşturuyordu.

Talat, Temmuz 1918 itibarıyla, kendini –kendi ifadesiyle– üç "ateş" arasında kalmış gibi hissediyordu: Osmanlı'nın Kafkaslar'daki ilerlemesi sayesinde yeniden hareketlenmiş ve aşırı iyimser haldeki, "son adamına kadar"

90 Cavid'in günlüğü, 3: 494-496, 28-29 Mart 1918; 3:511-515, 9-20 Temmuz 1918; 3: 524, 31 Temmuz 1918; 3: 541, 31 Ağustos 1918.

91 A.y., 3: 504-505, 1-22 Haziran 1918.

92 A.y., 3: s544, 5 Eylül 1918; Bernstorff'tan Alman Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Temmuz 1918, PAA/R 13804-2, 69; 2 Ekim 1918, R 13804-3, 80.

savaşmaya hazır, dolayısıyla şimdi yeniden ziyadesiyle öngörülemeyen bir arkadaş haline gelmiş Enver Paşa; selefinden daha güçlü bir şahsiyet olan ve İTC'ye eleştirel yaklaşan yeni sultan VI. Mehmed Vahideddin ve son olarak, batıdan ve güneyden ilerleyen düşmanlar. Talat, birkaç yıl öncesinde hevesle kucak açtığı savaş dinamiklerine olan güvenini, bu güvenle beraber de savaş sırasında Alman ziyaretçileri pek etkilemiş olan enerjisini, motivasyonunu ve kendine güvenini kaybetmişti. Muhittin'in kelimeleriyle, "Bu adam, en fena zamanlarda ruhunun en sağlam bir kalede gibi kuvvetli olduğunu gördüğüm bu cahil, fakat zeki insan artık mağlup olmuştu. ... mağlup olmuş-tuk. Talat Paşa mağluptu. Bu mağlubiyete kendisi inanmıyor, bunu kabul etmiyor, birbiri arkasına Garp cephesinde devam eden Alman taarruzlarının vereceği neticeyi bekliyor, fakat, buna rağmen, hattâ kendisi de farkında olmayarak, mağlup olmuş bulunuyordu. Onun mağlubiyeti Türkiye'nin mağlubiyeti demektir."⁹³

Muhittin, Temmuz 1918 sonunda yeniden Berlin'e gitti ve burada "beklenen kişi" Erzberger'le, bütünüyle kabiliyetsiz Rosenberg'le ve diğer –genel olarak kafası karışık– Alman temsilcilerle görüştü. Kendisi de Alman başkentine bir ziyarette bulunmaya karar vermiş Talat için bilgi topladı. Muhittin, Alman başkentine hâkim olan karamsarlık ve akıl karışıklığından etkilenmişti; kendisi için en çarpıcı olan da Ermenilere karşı suçların soldan demokratlar ve ılımlı sağ arasındaki güncelliği idi. İstanbul'dakiler bu nevi yayınlardan hiç haberdar değilken, basında konuyla ilgili çok sayıda makale yer bulmuştu. Demokratların İTC rejimine karşı mukavemet noktasının, daha geniş bir ölçekte, "Türlere karşı" olduğunu hissetti.

Muhittin'e göre, Berlin'deki Osmanlı Büyükelçiliği, savaş, İTC rejimi ve insan hakları hususlarında, iktidarda olan Alman egemen çevresininkinden bütünüyle farklı bir konumu benimseyen demokratik bir koalisyonun doğuşu karşısında kördü. Bu sebeple, diplomatik raporların sonuç üzerinde rol oynayan gerçeklerle pek az münasebeti vardı. Talat için önemli bir mesele, yaklaşan barış görüşmeleri sırasında müttefikler arasındaki anlaşmaları ve koordinasyonu onurlandırmakla ilgiliydi. Muhittin bu soruyu, otelindeki özel bir görüşme sırasında Erzberger'e yöneltti. Erzberger bu meseleyi takdirle karşıladı, lakin mevcut hükümetlerin, demokratların dilini konuşmayan askerî ve siyasi oligarşiler olduğunu altını çizdi, dolayısıyla tas-tamam ortaklar olamazlardı. O vakit demokratların lideri ileri gitti ve (Muhittin'in aktardıklarına göre) şunları söyledi: "... doğrusunu isterseniz Türkiye bizim için ayrıca bir gaile olmuştur. Ermeni kıtali etrafında Fransız, İngiliz ve Amerika matbuatında yapılmakta olan neşriyatın Alman demokratları için yüz kızartıcı olduğunu elbet hissediyorsunuz. Bunun için, düşmanlar-

93 Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 395-435, alıntılar s. 395, 427-428.

la karşı karşıya geçip sulh müzakeresine girmiş Almanya ve bilhassa biz Alman demokratları için Türkiye'yi müdafaa etmek güçtür. Türkiye, maalesef, büyük bir yüz karası içindedir. Bunu müdafaa etmek bize düşmez, edemeyiz." Muhittin'in Ermenilere karşı öz savunma anlatısına ya da "bize düşen günah", "İtilaf devletlerinin günah ve mesuliyet hisselerine nazaran çok hafif ve ehemmiyetsiz" argümanına inanmıyordu. Talat'ın gözü kararmış adamı, Ermenilerle ilgili olarak, "Bu bahiste biz Türkler kendimizi vicdanen günahsız tanırız," diyecek kadar ileri gitti.⁹⁴

Komite, savaş sonrası barış müzakereleri sırasında Alman diplomasisinin Türkiye'yi Ermeni politikası bahsinde savunmaya hazır olmayacağını 1915 yazından itibaren biliyordu. 1916 başlarında Erzberger'in İstanbul ziyaretinden beri, Alman temsilcilerin nihayetinde hayatta kalan Ermenilerin kendi yurtlarına yeniden yerleşmelerine ve mallarının iade edilmesine ikna olacağından korkuyordu. Bu bağlamda, 1915'ten 1916'ya kadar, esas konuda ahlakî yenilgiciliğine rağmen, Alman diplomasisinin Talat'ın planına karşı makul bir biçimde tutarlı bir argümanı mevcuttu, zira Almanya'nın temsilcisi Wangenheim, 1915 baharı sonlarından başlayarak, insanların savaş bölgelelerinden ancak geçici tahliyesini onaylamıştı ve yağmacılık tamamen konunun dışındaydı. Bir sonuca varmayacak olsa da Cavid, malların iadesiyle ilgili sorunlara, evlerin kısmen tahrip olmasına ya da mülklerin göçmenler ve memurlar tarafından kullanılıyor olmasına rağmen, nihayet, "Anadolu vilayetleri ahalisinden olan Ermenilerin memleketlerine avdet etmeleri" hususunda fikir birliğine vardı. Bu pozisyonunu Talat'ın istifasının ardından, Ekim 1918 ortasında, mecliste başarıyla savundu.⁹⁵

Muhittin, Alman demokratların 1918 yazı sonlarında Türkiye'yi insanlık ve demokratik bir gelecek adına yüz üstü bırakmalarının tek ve bütün sebebinin "Ermeni meselesi" oluşunu hiçbir surette takdirle karşılayamadı. (Anılarına göre, Erzberger cinayeti ve Almanya'nın 1920'lerdeki krizi, körlüğün ve sadakatsiz bir terk edişin cezasıdır. Erzberger gibi adamların aksine, kendisinden önce Türklerin örnek oluşturacak bir tarzda yaptığı gibi, Adolf Hitler doğru yolu seçmiştir.) Talat Eylül 1918 başlarında Berlin'e vardığında temas içinde olduğu en yakın kişi Muhittin'di. Cavid Berlin'den önceden ayrılmış ve 5 Eylül'de Talat'la Budapeşte-Viyana arasındaki trende görüşmüştü.⁹⁶ Muhittin kendisine Almanya'nın yurtiçinde devam eden çöküşünü, Erzberger'in beyanlarını ve yine Erzberger'in demokrasi adına kullandığı ka-

94 A.y., s. 449-450.

95 Cavid'in günlüğü, 3: 581-582, 16 Ekim 1918.

96 A.y., 3: 542, 5 Eylül 1918.

tegorik dili rapor ettiğinde, Talat'ı kasvet bürüdü. Talat, kendi rejiminin tamamen yenilgisi anlamına gelecek bir dünya savaşı yenilgisini, tarihle hesaplaşmayı ve demokrasi için ivedi çağrılarını halâ inkâr ediyordu.

Talat, 8 Eylül 1918'de Alman Dışişleri Bakanı Paul von Hintze ve General Lossow ile yürüttüğü müzakerelerde, ITC'nin belli kesimlerinin 1917'den bu yana takıntı haline getirdiği pan-Türkçü dalgaya sırtını döndü. Yeni ılımlı yaklaşımı, "Büyük Güçlerin hayalleri yerine tampon devletler" olarak Kafkaslar formülasyonu biçiminde ifadesini buldu. Bu formül Alman protokolüne göre gerçekleşecek ve Kuzey İran'daki ilhak edilmiş topraklardan feragati de içerecekti. Bununla beraber, (Hazar Denizi'nin doğusunda, Talat'a göre 14 milyon sakine sahip) "Türkistan'da yeni bir Muhammedci devlet" talep etmek suretiyle yayılmacı nüfuza açık bir kapı da bıraktı. Türkistan'ın savaşa faal katılımını tesis etmek için Almanya'nın silah ve eğitim desteğinde bulunmasını talep etti. Lossow, "Subay gönderemeyiz. Bununla beraber, her daim [çok sayıda] silah gönderebiliriz. Türkiye'nin bunları nasıl kullanacağını kontrol etmeye ihtiyacımız yok," diye yanıt verdi. Hintze'ye göre, 13 Eylül'de Talat, "Ekselansları [Kayzer] tarafından [Alman askeri karargâhına] zarif bir biçimde davet edilmiş olmaktan dolayı çok mutluydu". Talat, Alman askerî karargâhında, Devlet Müsteşarı Wilhelm von Stumm'ın kelimeleriyle, "Ekselanslarıyla, feldmareşalle ve General Ludendorffla konuşup kendisini 'manevi olarak' rahatlatmak" arzusundaydı.⁹⁷

Talat, Muhittin'le otelinde tekrar tekrar yaptığı sohbetlerde, dünya savaşında yenilginin kapısında olduğu gerçeğine nihayet teslim oldu. Yenilginin, Almanya tarafından yüz üstü bırakılmanın ve ITC'nin düşüşünün ardından Türkiye'de ortaya çıkacağını düşündüğü güçlülere odaklanmaya başladı. Yaklaşan barış müzakereleri sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir teritoryal statükosunu sürdürmek, bundan böyle açıkça imkânsızdı. Talat ve Alman muhatapları, İttifak güçlerinin hükümetlerinin her birinin, Başkan Wilson'un On Dört İlkesi temelinde bir barış çağrısında bulunmasında hemfikir oldular. Talat, Muhittin'le görüşmelerinde, ilk kez olarak, müzakerelerin de bunu dayatacağını öngörerek, Arap bölgelerinin ayrılmasını dile getirdi. Başlıca argümanı, 1913'ten bu yana siyasetinin odak noktası olan Anadolu'yla ilgiliydi. "İyi veya fena yaptık, Türkiye'yi hiç olmazsa Anadolu'da milli bir memleket haline getirdik. Aramızda fesat ve tefrika unsuru azaldı."⁹⁸ Talat, savaş yenilgisini fark etmiş olmasına rağmen, böylelikle, kendi büyük serüveninin faydalı olduğunu düşündüğü durumu yeniden tasdik ediyordu: Eşitlik talep eden Osmanlı azınlıklarının, hepsinden önce de Ermenilerin imhası.

97 PA-AA/R 13804-3, 50-62.

98 Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 460.

Dahası, Talat, duyduğu korkudan dolayı, İTC'nin bütün muhalefeti büyük ölçüde bastırmış olduğunu kabul ediyor, gelecekte bir liberal bir de muhafazakâr siyasi kutbun Türkiye'deki siyasi hayatı karşılıklı olarak kontrol etmesi gerektiğini belirtiyordu. Gerçek anlamda liberal güçler ulus-devletin bu ilk babasının siyasi düşüncesinin dışında kalmaya devam etti. "Liberal" diye anladığı şeyin kelimenin evrensel anlamıyla ya da Prens Sabahaddin ve hain olduğu iddia edilip ölüme gönderilen Krikor Zohrab gibi Osmanlı liberalleriyle bir alakası yoktu. "Liberal" etiketini, İTC içindeki, bir diğer daha muhafazakâr kanatla karşılaştırıldığında görece solcu bir hizbi tanımlamak için kullanıyordu. Gelecekteki Türkiye'yi kontrol etmek için, "İttihat ve Terakki iki kısma ayrılmalıdır," fikrini öne sürdü. Bundan birkaç yıl sonra, Mustafa Kemal Paşa, Talat'ın öngördüğü tepeden inme muhalif partiye yönelik girişimlerinde iki kez başarısızlığa uğrayacaktı.⁹⁹

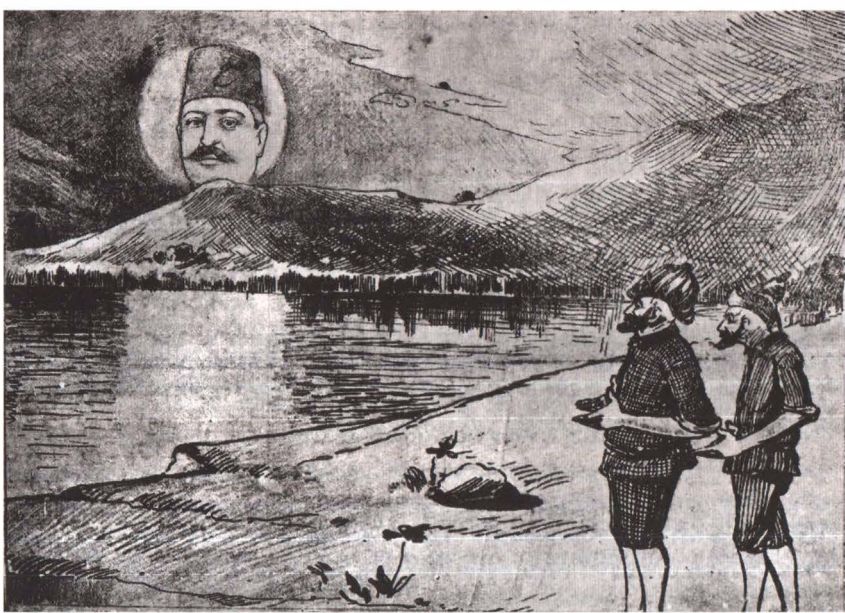
Talat, Berlin'den ayrılıp 27 Eylül 1918'de İstanbul'a gelmeden önce, istifa etmeyi hakikaten düşünmüştü. Altyapıyı ve tedarik mallarını fena etkileyen açık yolsuzluklar karşısında Osmanlı başkentindeki halet-i ruhiye daha da kötüye gitmişti. Talat'ın siyaseten korkacak hiçbir şeyi yoktu, ama herkes sadrazamlarının yolsuzluğa ve tedarik mallarındaki yetersizliğe son verme vaadini yerine getiremediğini anladıktan sonra meclisteki ve bizzat İTC içindeki artan huzursuzlukla baş etmek durumundaydı. Alman Büyükelçi Bernstorff, 1918 başlarında, "Büyük kitleler yoksullaşır ve açlığa mahkûm olurken, Almanya'dan gelen ya da ülkede halihazırda bulunan bütün para birkaç elde toplandı," diye beyan etmişti. 1918 baharında vaziyeti geçici olarak kurtaran, Rusya'yla barış, toprakların geri alınması ve Turan'ın yeniden canlanmasıydı.¹⁰⁰

Sultan'ın sarayında önemli bir memur ve ayrıcalıklı bir gözlemci olan Lutfi Simavi, 25 Mayıs 1918'de, "İstanbul artık tam bir rezaletler yatağı halini almış" (sefalet içinde yaşayan geniş kesimlerin yanında yolsuzluk, yasadışı zenginleşme ve İTC çevrelerinin gösterişçi refahı), diye yazıyordu.¹⁰¹ Ortalık İTC yöneticilerine yönelik şikâyetlerle kaynıyordu. Talat'tan bir hafta ön-

99 Karş. Ahmet Demirel, *Birinci meclis'te muhalefet: İkinci grup* (İstanbul: İletişim, 2007); Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I. B. Tauris, 2004), s. 176-181 [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Basım, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018]. Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 440-467 ve 490-492, alıntılar s. 441, 449, 452, 460. Talat'ın çok önemli ve etkileri uzun süre devam edecek mirası, partizan ve şahsileştirilmiş bir idare etme gelenegiydi; bkz. aşağısı.

100 Cavid'in günlüğü, 3: 559, 21 Eylül 1918; Waldburg, Pera, Alman Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Eylül 1918, 1918, PA-AA/R 13804-3, 77-78; Bernstorff, *Erinnerungen und Briefe*, s. 167-168.

101 Simavi, *Gördüklerim*, s. 256.

Kurban Bayramı (16-19 Eylül 1918) ayında, kendisinden başş beklenen Talat Paşa (Karagöz, 27 Eylül 1918).

ce, Eylül 1918 sonunda Osmanlı başkentine dönen kabine mensubu Cavid, "Bu kabinenin hakk-ı hayatı kalmamıştır," diyordu. Talat'ın seyahatleri bahsinde kızgındı; bu seyahatler ona göre hiçbir elle tutulur sonuç üretmemişti. Kaynakların Kafkaslar'ın fethi için har vurup harman savrulmasına, Enver'in nam salmış yersiz iyimserliğine ve sekteryen komite mensuplarının ölüm kültürüne isyan ediyordu. "Doktor Nâzım namus-ı millîden bahsetti. Almanlarla birlikte mutlaka öleceğiz. Düşünmüyorlar ki biz ölebiliriz fakat Almanlar ölmezler."¹⁰²

27 Eylül 1918'de trenden indiğinde Talat'ın yüzü olağanüstü kederli görünmesine rağmen, kendisi aynı gün düzenlenen bir basın toplantısında Berlin ziyareti ve genel vaziyetle ilgili pembe bir tablo çizdi. Bulgaristan ve Suriye cephelerinin çöküşü pek az önem taşıyordu, zira, "Bulgar cephesinin delinmesinin ve güney cephemizdeki işlerin iyi gitmemesinin sanıldığı kadar büyük bir önemi yoktur. Kafkasya ve Merkezi Asya Türklerinin arasından taze kuvvetler teşkil edilmiştir. Bunlar yakında cephelere yetiştirilecek ve muvazene yeniden kurulacak. Berlin'de bulunduğum sırada Kafkasya hakkında bizimle Almanların arasında mevcut ihtilâfları tamamıyla hallettim."

¹⁰² Cavid'in günlüğü, 3: 558-564, 20-29 Eylül 1918.

Gazeteci ve İstanbul Üniversitesi profesörü Ahmed Emin (Yalman), Talat'ın "Kafkasya hakkındaki teraneleri"nde bir teselli ya da umut işareti göremiyordu. Sadrazam kendisini kısa bir süre sonra çağırdığında, tamamen farklı bir dilde konuşmuştu: "Biraz evvel hepinize birden söylediklerim, halkta birden-bire bir telâş ve panik dalgası uyanmasını önlemek içindi. İşin doğrusu şudur; herşey bitmiştir, harbi kaybettik. Yarın meçhul ihtimallerle doludur! Çok hata işledik. ... Hatalarımız bulunmakla beraber, memleket sevgimizin kuvvetli olduğunu, bir takım riskleri milli endişelerle göze aldığımızı, sonra ipin ucunu elden kaçırdığımızı bilirsin."¹⁰³

29 Eylül 1918'de, Talat'ın Osmanlı başkentine dönüşünden iki gün sonra, Bulgaristan silah bıraktı, böylece Türkiye, Avusturya ve Almanya'dan yalıtılmış oldu. "Bu havadis İstanbul'da bomba gibi patladı." ITC'nin Nur-u Osmaniye merkezinde şaşkınlık ve biçarelik hâkimdi. Savaşın son yılında Talat'ın yakın arkadaşı olan, ITC gazetesi *Tanin*'in baş yazarı Muhittin, entelektüel mahvoluşla yüz yüze geldi. "Kaç senedir, millete karşı o kadar şey söyledim; hepsi birden yıkıldı."¹⁰⁴ 13 Ekim 1918'de basın Talat'ın istifasını duyurdu. 14 Ekim'de Ahmed İzzet Paşa'nın yeni kabinesi göreve başladı. Sultan Vahideddin'in başlangıçta yeni bir kabine oluşturacağına güvendiği Ahmed Tevfik Paşa başarısız olmuştu, çünkü Talat yeni kabineye ITC'nin Cavid ve Hayri gibi adamlarını dahil etmesi yönünde ona baskıda bulunmuştu.

Her şey çökmüş değildi. 1908'den bu yana önde gelen Türk-Müslüman iktidar örgütlenmesi ve bu çalışmanın "emperyal ümmet savaşı" olarak nitelendiği şeyin itici gücü olan ITC'nin bakış açısından, şimdi, savaş savunuculuğunda onurunu tehlikeye atmamış ve Ermeni karşıtı sürece doğrudan doğruya dahil olmamış İzzet, Hüseyin Rauf (Orbay), Mustafa Kemal, Mustafa Hayri, Kâzım Karabekir ve Ali Fethi (Okyar) gibi ITC adamlarının Türkiye sahnesine çıkmasının zamanı gelmişti. Hayri dışında bu isimlerin tamamı subaydı, Hayri ve İzzet dışında hepsi aşağı yukarı aynı yaştaydı. Dahası, Talat'ın çevresi, Talat'ın hâkimiyetinin son bulmasının ardından, ITC ve Teşkilât-ı Mahsusa mensuplarından oluşacak Karakol adlı bir yeni örgütlenmenin, ITC'nin yönlendirmesi altında bir yeraltı örgütlenmesi İstanbul'da ve İstanbul dışında mevcut bulunacağını sağlama aldı.¹⁰⁵

1 Kasım 1918'de Nur-u Osmaniye merkezinde yapılan son ITC kongresinde Talat bir veda konuşması yaptı. Atatürk'ün çalışma arkadaşı, eğitim bakanı ve Kemalist tarih profesörü Yusuf H. Bayur (1891-1980), 20. yüzyıl orta-

103 Ahmed E. Yalman, *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970), 1: 305-306.

104 Simavi, *Gördüklerim*, s. 285; Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 500.

105 Babacan, *Talat*, s. 186; Mango, *Atatürk*, s. 186-187 ve 203; Göçek, *Denial*, s. 377; Tunçay, *Türkiye'de sol akımlar*, s. 261.

sında kaleme aldığı hacimli *Türk İnkılabı Tarihi* kitabında Talat'ın "en önemli yönlerde açıkça yalan" bu konuşmasını ayrıntılarıyla vermiştir. Bilhassa Talat'ın Alman-Osmanlı ittifakının doğuşuyla ilgili hatalı kronolojisi ve Osmanlı'nın Ekim sonundaki Rusya saldırısının temizlenmiş muhasebesinin üzerinde dikkatle durur. Bunların her ikisi de savaşa kucak açılmasında sorumluluk doğuracak unsurlardır. 1 Kasım'daki kelimelerinde, Türkiye'nin 1914'te ölümcül bir biçimde savaşa girişinin başlıca sebebi olarak, kendisinin ya da İTC'nin savaş kumarından beklentileri değil, Almanya'nın baskısına yer verilmektedir. "Ben müttefiklerimizle beraber mutlaka harbe girmek niyetindeydim," diyerek, savaşa olan eğilimini inkâr etmemiş ve 1918'e kadar Almanya'nın zafer kazanacağına kani olduğunu da kabul etmişse de savaşa resmen dahil oluşu ertelemek istediğini iddia etmiştir. Bununla birlikte, savaşa fiili giriş, Kasım 1914'teki resmen dahil oluştan ayrılmalıdır. İTC Ağustos ayında doğu cephesinde ziyadesiyle hevesli bir biçimde gayri-nizami savaş başlatmıştı; Gökalp, gayriresmî bir biçimde de olsa, Turan'a giden yolda ayan beyan cihat ilan etmişti. Talat'ın konuşmasında dışarıda bırakılan bu günahlar, topyekûn savaşın temel önemdeki unsurlarıyla ve soykırımın matrisiyle ilgiliydi. Bununla beraber Talat "fenalıkları inkâr edecek değil"di. Ama yine de anlatıları çarpıtmak, gerçekleri bastırmak ve suçu başka yerlere havale etmek suretiyle birincil sorumluluktan kurtulmaya çalıştı.¹⁰⁶

1918 sonbaharı itibarıyla, nüfusun geniş kesimleri hâlâ Talat'a sadıktı ve dahası onu seviyordu. Ona, kendileri gibi sıradan insanlardan çıkmış, az eğitimli ama başarılı bir çocuk olarak inanmaya devam ettiler. Onların nezdinde Talat, üst düzeyde adanmış bir vatanperverliğin, ulusal yeniden dirilişin ve çok sayıdaki diğerlerinin aksine dürüstlüğü temsilcisiydi. 1918'de yenilgi kesin bir hal aldığı anda, ondan en azından neyin yanlış gitmiş olduğuna dair sözünün eri bir itiraf beklediler. Bu, onun aslen "iyi bir idareci" olduğu yönündeki inançlarını koruyabilmeleri için gerekliydi. Lütfi Simavi, 3 Kasım 1918'de, "Bekliyor ve umuyorlardı ki o, hataları varsa bunları itiraf etsin, açık bir alınla adaletin önüne çıksın, lüzumu halinde verilecek her türlü karara yiğitçe boyun eğsin. İşte bu yapılmamıştı" diye yazıyordu. Talat'ın, Enver'in ve Cemal'in kaçmış olduklarına dair üzüntü verici haberlerin İstanbul'da yine bir bomba gibi patladığının altını çiziyordu. Osmanlı'nın Wilson'ın ilkelerine göre barışı kabul edeceği önerisine, Kasım başı itibarıyla Başkan Wilson'dan hâlâ bir yanıt yoktu.¹⁰⁷

106 Bayur, *Türk inkılabı tarihi*, kısım 4, 3: 774-779. Bu konuşmanın en ayrıntılı versiyonu, Yalman, *Yakın tarihte gördüklerim*, 1: 307-311'dedir.

107 Simavi, *Gördüklerim*, s. 297; karş. Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 549; Cavid'in günlüğü, 3: 579, 14 Ekim 1918.

Almanya'ya iltica: Mücadeleye devam

1-2 Kasım 1918 gece yarısında Talat bir Alman gemisiyle Kırım Yarımadası'ndaki Sivastopol'a kaçtı. Yanında İTC mensupları Enver, Cemal, Nâzım ve Şakir de vardı. Sadrazam Ahmed İzzet kaçakları engellemedi, ama İstanbul'daki mahkeme talep eder etmez iadelerini istedi. İzzet, 1913 sonlarında Enver lehine savaş bakanlığından istifa etmesine sebep olan bir komplonun kurbanı olmasına rağmen, şahsi intikam peşinde olmadı, ama etkili bir adalet arayışına da girmede, ancak Türk-Müslüman vatanperverliğinin kendisine verdiği ilhamın sınırları içinde hareket etti. Üç eski bakan da kendisine, devlete, millete ve vatana özverili sadakatlerinin altını çizdikleri kısa veda mektupları gönderdiler. (Bunlar, İTC ekibinin 20. yüzyılın ilk altmış yılında yazdıkları hemen hemen bütün otobiyografik metinlerde mevcut figürlerdi.) Bu kritik zamanda uzaklaştıkları için anlayış talep ediyorlardı. Cemal tutuklanmaktan korkmadığının altını çiziyordu. "Lâkin siz herkesten ziyâde bilirsiniz," diyerek, açıkça doğrudan dahli olmayan Ermeni karşıtı suçlara işaret ediyordu. Enver Kafkaslar'da bir Müslüman bağımsızlığı için gelecek günlerde üstleneceği vazifeyi ön plana alıp yine dolaylı olarak "dinime, milletime, padişahıma hizmet" için savaşaacağını belirtiyordu. Eski sadrazam Talat, mektubunda şahsi bir dili seçmişti. Dürüstlük, mütevazı bir mal varlığı ve yarısını yanına alıp kalanını ailesine bırakacağını belirttiği sınırlı miktarda para üzerindeki çarpıcı vurgusu, çok sayıdaki maksatlı hilekârlıkları çerçevesinde analiz edilirse, stratejik bir yalana işaret ediyor olabilir. İşin aslı, Berlin'de ve Berlin'den yürüteceği propaganda faaliyetlerine izin verecek önemli bir serveti yanına almış olabilir.¹⁰⁸

Talat, Şakir ve Nâzım'la birlikte Kırım'dan Berlin'e trenle devam etti. Bura-ya 10 Kasım'da, İmparator II. Wilhelm'in de Alman başkentinden kaçmasından bir gün sonra vardı. Berlin'de emniyetsizlik ve devrimci bir iklim hüküm sürüyordu. Alexanderplatz'daki otelde ve sonra başka yerlerde geçirdiği ilk zorlu günlerin ardından, Talat nihayet arkadaşlarının bulduğu büyük bir daireye taşındı. Daire, Harden Bergerstrasse numara 4'te, bugünün Ernst-Reuter Meydanı'nda, Hayvanat Bahçesi (Zoologischer Garten) istasyonunun yanındaydı. Sosyal Demokrat Partili yeni şansölye Friedrich Ebert, Talat'ın Almanya'daki kalışını ve ülke içindeki seyahatlerini yasallaştıran bir belge imzaladı. 1920 baharında eşi Hayriye de Talat'ın yanına geldi.¹⁰⁹

Dışişleri Bakanlığı'ndaki eski arkadaşların çok yardımı dokundu. Dışişleri Bakanı Wilhelm Solf, İstanbul'a, Türkiye'yi terk ederek ancak "Ermenilere

108 Ahmed İzzet, *Feryadım*, 2: 34-35 ve (mektuplar) s. 287-88.

109 Arif Cemil (Denker), *İttihatçı şeflerin gurbet maceraları* (İstanbul: Arma, 1992), s. 17-18 (bu metin ilk kez olarak *Tevhid-i Efkâr* gazetesi tarafından yayımlanmıştır [İstanbul, Mayıs-Temmuz 1922]); Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 552, 559.

yönelik zulmün sorumluluğundan kurtulmak” isteyenlerle tezat oluşturacak biçimde, Almanya’nın Talat ve Enver’e, uzun dönemli sadık müttefiklerine elbette iltica imkânı tanıyacağını yazmıştı. Çifte abeslikle ve pek kurnazca olmayan bir yaklaşımla, “failleri cezalandırılmaktan korumak suretiyle geçmişe dönük olarak suça iştirak etmemeliyiz,” diye de eklemişti.¹¹⁰ Deutsche Bank Yönetim Kurulu üyesi Oscar Wassermann, vefat etmiş Alman büyükelçinin dul eşi Hanna Wangenheim ve pek çok başkaları, eski sadrazamı ve ahabplarını konukseverlikle karşıladılar. Talat mektuplarında çaresizlikten bahsediyordu, Cavid’in günlüğü de bu vaziyeti teyit eder. Yine de Berlin’de bir propaganda merkezi oluşturacak ve Avrupa’da çok sayıda seyahat yapacak imkânlarla sahipti. Her halükârda, Wassermann ve Strauss (Alman Dışişleri Bakanlığı’nın ve/veya Deutsche Bank’ın birlikte çalıştığı insanlardan biri) gibi zengin arkadaşlarının, Karasu ve Mazliah’ın, Selânik’teki eski parti arkadaşlarının ve savaş rejiminin –savaş sonrası yazışmalarda defaatle ortaya çıkan– işbirlikçilerinin desteğinden yararlandı.¹¹¹

Talat Berlin’de ihtiyatlı bir biçimde Ali Sâî (“azimli işçi”) adıyla yeniden doğdu. Bu, bir savaş gönüllüsü olarak, 1912 sonbaharında da kullandığı bir talima isimdi (başkaca isimler de kullanmıştır). İTC’nin iktidarı kaybettiği, bununla beraber görevden alınmış bakanın başkentte kaldığı 1912 yazındaki vatanperver muhalefetinin ve kendinden emin bir biçimde beyanda bulunarak gösteri yapışının aksine, şimdi, daha ciddi bir vaziyette ve daha derin bir bunalımdayken, Berlin’e iltica etmeye karar vermişti. Siyasi rakiplerin intikamından ve uluslararası adaletten, özellikle de İngiliz adaletinden korkuyordu. Hepsinden öte, “ma’hud mes’ele” (Cavid) olan Ermenilere karşı suçlarla ilgili korku hâkimdi; öyle ki, İTC, bu fiillere dahli olmuş bütün mensuplarının, örneğin Diyarbakır vekili Feyzi’nin ya da Antep vekili Cenani’nin bir süreliğine saklanmaları ya da en azından İstanbul’dan kaybolmaları kararını almıştı.¹¹²

Berlin’deki Türk kulübü tarafından desteklenen ve Sadrazam İzzet Paşa’dan da bu doğrultuda talimat alan Almanya Büyükelçisi Rifat Paşa, İTC’nin iltica talep eden üst düzeyli mensuplarının İstanbul hükümetinin adaletine teslim edilmeleri için gayretlerde bulundu.¹¹³ Fakat genç Weimar Cumhuriyeti içindeki güçler eski müttefikin bu sürgünlerine, ilga edilmiş

110 Solftan İstanbul’daki büyükelçiliğe (Bernstorff), 30 Ekim 1918, Seyffarth, *Entscheidung in Aleppo*: Walter Rössler, s. 326’da alıntılanıyor.

111 Hüseyin C. Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları* (İstanbul: Temel, 2002 [1944]), s. 143-223; Birgen, *İttihat ve Terakki’de on sene*, s. 553-554. Strauss’la ilgili olarak, bkz. Cavid’in günlüğü, 4: 305; karşı: 4: 258 (muhtemelen aynı Strauss’a Christian Gerlach, “Nationsbildung im Krieg”, Kieser ve Schaller, *Armenian Genocide and Shoah*, s. 382, 415’te de atıfta bulunuluyor).

112 Bkz. 12 ve 21 Ocak 1919, Cavid’in günlüğü, 3: 649 ve 3: 662; Babacan, *Talat*, s. 191-204.

113 İzzet’ten Rifat’a, 5 Kasım 1918, “Très urgent - confidentiel”, Ahmed İzzet, *Feryadım*, 2: 289-290.

tek parti rejiminin bu şöhretlerine arka çıktı. Hâlâ ITC temsilcilerine saygı duyan Solf ve Almanya'nın pek çok başka önde gelen kişisi, Talat'ı itibar sahibi ve meziyetli bir devlet adamı olarak görmeye devam ettiler. Alman savaş propagandası dört yıl boyunca Talat'ı böyle resmetmişti. Naif olmaksansa şizofrenik bir biçimde, Ermeni meselesindeki suçun asıl kısmının Talat'ta bulunduğu hususunda mutabık kalmayı ıska geçtiler. 1915'teki menfur deneyimde arkadaşının sorumluluğuna bizzat ikna olmuş Cavid, 1918 yılının sonlarında, ayan beyan ortada olan oyun kurucu Talat'ın ardında sorumlu başkalarını arayan insanlar olup olmadığını merak ediyordu. Muzafferlerin cephesinde, Almanlara karşı kapsamlı iddialar söz konusuydu.¹¹⁴

Başlangıçta, Talat mümkün olduğu kadar kısa sürede Türkiye'ye dönme-yi diliyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk haftaları sırasında sol cenahtan Almanlarla genç subayların ve öğrencilerin teması dolayısıyla, Alman başkentindeki Türk kulübünden kimi kesimler, çökmüş ITC rejimine ziyadesiyle eleştirel yaklaşıyorlardı. Berlin'deki Türk topluluğu adına, "800.000 Ermeni'nin nasıl öldürüldüğü"nü anlatan bir makale yayımlamayı planladılar. Talat, gerçekleri bu biçimde ortaya koyan herkesi alçak diye kötiledi. Kendi çıkarlarını ve anlayışını paylaşan güçleri örgütlemeye başladı; bunlara İslâmcılar ve sağ cenahtan Almanlar da dahildi.¹¹⁵

Hamdullah Suphi (Tanrıöver) bile Türk kulübünde, Ermenilere karşı işlenen suç üzerine etkileyici bir ITC aleyhtarı konuşma yaptı. 1912'den bu yana İstanbul'daki Türk Yurdu/Türk Ocağı hareketinin en etkili temsilcilerinden biriydi ve 1918 sonbaharında Türk öğrencileri teftiş etmek için Berlin'e gönderilmişti. Bununla beraber, gençler Suphi'yi bir fırsatçı olmakla tenkit edip kulüpteki liderliğinin önüne geçtiler. Solcu lider Rosa Luxemburg'la (1890'larda, daha öğrenciyken, Ermenilere yönelik zulmü protesto etmiş-ti) aynı çizgide olan bu gençler, insan ve azınlık hakları da dahil olmak üzere bütünüyle sosyalist bir düşünceye adanmışlardı. Türk Solu tarihçisi Mete Tunçay'ın belirttiği üzere, bu gençler Türkiye'ye döndüklerinde, Türklerin (yani önceki on yıllarda olduğu gibi hâkim bir biçimde Osmanlı Hıristiyanlarından oluşmayan kesimlerin) "Türkiye'deki ilk ciddi sol hareketi[ni] başlatmışlardır". Bu hareket, Kemalist rejim tarafından kısa bir süre içinde sert bir biçimde bastırılacaktır.¹¹⁶

Eski sadrazam ve arkadaşları Almanlardan üst düzeyli bir korumaya mazhar oldukları ve aynı zamanda savaş suçlarıyla ilgili herhangi bir nosyonu reddeden muhafazakâr ve milliyetçi metinlerle de desteklendikleri için, Ri-

114 Bkz. 3 Kasım 1918, Cavid'in günlüğü, 3: 627.

115 Talat'tan (Hamdi takma ismiyle) Enver'e (Abbas takma ismiyle), 29 Kasım 1918, Enver Paşa belgeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

116 Tunçay, *Türkiye'de sol akımlar*, s. 785-792.

fat Paşa'nın gayretleri hüsrarla sonuçlandı, Berlin'deki Türkler arasında öz-eleştirel ivme kaybedildi ve Türklerle Almanlar arasında ortak bir vicdan muhasebesi fırsatı kaçırıldı. Talat, yaşadığı apartmanın yanında bir Şark Kulübü kurdu. İtilaf karşıtı Müslümanlar ve onların Avrupalı sempatizanları burada buluşuyordu. Herhangi bir sansür ya da yaptırımla karşılaşma korkusu taşımaksızın propaganda faaliyetlerini sürdürdüler ve fikirlerini geliştirdiler. Talat'a, sürgününün başından itibaren propaganda faaliyetlerinde bulunma ve dahası Alman basınına yeniden etkileme imkânı verildi. Aynı zamanda, Berlin'deki ilişkileri sayesinde, Cavid için sahte bir pasaport düzenletebildi.¹¹⁷

Britanya ve İstanbul hükümetleri yargılanmasını istemesine rağmen, Talat'ın yardıma hazır siyasetçiler ve diplomatlarla ahablığı, yurtdışındaki İTC sempatizanlarıyla bağı, görüntüsünü değiştirmesi (Avrupalı kılık kıyafet, kilo kaybı, bıyığını kesmesi) ve sahte bir pasaport sayesinde Almanya'da ve Avrupa'da kayda değer bir hareketliliğe sahip olabildi. 5 Temmuz 1919'da İstanbul'daki askeri mahkeme, Talat'ı, Enver, Cemal ve Nâzım'la birlikte, gıyabında idama mahkûm etti. Talat'ın 1919-1920'deki dur durak bilmeyen, baltalayıcı diplomasisi İtalya, İsviçre, İsveç, Hollanda ve Danimarka'da görüşmelerde bulunmak için yaptığı seyahatleri kapsıyordu. İtilaf kuvvetlerinin planlarına karşı hızla gelişen Türk direnişinin bir temsilcisi olarak görülüyordu. Böylece sadece Almanlar ve Bolşevikler arasında değil, aynı zamanda, Balkanlar'da ve Doğu Akdeniz'de yeni bir nüfuzun peşinde olan İtalya nezdinde de yeniden itibar kazandı. Pek çokları Talat'ın kendilerine mali açıdan yardım edeceği beklentisi içindeydi.¹¹⁸

Bizzat Anadolu'daki yeni dinamiklerle birlikte yurtdışındaki propaganda, aylar zarfında geniş bir Türk milliyetçisi mutabakatla sonuçlandı. Bu mutabakatta büyük savaş suçlarının inkârı, önemsizleştirilmesi ya da görelileştirilmesi merkezî bir rol oynadı. Böylelikle, Türkiye'deki ve onun Avrupalı diasporasındaki ulusalcı çevrelerde Müslümanları, Türkleri ve Almanları modern tarihin ve dünya savaşının asıl ve başlıca kurbanları olarak resmeden propaganda ivme kazandı. Pek çok Alman bu görüşü paylaşılmaktaydı. Yine de Almanya, kendi savaş cürmü ve Türkiye'nin savaş suçları bahsinde, pek çok bakımdan derinden bölünmüş bir halde kalmaya devam etti. Siyaseten yönlendirilmiş derme çatma kurbanlaştırma söylemlerinin aksine, savaştan sonraki ilk aylar, pek çok başka vicdan muhasebesi ediminin yanı sıra, Mayıs 1919'da Berlin'in büyük Hedwig Katedrali'nde, Büyük Savaş'ın başlıca kurbanlarının saygıyla anıldığı, "bir milyondan fazla Ermeni"nin katliamı ve açlıktan ölme-

117 Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 143 ve 199.

118 Babacan, *Talat*, s. 186; Talat'tan Cavid'e, 16 Ekim 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 165; Fabio L. Grassi, *İtalya ve Türk sorunu 1919-1923: Kamuoyu ve dış politika* (İstanbul: YKY, 2003), s. 138-140.

sine de atuf yapılan, kamuya açık bir anma törenine tanıklık etti. Anma töreninde, Almanya'nın, "herhangi bir ulus için olduğundan daha fazla, ıstırap içindeki Ermeni ulusuyla birlikte acı duyması" gereğinin altı çizildi. Benzer biçimde, Johannes Lepsius, 1916 tarihli *The Road to Death of the Armenian People* [*Ermeni Halkının Ölüme Giden Yolu*] raporunun gözden geçirilmiş baskısına 1919'da yazdığı önsözde, "Ülkemizde işler ne denli berbat görünürse görünsün, sefaletimiz, Jön Türklerin vicdanını rahatsız eden bu soykırımla [Almanca orijinalinde *Völkermord*] mukayese edilemez" diye yazıyordu. Aman-sız bir İTC hayranı olan meslektaşı Jäckh'e karşı çıkan ve uzun zamandır Türkiye'de yaşayan gazeteci Friedrich Schrader de –kültüralist bir yan anlama sahip olmakla beraber– Almanların vicdan muhasebesine girişmesini talep ediyordu: "Yurtdışında da kendi ulusal hâkimiyeti adına önemli kültürel grupların haklarını ihlal etmeyi amaçlayan partiyi her daim ve yapageldiğimiz gibi desteklememeliyiz. Bu her zaman zarar getirecektir, Türkiye'de olduğu gibi. Türklerden daha Türk hale gelmiş olmamalıyız."¹¹⁹

Mayıs 1919 ortasında Yunan ordusu –İTC'nin 1914 baharında Rumlara yönelik geniş ölçekli bir etnik temizlik gerçekleştirmiş olduğu– İzmir ve çevresini işgal ettiğinde, Osmanlı-Müslüman hıncına yaslanan kendini beğenmiş bir koro bütün öz-eleştirel sesleri bastırdı. "Bir milletin şهادeti" ya da "bir milletin katli" gibi sloganvari nosyonların hiperbolik kullanımı suretiyle, kelimenin tam anlamıyla soykırımın (çağdaş Alman ifadesiyle bir ulusun katledilmesi ve *Völkermord*) söz dağarcığını çarpıttı: Bu nosyonlar, münhasıran yenilgiye uğramış Türkiye'yle ilintili olarak, onun zafer kazananlar tarafından nasıl bir muameleye tabi tutulduğunu ifade etmek üzere kullanıldı. Bu sebeple, dürüst bir tarihe dönük samimi ve cesur Türk girişimleri 1918 sonlarında ve 1919 başlarında başarısızlığa uğradı ve kısa bir süre içinde de hepten yok oldu.¹²⁰

Sadece Türkler sürgündeki İTC mensuplarının örgütlediği ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir tür devamı olan İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın bir bildirgesinde yazıldığı üzere, "Elbette son galebe bizimdir. Çünkü biz mazlumuz" iddiasında bulunan ulus-ötesi bir Müslüman koroya katılmış değildi; aynı zamanda, Türkiye ile Almanya'nın "kader ortaklığı"na derinden inanan Alman aşırı sağının önde gelen sesleri de bu Türklere katıldı. Çağdaş tarih üzerine ahenkli bir bakış açısını paylaşmakta ve dünya savaşının kop-

119 Schrader, *Eine Flüchtlingsreise*, s. 112-113; Lepsius, *Todesgang des armenischen Volkes*, s. xxviii. Anma törenine davet, Axel Meissner, Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien (Münster: Lit, 2010), s. 263'te alıntılanıyor; Denker, *İttihatçı şeflerin gurbet maceraları*, s. 14-30; Sabine Mangold-Will, *Begrenzte Freundschaft: Deutschland und die Türkei 1918-1933* (Göttingen: Wallstein, 2013), s. 41-54. Çağdaş Alman basınının konuyla ilgili bir analizi için bkz. Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, s. 33-35.

120 Kieser, *Türklüğe ihtida*, s. 134-173; Safi, *Ottoman Special Organization*, s. 280.

ması bağlamında Türkiye'ye dönük Alman siyasetinin hiçbir surette suçlanamayacağını öne sürmekteydiler. Talat'ın Berlin'deki köklü ahabası, keskin akıllı, keskin dilli Karl Helfferich, Almanya'nın komşularının, "ancak savaş vasıtasıyla gerçekleştirilebilecek dilekler"e sahip olmalarının, "inkâr edilemez [bir] tarihsel gerçeklik" olduğunu düşünüyordu. Bu bakımdan, sadık ve adanmış müttefikler olan iki ulus da "sonuna kadar bir hayatta kalma mücadelesi" vermişlerdi: "Empoze edilen ve bize dayatılan Sevr Barışı, Versay Barışının benzeridir."¹²¹

Eski sadrazam ve parti lideri Talat, iltica talebinde bulunmakla, sadece kendini koruma ve küçük düşürülmekten kaçınma peşinde değildi; aynı zamanda bir komiteci ve kendine has bir politik hayvan olarak, kısa bir süre içinde Türkiye'nin savaş sonrası mücadelesinin Avrupa cephesini örgütlemeye girişti ve İstanbul'daki ve başka yerlerdeki arkadaşlarına etkili mektuplar yazdı. Onları Türk hâkimiyeti, şerefi ve ulusal kurtuluş adına direnmeye ve başkaldırmaya yüreklendirdi.¹²² Aynı zamanda anılarını kaleme aldı ve Birinci Dünya Savaşı sonrasının kargaşa içindeki Almanya'sında kayda değer bir okur kitlesi edindi. ITC kaçaklarına açıktan sempati gösteren militan sağcı çevreler, Weimar Cumhuriyeti'ne karşı bir darbe arzusu içindeydiler, ama bu olsa olsa solcu devrimcileri bastırdı. Onlara göre, yeni cumhuriyet, Paris-Versay'daki muzaffer kesimin talepleriyle fazla uyumluydu. Mart 1920'de bu çevrenin Kapp darbesi Berlin'de feci bir başarısızlığa uğradığında, takibindeki basın konferansında görülen ve işitilen, "devrimin üstadı"ydı (Talat böyle tanınıyordu). "Elde hazır bir kabine olmaksızın gerçekleştirilen bir darbe çocukçaydı," açıklamasında bulundu.

Bu, Kapp darbesine katılanlardan biri ve Enver'le Talat'ın uzun süredir ahabası olan Hans Humann için gecikmiş bir öğüttü (bkz. Birinci Bölüm, "Almanya'ya Yaslanmak" başlığı ve Beşinci Bölüm, "Muzaffer, Nuh, Ulusal Baba" başlığı). İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nin bu eski ataşesi, Talat'la sık sık temas içinde bulunmuş olmalıdır. Humann, darbeden sonra Berlin'de –çoklukla Türkiye'ye odaklanan Nazi gazetelerinin yanı sıra– "Almanya'nın kurtuluşu" için "Türk yöntemleri"ni destekleyen bir gazete olan *Deutsche Allgemeine Zeitung*'u çıkarmaya başladı. Sağcı devrimcilerin beklenti dolu dikkatleri Anadolu'ya çevrilmeye başladı: Burada, Kemal Paşa'nın idaresi altında yüreklendirici bir İtilaf karşıtı hareket hızla doğmaktaydı.¹²³

121 Helfferich, *Deutsche Türkenpolitik*, s. 3 ve 31; karşı. Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 201 ve 307.

122 Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 617.

123 Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, s. 68, 102-103; Ihrig, *Justifying Genocide*, s. 227.

Talat 1919'da anılarının el yazmalarını yayımlanmak üzere İstanbul'a göndermek istemişti, ama vazgeçti. Bunun sebebi belki de metnin iddialarının güvenilmez olduğunu ve etkisinin ters tepeceğini düşünen Cavid'in aksi yönde öğütte bulunmuş olmasıydı. Talat'ın sürgündeki ilk yılında tamamlanan bu metin, kendisinin ve İTC'nin pozisyonu ve politikasının militan bir savunmasıdır. Herbert'e, anılarının "Ermeni katliamları üzerine bir andıç" olduğunu söylemiş, böylelikle siyasi hayatında Ermenilerin merkezîyetini bir kez daha teyit etmişti. Britanya'yla yeniden iyi ilişkiler arayışında olan Talat, mütarekenin ardından Herbert'e, "Ermeni katliamlarından mesul olmadığını, bunu kanıtlayabileceğini ve kanıtlamayı arzu ettiğini beyan ettiği" bir mektup göndermişti. Talat'ın genç ortağı Hüseyin Cahid (Yalçın), geriye dönüp baktığında, Talat'ın Almanya'daki sığınmacılığının "haller ve şartlar onun tam bir 'hâtırat' [kaleme almasına] imkân bırakmamıştır" ve Cavid'in daha savaş sırasında kendisinden anılarını yazmasını istediğini, ama kendisinin o zaman bunu istememiş olduğunu not eder.¹²⁴ Diasporadaki genç propagandacılar el yazmalarını sevdiler, ama Talat ölümünden kısa bir süre önce Cavid'e yazdığı bir mektupta, son tahlilde, yazdıklarını beğenmediğini ve bu sebeple el yazmalarını sıkı sıkıya sarılıp sarmalanmış bir biçimde muhafaza ettiğini yazdı.¹²⁵ Büyük bir ihtimalle Talat'ın kendisi de savunmacı metninin ikna kabiliyetinden ve vizyondan yoksun olduğunun ayırındaydı.

İşin aslı, 1910'ların Osmanlı Türkiye'sinin lideri, bıraktığı yazılı mirasta, önceki argümanlarla tanımlı bir halde kalmaya devam etti: Kendini sorgulamaktan ve yenilmiş olmasına rağmen yeni ufuklardan uzaktı. Ağır kısıtlılıkların, her yöne çekilebilir, çoğunlukla da fırsatçı davranışların ve muhtemel çoklu kimliklerin bireyleri şekillendirdiği doğrudur. Talat'ın sarsıntılı 1910'lardaki zirve noktası gerçeküstücülüğün, (pasifist!) Dadaizmin ve gerek edebiyatta gerekse başka yerlerde kişinin bütünlüğüne dair topyekûn bir sorgulamanın doğuşuna tesadüf etmişti. Bütün bunlarla birlikte, insanı, potansiyel olarak sorumlu bir birey oluşundan başka türlü nasıl kavramalıyız ki bu, Talat'ın nerede olduğu, ne yaptığı ve ne yönde hareket ettiği sorularına verme ihsanında bulunduğu yanıtlara esas oluştursun? Her koşulda, anıları, manidar bir çağdaş otobiyografik metin niteliğindedir. Yazar, metnine, Avrupa'nın hukuk, insanlık ve kendisinin zalim uluslararası sistemine dair içi boş konuşmalarının yasını tutarak başlar. Söz konusu uluslararası sistem, Berlin Antlaşması garanti altına almış olmasına rağmen, Osmanlı statü-

124 Herbert, *Talaat Pasha*, s. 1 ve 21; *Talat Paşa'nın hatıraları*, der. Hüseyin Cahid Yalçın ve Enver Bolayır (İstanbul: Güven, 1946), s. 5; Yalçın, *Talat*, s. 8.

125 Bkz. 27 Ekim, 26 Kasım ve 27 Aralık 1919, Cavid'in günlüğü, 4: 35, 4: 44, 4: 53; Talat'tan Cavid'e, 18 Şubat 1921; karş. Talat'tan Cemal'e, 21 Aralık 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 182 ve 187. Anılar ölümünden sonra yayımlanmıştır.

kosuna ihanet etmiştir. Talat, buna dayanarak, Türkiye'nin mağduriyetini ve ITC'nin isyanının haklılığını vurgular.

Talat'ın savunması, emperyal bir Türkiye'yle özdeşleşmiştir. Talat, bu Türkiye'yi yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya görür. Sadece Müslümanları Türkiye'nin yurttaşları olarak gördüğü konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmaz ve kendisinin hakiki bir Türk ve Müslüman olduğunu ispatlamak için (aynı sayfada, siyaseti için çok önem taşıyan bu kimlik meselesini bir "sırf hissiyat meselesi"ne indirgemeye çalışmasına rağmen) çok gayret sarf eder. Savaşın hedeflerinden birinin, "milli duygu yaratmak ve bu duyguyu milletin ruhunda kökleştirmek" olduğunu kabul eder. İddiasına göre, Almanya'nın tarafında savaş ragbet görmüştür, zira, "Zatı Şahane, Veliaht, Meclisi Âyan ve Mebusan, subaylar, ahali ve memurlar artık memleketin kurtulduğuna kani bulunuyorlardı".¹²⁶ Yazar, Ermenilere yönelik muamele ve savaş sırasında zenginleşme gibi siyaseten hassas konularda kimi hatalar yapılmış olduğunu kabul eder, ama altını çizdiği, gerek yurtiçinde gerekse başka cep-helerde, dürüst ve genel vatanperver adanmışlıktır.

Bununla beraber, Talat'ın savunmasındaki açıkça maskelenmiş yalanlar, hakiki bir vicdan muhasebesini geçersiz kılar. Talat, Alman baskısına işaret etmekte haklı olsa da Ekim 1914 sonundaki vaziyeti, Amiral Souchon'un savaşa resmen girişi tetiklemiş olan saldırısı hakkında kendisinin ve Enver'in hiçbir fikri olmamış gibi tarif eder. Aynı şekilde, Alman-Osmanlı ittifakının sağlanmasına yönelik proaktif tavrını önemsizleştirir ve Büyükelçi Wangenheim inisiyatifi kullanmış gibi yansıtır. Ermeni meselesiyle ilgili olarak, Doğu'daki tehcir tedbirlerinin uygulanmasını yavaşlatmak için her şeyi yaptığını iddia eder ve ardından, Anadolu'dan yapılan bütün tahliyeleri genel bir isyanın zorunlu kılması olduğunu öne sürer. Ermenilerin tahliyesi "feci bir şekil almıştır" ama Doğu'daki Müslüman siviller de benzer biçimde eziyet çekmiştir. Şeytani işler yapan kişiler ancak birkaç ahlaksız bireyden ve vahşi Kürtlerden ibaret olmuştur. Eski bakan, ülke içindeki yaygın açlığa koşut bir biçimde gerçekleşmiş yönetim zafiyeti ve zenginleşme meseleleriyle ilgili olarak, Ankara'nın dürüst valisi Ali Mazhar'ı karalar. Her koşulda, geliri-ni kaybetmiş Mazhar için bunun geçerliliği olsaydı bile, kendisi bütünüyle Talat'ın ve adamlarının uygulamış olduğu, yolsuzluklarla dolu ulusal savaş ekonomisinin kıyısında durmaktaydı.¹²⁷

Savunmanın yazarı, kendisi ve kendi davası için Avrupa'dan yüksek adalet standartları bekliyor, ama bu standartlar başkaları tarafından gündeme

126 Talat, *Hatıralarım ve müdafaa*, s. 34, 38.

127 İstismarcı bir vagon ticareti vuku buluyordu. Mazhar'ın bu ticarete dahil olup olmadığı, olduy-sa nasıl dahil olduğu meselesi ayrı bir sorudur. Talat, Haziran 1915'teki Ermeni karşıtı talimat-ları kabul etmediği için Mazhar'ı görevden almıştı; bkz. Beşinci Bölüm, "Olağanüstü Başarı: 'Ar-tık Bir Ermeni Sorunu Yok'" başlığı. Talat, *Hatıralarım ve müdafaa*, s. 82.

getirilir getirilmez de onları reddediyordu. Bu mantıkla, İTC'nin savaş suçları için yabancı yardım vasıtasıyla adalet talep etmek, Türk vatanperverlerinin “cinayet”i anlamını taşıyordu ve Talat böylesi bir durumun cezalandırılacağı tehdidini savurmaktaydı.¹²⁸ İşin aslı, Talat, kelimenin tam anlamıyla, kendisinden sonraki Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı’nın kitlesel suçlarına dair hakikati dillendiren herkesin uğradığı ikinci zulmün hayaletini yarımına çağırıyordu.

Talat, 1918 bahar aylarında hüküm süren yüksek moralin ardından, yılın sonlarında gelen sersemletici hüsrarla çöküntüye uğradı. Dünya Savaşı yenilgisinin yanı sıra gerek uluslararası düzlemde gerekse savaşın bitiminden sonraki ilk aylarda ulusal düzlemde İTC rejiminin lanetlenmesinin yarattığı etki onu ıstıraba sürükledi. Buna rağmen, Berlin’de, Avrupa’daki kargaşanın kendisini koruyacağını, eski ideolojik seçimleriyle uyumlu ve etkili bir propaganda yürütmesine izin vereceğini anlaması uzun sürmedi. Muhalif yıkıcı yapılara, yeraltı faaliyetlere, komplocu şebekelere ve gizli temaslara aşinalığı sayesinde, manevra yapabileceği bir alanı hızla oluşturdu. Mayıs 1920 itibarıyla, ortağı olarak Arif Cemil’le (Denker) birlikte, Berlin’de bir propaganda ofisi kurmuş; Lozan, Lahey ve Roma’daki Türk ulusalcısı propagandacılarla temaslara başlamış durumdaydı. Türkiye’nin yurtdışındaki militan çevrelerinin en otoriter figürüydü.¹²⁹

Talat, sürgünde olmasına rağmen, kendisine 1912 sonbaharından bu yana ilham olmuş militan “millî savaş ruhu”nu devam ettirdi. Bizzat kendisi, o zamandan bu yana etkin halde bulunan Osmanlı “ümme savaş”ının başlıca kışkırtıcısı ve temsilcisiydi. Abdülhamid’in devlet merkezli İslâmcılığının aksine, Gökalp’in ideolojisi (yine de söz konusu İslâmcılıkla buluşmuştur), Talat’a ve kültürel Türk seçkinlerine, 1910’ların başlarından Birinci Dünya Savaşı’nın çok sonrasına kadar canlılık verdi. “Turan” yayılmacı bir idealken, Anadolu’da Müslüman Türk Yurdu, Balkan Savaşları’ndan itibaren asgari hedef ve Talat’ın 1913-1918’deki siyasetinin odağı oldu. Bu ikincisi, 1918’den sonra Mustafa Kemal’in önderlik edeceği mücadelenin en yüksek hedefi haline gelecekti. Talat, Kafkaslar ve Türkistan’da Müslüman savaşçılığına çok umut bağladı. Ama yine de umutla beklediği bu dinamik, Anadolu’da, “bütünyle egemen [ve nihayetinde belki de Araplarla konfederasyona gidecek] bir Türkiye” olarak ifade edilebilecek en önemli hedefinin yanında taliydi.¹³⁰

128 Talat, *Hatıralarım ve müdafaa*, s. 46.

129 Talat’tan Cavid’e, 1 Mayıs 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 152.

130 Talat’tan Cavid’e, 21 Aralık 1919 ve 6 Ocak 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 145-147.

Zamanın galipleri, Anadolu için 1919-1920'de verilen Müslüman müca-
delesini İstiklâl Harbi olarak adlandırdılar. Kemalistleri meydana getirecek
çağdaş İTC taraftarlarına göre, bu mücadele egemenlik ve bağımsızlık sava-
şıyla ahenk içindeydi, kesin olarak 1913'te başlamıştı ve bu savaşa Talat ta-
rafından vücut kazandırılmıştı. 1911'de İtalyanlara karşı Trablusgarp'ta sa-
vaşan bir gerilla lideri ve 1915 Gelibolu savunmasından bu yana şöhret sahi-
bi bir general olan Mustafa Kemal Paşa, Mayıs 1919'dan itibaren Anadolu'da-
ki İstiklâl Harbi'ne ve takibindeki Ankara hükûmetine liderlik etti. Siyaseten
ihtiras sahibi olan Kemal Atatürk, Dünya Savaşı sırasında İTC liderlerinden
memnun kalmamıştı. Fakat 1918 sonbaharında İTC iktidarının son bulma-
sının ardından, bir kabinede, arayışında olduğu –ya da ilişkilendirildiği– ön-
de gelen yeri, savaş bitene kadar bile bulamadı.¹³¹

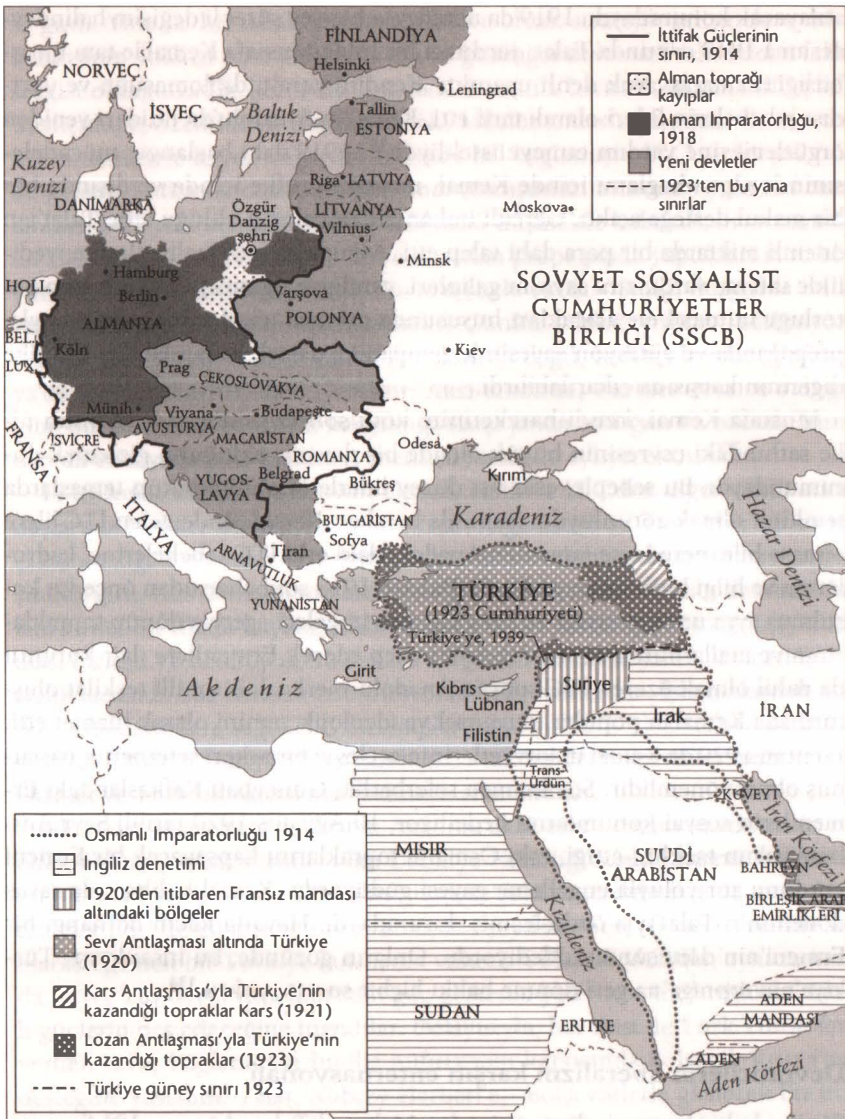
1919 baharı sonlarında, Anadolu'daki ordu kuvvetlerini, tamamı İstanbul
hükûmetine boyun eğecek yönde teftiş etmek yerine, itaatsizlik etti ve mis-
yonunu isyan ve savaşın örgütlenmesi biçiminde yeniden tarif etti. Kendin-
den önceki İTC önde gelenleri gibi, egemen ve ulusal bir Türk-Müslüman
idaresi hedefinin peşinden gitti; fakat bu hedef şimdi, kaybedilmiş toprak-
ların geri kazanılması ve imparatorluğun genişlemesine dönük aşırı ihtiras-
lı girişimden koparılmıştı. Mustafa Kemal, 1920 yılında bir meclisin açılaca-
ğı Ankara'da bir karşı-hükûmet için hazırlık yaptı. Meclis, çoğunlukla, men-
supları –ara sıra İTC'ye yönelik eleştirilerini dile getirmiş olsalar da– büyük
ölçüde sabık “ümme savaş”yla özdeşleşmiş ulusal örgütler tarafından seçi-
len delegelerden oluşacaktı.

Talat'ın arkadaşı Ziya Gökalp'in de 1918 sonrası ulusalcılığı ve Mustafa Ke-
mal için önde gelen bir ideolog haline geldiğini belirtmek önem taşır. Şim-
di, lider ve “büyük deha” Mustafa Kemal'i (Atatürk) İTC'nin önde gelenlerin-
den bile daha fazla olacak surette coşkuyla göklere çıkarıyordu. Mustafa Ke-
mal, nihayet 1922'de bu eski komite mensubunu memnuniyetle Ankara'ya
kabul etti. Gökalp, 1921'de, “Bütün cihân bugün Gazi Mustafa Kemal Paşa is-
mini mukaddes bir kelime addederek her an hürmetle anmaktadır” diye yazı-
yordu. “Evvelce Türkiye'de, Türk milletinin hiçbir mevkii yoktu. Bugün, her
hak Türk'ündür. Bu topraktaki hâkimiyet Türk hâkimiyetidir, Türkçülüğün
mâhiyetli siyasette, harsta, iktisatta hep Türk halkı hâkimdir.”¹³²

Anadolu'da Türk hâkimiyeti için 1918 sonrasında verilen mücadelede Ta-
lat nasıl bir rol oynadı? 1919'da billurlaştığı haliyle, Mustafa Kemal'in yeni
merkezî konumuna saygı gösterme gerekliliğini hızla kavradı. Enver'in bu
eski astının, savaş sırasında üstüyle zorlu ilişkisini pek çoklarından daha iyi

131 Cavid'in günlüğü, 11 Kasım 1918, 3: 636. Karş. 17-19 Aralık 1917, 3: 459-460. Karş. Mango,
Atatürk, s. 185-286.

132 Gökalp, *Türkçülüğün esasları*, s. 30-31; karş. Heyd, *Gökalp*, s. 37-39.

anlayacak konumdaydı. 1919'da neredeyse her şey sürekli değişim halindeydi; ama 1919 sonunda Talat, yardımcı bir rolde Mustafa Kemal'le tam bir işbirliğini amaçlayacak denli uyanıktı. Kendini yeraltı diplomasinin ve yurtdışı şebekelerin lideri olarak tarif etti, Kemal'in Anadolu'da iktidarı yeniden örgütlemesine yardım etmeye istekliydı.¹³³ 1919'daki başlangıç mücadelesinin kırılgan bağlamı içinde Kemal, mantıken, ülke içinde ve dışında her bir makul desteğe açıktı. Gerekli imkânlardan yoksun olduğu için, Talat'tan önemli miktarda bir para dahi talep etti. Avrupa'da lobi faaliyetlerine ivedilikle ihtiyaç vardı, zira savaşın galipleri, yenilgiye uğramış Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl ele alacakları hususunda çatışma içindeydiler; dolayısıyla, propaganda ve ajitasyon sayesinde sempati ve destek kazanılabilir, bir ülke diğerinin karşısına çıkarılabilirdi.

Mustafa Kemal, kendi hareketinin, kötü şöhret sahibi ITC ve onun ülke sathındaki çevresinin büyük ölçüde bir devamı olduğunu gizlemek durumundaydı. Bu sebeple, eski üst düzey liderlerle girdiği bütün temaslarda temkinli olmak zorunluydu. Bununla beraber, Kemal, önde gelen ITC'lilere olmasa bile, neredeyse tamamen Anadolu'daki eski ITC şebekelerine, kadrolarına ve bilgi birikimine yaslandı. Dahası, 1918 sonbaharından önce işe koşulmuş aynı ümmet savaşı ve aynı düşman imgeleri –geriye dönüp topraklarının ve mallarının iadesini ve adaleti talep edecek Ermenilere dair kuruntu da dahil olmak üzere– ITC sonrası Anadolu-merkezli bir millî teşkilat oluşturmada Kemal'in popüler, duygusal ve ideolojik zemini olarak hizmet etti. Haziran 1920'de Kemal'in kuvvetlerinin aceleyle bir askerî seferberlik başlatmış olması önemlidir. Söz konusu seferberlik, Güneybatı Kafkaslar'daki Ermenilerin sosyal konumlarını hedefliyor, 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın taahhüt ettiği, eski Osmanlı topraklarını kapsayacak bir Ermeni yurdunu zor yoluyla engelleme gayesi güdüyordu. Kemal halihazırda savaş döneminin Talat'ıyla özdeşleşmiş durumdaydı: Hayatta kalan herhangi bir Ermeni'nin dönüşünü reddediyordu. Onların gözünde, bu insanların "Türkiye'nin toprağı"na geri dönme hakkı hiçbir surette yoktu.¹³⁴

Devrimcilerin liberalizm karşıtı enternasyonalı

Sürgünde bir hayata indirgenmiş olan Mehmed Talat, Ağustos 1914'te yapmış olduğu gibi, bir kez daha ulus-ötesi devrimci İslâm'ın gücü üzerine bah-

133 Talat'la Kemal arasındaki yazışmalar ilk olarak, İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in mektuplaşmaları", *Belleten* 44 (Nisan 1980): 301-345'te yayımlanmıştır, Talat'ın 22 Aralık 1919 tarihli mektubu, s. 315-321'de; Kemal'in 20 Şubat tarihli mektubu, s. 312-330'dadır.

134 Atay, *Vahdetin*, s. 44-45; Kreiser, *Atatürk*, s. 118-120.

se girdi. Yine de karmaşık güç terkipleri ve kritik stratejik gelişmelere dair, kendisinin yoldaşı olan daha tutkulu ve gözbağcı devrimcilerden daha fazla sezgisi olduğunu bir kez daha ispatladı. Bununla beraber, İslâmcılıkla pan-Türkçülüğe, özellikle de Kafkaslar'daki Müslümanlar arasındaki Türk yanlısı dinamiklere kayda değer bir biçimde bel bağlamıştı. ITC'nin birçok önde geleni, Kafkaslar'daki Rus devrimci çöküşünün ardından yeniden canlanmış 1914'teki açmazlarına bir kez daha düşmekle kalmadı, aynı zamanda 1908'den önceki mitlerine de yeraltından propaganda yaptıkları süre boyunca yeniden sarıldılar. Talat, Cavid'e şöyle yazdı: "Şimdi de şarkta buhran ve felâketin devamı bir fatalitedir. Çünkü Türklere itimat edilmiyor. İtimatsızlık devam ettikçe yalnız Anadolu'da değil, Irak'ta, İran'da, Kafkasya'da asayiş takarrür edemiyecektir. Aksi takdirde, Türkler evvelce olduğu gibi, bütün şarkın her türlü karışıklığa karşı jandarmalığını ifa edecek, bundan da en ziyade yine kendileri [batılılar] istifade eyliyecektir."¹³⁵

1918 sonlarında Talat; Enver, Cemal, Halil ve ITC'den diğer yakın arkadaşlarıyla birlikte Mısır, Hindistan, Irak, Afganistan ve Türkistan'da savaşçı İslâmcılığı Berlin'den örgütlemeye dönük umutlarının ve gayretlerinin peşinden gitti. Rus Devrimi'nin ardından gelen komünist heyecan devrimci İslâm'a yeni bir ilham kaynağı oldu. Emperyalizm karşıtlığıyla mağduriyet iddiası birleşti ve heterojen, liberalizm karşıtı bir enternasyonal, kısmen işlevsellik kazandı. Söz konusu enternasyonal, Bolşeviklerden, İslâmcılardan, Alman sağcılarından, sağcı ITC mensuplarından ve Türk ulusalcılarından oluşuyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen takibinde, Bolşevikler, Batı karşıtı İslâmcı ve Türk ulusalcısı ayaklanmaya arka çıktılar.

Ulus-ötesi devrimcilik Talat'ın Anadolu'daki esas odağını kaydırmadı; bu odak noktası, uzun sürmüş olan Dahiliye Nâzırlığı'ndaki tavrının bir devamı olduğu gibi, Mustafa Kemal'in Anadolu'daki mücadelesiyle de uyumluydu. Her ikisi de İslâm'ı ve Bolşevizmi, her şeyden önce, siyaseten ve iktisadi olarak egemen bir Türkiye kurmanın vasıtaları olarak gördüler; aynı zamanda, şayet Türklerin Anadolu'daki güç gösterisi yeterince sürdürülürse, Batılı güçlerin pes edeceğine inandılar. Dolayısıyla, her ikisi de Türk Yurdu için verilen savaş bağlamında İngiliz nüfuzunun karşısında Bolşevik Rusya'nın desteğine yaslandı. Talat, Aubrey Herbert'e, "Bolşeviklerle girilecek bir ittifakın sırf bir menfaat meselesi olduğu"nu söyledi. Bütün Anadolu'da, ek olarak Doğu Trakya, Halep ve Musul'da tam Türk hâkimiyeti, 1920 başlarında İstanbul'daki meclisin üzerinde uzlaştığı Misak-ı Milli'nin ana prensibi haline geldi.¹³⁶ Misak-ı Milli, aynı zamanda, Mart 1920'de Britanya Osmanlı baş-

135 Talat'tan Cavid'e, 2 Aralık 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 170.

136 A.y., 14 Temmuz, 9 Ağustos ve 19 Aralık 1920, s. 156-158, 162, 172-173; Herbert, *Talaat Paşa*, s. 18. Karş. Kâzım Karabekir, *İstiklâl harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki erkânı* (İs-

kentini işgal ettikten sonra kimi vekilleri kaçmış bulunan Ankara'daki yeni meclisin temel anlaşmasını oluşturdu.

1919 sonbaharında Talat Hollanda'ya gitti ve burada İkinci Sosyalist Enternasyonal'in sekreteri Camille Huysmans'la görüşüp onu Ermeni meselesiyle ilgili etkilemeye çalıştı; kayda değer bir Türk ulusalcısı diasporanın halihazırda propaganda faaliyetlerine başlamış olduğu İsviçre'ye gitti ve burada Cavid'le görüştü; son olarak, Mustafa Kemal'in İngiliz karşıtı hareketinin en yüksek çevrelerden destek bulduğu İtalya'ya gitti. Talat, Aralık ortası civarında Berlin'deki İTC sempatizanlarını bir araya getirdiği bir "kongre" (ya da daha ziyade toplantı) düzenledi. Bir ağdaşının gözlemlediği üzere, bu olay, "Türk Nasyonalist örgütlenmeler, Bolşevik-Müslüman gruplar ve Pan-Alman Nasyonalistler arasında mevcut samimi ilişkileri" gösterdi.¹³⁷ İşin aslı, Talat, komünist lider Karl Radek'i, kendisinin yaşadığı Zoologischer Garten istasyonundan çok da uzak olmayan Moabit hapishanesinde birkaç kez ziyaret etmişti. 22 Haziran 1919'da Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta, Brest-Litovsk müzakerelerinden tanıdığı Radek'in kendi gayretleri sayesinde hapishaneden salıverildiğini yazdı. Böylece, Radek de Almanya'nın menfaatine iyi Türk-Bolşevik ilişkileri için çalışmak üzere, Moskova'ya Lenin'in yanına gidebildi.

Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerine karşı Doğu'da gücün başarılı bir biçimde örgütlenmesi, İşlâmcılıkla Türk ulusalcılığının ve Bolşevizmin muvazaasını ya da açık işbirliğini gerektiriyordu. Bu, Almanya'nın bir ifsat mekânı olarak hizmet ettiği, radikal (Bolşevik) sol kanatla belirgin bir biçimde sağ kanat (eski İTC ve Alman nasyonalist) güçlerinin işbirliğiyle neticelendi. Batı karşıtı İşlâmcılıkla Bolşeviklerin flörtü, kendini en çok, Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen, Enver'in de katıldığı Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nda gösterdi. Almanya'nın cihadı desteklemesinden altı yıl sonra (ve CIA İşlâmcı kartını oynamaya başlamazdan ve cihatıları temelli silahlandırmazdan altmış yıl önce), Komintern şefi Grigory Zinoviev, Bakü'ye, Batı emperyalizmine karşı bir kutsal savaş başlatması çağrısında bulundu ve kılıçlarını kaldıran dinleyiciler tarafından coşkuyla alkışlandı.

1920 itibarıyla, İşlâmcı devrimci komite merkezleri pek çok yerde kurulmuştu. Bunlara eski İTC liderleri başkanlık ediyordu: Berlin'de Talat, Ba-

tanbul: YKY, 2010); Artuç, *Cemal Paşa*, s. 324-382. Misak-ı Milli'nin tam metni şurada mevcuttur: <https://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/misak-i-milli-beyannamesi/>.

137 Bkz. 20 Ekim-24 Aralık 1919, Cavid'in günlüğü, 4: 33-52; Talat'ın Cavid'e mektupları, 27 Eylül 1919-6 Ocak 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 143-147; Kieser, *Türklüğe ihtida*, s. 149-173; Gregor Alexinsky, "Bolshevism and the Turks", *Quarterly Review* 239 (Haziran 1923): 183-197, alıntı s. 190'da. Georgi Plekhanov'un bir arkadaşı olan Alexinsky'yle ilgili olarak, bkz. David Shub, "Fact or Fiction on Lenin's Role: A Letter from David Shub Defending His Biography of Lenin", *New International* (Mart-Nisan 1950): 86-81, <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/ni/voll6/no02/shub.htm>.

kûde Bahaeddin Şakir, Afganistan'da Cemal, Anadolu'da Küçük Talat [Muş-kara] ile Nail ve Moskova'daki Merkez Komite'ye de Enver'le Nâzım. Enver, Berlin'deki merkezi, Rusya'daki Bolşeviklerle iyi ilişkiler içinde çalışmalarına rağmen, "fakat biz komünist değiliz, hilâfet ve saltanat dairesinde sosyalizm esasatına tevfikân ve halk hâkimiyeti esasını ittihaz eden bir siyaset takip ediyoruz," diye temin etti.¹³⁸ Cemal, 1920 sonbaharında Kabil'e vardığında, Talat'a İngiliz Hindistan'ına karşı büyük Müslüman saldırıları düzenleyeceği vaadinde bulundu.¹³⁹

Les extrêmes se touchent (aşırılıklar buluşur) deyişi, savaş sonrası Türkiye ve Rusya'daki devrimcilik bağlamında, hemen olmasa da hakikate büründü. Bolşeviklerin sürgündeki İTC liderleri ve Anadolu'da ulusalcı güçleri örgütleyen Kemal'le işbirliklerinin ilk zamanlarında, Ermeni meselesi hâlâ önemli bir rol oynamaktaydı. Moskova'ya geri dönmüş Radek ile dış ilişkilerin Sovyet sorumlusu Georgy Chicherinstill, Mayıs 1920'de, Türkiye'nin Osmanlı doğu vilayetlerinin bir kısmını Ermenilere vermesini önerdiler. Buna mukabil, Kemalistler, en çok da Kemalistlerin doğu cephesi kumandanı Kâzım Karabekir, Brest-Litovsk Antlaşması'nın bir sonucu olarak Kars, Batum ve Ardahan vilayetlerinin geri kazanılmasından memnun olmak için çok çaba sarf ediyorlardı. Radek, bu hassas meselede Türklerin çözüm oluşturma kabiliyetinin Türkiye'nin ahlâki pozisyonunu büyük ölçüde güçlendireceğinin altını çizdi. Ne var ki, daha Nisan 1920'de, Mustafa Kemal (Atatürk), Lenin'e yazdığı bir mektupta uzlaşmazlık sergilemiş, Ermeni önderliğini, Batı'nın desteğini alma arayışında olduğu ve Batı'nın değerlerini paylaştığı için karşı çıkılması gereken "emperyalist [bir] hükümet" olarak damgalamıştı.¹⁴⁰

Ermeniler, yazgıları ve davaları Rus devrimciler arasında da –hem ARF'nin hem de Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin mensubu olduğu– Sosyalist Enternasyonal'de de uzun süredir gayet iyi biliniyordu. Ne var ki, başlarda farklı, ortak sosyalist bağlara, Ermeni kurbanlarla insani dayanışmaya ve Rusya'nın desteklediği 1914 reform planına sadık bir pozisyon almış olan Sovyet idareciler, 1920 ortaları itibarıyla, eski Osmanlı yurdunda bir Ermeni geleceğini, "emperyalist" Paris Barış Konferansı'nın tasarılarına karşı ortak bir Türk-Bolşevik hamlesi lehine kurban ettiler. Dönemin Alman bölge uzmanı Gotthard Jäschke, yerinde bir tespitle, 1920'lerde Bolşeviklerin "topyekûn yönelim değişikliği"ne yön verenin jeo-strateji olduğunu belirtir.¹⁴¹

138 Tunçay, *Türkiye'deki sol akımlar*, s. 280'de alıntılanıyor.

139 Cemal'den Talat'a, 30 Ekim 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 258.

140 Lenin'e mektup, 26 Nisan 1920, Tunçay, *Türkiye'de sol akımlar*, s. 263'te alıntılanıyor; Kâzım Karabekir, *İstiklâl harbimizde Enver Paşa ve İttihâd ve Terakkî erkânı* (İstanbul: YKY, 2010), s. 12-17.

141 Gotthard Jäschke, "Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft", *Die Welt des Islams* 16 (1934): 31.

Bunun ardından soldan ve sağdan devrimciler, Birinci Dünya Savaşı'nın en güçsüz, en mağdur grubu pahasına güçlerini birleştirip Paris barış anlaşmalarına temelden muhalefette bir araya geldiler. Avrupa'yı ilgilendiren 12 Ağustos 1919 tarihli Versay Antlaşması'nı, Doğu Akdeniz'i ilgilendiren 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması izledi. Ermenistan'ın aşagılanmasından Polonya'nın hem Nasyonal Sosyalistler hem de Sovyetler tarafından, Eylül 1939'daki ortak işgalin arifesinde, "Versay Antlaşması'nın ıskartası" diye ortaklaşa tahkir edilmesine giden yol pek uzun değildi.¹⁴²

Talat, Aralık 1919 ortasındaki Berlin toplantısından kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'e uzun bir mektup göndermişti. Bu mektup, Talat'ın Mustafa Kemal'i, Anadolu topraklarında bir Türk gücü örgütlenmesinin yeni, umut vaat eden lideri ve dolayısıyla, 1913'te başlamış olan bağımsızlık savaşının sefeli olarak bütününü tanıdığının bir göstergesi olarak okunabilir.

Kemal'in 20 Şubat 1920'de Talat'a verdiği yanıt –bizzat Kemal ve kendisinin ardından gelen Kemalist tarihyazımı böylesi bir yorumla görüş birliği içinde olmayacak olsa da– Talat'ın ilkelerini, hâlâ deneme kabilinden de olsa özgüvenli bir biçimde tanıdığının göstergesidir. Talat, 22 Aralık 1919 tarihli mektubunda, büyük bir ciddiyetle ve çoğu kısımlarında da gösterişsiz bir biçimde, mevcut meselelere dair bakış açısını izah etmişti. Egemen bir "millî idare"nin (ya da her iki mektupta sık sık yer verildiği haliyle, *millî teşkilat*) yeniden örgütlenmesi için gerekli gördüğü hususları sundu. Kemal ve Talat temel noktalarda görüş birliğine vardılar. İkisi de Anadolu'da ve Anadolu dışında Türk ve Müslüman dayanışmasının pratik gücüne, halifenin propaganda gücüne ve Bolşevik desteğine olan ihtiyaca inanıyordu. İkisi de Anadolu'da yeniden "millî" bir Müslüman güç örgütlenmesine gidilmesini önerdi. Bu yeniden örgütlenme, İngilizlerin desteklediği ve Mayıs 1919'da İzmir'e varmış Yunan güçlerine karşı savaş başlatmaya kadir bir üst düzey lider –Mustafa Kemal– idaresi altında, seçilmiş adamlardan oluşan bir yer altı şebekesi marifetiyle gerçekleşecekti. Lider; bir meclis, bir kabine ve hâkim bir partiden oluşan bir görünür fasadın ardında otoriter güç uygulamalıydı.

Dolayısıyla, ikisi de parti lideri ve bakan Talat'ın 1913 sonrası gelenegi içinde, esastan demokratik olmayan bir idare öngörüyorlardı. İkisi de liberal yurttaşlara karşı aynı husumeti paylaşıyor ve söz konusu kesimleri "alçak", "ahmak" ve hainler olarak adlandırıyorlardı. Zira İtilaf kuvvetlerinden

142 *Neue Zürcher Zeitung* (183-144), 14 Ocak 1962, s. 9, Corsin Zander, "Wie Tageszeitungen Geschichte schreiben: Der Einfluss der Massenmedien auf die Erinnerungskultur am Beispiel der Berichterstattung der NZZ über das 'Massaker von Katyn'" (1943-2017), yüksek lisans tezi (Zürich: University of Zurich, 2017), s. 68-69'da atıfta bulunuluyor.

yükselen seslerle uyumlu bir biçimde, 1912 sonbaharından itibaren İTC tarafından yüceltilen ulusalcılık da dahil olmak üzere, yakın geçmişi sorgulama konusu yapıyorlardı. Liberaller ve diğerleri (ikisinin de görüş birliğine vardığı üzere, vatanperverlikten en uzak biçimlerde), gayrimüslim yurttaşlara yönelik yakın zamanlı suçlar için adalet talep etme cüretinde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal'in mektubunda, özellikle bu bağlamda hedefe konan, başka pek çoklarının yanı sıra, kurnaz bir gazeteci ve 1919 İstanbul hükümetinin bakanı olan Ali Kemal'dir. Ankara hükümetine geçmiş bir İTC generali olan Nureddin Paşa, 1922 yılında bir çetenin Ali Kemal'i kaçırp linç etmesine izin vermiştir. Falih Rıfkı'nın (Atay) kelimeleriyle, "Koyu bir mutaassıp, öfkeliendirici bir demagog" olan Nureddin, çete şiddetini kışkırtmakta uzmandı; dolayısıyla, alandaki aşırılıkçı önderliğin devamlılığını şahsında cisimlendiriyordu. 1921 yılında Alevi Kürtlerinin Ankara hükümetine karşı Koçgiri isyanını vahşice bastırdı ve Pontus Rumlarının ölümcül tehcirinin emrini verdi. Eylül 1922'de İzmir'i Yunanlardan geri alan orduya kumanda ediyordu, dolayısıyla sivillerin öldürülmesinden ve şehrin yangınla kül edilmesinden büyük ölçüde sorumluydu.¹⁴³

Pek çok başkaları gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında İTC rejimine karşı açıktan eleştiriler dile getirmişse de Mustafa Kemal, 20 Şubat 1920 tarihli çok uzun mektubunda kendini eski sadrazamla büyük ölçüde uzlaşma içinde tarif ediyordu. Talat'ın savaş söyleminin örüntülerini, en çok da İtilaf kuvvetlerinin "hakk-ı hayatımızı" ortadan kaldırmak istemiş olduğuna dair hiperbolik argümanı yeniden çevrime soktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın tarafında dünya savaşına katılmasının kaçınılmaz olduğu hususunda fikir birliğinde olduğuna dair Talat'ı temin etti ve birkaç siyasetçiye savaş suçları için kovuşturmanın manasız olduğu yönündeki kanaatini dile getirdi. Ermeni meselesi bahsinde Talat'ın tarafında olduğuna açıklık getirdi. Anadolu'da Osmanlı-Müslüman milletinin billurlaşan önderliği altında bir elitin "biz"liğine yeniden ve yeniden vurgu yaptı ve Talat'ı da şüpheyi yer bırakmaksızın bu "biz"e dahil etti. Talat da savaştan sonra yazdığı mektuplarda benzeri biçimde tekrar ve tekrar aynı "biz"i kullanıyordu.

Kemal'in aksine, Talat yurtdışında, "vâsi Türk âlemi"nde ve "İslâm âlemi"nde temel bir güç örgütlenmesinin (teşkilat-ı esasiyye) tertip edilme-

143 Atay, *Çankaya*, s. 375-376; Elise Massicard, "The Repression of the Koçgiri Rebellion, 1920-1921", *Violence de masse et Résistance, Réseau de recherche* (2009), <http://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance>; Mango, *Atatürk*, s. 330-331. Karş. Ali Kemal'in hayatı önem taşıyan ama çarpıtılmış suç ve mağduriyet bahsindeki zekice makalesi (zamanın Türk milliyetçi propagandasında bu gibi nosyonların suiistimaliyle tezat içindedir): "Zalimler, Mazlûmlar", *Sabah*, sayı 10427, 9 Kasım 1918, s. 1. Nureddin Paşa'yla ilgili olarak az sayıda ulusalcı yayın bulunmaktadır; Necati Fahri, *Nureddin Paşa ve tarihi gerçekler* (İstanbul: Nehir, 1997) (Ali Kemal cinayetiyle ilgili olarak bkz. s. 208-212) ve Mustafa Balcıoğlu, *İki isyan: Koçgiri, Pontus/Bir paşa: Nurettin Paşa* (Ankara: Nobel, 2000) bunlar arasındadır.

sinin altını çiziyordu. "Türk ittihamı"nı ve Türklerle Arapların muhtemel birliğini istiyordu. Cemal ve Enver, Türkistan ve Afganistan'da propaganda faaliyetlerine başlamışlardı. Talat hâlâ onlara bel bağlamaktaydı; oysa Mustafa Kemal bu konuda daha isteksizdi. Bununla beraber, Kemal, saltanatın ve halifelüğün düşmanların elinde olduğu iddiası babında esaslı bir savunuyu ve ikna edici bir duygusal retorik kurdu; dolayısıyla onun kavgası, egemen bir saltanat-hilafet adınaydı.¹⁴⁴ O da İslâmî birliğin, Doğu Akdeniz'de ve Kafkaslar'da Fransız ve İngiliz kuvvetlerine karşı ilişkileri geliştirme gereğinin ve –Cemal'e yazdığı dostça mektuplardan birinde– "İngilizleri Hindistan'da vurma"nın maksada uygunluğunun altını çizdi.¹⁴⁵ Kemal de bir Türk-Arap konfederasyonu ihtimaline değindi; bu konfederasyon Kafkaslar'ın Müslümanlarını bile içerebilirdi. Misak-ı Millî, konfederatif perspektifleri dışlamıyordu; ama bunlar, Anadolu'daki Türk Yurdu için verilecek öncelikli mücadelede tali kalmaktaydı.

Türk siyasetinin yükselen yıldızı, Talat'a uzun mektubunda, eski sadrazam ve İTC lideriyle büyük ölçüde özdeşleşiyordu. Nitekim, Talat mektubunda kendisini neredeyse sahadaki rakipsiz lider olarak taltif ettiğinde, Mustafa Kemal de karşılığında sadece Talat'ın Avrupa'da bir yıldır devam eden mevcut gayretlerini "şayanı memnuniyet" bulmakla kalmadı, fakat aynı zamanda, fiilî düzlemde, Kemal'in vatanperver bir davada halefi olarak bizzat Talat'ı da onayladı. Bu davayı, belirtilen farklılıklara rağmen, her ikisi de esasen aynı biçimde anlıyorlardı. Ne Enver ve Cemal ne de başka herhangi bir İTC lideri mukayese edilebilir bir rol oynadı. Talat'ın Ankara hükümetine devam eden destekleyici tabiiyetini güvenceye almaya hevesli olan Kemal, onu yardıma hazır bir "kardeş" olarak muhatap almayı sürdürdü ve görünüşe göre Talat da kendisinin ölene kadar Mustafa Kemal tarafından Avrupa'da diplomatik ve propagandayla ilgili vazifelerden yetkili kılınacağını düşündü. Bu işbirliğini tanımak hususunda Kemal'in ve Kemalizmin son derece düşük profili gerçekleri ortadan kaldırmaz.¹⁴⁶

Talat, Dünya Savaşı'nın ve yenilginin ardından, Türkiye'nin vaziyetini ve İTC'den sonra gücü yeniden tahkim etme imkânlarını, İTC'nin birçok önde geleninden çok daha gerçekçi bir biçimde değerlendirmişti. Böylelikle Mustafa Kemal'e sadık ilk üst düzey İTC lideri oldu. 1920'den itibaren, Ankara'daki yeni ulusal meclisin ve hükümetin, Türkiye'nin siyasi tarihinde ye-

144 Karş. vilayetlerdeki eşrafı kazanmayı amaçlayan Kemal'in mektupları ve Ankara hükümetinin konu ile ilgili fetvası (yetmiş altı müftü tarafından imzalanmıştır), Edip Servet'ten Cavid'e, 19 Mayıs 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 192'de bahsedilir; Kemal Atatürk, *Nutuk: Vesikalar* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, 1991).

145 Kemal'den Cemal'e, 1 Ekim 1920, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 363.

146 Mustafa Kemal'den Talat'a, 7 Kasım 1920, Talat'tan Cavid'e ve Câmî, s. 2, Şubat 1921, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 178 ve 220.

ni, ITC-sonrası bir dönem anlamına geldiğini teslim etmeye hazırdı. Enver hiçbir zaman bunu yapmadı. Türkistan'da delice cihadın ve İslâm için anti-empyralist küresel bir mücadelenin kollarına kendini attı. Bu amaç uğruna, Teşkilât-ı Mahsusa'ya eklemlenecek yeni bir devrimci komiteye bel bağladı. Söz konusu komiteye Türkler önderlik edecek ve komitenin merkezi geçici olarak Sovyet topraklarında olacaktı. Bu, Enver'in Anadolu'ya nihayetinde muzaffer olarak dönmesini mümkün kılacaktı. Talat, yıllanmış Türk Yurdu hedefiyle uyum içerisinde, Anadolu'da güç inşasına odaklandı. Bu nedenle, Britanya'yla uzlaşmaya ve –Ankara'da belki de iyi karşılanmayacağını bilmesine rağmen– Mustafa Kemal'le işbirliği yapmaya hazırdı. İşin aslı, Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin (Kunduh) yazdığı sözünü sakınmayan bir mektup, Talat'a sınırlarını göstermiş, ama aynı zamanda, Ankara'nın Talat'ı (İstanbul hükümetinin resmî sefirlerinin karşısında) bütün Avrupa için temsilcisi olarak gördüğünün de altını çizmişti.¹⁴⁷

Emil Ludwig, Talat'ın Ekim 1918 sonlarındaki istifasıyla ilgili olarak, “az eğitilmiş telgraf operatörü ... bütüncül bir vizyona sahipti,” yorumunda bulunuyordu: “Fakat sahip olduğu büyük enerjiyi olduğundan fazla gördü. Her halükârda, bütüne bakıldığında, bu adam kolayca ortadan kaybolmayacak denli güçlü... İnsan tabiatına dair bilgiyi takdir etmeli: Enver yok olacak, ama Talat yeniden doğacak.”¹⁴⁸ Tarihsel analizle psikolojik analizi birleştiren biyografi yazarı Ludwig, haklı çıktı. Bu, sadece Talat'ın sürgündeki propaganda faaliyetleri ya da ülke siyasetindeki muhtemel yeniden doğuşu dolayısıyla değil, kapsamlı mirası, ölümünden sonra, iki savaş arası Almanya'sına ve bugüne değin Türkiye'ye de nüfuz ettiği için geçerlidir.

Ölüm ve Almanya'yla Türkiye'de ölümden sonraki hayat

15 Mart 1921 Salı sabahı saat 10.45'te, Talat eldiven almak için Hardenbergs-
trasse numara 4'teki evinden ayrıldı. Genç bir Ermeni olan Soghomon Teh-
lirian onunla yüz yüze geldi ve kendisini tanıdı, sonra ilerleyip geri döndü,
Hardenbergstrasse numara 27'nin önünde sürgünü yakın bir mesafeden ar-
kasından vurdu. Kırk yedi yaşındaki Talat anında öldü. Uhlandstrasse nu-
mara 194'te, suikastın gerçekleştiği yere birkaç dakikalık mesafede yaşayan
arkadaşı Nâzım, kısa bir süre sonra olay mahalline geldi ve ardından, evin-

147 18 [metinde böyle] Ağustos tarihli mektuba, Talat'tan Cavid'e, 9 [metinde böyle] Ağustos 1920'de atıfta bulunuluyor, Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 162-63 ve Cavid'in günlüğü, 4: 263-2 (Enver'le Talat'ın kendilerini kavrayışları ve politikaları ile ilgili olarak, Ni-
san 1921). Karş. Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 697-703, 741-46.

148 Emil Ludwig, “Talaat und Enver”, *Vossische Zeitung*, 26 Ekim 1918, PAAA/R 13804-4.

de olan Talat'ın eşi Hayriye'nin yanına gitti. 11.35 civarında, Türk-Alman Cemiyeti kurucularından ve Türk-Alman savaşının propagandacılarından Ernst Jäckh da Hardenbergstrasse numara 4'e geldi. (Savaşın sonra da Dışişleri Bakanlığı'nın çalışma ortağı olmaya devam eden Jäckh, kendisini güçlü ve bağımsız bir Türkiye'yle dostluk için çalışan "bağımsız bir sefir" olarak görmeyi sürdürüyordu.) İşler normal olsaydı, Jäckh'in Talat'la 11.30'da randevusu vardı. O ve Nâzım yeniden cinayet mahalline gittiler.

Ceset, polisin cinayet komisyonunun tetkikleri için örtülmüş ve 13.00'e kadar kaldırımda bırakılmıştı. Jäckh rahatsız olmuştu, devriye polisiyle, "müttefik Türkiye'nin en üst düzey resmî yetkilisi ... savaştaki sadık müttefikimiz ... bir Türk Bismarck'ı" saygısızca bir vaziyette bırakılmamalı diye münakaşa etti. Nihayetinde, Jäckh ve Nâzım, Talat'ın bedenini yakındaki Charlottenburg morguna nakletme iznini aldılar. Olayla ilgili olarak bildiklerini ve sonrasında neler olduğunu Jäckh, General Zeki Paşa'ya anlattı, Nâzım da Cavid'e yazdı. Tehlirian'ın bu işle ARF'nin gizli harekâtı "Nemesis" çerçevesinde görevlendirildiğini ve Ermenilerin şiddetli ıstırabının başlıca sorumlusu olan eski Osmanlı bakanını Aralık 1920'den itibaren yakından takip ettiğini o vakit Berlin'de hiç kimse anlamamıştı. Talat, Nemesis'in "liste"sinde birinci sıradaydı. Tehlirian, Berlin'deki ARF mensuplarının desteğini almıştı, ama kendisinin asıl eğiticileri Boston'daydı ve aralarında, Talat'ın Osmanlı Meclisi'ndeki eski çalışma arkadaşı Armen Garo da vardı. (Garo, Talat'la son bir kez 30 Haziran 1914'te görüşmüş, o vakit ilişkilerine nefret hâkim olmaya başlamıştı.) Garo, Ağustos 1914'te, resmî savaş başlamadan önce, Teşkilât-ı Mahsusa'nın sınır ötesi saldırılarının soykırımın zeminini hazırladığı Erzurum'dan kaçmıştı (bkz. Beşinci Bölüm, "Turan'ın Hatırına", "Doğu'yu Kutuplaştırmak ve Yeni Bir Çerçeveye Oturtmak" ve "Savaşın Duyulan Memnuniyet" alt-başlıkları).¹⁴⁹

19 Mart 1921 Cumartesi günü, müteveffanın evinde dua okunmasının ardından, etkileyici bir tören alayı cenazeyi yakında sayılabilecek Matthäi mezarlığındaki cenaze törenine getirdi. Doğu Kulübü ve Hayriye adına Talat'ın geniş çevresine davet gönderilmişti, ama törene beklenenden çok daha fazla insan katıldı. Nâzım, en çok, suikasta kurban gitmiş eski bakan ve sadra-

¹⁴⁹ Dr. Nâzım, Berlin, Cavid'e, t.y. (yaklaşık olarak 20 Mart 1921), Yalçın, *İttihatçı liderlerin gizli mektupları*, s. 105-108, Cavid'in günlüğü, 4: 258'de atıfta bulunuluyor, 28 Mart 1921; Jäckh'ten Zeki'ye, 17 Mart 1921, Jäckh, *Rising Crescent*, s. 269-270; Meissner, *Martin Rades*, s. 199. Nemesis harekâtına dair içeriden bir bakış için bkz. Shiragian, *The Legacy*; MacCurdy vd., der., *Sacred Justice: The Voices and Legacy of the Armenian Operation Nemesis* (Piscataway, NJ: Transaction, 2015); ayrıntılı anlatılar için bkz. Rolf Hosfeld, *Operation Nemesis: Die Türkei, Deutschland und der Völkermord an den Armeniern* (Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2005) ve Eric Bogosian, *Operation Nemesis: The Assassination that Avenged the Armenian Genocide* (New York: Little, Brown, 2015) [*Nemesis Operasyonu-Ermeni Soykırımının İntikamı İçin Yapılan Suikastler*, çev. Önder Seçkin, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2016].

zamlı temas içinde kalmış üst-düzey Alman yetkililerin hazır bulunmasından memnundu. İki saat boyunca, müteveffanın onuruna konuşmalar yapıldı: Bahaeddin Şakir Türkler adına, Şekib Arslan ve Şeyh Abdülkadir Araplar adına, başkaları da İranlılar, Azeriler ve Mısırlılar adına konuştu. Almanlar adına konuşan gazeteci Ernst Jäckh ve Anadolu Demiryolları yöneticisi Franz Günther, tören konuşmalarında, “büyük devlet adamı ve sadık dost”u övdüler (Alman Dışişleri Bakanlığı’nın gönderdiği çelenkte de böyle yazıyordu). Şakir, “Bu cinayet şahsı yahut millî intikamın mahsulü değil, İslâm akvamı hakkında takip olunan emperyalist siyasetin bir neticesidir. Biz bunun intikamını alacağız. Fakat caniler gibi masum kanı akıtmakla değil, esaret zincirlerini kırarak istikbalimizi kazanmakla alacağız. Talât’ın mukaddes ruhu bu gaye için en büyük vazifesini oynıyacaktır,” dedi.

Şakir, böylelikle, cinayetin somut sebeplerini saptırdı. Cavid’in günlüğüne, kuru kuruya, Britanya ya da Yunanistan’ın bu suikastla hiçbir işlerinin olmadığına inanmakla hata ettiklerini yazdı. 16 Mart 1921’de Talat’ın öldürülmesine verdiği ilk tepkide, ancak Talat’ın “demir eli”nin, “senelerden beri devam eden bu teşevvüşâtı durduracak” güce sahip olduğu bahsinde hayıflandı. “Vatanlarını sevenler, etraflarında gördükleri yolsuzluklarla nevmîdiye düşmekten ancak onun hayâlini gözlerinin önüne getirerek kurtulabiliyorlardı,” diyordu. Talat’ın dağınık ve fesat tarzının, aynı zamanda da Talat’ın karakterinin –kendisine göre– inkâr edilemezcesine şeytanî veçhelerinin ceremesini çekmiş olmasına rağmen, Talat, aslında, Cavid’in “bağlanma figürü” olmuştu.¹⁵⁰

İTC’den arkadaşları Talat’ın cenazesini Türkiye’ye getirmek istediler, ama aşikâr sebeplerle, ne İstanbul ne de Ankara cenazeyi istedi. Bununla beraber, Ankara’daki gazetelerin müteveffa sadrazamdan sitayişle bahsetmiş olmaları, vefatının matemini tutmuş olmaları ve “Türk ricalini saklıca arkadan vurmak şenaatını [alçaklığını]” sert bir biçimde lanetlemiş olmaları dikkate değerdir. Berlin’deki Şakir gibi, gazeteler de Ermeni değil, İngiliz komplosuna işaret ettiler, zira başka türlü, Ermeniler bahsinde büyük bir açık yaraya ve Talat’ın suçluluğuna dikkatleri çekmiş olacaklardı. İtilaf kuvvetlerinin işgali altındaki İstanbul’da çıkan gazetelerse, Talat’a yönelik sert eleştirilerden (özellikle Ali Kemal tarafından), “meşrûtiyetden mütârekeye kadar geçen on sene zarfında Türkiye târîhinde en mühim rolü oynamış bir şahsiyyet”e saygı göstermeye kadar değişkenlik gösteriyordu.¹⁵¹ Pek çokları, Talat’ın postacılıktan sadrazamlığa giden sıra dışı kariyerinin altını çizdi. Talat da dahil olmak üzere İTC mensupları arasındaki zenginleşmeyle tezat

150 Cavid’in günlüğü, 4: 246.

151 *Vakit*, sayı 1175, 18 Mart 1921, s. 1. *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Mart 1921, Babacan, *Talat*, s. 217’de alıntılanıyor (basılı versiyonu: 234).

oluşturacak biçimde, birçok makale, paşanın sürgünde yoksulluk tarafından esir alındığını yazarak, merhamet duygularını kışkırttı. Talat'ın Ermeni karşıtı politikasını da savundular. *Vakit*'ten bir gazeteci, epey eleştirel bir yaklaşımla, Talat'ın artık halk önünde hesap veremeyeceğini yazdı; oysa, "[Ermenilerle alakalı] hâdisâtın anahtarı kendisinde"ydi ve bu sebeple hesap vermiş olmalıydı.¹⁵²

Gazeteci ve mebus Celal Nuri (İleri), Talat'ın öldürülmesinden hemen sonra, "Târîhin henüz harb-i umûmî ile başlayan büyük devri kapanmadığı için bu devir ile 'alâkadâr olanlar hakkındaki son hükmü vermekde biraz ihtiyâtkâr olmak gerekdir. Târîh onun iyiliklerini veya kabâliklerini sayacak, hakkında doğru veya yanlış hükümlerini verecek, fakat ona karşı hiçbir zaman lâkayd kalamayacaktır. 'Osmanlı târihi zâten padişahlardan sonra en büyük ehemmiyeti sadr-ı a'zamlara veregelmiştir" diye yazdı. "... Hâlbuki Talat Paşa sadr-ı a'zam olmasaydı, yine târîh ona uzun sahifeler ayıracakdı; çünkü onu bir devlet recûli olmakdan ziyâde bir inkılâbcı mümessili olmak üzere tanıyacaktı ve Talat Paşanın târihi yazılırken hiç şübhe yok ki söz Bâb-ı 'âlî mahzen evrâkından ziyâde merkez-i 'umûmî dosyalarına 'â'id olacaktı" diyerek, önemli bir noktaya temas etti.¹⁵³ Bağımsız Ermeni sosyalist Dikran Zaven'in (1890'ların sonlarında İTC kurucuları Cevdet ve Sûkûti'nin Cenevre'de *Osmanlı'yı* yayımlamalarına yardımcı olmuştu) çıkardığı günlük *Joghovourti Tsayn*, anlaşılmaz ve ziyadesiyle değişken bir karaktere sahip müteveffayla hesaplaşmak için mücadele verdi. Şimdi milyonlar tarafından lanetlenen kurban, bir zamanlar, "Rûmlara ve Ermenilere bile i'timâd ve emniyyet ihsân etmeye ve onları kendi efkâr-ı siyâsiyyesi ve demokratik etvâr ve harekâtile elde etmeğe muvaffak olmuş[tu]". İktidarı elde ettikten sonra, Talat ve çevresi "yalnız Türkiyanın değil belki bütün şarkın târihi kendileriyle beraber başlamakda olduğu zann ve zehâbetde bulunmuşlardır". Zaven, temkinli bir biçimde, "kendi memleketinin menâfi'-i hakikiyyesini müdrik olan Türklerin bu maktûl sadr-ı esbaki iyi bir recûl-i hükûmet 'add edeceklerini zann etmeyiz" diye umut ediyordu.¹⁵⁴

Alman basını, sağcı figürler ve yetkililer, ama aynı zamanda Weimar Cumhuriyeti'nin temsilcileri, öldürülmesinin ardından Talat'a saygılarını sundular veyahahut açıkça onunla özdeşleştirdiler. Aynı zamanda, Ankara'nın ulusal karşı-hükûmetine de sempati duyuyorlardı, söz konusu hükûmet onlar nezdinde imrenilesiydi, zira savaş sonrası Paris anlaşmalarının tarif ettiği savaş suçluluğu ve savaş suçlarına dair ithamlara karşı artan bir başarıyla mücadele

152 *Vakit*, sayı 1217, 27 Mart 1921, s. 2.

153 *İleri*, sayı 1128, 19 Mart 1921, s. 1.

154 *Joghovourti Tsayn*, *İleri*, sayı 1128, 19 Mart 1921, s. 1'de alıntılanıyor. Karş. Kieser, *Türklüğe İhtida*, s. 78.

le ediyordu. Ulusal liberal Alman Halk Partisi'nin lideri Gustav Stresemann (daha sonra uluslararası düzeyde saygı duyulan bir dışişleri bakanı olacaktır), Nisan 1921'de Türk-Alman Cemiyeti'ne eski sadrazam onuruna kamuya açık bir merasim düzenlenmesini önerdi. Bunu yaparak, popüler sempatiyi hak edeceğini düşünmüş olmalıdır.¹⁵⁵

Almanya'da geniş çevrelerin Talat'a sempati duymasına rağmen, Tehlirian duruşması Haziran 1921'de görüldüğünde, Talat'ın Weimar Cumhuriyeti için ayrıştırmacı olduğu ortaya çıktı. Daha geniş bir kamuoyu nezdinde, eski bir üst düzey siyasetçinin öldürülmesinin yanı sıra mevzubahis olanın insanlığa karşı suçlar olduğu açıklık kazandı. Pek çok gazeteci ve kamusal hayatın duayenleri bu ilişkinin altını çizip tavır aldılar. Bizzat mahkeme heyeti de katili savunmak için yorum kapsamını sınırlarına değin genişletip, eski bakanın büyük suçunu açıkça kınadı. Almanya savaş sırasında bu suçu durdurmakta başarısız kalmış, dahası bu suça bulaşmıştı. Evrensel değerlere inanan insanlar ve Ermenilere yakın çevreler, "gelişigüzel ve insafsız Türk hayranlığına gömülü bir Almanya'dan başka bir Almanya" (Ewald Stier) ortaya çıktığı için çok memnunnlardı. Heinrich Vierbücher ya da solcu gazete *Vorwärts* gibi diğerleri, Tehlirian'ı bir "Ermeni [William] Tell"* olarak bağrına bastı. Emil Ludwig ise, daha dikkatli bir biçimde şöyle yazıyordu: "Ancak bir uluslar topluluğu uluslararası düzenin koruyucusu olarak örgütlendiğinde hiçbir Ermeni katil cezasız kalmayacak, çünkü hiçbir Türk Paşası bir milleti çöle gönderme hakkına sahip değil."¹⁵⁶

Talat'ın öldürülmesinden duyulan tatmin, gerçek adaletin pek de iyi bir ikamesi değildi. Talat ve işbirlikçileri, İstanbul'daki yargıçlar tarafından giyaplarında idama mahkûm edilmişlerdi.¹⁵⁷ Hakikat ve tazmin için alçakgönüllü bir cesaret yerine, suikast, intikam peşindeki bir kurbanla cüretkâr bir inkâr içindeki bir failin hastalıklı ilişkisini ebedileştirdi. İlişkiyi tamir etmek onlarca yıl boyunca mümkün olmadı. 1921'deki Berlin mahkemesinin davranışı ikircikliydi, zira Talat'ın katilinin beraati için psikiyatrye sevkine başvurdu. Katilin ediminin arkasındaki örgütlenmeyi keşfetmedi ve keşfedeme-

155 Mangold-Will, *Begrenzte Freundschaft*, s. 166.

(*) Ortaçağ'da yaşadığı iddia edilen İsviçreli halk kahramanı – ç.n.

156 Emil Ludwig, "Ein weltgeschichtliches Urteil", *Die Weltbühne* 27 (7 Temmuz 1921): 65; Vierbücher, Schaller, "Die Rezeption des Völkermords", s. 532'de alıntılanıyor; *Vorwärts*, Ihrig, *Germany and the Armenians*, s. 267'de alıntılanıyor; Stier Meissner, *Martin Rades*, s. 266'da alıntılanıyor. Duruşmayla ilgili olarak, bkz. Schaller, "Die Rezeption des Völkermords", s. 531-538; Meissner, *Martin Rades*, s. 264-266; Ihrig, *Germany and the Armenians*, s. 234-269; *Der Prozess Talaat Pascha: Stenographischer Prozessbericht*, önsöz Armin T. Wegener (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1921).

157 Karş. Dadrian ve Akçam, *Judgement at Istanbul*, s. 101-107; Giovanni Bonello, "The 'Malta Trials' and the Turkish-Armenian Question", *Histories of Malta: Confessions and Transgressions* (Malta: Fondazzjoni Patrimonju Malti, 2000), s. ix, 180-228.

di ya da Tehlirian'ı temize çıkarmak veyahut en azından edimini daha geniş bir hukukî bağlama oturtmak için, insanlığa karşı suçlarla ilgili herhangi bir yerleşik uluslararası norma atıfta bulunmadı. Küresel medyanın ilgisini çekmiş bu önemli ve sansasyonel vakayı münasip bir kurumsal adalet zeminine oturtmakta bariz bir yetersizlik söz konusuydu. Kurumsal adalet önlemlerindeki yetersizlik, bilhassa duruşmayı takip etmiş iki genç hukuk öğrencisi nezdinde çok açıktı: Daha sonra BM Soykırım Sözleşmesi'nin öncülüğünü yapacak Raphael Lemkin ile Nürnberg duruşmalarında avukatlık yapacak Robert M. Kempner.¹⁵⁸ Mustafa Kemal'in hareketi, savaş suçlularının İstanbul mahkemeleri tarafından kovuşturulmasını engelledi, kimi İngilizleri rehin aldı ve 1921 baharında da zamanında kaçmamış mahpus şüphelilerin ve başlıca faillerin salıverilmesi için baskıda bulundu.

Başkaca Nemesis ajanları 17 Nisan 1922'de Berlin'de Bahaeddin Şakir'i ve Cemal Azmi'yi öldürdüklerinde, Ewald Stier Alman basınında önceki yıla nazaran daha az Ermeni karşıtı tepki gözlemledi. Bu sebeple, "La vérité est en marche" (hakikat seyir halinde) diye düşündü; en nihayetinde, habis "Berlin-Bağdat hülyasının sonuna gelindi".¹⁵⁹ Bu değerlendirme cüretkardı. Kudret hayalleri, Berlin'deki zihinlerde yer etmeye devam etmekle kalmıyor, Talat'tan Kemal'e Ankara'nın başarıları dolayısıyla Türkiye, birçok Alman için başlıca siyasi rol model haline geliyordu. "Yeni Türkiye", geniş bir azınlığın istediği, radikal bir biçimde nasyonalist "Yeni Almanya" için bir paradigma olarak hizmet ediyordu. Bu geniş azınlık, 1933'te iktidarı ele geçirecekti.

Bu sebeple, iki savaş arası Almanya'da, Talat'ın, Şakir'in ve Azmi'nin edimleri, kamusal olarak ancak zayıf ve mütereddit bir biçimde kınandı; bu, benzeri siyasi düşünüş karşısında mukavemeti olmayan bir siyasi kültüre işaret ediyordu. *Kreuzzeitung* gibi muhafazakâr ve demokrasi karşıtı gazeteler, klişeleri harmanladı, maksatlı bir biçimde "olumsuz" Yahudi karakteristiklerini Ermenilerinkiyle aynı seviyeye koydu. *Deutsche Allgemeine Zeitung* gibi keskin bir biçimde sağcı olan gazeteler, provokatif Ermeni hainlerin savaş sırasında müttefikleri arkadan hançerlemesi mitini okurlarının zihinlerine işlerken, ITC sonrasının Berlin'deki sürgün örgütlenmeleri, İngiliz karşıtı ve Ermeni karşıtı propaganda malzemesini yeniden işleyerek dolaşıma soktular. Bu örgütlenmeler arasında, Şekib Arslan gibi savaş sırasında Alman istihbaratıyla işbirlikçilik yapmış Mısırlı doktor Mansur Rifat da vardı; her ikisi de iki savaş arası dönem Berlin'inin ilk zamanlarında faaldiler. Rifat, İngiliz karşıtı Mısır milliyetçiliğini, hoşgörüsüz bir pan-İslâmcı söylemle harmanlıyordu.¹⁶⁰

158 Lemkin, *Totally Unofficial*, s. 20; Schaller, "Die Rezeption des Völkermords", s. 537-538.

159 Meissner, *Martin Rades*, s. 266-267'de alıntılanıyor.

160 Örneğin, Mansur Rifat'ın üç çalışması: *Das Geheimnis der Ermordung Talaat Paschas: Ein Schlüssel für das englische Propagandasystem* (Berlin: Morgenund Abendland - Verlag, 1921); *Ta-*

Sadece genel olarak çağdaş Alman siyasi düşünüşü değil, bunun ötesinde, somut olarak, 1923 Hitler darbesi de bu arka plan dahilinde, bir başka deyişle, Avrupa'nın faşizmin içine yuvarlanışının münhasıran Avrupa merkezli izahat şablonlarının ötesinde anlaşılmalıdır. Stefan Ihrig, çağdaş Alman basınının analizine yaslanan yakın zamanlı çalışmalarında göstermektedir ki, bu "gücün ele geçirilmesi girişimine, tarihyazımında geçerli hikmetin aksine, Mussolini'nin 'Roma'ya yürüyüşü' örneğinden çok daha fazla Mustafa Kemal ve Anadolu'daki olaylar ilham olmuştur".¹⁶¹ Alfred Rosenberg Nasyonal Sosyalizmin başlıca ideologlarındandı; Hitler'in vekili, başarısızlığa uğrayan 1923 darbesinden sonra Hitler hapsedildiğinde de Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin lideri olarak hizmet etti. Rosenberg 1926'da geriye dönüp baktığında, Tehlirian'ın beraatinin sadece *Judenpresse* (Yahudi basını) tarafından memnuniyetle karşılandığını not eder. Bu tartışma tarihsel olarak saçma ve lümpen-entelektüeldir, ama Talat'ın Berlin'deki çevresinin bir mensubu olan Mansur Rifat'a da atıfta bulunan Rosenberg'in Talat ve İTC söylemiyle özdeşleşmesini ortaya koyar:

1921 yılında, eski Türk bakanı Talat Paşa Berlin'de öldürülmüştü... Talat Paşa kana susamış bir hayvan olarak resmediliyordu... Türklerle Ermeniler arasındaki mücadelenin tarihinden haberdar herhangi biri, bunun açıkça –her daim Ermenileri korumuş olan– bir Yahudi politikası olduğundan emin olabilirdi. İngilizler de Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etmek için Ermenileri kullandığından, menfaatler bir noktada birleşti. Başta, Ermenileri vaftiz etmiş olan misyonerlikler geliyordu; fikren Ermenileri Türklerden daha çok ve daha çok ayırttılar. Sonra bombalar geldi. Böylece, barış içinde bir arada yaşamaya dair neredeyse başarıya ulaşacak olan [Osmanlı] teşebbüsü ortadan kaldırıldı.. Yine, dünya savaşı sırasında, Ermeniler, Almanya'ya karşı Yahudilerinkine benzer biçimde, Türklere karşı casusluk faaliyetlerine öncülük ettiler. Bu Alman Kralı'nın sadık müttefiki Talat Paşa'yı keskin müdahalelerde bulunmaya zorladı, bu sayede bazı zorlukların tuzağına düşülmeyecekti. (Daha fazlası için bkz. Dr. Mansur Rifat, "Das Geheimnis der Ermordung Talaat Paschas".) 1918'deki çöküşün ardından, Talat Paşa, vefa gösterdiği ülkenin başkentinde yaşadı ve burada öldürüldü. Ne var ki, bu ülkenin son derece güçlü basını [*Gross-Presse*], ölümünden sonra Talat'ı lanetledi, katillerini korudu ve katilin aklanmasını talep etti. Gerçekten de Berlin mahkemesi, Ermeni Tehlirian'ı tahliye etti. Bütün renklerden Ya-

laat Paschas Prozess - sein Verlauf und sein Ende: Ein letztes Wort zur armenischen Frage (Berlin: Morgen- und Abendland - Verlag, 1921) ve *Die Ahmadiya-Sekte* (Berlin: Morgen- und Abendland - Verlag, 1923). Karş. Meissner, *Martin Rades*, s. 120; Schaller, "Die Rezeption des Völkermords", s. 536; Mangold-Will, *Begrenzte Freundschaft*, s. 73.

161 Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, s. 68.

hudi basını bundan çok memnun oldu ve beraatı, “mümkün olan tek” karar olarak tanımlandı.¹⁶²

Almanya’da, Mehmed Talat’la ve Birinci Dünya Savaşı’nın İTC anlatısı-yla özdeşlik, Yahudi karşıtı ve Ermeni karşıtı tutumlarla örtüşüyor ve Alman Nasyonal Sosyalizmini daha başından itibaren işaret ediyordu.

Talat’ın uzun ömürlü güçlü gölgesi

Talat’ın İstanbul’dan kaçışının ardından ve Anadolu için 1919-1922’de verilen savaş sırasında yaşanan dramatik kargaşaya rağmen, İTC iktidarı genel olarak değerlendirildiğinde epey sorunsuz bir biçimde yeni başkent Ankara’ya ve yeni güçlü adam Atatürk’e geçti. Meslek olarak üst düzey askerî bir görevli olmasına rağmen Kemal Paşa (Atatürk) ne Enver Paşa’nın ne de Cemal Paşa’nın mirasçısıydı. O, daha ziyade, 1913’ten bu yana İTC iktidarının tepesinde bulunmuş olan sivil –ama aynı zamanda 1908 öncesi dönemden başlayarak, askerî yetkililerle ilişkileri başarılı bir biçimde idare etmiş olan– Talat Paşa’nın mirasçısıydı.

Komiteden arkadaşlarının aksine, Talat, iklimdeki esaslı değişiklikleri hızla kavramıştı ve Türk gücü ve politikasının yeni örgütlenmesine, artık kendisinin değil, bir başkasının öncülüğünde katkıda bulunmaya hazırdı. Siyasî mirasının Osmanlı sonrası Türkiye’yi belirleyeceğine kani olmuş olabilir ve bu kanaatinin tek sebebi, genç valilere ve memurlara Ankara’da sunulmuş olan yüksek mevkiler değildir. Talat’ın kana bulanmış genç kadrosu –Tahsin Uzer, Şükrü Kaya, Abdülhalik Renda, Atıf Kamçıl, Celâl Bayar gibi adamlar– kısa bir süre içinde yeniden en yüksek konumları işgal ettiler. Muhittin (Birgen), Faliş Rıfkı (Atay), Necmettin Sadık (Sadak), Yunus Nadi (Abaloğlu) ve Reşit Saffet (Atabinen) gibi adanmış emir erleri, gazeteciler ve öğrenciler kariyerlerini Ankara’da inşa ettiler ya da yeniden inşa ettiler. (Talat’ın komiteden arkadaşı Hüseyin Cahid [Yalçın] da bunu yaptı, ama onunki diğerlerinininki kadar kolay olmadı.) Talat’ın bu en yakın ortaklarına, bütün birçok genç İTC çevresi ve Türk Yurdu/Türk Ocağı mensupları da eklenmelidir. Söz konusu kesimler, 1910’lardaki İTC iktidarına bütünüyle sadık kalmışlar ve sonradan Kemalist bakanlar olmuşlardır (Şükrü Saraçoğlu, Mahmut Esat Bozkurt ve Cemal Hüsnü Taray gibi). Bir diğer tipik örnek, Gökalp’in kuzeni ve İTC Diyarbakır vekili Feyzi Pirinççizâde’dir: 1920’lerde iki kez bakan olmuştur ve malvarlığını İTC’yle ve Talat’ın Ermeni karşıtı politikasıyla birlikte artırmış olan bütün bölgeye hâkim Pirinççizâde sülalesinin bir numunesi-

¹⁶² Alfred Rosenberg, “Mörder und Mörderschütz”, *Der Weltkampf*, Temmuz 1926 (A. Rosenberg, *Kampf um die Macht. Aufsätze von 1921-1932* [Münih: Zentralverlag der NSDAP, 1938], s. 435-436’da yeniden basılmıştır).

dir; Kemalist tek parti iktidarının da sonrasında konumlarını muhafaza edebilmişler, nüfuz sahibi olmaya devam edebilmişlerdir. Bu örneğe çok benzer bir vaka, ITC Antep vekili, 1915'teki yerel Ermeni karşıtı politikanın liderlerinden biri, Ali Cenani'dir; o da 1920'lerde vekillik ve bakanlık yapmıştır.¹⁶³ Bütün bu adamlar, Talat'ın Berlin'e kaçmasının ardından, İstanbul'dan Ankara'ya oldukça pürüzsüz bir iktidar geçişi yapabilmeyi başardılar ve böylelikle Talat'ın ülke sathındaki yönetim kalıplarını, pratiklerini ve ilkelerini devam ettirdiler; idealist cumhuriyetçi hüsnüniyete rağmen, ikinci ve üçüncü mevkilerdeki insanların önde gelenleri inkâr edilmemeli.

Hepsinden önemlisi, 1920'lerdeki yapısal değişimlere rağmen temel kavramlar aynı kaldı. Gökalp'in ve benzeri ideologların, Mehmed Emin'in 1910'ların ortalarında yazdığı şiirin bir mısraında ("Ben bir Türk'üm / Dinim, cinsim uludur") özetlenen fikirleri, seçkinleri etkilemeye devam etti. Bu fikirler, Ağustos 1914 başlarından itibaren, sarıh bir "millî tekbir" ya da "Türk'ün tekbiri" etrafında konsolide oldu. Bu, imparatorluğun ve Turan'ın hizmetindeki dua ve savaş çığılığı "Allah-u Ekber"dir.¹⁶⁴ Gökalp'in etkisindeki seçkinlere göre millet; ortak din, kültür ve ırk üzerinde temellenmiştir. Gökalpçi ideologlar ekibi, üzerinde müzakere edilmiş, çoğulcu ve anayasal bir ulus değil, organik ve homojen bir ulus fikrini beslemişlerdir. Bu fikri, eski emperyal, Sünni "millet-i hâkime" nosyonuna aşılamlıdır. Çevreler, isimler ve başkanlar değişse de bu millet nosyonu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyaseten hâkim grubun, yani Müslüman Türklerin geniş kesimlerinin, birincil doktrinleri olarak Türkçülüğe dönmeleri durumunda yeni bir cumhuriyetçi idare döneminde kendilerini "koruma"larına izin vermiştir. İlk Kemalistlerden biri, "Ne beyin, ne paşanın, ne hakanın kuluyum/ Kendine secde eden bir milletin oğluyum" diye yazdığında, bir dönmenin çöküşünü dile getiriyordu. –Kendi ifadesiyle– imparatorluktan Anadolu'ya geçiş yapmışsa da Gökalpçi anlamda bir ulusa ve "Türklüğe" geçiş yapmıştı.¹⁶⁵

Dolayısıyla, Talat'ın yakın arkadaşı ve entelektüel üstadı Gökalp'in ruhu da Kemalizme ve Mustafa Kemal'in şahsi düşüncesine nüfuz etti. Bu, Kemal, Gökalp'in Türkçülük, İslâm ve Batı medeniyeti ayaklarına yaslanan sisteminde İslâm'ın rolünü bastırma girişiminde bulunmuş olmasına rağmen doğrudur. Her bir Batılı ders kitabı ılımlı bir Cumhuriyetçi olan Atatürk'ün

163 Bkz. Ümit, *Destruction of Aintab Armenians*; Üngör, *The Making of Modern Turkey*. Bu önemli çalışma, 20. yüzyılda Diyarbakır'a odaklanmaktadır.

164 Mehmed Emin (Yurdakul), 1869-1944, milliyetçi şair ve Gökalp'in manevi yoldaşı, Hanioglu, *Atatürk*, s. 66; Ziya Gökalp, "Türk'ün tekbiri", 9 Ağustos 1914'te alıntılanıyor; Köroğlu, "Propaganda or Culture War", s. 147'de alıntılanıyor; Rauf Yekta, "Millî tekbir hakkında", *Yeni Mecma: Çanakkale özel sayısı 18 Mart 1918*, derlenmiş kopya (İstanbul: Yeditepe, 2006, s. 175-176).

165 Abdurrahman Hâmid, "Mefkûre", *Türk Yurdu* 15 (Şubat 1925), der. (Ankara: Tutibay, 1999), s. viii, 198. Şiir, 27 Aralık 1922'de Ankara'da yazılmıştır.

Osmanlı emperyalizmini ve yayılcı Turancılığı reddettiğini yazsa da Gökâlp'in 1910'lardaki düşüncesinde mevcut olan esaslı fazlalığın unsurları Kemalizmde de yerini bulmuştur. Bu unsurlar, 1930'larda, Türklüğü insan dili ve medeniyetinin beşiği olarak gören bir Türk tarih tezinde ve bir dil teorisinde cisimlenmiştir.¹⁶⁶ Bu spekülasyonlar Gökâlp'in Türkçü coşkusu yansıttığı gibi, Kemalist ulusalcılığa İslâm'ın ötesinde bir bilimsel esas sağlamamıştır. Hem ciddi uzmanlık arka planından hem de popüler cazibeden yoksun kalmışlardır.

Kemalizm uzun vadede siyasi İslâm'a karşı mücadelesini kaybetmiştir, zira Mustafa Kemal'in siyasi düşüncesi, otoriteryen bir öndere sahip Türk-Müslüman milleti biçimindeki Gökâlpçi kavramsallaştırmaya yaslanıyordu ve tarihsel edimleri de bu kavramsallaştırmayla el ele vuku buldu. Kemal bu fikriyatı "İstiklâl Harbi" sırasında, mücadelesinin en sıcak zamanlarında savunmuş, ITC'nin yapmış olduğu gibi, İslâmcılık ve Kürtlerin çoğunluğuyla yakın dayanışma içinde olmuştur. Otoriteryen yapılar içinde örgütlenmiş geniş ve ezici bir azınlık (çoğunluk değil), 1913'ten itibaren siyasette ve toplumsal hayatta buyurgan oldu. Talat'ın ve Kemal'in münhasır bir Müslüman "milli iktisat" üzerindeki vurguları aynı nüfuz edici gölgeyi ele veriyordu. Talat'ın yakın arkadaşı Muhittin Birgen 1930'larda ferasetli bir biçimde, "[Y]eni milli hareketin kahramanını İttihatçılar hiçbir tarafta yadırgamamışlardı. Hepsi de [1908'den bu yana] on iki senelik tecrübelerden alınmış milli bir ruh ile ve milli bir disiplin içinde onun [Mustafa Kemal] etrafında toplanmışlardı" diye yazıyordu. Buna karşılık, Birgen, Atatürk idaresi altında meclis üyesi ve Basın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü başkanı olmuştur. "Harp esnasında Ziya Gökâlp'in İttihat ve Terakki namına neşretmiş olduğu yeni fikirlerde herkes bu yeni fikirleri iyi hazmetmeye başlamış olduğu için bütün İttihatçıların bu yeni ve konkret prensipleri müdafaa etmek üzere Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanması gayet kolay ve tabii bir hadise olmuştur."¹⁶⁷

1927 tarihli ünlü söylevinde (*Nutuk*), Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Türk ulusal kurtuluşunun kişi merkezli bir "öz-anlatı"sını ya da "otobiyografik tarihi"ni kurdu.¹⁶⁸ Bu söylevi, dünya savaşı yenilgisinin ardından yaralı ama hâlâ iddialı bir egonun çok daha savunmacı bir yansıması olan Talat'ın anılarının gururlu ve pozitif bir benzeri olarak görebiliriz. Talat da Kemal gibi Türk ulusunun canlanmasına ve kendini kabul ettirmesine fedakârca hizmet ettiğini iddia etmiştir. Kemal'in otobiyografik tarihi, savaş sonrası İstan-

166 Hans-Lukas Kieser, "Türkische Nationalrevolution, anthropologisch gekrönt: Kemal Atatürk und Eugène Pittard", *Historische Anthropologie* 1 (2006): 105-118.

167 Birgen, *İttihat ve Terakki'de on sene*, s. 697-698.

168 Karş. Hülya Adak, "National Myths and Self-Narrations: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs and The Turkish Ordeal*", *South Atlantic Quarterly* 102, no. 2/3 (2003): 509-527.

bul hükûmetine karşı Anadolu'daki asilere liderlik etmeye başladığı Mayıs 1919'da başlar; dolayısıyla, isyandan önce ve isyan sırasında İTC'nin ve Talat'ın rolünü tamamen dışarıda bırakır. Bununla birlikte, önemle belirtilmelidir ki, konuşmasında diğer İTC'li seleflere ve eski yoldaşlara karşı yönelttiği ağır eleştirilerden de Talat'ı hariç tutar. Daha sonraları, ne zaman ki konumu dokunulamaz bir nitelik kazanmış ve ne zaman ki eski İTC liderlerinin geri dönüşü ya da örgütlenmesi imkânsız bir hal almıştır, Atatürk, Jäckh'a göre, o zaman, "başarılarının kayda değer bir ölçüde 'Talat'ın omuzları üzerinde yükseldiği'ni samimi olarak beyan edebilmiştir".¹⁶⁹

Kemalist tarihyazımı Atatürk'ün 1920'lerde sunduğu ana hatlarla uyum içinde oldu. 20. yüzyıl Batılı Türkolojinin önemli bir bölümü de bu hattı takip etti. 20. yüzyıl sonlarına kadarki birçok Atatürk biyografisinin gösterdiği üzere, tarihyazımı onlarca yıl boyunca sıra dışı, müstesna bir kurtarıcı ve modernleştirici kavramına tutsak kaldı. Dolayısıyla alanın bilgisi, Türkiye'nin kurucu tarihinin ilk kısmından ve ilk kısmının kritik belirleyicilerinden yoksun kaldı.¹⁷⁰ İlgili çalışmalar, müstesnalık ve kopuş üzerindeki vurgularıyla, İTC'nin mirasını ve Talat'ın ziyadesiyle mühim siyasi kişiliğini uzun bir süre göz ardı etti. Talat'tan Kemal'e giden, Anadolu için verilen mücadelenin başlarındaki çok boyutlu sürekliliğin de Gökalp'in ideolojisinin siyasi strateji ve eylemlilikle sinerji içinde olan temel bileşenlerinin de üzerine eğilinmedi.

Laik Kemalizm 1924'te hilafeti kaldırdıysa da üç kuşak içinde siyasi İslâm'a karşı mücadelesini kaybetti, çünkü Anadolu için verdiği savaşta, tıpkı 1913'ten itibaren, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında İTC yönetiminin yaptığı gibi, İslâm'a yaslanmıştı. Bizzat Mustafa Kemal, 1921 yazında Ankara Meclisi tarafından, İslâm adına verilen savaşta başarı elde eden savaşçı anlamına gelen gazi unvanıyla taltif edildi. Bu aşamada, Anadolu'da münhasır Müslüman hakları hususunda ısrarcı oldu ve vilayetlerde Hristiyan karşıtı konuşmalar yaptı.¹⁷¹ Kemalizmin kısa bir süre içinde benimsediği halkçılık ilkesi, ümmet savaşının ve bu savaşın kerameti kendinden menkul önderliğinin (eski İTC seçkinlerinin) sınırlarının elverdiğinin ötesinde müzakere edilmesi gereken gerçek bir demokrasinin yerine geçiyordu. Türkiye siyaseti ve tarihi, yurtiçinde cumhuriyet öncesinde yürütülmüş cihat hakikatiyle hiçbir zaman açıktan yüzleşmedi. Aşırı şiddet, zor ve soykırımı da içeren ultra-cihatçı eylemler, yüz yıl önce de pek çok bölgede uygulanmıştı.

169 Jackh, *Rising Crescent*, s. 90; Kemal Atatürk, *Nutuk: 1919-1927* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, 1989).

170 Zürcher, *Unionist Factor* da dahil olmak üzere daha yakın zamanlı eleştirel literatür için, önsözdeki ve Birinci Bölüm, "Bir Davayla Evli" başlığındaki notlara bkz.

171 Karş. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997), 2: 130; Gingeras, *Fall of the Sultanate*, s. 287-289.

Türkiye, bu gerçekliklerle ne siyasette ne de genel tarihte uğraştı; bilakis daha ziyade tersini yaptı.

Talat'ın halefi Mustafa Kemal, sürdürülebilir bir Türkiye'nin, eğer süreklilik arz eden bir zeminde bir gelecek istiyorsa, kendini eski rejimden ve onun aşikâr aşırılıklarından esastan ayırıştırması gerektiğini ziyadesiyle iyi anlamıştı. Bu sebeple, köklü kopuşlar yaratmayı arzu etti. Kemal'in "devrimler"i, önceki yılların ve on yılların nisyanına talip oldu, en çok da 1911-1922 arasındaki cihadın nüfuz edici hakikatlerinin unutulmasına. Bilhassa şeriatın tümünden ilga edilmesi ve İsviçre Medeni Kanunu'nun ve İsviçre Borçlar Kanunu'nun benimsenmesi biçiminde ifadesini bulan "hukuk devrimi", Talat'ın önceki gayretlerini bıraktığı yerden devam ettirmekle beraber, yeni ve zeki-ceydi. Nitekim, 1926'nın yeni Medeni Kanunu, onlarca yıl boyunca, Türk laikliğinin omurgası olarak işlev gördü. Bu kanunun değişikliklere uğramış hali, AKP hükümetinin desteklediği mevcut İslâmî eğilimler 2010'ların Türkiye toplumunda kanunun lafzının ve ruhunun geçerliliğini tehdit etse de bugün hâlâ yürürlüktedir.¹⁷²

Empoze edilen Kemalist politika büyük ölçüde başarısızlığa uğradı. Başlangıçta bir demokrat gibi görünen Talat'sa zaten başarısızlığa uğramıştı. Söz konusu politika, eşitlikçi bir toplumsal sözleşme ve sistematik yozlaşmanın ortadan kaldırılması beklentilerini karşılamakta yetersiz kaldı. Emperyal tarafgirliklerin, Gökalp tarafından ilham olunan açık etno-dinsel tarafgirliklere evrilmesinin önüne geçmedi. Selefî olan İTC iktidarının demokratik olmayan şablonlarını ve semeresini devralmak suretiyle, Gökalp'in organik, kültürel olarak homojen ve lider merkezli ulus fikrini takip etmekte isticrar gösterdi.

Dolayısıyla, erken Türkiye Cumhuriyeti, geç Osmanlı dönemiyle söylemsel düzlemde bir kopuş içinde olduysa da Talat'ın siyasi pratığının önceden belirlediği hatları takip etti. Komplocu otoriteriyenizm, toplumsal bir sözleşmenin reddi, İslâmcı ve aşırı milliyetçi güçlerle örtük manut beraberliği, yayılmacı yeni-Osmanlı hevesler –en azından 21. yüzyılın başlarından önce– büyük ölçüde dışarıda bırakılmış olmasına rağmen, yine hayati rol oynadı. Birçok çağdaşı, bilhassa da derin analizler konusunda tasarruflu davranan Batılı diplomatlar nezdinde, Kemalizm, on yıllar boyunca, Üçüncü Dünya için olmasa bile Ortadoğu için hayata geçirilebilir, dahası en gelişkin otoriteriyen modernleşme modeli olarak görüldü. Bu minvalde, Talat ve Atatürk hayranı Jäckh, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Amerika'nın Türkiye'ye yakınlaşmasının savunuculuğunu yaptı. Bununla beraber, günü-

172 Karş. H. Kieser vd., *Revolution islamischen Rechts*.

müzde, Birinci Dünya Savaşı meselelerinin Ortadoğu'ya şiddetli geri dönüşü, söz konusu 1945 sonrası düzenin açık bir biçimde tüketilmesi süreciyle el ele gidiyor. İşin aslı, bu düzen başından itibaren istikrarsızdı, zira jeostratejik olarak biçimsizdi ve sağlam olmayan Osmanlı sonrası zeminde hayatıyet buluyordu.

Siyasetin ve idarenin örüntüleri, Sultan Abdülhamid ve geç dönem İTC gibi eşitlikçilik karşıtı emperyal tarafgirliklere sahip modernleştiricilerde kökenini buluyordu. Görevin güçlüğü ile Avrupa emperyalizmi ve Balkanlar'daki ulusçuluklarla bağlantılı aleyhte koşullar dolayısıyla bu örüntüler, kusurlarının pek çoğu için hoş görülebilir. Yine de sadece temelleri itibarıyla bile olsa uzlaşmaya dayalı eşitlikçi bir toplum inşasını değil, aynı zamanda bizzat bu hedefe yönelmeyi ıskaladıkları gerçeğiyle yüzleşilmelidir. Talat'ın, anayasal ilkeleri bir yana koyduktan sonraki savaş yanlılığı ve ya hep ya hiç yaklaşımı bu anlamda manidardır. İTC'nin ana lideri, güç oyunlarının ustası, uluslararası ilişkilerin nevi şahsına münhasır kumarbazı ve dışlayıcı bir biçimde İslâm ve Türklük'e yaslanan bir Anadolu yurdunun kurucu figürü haline, bu halet-i ruhiyeyle geldi. Kemalizm imparatorluktan feragat etti, yurtiçinde yeniden inşaya odaklandı ve zaman zaman da yerli bir demokrasi arayışında oldu. Bununla beraber, eski sadrazam cumhuriyetin ilk yıllarında reddedilmiş olsa da Talat'ı "alt edecek", bir başka deyişle 1910'ların mirasını tasfiye edecek bir endam gösteremedi.

Buna karşın, cenazesi, 25 Şubat 1943'te, Kemal Atatürk'ün vefatından dört yıl ve dört ay sonra, Adolf Hitler ve İsmet İnönü rejimlerinin ortak girişimiyle, gururla Türkiye'ye geri getirildi. Talat'ın ölü bedeninden geriye kalanların Berlin'den İstanbul'a dikkat çeken bir şekilde halka duyurulan nakli, tarihin karanlık bir zamanında bir hayaletin belirmesi değil, cumhuriyetin Talat'a çok şey borçlu olduğu ve bunun, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ortak bir Türk-Alman tarihiyle yakından ilişkili bulunduğu temel gerçeğinin resmen olumlanması ve kabulüydü (Atatürk, bu gerçeği tanımayla pek hevesli olmamıştı). Böylece, aslında Kemalizme gömülü bulunan bir mirasla mesafeli olma iddiasından vazgeçildi. Tarihsel düzlemde konuşulacak olursa, bu mirasın göbeğindeki çürümenin üstesinden gelme hususundaki başarısızlığa teslim olundu.

Çağın anlayışı çerçevesinde bu bir başarıydı: Gazeteci Orhan Seyfi'nin yazdığı üzere, esaslı devrimci Talat, halkın vatanperver evladı ve Kemalist devrimin habercisi, Almanya'ya kaçmaya zorlanmış, burada ne bir arkadaşı olmuş ne de adalet bulmuştu. "Bununla beraber bugün Almanya, şehit Talat Paşa'ya olan saygısını ifade etmiş, ona olan borcunu ödemiştir. Türklerin beklemiş olduğu da buydu." Talat'ın 1917'deki sözcüsü, kıdemli gazeteci Yunus Nadi (Abalıoğlu), Türkiye Cumhuriyeti'nin Talat'ın ve İTC'nin gayretlerinin

mirasçısı olduğu konusunda çok açıktı. *Cumhuriyet* gazetesinde, 1921 (Sakarya) askerî zaferinin, 1915 (Gelibolu) zaferi üzerine inşa olduğunu yazdı. Tarihsel süreklilikte ısrarcıydı ve Türk olmayan unsurlara karşı verilen mücadelede haklı görüyordu. “Harp esnasında Ziya Gökalp’in İttihat ve Terakki namına neşretmiş olduğu yeni fikirlerde herkes bu yeni fikirleri iyi hazmetmeye başlamış olduğu için bütün İttihatçıların bu yeni ve konkret prensipleri müdafaa etmek üzere Mustafa Kemal Paşa’nın etrafında toplanması gayet kolay ve tabii bir hadise olmuştu.”¹⁷³ Yunus Nadi’nin bu yaklaşımını, kesin olarak, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki varlık vergisinin, bir kez daha gayrimüslimlerden (bu kez Yahudileri de kapsıyordu) devlete orantısız bir servet aktarımına sebep olması (bu, çok daha geniş bir ölçekte 1915’in Hristiyan karşıtı soykırımı sırasında yapılmıştı) bağlamında anlamak gerekir. Aynı günün *Cumhuriyet*’inde varlık vergisine geniş bir yer ayrılmıştı. Uzun makalesinin sonlarına doğru Nadi, “dün aziz kemikleri bakiyesini vatan toprağına koyduğumuz Talât Paşanın bizden ayrı gayrı bir adam olmadığını bir daha takdir edersiniz” diyerek yaklaşımında ısrarcı oluyordu.

İTC-Kemalizm sürekliliği, ancak Atatürk’ün vefatının ardından açıkça kabul edilebildi. Bu kabul, “Ebedi Şef”in başarılarını görelileştirdi. Aynı gelişme, cumhuriyet idaresi altında ilk kez olarak önemli İTC kaynaklarının, örneğin Talat’ın anılarının ve Cavid’in günlüklerinin –önemli ölçüde sansürlenmiş, sıhhileştirilmiş versiyonlarıyla– yayımlanmasını mümkün kıldı. Can alıcı tabu Ermenilere karşı suçtu ve öyle de kalmaya devam etti. On yıllar boyunca devam eden katıksız örtbasın ardından, bu konu, 20. yüzyılın son otuz yılında bir kez daha uluslararası ilgiye mazhar oldu. Böylelikle, açıkça Türkiye’nin gündemine de geri geldi.¹⁷⁴

Abalıoğlu Şubat 1943’teki makalesini, itaatkâr bir biçimde, ulusun, “aziz Şefine ve Şükrü Saraçoğlu hükümetine bütün kalbile müteşekkîr ve minnettar” olduğunu söyleyerek sonuçlandırır. 1909 karşı devrimine karşı verilen savaşta düşmüş askeri “şehitler”in ve ardından İTC kahramanlarının gömüldüğü *Hürriyet-i Ebediye Tepesi*’ndeki tören konuşmasını Hüseyin Cahid Yalçın

173 Yunus N. Abalıoğlu, “Talat Paşa Türk vatanının kucagında”, *Cumhuriyet*, 26 Şubat 1943, s. 1 ve 3; Papen’in taziye telgrafı aynı sayının 2. sayfasında. Günlük *Tasvir-i Eşkâr* gazetesinden Orhan Seyfi, 18 Şubat 1943, Yunus N. Abalıoğlu, Robert W. Olson, “The Remains of Talat: A Dialectic between Republic and Empire”, *Die Welt des Islams* 26 (1986): 47-49’da alıntılanıp özetleniyor; Jäckh, *Rising Crescent*, s. 8, 95.

174 Bu bağlamda, kendisini ve mirasını savunmak için, 21. yüzyıl başında, 1980’lerden bu yana Türkiye’nin derin devletiyle bağlantılı küçük bir partinin lideri olan Doğu Perinçek ve Kuzey Kıbrıs eski Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş tarafından, bir “Talat Paşa Komitesi” kurulmuştur. İktidarının ilk yıllarında Perinçek’le anlaşmazlık içinde olan AKP rejimi, 2010’larda Perinçek’i ve pozisyonunu büyük ölçüde desteklemiştir. “‘Talat Pasha Organization’ to Protest against Recognition of ‘Armenian Genocide’ in Germany”, *Today.az*, 16 Şubat 2006; “Talat Pasha Committee Holds Genocide Conference”, *Hurriyet Daily News*, 16 Nisan 2007; Alan Cassidy, “Doğu Perinçek’s sonderbare Welt”, *Tages-Anzeiger*, 3 Ocak 2017.

yaptı. Yalçın, ITC tek-parti rejiminden Türkiye Cumhuriyeti'ne giden sürekliliği şahsında cisimlendiren bir diğer kıdemli gazeteci ve eski ITC mensubuydu. Defin törenine, Alman Konsolosu Franz von Papen ve Türk Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun (1910'larda ITC'nin desteklediği Türk Yurdu örgütlenmesinin mensubuydu) bir temsilcisinin yanında Ahmed Emin Yalman da katıldı.

1996'da Enver'in kalıntıları Tacikistan'dan geri getirildi ve bunu diğer önemli ITC mensuplarının kalıntıları izledi: Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndeki Talat'a katıldılar ve kesin olan o ki, ITC'nin ve Birinci Dünya Savaşı'nın bütün huzursuz hayaletlerini yeniden Türkiye'ye taşıdılar. Bu hayaletler kaybolmadı. Kimi vaatkâr hareketlere rağmen, Türkiye'de ne 1940'ların sonlarındaki ne de 1990'lardaki küresel geçiş dönemi, öz-eleştirel kamusal tarihe yaslanan gerçek ve kalıcı bir demokratik başlangıç için bir fırsat penceresine dönüştü.

Cenazesi Nazi Almanyası'ndan Türkiye'ye getirildiğinde Mehmed Talat, kamusal Türk tarihinde önde gelen olumlu bir figür olarak bütününü rehabilite ve inşa edilmeye başlamıştı. Bu, ilk bakışta varsayılabileceği gibi, Adolf Hitler ve İkinci Dünya Savaşı'nın kasvetli zamanlarında olana benzer gelip geçici bir lahza değil, Türkiye'nin, Soğuk Savaş'ın ilk zamanlarında Amerikan himayesi altında çok partili bir rejime geçişi sırasında, dolayısıyla, Batı'nın Türkiye'ye yönelik jeo-stratejik saikli, kararsız, yüzeysel yöneliminin başladığı bir esnada esastan vuku bulan bir sürecin başlangıcıydı. Farz edilen bu yön değişikliği, bu sebeple, sürdürülebilir bir demokrasiye evrilmeydi. İhtilafli konularda eleştirel tarih ve yapıcı vicdan muhasebesi namevcuttu ve yeni dostlar ve müttefikler de bunları talep etmiyor, bunları desteklemiyordu. (Kuramsal) fırsat Amerikan diplomasisi tarafından heba edildi.¹⁷⁵

Fakat 1945 sonrası dönemin yeni özgürlükleri, 1943'te bir Türk-Alman ortak girişimi olarak başlamış sürecin tamamlanmasına hizmet etti: Talat'ın rehabilitasyonu. Bu süreçte, şimdi, eski ITC mensuplarının çeşitli yayınları, bilhassa Talat'ın –eski çalışma arkadaşı ve sözcüsü Hüseyin Cahid Yalçın tarafından yayımlanan– kendi anıları da eşlik ediyordu. Bunu, pek çok diğer nedamet getirmemiş İttihatçı'nın “toplum önüne çıkma”sı izledi. Söz konusu kişiler, Kemalist ikazlar ve baskıdan korkmak durumunda kalmaksızın, Talat'ın uzun süre gizli tutulmuş dönemine ilişkin anılarını yayımladılar (birçoğuna bu çalışmada atıfta bulunmaktadır). Gösterişli bir biçimde olmasa da bu yayınlar, çağdaşlarına, Türk ulus-devletinin Kemalizm öncesi hazırlıklarını ve 1913'te başlayan ilk “kurtuluş savaşı” ya da “istiklâl harbi”ni hatırlattı. 1919-1922 savaşlarının çok öncesinde, Anadolu'da kısıtlamasız bir Türk-Müslüman hâkimiyeti için mücadele vermişlerdi.

175 Karş. Kieser, *Nearest East*, s. 124-130.

Talat'ın, 1943'te tetiklenen rehabilitasyonuna bizzat Türkiye'de, soldan ya da sağdan veyahut yeni çok partili sistem içinde kendilerine yeniden kamusal alan bulan İslâmî ve İslâmcı çevrelerden ciddi bir itiraz olmadı. Buna mukabil, Kemalistlerin (örneğin Yusuf Bayur) ve siyasi yelpazenin karşı kutbundaki İslâmî cenahın İTC'ye dönük iyi bilindik bazı eleştirileri kendine yer bulmuştu. İzleyen o yıllarda Türkiye'de pek çok cami, okul ve cadde, Atatürk'ün selevi Talat Paşa'nın ismini aldı. Bununla birlikte, 20. yüzyılın sonuna değin benzersiz hürmeti gören bizzat Atatürk'tü. 1945 sonrasında daha müreffeh ve daha demokratik bir sisteme giden yol, başından itibaren, son Osmanlı on yılının hayaletleri tarafından gölgelenmişti.

Gazeteci ve yayın yönetmeni Hüseyin Cahid Yalçın ve Talat'ın anılarını 1946'da yayımlayan Enver Bolayır, Talat'ın kamusal imgesinin çerçevesini kalıcı bir biçimde çizdiler. Yalçın, baskıya yazdığı başlangıçta, "Talât Paşa vatanını çok seven, vatanının hayrı ve selâmeti uğrunda nefsine varıncıya kadar herşeyini feda etmeğe daima hazır bulunan bir şahsiyetti" diye yazıyordu. Bununla beraber, daha önceleri *Tanin* anıları basmayı değerlendirmeye aldığında, Talat'ın "o devrin en acı vakalarından biri" ile bağlantısının, sorumluları bunu yapmaktan alıkoyduğunu itiraf ediyordu. Bolayır, anıların aynı baskısına yazdığı önsözde, Talat'ın, "Türk tarihinin yetiştirdiği nadir devlet adamlarından biri" olduğunu belirterek devam ediyordu. "Talât Paşa, Türk tarihinin yetiştirdiği nadir devlet adamlarından biridir. Osmanlı sadrazamları arasında memleket severliği, dürüstlüğü, zekâsı ve çalışması kendisine cidden yüksek bir mevki temin etmiş olan bu Türk büyüğü ... Talât Paşa, birinci Cihan Savaşından sonra bu kitabı yazmakla hem kendisini, hem lideri olduğu İttihat ve Terakki Fırkasını, hem de Türk milletini dünya umumi eskârı karşısında müdafaa etmiştir. Bu kitap okunduğu vakit o zamanki düşmanlarımızın hakkımızda uydurdukları iftiraların ne kadar çirkin ve esassız olduğunu bütün çıplaklığı ile anlamak kabildir. Yazıma son verirken merhum Talât Paşanın büyük varlığı karşısında hürmetle eğilirim."¹⁷⁶

Bolayır, Talat'ın halesi karşısında bugüne değin saygıyla eğilen pek çok başkalarını temsil eder. Aynı ruhla, Talat'ın anıları pek çok yeniden baskı gördü. Türkiye'den uzakta, 1940'ların ve 1950'lerin Birleşik Devletleri'nde olan Ernst Jäckh, 1910'larda sempati duyduğu ve on yıllar sonra da aynı hislerle yaklaşıma devam ettiği Talat'la uzlaşma içindeki önemli bir siyasi-akademik ses haline geldi. 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca ve 1950'lerde de Türkiye'nin jeo-stratejik benzersizliğini vurgulayan Jäckh, 1940'tan itibaren Columbia Üniversitesi'nde kamu hukuku ve idare profesörüydü ve 1948 yılında burada Orta Doğu Enstitüsü'nü kurdu. Türk-Amerikan dostluğuna arka çıkışı, eski müdafaası olan Türk hayranlığıyla uyum içindeki analizleri-

176 *Talat Paşa'nın hatıraları*, der. Yalçın ve Bolayır, s. 5-8.

ne yaslanıyordu. 1944'te, Talat'tan sitayişle bahsedip kalıntılarının Türkiye'ye nakledilmesini memnuniyetle karşıladıktan sonra, "Jön Türklerin devriminin tuhaf sonuçları oldu" diye yazıyordu. "Bir kurtuluş savaşına ve ulusal bağımsızlığın tesisine ... önayak oldu. Jön Türklerin deneyiminin, bugün Türkiye'yi Mihver ordularını yenmek üzere sıraya dizilmiş kuvvetlerin yanı sıra yerleştiren dış politikanın rotasını adeta belirlediği söylenebilir."

Jäckh'in düşünce çizgisinde; lider merkezli, Kemalist, tek-parti hükümeti, "demokrasi yanlısı barış aşığı bir güç"tü. Övgüyle karşılanan kitabı *Yükselen Hilal* (1944), 1911 yılında aynı başlıkla basılan Almanca orijinaline dayanıyordu (iki yıl içinde Türkçe tercümesi de yayımlanmıştı). Bu kitapta, Tehlerian'ın 1921'deki yargılamasına da yer verip "jüri tarafından suçun inkârı" karşısında duyduğu tepkiyi dile getirdi ve jürinin Alman hükümeti tarafından manipüle edildiğini iddia etti. "Dışişleri Bakanının [Friedrich Rosen] 'Almanya'nın Türk dostluğuyla bir işi asla olmaz' diye kendinden emin bir biçimde konuşması boşu boşuna değildi. Bu, 1921'deydi. 1944'te, Alman dostluğuyla hiçbir işi olmayacak olan Türkiye'dir."¹⁷⁷ Ardından abarttığı bu iddia, dayanıksız bir tartışmayı ortaya koyuyordu: Türkiye'den Mihver'e yönelik destek, hükümetin en üst kademesinden gelmemişse de coşkulu olmuş ve Birinci Dünya Savaşı'nın dirençli ideolojik unsurları üzerine inşa edilmişti. Hitler'in kaderinin ne olduğuna bir kez karar verildiğinde ve Stalin, çıkarıcı bir yaklaşımla, Ermeni Sorunu'nu yeniden canlandırıldığında, fırsatçılık, Türkiye'nin yüzünü İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Batı'ya çevirdi. Demokrasiye yönelik inanç ve istek, başından itibaren, her iki tarafça da ikinci dereceden görüldü.

1945 sonrası düzenle ilgilenen muteber ve yapıcı bir siyaset bilimi, Jäckh'inkinden daha fazla sahipsiz tarihsel irfan talep eder. 21. yüzyıldaki yeni girişimlerin, uzun bir gecikmeden sonra, mahcubiyet yaratabilecek temel hakikatlerin alçak gönüllü bir biçimde tanınmasına ihtiyacı vardır. İTC'nin "Yeni Türkiye"sine ve "Türkler için Türkiye"sine benzer olan "Türkiye'yi yeniden büyük bir ülke yapmak" iddiası, Jäckh başka türbüsünü iddia etmeye devam etmiş olsa da bir çıkmaz sokak olarak kendini göstermiştir. Jäckh, kendini liberal Amerika'ya ve onun 1945'ten sonraki yarı-emperyal rolüne –zihinsel haritalarını pek gözden geçirmeksizin– entegre etmeyi başarmış Wilhelmci bir egemen jeo-stratejist edasıyla, kurbanları görmezden gelmiştir. Sonuç olarak, geriye kalan tek yapıcı yaklaşım, bir yüz yıldan fazla zaman önce olduğu gibi, –farklı ya da daha küçük olsa da– Türkiye'yi gerçekten anayasal bir ülke haline getirmek ve böylece 1908 Osmanlı baharının en iyi ruhlarını ve 21. yüzyılın en iyi standartlarını onurlandırmaktır.

Bir yüzyıl sonrası, anlamak ve bir neticeye varmak için en uygun zamandır. Talat Paşa ve Jön Türk arkadaşları; imparatorluktan ve onun yenilmez, yapısal, modern öncesi hâkimiyetinden zamanında, sağlıklı ve sancılı bir kopuş sağlamakta başarısız oldular. Osmanlı İmparatorluğu'na liderlik ettikleri sırada, 1910'larda, şiddetli ıstırapı yaygınlaştırmakla kalmadılar, bu ıstırapı alevlendirdiler de. Özdeşleştikleri başlıca unsurlar olan imparatorluk ve millet için, öfkeyle ve kinle mücadele ettiler. Küçülen ama mutlak şiddete başvurmaksızın makul bir biçimde koruyabilecekleri topraklarda anayasal idare için mücadele etmeyi ise es geçtiler. Şayet çok dikkatli ve itinalı bir yeniden değerlendirmeye ihtiyaç duyan kalıcı sonuçları olmasaydı, bir yüz yıl sonra, bu hataları yabana atmak cazip görünebilirdi (o çağda da bunu yapanlar bir hayli fazlaydı!).

Talat'ın, –bu çalışmanın terminolojisine göre sağ– radikal ulusalcı devrimciliğe öncülük eden çevresi, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Bolşeviklerle geçici bir mantık evliliği yaşadı. Uzun bir süre ve yanlış bir değerlendirmeyeyle periferiye ya da “Doğu”ya ait görünen bu beraberlik, dünya savaşları çağının geniş Avrupa'sı için paradigmatik olduğunu kanıtladı. Bu beraberliğin (çözülecek olsaydı bile) çözülmemiş meseleleri İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı küresel kopuştan sonra da varlığını devam ettirdi ve günümüz Ortadoğu'sunun –değişikliğe uğramış– karışıklıkları açısından belirleyici oldu. Şimdi herkes için görünürlüğe sahip olan bu eski meseleler, küresel siyasette ön plana çıkıyor. Talat ve ekibi, arkalarında, bir yüz yılın dahi iyileştiremediği yaralar bıraktı. Bu yaraları kurbanların varisleri ne affedebildiler ne de untabildiler, zira böylesi bir iyileşmenin ön ko-

şulu olan muteber bir kabul namevcuttu. Talat'ın ölümünün ardından, erken dönem muhalif Jön Türklerin yakın bir Ermeni arkadaşı tarafından dilendirilen "Ülkelerinin gerçek menfaatlerinin farkında olan Türkler, bu eski bakanı iyi devlet adamları arasında saymayacaklar" umudu (bkz. Altıncı Bölüm, "Ölüm ve Almanya'yla Türkiye'de Ölümden Sonraki Hayat" başlığı) hâlâ gerçekleşmiş değildir.

Osmanlı'dan sonraki yüz yılda göreli refah ve demokratik açılım dönemleri hepten yok değil idiyse de Jön Türklerin tek parti liderleri, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, arkalarında tehlikeli ölçüde bölünmüş bir toplum bırakmışlardır. Bu toplum, siyasi şiddete meyilli ve Osmanlı'nın kargaşa döneminde uygulanan şablonları yinelemeye yarı-mahkûm olmuştur. Tarih açıklığa kavuşturulmadan kaldığı ve vicdan muhasebesinde isteksizlik gösterildiği (elbet, Osmanlı sonrasında, 1910'ların kargaşasında ortaya çıkan devletlerde bunun herhangi bir emaresine rastlandıysa) için, siyasi kültür de kendini pişmanlıktan azade ve açıkça kötücül örüntülerden özgürleştirememiştir. Kemalizm, ITC aşırılıkçılığının başardıklarından istifade etmiş, böylelikle bu aşırılıkçılıkla örtük bir biçimde özdeşleşmiş, bunu yaparken içkin kötücüllükle yüzleşmemiştir. Talat'la ilgili şöylesi bir tarihsel özet moral verici değildir, ama öğretici olacağı umut edilebilir: Uzun vadede, Talat'ın mirası bugün Türkiye'de ve Türkiye'nin etrafında bazı siyasetlerin neden yanlış gitmiş ve hâlâ da yanlış gitmekte olduğunu anlamamıza yardım eder; fakat aynı zamanda, terör, şiddet ve çöküş bir son verilmesinin ardından olsa bile, bu mirası dışlamak mümkündür ve böylece hangi yöne gidilmesi gerektiğini de gösterir.

Bu çalışma Talat'ı yargılama değil, onu keşfetme, hatta sonsuzluk boyutu dikkate alındığında, onu uğurlama amacını taşımıştır. Bir tarihçi ve "geçmiş üzerine uzman" biri olarak, tarihsel vedaların değerini ve erdemini takdir etmeyi bilirim. 2010'larda Türkiye, post-Kemalist bir ülke haline geldi. Bu ülke, 21. yüzyılın başından itibaren, sadece İkinci Dünya Savaşı sonrası doğrultusunu değil, aynı zamanda yeni, daha isabetli, temel menzilini de kaybetmiş olmanın tehlikesiyle karşı karşıya. Bu menzil, Avrupa Birliği'ne katılım ve AB standartlarının uygulanması. Buna ulaşılabilseydi, 1908 Osmanlı baharının demokratik ideallerinin canlanması da mümkün olacaktı. Yakın zamanlı bu kaybı müteakip, Türkiye yeniden ve belki de her zamankinden daha fazla, bir yüz yıl öncesinin ölümcül kopuşlarının kıskacı içinde. Bu anlamda, Talat'ın hayaleti yaşamaya devam ediyor ve Türkiye'nin, 2000'lerde ziyadesiyle umut verici bir başlangıç yapmış olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) başına musallat olmuş durumda. Kişisel güç, parti çıkarları ve ideoloji demokrasinin üzerinde. Bir analistin yakın zamanda not ettiği üzere, bu, "bugün Türkiye'nin temel sorunlarından biri olmaya devam edi-

yor. AKP, hiç şüphesiz, bu sorunu icat etmedi, ama Türkiye'yi bütün dünyada saygı duyulan hakikaten demokratik bir ülkeye dönüştürmeyi denemek yerine, bu sorunun üzerine eklemeler yaptı".¹ Güç ve yozlaşmanın yanı sıra emperyal açıdan tarafgir bir milliyetçiliğe / dinciliğe başvurulması ("yeni-Osmanlıcılık") 2010'ların sonunda siyaseti yeniden hastalıklı hale getirdi.

Türk ulus-devletinin ilk kurucu dönemi olan Mehmed Talat Paşa'nın dönemi, akademik araştırmalarda ve genel tarihte uzun bir süre üstü kapalı kaldı. Dönemin aktörleri, ideolojik unsurları ve siyasi uygulamalarının üstü örtülünce ya da bunlar saptırılınca, izansız bir yeniden kullanıma ve yeniden özdeşleşime de açık hale geldiler. Bu hakikat karşısında, söz konusu aktörlerin hayatları ve siyasi kararları, tutarlı bir tarihsel yapıbozumuna ihtiyaç duyar.

Çok geniş ve çeşitli bilgileri sunan bir çalışma olmanın yanında, Talat'ın siyasi biyografisinin bu kitaptaki analizi, bu amaca hizmet etmeyi murat etmiştir.

1 Semih Idiz, "Turks Have Mixed Emotions about This Anniversary", *Turkish Daily News*, 18 Temmuz 2017.

Arşivler

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA, Osmanlı Devlet Arşivleri)
Central Zionist Archives, Kudüs (CZA)
Deutsche Bank, Tarih Arşivleri, Doğu İşleri, Frankfurt
Foreign Office Archives, Londra (FO)
Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi, Ankara (ATASE, Askerî Arşiv)
Musée du Vieux Montreux, Montrö, Louis Rambert'in günlüğü
Österreichisches Staatsarchiv, Viyana (Avusturya Devlet Arşivleri)
Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (PA-AA, Dış İşleri Bakanlığı Siyasal Arşivi)
SALT Araştırma, İstanbul (<http://saltresearch.org>)
Somerset Heritage Center, Aubrey Herbert Belgeleri
Türk Tarih Kurumu, Ankara, İsmail Enver Paşa Belgeleri (TTK)
Yale University Library, Ernst Jäckh Belgeleri

Yayınlanmış Derleme Kaynaklar

- Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*, der. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara, 1995.
Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, der. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2005-2008.
Der interfraktionelle Ausschuss 1917/18, 2 cilt, der. Erich Matthias, Düsseldorf, Droste, 1959.
Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, der. Wolfgang Gust, Springe, Zu Klampen, 2005.
Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, ed. Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy ve Friedrich Thimme, Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922-1927.
Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus: Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung, 11 cilt, der. Otto Hoetzsch, Berlin, Hobbing, 1931-1943.
Documents diplomatiques Français, 1914-16, 5 cilt, der. Jean-Claude Montant, Bern, Peter Lang, 2002-2017.

- Dokumente zur Geschichte des deutschen Zionismus 1882-1933**, der. Jehuda Reinharz, Tübingen, Mohr Siebeck, 1981.
- Emigrations turques des Balkans**, cilt 1: *Un exode turc*, der. Bilal Şimşir, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968.
- Frederic von Rosenberg: Korrespondenzen und Akten des deutschen Diplomaten und Aussenministers 1913-1937**, der. Winfried Becker, Müh, R. Oldenbourg, 2011.
- İttihadçı'nın Sandığı**, der. Murat Bardakçı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918): Recueil de documents**, der. Arthur Beylerian, Paris, Publications de la Sorbonne, 1983.
- Materials for the History of the ARF [Ermenice]**, 6-9. Ciltler, Beyrut, Hamazkayin Press, 2010-2011.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)**, 7 cilt, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1982-1992.
- Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrükesi**, der. Murat Bardakçı, İstanbul, Everest Yayınları, 2008.
- The Armenian Genocide** [Avusturya arşivlerinde], Müh, Institut für armenische Fragen, 1988.
- Anılar, Kişisel Belgeler, Anı Niteliğinde Metinler**
- Ahmed İzzet (Furğaç), *Feryadım*, 2 cilt, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.
- Ali Münif, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, der. Taha Toros, İstanbul, İsis Yayınları, 1996.
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, TTK, 1988.
- Atatürk, Kemal, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2 cilt, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- *Nutuk: Vesikalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, 1991.
- Atay, Faliş Rıfkı, *Çankaya*, İstanbul, Pozitif Yayınları, t.y.
- , *Mustafa Kemal'in ağzından Vahdettin*, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2013.
- , *Zeytinadağı*, İstanbul, Bates, 1981.
- Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*, New York, Vintage Books, 2009.
- Ballobar, Conde de, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, der. Eduardo Manzano, Moreno ve Roberto Mazza Londra, I. B. Tauris, 2011.
- Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş*, 8 cilt, İstanbul, Sabah kitapları, 1997.
- Bernstorff, Johann H., *Erinnerungen und Briefe*, Züriş, Polygraphischer Verlag, 1936.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979.
- Cemal Paşa, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, Müh, Drei Masken Verlag, 1922.
- Dersimi, Nuri, *Hatıratım*, Stockholm, Roja Nö, 1986.
- , *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Halep, Ani Matbaası, 1952.
- Der Yeghiayan, Zaven, *My Patriarchal Memoirs*, Barrington, Mayreni, 2002.
- Einstein, Lewis, *Inside Constantinople: A Diplomat's Diary during the Dardanelles Expedition*, der. Ara Sarafian, Londra, Gomidas, 2014.
- Elkus, Abram I., *The Memoirs of Abram Elkus, Lawyer, Ambassador, Statesman*, Londra, Gomidas, 2004.
- Emmanuilidis, Emmanuil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları*, İstanbul, Belge Yayınları, 2014.
- Faiz al-Huseyin, *Martyred Armenia*, Arapçadan tercüme, New York, George H. Doran, 1918.
- Filmer, Cemil, *Hatıralar: Türk Sinemasında 65 yıl*, İstanbul, Emek Yayınları, 1984.
- Graves, Robert, *Storm Centers of the Near East: Personal Memories, 1879-1929*, Londra, Hutchison, 1933.
- Hafız Hakkı, *Hafız Hakkı'nın Sarıkamış günlüğü*, der. Murat Bardakçı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Hayri, Mustafa, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke günlükleri (1909-1922)*, der. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015 (Hayri'nin günlüğü olarak atıfta bulunulmuştur).

- Ibrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu ve 1/1 no'lu Ibrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul, Arba Yayınları, 1987.
- Ionescu, Take, *Souvenirs*, Paris, Payot, 1919.
- Kadri, Hüseyin Kâzım, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Kalmykow, Andrew D., *Memoirs of a Russian Diplomat: Outposts of the Empire, 1893-1917*, New Haven, Yale University Press, 1971.
- Kapancızade Hamit, *Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları: Kapancızade Hamit Bey*, der. Halit Eken, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2008.
- Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, İstanbul, YKY, 2010.
- , *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul, YKY, 2014.
- Künzler, Jakob, *In the Land of Blood and Tears: Experiences in Mesopotamia during the World War, 1914-1918*, Arlington, VA, Armenian Cultural Foundation, 2007.
- Kut, Halil, *Kutül-Amare Kahramanları: Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.
- Lemkin, Raphael, *Totally Unofficial: The Autobiography of Raphael Lemkin*, der. Donna-Lee Frieze, New Haven, Yale University Press, 2013.
- Lütfi Fikri, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, İstanbul, Arma Yayınları, 1991.
- Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, İstanbul, Örgün Yayınları, 2004.
- Mahari, Gurgen, *Burning Orchards*, Cambridge, BK, Black Apollo Press, 2007.
- Mehmed Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, 1-4. ciltler, Ankara, TTK, 2014-2015.
- Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Meyrier, Gustave, *Les massacres de Diarbekir: Correspondance diplomatique du Viceconsul de France 1894-1896*, Paris, Edition l'inventaire, 2000.
- Mızancı Murad, *Mızancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hâtıraları*, İstanbul, Marifet Yayınları, 1977.
- Morgenthau, Henry, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, der. Ara Sarafian, Princeton, NJ, Gomidas Institute, 2004 (Morgenthau'nun günlüğü olarak atıfta bulunulmuştur).
- Nogales, Rafael de, *Vier Jahre unter dem Halbmond: Erinnerungen aus dem Weltkrieg*, Berlin, Reimar Hobbing, 1925.
- Pekmen, Mahir S., *31 Mart Hatıraları: İsyan Günlerinde bir Muhallif*, Ankara, TTK, 2011.
- Pomiankowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich, Amalthea-Verlag, 1927.
- Rey, Ahmet Reşit, *Gördüklerim-Yaptıklarım*, İstanbul, Türkiye Yayınları, 1945.
- Ruppin, Arthur, *Arthur Ruppin: Memoirs, Diaries, Letters*, der. Alex Bein, New York, Herzl Press, 1972.
- Sâbis, Ali İhsan, *Harb hatıralarım*, 1, 2 ve 5. ciltler, İstanbul, Tan matbaası, 1943.
- Şahingiray, Mehmed Reşid, *Hayatı ve Hâtıraları*, der. N. Bilgi, İzmir, Akademi Kitabevi, 1997.
- Sanders, Liman von, *Five Years in Turkey*, Annapolis, United States Naval Institute, 1927.
- Sazonov, Sergej D., *Fateful Years, 1909-1916: The Reminiscences of Serge Sazonov*, Londra, Jonathan Cape, 1927.
- Sciaky, Leon, *Farewell to Salonica: City at the Crossroads*, Philadelphia, Paul Dry Books, 2003.
- Shiragian, Arshavir, *The Legacy: Memoirs of an Armenian Patriot*, Boston, Hairenik, 1976.
- Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaaım*, der. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2008.
- , *Talat Paşa'nın Hatıraları*, der. Hüseyin Cahid Yalçın ve Enver Bolayır, İstanbul, Güven Yayınları, 1946.
- Türkgeldi, Ali F., *Görüp İşittiklerim*, Ankara, TTK, 2010.

Yalçın, Hüseyin Cahid, *Siyasal Anılar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
Yalman, Ahmed E., *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1970.

**Araştırmalardan (çevrimiçi yayınlar ve yayımlanmamış doktora tezleri gibi başka çalışmalardan)
Seçki**

Adak, Hülya, "Identifying the 'Internal Tumors' of World War I: Talat Paşa'nın Hatıraları, or the Travel of a Unionist Apologia into 'History'", *Räume des Selbst: Selbstzeugnisforschung transkulturell*, der. Andreas Bähr vd., s. 151-169, Viyana, Böhlau, 2007.

—, "National Myths and Self-Narrations: Mustafa Kemal's Nutuk and Halide Edib's Memoirs and *The Turkish Ordeal*", *South Atlantic Quarterly* 102, no. 2/3 (2003): 509-527.

Adatepe, Sabine, "'Das osmanische Muster': Das frühe Ideal des M. Ziya (Gökalp) anhand ausgewählter Artikel in der Wochenschrift Peyman", *Strukturelle Zwänge-persönliche Freiheiten: Osmanen, Türken, Muslime; Reflexionen zu gesellschaftlichen Umbrüchen: Gedenkbuch zu Ehren Petra Kapperts*, der. Hendrik Fenz, Berlin, Walter de Gruyter, 2009.

Ahmad, Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Londra, Hurst, 2010.

Ahmad, Kemal M., *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Ankara, Berhem Yayınları, 1992.

Akçam, Taner, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2012.

Akçam, Taner ve Ümit Kurt, *The Spirit of the Laws: The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide*, çev. Aram Arkun, New York, Berghahn, 2015 [*Kanunların Ruhü: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012].

Aksakal, Mustafa, *The Ottoman Road to War in 1914*, New York, Cambridge University Press, 2008.

Aktar, Cengiz, *Ademimerkeziyet El Kitabı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

Allen, William E.D. ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, New York, Cambridge University Press, 2011.

Altınay, Ahmed Refik, *İki Komite, İki Kital*, Ankara, Kebikeç, 1994.

Anastassiadou, Meropi, *Salonique, 1830-1912: Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, Leiden: E. J. Brill, 1997.

Anderson, Matthew S., *The Eastern Question, 1774-1923*, New York, St. Martin's Press, 1966.

Arkun, Aram, "Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, der. Ronald G. Suny, Fatma M. Göçek ve Norman M. Naimark, s. 231-236, New York, Oxford University Press, 2011.

Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara, TTK, 2008.

Auron, Yair, *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide*, New Brunswick, Transaction, 2000.

Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmed İzzet Paşa: Askeri ve Siyasal Hayatı*, Ankara, TTK, 1997.

Babacan, Hasan, *Mehmed Talat Paşa, 1874-1921: Siyasal Hayatı ve İcrası*, Ankara, TTK, 2005.

Baer, Marc D., *Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turkish Jewish Converts*, Stanford, CA, Stanford University Press, 2010.

Bahaeddin Şakir, *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Ankara, Alternatif Yayınları, 2001.

Bali, Rifat N., *Devlet'in Örnek Yurttaşları (1950-2003)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009.

Bayur, Yusuf H., *Türk İnkılabı Tarihi*, 1-3. ciltler, Ankara, TTK, 1991.

Benbassa, Esther ve Aron Rodrigue, *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries*, Berkeley, University of California Press, 2000.

Ben-Bassat, Yuval, "Palestine's Population and the Question of Ottomanism during the Last Decade of Ottoman Rule", *World War I and the End of the Ottomans*, der. Hans-Lukas Kieser, Kerem Öktem ve Maurus Reinkowski, s. 149-165, Londra, I. B. Taurus, 2015.

- Ben-Bassat, Yuval ve Eyal Ginio, der., *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, Londra, I. B. Tauris, 2011.
- Ben-Gavriel, Moshe Y., *Jerusalem wird verkauft*, der. Sebastian Schirrmeyer, Wuppertal, Arco, 2016.
- Berhe, Simona, "Il fronte meridionale della Grande guerra: la Libia come teatro del primo conflitto mondiale", *Nuova rivista storica* 101, no. 3 (2017): 797-828.
- Berkes, Niyazi, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, New York, Praeger, 1959.
- Beşikçi, Mehmet, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*, Leiden, Brill, 2012.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, 2 cilt, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1990.
- Bjørnlund, Matthias, "When the Cannons Talk, the Diplomats Must Be Silent': A Danish Diplomat in Constantinople during the Armenian Genocide", *Genocide Studies and Prevention* 1-2 (Eylül 2006): 197-224.
- Bozarslan, Hamit, *Histoire de la Turquie: De l'Empire à nos jours*, Paris, Tallandier, 2013.
- , "Le Prince Sabahaddin (1879-1948)", *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 52, no. 3 (2002): 287-301.
- , *Violence in the Middle East: From Political Struggle to Self-Sacrifice*, Princeton, NJ, Markus Wiener, 2004.
- Bozkurt, Serhat, *Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak "Aşâir ve Muhâcirin Müdriyyet-i Umûmiyyesi"*, yüksek lisans tezi, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi, 2013.
- Çandar, Tevfik, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü*, İstanbul, İmge Yayınları, 2001.
- Cemil, Arif, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul, Arba Yayınları, 1997.
- Çetinkaya, Doğan, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey*, Londra, I. B. Tauris, 2014.
- Çiçek, M. Talha, der., *Syria in World War I: Politics, Economy, and Society*, New York, Routledge, 2016.
- , *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate during World War I, 1914-1917*, Oxon, Routledge, 2014.
- Clark, Christopher, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Londra, Penguin, 2012.
- Clayer, Nathalie, *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation musulmane en Europe*, Paris, Karthala, 2007.
- Cohen, Julia P. ve Sarah A. Stein, *Sephardi Lives: A Documentary History*, Stanford, CA, Stanford University Press, 2014.
- Dadrian, Vahakn ve Taner Akçam, *Judgement at Istanbul: The Armenian Genocide Trials*, New York, Berghahn, 2011.
- Dalby, Andrew, *Eleftherios Venizelos: Greece*, Londra, Haus, 2010.
- Denker, Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul, Arma Yayınları, 1992.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra, I. B. Tauris, 1998.
- Der Matossian, Bedross, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford, CA, Stanford University Press, 2014.
- Dowe, Christopher, der., *Matthias Erzberger: Ein Demokrat in Zeiten des Hasses*, Karlsruhe, G. Braun, 2013.
- Dressler, Markus, *Writing Religion: The Making of Turkish Alevi Islam*, New York: Oxford University Press, 2013.
- Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

- , *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Duran, Tülay, "Dünya Savaşı sonunda Türk diplomasisinin ilk başarısı: Brest-Litovsk harzırıkları", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 12, s. 67-68, 43-49; s. 69, 22-26; s. 70, 31-34 (1973).
- Efiloglu, Ahmet, *İttihat ve Terakki Azınlıklar Politikası*, doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Erickson, Edward J., *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency*, New York, Palgrave Macmillan, 2013.
- Esatlı, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1975.
- , *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, İstanbul, Bengi Yayınları, 2007.
- Finkel, Caroline, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923*, New York, Basic Books, 2005.
- Fischer, August, *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei: Türkische Stimmen verdeutscht*, Leipzig: Harrassowitz, 1922.
- Friedman, Isaiah, *Germany, Turkey, and Zionism, 1897-1918*, New Brunswick, Transaction, 1998.
- Gaunt, David, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, Piscataway, NJ, Gorgias Press, 2006.
- Gençer, Mustafa, *Bildungspolitik, Modernisierung und kulturelle Interaktion: Deutsch-türkische Beziehungen (1908-1918)*, Münster, Lit, 2002.
- Georgeon, François, *Abdulhamid II: Le sultan calife*, Paris, Fayard, 2003.
- Gerçek, Burçin, *Akıntıya Karşı: Ermeni Soykırımında Emirlerle Karşı Gelenler, Kurtaranlar, Direnenler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- , *Report on Turks Who Reached-Out to Armenians in 1915*, International Raoul Wallenberg Foundation, çevrimiçi yayımlanmıştır, 2015 (<http://www.raoulwallenberg.net/wp-content/filesmfl/1435335304ReportTurkishrescuerscomplete.pdf>).
- Gingeras, Ryan, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford, Oxford University Press, 2016.
- , *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Genio, Eyal, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath*, Londra, Hurst, 2016.
- Göcek, Fatma M., *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009*, New York, Oxford University Press, 2015.
- Gökarp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, der. Salim Çonoğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014.
- Gottschlich, Jürgen, *Beihilfe zum Völkermord: Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier*, Berlin, Ch. Links Verlag, 2015.
- Grassi, Fabio L., *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923: Kamuoyu ve Dış Politika*, İstanbul, YKY, 2003.
- Gürzumar, Osman B., "Die Übernahme westlichen Rechts in der Türkei vor 1926", *Revolution islamischen Rechts: Das Schweizerische ZGB in der Türkei*, der. H. Kieser, A. Meier ve W. Stoffel, s. 35-47, Zürih, Chronos, 2008.
- Hale, William, *Turkish Foreign Policy since 1774*, Londra, Routledge, 2013.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2011.
- , *Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2008.
- , *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, New York, Oxford University Press, 2001.
- , *The Young Turks in Opposition*, New York, Oxford University Press, 1995.
- Hartmann, Elke, *Die Reichweite des Staates: Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit im Osmanischen Reich 1869-1910*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2016.
- Helfferrich, Karl, *Die deutsche Türkenpolitik*, Berlin, Vossische Buchhandlung, 1921.

- , *Harb-i Umûmî'nin Menseileri*, İstanbul, Fratelli Hayim Matbaası, 1915. *Die Entstehung des Weltkriegs im Lichte der Veröffentlichungen der Dreiverbandmächte*, Berlin, Georg Stilke, 1915'in Osmanlıca tercümesi, Reşid Safvet [Atabinen].
- Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Londra, Harvill, 1950.
- Hobsbawm, Eric, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991*, Londra, Michael Joseph, 1995.
- Hosfeld, Rolf, der., *Johannes Lepsius-Eine deutsche Ausnahme: Der Völkermord an den Armeniern, Humanitarismus und Menschenrechte*, Göttingen, Wallstein, 2013.
- , *Operation Nemesis: Die Türkei, Deutschland und der Völkermord an den Armeniern*, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 2005.
- Hosfeld, Rolf ve Christin Pschichholz, der., *Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern*, Göttingen, Wallstein, 2017.
- Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley, University of California Press, 1967.
- Ihrig, Stefan, *Atatürk in the Nazi Imagination*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2014.
- , *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2016.
- İlkin, Selim ve İlhan Tekeli, "Kurtuluş Savaşı'nda Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten* 44 (Nisan 1980): 301-345.
- Jäckh, Ernst, *Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, and Tomorrow*, New York, Farrar & Rinehart, 1944.
- Jäschke, Gotthard, "Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft", *Die Welt des Islams* 16 (1934): 23-38.
- Jongerden, Joost ve Jelle Verheij, *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*, Leiden, Brill, 2012.
- Kaiser, Hilmar, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, Princeton, NJ, Gomidas Institute, 2002.
- , *The Extermination of Armenians in the Diyarbekir Region*, İstanbul: Bilgi University Press, 2014.
- , "Shukru Bey and the Armenian Deportations in the Fall of 1915", *Syria in World War I*, der. M. Talha Çiçek, s. 169-236.
- Kaligian, Dikran, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914*, New Brunswick, Transaction, 2012.
- Kasaba, Reşat, *The Cambridge History of Turkey*, cilt 4, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley, University of California Press, 1997.
- Kaynar, Erdal, *Ahmed Rıza (1858-1930): Histoire d'un vieux Jeune Turc*, doktora tezi, Paris, EHESS, 2011.
- Kechriotis, Vangelis, "On the Margins of National Historiography: The Greek İttihatçı Emmanouil Emmanouilidis - Opportunist or Ottoman Patriot?", *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries*, der. Amy Singer, Christoph Neumann ve Selçuk A. Somel, s. 124-142, Londra, Routledge, 2011.
- Kedourie, Elie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies* 7, no. 1 (Ocak 1971): 89-104.
- Kellogg, Michael, *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917-1945*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Kévorkian, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*, Londra, I. B. Tauris, 2011.
- , *L'extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916): La deuxième phase du génocide*, Paris, Bibliothèque Nubar, 1998.

- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013. *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei*, Zürih, Chronos, 2000'in gözden geçirilmiş ve genişletilmiş tercümesi.
- , *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*, Philadelphia, Temple University Press, 2010.
- , *Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008. *Vorkämpfer der "Neuen Türkei": Revolutionäre Bildungseliten am Genfersee*, Zürih, Chronos, 2005'in gözden geçirilmiş tercümesi.
- Kieser, Hans-Lukas ve Dominik J. Schaller, der., *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürih, Chronos, 2002.
- Kieser, Hans-Lukas, Mehmet Polatel ve Thomas Schmutz, "Reform or Cataclysm? The Agreement of 8 February 1914 regarding the Ottoman Eastern Provinces", *Journal of Genocide Research* 17, no. 3 (2015): 285-304.
- Kieser, Hans-Lukas, Kerem Öktem ve Maurus Reinkowski, der., *World War I and the End of the Ottomans: From the Balkan Wars to the Armenian Genocide*, Londra, I. B. Tauris, 2015.
- Koptaş, Rober, "Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın kalemlerinden 1914 Ermeni reformu ve İttihatçı-Taşnak müzakereleri", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 5 (Bahar 2007): 159-178.
- Köroğlu, Erol, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I*, Londra, I.B. Tauris, 2007.
- Kreiser, Klaus, *Atatürk: Eine Biographie*, Münih, C. H. Beck, 2014.
- Kühn, Thomas, *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*, Leiden, Brill, 2011.
- Kuran, Ahmet B., *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000.
- Kurt, Ümit, *Destruction of Aintab Armenians and Emergence of the New Wealthy Class: Plunder of Armenian Wealth in Aintab*, doktora tezi, Worcester, Clark University, 2016.
- Ladas, Stephen, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, Macmillan, 1932.
- Landau, Jacob M., *Tekinalp: Turkish Patriot*, İstanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1984.
- Levy, Avigdor, *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth through the Twentieth Century*, Syracuse, Syracuse University Press, 2002.
- Lévy, Noémi, *Ordre et désordres dans l'Istanbul ottomane, 1879-1909: De l'état au quartier*, Paris, Karthala, 2013.
- Mandel, N. J., *Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine: 1882-1914*, doktora tezi, Oxford, St. Antony's College, 1965.
- Mandelstam, André N., *Le sort de l'Empire ottoman*, Lozan, Payot, 1917.
- Mango, Andrew, *Atatürk*, Londra, John Murray, 1999.
- Mangold-Will, Sabine, *Begrenzte Freundschaft: Deutschland und die Türkei 1918-1933*, Göttingen, Wallstein, 2013.
- McMeekin, Sean, *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908-1923*, New York, Penguin Press, 2015.
- Meissner, Axel, Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien, Münster, Lit, 2010.
- Miller, Robert, *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire*, doktora tezi, Columbia University, New York, 2015.
- Moreau, Odile, *La Turquie dans la Grande Guerre*, Saint-Cloud, SOTECA.
- Mouradian, Khatchig, *Genocide and Humanitarian Assistance in Ottoman Syria, 1915-1917*, doktora tezi, Worcester, Clark University, 2016.
- Mühlmann, Carl, *Deutschland und die Türkei 1913-1914*, Berlin, Walther Rothschild, 1929.
- Nebelin, Manfred, *Ludendorff: Diktator im Ersten Weltkrieg*, Münih, Siedler, 2010.

- Nossig, Alfred, *Die neue Türkei und ihre Führer*, Halle, Otto Hendel, 1916.
- Philliou, Christine M., *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*, Berkeley, University of California Press, 2011.
- Plozza, Elmar, *Zwischen Berlin und Konstantinopel: Die diplomatischen Aktivitäten Alfred Nossigs für das zionistische Projekt*, yayımlanmamış, Lizentiatsarbeit, University of Zurich, 2004.
- Polatel, Mehmet ve Ugur Üngör, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Londra, Bloomsbury, 2013.
- Rabinowicz, Oskar K., *Vladimir Jabotinsky's Conception of a Nation*, New York, Beechhurst Press, 1946.
- Reindl-Kiel, Hedda ve Seyfi Kenan, der., *Deutsch-türkische Begegnungen/Alman Türk tesadüfleri*, Berlin, EB-Verlag, 2013.
- Reynolds, Michael, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- Şapolyo, Enver B., *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, Güven Yayınları, 1943.
- Sartiaux, Félix, "Le sac de Phocée et l'expulsion des Grecs ottomans d'Asie Mineure en juillet 1914", *Revue des deux mondes* 84 (Kas.-Ara. 1914): 654-686.
- Schaller, Dominik J. ve Jürgen Zimmerer, der., *The Origins of Genocide: Raphael Lemkin as a Historian of Mass Violence*, Londra, Routledge, 2009.
- Schneer, Jonathan, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict*, New York, Random House, 2012.
- Schrader, Friedrich, *Eine Flüchtlingsreise durch die Ukraine: Tagebuchblätter von meiner Flucht aus Konstantinopel*, Tübingen, J.C.B. Mohr, 1919.
- Sémelin, Jacques, *Purifier et détruire: Usages politiques des massacres et génocides*, Paris, Editions du Seuil, 2005.
- Seyffarth, Kai, *Entscheidung in Aleppo: Walter Rössler (1871-1929); Helfer der verfolgten Armenier*, Bremen, Donat, 2015.
- Şeyhun, Ahmet, *Islamist Thinkers in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic*, Leiden, Brill, 2015.
- Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Basingstoke, Macmillan, 1991.
- Sjöberg, Erik, *The Making of the Greek Genocide: Contested Memories of the Ottoman Greek Catastrophe*, New York, Berghahn, 2016.
- Soku, Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul, Kaktüs Yayınları, 2010.
- Somel, Selçuk A., "Melekler, vatanperverler ve ajan provokatörler: Mutlakiyet devri Diyarbakir okul gençliği, bürokrasi ve Ziya Gökalp'in idadi öğrenciliğine ilişkin soruşturma kayıtları (1894-1895)", Sabancı Üniversitesi, 2014. <http://research.sabanciuniv.edu/19474>.
- Stanislowski, Michael, *Zionism and the Fin de siècle: Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*, Berkeley, University of California Press, 2001.
- Suny, Ronald G., *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1972.
- Suny, Ronald G., Fatma M. Göcek ve Norman Naimark, der., *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 2011.
- Tekin Alp (Moiz Kohen Tekinalp), *Türkismus und Pantürkismus*, Weimar, G. Kiepenheuer, 1915.
- Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-i Şarkıyye Dairesi) Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1995.

- , *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul, Doğan Kitap, 2012.
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1968.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 44 cilt İslam Araştırma Merkezi (İSAM), 1988-2013.
- Türkmen, Zekeriya, *Velâyet-i Şarkîye Islahat Müfettişliği*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Ünal, Hasan, "Young Turk Assessment of International Politics, 1906-1909", *Middle Eastern Studies* 32 (1996): 30-44.
- Üngör, Uğur Ü., *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford, Oxford University Press.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, Yeni Matbaa, 1950.
- Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara, TTK, 1999.
- Varnaka, Andrekos, "French and British Post-War Imperial Agendas and Forging an Armenian Homeland after Genocide: The Formation of the Légion d'Orient in October 1916", *Historical Journal* 57, no. 4 (2014): 997-1025.
- Wasti, Syed Tanvir, "Halil Mentеше - the Quadrumvir", *Middle Eastern Studies* 32, no. 3 (1996): 92-105.
- Williamson, John G., *Karl Helfferich, 1872-1924: Economist, Financier, Politician*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1971.
- Yalçın, Hüseyin Cahid, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, İstanbul, Temel Yayınları, 2002.
- , *Talât Paşa*, İstanbul, Yedigün Yayınları, 1943.
- Yanıkdağ, Yüksel, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2013.
- Yeni Mecmua: Çanakkale özel sayısı 18 Mart 1918*, transkripsiyon der., İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2006.
- Yessayan, Zabel, *In the Ruins: The 1909 Massacres of Armenians in Adana, Turkey*, Watertown, AIWA, 2016.
- Zohrap, Krikor, *Collected Works*, der. Albert Charourian, Erivan, 2003; Ermenice.
- Zürcher, Erik Jan, der., *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, Leiden, Leiden University Press, 2015.
- , *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden, Brill, 1984.
- , "Young Turk Decision-Making Patterns", *Conseil scientifique pour l'étude du génocide des Arméniens, Le génocide des Arméniens*, s. 15-32, Paris, Armand Colin, 2015.
- , *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, Londra, I.B. Tauris, 2010.
- Zurlinden, Samuel, *Der Weltkrieg: Vorläufige Orientierung von einem schweizerischen Standpunkt aus*, 3 cilt, Zürich, Orell Füssli, 1917-1919.

- I. Karl (Avusturyalı I. Charles) 312
- I. Selim (Yavuz), Sultan 23, 24, 108
- II. Abdülhamid, Sultan 22, 23, 28, 33, 53, 75, 219, 308, 317
- II. Meşrutiyet dönemi 19
- II. Nicholas, Çar 67, 164
ayrıca bkz. çar
- II. Selim, Sultan 23
camisi (Selimiye Camii, Edirne) 23, 142, 143
- II. Wilhelm, Kayzer 33, 184, 305, 347
- V. Mehmed (Reşad), Sultan 26, 84, 90, 117
- VI. Mehmed (Vahideddin), Sultan 340
- VII. Edward, Kral 67
- 27 Mayıs 1915 tarihli Kanun-u Muvakkat 225
- 1909 karşı-devrimi 117, 378
ayrıca bkz. Nisan 1909 darbesi
- Abalıoğlu, Yunus Nadi 300, 372, 377, 378
- Abdullah Cevdet 105, 108, 131
ayrıca bkz. Cevdet
- Abdurrahman Nesib 121
- Abdülahad Nuri 248
- Abdülhalik 187, 210, 234-236, 241, 248, 372
ayrıca bkz. Renda
- Abdülkadir, Şeyh 367
- Abdülkerim 316-318
- Abdürrezzak Bedirhan 152
- açlık 57, 70, 178, 208, 221, 224, 225, 236, 242-245, 247, 249, 299, 343, 350, 354
- Adana 77, 83, 87, 89, 99, 110, 138, 151, 192, 213, 214, 222, 237
- adem-i merkeziyet 71, 279, 283
- Adıvar, Halide Edib 117
- Adom (Harutyun Sharigian) 99, 103
- Afganistan 359, 361, 364
- Afrika/Afrikalı 116, 166, 245, 321
- Ağayev/Ağaoglu, Ahmed 104, 281, 282, 284, 300
- Ahmed Cemal Paşa 114, 274
ayrıca bkz. Cemal
- Ahmed İzzet Paşa 92, 132, 141, 157, 158, 164, 165, 243, 345
ayrıca bkz. İzzet Paşa
- Ahmed Midhat 80
- Ahmed Muhtar 127
ayrıca bkz. Muhtar Paşa
- Ahmed Refik 223
ayrıca bkz. Altınay
- Ahmed Reşid 128
ayrıca bkz. Rey
- Ahmed Rıza 251, 253, 258
ayrıca bkz. Rıza
- Ahmed Tefvik 82
ayrıca bkz. Tefvik
- Ahmed Tefvik Paşa 345
- Akçam, Taner 10, 27, 143, 170, 228, 240, 244, 253
- Aknuni (Haçadur Malumyan) 82
- AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) 105, 376, 378, 384, 385
- Aleviler/Alevilik 24, 38, 98, 150, 194, 211, 335
- Ali Cenani 373
- Ali Haydar Paşa 255
- Ali Kemal 284, 363, 367
- Ali Mazhar 226, 227, 354
- Ali Münif 88, 97, 125, 126, 213, 214
ayrıca bkz. Yeğenaga
- Ali Sabit 232
- Ali Sâî (takma isim) 348
ayrıca bkz. Talat Paşa
- Ali Suat 245
- Almanya 11, 12, 21, 24, 26, 27, 29, 31, 33, 36, 37, 39, 40, 43, 47, 49, 54, 86, 96, 97, 114, 115, 118, 145, 146, 148, 149, 154, 155, 157, 159, 163, 164, 176, 177, 179-181, 183-186, 188, 189, 192, 200, 201, 203, 205, 206, 208, 209, 214,

- 239, 247-250, 253, 262, 263,
271, 273, 278, 285, 288, 289,
292-295, 297, 301-306, 308-
310, 313-316, 318-320, 322-
325, 327, 329, 333, 335, 337-
339, 341-343, 345-354, 360,
363, 365, 369-372, 377, 379,
381, 384
Aşırı Sağ 33, 313, 351
şizofrenisi 43, 288, 291, 349
Türk hayranlığı 369
Türkiye'yle ittifak 189, 262
yenilgiciliği 235, 270, 341
Altınay, 223, 260
ayrıca bkz. Ahmed Refik
amele taburları 225, 233
Amerikan misyonerleri 224
Anadolu 9, 11-13, 16, 24, 27,
28, 32, 33, 36, 40, 64, 65, 72,
89, 90, 92, 93, 96-98, 106-
108, 110, 116, 119, 129, 148,
150-153, 159, 160, 163, 164,
169, 171, 173, 177, 178, 182,
186, 190, 193, 208, 211-213,
216, 219-221, 224-226, 228,
238, 240, 242-244, 247, 252-
255, 265, 268-270, 273, 275,
280, 284, 293, 294, 296, 297,
301, 315, 317, 320, 324, 325,
328, 332, 336, 341, 342, 350,
352, 354-356, 358, 359, 361-
365, 367, 371-373, 375, 377,
379
Anadolu Demiryolları 33, 89,
96, 228, 367
anayasa 31, 34, 46, 57, 58, 68,
72, 77, 78, 80, 81, 83, 88, 89,
94, 95, 98, 99, 119, 121, 151,
200, 219, 275, 321
Andonian, Aram 244
Ankara 11, 30, 48, 49, 80, 84,
188, 195, 226, 227, 235, 255,
354, 356, 360, 363-365, 367,
368, 370, 372, 373, 375
anti-Semitizm 57, 167, 263,
285, 328, 337
ayrıca bkz. Yahudi karşıtı
ayrımçılık
Anzak 287
Apak, Rahmi 197
Arap Kongresi (1913) 283
Araplar/Arabistan 92, 117, 225,
255, 282-284, 330, 331, 355,
364, 367
Arazi Kanunnamesi (1858) 108
Arda, 61, 132, 133, 136
ayrıca bkz. Hacı Adil
Ardahan 57, 188, 198, 218,
271, 293, 311, 335, 361
Arendt, Hannah 267
ARF 65, 71, 73, 82, 84, 87, 89,
95, 99, 102, 103, 124, 149,
156, 157, 171, 182, 183, 189,
193, 212, 215, 273, 275, 295,
361, 366
ayrıca bkz. Ermeni
Devrimci Federasyonu
(Daşnaksutyun); Taşnak/
Daşnaksutyun
Arif Cemil 216, 355
ayrıca bkz. Denker
Armen Garo (Karekin
Pastırmacıyan) 120, 171,
172, 366
Arnavutlar/Arnavutluk 65, 66,
68, 69, 77, 91, 92, 122, 131,
138, 144, 145, 158, 167
Arslan, Mustafa Rahmi 61
ayrıca bkz. Mustafa Rahmi;
Rahmi
Asım (Vekil) 102
askerî mahkemeler, Osmanlı
38, 350
Asquith, Herbert H. 319
Astourian, Stephan 30
Aşair ve Muhâcirin Müdiriyyet-i
Umumiyesi 244, 248, 252
Atabinen, Reşid Saffet (Safvet)
33, 336, 372
ATASE (Askeri Arşiv, Ankara)
27, 188, 213, 223
Atatürk, Mustafa Kemal 142,
159, 168, 187, 210, 294, 297,
299, 300, 325, 330, 338, 345,
356, 361, 364, 372-378, 380
ayrıca bkz. Mustafa Kemal
Atay, Faliş Rıflı 328, 363, 372
Atıf Bey 227
ayrıca bkz. Bayındır
Atina 60, 172, 184
Avrupa 15, 16, 18, 19, 21, 24,
26, 27, 31, 37, 39-42, 44, 46-
51, 53-57, 62, 66, 67, 70,
72, 73, 76, 78, 79, 87, 88,
90, 92, 95, 103, 106, 107,
115-119, 123, 127-130, 132,
140, 142, 144, 145, 148-150,
153-155, 159, 160, 163, 164,
166-171, 175-177, 179-181,
187, 200, 202, 204, 205,
207, 258, 262, 265, 266,
270, 276-279, 282, 285, 288,
294, 297, 299, 306, 310,
311, 315, 321, 323-326, 328-
330, 332, 335-337, 348, 350,
352-355, 357, 358, 362, 364,
365, 371, 377, 383, 384
güzel çağ 48, 49, 167, 175,
177, 182, 263
ayrıca bkz. Geniş Avrupa
Avrupa merkezli tarih 44, 51
Avustralya 9, 287, 321
Avusturya(-Macaristan) 9, 24,
32, 56, 61, 79, 95, 131, 138,
144, 151, 152, 154, 164, 166,
167, 175, 176, 179, 192, 213,
214, 262, 276, 277, 291, 297,
305, 308, 310, 311, 314, 345
Ayasofya 137
Ayastefanos (Yeşilköy) 83-85
Aydın 170
ayrı barış 318
Azerbaycan 179, 186, 191, 197,
217, 239, 240, 270
Baas partileri 48
Babacan, Hasan 116, 115
Babâli 58, 79, 116, 127, 128,
132-134, 158, 184, 310
Babikyan, Agop 88, 89
Bağdat 229, 320, 370
Bağdat Demiryolları 96, 97,
189, 252, 308
Bahaeddin Şakir 12, 41, 54, 55,
63-66, 70, 71, 73, 75, 108,
189, 232, 313, 361, 367, 370
ayrıca bkz. Şakir
Bakı 335, 360
Balakian, Grigoris 30, 257
Balfour Bildirgesi 268, 287, 288,
293, 325-327, 331, 337
Balfour, Arthur J. 317
Balkan Birliği 125
Balkan Savaşları 11, 15, 24, 44,
51, 128, 130, 143, 147, 148,
150, 152, 162, 167, 171, 173,
175, 184, 217, 242, 296, 319,
355 375
Ballobar, Condé de 287
Basın ve Enformasyon Genel
Müdürlüğü 374
Basra 229, 327

- Batum 57, 188, 293, 311, 361
Antlaşması 331
- Bayar, Mahmud Celal 19, 168, 169, 187, 372
- Bayındır, Atıf 227
aynca bkz. Atıf Bey
- Bayur, Yusuf H. 34, 69, 345, 380
- Becker, Julius 278, 279, 327-329
- Bekir Sami 248, 365
aynca bkz. Kunduh
- Bektaşiler/Bektaşilik 24, 91
tekkeleri 24, 61
- Belçika 327
- Belger, Nihad Reşad 140
- Belgrad 60
- Ben-Gavriel, Moshe Y.
(önceden Eugen Hoeflich) 276
- Berchtold, Leopold 144, 154
- Berlin 11, 12, 22, 25, 33, 36, 42, 48, 87, 88, 96, 114, 117, 136, 148, 172, 183, 185, 192, 201, 206, 211, 241, 263-266, 269, 283, 285, 293-295, 300, 308, 313, 314, 318, 325, 326, 329, 330, 333, 337, 338, 340, 341, 343, 344, 347-350, 352, 355, 359-362, 366, 367, 369-371, 373, 377
Antlaşması 72, 79, 106, 107, 127, 129, 130, 149, 188, 224, 293, 353
Kongresi 57
- Bernstorff, Johann Heinrich 43, 207, 275, 305, 306, 308, 311, 317, 325, 327, 334, 335, 339, 343, 348
- Beşiktaş 58, 80, 197
- Bethmann Hollweg, Theobald von 99, 139, 144-146, 154, 220, 286, 306, 338
- Beyoğlu 97, 131, 254
- Beyrut 152, 277
- Bieberstein, Adolf Marschall von 93, 96, 99, 118, 145, 176
- Birgen, Muhittin 36, 40, 94, 104, 156, 165, 166, 216, 303, 317, 338, 372, 374
- Birinci Dünya Savaşı 11, 15, 16, 18, 19, 27, 28, 30, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 44, 46, 47, 49-51, 54, 55, 70, 97, 103, 114, 115, 135, 158, 159, 181, 200, 206, 215, 219, 223, 244, 250, 253, 263, 272, 273, 285, 288, 294-296, 299, 306, 308, 323-326, 335, 337, 349, 352, 355, 357, 359, 360, 362, 363, 372, 375, 377, 379, 381, 383
- Birleşik Devletler 45, 248, 304, 305, 312, 380
- Bitlis 34, 97, 149, 159, 160, 192, 194, 210, 212, 214, 216, 222, 225, 234, 235, 237, 238, 248
- Bleda 37, 62
aynca bkz. Midhat Şükrü
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) 30, 33, 36, 98, 108, 172, 190-192, 195, 212, 214, 215, 218, 222, 223, 230, 232-243, 246, 249, 252, 274, 277, 309, 327, 331
- Boer Savaşı 320, 321
- Bolayır, Enver 380
- Bolşevikler/Bolşevizm 331, 333, 350, 359-361, 383
- Bonaparte, Napoléon 56
- borçlar 136, 253, 299, 313, 339, 376
aynca bkz. Osmanlı borçları
- Bosna-Hersek 57, 79, 151
- Boston 366
- boykotlar, ITC'nin örgütlediği 151, 152, 168, 172, 250
- Bozarslan, Hamit 55, 306
- Bozkurt, Mahmut Esat 372
- Brest-Litovsk müzakereleri ve Antlaşması 293, 304, 309-311, 315, 318, 325, 326, 329, 331-333, 337, 360, 361
- Bulgaristan 53, 57, 58, 79, 125, 126, 131, 140, 142, 143, 151, 162, 184, 185, 308, 319, 332-334, 344, 345
- Bulgarlar 69, 143, 162
- Bükreş 257, 281
Antlaşması 115, 293
- Büyük Britanya 37, 50, 72, 86, 130, 189, 191, 202
- Büyük Oyun 188
- Canbolad (İsmail Canbolad ya da Canbulat) 62, 64, 261, 262, 318, 338
aynca bkz. İsmail Canbolad
- Cavid (Mehmed Cavid) Bey 26, 41, 60, 204
- Celal 94, 98, 100, 151, 168
aynca bkz. Bayar, Mahmud Celal
- Celal (Mehmed Celal) Bey 98, 248
- Celal Nuri 368
aynca bkz. İleri, Celal Nuri
- Cem (hiciv dergisi) 101
- Cemal (Ahmed Cemal) Paşa 61, 78, 87, 102, 114, 138, 139, 206, 207, 212, 237, 245, 248, 257, 268, 274, 286, 289, 327, 372
- Cemal Azmi 131, 241, 370
- Cevdet 105
aynca bkz. Abdullah Cevdet
- Cevdet (vali, Enver'in kayınbiraderi) 97, 195, 199, 208, 210, 212, 214, 215, 234-236, 241, 246, 368
- Chicherin, Georgy 361
- Churchill, Winston 16, 31, 41, 42, 47, 96, 117, 118, 176, 182, 202, 214, 215, 312, 319, 322, 323
- cihat 152, 178, 181, 188, 189, 198, 217, 225, 335, 360, 375
cihat olarak Birinci Dünya Savaşı 18, 32
ilanı (14 Kasım 1914) 35, 177, 181, 191, 196
Turan'a yönelik 346
- Crawford, David 155
- Curzon, George, Lord 86
- Czernin, Ottokar 311, 314, 315
- Çanakkale Boğazı 31, 32, 41, 180, 182, 191, 210, 211, 215, 224
- Çandar, Tevfik 16
çar 165, 166, 320
aynca bkz. II. Nicholas
- Çerkesler 230, 318
- Çukurova 254
- Dadaizm 353
- Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) 126
- Der Yegyayan, Zaven 193, 196, 270
- Denker, Arif Cemil 355
aynca bkz. Arif Cemil

Denktaş, Rauf 378
 Der Judenstaat (T. Herzl) 272
 Der Yegyan, Zaven (Ermeni patriği) 193
 Dersim 211, 227, 238, 239
 Deutsche Bank 33, 96, 97, 132, 163, 253, 262, 308, 348
 Deutsche Levante-Zeitung 307
 Develü 246
 devrim 16, 21, 48, 54, 59-61, 73, 75, 78, 90, 105, 160, 167, 274, 287, 296, 297, 309, 317, 318, 325, 359
 1908 devrimi 12, 25, 29, 60, 62, 71, 73, 76, 86, 98, 108, 109, 114, 116, 151, 179, 207
 Fransız Devrimi 90, 137
 Jon Türk Devrimi 17, 23, 54, 56, 68, 69, 76, 96, 114, 117, 264, 271, 273, 279
 karşı-devrim (Nisan 1909) 77, 80, 117, 378
 Kemalist 40, 376, 377
 devrimciler/devrimcilik 15, 32, 48, 60, 70-72, 75, 106, 109, 136, 158, 275, 322-324, 352, 359, 361, 362, 383
 ayrıca bkz. sosyalizm
 Deyr ez Zor 223, 242, 244-246, 248, 253
 Dicle 38
 Die Welt 280
 dilekçeler 93
 Dilman 210
 din özgürlüğü 57
 Disraeli, Benjamin 322
 Diyarbakır 38, 41, 53, 77, 83, 102, 104-110, 149, 150, 159, 192, 210, 224, 225, 228-232, 237, 238, 240, 242, 254, 255, 269, 299, 348, 372, 373
 Doğu politikası (Alman) 149
 Doğu Sorunu 27, 55, 130, 140, 148, 176, 178, 187, 220, 258, 308, 311, 312, 321, 323
 doğu vilayetleri 27, 32, 65, 94, 105, 108, 114, 141, 149, 150-153, 155, 165, 190, 195, 211, 216, 227, 232, 235, 242, 244, 294, 319, 361
 Dolmabahçe Sarayı 58, 126, 141
 dönme 60-62, 94, 204, 259, 373

Dörtü lütifak 308, 310, 325
 Dörtüöl 212-214, 219, 235
 Ebert, Friedrich 347
 Edirne 23, 24, 53-55, 58, 66, 68, 81, 114, 115, 124, 125, 130-135, 137, 140-146, 162, 166, 176, 192, 200, 215, 224, 319, 324
 Edremit 168, 170
 egemenlik (Türk) 44, 71, 93, 141, 156, 356
 Ehmann, Johannes 213
 Einstein, Lewis 268, 269
 Elkus, Abram 275, 286
 Elmaliyah, Abraham 274
 Emmanuilidis, Emmanuil 23, 26, 35, 85, 98, 100, 126, 134, 135, 153, 162, 171-173, 196, 203, 269, 293, 298
 emperyal tarafgirlik 199, 229, 376, 377
 Emrullah Efendi 100
 emval-i metruke 232, 243, 250, 251
 Enis Paşa 107
 Enver (İsmail Enver) Paşa 12, 17, 25, 32, 42, 63, 64, 104, 117, 171, 206, 208, 336, 340, 349, 372
 ayrıca bkz. İsmail Enver
 Ermeni malları 83, 228, 249, 253, 260, 298
 ayrıca bkz. emval-i metruke
 Ermeni Devrimci Federasyonu (Daşnaksutyun) 23, 65
 ayrıca bkz. ARF; Taşnak/ Daşnaksutyun
 Ermeni lobi faaliyetleri 95, 149
 Ermeni özerkliği 27, 32, 88, 213, 221, 292, 302
 Ermeni Patrikliği 244
 Ermeni Sorunu 27, 29, 32, 89, 105, 148, 187, 192, 220, 258, 287, 354, 381
 Ermeni soykırımı 10, 27, 30, 36, 144, 256, 262, 264, 272, 289
 ayrıca bkz. soykırım
 Ermeniler 11, 26, 28-35, 37-41, 43, 46, 51, 55, 57, 59, 65, 69, 70, 72, 83, 87-89, 93, 95, 96, 98, 99, 101-104, 107, 108, 124, 150, 152, 154-156, 168,

172, 173, 178, 180, 183, 186, 190-196, 199, 212-214, 216-242, 244-255, 257, 258, 260, 262-268, 270-281, 283, 286-288, 292, 298, 302, 305, 312, 313, 320, 322, 324, 328, 330, 332-335, 337, 340-342, 347-349, 353, 354, 358, 361, 366-371, 378
 Ermenistan 30, 152, 154, 155, 172, 189, 193, 262, 268, 271, 278, 285, 287, 292, 316, 326, 331, 333, 334, 362
 Esad Paşa 138, 281
 ayrıca bkz. Toptani
 Eskiçian, Hovhannes 248
 Eskişehir 223, 259, 260
 eşitlikçi çoğulculuk 292
 Evlad-ı Fatihan 23, 44, 72
 Ezidiler 38, 229
 fail travması, Ermeni Karşıtı 272
 faşizm 323, 336, 371
 fedai, ITC 65, 67, 81, 261
 federalizm 103, 105
 Ferid Paşa 85, 120
 Fetih (süre) 35
 Fevzi 210
 ayrıca bkz. Pirinçizade Feyzi
 Filibeli Hilmi 189, 239
 Filistin 16, 19, 39, 92, 100, 102, 114, 206, 212, 265, 268, 272-274, 276, 278-280, 284-287, 289, 316, 321, 325-331
 Filmer, Cemil 261
 Fitzmaurice, Gerald 273
 Fransa 33, 59, 72, 130, 133, 165, 176, 216, 337, 338
 Fransız Devrimi 90, 137
 Franz Ferdinand, Arşidük 24, 171, 175
 Friedman, Isaiah 274, 288
 Fuad Selim 316, 317
 Galiçya 207, 317
 Garo 171, 172, 366
 ayrıca bkz. Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan)
 Gates, Caleb C. 219
 Gazze 287, 327
 Gelibolu 18, 32, 207, 219, 296, 317, 320, 356, 378

- Geniş Avrupa 19, 44, 47, 49,
51, 78, 171, 326, 383
ayrıca bkz. Avrupa
- George, Lloyd 316, 317
- Genio, Eyal 143
- Girard, René 272
- Girit 79, 151
- Gladstone, William E. 322
- Goeben (savaş gemisi) 181,
182
- Gökalt 15, 30, 31, 35, 36, 41,
46, 49, 53, 54, 69, 75, 77,
78, 104-106, 109-111, 139,
152, 153, 181, 205, 206,
209, 217, 235, 269, 278,
284, 301, 323, 324, 330,
335-338, 346, 355, 356,
372, 373-376
ayrıca bkz. Ziya Gökalp
- Graves, Robert 61, 150, 155,
158, 160, 178, 179
- Grey, Edward 58, 86, 103, 184,
273
- Gulkevich, K. N. 142, 159
- Gust, Wolfgang 37
- Günther, Franz 367
- Gwinner, Arthur 163, 207,
253, 317
- Hacı Âdil 61, 132, 133, 136
ayrıca bkz. Arda
- Hafız Hakkı (Paşa) 64, 197,
209, 210
- Hafız İbrahim Efendi 59
- Hakkâri 225, 246
- Hakkı Paşa 99, 117
ayrıca bkz. İbrahim Hakkı
Paşa
- Halaskâr 122, 124
- el Halidi, Ruhi 86
- Hallaçyan, Bedros 89, 90, 100,
125, 126, 128, 131, 156
- Halep 107, 192, 212, 213, 221,
223, 227, 237, 242, 244, 246,
248, 249, 254, 359
- Halide Edib 117
ayrıca bkz. Adıvar, Halide
Edib
- halife-sultan/saltanat-hilafet
117, 364
- halife(lik)/hilafet 17, 18, 49, 53,
71, 82, 111, 117, 211, 257,
294, 320, 330, 336, 361, 362,
364, 375
- Halil (Enver'in amcası) 63, 210,
324, 334
ayrıca bkz. Kut
- Halil Bey 146, 280, 333
ayrıca bkz. Menteşe
- Hall, William 214
- Hamid (Kapancızâde Hamid) 48,
150, 178, 228, 260, 297, 302
- Hamid dönemi katliamları 198,
219
- Hamidcilik 54, 105
- Hamidiye Alayları 160
- Hanioglu, M. Şükrü 62-64, 70,
147, 373
- Harden, Maximilian 314
- Hardenbergstrasse (Berlin)
365, 366
- Harekât Ordusu 84, 85
- Harput 219, 236-238, 255
ayrıca bkz. Mamuretülaziz
- Hasan Fehmi 81
- Hasan İzzet Paşa 197, 209
- Hasan Tahsin (Uzer) 102, 131,
133, 186
- Hayfa 277, 284
- Hayri 35, 76, 77, 97, 109, 115,
117, 122-125, 127, 128, 131,
133, 136, 139, 141, 153, 154,
166, 169, 262, 310, 345
ayrıca bkz. Mustafa Hayri
- Hayri Paşa 67
- Hayriye Hanım 19, 21, 58, 97,
347, 366
- Hazar Denizi 342
- Hedwig Katedrali (Berlin) 350
- Helfferich, Karl 33, 96, 97, 313,
338, 339, 352
- Herbert, Aubrey 26, 297, 318,
319, 322, 324, 353, 359
- Herero 245
- Herzl, Theodor 272, 276, 328
- Hınçak 38, 149, 222, 273, 361
ayrıca bkz. Sosyal Demokrat
Hınçak Partisi
- Hınis 237, 238
- Hilmi Paşa 81, 86, 91
ayrıca bkz. Hüseyin Hilmi
- Hindistan 214, 323, 359, 361,
364
- Hintze, Paul von 342
- Hitler Darbesi 239, 371
- Hitler, Adolf 12, 47, 239, 268,
277, 338, 341, 371, 377,
379, 381
- Hüseyin bin Ali, Mekke Valisi
255
- Hochberg, Sami 283
- Hoff, Nicolai, General 160,
173, 187
- Hoffmann, Max, General 311
- Hofjudentum 267
- Holokost 266
- Holstein, Walter 38
- Huguenin, Edouard, Paşa 89,
90, 96, 97, 124, 133, 206
- Humann, Hans 37-39, 263, 352
- Huysmans, Camille 360
- Hürriyet Anıtı 12
- Hürriyet ve İtilâf Partisi 120,
121, 124, 127, 128, 137
- Hüseyin Cahid 12, 82, 126,
130, 303, 353, 372, 378-380
ayrıca bkz. Yalçın
- el Hüseyin, Faiz 255, 257
- Hüseyin Hilmi Paşa 64, 81
ayrıca bkz. Hilmi Paşa
- Hüseyin Kâzım 131, 153
ayrıca bkz. Kadri
- Hüseyin Mazhar 226
- Hüseyin Nesimi 232
- Hüseyinzâde Ali 120, 301
- Hız. Muhammed 196
- Ihrig, Stefan 26, 40, 263, 351,
371
- İlinden-Preobrazhenie
Ayaklanması (1903) 61
- Imhoff, Heinrich K. A., General
93
- Ionescu, Take 161
- Irak 16, 31, 48, 97, 172, 177,
207, 208, 280, 293, 317, 320,
327, 359
- Ishkhan (Nikoghayos
Mikayelian) 215
- İsrail, B., Talat'a mektubu 283
- İbrahim Hakkı Paşa 91
ayrıca bkz. Hakkı Paşa
- İç Makedon Devrimci Örgütü
(İMRO) 61, 65
- İflas, Osmanlı 57, 76, 141
- İhsan (Saray sekreteri) 170
- İleri, Celal Nuri 368
- İmam Yahya 92
- İncil 63, 249, 272, 326
- İngiliz hayranlığı 73
- İnönü, İsmet 12, 377

- insanlığa karşı suçlar 34, 369, 370
- intikamcılık 160, 162, 164
- İran, Kuzey 31, 177, 186, 188, 190, 193, 194, 196, 208, 210, 342
- İrlanda 320
- irtica/mürteci (İslâmi gericilik/gericiler) 80, 121, 304, 336
- İsa 268, 321, 327
- İshâk Sûkûti 107
ayrıca bkz. Sûkûti
- İslâmcı Enternasyonal, 1918 sonrası 70
- İslâmcılık/İslâmcılar 46, 47, 71, 75, 81, 83, 98, 100, 106, 166, 253, 273, 274, 281, 349, 355, 359, 360
- İTC'nin 99, 323, 374
ve Kemalistler 48, 53, 356
ayrıca bkz. pan-İslâmcılık; siyasi İslâm
- İslamlaşmak (Said Halim'in risalesi) 139
- İsmail Canbolad 62, 64, 261, 339
ayrıca bkz. Canbolad
- İsmail Enver 63, 64
ayrıca bkz. Enver (İsmail Enver) Paşa
- İsmail Hakkı 132, 136, 214, 261
- İsmail Yürükoğlu (ya da Yürükov) 58-60
- İsrail 9, 100, 265, 268, 276, 285, 312, 327, 329
- İstanbul 9, 11, 12, 16, 18, 21, 29, 31, 37, 39, 41, 43, 44, 48-50, 56-59, 64, 66, 68, 76, 78, 82-84, 86, 87, 90, 91, 96-99, 103-105, 109, 114-121, 125, 126, 128-133, 138, 142-146, 154, 159, 161-167, 169-173, 175, 176, 181, 183, 185-187, 189, 190, 193, 198, 200, 201, 203, 205-208, 210-212, 214-216, 219, 223, 224, 228, 232, 233, 241, 244, 246, 247, 253, 254, 258-261, 263-267, 269, 270, 273-277, 279, 281, 283-286, 289, 296, 297, 305, 306, 313-316, 318, 321, 326, 329-331, 334, 336-338, 340, 341, 343, 345-350, 352, 353, 356, 359, 363, 365, 367, 369, 370, 372, 373, 377
olağanüstü hal 77, 84, 85, 117, 124, 127, 137, 306
- İsviçre 9, 43, 59, 76, 85, 89, 103, 213, 248, 262, 271, 297, 307, 314, 316, 318, 350, 360, 369, 376
- İsviçre Medeni Kanunu 376
- İtalya 32, 47, 50, 54, 116-118, 120, 128, 131, 138, 162-164, 167, 176, 201, 214, 350, 356, 360
ve Ege adaları 163
- İTC 15-18, 22-27, 29, 32, 33, 35-41, 46-49, 51, 53, 54, 56, 59-62, 64, 65, 68-70, 72, 73, 75-96, 98-105, 108-110, 113-131, 133-136, 138-146, 149-153, 155-160, 162-169, 171, 173, 175, 176, 178, 180-182, 184-187, 189, 194, 196, 206-208, 210, 212, 214-217, 223, 226, 228-230, 234, 235, 239, 240, 250, 251, 258-262, 264-267, 271-274, 276, 278-281, 284, 288, 289, 291-294, 296-299, 301-306, 308, 310, 311, 313, 314, 316-331, 333-335, 338, 340, 342, 343, 345-356, 358-361, 363-365, 367, 368, 370-381, 384
ayrıca bkz. İttihat ve Terakkî Cemiyeti
- İTC Merkez Komitesi 23, 35, 85, 304
ayrıca bkz. Merkez Komite, İTC; İttihat ve Terakkî Cemiyeti
- İtilaf 31-34, 40, 48, 72, 117, 120, 121, 124, 127, 128, 130, 137, 152, 176, 177, 181, 185, 193, 202, 210, 215, 219, 223, 241, 276, 293, 294, 312, 323, 325, 330-332, 341, 350, 352, 362, 363, 367
ayrıca bkz. Üçlü İtilaf
- İttifak Güçleri 297, 298, 308, 310, 311, 313, 315, 325-327, 329, 331, 337, 342
ayrıca bkz. Üçlü İttifak
- ittihâd-ı anasır 129
- İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 82
- İttihat ve Terakkî Cemiyeti (İTC) 15, 22, 54, 59, 67, 71, 75, 76, 87
ayrıca bkz. İTC; Merkez Komite, İTC
- İzmir 32, 163, 168-171, 182, 227, 254, 279, 315, 328, 351, 362, 363
İTC şubesi 168
Yunan işgali 351
- İzzet Paşa 92, 137, 148, 298, 303, 348
ayrıca bkz. Ahmed İzzet Paşa
- Jabotinsky, Vladimir 272, 276, 282
- Jackh, Ernst 96, 262, 266, 270, 306, 309, 310, 351, 366, 367, 375, 376, 380, 381
- Jacobson, Victor 133, 267, 279, 281-283, 330
- Jagow, Gottlieb von 146, 163, 179, 189, 258, 263, 295
- Jakobenler 137
- Japonya 63
- Jäschke, Gotthard 361
- Jaurès, Jean 175
- Jön Türk Devrimi (1908) 17, 23, 54, 56, 68, 69, 76, 96, 114, 117, 264, 271, 273, 279
- Jön Türkler 17, 23, 53, 62, 76, 81, 87, 96, 107, 119, 125, 243, 258, 351, 381, 384
- Kâbe-i hürriyet 64
- Kabil 361
- Kadri, Hüseyin Kâzım 131, 153
ayrıca bkz. Hüseyin Kâzım
- Kafkas İslâm Ordusu 335
- Kafkaslar 27, 29, 31, 36, 44, 57, 70, 177, 182, 183, 188-192, 197, 202, 206-208, 240, 241, 270, 275, 287, 292-294, 315, 320, 324, 325, 331, 332, 334, 335, 337, 339, 342, 344, 347, 355, 358, 359, 364
- Kaiser, Hilmar 108, 227, 230, 234, 254, 261
- Kalmykow, Andrew 170
- Kamçıl, Auf 372
- Kâmil Bedirhan 212

- Kâmil Paşa** (general) 114, 128, 133, 134, 145, 319
ayrıca bkz. Mahmud Kâmil
Kâmil Paşa (sadrâzam) 79, 81
kapitülasyonlar (Osmanlı) 56, 184, 208, 224, 310
Kapp darbesi 352
Kara Kartal Nişanı 305
Kara Kemal 133, 205
Karabekir, Musa Kâzım, Paşa 345, 361
ayrıca bkz. Kâzım Karabekir
Karadag 57, 125, 128, 131, 138
Karadeniz 25, 188, 193, 200-203, 241, 294, 298, 324
Karakilise 331
Karakol örgütlenmesi 345
Karasu (Carasso), Emmanuel 100, 131, 259, 279, 329, 348
Karesi 168, 228, 230
kargaşa, Osmanlı 102, 108, 170, 277, 372, 384
Kars 57, 188, 218, 293, 311, 333, 335, 361
Kastamonu 236, 242
katliamlar (Ermeni karşıtı) 77, 82, 83, 87, 99, 148, 220, 222, 234, 250, 271, 353
Katolikos 149, 244, 245, 248
Kaufmann, Max R. 129
Kaya, Şükrü 372
Kayseri 212, 222, 242, 246, 255
Kâzım (Yüzbaşı) 140
Kâzım Karabekir 345, 361
ayrıca bkz. Karabekir, Musa Kâzım, Paşa
Kemalistler/Kemalizm 12, 15, 17, 18, 48, 53, 80, 110, 135, 272, 297, 335, 356, 361, 364, 373-380, 384
Kempner, Robert M. 370
Kévorkian, Raymond 9, 30, 38, 228, 260, 299
Kığı 238
Kırım 164, 315, 347
Kızıl Haç 129
Kızılbaş 24
Kızılçelebi 106, 335
Kilikya 213, 219, 244, 245
Killigil, Nuri 335
Koçgiri isyanı 363
kolera 129
komiteci(komitacı)/komitecilik 12, 22, 44, 53, 54, 63, 75, 76, 78, 97, 113, 136-139, 142, 145, 148, 160, 176, 177, 194, 237, 255, 271, 291, 352
komprador burjuvazi 167
Konya 38, 195, 213, 224, 242, 255
Kosova 54, 64
köle pazarları 178, 226
Köln 319
Kör Ali 80
Kudüs 86, 244, 248, 287, 327
Kunduh, Bekir Sami 365
ayrıca bkz. Bekir Sami
Kur'an 35, 63, 83, 100, 257, 298, 310
Kurban Bayramı 240, 344
Kut (Bağdat yakınında) 320
Kut, Halil 63
ayrıca bkz. Halil (Enver'in amcası)
Kühlmann, Richard von 275, 295, 305, 306, 311, 332
Künzler, Jakob ve Elisabeth 243, 271
Kürtler 16, 29, 57, 103, 152, 160, 172, 194, 199, 239, 242, 243, 354, 363, 374
Kütahya 227
Lahey 355
Layard, Austen Henry 57
Le Jeune-Turc (gazete) 173, 281
Lehmann-Haupt, Carl F. 277
Lemkin, Raphael 36, 37, 295, 370
Lenin, Vladimir İlyiç Ulyanov 47, 326, 360, 361
Leopold unvanı 262
Lepsius, Johannes 39, 149, 244, 264, 351
liberal parti 79
ayrıca bkz. Hürriyet ve İtilâf Partisi, Osmanlı Ahrar Fırkası
Liberalizm Karşıtı Enternasyonal 70, 324
Libya 50, 59, 116, 117, 119, 144, 176, 296
Lichtheim, Richard 172, 265, 267, 276, 278, 279, 283-287
Limni 62, 131, 146, 163
Lishansky, Yosef 277
Livadiya 164, 165, 281
Londra 86, 87, 97, 115, 117, 131, 135, 268, 280, 318
Antlaşması 136, 140, 142
Lossow, Otto von, General 334, 342
Lowther, Gerard 58, 95, 103, 273, 321
Lozan 115, 355
Lozan Barış Antlaşması (1923) 46, 51, 143
Ludendorff, Erich 314
Ludwig, Emil 25, 26, 31-33, 35, 40, 42, 43, 94, 262, 265, 291, 365, 369
Luxemburg, Rosa 349
Lübnan 16, 154, 184, 206
Lütfi Fikri 137-139
Lütfi Simavi 116, 122, 343, 346
Mahari, Gergen 193
Mahmud Bahri Paşa 148
Mahmud Kâmil Paşa (general) 232
Mahmud Muhtar Paşa 126, 127
Mahmud Şevket Paşa 114, 122, 135, 139, 280
Makedonya 28, 53, 60, 62-68, 73, 75, 81, 90, 114, 127, 140, 143, 150, 152, 155, 169, 172, 211
Makedonya Sorunu 67, 148, 169
Mallet, Louis 182, 321
Mamuretülaziz (Elazığ) 83, 102, 110, 149, 192
ayrıca bkz. Harput
Manastır 54, 64, 68, 94, 95, 122
Mandelstam, Andrew N. 154
Mansur Rifat 370, 371
Manukyan, Aram 193
Manyasizâde Refik 64
Mardin 107, 185
Marx, Karl 22
Mazhar Komisyonu 226
Mazliyah, Nissim 86, 100, 267, 279, 301, 330, 348
ayrıca bkz. Nissim Mazliyah
McMeekin, Sean 293
Mechveret Supplément Français (dergi) 64
Medine 143
Megali İdea 169
Mehmed Cavid 41, 60
ayrıca bkz. Cavid

- Mehmed Celal 248
ayrıca bkz. Celal
- Mehmed Cevad 87
- Mehmed Emin 373
- Mehmed Kâmil Paşa 114
ayrıca bkz. Kâmil Paşa
- Mehmed Reşid (Şahingiray, Dr.) 41, 59, 168, 169, 173, 224, 228, 242
ayrıca bkz. Reşid (Dr. Mehmed Reşid)
- Mehmed Rifat 86, 136
- Mehmed Sadık 116
ayrıca bkz. Sadık
- Mehmed Said Paşa 117
ayrıca bkz. Said Paşa
- Mekke 143, 255
- Mekteb-i Mülkiye 62, 98, 212
ayrıca bkz. Mülkiye
- Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 59, 64
- menkul kıymetler borsası ve ticaret 128, 132, 175
- Menteşe, Halil 27, 100
ayrıca bkz. Halil Bey
- Merkez Komite, ITC 15, 22, 23, 30, 35, 37, 41, 46, 68, 69, 75-77, 79, 81, 85, 90-93, 102, 104-106, 109, 117, 125, 130, 132, 133, 136, 144, 146, 152, 158, 189, 193, 196, 198, 203, 213, 230, 296, 298, 304, 306, 338, 361
ayrıca bkz. ITC Merkez Komitesi
- merkeziyetçilik 30, 278
- Mersin 83, 237
- mesihçilik 30, 335
- Meyrier, Gustave 106, 107
- Mezopotamya 178, 244, 294, 323
- Mısır 24, 50, 139, 176, 203, 206, 306, 323, 359, 367, 370
- Midhat Şükrü 120, 133, 141, 329
ayrıca bkz. Bleda
- Midilli 62, 131, 146, 163
- Mihver 381
- millet 11, 29, 41, 48, 56, 57, 59, 69-73, 81, 83, 99, 105, 106, 110, 114, 115, 123, 126, 127, 134, 136, 139, 148, 149, 151, 160, 164, 166, 171, 178, 196, 210, 212, 214, 215, 228, 239, 249, 269, 286, 296, 298, 300, 301, 313, 337, 338, 345, 347, 351, 354, 356, 363, 369, 373, 374, 380, 383
- millet-i hakime 72, 373
- Misak-ı Milli 359, 360, 364
- Montefiors, Francis 86
- Morgenthau, Henry 29, 32, 39, 196, 202, 203, 205-213, 216, 219, 250, 258, 263, 265, 266, 268, 270, 275, 278, 283, 286, 287
- Moses, Armando 265, 266
- Mouradian, Khatchig 221, 244, 245, 247, 249
- muhamir 32, 34, 44, 57, 115, 129, 151, 162, 164, 170, 171, 172, 238, 250
- Muhammed Ali 139
- Muhammed Arslan, Emir 82
- Muhtar (Gazi Muhtar) Paşa 123
- Musa Dağı 223
- Mussolini, Benito 47, 338
- Mustafa Atıf 242
- Mustafa Cemilpaşazade 230
- Mustafa Hayri 35, 76, 92, 158, 345
- Mustafa Kemal 36, 40, 49, 54, 62, 63, 68, 84, 117, 294, 318, 319, 325, 328, 330, 331, 343, 345, 355, 356, 358-365, 370, 371, 373-376, 378
ayrıca bkz. Atatürk, Mustafa Kemal
- Mustafa Rahmi 61, 62, 64, 315, 316
ayrıca bkz. Arslan, Mustafa Rahmi; Rahmi
- Musul 38, 236, 359
- Muşkara, Talat ("Küçük Talat" lakabıyla) 296, 361
- müdafa-i milliye 137
- Mühlmann, Carl 50, 310
- Mülkiye 178, 246, 258
ayrıca bkz. Mekteb-i Mülkiye
- Münih 239
- Mürzsteg Antlaşması (1903) 61
- Naciye Sultan 117
- Nahum, Haim 278, 279, 281, 283, 286, 287, 330
- Naim Bey 244
- Nasyonal Sosyalistler/Nasyonal Sosyalizm 38, 288, 323, 362, 371, 372
- Nâzım (Dr. Nâzım, Selanikli Nâzım) 41, 64-66, 279, 344, 366
- Nâzım Paşa (Harbiye Nâzım) 132, 133, 139, 140, 144, 157, 204, 318
- Necmettin Molla 153
- Necmettin Sadık 104, 303, 304, 336, 372
ayrıca bkz. Sadak
- Nemesis örgütlenmesi 366, 370
- Nessirni Bey, Hariciye Nâzım 295
- Netzah Yisrael Lo Yeshaker (NİLİ) 268
ayrıca bkz. NİLİ
- NİLİ 268, 274, 277
ayrıca bkz. Netzah Yisrael Lo Yeshaker
- Nisan 1909 darbesi 77, 80, 86, 304, 324
ayrıca bkz. 1909 karşı-devrimi
- Nissim Mazliyah 86, 100, 267, 279
ayrıca bkz. Mazliyah, Nissim
- Nogales, Rafael de 199, 225
- Noradunkyan, Gabriel 91, 127
- Nordau, Max 71, 276, 282
- Nossig, Alfred 39, 42, 197, 264-267, 329
- Nubar, Boghos, Paşa 149
- Nuh 41, 269, 318, 352
- Nureddin Paşa 324, 363
- Nuri Dersimi 209, 212
- Nur-u Osmaniye 120, 338, 339, 345
- nüfus mübadeleleri 143
ayrıca bkz. nüfus mühendisliği; soykırım
- nüfus mühendisliği 15, 44, 151, 162, 164, 195, 220, 242, 292
ayrıca bkz. nüfus mübadeleleri; soykırım
- Okyar, Ali Fethi 345
- Oltu 198
- Orbay, Hüseyin Rauf 345
- Orta Asya 188, 337
- Ortadoğu 16, 31, 202, 273, 310, 312, 317, 325, 326, 376, 377, 383

- Osmanlı Ahrar Fırkası 79, 82
Osmanlı baharı 23, 79, 381, 384
Osmanlı borçları 76
ayrıca bkz. borçlar
Osmanlı Düyun-u Umumiyesi 79
Osmanlı emperyal miti 299
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 54, 62, 64, 75
Osmanlı muhalif partileri
Kongresi (1907) 65, 71
Osmanlıcılık 99
yeni-Osmanlıcılık 385
Osmanlı-İsrail Birliği 265, 329
Osmanlı Meclisi 122, 172, 366
Østrup, Johannes 95, 96
Ozanian, Andranik 210
- Ömer Naci 62-65, 73, 103, 126, 189-191, 235, 239
Ömer Nâzım (Enver'in kayınbiraderi) 67, 117
Özgür Mason/Özgür Masonluk 60, 103, 273
- Pallavicini, Johann Markgraf von 154, 179, 180
pan-İslâmcılık 273, 281
Papazyan, Vahan 149, 212, 215
Papen, Franz von 378, 379
Paris 60, 64-66, 69, 71, 73, 97, 164, 175, 184, 258, 283, 352
Paris Barış Konferansı ve Antlaşmaları (1919-1920) 361, 362, 368
Parvus (Alexander Parvus, önceden İsrail Lasarewitsch Helphand) 103, 167, 250, 274
Perinçek, Doğu 378
Petrograd 324
Pilling, J. R. 316, 317
Pirinççizâde Arif 107, 108
Pirinççizâde Feyzi 102
ayrıca bkz. Fevzi
Plovdiv 126
Poale Zion 329
Polonya 39, 311, 362
Pomiankowski, Joseph 32, 154, 192, 213
proto-faşizm 110, 314, 323
- Qemali, İsmail 138
- Radek, Karl 360, 361
Rahmi 62, 78, 82, 102, 153, 168, 170, 182, 317
ayrıca bkz. Arslan, Mustafa Rahmi; Mustafa Rahmi
Rakka 244, 248
Rambert, Louis 76, 78, 79, 81-87, 90, 91, 93-95, 97, 99, 100, 115, 116, 118, 120-136, 138-140, 142, 144-146, 148, 158, 162-168, 170-172, 175, 183, 184, 190, 200, 201, 273
Ramgavar 149
Rathenau, Walther 43, 313, 314
Reform Antlaşması (1914) 224, 275
reform planı 154, 165, 187, 188, 192
1895 107
1912 149
1913 321
1914 159, 163, 208, 213, 228, 361
Renda, Mustafa Abdülhalik 187, 210, 248, 372
ayrıca bkz. Mustafa Abdülhalik
Reşid (Dr. Mehmed Reşid) 41, 59, 168, 169, 173, 229-232, 235, 240, 241
ayrıca bkz. Mehmed Reşid
Reval 67
Rey, Ahmed Reşid 128
ayrıca bkz. Ahmed Reşid
Rıza 81, 82, 251
ayrıca bkz. Ahmed Rıza
Rıza Tevfik 86
Rifat Paşa 348
Riga 239
Rohner, Beatrice 248, 249
Rohrbach, Paul 262, 266
Roma 268, 335, 355, 371
Romanya 161, 184, 207, 257, 293, 308, 317, 332
Rosen, Friedrich 381
Rosenberg, Alfred 371
Rosenberg, Frederic 295, 308, 313, 339, 340
Rössler, Walter 244, 249, 348
Rum 32, 46, 56, 69, 80, 105, 121, 126, 129, 137, 144, 152, 162, 163, 168-173, 178, 192, 194, 196, 213, 228, 231, 241,
- 242, 250, 281, 294, 317, 324, 333, 351, 363, 368
ayrıca bkz. Rum-Ortodoks Osmanlılar
Rum tehciri 103, 169
ayrıca bkz. soyollarım
Rumeli 23, 28, 57, 60, 64-67, 125, 127, 129, 130, 136, 138, 219, 221, 238
Rum-Ortodoks Osmanlılar 46
ayrıca bkz. Rum
Ruppin, Arthur 286
Rus devrimleri 359
1905 167
Kasım 1917 (Ekim Devrimi) 287, 309, 325
Şubat 1917 309, 317, 318
Rus-Türk (Rus-Osmanlı) Savaşı (1877-1878) 57, 123
Rusya 19, 25, 27, 29, 32, 33, 36, 38, 40, 44, 54-56, 61, 72, 94, 102, 149, 152, 154-157, 164-167, 176, 177, 179, 180, 184, 185, 188, 190, 192, 193, 198, 199, 201-203, 209-212, 216, 217, 222, 240, 285, 293, 294, 303, 306, 309-312, 316-318, 322, 324, 326, 331, 333, 334, 336-338, 343, 346, 359, 361
- Saadetyan, Sempad 190
Sabahaddin (Mehmed Sabahaddin), Prens 54, 65, 71, 73, 79, 89, 135, 137, 139, 140, 279, 343
Sâbis, Ali İhsan 197, 202, 27, 209
Sadak, Necmettin Sadık 304, 372
Sadık 116, 119, 122
ayrıca bkz. Mehmed Sadık
Sahip Molla (şeyhülislam) 85
Said Halim 33, 129, 133, 139, 141-143, 158, 159, 170, 179, 180, 200, 206, 217, 252, 266, 269, 280, 291, 316
Said Paşa 85, 117, 118
ayrıca bkz. Mehmed Said Paşa
Sakarya 378
Sakız 131, 146, 163
Salih Zeki 245, 253, 254
Sanders, Otto Liman von 157, 201, 209, 305, 306
Saraçoğlu, Şükrü 372, 378, 379

- Saraybosna 24, 171, 145
Sarıkamış 36, 178, 207, 213, 270
Sason 107
savunma 25, 28, 88, 95, 99, 107, 124, 130, 163, 166, 180, 181, 184, 199, 211, 213, 231, 257, 267, 271, 277, 296, 303, 319, 322, 341, 353, 354, 356, 369, 374
ayrıca bkz. Talat, anıları
Sazonov, Sergej D. 149, 157, 165, 184, 192, 293, 324, 325, 330
Scheubner-Richer, Max 234-239
Schrader, Friedrich 305, 351
seçimler 120, 121, 124, 125, 355
1911 ara seçimi 120
1912 sopalı seçimi 120
Selanik 12, 41, 54, 59-65, 67-69, 77, 79-81, 85, 94, 103-105, 107, 109, 116, 117, 120, 125, 133, 158, 172, 186, 267, 273, 279, 281, 348
Sémelin, Jacques 272
Serbesti (gazete) 81
Serdarabad 331
Serengülyan, Ohannes Vartkes 99, 101, 120
ayrıca bkz. Vartkes
Sevk ve İskân Kanunu 275
ayrıca bkz. Tehcir Kanunu
Sevr Antlaşması 352, 358, 362
Seyfi, Orhan 377, 378
Seyfo 225
ayrıca bkz. soykırım, Süryani
Seyyid Abdulvehâb 257
Sırbistan 24, 57, 125, 131, 138, 140, 176, 179, 180, 184, 202
Sivas 159, 192, 222, 223, 237, 255
Sivastopol 347
siyasî İslâm 18, 49, 374, 375
ayrıca bkz. İslâmcılık
Siyon 289, 335, 337
Siyonist Örgüt 264, 276, 279, 280, 282, 283, 286
Siyonistler/Siyonizm 19, 29, 39, 86, 92, 93, 99-102, 114, 116, 173, 207, 212, 268, 272-287, 316, 321, 327-330, 335
Sofya 22, 126, 300, 308
Soğuk Savaş 379
Solf, Wilhelm 347-349
sopalı seçim (1912) 120
ayrıca bkz. seçimler
sosyal Darwinizm 27, 57, 70, 75, 247
Sosyal Demokrat Hınçak Partisi 38, 361
ayrıca bkz. Hınçak
Sosyalist Enternasyonal (İkinci) 360
sosyalizm 22, 94, 103, 250, 301, 361
ayrıca bkz. devrimciler; devrimcilik
Souchon, Wilhelm, Amiral 202, 354
soykırım 10, 13, 15, 27, 36-38, 43, 44, 46, 48, 51, 140, 144, 178, 220, 221, 225, 226, 240, 244, 245, 250, 256, 257, 262-264, 268, 270-272, 277, 285, 288, 289, 295, 306, 308, 324, 335, 346, 351, 366, 370, 375, 378
Ermeni 10, 27, 30, 36, 144, 256, 262, 264, 272, 289
Hristiyan karşıtı 143, 378
inkârı 13, 40, 87, 148, 285
meşrulaştırılması 166, 272
Pontus Rum 241, 294, 324, 363
Süryani 178, 194, 220, 225
ve Lozan Antlaşması 46
ayrıca bkz. Rum tehciri
Stalin, Joseph W. 47, 381
Steeg, Louis 205
Stier, Ewald 369, 370
Strauss 348
Stresemann, Gustav 369
Stumm, Wilhelm von 342
Sultanahmet Meydanı 126, 185
Suriye 16, 24, 33, 48, 50, 82, 114, 159, 172, 176, 178, 206, 207, 219, 221, 224, 226, 237, 238, 242, 244-249, 264, 274, 275, 280, 293, 344
Sükuti 109, 368
ayrıca bkz. İshak Sükuti
Süleyman Askeri 144
Süleyman Nazif 131, 229
Süryaniler 150, 151, 178, 194, 229, 230, 232
Süveyş Kanalı 208, 210
Sykes-Picot Antlaşması 293, 324, 330
Şakir 64, 65, 69-73, 75-77, 90, 93, 94, 99, 102, 104, 105, 144, 153, 189-191, 195, 197, 198, 205, 207, 209, 210, 216, 217, 219, 232, 233, 236, 240, 347, 367, 370
ayrıca bkz. Bahaeddin Şakir
Şam 62, 255, 275, 315
Şebinkarahisar 223
Şefik (Vali Cevdet'in vekili) 199, 246
Şekib Arslan 367, 370
Şemsi Paşa 68
şeriat 49, 56, 80, 82, 83, 88, 121, 198, 376
şeyhülislâm 58, 85, 111, 121, 177
şiddet 13, 28, 44, 46, 65, 67, 73, 83, 84, 95, 102, 106-108, 110, 115, 116, 121, 124, 141, 152, 168, 170, 178, 189, 194, 195, 199, 217, 220, 226, 228, 231, 233, 234, 237, 240, 246, 251, 258, 267, 277, 291, 292, 306, 335, 336, 366, 375, 377, 383, 384
şovenizm 32, 120, 146, 175, 301
Şûra-yı Ümmet (dergi) 65, 69, 72, 73, 75, 82
Şükrü Paşa 130
Taksim (Meydanı) 82
takvim, yeni 297, 298
Talat (Mehmed Talat) Bey/ Paşa 9-12, 15, 16, 21, 22, 88, 89, 92, 104, 115, 132, 136, 139, 146, 153, 155, 156, 162, 173, 197, 202, 215, 239, 258, 261, 262, 265, 269, 280, 281, 291, 295, 300, 302, 308, 311, 315, 316, 325, 340, 344, 358, 368, 371, 372, 377-380, 383, 385
1908 devrimi lideri 62, 76

- 1913 darbesi lideri 23
 Almanya sürgününde 12,
 294, 322, 353, 355, 358,
 365
 Anadolu'ya seyahat (1909 ve
 1916) 255
 bunalımı 319
 dahiliye nazırı 21, 77, 88,
 89, 98, 119, 139, 154,
 160, 161, 190, 280, 295,
 298
 defteri 33, 250, 254
 diktatör 46, 47, 134, 203,
 206
 doğumu 53, 58
 eğitimi 60, 69, 76, 126
 kalıntılarının Türkiye'ye
 getirilişi 381
 Osmanlı sonrası Türkiye'nin
 babası 15, 269, 343
 popülist 68
 sadrazam 11, 48, 89, 136,
 137, 207, 265, 289, 291,
 293, 295-297, 300, 303,
 308, 324, 337, 339, 343,
 347, 367
 savaş yanlısı 126, 182
 Türk Bismarck'ı 265, 366
 ulus inşası 241, 242
 zirvesi 45, 54, 123, 178,
 225, 251, 293, 300, 325,
 353
 Talat, aile hayatı 58
 Talat, anıları 19, 25, 27, 30,
 51, 352, 353, 374, 378-380
 Talat, Ermeni soykırımını 36
 ayrıca bkz. soykırım
 Talat, Mustafa Kemal'e
 mektupları 330, 331, 360,
 362
 Talat, nüfus mühendisliği 15,
 44, 151, 162, 242, 292
 Tanin (ITC gazetesi) 41, 82,
 89, 96, 126, 137, 153, 156,
 180, 181, 187, 196, 220,
 338, 345, 380
 Tanrıöver, Hamdullah Suphi
 349
 Tanzimat 56-58, 60, 104, 106,
 108, 110, 273
 Taray, Cemal Hüsnü 372
 Taşnak/Daşnaksutyun 193,
 221, 222
 ayrıca bkz. ARF; Ermeni
 Devrimci Federasyonu
 (Daşnaksutyun)
 Tebriz 240
 Tehcir Kanunu 34, 252
 ayrıca bkz. Sevk ve İskân
 Kanunu
 Tehlirian, Sogomon 36, 365,
 366
 Tekinalp, Moiz Kohen 167,
 196, 250, 267
 Tekirdağ 270
 tek-parti rejimi 10, 11, 151,
 261, 280, 295, 301, 304
 ITC 17, 76, 280, 379
 Kemalist 380
 Weimar Cumhuriyeti 348,
 349
 Temmuz Krizi 171, 176, 177,
 179
 Temo, İbrahim Edhem 140
 Terakkt ve İttihat Cemiyeti
 (TİC) 54, 64-70
 Teşebbüs-i Şahst ve Adem-i
 Merkeziyet Cemiyeti
 (Sabahaddin) 71, 283
 Teşkilât-ı Mahsusa 144, 158,
 188-190, 196, 208, 211,
 216, 232, 236, 306, 318,
 345, 365, 366
 Tevfik 85
 ayrıca bkz. Ahmed Tevfik
*The Road to Death of the
 Armenian People* (1916)
 (Johannes Lepsius) 351
 Thom, Daniel 185
 Tiflis 192, 193, 223
 tufüs 209, 210, 248
 Titus 268
 Tokathyan 196
 Topal Osman 241
 toplama kampları 242, 245, 321
 toplumsal sözleşme 13, 30, 46,
 48, 80, 110, 301, 376
 toprak sorunu 92, 98, 102,
 149, 153, 154
 Toptani, Esad Paşa 138, 281
 Totaliteryanizm 54
 Trablusgarp 119, 356
 Trabzon 131, 152, 159, 220,
 241, 311
 Trakya 132, 143, 144, 162,
 171, 189, 220, 224, 228, 359
 Trans-Kafkasya Federasyonu
 292, 333
 Troçki, Lev 94, 167
 Tunçay, Mete 349, 361
 Turan/Turancılık 15, 29, 31,
 36, 54, 104, 106, 109, 153,
 180, 181, 188, 197, 198,
 207, 209, 211, 239, 240,
 270, 301, 304, 310, 322,
 324, 335-338, 343, 346,
 355, 366, 373, 374
 Tusan, Michelle 323
 Türk hayranlığı 369, 380
 Türk inkılabı tarihi (Yusuf H.
 Bayur) 34, 69, 123
 Türk Ocası 120, 349, 372
 Türk Yurdu 29, 106, 120, 240,
 247, 349, 355, 359, 364,
 365, 372, 379
 Türk Yurdu (dergi) 12, 13,
 109, 167, 250
 Türk'ün tekberi 373
 Türk-Alman Cemiyeti 265,
 266, 366, 369
 Türkçüler/Türkçülük 69, 75,
 104, 105, 167, 267, 278,
 280, 294, 373
 Türkistan 197, 240, 342, 355,
 359, 364, 365
 Türkiye 9-13, 16-19, 21, 25-
 28, 36-40, 42, 47-51, 53-55,
 57, 60, 64, 67, 88, 93, 95-
 97, 99, 105, 116-119, 121,
 133, 135-137, 142, 144-146,
 148, 149, 154, 155, 157,
 164, 166-168, 171, 172,
 176, 178-187, 189, 190,
 192, 201-204, 208, 209,
 216, 217, 221, 223, 226,
 239, 242, 256, 258-263,
 265, 270, 276, 281, 282,
 285, 287-289, 293-295, 297,
 298, 300-308, 310, 311,
 314-316, 318-320, 322, 323,
 325, 328, 330, 331, 336,
 338-343, 345-347, 349-356,
 358, 359, 361, 364-367,
 370, 372, 375-381, 384, 385
 1870'ler 57, 76
 1890'lar 59, 64, 83, 88, 89,
 95, 98, 101, 105, 106,
 151, 191, 219, 220, 250,
 368
 1910-1911 77, 94, 152
 1912-1913 28, 44, 69, 135,
 147, 176, 312

- 1915-1916 46, 131, 178, 220,
274, 289, 292, 324
1917-1918 297, 324
1920'ler 48, 49, 92, 187, 372,
373, 375
1930'lar 40, 374
1940'lar 18, 379, 380
Türkleştirme 294, 301
Tütün Rejisi 76, 79, 81
- Ukrayna 311, 331
ulema 92
ulusal kurtuluş, Türk 17, 142,
296, 314, 324, 352, 374
ulusalcılık 44, 45, 139, 292,
301, 363
Urmiye Gölü 200
Ussher, Clarence 195
- Üçlü İtilaf 72, 130
ayrıca bkz. İtilaf
Üçlü İttifak 179
ayrıca bkz. İttifak Güçleri
ümme 295, 345, 355, 356
- Vahdetî (Nakşibendi şeyhi) 82
Van 34, 149, 159, 173, 186,
187, 192-195, 199, 208, 211,
212, 214, 215, 217, 221-223,
225, 233-239, 246, 258, 270
varlık vergisi 378
Vartkes 99, 101, 102, 120, 156,
269, 275
ayrıca bkz. Serengülyan,
Ohannes Vartkes
Vehib Paşa 333, 334
Venizelos, Eleftherios 137,
169, 214
Versay Antlaşması 362
Vierbücher, Heinrich 369
- Viyana 60, 87, 144, 211, 300,
308, 325, 341
Vogorides, Stephanos 56
Volkan (dergi) 82
Vorontsov-Dashikov, Illarion
192, 193
Vorwärts (gazete) 369
Vramyan, Arşak 212-215, 232,
246
Vratsyan, Simon 189
- Wandel, Carl E. 259
Wangenheim, Hans von 29, 37-
39, 134, 139, 144-146, 154,
163, 176, 179-182, 184, 185,
189, 201-203, 206, 209, 216,
220, 234-239, 252, 258, 263,
265, 266, 275, 285, 287, 303,
306, 341, 348, 354
Wassermann, Oscar 295, 308,
314, 348
Weber (Dr. Weber) 134
Weber, Max 110
Weil (Tütün Rejisi idarecisi)
145
Weimar Cumhuriyeti 43, 314,
348, 352, 368, 369
Weitz, Paul 33, 96, 97, 163
Westenenk, Louis 160
Wilson, Woodrow 326, 342,
346
Wolff-Metternich, Paul Graf 51,
275, 303, 305, 306
Wolffsohn, David 279, 280
- Yafa 274, 276, 277, 284-289
Yahudi karşıtı ayrımcılık 101
ayrıca bkz. anti-Semitizm
Yahudi Birliği 276
Yahudi Sorunu 328
- Yakub Cemil 133, 308, 318
Yalçın, Hüseyin Cahid 12, 138,
353, 372, 378-380
ayrıca bkz. Hüseyin Cahid
Yalman, Ahmed Emin 300, 345,
346, 379
Yeğenaga, Ali Münif 88, 213
ayrıca bkz. Ali Münif
Yemen 77, 92, 132
Yeni Cami 196
Yeni Mecmua (dergi) 110, 303,
304, 336
Yeni Mecmua: Çanakkale özel
sayısı 18 Mart 1918 296,
373
Yıldız Sarayı 58, 60, 80, 81, 85
Yunanistan 32, 55, 60, 79, 125,
131, 132, 137, 140, 143, 151,
162-164, 168-172, 178, 180,
183, 184, 194, 202, 241, 367
Yükselen Hilal (1944) (Ernst
Jackh) 381
- Zaharoff, Basil 316-318
Zaven, Dikran 368
Zeki Paşa 366
Zeytun 213-219, 221-223, 235,
248, 271
Zimmermann, Arthur 155, 270,
313, 314
Zimmi 28, 102
Zinoviev, Grigory 360
Ziya Gökalp 15, 29, 30, 53, 73,
77, 97, 104, 105, 113, 125,
133, 152, 206, 267, 303, 356,
373, 374, 378
Zohrab, Krikor 30, 37, 38, 84,
87, 101, 119, 120, 122, 128,
149, 156, 157, 203, 269,
275, 343

Hans-Lukas Kieser,
*Talat Paşa, İttihatçılığın
Beyni ve Soykırımın Mimarı*'nda,
etno-milliyetçilik ve siyasal
İslâm'la güç kazanan, radikal
“çözüm”lere ve şiddete açık bir
adamin dönemini anlatıyor.
1908 Jön Türk Devrimi'ndeki
rolünden, sürgüne ve orada
öldürülmesine kadar uzanan bir
aralıkta hayatını ele alıyor,
Talat'ın önceden fark edilmemiş
gücüyle imparatorluğun fiili
lideri olma yolunu izliyor.
Savaş dönemi İstanbul'u
yansıtmanın yanı sıra Talat'ın
başvurduğu yöntemlerin nasıl
felaketle sonuçlandığını,
Ermeni soykırımının korkunç
boyutlarını ve Talat'ın aslında
modern Türkiye'nin siyasi
öncüsü olduğunu öne sürüyor.

*“Türk ulus-devletinin ilk
kurucu dönemi olan Mehmed
Talat Paşa'nın dönemi,
akademik araştırmalarda ve
genel tarihte uzun bir süre üstü
kapalı kaldı. Dönemin
aktörleri, ideolojik unsurları ve
siyasi uygulamalarının üstü
örtülünce ya da bunlar
saptırılınca, izansız bir yeniden
kullanıma ve yeniden
özdeşleşime de açık hale
geldiler. Bu hakikat karşısında,
söz konusu aktörlerin hayatları
ve siyasi kararları, tutarlı bir
tarihsel yapıbozumuna ihtiyaç
duyar. Çok geniş ve çeşitli
bilgileri sunan bir çalışma
olmanın yanında, Talat'ın
siyasi biyografisinin bu
kitaptaki analizi, bu amaca
hizmet etmeyi murad etmiştir.”*

HANS-LUKAS KIESER

KDV'DEN MUAF TIR